

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विष्णुपुराणम् ।

पूर्वभागः ।

द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतपरैः पञ्चभिर्व्याख्यानरत्नैः समलङ्कितः ।

प्रथमांशः १.

श्रीकुम्भघोणनगरनिवासिना श्रीवेङ्कटेशभवनपुस्तकालयाधिपतिना
पूर्वमहाभारतरामायणाद्यनेकग्रन्थानां प्रकाशकर्त्रा

टी. आर्. व्यासाचार्येण

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशोपलब्धापूर्वकोशानुसारेण

संशोध्य

मुम्बापुर्यां

तुकाराम जावजी श्लेतेषां सुप्रसिद्ध "निर्णयसागर" मुद्रणयन्त्रे

मुद्रित्वा प्रकाशितम् ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्या-अनुक्रमनियमस्य १५ संख्या-अनुक्रमनियमस्य त्रयोदशो लेखानुसारं
ब्रह्मचर्य सर्वोपनिषदाः स्थापना विधिः ।

अथ श्रीमत्पाराशर्योपपुराणोक्तश्रीमद्विष्णुपुराणमहिमासारः ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

अथैकदा से मुनयः प्रातर्हुतहुताशनाः ।
पराशरं मुनिवरं पत्रच्छुः प्रणता मुदा ॥ १ ॥

मुनय ऊचुः ॥

भगवन्भवतः श्रुत्वा श्रीरामायणवैगवम् ।
विभानां च पुराणानां धन्याः स्मो मुनिसत्तम ॥ २ ॥
सात्त्विकानि पुराणानि स्थान्युक्तानि त्वया मुने ।
कतमचोवपि श्रेयस्तत्र आन्वं कथं भवेत् ॥ ३ ॥
कथनाराधनं तस्य का वृत्तिसत्प्रवक्तारि ।
इपक्रमे कथान्तेऽस्य किं कार्यं श्रोतुमिमुने ॥ ४ ॥
एतत्सर्वमज्ञेपेण शुश्रूषूणां वद प्रभो ॥ ५ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

साधु वृष्टं महाभागाः भूयतां दह्रवीमि वः ।
सात्त्विकानि पुराणानि श्रेयांसि निरिलान्यपि ।
तत्र भागवतं श्रेष्ठं ततो वैष्णवमुत्तमम् ॥ ६ ॥
पुराणमेतत्सदृशं महान्यदुपपद्यते ।
आदौ मध्ये तथाऽन्ते च गीयतेऽत्र हरिसुहृः ॥ ७ ॥
सायपुराणर- ॥ अन्ये भान्ति ततस्ततः ।
यावच्छ्रीवैष्णवाभिरुदपुराणार्को न दृश्यते ॥ ८ ॥
भान्नात्र व्यापका मन्त्रास्तदर्थार्थ पदेपदे ।
तस्मान्मुमुक्षुभिः सर्वैः श्रोतव्यमिदमावरात् ॥ ९ ॥
व्यापको वैष्णवो मन्त्रो यस्तु कथातः पदशरः ।
भूयसा तद्विवरणं पुराणं वैष्णवं विदुः ॥ १० ॥
पदशरस्वरूपस्ते ये पदंशाः प्रकीर्तिताः ।
पदङ्गयोगतुल्यापां प्रयच्छन्ति गतिं नृणाम् ॥ ११ ॥
वर्णद्वैगुण्यतोऽर्थाश्च द्वादशाक्षरसंज्ञकः ।
मैत्रस्तु वासुदेवस्य पङ्क्त्यविद्युतिर्भवेत् ॥ १२ ॥
द्वादशाक्षरमश्रुत्वाप्यर्थोऽस्मिन्विद्युतो मुहुः ।
यस्य ज्ञानात्करस्यं स्यात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १३ ॥
अग्नार्थपञ्चकं स्पष्टं तत्रतत्र समीरितम् ।
वदेत्तद्ग्रावत्याप्तिकामैस्तेष्वमिहावरात् ॥ १४ ॥

आदौ श्रीविष्णुमाराप्य शुचिर्निदतमानसः ।
शृणुयात्त्रियमात्मोक्तमाचार्येण महर्षयः ॥ १५ ॥
नात्येन वपसा लभ्यं पुराणमिदमुत्तमम् ।
अथैतदुपदेश्येऽपि नाल्पपुण्येन लभ्यते ॥ १६ ॥
श्रोतुमेतत्पुराणं च बहुजन्मतपःफलम् ।
प्रायेण मन्दभाग्यानामुत्कण्ठाऽपि न जायते ॥ १७ ॥
लभ्या मातुन्यकं जन्म शृणुयाद्यो न वैष्णवम् ।
मन्दभाग्यः कथं सोऽपि पदमाप्नोति वैष्णवम् ॥ १८ ॥
यस्य साचरमं जन्म भगवन्नक्तिशालिनः ।
तस्य श्रुतिपथं याति पुराणं वैष्णवं परम् ॥ १९ ॥
भोग्यं वदेत्कृत्वाणां प्रपन्नानां रसायनम् ।
तेरेतदादरात्येयं वैलभ्यं वैष्णवं पदम् ॥ २० ॥
पुराणं वैष्णवं सर्वैः सर्वत्राख्यायते नृभिः ।
तत्त्वयाथात्म्यवेद्यासिन्दुर्लभस्त्रिर्वीग्यहम् ॥ २१ ॥
वरदानाद्दसिष्ठस्य देवतापारमार्थवित् ।
मैत्रेयायान्वकथयं वदेत्तदहमावरात् ॥ २२ ॥
वैष्णवस्य पुराणस्य तत्त्वं वेद्यहमेव हि ।
मैत्रेयश्च तथा व्यासो भुवनेऽन्योऽस्ति वा न वा २३
यो वदेद्वैष्णवं विद्वान्सोऽहमेव न संशयः ।
शृणुयाच्चः पुमान्लोके स मैत्रेयो न संशयः ॥ २४ ॥
इदं ये शृणुयुर्मत्तथा नारायणपरायणाः ।
स्त्रियो वैद्याश्च शूद्राश्च सर्वे यान्ति परां गतिं ॥ २५ ॥
न सेतुर्न गथा गद्गा न काशी न च पुष्करम् ।
अहंमि वैष्णवस्यास्य कलां कोटितमामपि ॥ २६ ॥
एकत्र यज्ञांतीर्थानि पुराणमिदमेकतः ।
विन्वस्य मुक्तिं देवैः पुराणं गुरुतामगात् ॥ २७ ॥
सर्वतथापकमन्त्रार्थवाद्यात्म्यपरिपोषणम् ।
केदं पुराणममलं केष्टापूतौदिकं फलम् ॥ २८ ॥
यज्ञान्सदृशं कुर्माद्वा पर्येदेद्वा भरातलम् ।
तीर्थेषु विनिमज्जेद्वा ज्ञानं त्वेतस्मुदुर्लभम् ॥ २९ ॥
वसन्ति मत्स्यास्तैर्येषु दिव्यक्षेत्रेषु पक्षिणः ।

विना ज्ञानेन कां सिद्धिं गता ब्रूत तपोधनाः ॥३०॥
 तस्मादाजयितुं ज्ञानं शुद्धं वैष्णवमुत्तमम् ।
 इतिहासपुराणानि सदा श्राव्याणि मानवैः ॥ ३१ ॥
 इतिहासपुराणानां तत्त्वं नारायणः परः ।
 यैर्न ज्ञातो मन्दभाग्यैः पशुप्राया हि ते मदाः ॥३२॥
 तेषां दानानि सर्वाणि यज्ञाः सर्वे तपोसि च ।
 तीर्थाटनं च पूर्वाश्च निष्फलानि न संशयः ॥ ३३ ॥
 दानयज्ञादिकं सर्वं यत्कृतं ज्ञानपूर्वकम् ।
 वद्धि दीर्यतमं प्रोक्तं सर्वेदेवैः पुनः पुनः ॥ ३४ ॥

किमत्र बहुनोक्तेन पुराणस्वास्त्वं वैभवम् ।
 नारायणः परं ब्रह्म यः स शक्तोत्पुदीरितुम् ॥३५॥
 पुराणं वैष्णवादन्यन्महत्ताम्रास्ति किञ्च न ।
 न विष्णोः परमं देवं लोके वेदे च दृश्यते ॥३६॥
 इत्येतत्सर्वमुद्दिष्टं यत्पृष्टं भगवत्तमैः ।
 अत्र निःसंशयैर्भाव्यं किन्नान्यच्छ्रोतुमिच्छथ ॥३७॥
 इति किञ्च परमार्थतो मयोक्तं
 वितनुत जात्विह नार्थयादबुद्धिम् ।
 प्रभवति महिमा परोऽस्य याया-
 न्प्रणिगदितुं न तु शक्यते हि तावाह ॥ ३८ ॥

इति श्रीमत्पाराशर्योपपुराणोक्तश्रीमद्विष्णुपुराणमहिमासारः समाप्तः ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

नान्द !
तव कन्याया

श्रीकृष्ण !

श्रीद्रौपदी !

श्रीकृष्ण !
श्रीद्रौपदी !

॥ श्रीमत्स्यावतारः ॥

॥ श्रीकूर्मावतारः ॥

॥ श्रीवृत्सिंहावतारः ॥

॥ श्रीदामनावतारः ॥

श्रीः ।

श्रीमद्विष्णुपुराणम् ।

पूर्वभागः ।

मतत्रयव्याख्यानरत्नसमलंकृतः ।

प्रथमांशः १ ।

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ॥

यस्यास्यकमलगलितं वाञ्छयममृतं जगत्पिबति ॥ १ ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भादीमङ्गलाधरणम् ॥ १ ॥ पराशरेण मैत्रेयंमिषिचीकृत्य विष्णुतत्त्वप्रतिपादकस्य विष्णुपुराणस्य कथनोप-
क्रमः ॥ २ ॥ पराशरप्रति मैत्रेयकृतः "जगत्तथावभूव" इत्यादिहाविंशतिप्रश्नाः ॥ ३ ॥ मैत्रेयप्रश्नानां प्रतिव-
चने स्वस्वसामर्थ्यमस्तीति पूर्वं स्वैनारब्धपरशोविनाशकरसन्ने पुलस्तकवसिष्ठप्रसादात्तत्प्राप्तिप्रकारकथनम् ॥ ४ ॥
सर्वप्रश्नोत्तरतया "विष्णोःसप्तकाणात्" इत्यनेन श्लोकेन सञ्क्षेपतः पुराणार्थकथनं च ॥ ५ ॥

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । | नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥ १ ॥

*विष्णुस्त्रीयम् ।

अथ श्रीमच्चित्सुखीयव्याख्या—यस्मात्सात्त्विकिदानन्दं प्रलग्नक्रियमह्वयम् ॥ तन्नमामि नृसिं-
हस्य योगिगम्यं परं पदम् ॥ १ ॥ ज्योतिर्यद्वाक्षिणामूर्त्तं व्यासशङ्करशब्दितं ॥ ज्ञानोत्तमार्थं तं वन्दे
धीपरीयम् ।

अथात्मप्रकाशाख्यश्रीश्रीधरीयव्याख्या—सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाच्छिष्टकारिणे ॥ नमो वे-
दान्तवेद्याय गुरवे शुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥ श्रीविन्दुमाथवं वन्दे परमानन्दविग्रहं ॥ (वाचं विश्वेश्वरं गङ्गां)
विष्णुचितीयम् ।

अथ श्रीविष्णुचितीयव्याख्या—यस्मादिदं जगद्जायत यत्र विष्टयन्ते समस्तमिदमस्तुमुवैति
यत्र ॥ तस्मै नमस्तद्वसदादिविकल्पशून्यसैतन्वगाश्रयणुपे पुरुषोत्तमाय ॥ १ ॥ विश्वेश्व विदुषामि-
द्वक्षतेवीयम् ।

अथ सुबोधिन्व्याख्यश्रीदत्तात्रेयीयव्याख्या—शिवःपतिं पूर्णगुणैकसारं भक्तेष्टदं भक्तभवापहं
प्रभुं ॥ अजादिसंसेवितपादपङ्कवं वन्दे मुकुन्दं मरुदंसपङ्कभं ॥ १ ॥ सदागनाभोरुहकोरकाणां यदु-
रतगर्गीयम् ।

अथ श्रीरत्नगर्भीयव्याख्यासारः—स जयति निरुपमबोधः श्रीधरकारुण्यपूर्णेन्दुः । विलसति
यदुदयवर्धितधीवार्धे तत्वरत्नश्रीः ॥ १ ॥ जयति धृतिकायेर्या वाक्यभौरत्नभासितं(मञ्ज) । विद्यान-

* एतेषु चित्सुखीयादिष्वव्याख्याष्वेतेषु चित्सुखीय—धीपरीय—रत्नगर्भीयव्याख्यानानि अद्वैतमतादुपायीनि ।
विष्णुचितीयं विशिष्टद्वैतपरम् । दत्तात्रेयीय द्वैत(मत्त)मतादुसारं व्याख्यानमिति च ज्ञेयम् ।

[पा०] १ 'जितंते' इत्याख्यवत्तार श्लोका ज. घ. उ. ङ. क. विहितपुस्तकेषु आदिमभोरुहत्या वर्तन्ते । क. ख.
ग. घ. ङ. च. छ. म. बोधेषु 'पराशरंमुनिवरं' इतिप्रथमश्लोकमारुण्यैव उपक्रमो दृश्यते.

चित्सुधीयम् ।

सत्वानन्दपदोदितम् ॥ २ ॥ भृषिपत्न्य पुरा पराशरं निरिच्छज्ञानमयं मुनीधरम् ॥ शुक्रनाराध्य च वि-
श्रीपरीयम् ।

तथापुराणतत्त्वज्ञानपराशरमुत्पान्मुनीन् ॥ २ ॥ श्रीमचित्सुस्तयोमिगुस्वरचितव्याख्यां निरीक्ष्य रुदं-
तन्मार्गेण सुबोधसङ्घद्वयदीमास्तप्रकाशानिभाम् ॥ श्रीमद्विष्णुपुराणसारविभूतिं कर्ता यतिः श्रीधरस्वामी
सद्गुरुपादपद्ममधुपः साधुस्त्वधीशुद्धये(स्वसंसिद्धये) ॥ ३ ॥ श्रीमद्विष्णुपुराणस्य व्याख्याः(ख्यां)
स्वल्पाविविस्तराः(रां) ॥ प्राचानालोच्य(क्ष्य) तज्जाख्या मध्यमेयं विरचयते (विधीयते) ॥४॥ अस्मिन्
विवक्षितं यत्तु वस्तु तन्ममनालकं ॥ मुनिर्नञ्चोपनिषदा कृतं वप्रति गम्लं ॥ ५ ॥ जितंतदिति ।
तत्रांशे प्रथमेऽध्याये भैक्षेणेन पराशरे । प्रवृत्त्यर्थं पुराणस्य प्रभा द्वाविंशतिः कृताः ॥ इह सत्तु पुरा-
णानां ईश्वरनिष्ठासितस्वरूपत्वेन वेदमूलत्वेन इदानीन्तनानां व्यासवसिष्ठपराशरादीनां स्मृतिरूपत्वेन
च प्रमाणत्वं प्रयोजनवत्त्वं च दुरपद्ममेव । तज्जाख्यानामां च वस्तुदोषासतिरासत्तत्पदार्थप्रकाशक-
त्वपरत्वेन प्रयोजनवत्त्वं पुराणत्वाविशेषेऽपि उपाख्यानलघुत्वेन जगज्जीवात्मपरमात्मनामैकान्त्यप्रति-
पादनाभ्यासवशादायैव पुराणे मुमुक्षुणां प्रवृत्तिरचिततमेत्येतदेव व्याख्यायते । तत्र च सर्वप्रतिसर्ग-
वंशमन्वन्तरयंशात्पुत्रितानां तदपवादेन मुक्तेश्च प्रतिपादनं । सदाचारभूगोळभरवोषाख्यानादिनिरु-
पणस्य साक्षात् परंपरयावा मुक्तावेवोपयोगो द्रष्टव्यः । पुण्डरीकाक्षेति हृदयाख्यं पुण्डरीकं जन्तु-
व्याप्नोतीति तथा । यद्वा पुण्डरीके इय अक्षिणी यच्छेति । अत्र श्वेतस्वमविषमिदं लोहितस्वनेष तथ-
नोत्कर्षात् । शिवाराधनार्थं पुण्डरीकीकृतमक्षि येनेतिवां । “पुण्डरीकं परं धाम अक्षमन्वयमुच्यते” —
इत्यादिश्लोकोक्त्युत्पत्त्या पुण्डरीकाक्षेति संबोधनमितिवा । ते इति संबन्धे पृष्ठी । तथ जितं
जयोऽस्त्वित्यर्थः । यद्वा ते त्वया जितं सर्वोत्कर्षेण शिवमिति । एतेन नगस्कार आश्रितः । विश्व-
भावन विश्वोत्पादक । हृषीकाण(मिन्द्रियाणामीश तत्प्रवृत्तिवृत्तिहेतुत्वात् । “प्राणस्य प्राणमुव-
चक्षुपश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः” इतिश्रुतेः । महापुरुषेति जीवव्यवच्छेदाय । गद-
त्त्वं “द्वायुपर्णासपुजासखाया” इत्यादिश्रुतेः । नित्यमुक्तसंभावत्वात् । पुरि शरीरे ज्ञानात्पुरु-
षत्वं । विश्वोत्पादकत्वे हेतुः पूर्वजेति । सृष्टेः पूर्वमेव स्वः प्रादुर्भूतत्वेनानन्यथासिद्धत्वेनवाऽन्येषां
तदधीनत्वात् । नन्वेकस्मादेव नभस्कारान्मद्गलसिद्धौ कृतं बहुभिर्नमस्कारैरितिचेन्न । अस्य शास्त्र-
स्वातिशेयःसाधनत्वेन बहुविधसंभावनया मद्गलमाहुत्वस्यावश्यकत्वात् । अथवा पुण्डरीकाक्षेत्यादि-
पञ्चविशेषणैः “शूलासा चेन्द्रियाकाश्च प्रधानासा तथा भवान् । आलाच परमासाश्च त्वमेकः पञ्चधा
शिवः” इतिपञ्चमांशोक्तपञ्चाला हरिरीरितइति । तत्र पुण्डरीकाक्षेति शूलासा । विश्वभावनेति प्रधा-
नासा । हृषीकेषेति इन्द्रियाला । महापुरुषेति परमासा । पूर्वजेट्यासाभिदिवः ॥ १ ॥ शोणप्रवृत्त-
विष्णुचित्तोपम् ।

ष्टदायिने तार्क्ष्यायिने ॥ नगस्तुरङ्गहृण्डाय सासने जगदालने ॥ २ ॥ अंशैर्पुण्ड्रिस्तमाकीर्णमङ्गै-
र्बेद्विधापरम् ॥ पुराणं वैष्णवं षके यत्नं बन्धे पराशरम् ॥ ३ ॥ तत्रेव यद्विद्विदीश्वरतत्त्वभा-
दुकाशेवीयम् ।

कथो भासुकरा विशसे ॥ तं पूर्णवोषं भुक्तैकमर्थुं वन्दे मुक्तं बुद्धिविकासनाय ॥ २ ॥ अद्वैतसि-
म्भवार्यसिद्धान्तमटीभवासी ॥ वेदान्तनिर्णीतगुणानुवादसिद्धध्वनिः पातु जपार्थ-
त्त्ववर्णीयम् ।

सचित्सुस्तयसंज्ञं जिज्ञं(दि)मद्दः ॥ २ ॥ श्रीधीनिदानं गुणकराजितं पराशरानुसुधांयधि ।

उदधरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमा-
 न्गुणोर्मिसृष्टिस्थितिकालसंलयः ।
 प्रधानबुद्ध्यादिजगत्प्रपञ्चसूः
 स नोऽस्तु विष्णुर्मतिभूतिमुक्तिदः ॥ २ ॥

प्रणम्य विष्णुं विश्वेशं ब्रह्मादीन्प्रणिपत्य च ।
 गुरुं प्रणम्य वक्ष्यामि पुराणं वेदसम्मितम् ॥३॥
 इतिहासपुराणसं वेदवेदाङ्गपारागम् ।
 धर्मशास्त्रादितत्त्वज्ञं वसिष्ठतनयात्मजम् ॥ ४ ॥

विष्णुपरीषत् ।

सुरो मुनिः कुरुते विष्णुपुराणविष्णुणम् ॥ ३ ॥ वेदसम्मिगं वेदेन तुलितं तदेकार्थत्वात् ॥ ३ ॥
 श्रीपरीषत् ।

संबन्धं प्रयोजनं च प्रतिपादयितुमाह—सदक्षरमिति । सोऽतिप्रसिद्धो विष्णुर्न्यापनशीलो देशकाल-
 स्वरूपतो व्यवच्छेदाभावात् । विशतेषां विष्णुः प्रवेशनशीलः “वत्सृष्ट्वा तदेवानुमाविदात्” इति श्रुतेः ।
 मतिभूतिमुक्तिदोऽस्तु मविभूत्वा तत्त्वज्ञानोद्रेकेण मुक्तिदः । यद्वा अधिकारिभेदात् । मति वत्तमां
 मुक्ति भूति ऐश्वर्यं मुक्तिं च ददातीति तथा । विष्णुपदस्य प्रवेशनशीलार्थत्वे भूतत्वं प्राप्तं निराक-
 रोति—ब्रह्मेति । पूर्णमित्यर्थः । तदपि कुत इत्यत आह । सत् सर्वाणुस्यूतं । इदं सृष्टिदंसदिति सर्वत्र
 प्रतीयमानत्वात् । अनष्टमिवियाचत् । अक्षरमिति । विकारं निराकरोति । पुगाम् कूटस्थः । उतस्त-
 दि मत्यादिप्रदत्वमत आह—ईश्वर इति । ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः । तदपि कुत इत्यत
 आह—गुणेति । गुणाः सत्त्वजस्तमांसि तेषामूर्मयः शोभजनिताः सृष्टिस्थितिकालाः कालः संहारः
 तेषां संलये संश्लेषोऽप्यासौ यस्मिन्स तथा । सर्वाधिष्ठानस्तेन ईश्वरत्वसव्याहृतमित्यर्थः । ननुप्रध-
 नादेव सृष्ट्यादि इति चेदत आह । प्रधानबुद्ध्यादीनां जगत्प्रपञ्चानां सूः सविता प्रधानस्यानादितया
 कथं तज्जनकत्वमिति चेन्न । प्रलये तस्याकिंचित्करत्वेन दक्षयर्पणद्वारा जननोपचारात् । यद्वा प्रधा-
 नद्वारा बुद्ध्यादिसृष्टित्यर्थः । यद्वा यो विष्णुर्वेदान्तिनां सदक्षरं ब्रह्म । पातञ्जलानां छेदकमेविपाकाश-
 वैरपरामृष्ट ईश्वरः । सांख्यानानां पुमान्पुरुषः । तदुक्तं कापिलैः “नप्रकृतिर्नविकृतिः पुरुष” इति । स
 मतिभूतिमुक्तिदोऽस्ति लक्ष्म्ययः । शेषं समानं ॥ २ ॥ अथ पराशरो मुनिः गुर्वादिभक्तिं पुरुषार्थ-
 राधने दर्शयन् मैत्रेयं निमित्तीकृत्य विष्णुतत्त्वप्रतिपादकं विष्णुपुराणमारभते—प्रणम्येति । प्रसन्नेन
 भक्तिश्रद्धातिशयो शोभते । विश्वेषां ब्रह्मादिर्सांपर्पणतानामीशं प्रकृतिनिवृत्तिकारणं । प्रकृतशास्त्रे
 संप्रदायप्रवर्तकान्प्रणम्य—ब्रह्मादीनिमिति । ब्रह्मरुमुदभपुरुषुत्ससारस्वतप्रभृतीन् । गुरुं कपिलं सार-
 स्वतं वा । पुराणं सर्वप्रतिसर्गव्यंशमन्वन्तरवंशानुचरितमिति पञ्चाङ्गं । तत्रयथायथं प्रथमांशे सर्गप्रति-
 सर्गो । द्वितीये ब्रह्मज्ञागतं भूगोलज्योतिशक्रं । तृतीये मन्वन्तरं । चतुर्थे वंशः । पञ्चमे वंशानुच-
 रितं । षष्ठे वैराग्योपयोगिप्रलयादिकमभिधाय आलम्बितकप्रलयरूपभोक्षः कथ्यते । सौति वेदेन
 संगितं तुल्यमिति ॥ ३ ॥ इतिहासेत्यत्र शिष्यप्रश्नवत् पुराणप्रवृत्तिहेतुरिति भावः । इतिहेत्यव्ययं
 पारंपर्योपदेशाभिधायि । तस्मात्तत्र भासः अदस्यानमेतेष्विति इतिहासाः पुरावृत्ताणि । “परमार्थ-
 विष्णुषिषीयम् ।

यभोगापवर्गं तदुपायगतीरुदारः ॥ सन्दर्शयन्निरभिमीत पुराणरत्नं तस्मै तनो मुनिवराय पराक्षराय
 इत्यर्थोऽप्यम् ।

सिंहः ॥ ३ ॥ रमारमणमानस्य पूर्णबोधान्गुरुनपि ॥ व्याख्यां विष्णुपुराणस्य यथामति करोम्यहं
 रजगर्भियम् ।

भजे । हृदो हरेर्विष्णुपुराणकौस्तुभो यस्माद्भूत्यास्तयिधिभ विशदह् ॥ ३ ॥ श्रीमद्विष्णुपुराणस्य

पराशरं मुनिवरं कृतपौर्यादिकक्रियम् । | मैत्रेयः परिपत्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ ५ ॥

धितुशीघ्रम् ।

प्रणिपातो दण्डमणानः । अभिवादनं शिष्टाचारप्रसिद्धं ॥ ५ ॥ वेदाध्ययनमधिगतं प्राप्तमितियावत्
श्रीवृत्तम् ।

कायमोक्षणानुपदेशसमन्वितं । पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते"इतिस्मृतेः । वेदवेदाङ्गपारंगं
वेदस्य तद्गङ्गानां शिक्षाकल्पव्याकरणनिष्ठकृत्तन्वोद्योतिषां च पारंगं । धर्मशास्त्रं स्मृतिः । आदिशब्दो
न्यायमीमांसाद्विसद्विहार्थः । धर्मशास्त्रार्थेतिवा पाठः । यस्मिन्नतनयः शक्तिः सत्कामसं जुगं ॥ ४ ॥
अथ भगवान्पराशरमुनीश्वरो मैत्रेयं निमित्तीकृत्य श्रीविष्णुतत्त्वप्रतिपादकं पुराणमारभते—पराशर-
मिह्यादिना । स्वामिश्रेय परोक्षनिर्देशो लोकोपया देहाद्यनहङ्कारद्योतनाधीम् । प्रणिपत्य दण्डवत्प्र-
विष्णुधितुशीघ्रम् । *

॥ ४ ॥ श्रीविष्णुचिन्मपदपञ्चजसङ्गमाद्यं धेतो मम दृष्टयते किमतः परेण ॥ नोचेन्मनापि यतिज्ञे-
ररमारतीनां भावः कथं भवितुमर्हति चाग्निधेयः ॥ ५ ॥ ॐ ॥ अथ भगवान् पराशरः श्रीमैत्रे-
याय लोकादिवाच्यं श्रीविष्णुपुराणं प्रणेयन् प्रणिपात्यादिभिरुपसन्नाय सच्छिष्याय सदाचारवता
सत्पुष्टेन शुभना स्वधर्मानुष्ठानाविद्यते मनःप्रसादकरसमये पुराणं व्याचयेदिति शास्त्रदर्शनात् पुरा-
णप्रस्तावकं तत्प्रश्नं निजप्रापि—पराशरमिति श्लोकेन । परान् वास्तुकुटीयान् सम्यक्प्रमाणवर्कैरा-
शृणापि इति पराशरः । तं मुनिवरं सम्यग्ज्ञानवन्तं । कृतपौर्यादिकक्रियं भगवत्समाराधनादिना विशेषे-
पतो विमलमनसं । पूर्वाङ्गनिर्देशेन चित्तस्य सत्त्वोद्रेको दार्ढ्यतः । परिपत्रच्छ परितः पत्रच्छ पुराण-
दृष्टाश्रेयोपम् ।

॥ ४ ॥ इहृत्तद्दु जगति नामाविष्यव्यसनसागरनिमग्नजनानुक्तं पथा अक्षरद्वारादिभिरर्षितो नारायणः
स्वयं व्यासत्वेनावतीयायैष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायभविदुषां तदुपायप्रदर्शनार्थं श्रीविष्णुपुराणं चकार ।
उपायं च माहात्म्यमाप्त्याविष्याप्रतिपादयितुं पराशरमैत्रेयसंवाद्ब्रह्मणामाद्यादिकानुक्तोपायं विना-
ऽन्योपायो नास्तीति भक्तिलक्षणे महतां तात्पर्यप्रदर्शनार्थं तत्र अष्टातिशयजनजाप्याद्—पराशर-
मिह्यादिना । तदुक्तं पञ्चपुराणे "भारत्याविकाः प्रदर्शयन्ते सर्ववेदेषु सर्वसः । द्योवयन्त्यसु महतां
सात्पर्यं वदन्त हि । अस्तानः पुरुषार्थस्य प्रोक्तमर्थं सृष्टे लिति । द्योवनाय महाराज अद्वाष्टुश्रयैमे-
वच"इति । अत्र केचिद्विष्णुपुराणं पराशरकृतं "पुराणसंहिताकर्ता भवान्भवत्स भविष्यति" । इत्यनु-
पदं ब्रह्ममाणवचनमिति वदन्ति । तद्विचारितरमणीयं । "अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवती-
मुतः" इतिप्रमाणविरोधान् । विष्णुपुराणस्य "वैष्णवंनारदीयं च"इत्यादिप्रमाणेन अष्टादशपुराणान्य-
न्तर्गतलोकेः । नच "प्राज्ञं दक्षसहस्राणि पादमेकोनपट्टिच । श्रीवैष्णवं प्रधोविशम्"इत्यादि प्रमा-
णेन अष्टादशपुराणानां सद्भाषाकथनप्रसङ्गे विष्णुपुराणस्य त्रयोविंशत्सहस्रसद्भाषाकलोकेः पश्यमान-
स्वभासयात्वात्तद्वैष्णवसङ्गतमिति धान्यं । कलौ प्रायशः पुराणानां भारतरामायणादीन्मातृसप्तमत्वात्प-
राशरमैत्रेयसंवादमारभ्यैव विष्णुपुराणस्य लोके प्रवृत्तुपचयेः । पश्यमानविष्णुपुराणस्य पराशरकृ-
तत्वे "कथयामि यथापूर्वदृष्टाद्युनिस्तत्तमैः । पृष्टः प्रोथाच भगवानन्जयोनिः विनामदः । तैश्रोक्तं
रूपभीषम् ।

प्राञ्च्यार्याः प्रेक्ष्य योमिनीः । विधीयते स्वीयमुक्ती व्याप्येयं विष्णुब्रह्मा ॥ ४ ॥ जितमिति ॥ १॥
मैत्रेयः मित्रमुनासो मुनेः पुत्रः । अभिवाद्य "स्तन्येन मन्थः स्पष्टय्यो दृष्टियेन च दृष्टिणः"इत्या-

त्वत्तो हि वेदाध्ययनमधीतमखिलं गुरो । त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ मामन्ये नाकृतभ्रमम् ।
धर्मशास्त्राणि सर्वाणि तथाङ्गानि यथाक्रमम् ६ । वक्ष्यन्ति सर्वशास्त्रेषु प्रापशो वैशिषि विद्विषः ७

विष्णुपीठम् ।

॥ ६ ॥ वेऽप्यन्ये विद्विषस्तोऽपि सर्वशास्त्रेषु कृतभ्रमं मां वक्ष्यन्तीहान्ययः ॥ ७ ॥ यत्प्रमाणानि यावत्सं-
भीषरीयम् ।

णम्य । पादग्रहणादिविधिना अभिवाद्य च ॥ ५ ॥ युमुस्तिगतमर्थं प्रष्टुं सत्कृतमनुग्रहमनुवंदति—त्वत्त इति
ह्यभ्याम् । स्वराइति । त्वत्तो वेदाध्ययनमधीतं कृतमित्यर्थः । ओदनपाकंपचयीतिवत् ॥ ६ ॥ स्वल्पसादा-
विष्णुविपीठम् ।

र्थमिति शेषः । कात्कर्त्तव्येन अर्थविशेषानभिनिवेशेन सामान्यतो घनमयमित्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण,
अतः प्रभानुरूपेण प्रतिवचनमपि न कचिद्वामहेण कृतं तेनास्य पुराणस्य लैङ्गादिवन्न कचिद्वक्ष्या-
तित्वम् ॥ ५ ॥ अथ मैत्रेयश्चतुर्दशविधाविभूषितपुराणाधिगमे प्रयोदशविद्यास्थानाधिगमलक्षणसा-
सनोऽधिकारस्य वत्प्रसादलब्धत्वात्तुवादेन गुरुं स्तुवन्पुराणप्रवचने श्रोताहवति—त्वत्तो हीतिह-
येन । खिलं प्रवृत्तं अनाज्ञातं परिशिष्टारथं श्रीसूक्तादिकं तदखिलमज्ञातमेव यथास्वात्तथा वेदाध्य-
यनम् अधीतम् अधिगतं प्राप्तम् । खिलभागस्याप्यध्ययनं त्वत्त एव प्राप्तमित्यर्थः । पञ्च अखिलं
कृतं यथाक्रमं स्वशास्त्राध्ययनपूर्वकगृहादिक्रमानतिक्रमेण “अतः पूर्वं तु छन्दांसि शृष्टेषु नियतः
पठेत् । कृष्णपक्षे तथाङ्गानि मासान्विमोऽर्धपश्चनान्” इत्याद्युक्तक्रमानतिक्रमेण च ॥ ६ ॥ स्वतासा-
दपत्त्रेयीयम् ।

पुरुकुत्साय भूमिजे नर्मदावटे । सारस्वताय तेनापि मम सारस्वतेनच” । इत्युत्तरत्र पराशरैव
विष्णुपुराणं मम संप्रदायपरंपराप्राप्तमित्युक्तत्वेन तद्विरोधान् । अन्विमाध्याये विष्णुपुराणप्रख्या-
दिफलमुक्त्वा तस्य ग्रामाण्यसिद्धार्थं सत्संप्रदायपरंपरया लोके प्रवृत्तमिति “इदमार्पपुराप्रह” इत्या-
दिनोच्यते । तद्विरोधात् । तत्रार्पमित्युक्तया ज्यासकृतत्वमेवावसेयं । अन्यथा पराशरस्य संभावित-
दोषत्वेन तन्मूलस्योक्त्याऽन्धपरंपरालक्षणाया अनिस्तारात् । वेदव्यासस्य भगवत्पुत्रत्वेन निर्वृत्तस्य
निश्चितत्वेन तन्मूलस्योक्त्याशङ्क्याया निवृत्तेः । “पुराणसंहिताकर्ता भवान्ब्रह्मभविष्यति” इति व-
पनं तु पराशरस्य पुराणप्रवर्तकत्वेनैवोपपन्नं । अस्मिन् तद्वर्षेपि तत्कर्तृत्वव्यवहारः पुराणे । तथा-
चोक्तं भागवते “श्रियप्रतकृतं कर्म कोनु कुर्याद्विनेश्वरं । योनेमिनिस्त्रैरकरोऽन्त्यांभ्रन्सत्तपारिधीन्”
इति । नच श्रियप्रतस्य तत्र कर्तृत्वमेव मुख्यमिति याच्यं । पञ्चकल्पव चतुर्मुखेन सद्गुद्रादिस्तुष्टुकेः ।
अन्यथा “पूर्वसिद्धान् रथावृत्त्या स्थूलंश्रेष्ठे श्रियप्रतः । सद्गुद्रांस्तेन तत्कर्त्तृत्वाद्गुनेन श्रियप्रतम्” इति
भाकडपुराणविरोधादित्यल । परासोर्गुतकल्पस्य बलिष्ठसाशरोऽर्द्धसमं मरणाश्रित्तिर्पस्माचं परा-
शरं । परानभूर्पूर्वस्य शृणाते रूपं । पुराणखु पुत्रशोकाकुलितो वसिष्ठो गर्तुमुद्यतः पराशरं गर्भस्थं वैदा-
नुषारयन्तं निशम्य मरणाश्रित्पुत्र इति मन्यानन्तरप्रसिद्धिः । मुनिवरं शान्तिश्रेष्ठं । अनेन प्रभप्रतिवचने
सामर्थ्यं द्योतितं । कृतपौर्वाहिकक्रियं इत्यनेन प्रभकरणेऽप्यसरो द्योतितः । प्रणिपत्याभिवाद्यचेलत्र
प्रणिपातः साष्टाङ्गं दण्डकप्रणामः । अभिवादनं गोप्यसर्मोक्तिपूर्वकं बन्दनं ॥ ५ ॥ शिष्यप्रभो गुरुणा
नोपेक्षणीय इति दर्शयितुं प्रभात्पूर्वमेव स्वस्वशिष्यत्वं प्रतिपादयति—त्वत्तोहीति । वेदानाद्यागादीनाम-
रत्नार्थविम् ।

दुष्कविधिना नमस्कृत्य ॥ ५ ॥ खिलं परिशिष्टं । तद्वदितं यथा भ्यात् ॥ ६ ॥ कृतभ्रममितिपाठे

[पा०] १ ज. घ. इ—४. वैशङ्कानि. २ ज. ट. मयाधीतकृतभ्रमं. ३. मयाधीतभ्रम इत्. १ ग. घ. इ. ग.
वेर्भवति. ४. ७. वेदिपथित .

सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञं श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत् । | बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥८॥

धीधीयम् ।

दिति । अन्ये विद्वांसो मां सर्वशास्त्रेष्वकृतश्रमं न वक्ष्यन्ति अपितु विद्विषोपि कृताभ्यासमेव वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सोऽहमिति । पूर्वं यथा जगद्बभूव पुनश्च यथा भविष्यतीति जगतो जन्मप्रकारप्रभः

विष्णुविचोषम् ।

दादिति । अन्ये जनाः ये विद्विषः तेषु सर्वशास्त्रेषु त्वत्प्रसादादकृतश्रमं मां न वक्ष्यन्ति । किंतु त्वत्प्रसादादेव कृतसर्वशास्त्रपरिचर्य मां समावर्तनानन्तरं वक्ष्यन्ति । अन्येनेति पदच्छेदे मां सर्वशास्त्रेषु त्वत्प्रसादादन्येनोपायेन अकृतश्रमं वक्ष्यन्ति किंतु त्वत्प्रसादेनैव कृतश्रमं वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सोऽहमिति । य एवं वेदादित्रयोवैश्विद्यास्नानाभिः सोऽहं जगज्जन्मादिपुराणार्थं श्रोतुमिच्छामीत्यर्थः । अनेन ब्रह्मणश्चाध्ययनार्थं वेदोपबृंहणार्थं च पुराणस्य प्रव्यादौ तथोग्यत्रैवर्षिकानामेवाधिकार उक्तो ज्ञेयः । पापक्षयार्थं तु पुराणभक्त्यादौ सोऽहं योरप्यधिकारः । यथोक्तं भविष्यत्पुराणे—

“अभ्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणश्चित्रियौ विना । श्रोतव्यमेव चक्षुःश्रेण नाभ्येतव्यं कदाचन । तस्माच्छ्रुतैर्विना विप्राश्च श्रोतव्यं कदाचन” इति । विलोमजानां तु श्रवणार्थी माधिकारः । सूत्रादेस्तु विलोमजस्यापि पुराणप्रवचनं—“धर्म एव तु सूतस्य सङ्घिर्दृष्टः पुरातनः” इत्यादिप्रवचनादविकल्पम् ।

‘यथा जगद्बभूव’ इत्युपक्रम्य ‘आश्रमवासिनाम्’ इत्यन्तेन प्रवृत्त्यानर्वाणाह—अत्र भगवता भाष्यकारेण ब्रह्मस्वरूपविशेषतद्विभूतिभेदप्रकाराः तदाराधनस्वरूपफलविशेषाश्च पृष्ठा इति प्रवृत्त्यर्थविशेषा उक्ताः । ‘यथा जगत्’ इत्यादि ‘लयतेष्यति यत्र च’ इत्यन्तं ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रभः । ‘यद्दमाणानि’ इत्यादि ‘चातुर्गुणम्’ इत्यन्तं विभूतिभेदप्रकारप्रभः । धर्माश्रिताद्यर्थेन तदाराधनस्वरूपफलविशेषप्रभौ पृष्ठी । ब्रह्मस्वरूपस्य “यतो वा इमानि” इत्यादिवान्यसिद्धलाचन्द्रिशेष एवात्र प्रवृत्त्य इति भाष्यकारेण ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रभ इत्युक्तम् । ननु तारावणानुवाकादिभिः स्वरूपस्य विशेषोऽपि निर्धारितः सत्यम् । अनेकानुवाकविप्रकीर्णयोः सामान्यविशेषयोरेकत्र समाहृत्य वचने हि उच्यते—

वति । एतदेव हि पुराणादिकृतां वेदोपबृंहणं यथा बभूव यथा भविष्यतीति सर्वैरुपि किमेकप्रवृत्तापेयीषम् ।

वृत्तापेयीषम् ।

ध्ययनं प्रतिवाक्यं । अयमस्य वान्यस्यार्थ इत्युपदेशरूपं अखिलं संपूर्णं यथा भवति तथा स्वतः त्वत्प्रसादादधीतं प्राप्तं । अतएव त्वं गुरुदिवि गुरो इति संबोधनं । धर्मशास्त्राणि मन्वादिस्तथः । अङ्गानि शिल्पादिपटङ्गानि । यथाक्रमं “अतः पूर्वं तु छन्दसि श्लोकेषु नियतः पठेत् । कृष्णपक्षे तथाद्वावि” इत्याद्युक्तमननतिक्रम्य वेदाध्ययनानन्तरं । अत्राधीतमिति छान्दसमेकवचनं । व्यसयोवा । अनेन अधीतानीति संबन्धः ॥ ६ ॥ नकेवलं गम शिष्यत्वान्मया पृष्टं त्वया नोपेक्षणीयं ।

किंतु स्वतएव पुराणभक्षणे मम प्रयोजनान्तरमपि सिद्धतीत्याह—त्वत्प्रसादादिति । तद्विदः सर्वशास्त्राभिज्ञाः । अन्येऽपि सद्ब्रह्मिणा जना अपि शास्त्रेषु त्वत्प्रसादादकृतश्रमं अकृताभ्यासं न वक्ष्यन्ति । किंतु त्वत्प्रसादादेव कृतश्रमं मां वक्ष्यन्तीति योज्यं ॥ ७ ॥ परिपत्रच्छेत्पुक्तं तं प्रभ्रप्रवारमाह—सोऽहमित्यादिना । दैनन्दिनकल्पेपु

रत्नार्थम् ।

सर्वशास्त्रेषु कृतश्रममधीतितं मां वक्ष्यन्ति ॥ ७ ॥ प्रसन्नं गुरुं प्राप्तवते—सोऽहमिति । सोऽहं कृव-

रत्नार्थम् ।

सर्वशास्त्रेषु कृतश्रममधीतितं मां वक्ष्यन्ति ॥ ७ ॥ प्रसन्नं गुरुं प्राप्तवते—सोऽहमिति । सोऽहं कृव-

यन्मयं च जगद्द्रव्यतुल्यतथान्तरम् । [लीनमागीयथा यत्र त्वयमेत्येति यत्र च ॥९॥

धीश्रीयम् ।

॥ ८ ॥ यन्मयमिति । यन्मयमित्युपादानप्रभः । यत्रश्रेति निमित्तप्रभः । लीनमागीयत्रेति छपाधार-
विष्णुविधीयम् ।

काय सृष्टिरुक्तानेकप्रकारा भिन्नकमा वेति प्रभः । अत्रोत्पत्तिव्यपोः शृष्टत्वात्प्रतिप्रभोप्यभिमेतः
स्थितिसंदयमकर्तेति प्रतिवचनदर्शनान् ॥ ८ ॥ यन्मयमिति । यत्रश्रेतयराचरमिति निमित्तोपादा-
नयोः शृष्टत्वान् यन्मयमित्यनेन सृष्ट्यादिकर्मभूतं जगत्किमात्मकमिति वृष्टम् । तन्म पोत्तरं जगत् स
इति । इदं तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणामनयाऽवस्थानकृतं मनु परसौक्यकृतम् । यन्मयमिति प्रभस्यो-
क्तत्वान् जगत् स इति सामानाधिकरण्यात् यन्मयमित्यत्र मयट् न विकारार्थः वृष्टकृतभयैवर्थात् ।
नापि प्राणमयादिबन्धाधिकः जगत् स इत्युत्तरानुपपत्तेः । तथा हि विष्णुरेवेत्युत्तरमभविष्यत् ।
उत्तरमुक्तं भवेत् । अतः प्राचुर्यार्थं एव कृतं जगत्तदात्मकतया सत्प्रचुरमेव तन्मायन्मयमित्यस्य
प्रतिवचनं जगत् स इति सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिवन्धनम् । अन्यथा याथायां सामाना-
धिकरण्याभयणेन निर्दिशेत्पशुप्रतिपादनपरत्वे मास्वम्याऽभ्युपगम्यमाने सर्वाण्येतानि प्रभप्रतिवच-
नानि न संगच्छेरन् । सृष्टिवरणरूपं च कृतं शास्त्रं । तत्रश्रे हि प्रपञ्चप्रमन्व किमपिज्ञानं निर्दिशे-
पदानमात्रमिति प्रश्नप्रतिवचने स्वात्ताम् । जगत् स इति जगद्द्रव्योरेकद्रव्यत्वेन मात्मानाधिकरण्ये
च प्रक्षण, कल्याणगुणैवतानत्वं हेयपलनीकृत्यं च वाप्येत । सर्वाण्युपादानं च प्रभ भवेत् । तन्मा-
दानशरीरभाव एवेदं सामानाधिकरण्यं सुख्यमिति वक्ष्यामः । न च यत्रश्रेतस्य कारणमात्रवा-
चिखेऽपि यन्मयमित्युपादानकारणविषयत्वाद्गोपनीवर्दन्त्यायेन यत्र इति निमित्तकारणपरमिति वा-
च्यम् । तन्मायतिकविषयत्वात् अत्र मयटः प्राचुर्यार्थत्वेन तन्मन्वरोपपादनस्य स्वाधिकत्वे यत्रादिति
प्रभस्य विष्णुर्जनादित्युत्तरेषाऽनुपपत्तिरिति चेत् तथा हि याथायां सामानाधिकरण्यमभिहितं स्यात् ।
तत्र च थाचुरेव न मुरुष इतिप्रविष्णुरेव न जगदित्यर्थः स्यात् । तथा जगद्विष्णुरिति जगद्द्रव्योरेकवो-
पदेनास्य न जगद्विष्णुरिति वैयर्थिकरण्यमर्थः स्यादिति इतिविक्रान्ता अमुनयाचकन्वना स्यात् ।
इत्यत्रेयीयम् ।

सृष्टिप्रत्ययवोर्धैरूप्यभवणाद्भूतभविष्यद्भूतकारणैश्च विंशत्येति शब्दो इति निषाय प्रकारं वृष्टति—
यथा जगद्भूतेत्यादिना । अनेन स्वितिप्रभोऽपि कृतप्रायण्येति बोद्धव्यं । अतएव “स्वितिसंयत्कर्ता”
इति पराशरःप्रतिवचनं वक्ष्यति ॥ ८ ॥ यन्मयं पत्रधानं पत्रचुरंवा । य इति कारणप्रभः । लीन-
रूपधीयम् ।

वेदाध्ययने जगद्द्रव्यादिपुराणार्थं सुख्ये । इति वेदाध्ययनान्तरमेव पुराणाध्ययनकथनात्सृष्टादी-
नामिहानभिचार इति सूचितं । सूत्रादेर्विशोमज्ज्याऽव्यधिकारो निषादापत्तिव्यायेन निवृत्तः । तथा
मनिये “अप्येतदप्यं न चान्येन प्राप्नोति क्षयिदं विना । मोतप्यमेव शूत्रेण नाप्येवम्यं कदाचन” इति ।
न च धैन्दस्य वृधोपेक्षे समुत्पन्नमृतजानेर्विशोमज्ज्याभावात्प्रियादभ्यपत्तिव्यायेनात्मनिवारण्यं । तन्मा-
विषयवैतृतरूपत्वात् । तथा “धैन्दस्य तु वृधोपेक्षे कर्तमाने मदासनः । सुनापामभयत्कृतः प्रथमं
वर्णवैकृतम् । ऐन्द्रेण हविश तत्र हविः वृष्टं वृष्टपतेः । जुदावेन्द्राय धैनेन ततः सूतो ध्यजायत ।
निष्पद्यन्ते संश्रुषमभिभूतं सुरोर्देहिः । अपतोत्तरात्पेण यमेतद्वर्णवैकृतम्” इति वानूतेः । तथा
येन प्रकारेण जगद्भूतेति भूतप्रभः । पञ्चाश भविष्यतीति भविष्यप्रभः ॥ ८ ॥ यन्मये सूत्रने

[पाठ] १ य. प्रणवः.

यत्प्रमाणानि भूतानि देवादीनां च संभवम् । कल्पान्कल्पविभागांश्च चातुर्युगविकल्पितान् ।
 समुद्रपर्यवतानां च संस्थानं च यथा भुवः ॥१०॥ कल्पान्तस्य स्वरूपं च युगधर्माश्च कृत्स्नशः ॥२॥
 सूर्यादीनां च संस्थानं प्रमाणं मुनिसत्तम । देवर्षिपार्थिवानां च चरितं यन्महात्मुने ।
 देवादीनां तथा वंशान्मन्मन्वन्तराणि च ११ वेदशाखाप्रणयनं यथावद्यासकर्तृकम् ॥ १३ ॥

चित्तुत्तीयम् ।

ख्याकानि । संस्थानं सन्निवेशं ॥ १० ॥ सूर्यादीनां प्रमाणं परिमाणं ॥ ११ ॥ कल्पान् ब्राह्म-
 दिवसान् । कल्पविकल्पान् अवान्तरकल्पान् । कल्पविभागानिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । चातुर्युगविक-
 ल्पितान् चातुर्युगविशेषितान् ॥ १२ ॥ प्रसादप्रवर्णं प्रसादाय प्रवर्णं प्रसादाभिमुखं । अप्रच यथा
 जगद्भव यथा भविष्यति यन्मयं च जगद्यत्र पूर्वं लीनं यत्र लयमेष्यति । यत्प्रमाणानि भूतानि
 देवादीनां च कथं संभव इति सप्तप्रश्नानुत्तरं प्रथमांशः । तथा समुद्रपर्यवतानां च संस्थानं, भुवः
 संस्थानं, सूर्यादीनां च संस्थानं, प्रमाणं । चशब्दात् भुवर्लोकसंस्थानं, मिति प्रश्नचतुष्टयोत्तरं द्विती-
 यांशः । देवादीनां तथा वंशान्मन्मन्वन्तराणि च । वेदशाखाप्रणयनं यथावद्यासकर्तृकं । धर्माश्च
 ब्राह्मणादीनां तथाचाश्रमवासिनां । इतिपट्टप्रश्नोत्तरं तृतीयांशः । देवर्षिचरितं पार्थिवानां च चरितं
 इति प्रश्नद्वयोत्तरं चतुर्थांशः । चशब्दात्सृष्टितस्य श्रीवासुदेवचरितप्रश्नोत्तरं पञ्चमांशः । कल्पा-
 न्कल्पविभागांश्च चातुर्युगविकल्पितान् । कल्पान्तस्य स्वरूपं च युगधर्माश्च कृत्स्नशः । इतिप्रश्नचतु-
 शीधरीयम् ।

प्रश्नः ॥ ९ ॥ यदिति । प्रमाणमित्युत्तराप्रकाशकं वा यत्प्रमाणानि भूतानि यत्प्रकारानि वेत्यर्थः ।
 देवादीनां च संभवमित्यनुसर्गप्रश्नः ॥ १० ॥ ११ ॥ कल्पानिति । कल्पान् ब्रह्माणुःपरिमित्वान्म-
 हाकल्पान् । कल्पविकल्पान्ब्रह्माहःसंज्ञिकान् । विभागानिति पाठेऽपि स एवार्थः चातुर्युगैरावर्तमानै-
 विष्णुष्वितीयम् ।

अर्थवस्त्वे सिद्धयति मयटः स्थाधिकत्वेन धैर्यधर्मं चायुक्तम् । लीनमासीद्यथा यत्र येन क्रमेण यत्र
 लीनं सकारणम् ॥ ९ ॥ यत्प्रमाणानीति । पृथिव्यादीनि यत्प्रमाणानीति महाभूतादीनामित्युत्तरप्रश्नः
 जगतः प्रमितिसाधनप्रश्नश्च ॥ १० ॥ सूर्यादीनामिति । मन्वन्तराणि मनुनां कालाः ॥ ११ ॥
 कल्पानिति । कल्पान् ब्रह्माणुर्गितान् महाकल्पान् । चातुर्युगविकल्पितान् चातुर्युगपरिपृष्टिकल्पितान्
 देवादीनां च सप्तप्रश्नित्युत्तरप्रश्नः । चातुर्युगैरावर्तमानैर्विभक्तमित्यर्थः । कल्पविभागान् महाकल्पा-
 शान् पञ्चादीन् ब्रह्मदिवसान् । कल्पान्तः प्रलयः । चातुर्युगं भावि वेदविभजनं चातुर्युगस्य परिमाण-
 द्वाप्रेधीयम् ।

मासीद्यप्रेति लयस्यानप्रश्नः । चकारात् यत्र विद्यतीति सनुचिनोति ॥ ९ ॥ यत्प्रमाणानीति । भू-
 वानां परिमाणेऽयं प्रश्नः । देवादीनां च संभवमित्यवन्तरसर्गप्रश्नः । संस्थानं सन्निवेशः ॥ १० ॥
 प्रमाणमित्युत्तरं । वंशान् कुलप्रवाहान् । मन्वन्तराणि मनुनां कालान् ॥ ११ ॥ कल्पान् (परायुसं-
 कृति)ब्रह्मकल्पान् । चातुर्युगविकल्पितान् चातुर्युगपरिपृष्टिकल्पितान् । “चातुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो
 दिनमुच्यते” इति वचनान् । कल्पविभागान् कल्पस्य ब्रह्माणुःपरिमितब्रह्मकल्पस्य विभागानंशान् ।
 रथगर्भीयम् ।

जन्तवः एषु इति यस्याः ब्रह्मदिवसाः तान् ॥ १२ ॥ देवर्षीत्यादिना वंशानुपरिचयः ॥ १३ ॥

[पा०] १ इ—उ. पर्यवतानां, २ ग. ज. स. ड. ड. तथा, ३ व. ट.—३ कल्पविकल्पाय, ४ प—८, चातुर्युग,
 ५ व. ड. ड. युगान्ताधेय.

धर्माथ ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमवासिनाम् ॥
 श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं त्वत्तो वासिष्ठनन्दन १४
 ब्रह्मप्रसादप्रवर्णं कुरुष्व मयि मानसम् ॥
 येनाहमेतज्जानीयां त्वत्प्रसादान्महाभुजे ॥१५॥
 श्रीपराशर उवाच ॥
 साधु मैत्रेय धर्मज्ञ स्मरितोऽसि पुरातनम् ॥
 पितुः पिता मे भगवान्वसिष्ठो यदुवाच ह १६

विश्वामित्रप्रयुक्तेन रक्षसा भक्षितः पुरा ॥
 श्रुतस्तावस्ततः क्रोधो मैत्रेयाभून्ममातुलः १७॥
 ततोऽहं रक्षसां सत्रं विनाशाय समारभम् ॥
 भर्त्सीभूताथ शतशस्तस्मिन्सत्रे निशाचराः १८
 ततः संक्षीयमाणेषु तेषु रक्षस्त्वशेषतः ॥
 मामुवाच महाभागो वसिष्ठो भक्तिपतामहः १९

चिन्तुषीदम् ।

ष्टयोत्तरं पद्यंशः ॥ १५ ॥ कदा किमुवाचेत्याकाङ्क्षायां तद्वक्तुं पूर्ववृत्तान्तमाह—विश्वामित्रेति ।
 विश्वामित्रप्रेरितरक्षसा भक्षितः पिता श्रुतः मयेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ न्यासेषकारणं विप्रकारणं

श्रीधरीयम् ।

विकल्पितान्विभक्तान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मानिति । वासिष्ठः शक्तिः तस्य नन्दनः सुतः तस्य
 संयुक्तिः ॥ १४ ॥ तद्वदिति । प्रसादप्रवर्णं प्रसादाभिमुखम् । येन प्रसादप्रवर्णेन चित्तेन-जाहा-
 त्वत्प्रसादादहमेतत्सर्वं जानीयाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ वसिष्ठस्तव कदा किमुवाचेत्यपेक्षयां तदुक्तेरुपो-

विष्णुविर्भावम् ।

मिति वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मानिति । सर्वम् अन्यद्योगादि च ॥ १४ ॥ १५ ॥ वासिष्ठनन्दने-
 त्यामज्जणेन गुरुप्रसादादेव ज्ञानमित्युक्तया च पुरातनं वसिष्ठवरदानवृत्तान्तं स्मरितो ह्यष्टः पराशरो
 पक्ष्यमाणस्वार्थस्य शब्देयत्सिद्धये सं वृत्तान्तगाल्याति साध्विलादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥

दशाधेयीयम् ।

दैनन्दिनकल्पान्तरप्रलयचतुर्भुगपरिमाणम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ गुरुप्रसादस्य श्रवणाद्यपेक्षयाऽतिरत्नवत्त्वा-
 स्सएवावश्यं मेऽपेक्षित इति भावेन गुरुप्रसादपुरस्सरं श्रवणं प्रार्थयते—जज्ञमिति । यदुक्तं वाराहे ।
 'गुरुप्रसादो बलवान् तस्माद्बलवत्तरं । तथाऽपि श्रवणादिश्च कर्तव्यो मोक्षसिद्धये' इति । प्रसादेन प्र-
 णमभिमुखं । येन प्रसादप्रवर्णेन चित्तेन जाहात्वत्प्रसादादहमेतत्सर्वं जानीयाम् ॥ १५ ॥ एवं मैत्रेयेण
 षुष्टः पराशरस्तत्प्रवृत्तिवचने स्वस्य सामर्थ्यमस्तीति वसिष्ठपुत्रस्तत्प्रसादात्प्रतिप्रकारमाह—सा-
 ध्वित्वादिना ॥ १६ ॥ वसिष्ठस्तव कदा किमुवाचेतिहादीं मैत्रेयशङ्कां परिहर्तुमुपोद्भावकयामाह—
 विश्वामित्रप्रयुक्तेनेत्यादिना । पुरातनं वच इति शेषः । ते पितुर्मत जनकस्य शक्तेः पिता भगवान्व-
 सिष्ठो यदुवाच तद्वचः स्मरितोऽसीति बोध्यं । विश्वामित्रप्रेरितेन रक्षसा वसिष्ठहापात्कल्पापपाद-
 राजगतेन ततः शक्तिः भक्षित इति मया श्रुत इत्यन्वयः । ततः श्रवणात् ॥ १७ ॥ रक्षसां विनाशाय

रत्नधीयम् ।

प्राज्ञणादीनामिति वर्णधर्मप्रश्नः ॥ १४ ॥ सागे हेत्यन्तरमाह—सञ्चितस्येति । परसुखाहूढो
 गुणौघो यज्ञः । कायेन्द्रियतापनो धर्मस्तपः । द्वयोरैव विशेषणं महत् इति । महतेति वा पाठः

[पा०] १ अ. ड. ड. चाश्रमधर्मिणां २ अ. ग—ज. घ—ड. भक्षितोमया. ३ अ—द. छ. व. ड. सीमा-
 मातुल. ४ ग. च. ज—ड. कृताथ. ५ ग—ह. ड. ड. इत्यपि तामाह.

यत्प्रमाणानि भूतानि देवादीनां च संभवम् । कल्पान्कैल्पविभागांश्च चातुर्युगविकल्पितान् ।
समुद्रपर्वतानां च संस्थानं च वंधा भुवः ॥१०॥ कल्पान्तस्य स्वरूपं च युगधर्माश्च कृत्स्नम् ॥ १२ ॥
सूर्यादीनां च संस्थानं प्रमाणं मुनिसत्तम । देवर्षिपाथिवानां च चरितं यन्महामुने ।
देवादीनां तथा वंशान्मन्वन्वन्तराणि च ११ ॥ वेदशास्त्राप्रणयनं यथावशासकवृत्तम् ॥ १३ ॥

विष्णुचिपीयम् ।

ख्याकानि । संस्थानं सन्निवेशं ॥ १० ॥ सूर्यादीनां प्रमाणं परिमाणं ॥ ११ ॥ कल्पान् प्राङ्-
दिवसान् । कल्पविकल्पान् अवान्तरकल्पान् । कल्पविभागानिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । चातुर्युगविक-
ल्पितान् चातुर्युगविशेषितान् ॥ १२ ॥ प्रसादप्रवणं प्रसादात् प्रवणं प्रसादाभिमुखं । अत्रच यथा
जगद्भूय यथा भविष्यति यन्मयं च जगद्यत्र पूर्वं लीनं यत्र लयमेव्यति । यत्प्रमाणानि भूतानि
देवादीनां च कथं संभव इति सप्तप्रधानानुत्तरं प्रथमांशः । तथा समुद्रपर्वतानां च संस्थानं, भुवः
संस्थानं, सूर्यादीनां च संस्थानं, प्रमाणं । चमत्वात् भुवर्लोकसंस्थानं, मिति प्रभवतुष्टयोत्तरं द्विती-
यांशः । देवादीनां तथा वंशान्मन्वन्वन्तराणि च । वेदशास्त्राप्रणयनं यथावशासकवृत्तं । यथैव
महाप्रणादीनां तथाचात्मवासिनां । इतिषट्प्रश्नोत्तरं तृतीयांशः । देवर्षिचरितं पाथिवानां च चरितं
इति प्रश्नद्वयोत्तरं चातुर्यांशः । चमत्वात्सुचितस्य श्रीवातुदेवचरितप्रश्नोत्तरं पञ्चमांशः । कल्पा-
न्कल्पविभागांश्च चातुर्युगविकल्पितान् । कल्पान्तस्य स्वरूपं च युगधर्माश्च कृत्स्नम् । इतिप्रभवतु-
ष्टीचिपीयम् ।

प्रश्नः ॥ ९ ॥ यदिति । प्रमाणमित्यत्प्राकाशकं वा यत्प्रमाणानि भूतानि यत्प्रकाशयानि वेत्यर्थः ।
देवादीनां च संभवमित्यनुसर्गप्रश्नः ॥ १० ॥ ११ ॥ कल्पानिति । कल्पान् महायुःपरिमितान्म-
हाकल्पान् । कल्पविकल्पान्प्रकाशःसंज्ञिकान् । विभागानिति पाठेऽपि स एवार्थः चातुर्युगैरावर्तमानै-
विष्णुचिपीयम् ।

अर्थवत्त्वे तिष्ठति मद्यतः स्थाधिकत्वेन वैवर्ष्यं चायुक्तम् । लीनमासीद्यथा यत्र येन क्रमेण द्रव
लीने सकारणम् ॥ ९ ॥ यत्प्रमाणानीति । श्रुतिव्यादीनि यत्प्रमाणानीति महाभूतादीनामित्यत्प्राप्तः
जगतः प्रमितिसाधनप्रश्नश्च ॥ १० ॥ सूर्यादीनामिति । मन्वन्तराणि मनुनां कालाः ॥ ११ ॥
कल्पानिति । कल्पान् महायुगमितान् महाकल्पान् । चातुर्युगविकल्पितान् चातुर्युगपरिदृष्टिकल्पितान्
देवादीनां च सम्भवमित्यनुसर्गः । चातुर्युगैरावर्तमानैश्चिक्त्वानित्यर्थः । कल्पविभागात् महाकल्पा-
शान् पथादीन् महादिवसान् । कल्पान्तः प्रलयः । चातुर्युगं भाषि वेदविमज्जनं चातुर्युगस्य परिमाण-
व्याप्रेचीयम् ।

मासीद्यत्रेति लयस्थानप्रश्नः । चकारान् घन तिष्ठतीति समुच्चिनोति ॥ ९ ॥ यत्प्रमाणानीति । भू-
तानां परिमाणेऽयं प्रश्नः । देवादीनां च संभवमित्यत्प्राप्तःसर्गप्रश्नः । संस्थानं सन्निवेशः ॥ १० ॥
प्रमाणमित्यत्प्राप्तः । वंशान् शुद्धप्रकाशान् । मन्वन्तराणि मनुनां कालान् ॥ ११ ॥ कल्पान् (परायुस-
कृति)प्रकाशकल्पान् । चातुर्युगविकल्पितान् चातुर्युगपरिदृष्टिकल्पितान् । “चातुर्युगमहस्यानि महाजो
दिनमुच्यते” इति वचनात् । कल्पविभागात् कल्पस्य महायुःपरिमितप्रकाशकत्वस्य विभागानंशान् ।
रामार्जीयम् ।

जन्तवः एषु इति कल्पाः महादिवसाः शान् ॥ १२ ॥ देवर्षीत्यादिना वंशानुचरितप्रश्नः ॥ १३ ॥

[पाठः] १८—८ देवादीनां, २ ग. अ. घ. ट. ड. व. यथा, ३ अ. ८—८ कल्पविकल्पान्, ४ घ—८, चातुर्युग,
५ अ. ट. ड. मुगान्तरं.

<p>धर्माश्च ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमवासिनाम् ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं त्वचो ब्रासिष्ठनन्दन १४ ब्रह्मन्प्रसादप्रवणं कुरुष्व मयि मानसम् ॥ येनाहमेतजानीयां त्वत्प्रसादान्महाभुने ॥१५॥ श्रीपराशर उवाच ॥ साधु मैत्रेय धर्मज्ञ स्मरितोऽसि पुरातनम् ॥ पितुः पिता मे भगवान्वसिष्ठो यदुवाच ह १६</p>	<p>विश्वामित्रप्रयुक्तेन रक्षसा भक्षितः पुरा ॥ श्रुतस्तावत्ततः क्रोधो मैत्रेयाभून्ममातुलः १७ ततोऽहं रक्षसां सत्रं विनाशाय समारभम् ॥ मसीभूताथ शतशस्तस्मिन्तत्रे निशाचराः १८ ततः संशीवमाणेषु तेषु रक्षस्त्वशेषतः ॥ मामुवाच महाभागो वसिष्ठो मैत्रिपतामहः १९</p>
--	---

विष्णुस्वीयम् ।

एषोत्तरं पञ्चांशः ॥ १५ ॥ क्वा किमुवाचेत्याकाङ्क्षायां तद्वक्तुं पूर्ववृत्तान्तमाह—विश्वामित्रेति । विश्वामित्रप्रेरितरक्षसा भक्षितः पिता श्रुतः मयेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ व्यासेषकारणं विप्रकारणं शीघरीयम् ।

विकल्पितान्विभक्तान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मानिति । वासिष्ठः शक्तिः तस्य नन्दनः सुतः तस्य संशुद्धिः ॥ १४ ॥ ब्रह्मज्ञिति । प्रसादप्रवणं प्रसादाभिमुखम् । येन प्रसादप्रवणेन चित्तेन-जाता-स्वरसदादावहमेतत्सर्वं जानीयाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ वसिष्ठस्तत्र कदा किमुवाचेत्याकाङ्क्षायां तदुक्तेरुपो-विष्णुकिचीयम् ।

मिति वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मानिति । सर्वम् अन्ययोगादि च ॥ १४ ॥ १५ ॥ वासिष्ठनन्दनेत्यामन्त्रणेन गुरुप्रसादादेव ज्ञानमित्युक्त्या च पुरातनं वसिष्ठवरदानपृष्ठान्वं स्मरितो इष्टः पराशरो वक्ष्यमाणस्वार्थैस्व शब्देयत्वासिद्धये तं वृत्तान्तमाश्रयति साध्वित्वादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 वृत्ताशेषीयम् ।

वैनन्दिनकल्पान्तप्रलयचतुर्गुणपरिमाणम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ गुरुप्रसादस्य श्रवणाद्यपेक्षयाऽतिबलवत्त्वा-त्संपादावश्यं मेऽर्पक्षित इति भावेन गुरुप्रसादपुरस्सरं श्रवणं प्रार्थयतो—ब्रह्मज्ञिति । तदुक्तं बाराहे । “गुरुप्रसादो बलवान्न वयमाहूतवसरं । तथाऽपि श्रवणादिषु कर्तव्यो मोक्षसिद्धये” इति । प्रसादेन प्रद-णामिगुप्तं । येन प्रसादप्रवणेन चित्तेन जातास्वत्प्रसादावहमेतत्सर्वं जानीयाम् ॥ १५ ॥ एवं मैत्रेयेण पृष्टः पराशरस्तत्रअप्रतिवचने स्वस्य सामर्थ्यमस्तीति वसिष्ठपुत्रस्त्वप्रसादात्तत्प्रातिप्रकारणाह—सा-ध्वित्वादिना ॥ १६ ॥ वसिष्ठस्तत्र कदा किमुवाचेतिहार्दा मैत्रेयशङ्कां परिहर्तुमपेक्षात्कथामाह— विश्वामित्रप्रयुक्तेनेत्यादिना । पुरातनं अत्र इति श्लेषः । मे पितुर्मम जन्मकस्य शक्तेः पिता भगवान्व-सिष्ठो यदुवाच तद्वचः स्मरितोऽस्मीति योग्यं । विश्वामित्रप्रेरितेन रक्षसा वसिष्ठशापात्कल्माषपाद-राजमलेन तानः शक्तिः भक्षित इति मया श्रुत इत्यन्वयः । ततः श्रवणात् ॥ १७ ॥ रक्षसां विनाशाय त्वगर्भीयम् ।

ब्राह्मणादीनामिति वर्णधर्मप्रश्नः ॥ १४ ॥ श्यामे हेत्वन्तरगाह—सञ्चितत्वेति । परबुद्धारूढो शुण्डीधो बशः । कायेन्द्रियतापनो धर्मक्षपः । इषोरेव विशेषणं महत् इति । महत्तेति वा पाठः

[पाठ] १ अ. ट. ठ. चक्षुमर्षितान्, १ ख. ए—ज. च—उ. भक्षितोमया. १ द—द. छ. य. व. सीमन्-मातुलः. ४ म. च ज—उ. कृताश. ५ ए—झ. ट. उ. उस्तीतामहः.
 वि. १

यत्प्रमाणानि भूतानि देवादीनां च संभवम् । कल्पान्कल्पविभागांश्च चतुर्गुणविकल्पितान् ।
समुद्रपर्येतानां च संस्थानं च यथा भुवः ॥१०॥ कल्पान्तस्य स्वरूपं च युगधर्माश्च कृत्स्नशः ॥२॥
सूर्यादीनां च संस्थानं प्रमाणं धुनिसत्तम । देवर्षिपार्थिवानां च चरितं यन्महामुने ।
देवादीनां तथा वंशान्मन्वन्वन्तराणि च ११ वेदशाखाप्रणयनं यथावद्यासकर्तृकम् ॥ १३ ॥

वित्तुलीयम् ।

कथाकानि । संस्थानं सन्निवेशः ॥ १० ॥ सूर्यादीनां प्रमाणं परिमाणं ॥ ११ ॥ कल्पान्, ब्राह्म-
दिवसान् । कल्पविकल्पान् अयान्तरकल्पान् । कल्पविभागानिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । चतुर्गुणविक-
ल्पितान् चतुर्गुणविशेषितान् ॥ १२ ॥ प्रसादप्रवणं प्रसादाय प्रवर्णं प्रसादाभिमुखं । अप्रय यथा
जगद्भूय यथा भयिव्यति यन्मयं च जगद्यत्र पूर्वं लीनं यत्र लयमेव्यति । यत्प्रमाणानि भूतानि
देवादीनां च कथं संभव इति तत्रप्रश्नानामुत्तरं प्रथमांशः । तथा समुद्रपर्येतानां च संस्थानं, भुवः
संस्थानं, सूर्यादीनां च संस्थानं, प्रमाणं । चन्द्रात् सुबल्लोकसंस्थानं, मिति प्रभवत्तुष्टयोत्तरं द्विती-
यांशः । देवादीनां तथा वंशान्मन्वन्वन्तराणि च । वेदशाखाप्रणयनं यथावद्यासकर्तृकं । धर्माश्च
ब्राह्मणादीनां तथापाश्रमवासिनां । इतिषट्प्रश्नोत्तरं तृतीयांशः । देवर्षिचरितं पार्थिवानां च चरितं
इति प्रब्रह्मयोत्तरं चतुर्थांशः । चतुर्गुणविकल्पितान् श्रीवासुदेवचरितप्रसक्तोत्तरं पञ्चमांशः । कल्पा-
न्कल्पविभागांश्च चतुर्गुणविकल्पितान् । कल्पान्तस्य स्वरूपं च युगधर्माश्च कृत्स्नशः । इतिप्रभवत्तु-
श्रीपरीयम् ।

प्रश्नः ॥ ९ ॥ यदिति । प्रमाणमित्याप्रकाशकं वा यत्प्रमाणानि भूतानि- यत्प्रवृत्तयानि वेत्यर्थः ।
देवादीनां च संभवमित्यनुसर्गप्रश्नः ॥ १० ॥ ११ ॥ कल्पानिति । कल्पान्, ब्राह्मणुःपरिमितान्म-
हाकल्पान् । कल्पविकल्पान्ब्राह्मणःसंज्ञिकान् । विभागानिति पाठेऽपि स एवार्थः चतुर्गुणैरावर्तमानै-
विष्णुविकीयम् ।

अर्थवत्त्वे सिद्धयति मघटः स्थाधिकल्पेन वैषर्ष्यं चायुक्तम् । लीनमासीद्यथा यत्र येन क्रमेण यत्र
लीनं सकारणम् ॥ ९ ॥ यत्प्रमाणानिति । पृथिव्यादीनि यत्प्रमाणानीति महाभूवादीनामिषत्ताप्रश्नः
जगतः प्रमितिसाधनप्रश्नश्च ॥ १० ॥ सूर्यादीनामिति । मन्वन्तराणि मन्वन्तं फालः ॥ ११ ॥
कल्पानिति । कल्पान्, ब्राह्मणुर्गितान् महाकल्पान् । चतुर्गुणविकल्पितान् चतुर्गुणपरिवृत्तिकल्पितान्
देवादीनां च सम्भवमित्यनुसर्गः । चतुर्गुणैरावर्तमानैर्धिभक्तानित्यर्थः । कल्पविभागान् महाकल्पा-
ज्ञान्, पञ्चादीन् ब्रह्मदिवसान् । कल्पान्तः प्रलयः । चतुर्गुणं भावि वेदभिभजनं चतुर्गुणस्य परिमाण-
इत्यर्थोपपन्नम् ।

मासीत्प्रेति सत्यस्थानप्रश्नः । एकारान् यत्र विद्यतीति समुच्चिनोति ॥ ९ ॥ यत्प्रमाणानीति । भू-
तानां परिमाणेऽर्कप्रश्नः । देवादीनां च संभवमित्यन्तरसर्गप्रश्नः । संस्थानं सन्निवेशः ॥ १० ॥
प्रमाणमित्यन्तां । वंशान्, कुलप्रयोगान् । मन्वन्तराणि मन्वन्तं कालम् ॥ ११ ॥ कल्पान् (परायुसं-
कृति)ब्रह्मण्यत्पान् । चतुर्गुणविकल्पितान् चतुर्गुणपरिवृत्तिकल्पितान् । “चतुर्गुणान्महस्यानि ब्रह्मणो
दिनमुत्पद्ये” इति वचनात् । कल्पविभागान् कल्पस्य ब्राह्मणुःपरिमितान्कल्पस्य विभागानंशान् ।
इत्यर्थोपपन्नम् ।

जन्तवः एषु इति कल्पाः ब्रह्मदिवराः चान् ॥ १२ ॥ देवर्षितादिना वंशानुपरिणामः ॥ १३ ॥

[पा०] १४-१८ पर्येतानीं, १ ग. अ. श. ट. ठ. ड तथा. १ ज. ट-३ कल्पविष्णुः, ४ ए-८. चतुर्गु-
५ अ. ट. ठ. युगान्तापर्यं.

धर्माथ ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमवासिनाम् ॥ विश्वामित्रप्रयुक्तेन रक्षसा भक्षितः पुरा ॥
 श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं त्वद्यो वसिष्ठनन्दन १४ श्रुतस्तारतस्ततः क्रोशे मंत्रेयाभ्यन्मनातुलः १७॥
 ब्रह्मनप्रसादप्रवर्णं कुरुष्व मयि मानसम् ॥ ततोऽहं रक्षसां तत्रं विनाशाय तयारभम् ॥
 येनाहमेतज्जानीयां त्वत्प्रसादान्महासुने ॥१५॥ मसीभूताथ शतशतस्मिन्शत्रे निशाचराः १८
 श्रीपराशर उवाच ॥ ततः संक्षीपमाणेषु तेषु रक्षस्वशेषतः ॥
 साधु मैत्रेय धर्मज्ञ सारितोऽस्मि पुरातनम् ॥ मामुवाच महाभागो वसिष्ठो भक्तितामहः १९
 पितुः पिता मे भगवान्वसिष्ठो यदुवाच ह १६

विश्वस्वीयम् ।

एयोत्तरं पद्यंशः ॥ १५ ॥ कदा किमुवाचेत्याकाङ्क्षायां तद्गुणं पूर्वदुत्तान्तमाह—विश्वामित्रेति ।
 विश्वामित्रप्रेरितरक्षसा भक्षितः पिता ध्रुतः मवेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ व्यासोपकारणं विप्रकारणं
 श्रीधरीयम् ।

विकल्पितान्विभक्ताम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मोनिति । वासिष्ठः शक्तिः तस्य नन्दनः सुषः तस्य
 संवृद्धिः ॥ १४ ॥ महाभिति । प्रसादप्रवर्णं प्रसादाभिमुखम् । येन प्रसादप्रवर्णेन चित्तेन जातान्-
 त्वत्प्रसादाद्दहमेतत्सर्वं जानीयाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ वसिष्ठस्तत्र कदा किमुवाचेत्यपेक्षायां तदुक्तेरुपो-
 विष्णुविचीयम् ।

मिति वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मोनिति । सर्वम् अन्यद्योगादि च ॥ १४ ॥ १५ ॥ वासिष्ठनन्दने-
 त्यामश्रणेन गुरुप्रसादादेव ज्ञानमित्युक्त्या च पुरातनं वसिष्ठवरदानवृत्तान्तं स्मारितो ह्यष्टः पराशरो
 पक्ष्यमाणस्यार्धस्य मध्येत्यस्तिद्वये तं वृत्तान्तमाख्याति साधित्वादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 इत्याशेषीयम् ।

दैनन्दिनकल्पान्त्रप्रलयचतुर्गुणपरिमाणम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ गुरुप्रसादस्य श्रवणाद्यपेक्षयाऽतिबलवत्त्वा-
 त्सपवावश्यं मेऽपेक्षित इति भावेन गुरुप्रसादपुरस्सरं अथर्षं प्रार्थयते—श्रद्धात्रिति । तदुक्तं वाराहे ।
 'गुरुप्रसादो बलवान् तस्माद्बलवत्तरं । तथाऽपि श्रवणादिश्च कर्तव्यो मोक्षसिद्धये' इति । प्रसादेन प्रद-
 णमभिसुखं । येन प्रसादप्रवर्णेन चित्तेन जातान्त्वत्प्रसादाद्दहमेतत्सर्वं जानीयाम् ॥ १५ ॥ एवं मैत्रेयेण
 पृष्टः पराशरस्तत्रप्रतिबचने स्वस्य सामर्थ्यमस्तीति वसिष्ठपुत्रत्वप्रसादात्तत्प्राप्तिप्रकारमाह—सा-
 धित्वादिना ॥ १६ ॥ वसिष्ठस्तत्र कदा किमुवाचेतिहार्वा मैत्रेयशङ्कं परिहर्तुमुपोद्घातकथामाह—
 विश्वामित्रप्रयुक्तेनेत्यादिना । पुरातनं वच इति शेषः । ये पितुर्मम जनकस्य शक्यः पिता भगवान्व-
 सिष्ठो यदुवाच तद्वचः सारितोऽस्मीति योग्यं । विश्वामित्रप्रेरितेन रक्षसा वसिष्ठघातात्कल्पापपाद्-
 राजगतेन तावः शक्तिः भक्षित इति मया ध्रुत इत्यन्वयः । वतः श्रवणात् ॥ १७ ॥ रक्षसां विनाशाय
 रजनभीयम् ।

ब्राह्मणादीनामिति वर्णधर्मप्रभः ॥ १४ ॥ त्यागे हेत्यन्तरमाह—सञ्चित्तमेति । परदुःखारूढो
 गुणौघो यथाः । कथेन्द्रियतापनो धर्मक्षयः । द्वयोरेव विशेषणं महत् इति । महतेति वा पाठः

[पा०] १ अ. द. ट. चाश्रमसंज्ञितान्, २ स य—व. य—द. भक्षितोपया. ३ य—द. उ. व. व. लोम-
 भादुल. ४ ग. य. य—द. कृताथ. ५ य—ह. उ. उ. उस्सतिप्रसादः.

अलमत्यन्तकोपेन तात मन्युमिम जहि ॥
 राक्षसा नापराध्यन्ति पितृस्ते विहितं हि^१ तत् २०
 मूढानामेवै भवति क्रोधो ज्ञानवता कुतः ॥
 ह-यते तात कः केन यतः स्वकृतशुच्यपुमान् २१
 राश्रितस्वापि मेहता वृत्स क्लेशेन मानवैः ॥
 यशस्तपसश्चैव क्रोधो नाशकरः परः ॥ २२ ॥
 स्वर्गापवर्गव्यासेधकारणं परमर्षयः ॥

वर्जयन्ति सैदा श्रोथं तात मा तद्वशो भव २३ ॥
 अलं निशाचरैर्दग्धैर्दनिर्नपकारिभिः ॥
 सत्रं ते विरमत्वेतत्क्षमासारा हि साधरः ॥ २४ ॥
 एव तातेन तेनाहमनुनीतो महात्मना ॥
 उपसंहृतवान्सत्रं सद्यस्तद्वाक्यगौरवात् ॥ २५ ॥
 ततः शीतः स भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
 संप्राप्तश्च तदा तत्र पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः २६ ॥

धीपरीयम् ।

द्वावभूतां कथामाह—विश्वामित्रमबुक्तेनेत्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥ स्वर्गेति । यशस्तपसोर्नाशकत्वादेव स्वर्गापवर्गयो स्वर्गभोक्षयो व्यासेध प्रतिबन्ध, तस्य
 कारण कोप । हे तात तद्वशो मा भव ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शुर्वासाकारिणा शत्रुपक्षीया अप्य-
 विष्णुचिन्नीयम् ।

अलमिति । मन्यु सत्रम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यशस्तपसोर्नाशे स्वर्गापवर्गसाधनधर्मज्ञानप्रति-
 द्वापेपीयम् ।

सत्र षड्कालसाधन ऋतुमह समाारभ आरब्धवान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ इम राक्षसाना विनाशक मन्यु
 मोध ऋतुच अहि त्यज । ओहाकत्याग इति धातो । “मन्युर्दग्धे व्रवीं पुषि” इत्यमर । मम पितृह-
 न्तृत्वेनापराधित्वात्कथं तन्नाशकर ऋतु जज्ञामित्याशङ्क्यामाह—राक्षसा इति । ते पितृलथा रक्षो-
 न्यो मरण स्यादिति विष्णुना विहितम् । अतो राक्षसाना नापराध इति भाव ॥ २० ॥ मरणस्य
 विष्णुविहितत्वे स्वपितृहन्तरि शोका कुत श्रोथं कुर्तुंरित्यत आह—मूढानामिति । मूढा गणमभ्य
 विष्णुविहितत्वज्ञानशून्या तेषामतोऽज्ञानित्वात् त्वया पोम कार्य इति भाव । उक्तपुस्तहरति—
 हन्यत इति । नन्वेतद्विरुद्धं “पितृस्ते विहितं तथा” इति मरणस्य विष्णुविरित्त्योक्तेरित्यत आह यत
 इति । पुमान्जीवो यत स्वकृतशुचि अत उक्त युक्तमिति योयम् । विष्णुरपि तत्तत्पमानुमारणैव तस्य
 तस्य मरणादिकं विदधाति । ननु सत । अन्यथा विष्णोर्पन्त्यादिदोषापत्ते । तन्मेमापेक्षसेतु त वैपम्य ।
 तथाप्येकः सूत्रकृत्वा । “वैपम्यैर्दृष्टेयै न सापेक्षत्वात्तथादि दर्शयति” इति । नरमाविभागादिभिषेक्षा-
 नादित्यान्” इतिच ॥ २१ ॥ विषये वाचकमाह—सचित्तस्येति । मानवैर्महता क्लेशेन राश्रितम्य मषा-
 दितस्य यशस्तपसश्च श्रोथं परोऽत्यन्त नाशकरस्तत परमर्षय श्रोथं वनेयन्तीत्युत्तरणान्भव ।
 यशस्तपसोर्नाशकान्तरापेक्षया श्रोथस्यातिदायितनाशकत्वं अत सत्रतो वनेनीय श्रोथ इति भावेन पर
 इत्युक्त ॥ २२ ॥ स्वर्गापवर्गव्यासेधकारणं स्वर्गापवर्गयोर्व्यासेध प्रतिबन्धत्वात् कारण ॥ २३ ॥
 एतत्सत्रं रक्षोविनाशकर सध ॥ २४ ॥ तातेन तातस्येति शेष ॥ २५ ॥ स वसिष्ठस्तत सश्रो-
 रसर्गापीयम् ।

॥ २२ ॥ तयोर्द्वयोर्नाशकसाधनाभावेन स्वर्गापवर्गप्रतिबन्ध इत्याह—स्येति ॥ २३ ॥ वेजसा भद्रिना

पितामहेन देवार्थः कृतासनपरिग्रहः ॥
नाद्युवाच महाभागो मैत्रेय पुलहायजः ॥२७ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

वैरे महति यदाक्याहुरोरोर्ध्वश्रिता धमा ॥
त्वया तस्मात्प्रमस्तानि भवान्श्रास्त्राणि वेत्स्यति
सन्ततेर्न मेमोच्छेदः कुद्रेनापि यतः कृतः ॥
त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यं महापरम् २९
पुराणसंहिताकर्ता भवान्वत्स भविष्यति ॥
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्सते भवान् ॥३० ॥

प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्तमला मतिः ॥
मत्प्रसादादसन्दिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥३१ ॥
ततश्च प्राह भगवान्वसिष्ठो मे पितामहः ॥
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतन्नविष्यति ॥ ३२ ॥
इति पूर्वं वसिष्ठेन पुलस्त्येन च धीमता ॥
यदुक्तं तत्स्मृतिं यांति त्वत्प्रभादारिक्तं मम ३३
सोऽहं वदाम्यशेषं ते मैत्रेय परिपृच्छते ॥
पुराणसंहितां सम्यग्तां निबोध यथातथम् ३४

विष्णुस्वीयम् ।

॥२३॥ प्रवृत्ते काम्यकर्मणि । निवृत्ते मुक्तिहेतुकर्मणि । अस्तमला निरस्त्रमिभ्याज्ञाना ॥३१॥ अशेषं यथाभवति यथा तां वदामि ॥ ३४ ॥ वक्ष्यमाणसंहितायाः संक्षेपेण तात्पर्यार्थनाह—विष्णोरिति ।

श्रीधरीयम् ।

उज्ज्वला भवन्तीति इश्वराह—तव इत्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ वैर इति । यद्यस्मात्स्वगुरोर्वा-
क्यात्क्षमा आश्रिता ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रवृत्त इति । तस्मात्प्रवृत्ते निवृत्ते च कर्मणि अस्तमला
अज्ञानविपर्ययशून्या सतिर्भविष्यति । ते च कर्मणी स्मृतिप्रसिद्धे—“इह चासुत्र काम्यं यत्प्रवृत्तम-
भिधीयते । वैराग्यज्ञानपूर्वं यन्निवृत्तमुपदिश्यते” इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथातथं यथार्थं
विष्णुस्वीयीयम् ।

धन्यो जायत इत्याह स्वर्गेति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पुराणेति ।
संहितातुल्यलासंहिता तस्याः कर्ता । यथावद्वेत्सते विभूतिविग्रहगुणकर्मस्वभावादिभिर्देवतामसंक्षय-
विपर्यासं यथावच्छास्वति ॥३०॥ प्रवृत्त इति । प्रवृत्तं काम्यं कर्म । निवृत्तं निष्कामं ज्ञानपूर्वकम् ।
अस्तमलाऽज्ञानविपर्यासरहिता ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अथ भगवान्परशरो य एवं गुरु-
दत्ताग्नेयीयम् ।

पसंहरात् श्रीगोऽभूत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ यथास्मात् । अस्य गुरोर्वाक्यात्क्षमाऽऽश्रिता तस्मान् ॥२८॥
राक्षसानां पुलस्त्यसन्तवितान्मम सन्ततेरित्युपपन्नं ॥ २९ ॥ जन्यं वरमित्युक्तं तमेवाह—पुराण-
संहिताकर्तेत्यादिना । कर्ताप्रवर्तकः यथाथैवं तत्तथोक्तं प्राक् । देवतापारमार्थ्यं देवतायाः परदेव-
तायाः विष्णोः पारमार्थ्यं स्वात्पर्यं “स्वतन्त्रं परमार्थाथैवं”इतिवचनात् यथावद्यथार्थतः वेत्स्यते
मेदिष्यति ॥ ३० ॥ प्रवृत्ते सकामे निवृत्ते ज्ञानपूर्वकनिष्कामे “निष्कामं ज्ञानपूर्वतु निवृत्तमिह
पोच्यते”इतिवचनात् अस्तमला अज्ञानविपर्यासरहिता ॥३१॥ ततः पुलस्त्यवरदानानन्तरं ॥३२॥३३॥
सोऽहमुक्तरीत्या गुरुप्रसादात्साक्षात्कृतश्लाघार्थोऽहं ता पुराणसंहितां “पुराणसंहिताकर्ता भवान्वत्स
रक्षणार्थम् ।

श्रोत्रेणवा ॥ २४ ॥ उतः सत्रसंहरात् ॥ २६ ॥ पुलहायज इति अन्तितपस्वित्कथापनाय ॥ २७ ॥
कर्ता प्रवर्तकः ॥ ३० ॥ इति श्रीरत्नगर्भभट्टाचार्यविरचितश्रीविष्णुपुराणव्याख्यासारे प्रथमांशे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[पाठ] १ अ. झ. ट. इ. इतार्थं. २ घ. ङ. रसाश्रिता. क. ख. रसाश्रिता. ३ ङ. घ. च—ट.
मम श्रेयः. ४ क. घ. ट—ड. देवतापारमार्थ्यं. झ. देवतापरमार्थ्यं. ५ क—ए. च. ङ—ड. यतः. ६ व. ख. घ. च.
उ. घ. परिपृच्छत .

विष्णोः सकाशाद्दुद्धृतं जगत्त्रयं च स्थितम् ॥ इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे प्रथ-
स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगद्य सः ३५ ॥ मोऽध्यायः ॥ १ ॥

(विष्णुकीपम् ।)

स्थितिसंयमो विनाशः । तत्कर्ता स्थितिसंयमकर्ता । स्थितेः संयमस्य कर्तेति निमित्ताकारणत्वसूच-
नायोक्तं ॥ इति श्रीविष्णुरसुनिविरचितायां श्रीविष्णुपुराणद्विपञ्चमां प्रथमांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
श्रीपरीपम् ।

॥ ३४ ॥ श्रोतुंभुवनेन प्रतिपत्तये संक्षेपवशावत्प्रभोत्तरतया पुराणार्थमाह—विष्णोरितिस्त्रोकेन ।
विष्णोरिति । सकाशात्काशः प्रकाशः ईक्षणमिति यावत्, वत्सहिताद्विष्णोर्जगद्दुद्धृतम् । “स ऐक्षत
लोकानु सृजेय” इति “सोऽकामयत् बहुसां प्रजायेय” इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । चिच्छचीच्छासक्तिप-
र्यायं यदीक्षणमालोचनात्मकं । तेन प्रकारेण जगद्दुद्धृतम् । अनेन यथा धर्मवैशस्य जन्मप्रकारप्रभ-
स्योत्तरम् । तत्रैव च स्थितं प्रलयकाल इति लयापारप्रभस्योत्तरम् । चशदद्वाजगतः स्थितिरपि तत्रै-
प्रेत्युक्तम् । अस्य जगतः स्थितिसंयमयोरसावेव कर्ता । जन्मतोऽप्युपलक्षणम् । अनेन यत्तत्रैवशरत्प-
रात्मकं जगदित्यस्य निमित्तप्रभस्योत्तरम् । जगतः स घटेत्युपादानप्रभस्योत्तरम् । उपादानकारणह-
पत्वात्कार्यस्य अनेनैव विष्णोस्तर्जदा जगदुपादानकर्तृत्वादिकथनेन विष्णोरेवोद्भवविषयि । एतैव
शासवीत्यादिसर्वप्रभस्योत्तरमर्थोद्भवव्यम् । अत्र यथा जगद्भव, यथा पुनर्भविष्यति, धर्मयं जग-
विष्णुचिचीपम् ।

प्रसादात्साक्षात्कृतशास्त्रार्थः सोऽहं वदामीति स्वस्य गुरुत्वाधिकारं सूचयन् प्रभेवु जगत्कारणवस्तु-
विशेषत्वेन च जगत्संबन्धप्रकारविशेषश्च प्रष्टुः प्राधान्येन जिज्ञासित इति जानन्प्रधानभूतप्रभप्र-
तिवचनत्वेन संक्षेपतः पुराणार्थमाह—विष्णोः सकाशादिति । तथाहि मुमुक्षोः क्षेत्रज्ञस्य “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते, तत्कारणं सांप्रत्ययोगाविगम्यं, कारणं तु ध्येयम्” इत्यादिश्रुतेर्जगत्कारण-
विशेषो जिज्ञास्य; तेन सह जगत्संबन्धप्रकारविशेषश्च तत्र हि शरीरशरीरिभावपर्याये नियमनिया-
मकत्वलक्षणे ज्ञाते जीवस्य परस्माद्देवः “धृमगासानं प्रेरितारं च भव्या, ज्ञातो द्वापजावीशानीसौ,
नित्यो नित्यानाम्” इत्यादिभ्यः ध्रुविभ्यः ध्रुवमाणः स्वरूपत एवेति निश्चेतव्यम् । अन्यथा तस्यौपा-
धिकत्वेऽधिपारिकल्पितत्वे वा तस्योर्नियाम्यनियामकभावो न स्यात् । न हि घटाकाशो महाकाशेन
नियम्यते । नियमनं हि व्याप्यावस्थानं । न हि घटाकाशे महाकाशस्तिष्ठति घटे घटाकाशो महाका-
शश्चेत्याकाशद्रव्योपलब्धिः स्यात् । अधिपारिकल्पितस्य न नियमनं संभवति । न सागौ परिक-
ल्पितश्चौरः केनापि नियम्यते किं च । भेदस्यौपाधिकत्वे कल्पितत्वे वा मङ्गविद्यया धृत्वमसीतिवा-
च्यार्थज्ञानेन योपाध्यविद्ययोर्नाशात्तत्कृतभेदे जीवशम्भार्थो नश्येदिति मोक्षम्यापुरुषार्थत्वात्तसाधने
न कश्चित्प्रवर्तेत । जीपस्थानित्ये ध्रुविद्विरोधश्च जीवपरयोः संबन्धे नियाम्यनियम्यरूपे मोक्षस्य
पुरुषार्थता सिद्धस्य स हि संबन्धः शेषशेषित्वात्सा शेषभूतस्य जीवस्य शेषिणं परं प्रति ध्रुवमाण

दशान्वयीपम् ।

अविष्यति” इति पुनरुक्तव्यप्रतिभातां यथावत् यथार्थं किन्वाविशेषणं ॥ ३४ ॥ देवतापारमार्थ्यज्ञा-
नस्य मैत्रेयप्रभप्रतिवचनोपयोगित्वात् । देवतापारमार्थ्यनेत्यादिना वसिष्ठपुत्रव्यप्रमादलक्ष्येदेवतापार-
मार्थ्यज्ञानं स्वस्वातीति दर्शयितुमाह—विष्णोरिति । सकाशात्प्रतिषेधेन विष्णुः स्वसन्निधिमा-

धीधरीयम् ।

एतच्च, यत्र पूर्वं लीनं, पुनश्च यत्र लयमेष्यति, यत्रमाणाणि भूतानि देवादीनां च संभवमित्यष्टप्र-
श्नोत्तरं प्रथमांशे । समुद्रपर्यवादीनां संस्थानं, भुवः संस्थानं, सूर्यादीनां च संस्थानं तेषां परिमाणं
चेति, चतुःप्रश्नोत्तरं द्वितीयांशे । “देवादीनां तथा वंशान्मनून्मन्वन्तराणि च । वेदशास्त्रामणयनं
यथावद्भासकर्तृकम् । धर्माश्च ब्राह्मणादीनां तथा चाश्वमेधासिनाम्” इति षट्प्रश्नोत्तरं तृतीयांशे ।
“देवर्षिपार्थिवादीनां चरितम्” इति प्रश्नस्योत्तरम् तद्वंशशिल्पारोक्तिपूर्वकं चतुर्थांशे । तत्र च यदु-
वंशे भूभारहरणार्थमवतीर्णस्य हरेरखरितं विस्तरेण पञ्चमांशे । “कल्पान्कल्पविकल्पांश्च कल्पान्तस्य
स्वरूपं च” इति प्रश्नत्रयस्य प्रथमांशे संक्षेपेण द्वात्रिंशत्तस्य शुभधर्माश्च कृत्स्नाः द्वादस्य च तच्छ्लोको-
क्तस्योत्तरं षष्ठांश इति विवेकः ॥ ३५ ॥ इति श्रीधीधरस्वामिविरचितायामासप्रकाशाख्यश्रीविष्णु-
पुराणव्याख्यायां प्रथमांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विष्णुचित्तियम् ।

समाहितैव हि स्वरूपानुरूपं कैङ्कर्यसंपत्तिः, सैव रालु मोक्षस्य काष्ठा । अत्र जगत्कारणविशेषप्र-
श्नस्योत्तरं विष्णोः सकाशादिति । सकाशात् कायः प्रकाशो ज्ञानम् । “स ऐक्षत लोकास्तु सृजेय”
इति “तदैक्षत बहुस्याम्” इत्याद्युक्तसङ्कल्पप्रकाशादित्यादित्यर्थः । अथ वा सकाशाद्वदः स्वरूप-
दयानः आचार्यस्य सकाशादित्यादिवत् । यथा यभूय यथा भविष्यतीत्यतदोरपीदमेवोत्तरम् । भग-
वतः पूर्वसर्गप्रकारक्रमस्मृतिरूपसङ्कल्पेन हुत्तरोत्तरसर्गप्रवाहः “घाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति
श्रुतेः । “यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि” इति स्मृतेश्च लीनमासीदित्यादेरुत्तरं तत्रैव च स्थितमिति । उपादाने का-
र्यस्य संस्थितिर्हि लब्धः । स्थितिसंयमकर्तेति स्थितिरुभयविधा “येन जातानि जीवन्ति” इत्युक्तं
प्राणनलक्षणांतरास्तथा स्थितिरैका । लोकपालदुर्यसोमादिरूपेण बहिःपोषकत्वादिरूपा स्थितिरपरा ।
अभ्यन्तकादिरूपेण संहारः संयमः तत्र बहिःस्थितिः । स्थितिसंयमयोः कर्तेत्युक्ता प्राणनलक्षणा
स्थितिः ‘जगच्च सः’ इत्युक्ता । इदमेव वन्मयमित्यस्य जगद्ग्राहणोः संबन्धप्रकारविशेषप्रश्नस्यो-
त्तरम् । यत्र हुतिसृष्ट्यादिभिर्नियमनं संयमः । तत्रैव च स्थितं स्थितिसंयमयोः कर्तेति प्रकारेण स्वरू-
पप्रश्नोत्तरमेव ॥ ३५ ॥ इतीति सर्वपुराणानामादिभूते ब्रह्माण्डाख्ये महापुराणे षड्विंशत्यां पाराश-
र्यसंहितावागिति प्रथमोऽध्याय इत्यन्वयः ॥ इति श्रीविष्णुचित्तार्यविरचितायां विष्णुपुराणव्याख्यायां
प्रथमांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वृत्तापेयीयम् ।

त्रेण कर्ता ननु प्रयासेनेत्युक्तं भवति । तत्रैव संस्थितमित्येवकारस्य विष्णोरित्यनेनासावित्यनेन
सइत्यनेनापि संबन्धः । तेन जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयनियमनेषु विष्णोः स्तवश्रवं सिद्धयति ।
जगच्च स इति जगत्सदधीनत्वमेवोच्यते मत्वमेदः । जगदुत्पत्त्यादिकर्तृत्वोक्तिविरोधात्प्रसाक्षादिप्रमा-
णविरोधाच्च । नच जगत्स इति सामानाधिकरण्याव्यपदेशानुपपत्तिः “यद्धीना यस्य सत्ता तच्च-
हित्वेव भवत्ये । विद्यमाने विभेदेऽपि निधो नितं स्वरूपतः” इति वचनादेव वदुपपत्तेः ॥ ३५ ॥
इति श्रीदत्तात्रेयाचार्यविरचितायां सुषोपिन्याख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पराशरोन्मादी निम्नूर्तिरूपेण विष्णो प्रथममम् ॥ १ ॥ पूर्वं वितामहेद दक्षादिभ्य मोक्षस्य तेभ्य परंपरया
स्वेवमासस्य विष्णुपुराणस्य कथने पराशरप्रतिज्ञा ॥ २ ॥ बामुदेवनामविषंघनम् ॥ ३ ॥ परमात्मन श्रीविष्णो
सगच्छत्यादिप्रसवर्गैर्न च ॥ ४ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।

सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ १ ॥

नमो हिरण्यगर्भाय हरये शङ्कराय च ।

बामुदेवाय ताराय सर्गस्थित्यन्तकारिणे ॥ २ ॥

पिण्डुलीयम् ।

अविकाराय महदाविकारासंघनमाय । शुद्धाय उत्कारणभूताविद्यारहिताय । सदा एकमेव रूपं
श्रीपरीयम् ।

अथैतत्पुराणप्रतिपादा विष्णोः स्वरूप परावरपररूपेण प्रणमन्विस्सरेण पुराणार्थं वक्ष्यामि—अवि-
कारायेत्यादिनवभिः श्लोकैः । तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते पुराणार्थसंक्षेपश्लोकेन जगदुपादानपर्वत्वाद्युक्त्या
प्राप्तं विकारादिप्रसन्नं वारयन्प्रथममिति—अविकारायेति । लोके हि त्रिधाशयत्वात्कर्त्ता विकारी इष्टः रा-
गादिधर्मबांश्च अनिताश्च साहङ्कारश्च । एतद्गुणवर्तयति अविकारायेति चतुर्भिः पदैः । उपादानकारणमपि
सत्स्वर्णादिकं घटककृद्विद्वानापरिणामैरेकेरूपं इष्टं तद्गुणवर्तयति—एकेति । एकरूपमेव रूपं यस्य
तस्मै । सदेवस्य सर्वज्ञानव्ययः । तत्र हेतुः—सर्वजिष्णवे अनिन्त्यैश्वर्येण सर्वान् पर्वकारणादीन् जेतुं
अतिशयितुं शीलं यस्य तस्मै । एवभूताय विष्णवे नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ प्रज्ञादिनिर्मूर्तिरूपेण
प्रणमति—नम इति । हिरण्यगर्भादिरूपाय तै रूपैस्सर्गस्थित्यन्तकारिणे बामुदेवाय नमः । तदेवं
विष्णुचिरीयम् ।

तदेव संक्षेपत उच्यते प्रविबचनाना विवरणतयाऽव्यवर्तमानस्य पुराणस्याऽऽत्ममविकारायेत्यादिभि-
र्नवभिः श्लोकैः पुराणप्रतिपाद्यस्याभिमवदेववानमस्कारपूर्वकं प्रतिजानीते । तत्र कारणत्वमिधानतः
प्रसक्तं विकारित्वं निरस्यति—अविकारायेति । अनेनाचेतनाद्गुणावृत्तिः । “न जायते श्रियश्च” इत्यादि-
श्रुतेः । क्षेत्रज्ञस्यापि समानगविकारित्वमिति तद्गुणवृत्तिमाह—शुद्धायेति । शुद्धिः हेतुनामादिरहितम् ।
“अशुद्धास्ते समस्तास्त्विति हि वक्ष्यति । ईदृशी शुद्धिर्मुक्तस्याप्यस्तीति तद्गुणवृत्तिमाह—नित्यायेति ।
शुद्धत्वाकारेण नित्याय । अविकारित्वशुद्धत्वमित्यशुद्धत्वादीनि नित्यमूरीणामपि साधारणातीत्यत आह—
दत्तायेवीयम् ।

मैत्रेयकृतप्रधानासुत्तरं यदिष्यन्पुराणप्रतिपाद्यस्वामीष्टदेवता प्रणमति—अविकारायेत्यादिना । अवि-
कारायेत्यादिभ्यं शङ्कराशेषान्तमेकं वाच्यं । विकारोऽन्यात्मतया परिणामसत्प्रहिताय । अनेन विष्णोस्स-
काशाशुद्धत्वमिति पञ्चमीश्रवणाजगदुपादानत्वमेव विष्णोः । नचापादाने पञ्चमीविधानात् । भुजमपाये-
पादानमित्युपादानस्वरूपनिरूपणाद्भ्रूत्वात्पर्यपततीतिवदवधावेव पञ्चमी ननुपादान इति वाच्यं । जनि-
वर्तुंभकृतिरित्युपादानसापादानसंज्ञाया विहितत्वात्पञ्चमी अपादानेऽपि प्राप्ता । तेन प्रज्ञेन उपादानत्वमे-
वेति शङ्का निरस्ता । विद्यारब्धकारणत्वं गुपादानत्वं । विष्णोस्तु “निर्विशरोऽक्षरः शुद्धः” इत्यादिप्रमाणेन निर्वि-
कारत्वस्योपत्त्याद्युपादानत्वं किन्तु जगदुत्पत्तावबभित्त्वमेवेति भावः । कार्यात्मना परिणामराहित्यलक्षण-
मविकारित्वं जीवानामप्यसौख्यतत्त्वाद्देवश्रवणमाह—शुद्धायेति । शुद्धाय प्राकृतदेवरहिताय । तदुक्तं पा-
रमर्गीयम् ।

प्रभान्वक्तुं हरेर्नैता पुराणोपश्रम, प्रथमात् । सृष्टिश्च महदादीना द्वितीयोऽयं प्रपञ्चते ॥ १ ॥

विभुस्त्रीयम् ।

स्वरूपं यस्य अपरिणामित्वात् तस्यै सदैकरूपरूपाय ॥ १ ॥ वाराय संसारतारणकर्म ॥ २ ॥
विष्णुचिन्तीयम् ।

परमात्मन इति । परो यस्याप्राप्तिस्त परमः अपराधीननिपमृताया सर्वत्र व्यापनादात्मा । नित्यसूर्य-
स्तेन परमन्तः । अतः पदचतुष्टयेन प्रधानाद्यचेतनमहात्मनकादिभावनायुक्तक्षेत्रतुक्तनित्यसूरिभ्यो व्या-
पृत्तं परमस्वरूपं शोधितम् । अथ ज्ञानज्ञतयादिवदसाधारणं तद्देव सर्ववितक्षणं स्वानुरूपं ज्योतिर्गम-
मादित्यवर्णं “हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते—विद्युतः पुरुषादधि” इति उपनिषत्सिद्धं स्वरूपमाह—सदैक
रूपरूपायेति । प्रथमो रूपशब्दः स्वभाववाची । अतया सदैकरूपं तुल्यप्रकारं देवप्रत्यनीकतया
कल्पानैकतानतया च स्वरूपतुल्यं । द्वितीयो रूपशब्दो विग्रहवाची । अथ सर्वव्यापिलक्षण-
मैश्वरं गुणं व्यापयन्विशेष्यं निर्दिशति—विष्णव इति । चिदधिहाराया प्रसक्तं दोषं परिहरति—
सर्वजिष्णव इति । जयो हि परस्य स्वशो स्वप्नं । वाञ्छील्यप्रत्ययेन व्याप्तिजयौ स्वाभाविका-
विति दर्शयति ॥ १ ॥ मन्मथिबयोस्तद्भिभूतित्वमाह—जयो हिरण्यगर्भयेति । चतुर्मुखावताररुद्ररू-
पेण हि सृष्टादिकर्तृत्वं । वाराय संसारोत्तारकाय मोक्षप्रदाय वासुदेवरूपेण मोक्षप्रदत्वं । हरिशब्दे सत्यमि-
वासुदेवशब्दो हरेरवतारत्वज्ञापनार्थः । “तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति मान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” “मा
मेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते । संसारपारं पदमीप्सनानैराराधनीयो हरिरिक एव । प्रज्ञाणं
शितिकण्ठं च याञ्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् । अन्तवन्तु पलं
तेषाम्” इत्यादिभिर्भगवत एव मोक्षप्रदत्वमुक्तम् । अथ हिरण्यगर्भादिवहारेण विभूतित्वं “न हि वाञ्छ-
दृष्टात्रेवीयम् ।

राहे “न तस्य प्राकृता भूर्विर्मांसमेदोऽक्षिसंभवा । नयोगित्वादीधरत्यात्सत्वरूपोऽच्युतो विभुः” इति ।
अनेन देहाभिमानप्रयुक्तगन्माविषयभावविकारराहित्यमुक्तं भवति । प्राकृतदेहसंबन्धराहित्यत्वक्षणं
शुद्धत्वं गुणव्याप्यस्तीत्यत आह—नित्यायेति । शुद्धत्वाकारेण नित्याय । तदुक्तं वाराहे । “सर्वे नित्याः शाश्व-
ताश्च देहास्त्वस्य महात्मनः । परमानन्दसंदोहा नैव प्रकृतिजाः क्वचित्” इत्यादि । अविष्कारित्वशुद्धत्वमि-
त्यत्वानि लक्ष्म्या अपि साधारणानित्यत्वस्तद्वैलक्षण्यार्थमाह—परमात्मन इति । पुरुषोत्तमाय । “द्वावि-
भौपुरुषौलोकेश्वरश्चाऽऽरण्यवच” इत्यादियचनात् । अविष्कारयेत्याशुक्तविशेषणचतुष्टयवचने हेतुं दर्शयितु-
माह—सदेति । सदैकरूपरूपाय सदैकप्रकाररूपायेत्यर्थः । “नपियदक्षुतेः” इत्याधिकरणे लक्ष्म्या अपि
पराधीनविशेषावाप्तेरुक्तत्वेन तस्या अपि न सदैकप्रकारत्वमिति बोद्धं । विशेष्यं निर्दिशति—विष्णव इति ।
सर्वव्याप्यार्थः । सर्वव्याप्या प्रसक्तं दोषं परिहर्तुमाह—सर्वजिष्णव इति । जयो हि सर्वस्य स्वशो
स्वप्नं । वाञ्छील्यप्रत्ययेन व्याप्तिजयौ स्वाभाविकाविति दर्शनं ॥ १ ॥ विष्णोः संसारसादादुद्भूतमित्यादिना
विष्णोः स्वात्मज्ञेयं सृष्टादिकर्तृत्वमुक्तं । तद्वक्तुं । विष्णोः स्थितिकर्तृत्वेऽपि सृष्टिप्रलयकर्तृत्वाभावात्
तयोः हिरण्यगर्भादङ्करकर्तृत्वव्यतिषेत् । सृष्टिप्रलयकर्तृत्वमपि हिरण्यगर्भादिव्यन्तर्गतविष्णोरेव मुख्य-
मिति हिरण्यगर्भदङ्करयोः सृष्टादिप्रतिपादकं ज्ञानमपि मुख्यतो विष्णुपरमिति भावेनाह—जग इति ।
हिरण्यव्यक्तमज्ञं गर्भं यस्यासौ हिरण्यगर्भ इति व्युत्पत्त्या हिरण्यगर्भसंज्ञक्य विष्णुवाचित्वं बोद्धं ।
शं सुरं प्रोक्ष्णक्यं करोतीति दङ्कर इति । दङ्करशब्दो विष्णुवाचीति बोद्धं । नन्वत्र हर्षोदेन हरि-
शब्दप्रयोगवत्प्रसिद्धहिरण्यगर्भदङ्करानेदेन तत्प्रयोगः किं न स्मरदिति चेत् । शैवं । “प्रज्ञाविष्णोः शरु-
पाणि श्रीणि विष्णोर्मेहात्मनः । मन्मथि मन्मथरूपोऽसौ शिवरूपी शिवे स्थितः । दृग्गोच्यं शितो देवो
विष्णुरूपी अनार्दनः” इति ब्रामनपुराणवचनविरोधात् । वासुदेवावेत्तारभ्य गुणितेता इत्यान्वयेकमेव

एकानेकरूपत्वाय स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः । सर्गसिद्धिविनाशानां ज्ञेयतौ यो जगन्मयः ।
अव्यक्तव्यक्तरूपाय विष्णवे मुक्तिहेतवे ॥ ३ ॥ मूलभूतो नमस्तस्मै विष्णवे परमात्मने ॥ ४ ॥

विशुद्धीवम् ।

एकत्वैव कथमेकत्वात्कत्वस्यौत्स्यसूक्ष्मत्वादि विरुद्धभक्त्यमित्यत्र आह—अव्यक्तव्यक्तभूतावेति । अव्यक्तं
अव्याकृतं मूलकारणं व्यक्तं महदाविधिकारजातं तद्भूताय तदात्मने । तेन कारणत्ववैतत्यं सूक्ष्मत्वं च
कार्यात्मनामेकत्वं सौत्स्यं च न विरुद्धमिति भावः ॥ ३ ॥ शिविसर्गं । शिवी सर्गं प्रभुं । पूर्वं जग-

धीपरीवम् ।

संसारप्रवर्तकत्वमुक्त्वा तद्विषयकत्वेन प्रणमति । ताराय भक्त्यां वारयत्य ॥ २ ॥ किंच—गवेति ।
एकमेकं स्वरूपं यस्य । स्थूलसूक्ष्मक्षात्मा स्वरूपं यस्य । विरुद्धस्वरूपद्वयं तस्य कथमित्यत्र आह—अ-
व्यक्तव्यक्तरूपाय अव्यक्तं कारणं । व्यक्तं कार्यं । तदुभयरूपाय अतोऽव्यक्तरूपत्वादेकरूपाय सूक्ष्मरू-
पाय व्यक्तरूपत्वात्तानेकरूपाय स्थूलात्मने चेत्यर्थः । एवं सर्वात्मत्वेनोपासकानां मुक्तिहेतवे नमः ॥ ३ ॥
कार्यकारणत्वेनाभिन्नान्यद्वयमिति—सर्गेति । जगतः सर्गादीनां यो मूलभूतो जगन्मयश्च । अतो विष्णवे

विशुद्धीवम् ।

नसामर्घ्यमुते सर्वेश्वरं हरिम् इति तस्य सर्वेश्वरत्वस्योक्तत्वात् ॥ २ ॥ व्यक्तव्यक्तयोरपि तद्व्यक्तमाह
—एकानेकेति । कारणप्रज्ञायामेकसूक्ष्माव्यक्तत्वादीनि । कार्यदशायात्मनेऽव्यक्तव्यक्तत्वादीनि । विष्णवे
सद्भ्यायिते उभयावस्थाप्रकृतेः स्वभाववर्तितात्तन्मुक्तिहेतवे ॥ ३ ॥ अचित्तद्रसद्भावस्वरूपत्वमाह—सर्ग-
सिद्धीति । जगत्सर्गादिमूलभूतो हि फालः “न कालेन विना यदा रश्मिनिष्पादकद्वये” इत्यादेः जग-

दत्तारेषीवम् ।

यत्त्वं । वासुदेवरूपेण संसारसमुद्रं तारयतीति दर्शयितुं वासुदेवाय तारायत्युक्तं । वासुदेवशब्दार्थस्तु
“सर्वशासो समलं च” इत्याप्तुपपत्तेन वक्ष्यति । सर्गसिद्धयन्तकर्मणि सर्गसिद्धयन्तेषु विषयेषु परमं
व्यापारो यस्य स तथोक्तस्तथै । जनेनानिरुद्धप्रभुसंकेपर्यव्यापारकथनेन तदपि मूर्तिप्रयमनुसंहित-
मिति बोद्धव्यं ॥ २ ॥ एकानेकरूपाय एकमेकं च स्वरूपं यस्य स तथोक्तस्तथै । मूलरूपाव्यक्तरू-
पभेदेनैकानेकरूपाय । स्थूलसूक्ष्मात्मने । स्थूलः सूक्ष्मश्च आत्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तस्तथै । सौर्तं
विराडूयादि सूक्ष्मं तु जीवादिमूलभूतान्तर्गतं । उक्तं च भगवता सूत्रपुराणम् । “सूक्ष्मं तु तदहंत्वमिति” ।

तथा पुत्रायेव । “देहाद्भ्रष्टमितो देहे जीवाद्भ्रष्टमितो हरि” इति । अव्यक्तव्यक्तरूपाय अव्यक्तव्यक्तरू-
पाय । स्वतत्त्वाव्यक्तोऽपि भक्तानुग्रहाय स्वतत्त्वं व्यक्तरूपभेदेति तथै । यदा अव्यक्ता प्रवृत्तिर्व्यक्तं
महदादि ते रूपे निरुध्ये यस्य तस्मै । तदुक्तं आत्मने । “रूपत्वाद्भ्रष्टं जगत्सर्वं विष्णोस्मादात्मसुगतात्मनं ।
नित्यं पूर्णं सशुद्धिं स्वरूपं परमात्मन” इति । भागवद्रक्षाणामभेदोऽपि तेषामेकत्वानेकत्वादिनं तन्मा-
चिन्तैश्वर्ययोगात्मकं । तदुक्तं ब्रह्मवर्के । “तस्य सर्वव्यक्तेरप्यप्यानन्त्यं तु त्रिलोक्यं” । तथाऽपि देवता-
साय परित्येदोऽपि विद्यते । परित्येदसाथा व्याप्तिरूपेऽपि दुष्यते । तन्माचिन्तानुसंधानं तन्माहाकारार्थ-
मेव” इति । तथा “त्रिपादेऽपि त्रित्वं व्यक्तव्यक्तिविशेषणं । भागवत्तद्विशेषेण व्यक्तव्यक्तव्यक्त-
द्वयः । विशेषस्य विशिष्टस्याव्यभेदाद्वेकत्वम् । सर्वं चाचिन्त्यशक्तिव्यापुर्वत् परमेपरं” इति । निष्ठा
इति विशेषविशेषः । तारायेलनेन संसारतरणलक्षणानिश्चिन्तितुत्सुक्तं । मुक्तिहेतव इत्यनेन स्वरूपान-
न्वयिर्भावकलभणेऽप्यभिहितेत्युक्तं इति च परंरुक्तं ॥ ३ ॥ विष्णोस्मकामाद्भ्रष्टमित्यादिना विष्णोः

आधारभूतं विश्वसाध्यणीयांसमणीयसाम् ।
 प्रथम्य सर्वभूतस्वमच्युतं पुरुषोत्तमम् ॥ ५ ॥
 ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ ६ ॥
 विष्णुं ब्रह्मिष्णुं विश्वस्य स्थितौ सर्गे तथा प्रभुम् ।
 प्रथम्य जगतामीशमजमज्ञयमन्ययम् ॥ ७ ॥

विष्णुजीयम् ।

स्वकारणत्वगुणं । अखिन्नुनः श्लोके पीतःपुन्येन तत्कारणत्वं तच्छीलतया दर्शितमिति विशेषः ॥ ७ ॥
 श्रीधरीयम् ।

सर्वव्यापिने । तथा परमात्मने कार्यकारणाभ्यां परम उत्कृष्ट आत्मा स्वरूपं यस्य तत्सङ्ग्रहितत्वात्सर्वैः
 ॥ ४ ॥ आधारेति ॥ आधारभूतमित्यादीनां प्रथम्य कथयामीति चतुर्थेनान्वयः । अणीयसानप्यणीयांसं
 सूक्ष्मतमम् । सर्वभूतस्य सर्वभूतेषु नियन्त्रत्वेन स्थितम् । सर्वभूतान्तस्वत्वेप्यच्युतं तैरपरिच्छिन्नम् ॥ ५ ॥
 ज्ञानेति ॥ अर्थस्वरूपेण दृश्यरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः प्रष्टृजीयभ्रान्तिज्ञानेन स्थितम् प्रतीकं ॥ ६ ॥ विष्णुमिति ॥

विष्णुविजयीयम् ।

नमयः उन्मेषनिमेषकलोन्मानसूर्यगमनारिना पदार्थापच्छेदस्वरूपः परमात्मने अकालवश्याय । “कालः
 पचति भूतानि सर्वाण्येव सहस्रमना । कालः पक्वो यमन्वेति यत्सं वेद स वेदविम् । कलागुहार्हादिमयश्च
 कालो न यद्विभूतेः परिणानदेतुः” इत्यादेः ॥ ४ ॥ समष्टिक्षेत्रज्ञस्वरूपत्वमाह—आधारभूतमिति ॥ विश्वस्य
 प्रकृतिपरिणामस्य जीवकर्मनिमित्तत्वेन तच्छरीरतया तदाधारत्वं भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्त्वर्पिताः ‘यथेवं
 धार्यते जगन्’ इत्यादि ‘अणीयांसमणीयसां’ प्रकृतेरतिसूक्ष्मावस्थाविशेषाणामपि व्याख्या ततोऽपि सूक्ष्म-
 तरम् ‘अव्यक्तमशरे लीयते’ इत्यादि । सर्वभूतस्य सर्वभूतेष्वामृततयाऽवस्थितम् । अच्युतं तद्विकाररहितम् ।
 एवं रूपसमष्टिपुरुषशरीरं पुरुषोत्तमं प्रथम्य कथयामीत्यन्वयः । यद्वा—सर्वभूतस्य सर्वात्मसु स्थितम् ।
 अच्युतं जीवगतज्ञानसङ्कोपादिरहितम् ॥ ५ ॥ व्यष्टिरूपत्वमाह—ज्ञानस्वरूपमिति ॥ वस्तुतत्त्वापरि-
 चिन्त्रानुस्यूतकानैकस्वरूपम् । अत्यन्तनिर्मलं सर्वथाऽमलरूपं दुःप्राज्ञानादिरहितम्, संशय भ्रान्तिदर्श-
 नतः अनात्मन्यात्मविज्ञानान् अर्थस्वरूपेण दृश्यस्वरूपेण स्थितम् । यद्वा देवमनुष्यादितत्तदाकारविशि-
 ष्टप्रिष्टमात्रतया प्रतिभासमानम् ॥ ६ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति—विष्णुमिति ॥ प्रभुं सृष्ट्यादिषु नैरपे-
 दशाग्रेयीयम् ।

प्राधान्यसृष्ट्यादौ सातक्यमुक्तम् । अवान्तरसृष्ट्यादावपि विष्णोरेव प्राधान्यमिति दर्शयितुमाह—सर्गेला-
 दिना । अवान्तरसर्गादिमूलत्वे युक्तिमाह—जगन्मय इति । जगन्मयः जगत्प्रचुरः । तत्र तच्छक्तिप्रदत्वेन
 व्याप्ततया स्थितइत्यर्थः । तदुच्यते । “तत्रतत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन् । एकएव महाशक्तिः
 ब्रूते सर्वमभ्रसा” इति । अत्रापि विष्णव इति विशेष्यं । परमात्मने परमाणां प्रज्ञादीनान्मात्मने स्वा-
 मिने । अनेन अवान्तरसृष्ट्यापि विष्णोः प्राधान्ये युक्तिरुच्य भवति ॥ ४ ॥ ‘अणीयांसमणीयसानपि
 विश्वत्वापारगुतं । विरोधाभासप्रदर्शनार्थगणिशब्दः । सर्वभूतस्य । अपीत्यनुवर्तते । अच्युतं सर्वभूतना-
 शेऽपि नाशरहितं । उक्तार्थोपपादकत्वेन पुरुषोत्तममित्युक्तम् ॥ ५ ॥ ज्ञानस्वरूपं “सत्यंज्ञानम्” इत्या-
 दिश्रुतेः । अत्राप्यपि शब्दोऽनुवर्तते । ज्ञानस्वरूपमपि निर्मलं । अज्ञानमिथ्याज्ञानसंशयसंन्यपरहितं ।
 तत्र हेतुमाह—परमार्थतइति । निचमेन यथार्थत्वादिसर्वः । अत्र विधाधारत्वागुत्वादिविहङ्गधर्मकथ-
 नमेकानेकस्वरूपत्वकथनवदचित्तैश्वर्ययोगात्तदुपपादनायाह—आधारभूतमिति ॥ आधारभूतं विश्वस्ते-
 लादिना । विधाधारत्वागुत्त्वमयुक्तम् । “सर्वं सत्यिदं ब्रह्म” इति श्रुत्या ब्रह्मणो विधाभिन्नत्वेन प्रतीते-

कथयामि यथापूर्वं दक्षाद्यैर्मुनिसत्तमैः ।
शृष्टः प्रोवाच भगवानन्जयोनिः पितामहः ॥८॥
तैश्चोक्तं पुरुकुत्साय भूभुजे नर्मदातटे ।

सारस्वताय तेनापि मेरां सारस्वतेन च ॥ ९ ॥
परः पराणां परमः परमात्माऽऽत्मसंस्थितः ।
रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविचरितः ॥ १० ॥

विष्णुजीवम् ।

स्वस्यपरान्तरात्मन्यवात्परमः । आत्मसंस्थितो नाम्याधारः । रूपवर्णादिनिर्देशेन विश्लेषणं तेन चरितः ।
श्रीशरीरम् ।

विष्णुं प्रसिष्युमित्यनेन काष्ठरूपेण प्रणामः । अतः सर्गस्थितान्त्वकारिण इत्यनेनापौनहस्यम् ।
अत एव नम्यस्य स्वरूपभेदघोतनार्थं प्रणम्येत्समाहृतिः । अक्षरमचक्रम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ पितामहेन
दक्षादिभ्यः प्रोक्तं त्वया कथं कथ्यते वराह—तैश्चोक्तमिति ॥ ९ ॥ अज्यत्कादिचक्ररूपस्य पर-
मात्मनो जगत्सृष्टादि वस्तुं ततः प्राचीनं तत्त्वरूपमाह । पर इत्यादिशुक्तिभिः—परः परणामिति ॥
“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः” इत्यादिशुक्तिभ्यः परत्वेन प्रतीपादितानामिन्द्रियादीनां
परः प्राक्तनः अत एव परम उल्लुष्टः परमात्मा आत्मसंस्थितः । “य आत्मनि तिष्ठन्” इत्यादिना
जीवान्तर्गामित्वेन स्थितः । अनन्याधारः रूपवर्णादिनिर्देशः तदेव विशेषणम् । तेन विचरितः । रूपं
शुक्लादि । वर्णो ब्राह्मणत्वादिः । आदिदाग्दाग्नालिक्रिये । शुद्धो ब्राह्मणो गौः पाचक इत्यादिनिर्देशेन विशेषे-
विष्णुचिर्चीपम् ।

द्वयेण खञ्जन्दम् । अजमद्यर्थं कर्माधीनजन्मनाशरहितम् अज्ययं पूर्वात्कर्मह्यविभूतेरप्रच्युतम् ॥ ७ ॥
अथ श्रोतृणांमादरार्थं स्वात्प्राप्तया गुरुपारंपर्यक्रममाह—कथयामोति द्वाभ्याम् ॥ भगवान् कथयित्वा
वाहितवत्त्वः “उत्पत्तिं च विनाशं च भूवानामामर्षिं गतिम् । वैसि विद्यामविद्यां च स वाच्यो भा-
वानिति” इति वचनाम् । धृतः अज्ययोगिनिर्यतो भगवद्वैरसक्तच्छिष्यश्च “यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वं यो
नै वेदाश्च प्रतिष्ठोति तस्मै” इति धृतेः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथ विश्लेषेण पुराणं वक्ष्यामिने—परः पर-
णामिति ॥ स्वरूपरुण्णैर्धर्मोविभिरत्कष्टैश्चोपबुद्धुष्टः । परमः स्वात्प्रासरहितः । परमात्मा आप्रोवी-
त्यात्मा स्ववगत्मान्तररहितश्च । आत्मसंस्थितः स्वाधारः । रूपं संस्थानं देवादिजातिः वर्णः शुद्धादिः ।

इत्यत्रेतीवम् ।

दित्यासाह्वयं प्रतिज्ञात्पर्याप्तानमाप्तप्रान्तिज्ञानमेव तदिति भावेनाह—अर्थस्वरूपेण द्भ्यसकलपदार्थस्वरू-
पत्वेन ॥ ६ ॥ विशेष्यनिर्देशपूर्वकस्तुकार्थमुपसंहरति—विष्णुमित्यादिना । विष्णुं प्रणम्य कथयामोत्य-
न्वयः । अक्षरं शरीरनाशरहितं । अक्षयमिति पाठेऽज्ययमेवार्थः । अज्ययं पशुभिर्घनाशरहितं । तदुक्तं
“अनित्यत्वं वेदहानिर्दुःखप्रमात्रिपूर्णता । भासाभतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेस्तदा” इति ॥ ७ ॥ स्तेनोच्यमान-
नविष्णुपुराणस्य स्वकपोलकल्पितत्वशङ्कानियुक्त्यर्थं तस्य सत्संप्रदायपरंपराप्रसक्तत्वाद्—कथयामोत्या-
दिना । पूर्वं दक्षाद्यैर्मुनिसत्तमैः शृष्टं अज्ययोनिः पितामहो यथा प्रोवाच, तथा तैर्नर्मदातटे भूभुजे पुरु-
कुत्सायोक्तं, तेन पुरुकुत्सेन यथा तैरुक्तं, तथा सारस्वतायोक्तं, सारस्वतेन यथा तसोक्तं, तथा कथयामोति
चोर्ध्वं ॥ ८ ॥ ९ ॥ नैवेद्यकृतप्रभानामुत्तरत्वेन “वासुदेवो वा इदमम आसीत्” इत्यादिशुक्लसुक्लजगज्जन्मादि-
कर्तृत्वं परिष्यन् तच्छुक्लविशेषणविशिष्टतया वासुदेवम्वरूपमाह—परः परणामित्यादिना । पराणां
महादीनां पर उल्लुष्टः । परमः भावाः रमायाः परः । भासाज्यस्य परविधातः । तदुपपादनमाह—
परमास्मेति । “उत्तमः पुरुषत्वान्यः परमास्मेत्युदाहृतः” इतिवचनात् । आत्मसंस्थितः स्वाधारः । रूपं

अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामद्विजन्मभिः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥१२॥
 पजितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् ११ तद्गल परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम् ।
 सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । एकस्वरूपं तु सदा हेयाभावाच्च निर्मलम् ॥१३॥

विष्णुशीलम् ।

रूपनाश्रुतिः वर्णः शुद्धादिः । आदिसन्धेन जालादयो गृह्यन्ते ॥ १० ॥ अपक्षय एवादशनामः । परि-
 णामोऽन्यथाभावः । ऋद्धिः वृद्धिः ॥११॥ सर्वत्रासौ वसति । समस्तं चास्मिन्वसति ॥१२॥ तदेवेति ।
 शीपरीपम् ।

पचिदुमशक्यः । यद्वा—रूपादिनिर्देशविवाजितः रूपाद्यभावात् । अत एव विशेषणैरपि विवर्जित
 इत्यर्थः ॥ १० ॥ पद्मभावविकारवर्जित इत्याह—अपक्षयेति । ननु च “असन्नेव स भवति असद्गच्छेति
 वेदं चेतु । अस्तिप्रदेति वेद्वेद सन्ततेन ततो विदुः” इति । “अस्तीत्येवोपलक्ष्यव्याः” इत्यादिश्रुतेर-
 स्तित्वं तावद्गोक्तव्यम् । तथा च द्वितीयो भावविकारः प्राप्त इत्याशङ्क्याह—अक्षयते वक्तुं यस्सदा-
 स्तीति । सर्वदास्तित्वं च न भावविकारः किन्तु जन्मानन्वारावित्वमेव कादाचित्कत्वात् अतो नायं
 दोष इत्यर्थः ॥ ११ ॥ परमात्मैव सात्त्वततत्त्वविद्विवाद्युदेव इत्युच्यत इत्याह—सर्वत्रेति ॥ सर्वत्राऽसौ
 वसति समस्तं चास्मिन्वसति । वै प्रसिद्धम् । यस्त्वतः स वासुदेव इति विद्वद्भिरुच्यत इत्यर्थः ।
 वसनाग्रसनाद्य वासुः शोतनादेवः वासुभ्राऽस्ती देवश्चेति वासुदेवः । “वसनाश्रोतनाद्यैव वासुदेवं
 ततो विदुः” इति भोगधर्मे निरुक्तेः ॥ १२ ॥ स एवैवनिपदैर्मोक्षोच्यत इत्याह—तद्गच्छेति ॥ यः

विष्णुचिन्तीपम् ।

आदिशब्देन क्रियाद्रव्ये गृह्यते । निर्देशः संज्ञा एतैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यनामास्तैः कल्पनाहेतुभिर्विशेषणै-
 र्विवर्जितः । रूपवर्गेतिपाठे वर्णो जातिः ॥ १० ॥ पद्मभिर्भावविकारैर्वर्जित इत्याह अपक्षयेत्यादिना—
 अपक्षय इति ॥ सदाऽस्तीति भवनात् कादाचित्कास्तित्वविकारो निरस्तः । एतत्सत्त्वानभिन्व्याप्तस्य काल-
 स्याभावात् । अनेन कालानवच्छेद उक्तः ॥ ११ ॥ देशानवच्छेदं नाम विशेषनिर्वचनेन दर्शयति—सर्व-
 त्रेति ॥ “नैकमूर्ध्वं न त्रिवेधं न मध्ये परिजगभत् । अन्तर्वेदिक तत्सर्वं व्याप्य नागवणः स्थितः”
 इत्यादेः समस्तमत्र वसति जातिगुणप्रभावादिद्यत्तदधीनधारणं भवति “भर्ता सन् श्रियमाणो विभर्ति”
 इति श्रुतेः । अप्रिजलादिभिर्नैम इव सर्वगतोऽपि तद्गतोपैरसंस्पृष्टोद्योतत इत्याह—देव इति ॥ १२ ॥
 एष एव वेदान्तवेद्यं प्रक्षेत्साह—तद्गच्छेति ॥ अक्षयं अपक्षयरहितम् । अव्ययं परिणामविपुलतात्प्राव-
 द्धात्वेवपिम् ।

देशः । वर्णो ब्राह्मणत्यादिजातिः । शुद्धादिवर्णो वा । आदिपदात्क्रियादिकं । निर्देशः परिच्छेदः । निर्दि-
 श्यते जनेनेति नाम वा । एतैः प्राकृतैर्विशेषणैर्विवर्जितः ॥ १० ॥ अपक्षयेत्यादिना पद्मभावविकाररा-
 हित्यमुच्यते । ऋद्धिपदं हासस्योपलक्षकं बोद्धव्यं । “वासुदेवोवाश्रममभासीत्” इति श्रुतौ जगज्जन्मादि-
 कर्तारि वासुदेवशब्दभ्रवणात्तदेव विशेषण्यपदं गृह्यन्जगज्जन्मादिकर्तृत्वोपयुक्तगुणप्रतिपादकत्रया तत्रिर्वैचि-
 —शक्यतेवक्तुमित्यादिना । केवलं स्थावक्येण ॥ ११ ॥ वासुदेवएव “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” “जन्मा-
 दस्ययत” इत्यादिना । जगज्जन्मादिकारणत्वेन सूत्रकारोक्तं प्रक्षेत्साह—तद्गच्छेति । नित्यादिपदानां व्या-
 ख्यानं पूर्ववदेव द्रष्टव्यं । हेयाभावात् हेयमज्ञानादिकं कामादिमलकारणं । निर्मलं मलाः कामादयः ।
 “कामः क्रोधाश्च मोहाश्च इषो मानो मदो गुणाः । विषादश्चाष्टमः शोक इत्येते मनसो मलाः” इतिव-

तेदेव सर्वमवैतद्यत्ताव्यक्तस्वरूपवत् ।

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्वित् ।

तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥१४॥ व्यक्ताव्यक्ते तथैवन्मै रूपं कालसुधा परम् १५॥

विष्णुस्वीयम् ।

व्यक्तं महदादि । अव्यक्तं प्रधानं । पुरुषो जीवः । शालो विनेषादिलक्षणः ॥ १४ ॥ प्रथमं धीधीयम् ।

परमात्मा स्ववर्णादिराहित्येन जन्मादिराहित्येन लक्षिताः स एव वामुदेव इति प्रकृति चोच्यते । न वस्तुत्तरं लक्षणभेदाभावादित्याशयेन तदेव लक्षणमनुवदति । परमं निरुमित्यादि । हेयमविद्या तत्कार्यं च तदभावाविर्मलं । तदुक्तं भागवते “वदन्ति सत्त्वापिदस्तत्त्वं यथातमब्रह्मम् । प्रकृति परमात्मेति भगवानिति शब्दते” इति ॥ १३ ॥ तदेवं शुद्धं ब्रह्मस्वरूपं निरुप्य तस्यैव स्वभावापि-
प्लुतव्यप्राप्तिसत्त्वरूपस्य सर्वप्रपञ्चोपादानत्वं निमित्तत्वंचाह—तदेवेति ॥ तदेव ब्रह्म एतत्सर्वं प्रपञ्च-
जातं कथमभूतं सत् स्वताव्यवहाररूपवत् । इदं महदादि अव्यक्तं प्रधानं तत्स्वरूपवत्त्वेन रूपेण स्थितं सत् । तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितं सत् ॥ १४ ॥ चतुरूपोद्भवकारणमाह—परमेति ॥
‘स ऐक्य । सोऽस्यभवत्’ इत्यादिशुक्त्युक्तवीक्षणार्थिकता । पुरुषः परम्य ब्रह्मणः प्रथमं रूपं तथा च

विष्णुधितीयम् ।

स्थान्तररहितम् । अत एकस्वरूपं हेयमविद्यासिद्धितत्कालं मलं यथोक्तं “जगः प्रोबध मोहध ह्येो
मानो मदे मतिः । विषादभ्रष्टमः शोक इत्येते मानसा मलाः” इति । गुण्यः सत्त्वाग्यः ॥ १३ ॥
वस्तुतोऽनवन्देदमाह—तदेवेति ॥ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवदेतत्त्वं तदेव ब्रह्म तथा तदेव समष्टिव्यपिपुरु-
षरूपेण कालरूपेण च स्थितम् । चिद्विषयकारस्य ब्रह्मण एव वस्तुत्वात्स्वत्वरूपपरिच्छेदः ॥ १४ ॥
हेयप्रसन्नोक्तकल्याणगुणाश्रयस्य ब्रह्मणो विषयविपुर्णार्थादिशेषाश्रयसंबन्धात्मन्ये तद्वत्ता दोषाः श्रयस्ये-
रन्निनाशेष्य “यस्यात्मा शरीरम्” इत्यादिभुतिसिद्धिप्रतीतानामेतेन तादात्म्यं न तु स्वरूपेणैवता—

इत्येवेधीयम् ।

धनात् । अत्रगुणासत्त्वादयः । सर्वप्राप्तौ यतति समत्वं चाधिन्द्रसति वै प्रसिद्धं ततः वामुदेव इति
कर्त्रधिकरणयोस्त्वं चागुरुमवाप्यः । वामुभासौ सौतनादेवश्चेति धर्मधातवः । अत्र वामुदेवस्यद्वित्वे-
पत्तेन वामुदेवस्य तादात्म्यस्याशुतथा तस्यैव जगत्कारणत्वादिकमुपपन्नमित्युक्तं भवति ॥ १२, १३ ॥
सर्वस्य विष्णुधीनत्वे सर्वजगन्मादिधारणत्वं वक्ष्यमाणमुपपत्तेततः मर्त्यस्य शरीरान्तं प्रथमतयाह
—तदेवेदिति । व्यक्तान्व्यक्तस्वरूपवदेतत्त्वं तदेव पूर्वोक्तं वामुदेवत्वं प्रतीयन्त्यः । “गर्वातीना मस्य
सत्ता इत्यादेः । “प्रदति पुत्रं वीर प्ररिष्य हरिः” इत्यादिनामइयमानस्यनान्तरसापेक्षं विष्णोर्जगत्कार-
णत्वादिकं “विष्णोस्मधासादुद्भूतं मित्यादिनोत्पत्त्यातत्रविरौधीनामद्वयं पुरुषादिसत्त्वनामां गृह्ये-
नयेत धर्मप्रधानमिति एतन्नमथायनाम्नरनिर्येधत्वरूपस्यातत्रयं न निरुद्ध्यत इति भागेन पुरुषादीनां
वर्णीतत्वं पुनर्विदिन्याह—तथा पुरुषरूपेणैवादिता । पुरुषरूपेणैव वस्तुत्वं इत्येते । शान्तरूपेण
धृगन्धमादिरूपः सूक्ष्मादिपालः । तयोर्हृष्यं रूपं इति व्युत्पत्त्या विरूपत्वं । एतदुत्पत्त्येति । “रूप-
व्यानु जगत्प्रथम्” इत्यादिः । तथापि पुरुषात्परत्वेन वात्प्राप्तत्वेनच सान्निभं तदुद्भूतं विद्यमिति धीयं
॥ १४ ॥ निरूपे पुरुषमापेक्षतात्वादिमा प्रापन्नमिति दर्शयितुं तस्य प्रथमं निरूपणमाह—तदेवेति ।

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् । प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः ।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥१६॥ रूपाणि स्थितिगर्मान्तव्यक्तिसद्धान्देवतः ॥१७॥

विष्णुशीघ्रम् ।

सूरयं । अन्ये असूरये ॥ १५ ॥ शुद्ध इतरूपचतुष्टयातीतं ॥ १६ ॥ प्रविभागो यथायोग्यं । रूपाणि प्रधानादीनां । स्थितिहेतुः पुरुषः । रागेहेतुः प्रधान । अन्तर्हेतुः बालः । व्यक्तिस्वरूपव्यावन्तरव्यक्तिधीर्धरूपम् ।

पुराणान्ते षड्यति । “तस्मैव बोऽनुगुणमुग्मदुषैक एव शुद्धोऽप्यशुद्ध इव मूर्तिविभागमेदैः । मानान्वितः सकलतत्त्वविभूतिफलां तस्मै तमोऽस्तु पुनराय सदाव्ययाव” इति । तस्मैव शुद्धस्य प्रमाणो बोऽनु समनन्तरः पुरष इति एतस्मात्तर्कः । तथा च नारदीये तन्त्रे—“विष्णोस्तु श्रीणि रूपाणि पुरुषास्त्यान्यतो विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टुर्वितीयं स्वण्डसंक्षितम् ॥ तृतीयं सर्वभूतस्वं तानि श्वात्वा विष्णुचले” इति । भागवते च “बालदृष्ट्या तु मायाया गुणमशामघोभ्रजः । पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् ॥ ततोऽभवन्महत्तत्त्वम्” इत्यादि ‘अप्यत्राप्येके तथैवान्ये रूपे’ पुरुषेऽस्तमव्यक्तं ततो ज्ञातं व्यक्तं चेति द्वे अन्ये विलक्षणे रूपे । जडत्वात्कालस्तथा पर रूपं सर्वेषां शोभनत्वादान्ते निर्दिष्टः ॥ १५ ॥ परस्य प्रमाणो रूपाणीत्युचया प्राप्त तेषामुपदेवत्वं वारयन्नाह—प्रधानेति ॥ सूरयो यत्पश्यन्ति तदेव विष्णोः परमं रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तर्हि प्रधानादिरूपैः किं वार्थमित्यत आह—प्रधानेति ॥ प्रधानादिरूपाणि जगतः स्थितिरागंसादानां व्यक्तिस्वरूपहेतवः । व्यक्तिसिद्धिः प्रकाशः सद्भावः उत्पत्तिः अत्र हेतवः वारणानि । कथं प्रविभागशः “चतुर्विभागः संसृष्टी चतुर्धा संक्षितः स्थितौ । प्रलयं च फरो-त्यन्ते चतुर्धेनो जनार्दनः । प्रसा दभादयः कालस्तथैवारितलजन्तवः । विष्णुर्मन्वाद्ययः पाठः” इत्या-
विष्णुविचीपम् ।

परम्येति ॥ पुरुषस्य सर्वत्वभोक्तृत्वचेतनत्वादिना प्रकृतिं प्रति प्राधान्यात्प्राथम्यम् ॥ १५ ॥ सर्वस्य ब्रह्मरूपत्ववचनेन चोप कथं परिहृत इत्यत आह—प्रधानेति ॥ पश्य इति पदं परमोप्यस्वरूपं यतः प्रधानादिरूपेभ्यः परम विलक्षणं । तस्यात्सूरयः शुद्ध रूप भूतप्रधानादिगतविचारप्रधानादिरहितं परमं तानानन्दादिभिः सर्वोत्कृष्टं च पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु प्रधानादीनां नानारूपत्वेन भेदाद्ब्रह्मण-द्वैतविचारारिदेवो मा भून् । जगदुपादानभूतस्य ब्रह्मणः कथं विचारानुवाप्तिरित्यत आह—प्रधानेति ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तकाला रूपाणि प्रविभागशः परस्पर विचारित्वभोक्तृत्वादिस्वभावसङ्घट्टेण स्थित्यादीनां व्यक्ती क्षमैः सद्भावे च हेतवः । व्यक्तिनिर्देशो वा हेतुदान्त्रो ब्रह्मणस्तेभ्यो नियन्तृत्वशक्तित्वादिना विभे-
दप्राप्तेर्वीचम् ।

व्यक्त महदादि । अव्यक्त प्रकृतिः ॥ १५ ॥ पुरुषरूपेणैवादी रूपसन्दस्य स्वरूपार्थत्वप्रतीतिं निवार-
वितुना—प्रधानेति । सूरयः प्रधानाग्नेभ्यः । परममुत्कृष्टतम । शुद्ध प्रधानादिप्रकृतिविचाररहित । यत्पश्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदं स्वरूपमित्यर्थः । तथाच प्रधानाग्नेभ्यो वा विष्णोरुत्कृष्टतम तेषां विष्णु-
स्वरूपत्व युक्तमित्यतः पूर्वोक्तरूपसन्दो न स्वरूपसार्थी तित्तु निरूप्यत्वार्थं एवेति भावः ॥ १६ ॥ प्रधानादीनां चतुर्गामिभि जगत्वारणं तेषां स्वरभेदेनाह—प्रधानेति । प्रधानपुरुषव्यक्तकालरूपाणि प्राणुभविगुरुभाणि प्रविभागशः सन्धाजन्तरागंसादाने त्रिगुणात्मकप्रधानस्य रजोरूपेण सृष्टिहेतुत्वं स्रष्टृत्वेण स्थितिहेतुत्वं तमोरूपेण लयहेतुत्वमित्येवं विभागेन पुरुषोऽपि सप्तदशान्तररूपविभागेनेत्येवं

व्यक्त विष्णुसाक्षात्कृत्यक्त पुरुषः काल एव च । अव्यक्त कारण यत्तदप्रधानमृषिसत्तमैः ।
क्रीडतो बालकस्यैव चेष्टा तस्य निशामया ॥१८॥ प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् १९

विष्णुलीलम् ।

सर्गस्य । व्यक्तरूप हेतु । प्रधान तु परंपरया हेतु ॥१७॥ अर्थक्रियाभेदाद्भेद एव तेषां विष्णोश्च स्वादि-
त्यत आह—व्यक्तविष्णुरिति । किमयोजना सर्हि तस्य सर्गादिप्रकृतिरित्यत आह—क्रीडत इति ॥१८॥ रूपच-

श्रीधरीयम् ।

दिना वक्ष्यमाणविभागाकारेण ॥ १७ ॥ नन्वेव चतुरूपो भूया विष्णुः सर्गादौ किमर्थं प्रवर्तते तत्राह
—व्यक्तमिति ॥ विष्णु व्यक्तादिरूपो भवतीति यत्तत्क्रीडतो बालकस्य चेष्टामिव जानीहि । तदुक्तम्
“लोकवदु लीलायैवल्पम्” इति ॥ १८ ॥ अथेदानीं तद्वेद रूपचतुष्टय प्रपञ्चविष्णुप्रथम प्रधान प्र-
पञ्चयति, अव्यक्तमित्यादिपञ्चमि । अव्यक्तमिति ॥ यदव्यक्त तदृषिसत्तमै कारण प्रकृतिरिति प्रपा-
नमिति च प्रोच्यते । नित्य स्वरूपं शुद्धादिहीनमित्यर्थं । सदसदात्मक कार्यकारणशक्तियुक्तम् ॥१९॥

विष्णुचिन्तायम् ।

पददर्शनार्थं ॥ १७ ॥ ननु प्रधानादीनां सृष्ट्यादिहेतुत्वाद्द्विष्णो कथं कारणत्वमत आह—व्यक्तमिति ॥
व्यक्तादीनां वदधीनस्वरूपस्थितिप्रकृतिवत्त्वेन तन्त्ररीरत्वात्तद्विद्विष्यस्य विष्णो कारणत्व नातुपपन्नम् ।
व्यक्त विष्णुरित्यादि व्यक्तादिशरीरको विष्णुरित्यर्थं । नन्वपात्रसमस्तकामस्य प्रयोजनाभावात्सृष्ट्यादि-
नोपपद्यत इत्यत आह—क्रीडत इति । क्रीडैव प्रयोजनमित्यर्थं ॥ १८ ॥ अथ सृष्टि बहु प्रत्याक-
सान्तेऽवस्थितानां प्रधानपुरुषादीनां स्वरूपमाह—अव्यक्तमित्यादिपञ्चमि । अव्यक्तमिति ॥ यत्तदिति
भगवद्रूपतयोक्त यदव्यक्त तत्प्रकृति प्रधानमित्यादिशब्दैरुच्यते मन्वादिभिः । न सात्त्विकाभिमत नित्य

एतावेषीयम् ।

प्रकारेण जगत स्थितिसर्गादितानां व्यतिरिक्तव्यक्ति प्रकारः । सद्भाव उत्पत्ति । तत्र हेतव्य कारण-
जानीत्यर्थं । कारणत्वेऽपि प्रधानादीनां उपादानत्वनिमित्तस्वरूपान्तरविशेषोत्पत्तयार्थं सुसूत्र ॥१७॥
प्रधानादिनिशामकत्वं विष्णोः । तत्र राजादेर्भूत्यादिनियामकत्ववत्तद्वि शिवस्य किमु तेनतन रूपेण
तत्तदन्तर्गतस्येति भावेन विष्णोरपि व्यक्तादिरूपत्वमाह—व्यक्तमिति । अत्रासत्त्वत्कामत्वाद्द्विष्णो
सृष्ट्यादौ कथं प्रकृतिरित्याह—क्रीडत इति । क्रीडतो बालकस्य चेष्टामिव यथा बालक स्व
मन्वे राजादिकं कल्पयित्वा क्रीडति तथाऽस्य विष्णो चेष्टा सृष्ट्यादिप्रकृतिः । निशामय जानीहि ।
प्रयोजनाभावेऽपि केवल लीलायैव तत्र प्रवर्तत इति भावः । तदुक्तं “सृष्ट्यादिकं इतिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य
तु । कुरुते केवलानन्दादया मत्तस्य नर्तन । पूर्वानन्दस्य तस्यह प्रयोजनमिति सुत । सुता अत्यासया
मा सु किमु तस्यास्तिळात्मन इति । “क्षेपस्वैपस्वभावोयमाप्रवानस्य वा रक्षा” इति सुतिभः । तदुक्तं
भगवता सूत्रकारेण । “लोकवदु लीलायैवल्पम्” इति ॥ १८ ॥ उक्तमेव रूपचतुष्टय प्रपञ्चयन् सृष्टौ
प्रधानस्य सृष्टकारणत्वात् प्रथमतस्तत्स्वरूप प्रपञ्चयति—अव्यक्तमित्यादिना । यत्तदात्मन्यत्र तदृषि-
सत्तमै प्रधानमिति प्रकृतिरिति प्रोच्यते । अत्र प्रकृतिपदेन चेतनप्रकृतिर्ब्रह्मे । नित्य स्वरूपेण नाम

अक्षय्यं नान्यदाधारममेवंमजरं ध्रुवम् । त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ।
 शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिर्संहितम् ॥२०॥ तेनाग्रे सर्वमेवासीदात्तं वै प्रलयादनु ॥ २१ ॥

विष्णुजीवम् ।

तुष्टयमुक्तं प्रपञ्चयति—अव्यक्तमिति—सदसदात्मिकेति ॥ १९ ॥ तत्रासदात्मकत्वमतीतानागतकाल-
 रूपात्त्वादेतदेव पुनर्विभिनादि—अक्षय्यमिति । नान्यदाधारं अनन्याधारमितियावत् । ध्रुवं निमित्तं
 ॥ २० ॥ आदिः कारणं प्रभवो जन्म अप्ययो लयः तैर्विहीनं अनादिप्रभवाप्ययं । अनादिप्रभवोऽप्यय-
 मिति पाठे आदिप्रभवोऽप्ययमिति योजनीयं । अमे वर्तमानमहाकल्पोत्पत्तेः पूर्वकाले । प्रलयादनु प्राङ्-

श्रीधरीवम् ।

वक्ष्यमिति ॥ अक्षयम् अविनाशि । अक्षय्यमिति पाठे क्षयानर्हं । नान्यदाधारम् अनन्याश्रयं । मूलकारण-
 त्वात् । नान्याधारमिति वक्तव्ये अन्यशब्दे इत्यविभक्तयलोपावापौ । अमेवम् इत्यन्ताशून्यम् । अजरम्
 अपक्षयशून्यं । ध्रुवं निश्चलम् ॥ २० ॥ त्रिगुणमिति ॥ त्रिगुणं गुणत्रयसाम्यरूपम् । अनादि जन्म-
 शून्यं प्रधानं प्रभवाप्ययं प्रभवन्तीति प्रभवाः कार्याणि अपियन्ति लीदन्ते अस्मिन्निति अप्ययं प्रमा-
 नाणामप्ययं कार्याणां लयस्थानमित्यर्थः । अग्रे सृष्टेः पूर्वं । प्रलयादनु अतीतप्रलयान्तरं । सर्वमेव
 कार्यमूर्तं तेन व्याप्तम् अन्तर्निहितमासीदित्यर्थः । “तम आसीत्तमसा गूढतममे प्रकेतम्” इति श्रुतेः

विष्णुविचीरम् ।

सदसदात्मकं चेतनाचेतनात्मकत्वेन नित्यम् । दारुण्यमिरिति वक्ष्यति ॥ १९ ॥ अक्षय्यमिति ॥ अक्ष-
 यम् अकृत्स्नपरिणामि । अक्षयमिति पाठे क्षयानर्हं नान्यदाधारम् अकार्यत्वादन्यत्रासमवेतम् । अत्रान्य-
 शब्दस्य पुँल्लिङ्गत्वैप्यद्वादेशः समात्ते तदलोपश्चापौ । अमेवं देशकालादिना । अजरं कालेन न जीर्यति ।
 ध्रुवं स्पन्दरहितम् । विशेषगुणराहित्यमाह—शब्देति ॥ २० ॥ त्रिगुणमिति ॥ त्रिगुणं गुणत्रयात्मकम् ।
 अनादिप्रभवाप्ययम् । आदिः कारणं प्रभवो जन्माप्ययो लयः तैर्विहीनम् । अग्रे सृष्टेः पूर्वकाले । प्रल-
 यत्रायेवम् ।

रहितं । सदसदात्मकं व्यक्ताव्यक्तात्मकं ॥ १९ ॥ अक्षयं हासरहितं । नान्यदाधारं सर्वस्य कार्यस्य
 मूलकारणत्वात् । विभक्त्यलोकः दुर्गागमोवाळादसः । अमेवमित्यन्तापरिच्छेदशून्यं । अजरमौपाधिकनाश-
 रहितं । ध्रुवमाप्ययं । शब्देत्यादिना विशेषगुणराहित्यमुच्यते ॥ २० ॥ त्रिगुणमिति ॥ त्रिगुणं सत्त्वादि-
 गुणत्रयात्मकं । अनादि उत्पत्तिशून्यं । प्रभवाप्ययं कार्याणि प्रभवन्ति उत्पद्यन्तेऽस्मात्प्रियन्तस्मिन्ती-
 यन्त इति तथा । कार्याणामुत्पत्तिविनाशस्थानमित्यर्थः । अनेन अव्यक्तस्य जगदुपादानत्वमित्युक्तं भ-
 वति । तेनाप्येतेनाग्रे सृष्टेः प्राक् । प्रलयादनु प्रलयानन्तरं । सर्वमेव कार्यजातं । व्याप्तं अन्तर्निहितमा-
 सीत् । अत्र प्रकृताव्यक्तप्रधानसदात्मकशब्दप्रयोगेन प्रकृतिगतो विशेषो योतितः । सच “व्यक्ताव्य-
 क्तात्मकं यत्तद्विषया सदसदात्मकं । असर्गा केवलाऽव्यक्ता सिन्धुसुरभयात्मिका । व्यक्तैः कार्यरूपा तु
 प्रकृतिस्त्रिविधा मया । कार्यतः सा प्रधानत्वात्प्रधानमिति कीर्त्तित्वा” इति हरिवंशवचनादुद्धतान्तव्यः ।

रजगर्भवम् ।

शब्दस्पर्शविहीनं कारणावस्थायां अमिव्यक्तशब्दादिरहितं ॥ २० ॥ कालस्थानादिपुरुषमायासंयो-

[पाठ] १ प. ज—द. अक्षयं. २ स. मनुवं. ३ स. मयत्तं. ४ प. व. ट—द. रंयतं. ५. रवर्णनं. क. ग.
 रसुर्वं. ४ प्रभवत्वं. तत्र. पा. प्रभवोऽप्ययं. विष्णु १० ५ प. तमेवैतत्.

वेदेवादेविदो विद्वन्वियता ब्रह्मवादिनः ।
 पठन्ति चैतमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम् ॥ २२ ॥ श्रीत्रादिवुद्ध्याऽनुपलभ्यमेकं
 नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-
 प्राधानिकं ब्रह्म पुमान्स्तदामीत् ॥ २३ ॥

विष्णुचिन्तयन् ।

हातीतकल्पप्रलयात्पश्चात् ॥ २१ ॥ उक्तार्थे नासदासीय सूक्त प्रमाणयितुमाह—वेदवादेति ।
 पतमेवार्थप्रतीत्यव्याहारः । कित्तपठन्तीत्यव्याह—प्रधानेति । अर्थाज्ञासदासीय सूक्तमित्यर्थः
 ॥ २२ ॥ अन्यत् जडप्रकाशरूप । श्रोत्रादिजन्या बुद्धिः श्रोत्रादिबुद्धिः तयाऽनुपलभ्य । प्रधान-
 भीधरीयम् ।

॥ २१ ॥ अत्रार्थे विद्वत्सम्मतिमाह—वेदवादेविद इति ॥ वेदवादेविदः वेदे ये वादाः सिद्धार्थपराणि
 वाक्यानि तद्विदः । नियताः तदर्थपरः । ब्रह्मवादिनः वेदमन्वचनशीलाः । एतमेवार्थमुद्दिश्य ध्रुवार्थसूचनपर
 प्रधानप्रतिपादक नाहो न रात्रिरित्यादिश्लोकं पठन्ति ॥ २२ ॥ नाहरिति ॥ तदा नाहो न रात्रिश्चासी-
 स्सूर्याद्यभावात् तमः अहोऽभावात् ज्योतिः न चान्यत्किंचिदभूत् । मन्दाद्यभावाच्छ्रोत्रादिजन्यज्ञाने-
 नानुपलभ्य । प्राधानिक प्रधानमेव प्राधानिकं ब्रह्म च पुमान्श्वेति त्रयमेव तदा प्रलये आसीत् । तथा च
 विष्णुचिन्तयन् ।

यादनु प्राकृतप्रलयकालान्ते व्याप्तं वसन्तम् अन्वभूयैव लवणम् ॥ २१ ॥ वेदेति ॥ वेदवाद्यो वैदिकन्यायः
 तद्विदः ब्रह्मनियताः वेदाद्येकरुचयः ब्रह्मवादिनः ब्रह्मैकारणत्ववादिनः । एतम् उक्तमेवार्थं प्रति प्रधान-
 नप्रतिपादकं श्लोकद्वयं पठन्तीत्याह—पठन्तीति ॥ २२ ॥ तमेव श्लोकद्वयं दर्शयति—नाहरिति ॥
 श्रोत्रादिवुद्ध्याऽनुपलभ्य शब्दादिपहिस्ताच्छ्रोत्रादिजन्यज्ञानेनागम्य । प्रधानमेव प्राधानिकं स्वार्थे षष्-
 ट्ययः । ब्रह्म च पुमान् समष्टिपुरुषश्च एवमासीत् “तम आसीत्तमसा गृह्णमे । तम. परे ऐव एधी-
 भवति” इत्यादिश्रुतेः । “नाहो न रात्रिः” इति स्थूलकालोपाधिभूतज्योतिरादिनिषेधेऽपि तदासीविति
 वक्तव्येति ॥

चेतनप्रकृतिविवक्षयैतत् । जडप्रकृतावप्यय विशेषो धोद्धः ॥ २१ ॥ उक्तार्थे ध्रुवैरेव प्रमाणमिति भा-
 वेनाह—वेदेति । वेदवादेविदः वेदवाक्यविदः । नियताः तदर्थपरः । ब्रह्मवादिनः पञ्चाक्षरं सर्ववेद्यार्थं
 इति वदन्तः । एतमेवार्थं तेनात्र इत्यादिनोक्तमर्थमुद्दिश्य प्रधानप्रतिपादकं पठन्ति । ध्रुतिपाक्यमिति
 शेषः । यच्च ध्रुतिवाक्यं “तम आसीत्तमसा गृह्णमे अकेत सलिल सर्वमा इदम्” इति षोडश ॥ २२ ॥
 विष्णोस्सकादात्प्रकृत्या महत्तत्त्वसृष्टिं पशु प्रलयस्वरूपनिरूपणपूर्वकं महत्तत्त्वोत्पादकं पुनराव्य विष्णोः
 प्रथमावतारमाह—नाहरिति । प्रलये नाहो न रात्रिश्चासीत् । सूर्याद्यभावात् । रात्रेरभावात्तमः ।
 अहोऽभावात् ज्योतिः । यदा तमसस्योपलक्षितं गुणत्रयं नासीदित्यर्थः । नचान्यत् उक्तान्यत्कारण-
 जालं नासीत् । तदेव रूपे तस्मिन्प्रलये श्रोत्रादिवुद्ध्याऽनुपलभ्य श्रोत्रादेरभावात्तज्जन्यज्ञानेनानुपलभ्यमेकं
 मुख्यं प्राधानिकं प्रधानसम्बन्धिं तत्सहितमितियावत् । तदा नारायणोऽयं पुमानासीत् । पुन्यरूपेण-
 विरूपाक्षमासीत् । तदुक्तं ब्रह्मवर्के “आधोषतारो विष्णोस्तु पुन्यो नाम कीर्तितः । असृजास मरुत्तम
 रणमर्षीयन् ।

जकलात्प्रोत्पत्त्यादिप्रवाहहेतुत्वाच्च भाषानाश्रेनेव नाशो न व्यवहृतप्रवृत्तौत्य इति वदन्प्रलयेऽपि

विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे
रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र ।
तस्यैव तेऽन्येन धृते विद्युक्ते

रूपान्तरं तद्विज्ञ कालसंज्ञम् ॥ २४ ॥
प्रकृतौ संशितं व्यक्तमतीतप्रलयं तु यत् ।
तस्मात्प्राकृतसंज्ञौज्यमुच्यते प्रतिसंचरः ॥२५॥

विष्णुपरीचम् ।

मेव प्राधानिकं । प्रकृतं परमात्मा पुमांश्चेति प्रथमातीतम् ॥ २३ ॥ विष्णुरूपस्येऽप्युपरूपम् ।
प्रधानपुरुषयोरपि प्रलयः किं न स्यादित्यत आह—विष्णोरिति । स्वरूपान् व्यक्तरूपान् परतो दूरतः
अनादित्वान् । अल्पत्वेनावस्थितेऽथ तयोर्नयिनात् इति भावः । सदा तर्हि सर्गः स्यादित्यत आह
—तस्यैवेति । ते पुरुषप्रधाने तस्यैव विष्णोरेवान्येन रूपेण किं तदित्यत आह—रूपादीति ॥ रूपाणां
कार्याणां आदिकारणं यत्कालारण्यं तेन धृते संयोजिते सर्गकाले । विद्युक्तेच प्रलयकाले । नेति सहका-
रिभेदात् सदा सर्वं इति भावः ॥ २४ ॥ यत् यस्मान् प्रतिसंचरः प्रकृतिप्रति संचरणान् प्रलयः प्राकृ-

धीपरीचम् ।

धृतिः “नासदाभीज्ञो सदाभीज्ञानीम्” इत्यादि ॥ २३ ॥ कालस्वरूपं विष्णोः विष्णोरित्यादिप-
तुर्भिः—विष्णोरिति ॥ परत इत्यर्थायः सन्धिः । परतो निरुपाधेः विष्णोस्वरूपात्ते प्रागुक्ते । प्रधानं
पुरुषश्चेति द्वे रूपे वदिते वद्भूते । अन्ये विलक्षण्ये मायाकृते । तेऽन्ये इत्यापैरसन्धिः । तस्य विष्णोरेवा-
न्येन रूपेण ते द्वे रूपे धृते सर्गकाले संयोजिते । विद्युक्ते च प्रलयकाले । यद्वा विद्युक्ते यथा तिष्ठतः
तथा प्रलयकाले धृते स्थापिते तयोरेवियोगे प्रलयाभावप्रसङ्गान् । तदेतत्कालमज्ञं रूपान्तरं ॥ २४ ॥
कालस्वरूपेण प्रकृतिपुरुषवियोजनं प्रतिसंचरसमाख्ययोपपादयति—प्रकृताविति ॥ अतीतमहणं सर्व-
प्रलयोपलक्षणार्थम् । अतीतप्रलये यद्यस्मात्प्रकृतौ संशितं लीनं विश्रमासीन् तस्माद्विषयस्य प्रकृतौ संचर-
णात्म्येऽत्यात्माकृतोऽयं महाप्रलय उच्यते । एतद्य प्रकृतिपुरुषयोरवियोगे हि न घटत इति भावः ॥२५॥

विष्णुपितीचम् ।

निर्देयात्सूक्ष्मः कालोऽस्तीति गम्यते ॥ २३ ॥ विष्णोः स्वरूपादिति ॥ अत्र स्वरूपशब्दो रूपवचनः ।
उदिते वद्भूते आर्पः सन्धिः । दिते इति पदच्छेदे विभक्ते इत्यर्थः । “तस्मात्तमसमंजायते” इति धृतेः ।
ते रूपे विद्युक्ते सूक्ष्मसंयोगविरहिते यथा स्वाता तथा तस्यैव येनान्येन धृते सः तद्रूपान्तरं कालसंज्ञं
तेऽन्येनेत्यापैत्वत्साधुः सन्धिः ॥ २४ ॥ प्रकृताविति ॥ प्रकृतौ संशितं लीनं । प्रतिसंचरः प्रलयः ॥२५॥

इत्यापैवीचम् ।

सण्वाणं समाविशन्” इति ॥ २३ ॥ परतः परस्मात्सर्वोत्प्राद्विष्णोः स्वरूपात्पुरुषात्प्राद्विष्णोः स्वरूपात्पुरुषात्प्राद्विष्णोः
प्रधानं प्रकृतिः, पुरुषश्चेति द्वे रूपे अन्ये भिन्ने । एतद्रूपद्वयधारणवियोजनसमर्थं विष्णोः परमपुरुषत्-
वात्कालारण्यं रूपान्तरमप्यस्तीत्याह—उच्येवेति । तस्य विष्णोरेव येनान्येन रूपेण ते द्वे रूपे धृते सर्व-
काले संयोजिते । विद्युक्ते प्रलयकाले विद्युक्ते च । यद्वा विद्युक्ते यथा भवतस्तथा प्रलयकाले धृते तस्मा-
त्प्राद्विष्णोः रूपान्तरं ॥ २४ ॥ नैमित्तिकः प्राकृतिक इत्यादिना प्रलयप्रागुर्विषयस्य पश्यमाणत्वात्तदत्र नाहो-
नत्प्राद्विष्णोः नाहोः प्रलयः प्राकृतिक इत्याह—प्रकृताविति । यत्तस्मान्नाकं महदादिर्कार्यं । अतीतप्रलये ।
अतीतमहणं सर्वप्रलयोपलक्षणं । प्रकृतौ संशितं लीनमासीन् । तस्मात्तमसंजायते प्रकृतौ प्रतिसंचरप्रलय-

अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽप्य द्विज विद्यते । गुणसाम्भे तत्तत्समिन्पृथक्पुंसि व्यवस्थिते ।
अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसयमाः २६ । कालस्वरूप तद्विष्णोर्मैत्रेयं परिचरते ॥ २७ ॥

विष्णुवीचयम् ।

तत्सहस्रस्मात्स उच्यते इत्यन्वय ॥ २५ ॥ इवानीं कालस्य वारणत्वमाह—अनादिरिति । प्रवाहरूपेणाविरता । अन्ते सयम संहार ॥ २६ ॥ एव प्रलयमभिधाय सर्गं बहुधाह—गुणसाम्भ इति ।

वीचरीचयम् ।

कालश्च प्रलयेऽप्यस्तीति बहु तस्यानादिनिधतत्वमाह—अनादिरिति ॥ अत्र कार्यान्वधानुपपत्ति प्रमाणाविति—अव्युच्छिन्ना इति । तत्सु कारणात् एते सर्गस्थित्यन्तसयमा । सर्गश्च स्थितिश्च तदन्ते सयमन्नाव्युच्छिन्ना प्रवाहरूपेणाविरता ॥ २६ ॥ गुणसाम्भ इति ॥ तत् कारणात्तस्मिन्प्रलये गुणसाम्भे प्रधाने पुरुषे च पृथक् विद्युत्तथा व्यवस्थिते सति तदैव तयोर्धारणार्थं कालाख्यरूपं वर्तते । अन्यथा प्रलयनिर्वाहादिति भावः । नाहो न यत्रिरिदत्र सूर्यादिगस्त्युपलभित स्थूल काहो मास्तीत्युच्यम् । अत्र तु यादत्प्रलय प्रकृतिपुरुषविभोगकारको विष्णो स्वरूपभूत कालो वर्तते इत्युच्यते इत्यविरोधः । अन्तेतैव प्रलये प्रकृत्या विद्युक्तस्तूष्णीं लीन इव विद्युत् सर्गकाले च प्रकृतिमभिधाय सृष्टारिकतां पुरम्

विष्णुविधीयम् ।

कालस्य प्रकृतिपुरुषसंयोजकत्वाद्भ्रूकोत्पत्त्यादिप्रवाहहेतुत्वान् व्यक्तवन्न प्रकृतौ लय इत्याह—अनादिरिति ॥ तत् कालात् कालस्यानाद्यन्तत्वात् सर्गकालविरोधः सयमः अनाद्यमनानुभवसौषोषा । प्रकृतिपुरूपरूपवत्प्रलयरूपमपि परमिन्नन्तर्हितम् ॥ २६ ॥ प्रकृतेरनिशदसतत्परिमाणगणितद्विपरार्थकालावसाने प्रथमं सृष्टिकालोन्मेषमाह—गुणसाम्भ इति । गुणसाम्भे सत्त्वारिगुणसाम्भरूपे गुणसाम्भभिरुपगोषे तस्मिन् प्रधाने पुंसि च पृथक् व्यवस्थिते सति पृथक्विद्युत् स्थिते सति । तत्कालस्वरूप परिवर्तते वर्तते । सृज्यजीवन-

वशायेवीचयम् ।

वाच्योऽयं प्रलयः प्राकृतसङ्ग उच्यते ॥ २५ ॥ प्रलयकाले प्रकृतिपुरुषविभोगकाल कालस्वरूपस्य विष्णोराद्यन्तवन्न सभवतीत्यतस्तस्यानाद्यन्तत्वमाह—अनादिरिति । तत् अनाद्यन्तत्वादेव सर्गस्थित्यन्तसयमा सर्गश्च स्थितिश्च तदन्ते सयमत्र अव्युच्छिन्ना प्रवाहरूपेण विच्छेदरहिता ॥ २६ ॥ तत् अनाद्यन्तत्वात्तस्मिन्प्रलयेकाले गुणसाम्भे प्रधाने पुंसि पुरुषे च पृथक् विद्युत्तथा व्यवस्थिते सति तत्र प्रधानपुरुषविभोगकालेनैव विष्णो कालस्वरूप कालाख्य स्वरूपभूत रूपं पुनः प्रधानपुरूपसंयोगरूपेण समर्थं वर्तते । सृष्टिकाले राशीष्टतगुणत्रयमध्ये सत्त्वारो रजसगोभ्रामदिसिधितस्य प्रलयवशे रजसा मिश्रितत्वेन मिथीभावत्प्रणसाम्यात्तगामकप्रदत्तेरपि गुणसाम्भ्यन्वपदेशः । तदुक्तं तृतायवार्थम् । “तदसौ रजस्तु द्विगुण रजसः सत्त्वमेष च । परिमाणत एव स्युष्ये प्रकृतिना गुणा । तत्र सत्त्वं केवलं स्याद्रजसपि श्लाघिकम् । सत्त्वं रजस्यतोश्च तु समस्तत्र प्रकीर्तितम् । तमस्यपि तथा मत्त्वं तमसस्तु कश्चोत्तरः । तदश्लेषं तु रजो मूलं च यद्रजस्तु तत् । विषये दशाशतं सत्त्वं एतागेन तमस्यपि । मि-

रङ्गवर्धयम् ।

कालोऽसीत्याह—अनादिरिति ॥ २६ ॥ निवारणस्वरूप महाभूतमहदारिरूपः । यदा निवार

ततस्तु तत्परं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः । शोभयामास सर्गात्सर्गकाले व्ययान्वयौ ॥२९॥
 सर्वगः सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ २८ ॥ यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः शोभाय जायते ।
 प्रधानपुरुषो चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । मनसो नोपैकर्तृत्वात्तथाऽसौ परमेश्वरः ॥३०॥

चिन्तुषीवम् ।

प्रथम् चियुक्ततया स्थिते तथासति । वर्तते प्रवर्तते ॥ २७ ॥ शोभसत्कारिताया वत् ब्रह्म कालपिनो-
 पसहकृतप्रधान पुरुषं च प्रविश्य शोभयामासेत्याह—तत इति । प्रकृति कमलासनशाराङ्गी व्यावर्तयति ।
 तथाऽपि मूलप्रकृतिश्च तत्रोत्तेति स्यादाशङ्का । तस्या अपि “गम योनिर्महद्ब्रह्म” इत्यादौ तथा व्यपदेशादित्य-
 त्नाह—परमात्मेति । तथाऽपि कथं तस्यैव जगदुपादानत्वमित्यत आह—जगन्मय इति । जगत्सत्ता-
 प्रतीतिहेतुः शुक्तयादिवत्तस्यैव प्राधान्येन कारणत्व । प्रकृतेरुद्धारत कारणत्वमिति भावः । तथाऽपि तत्त-
 देशालस्थितानन्तविकारकारणता फलमित्यत आह—सर्वग इति । तस्यैव स्थितिहेतुत्वोपयुक्तं रूपमाह—
 सर्वभूतेश इति । इदानीं तस्यैव सर्वजीवरूपतामाह—सर्वात्मेति । लोकपालानामिव तस्यापि कश्चिदी-
 श्वरः स्यादित्यत आह—परमेश्वर इति ॥ २८ ॥ व्ययान्वयौ परिणाम्यपरिणामिनौ तावैव प्रधानपुरुषौ
 ॥ २९ ॥ तर्हि शृट्स्थेताव्याकोप इत्यत आह—यथेति । मनसः शोभाय जायत इत्यन्वयः । नोपक-
 शीपीवम् ।

इति पुरुषस्वरूपमपि विद्वत् ब्रह्मणम् ॥ २७ ॥ इदानीं व्यक्तस्वरूप प्रपञ्चविषयपरमेश्वरात्प्र-
 कृतिपुरुषशोभकारणमाह—तत इत्यादिपञ्चाभिः ॥ ततः सर्गकाले सर्गात्सर्गकाले परमेश्वरो हरिः स्वेच्छया
 प्रधान पुरुष च प्रविश्य शोभयामासेति द्वयोरन्वयः । कथंभूतो हरिस्तत्राह—तद्ब्रह्मेत्यादि ॥ अव्य-
 क्तविषयतुल्यविलक्षणः ॥ २८ ॥ प्रधानमिति ॥ कथंभूतौ प्रधानपुरुषौ व्ययान्वयौ परिणाम्यपरिणामिनौ
 उपादाननिमित्तभूताविति यावत् । प्रलयकाले वियुक्तावात्मनि वृष्णीं स्थितौ स्वाश्रमौ प्रधानपुरुषौ
 स्ववालशक्तपुद्गलवेच्छाशाक्तया सयोज्य स्रष्टुन्मुखौ चकरोत्सर्वः ॥ २९ ॥ प्रविश्य शोभयामासेत्युक्त्या
 चिन्तुषीवम् ।

मांशुभसर्गांशुपुल भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अथ सृष्ट्यर्थं प्रधानपुरुषोः शोभमाह—तत इति ॥ २८ ॥
 प्रधानमिति ॥ आत्मेच्छया पदुस्वामिति सकल्पात्मिकया प्रविश्य विषयीकृत्य शोभयामास सर्गोन्मुरती-
 चकार । प्रधानस्य शोभो गुणवैषम्यं प्रवृत्त्युत्पत्त्येव च । पुरसो ज्ञानविकासः सत्कारोद्बोधश्च । व्ययान्वयौ
 ज्वेतीति व्ययः अव्ययो व्ययरहितः विकारिवृष्टस्मानित्यर्थः ॥ २९ ॥ ईश्वरः प्रकृतिपुरुषयोः शोभ-
 दत्ताप्रेषीवम् ।

शित भवति शेता साम्यावस्था विदुर्वुषा” इति ॥ २७ ॥ इदानीं सृष्टि वाक् कालरूपादिष्णोः प्रकृति-
 पुरुषयोः शोभमाह—तत इति । ततः प्रलयानन्तर सर्गकाले सर्गात्सर्गकाले परमेश्वरो हरिः प्रकृतिं पुरुषं
 चात्मेच्छया स्वेच्छया प्रविश्य शोभयामास । सर्गोन्मुखौ चकरोत्सर्वः । शोभसामर्थ्योपपादकं तद्ब्रह्मे-
 स्यादि ॥ २८ ॥ कथंभूतौ प्रधानपुरुषौ । व्ययान्वयौ विकारितद्रहितौ । उपादाननिमित्तवियुक्तौ ॥
 २९ ॥ प्रधानपुरुषोपवायेन शोभपरणेऽपि स्वयमधिकार इत्याह—यथेति । गन्धो यथा रससन्नि-
 धिमात्रेण मनसः शोभाय विशाराय भवति तत्पुष्पकर्तृत्वात्किंचित्कारित्वात्तथाऽसौ परमेश्वरः प्रधानपुरुष-
 शोभाय भवति । अत्र परमात्मन उपकर्तृत्वनिषेधो न परत्वाभावेन । चित्तु तन्निमित्तप्रयासाभावेन ।

स एव शोभको ब्रह्मन् शोभ्यश्च पुंसोत्तमः । व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥३२॥
 स संकोचविकासार्थां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः ३१ । गुणसाम्यात्तत्तत्सत्सात्त्वेवजायिष्ठितान्गुणे ।
 विकासोऽप्युत्तरूपश्च ब्रह्म रूपादिभिरुत्तमा । शुष्यव्यञ्जनसंभूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ॥३३॥

विष्णुचरीवम् ।

रूपात् न स्वव्यापारवत्यात् ॥ ३० ॥ कर्मकर्तृभावेन प्राप्त भेदं वारयति—स एवेति । संकोचो लयः
 विकासः सर्गः ताभ्यामुपलक्षितः । प्रधानत्वेन प्रधानभावेन स विष्णुः स्थितः । प्रधानत्वेऽपि च स्थित
 इत्यस्मिन्नपि पाठे प्रधानत्वेऽपि गुणसाम्यात्तत्सात्त्वेऽपि स्थितत्वेऽपि रूपेण स्थित इति शेषः ॥ ३१ ॥
 इदानीं सर्गगुणमाह—गुणसाम्यादिति । गुणव्यञ्जनं सत्त्वादीनां गुणानां भेदेन व्यञ्जनं महत्तत्त्वं
 शीघरीवम् ।

प्राप्तं सद्येवाव वारयति—यथेति ॥ सन्निधिमार्गेण गन्धः मनसः शोभत्य जायते । ननुकर्तृत्वात्तदनु-
 कूलमिच्छामरित्वात् ॥ ३० ॥ ननु प्रधानादीनामपि स्वरूपाव्यतिरेकाः शोभ्यसाम्यस्य तत्पार्यस्य चा-
 भावेऽर्थं शोभयत्येव तत्राह—स एवेति । स एवेति ॥ सत्त्वोचः साम्यं विकासो गुणशोभः
 ताभ्यामुपलक्षितः । प्रधानत्वेऽपि स एव स्थितः तदवस्थाद्वयोपेत प्रधानमपि विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

विकासोति ॥ विकासोऽप्युत्तरूपैर्महाभूतमहदादिरूपैः ब्रह्मरूपादिभिर्निर्विभेदैरप्युपलक्षितः । व्यक्तस्वरूपश्च
 समष्टिव्यतिरेकस्यैव विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इदानीं महदादिब्रह्मेण व्यक्तस्वरूपश्च सृष्टिमाह—
 विष्णुचरीवम् ।

नेऽपि स्वयमधिकार इत्याह—यथेति ॥ यथा गन्धः किञ्चिद्विकाररहितोऽपि सन्निधिमार्गेण मनसः शो-
 भाय सुखदुःखादिविकाराय भवति ॥ ३० ॥ गन्धदृष्टान्तेन तस्य निमित्तत्वमेव निमित्तासङ्गाद्यामुपा-
 दानमपि स एवेत्याह—स एवेति ॥ शोभयः सन्प्रधानपुरुषात्सक स्वयमेव शोभयति । न हि स्वमा-
 द्भक्तिभूतं बुलात्तो मृत्पिण्डमिव “तदात्मानं स्वस्वमदुरव जासन्तृतेः” “सोभिध्याय शरीरत्वात्” इत्या-
 दिभ्यः न केवलं जगदुपादानं कार्यभूतं जगदपि स एवेत्याह—ससकोचेति । संकोचविधासाभ्या
 युक्तः प्रधानत्वेऽपि स्थितः स एव ॥ ३१ ॥ विकासोति । तथा विकासोऽप्युत्तरूपैर्ब्रह्मसत्त्वरूपैश्च तथा
 ब्रह्मादिरूपैर्दुःखः स एव व्यक्तस्वरूपः महदादिरूपश्च ॥ ३२ ॥ सृष्टिमाह—गुणसाम्यादिति ॥ ततः
 वृत्तात्रेयीवम् ।

तदुक्तं श्रीमं । “अह्निष्टत्वात्कर्त्तृसाधनार्थत्वात्तदापिवा” इति ॥ ३० ॥ गन्धदृष्टान्तोऽस्या प्राप्तं शो-
 भ्यस्य तदधीनत्वसङ्गात् शोभ्यसाम्यकारणत्वसङ्गात् च वा निवारयत्राह—स एवेत्यादिना । स एवेत्येवार्थेणा-
 न्यकारणसंभावना निरस्ता । शोभ्यश्च स एवेत्युक्त्या तस्य तदधीनत्वमुक्तं । “तदधीना यस्य सत्ता”
 इत्यादिः । शोभ्यस्य तदधीनत्वमेव विष्णोति—ससकोचविधासाभ्यामिति । संकोचो गुणसाम्य वि-
 कासो गुणशोभसाभ्यां युचे प्रधानत्वे प्रधानस्वरूपे व्यवस्थितः । उक्तवस्थाद्वयोपेत प्रधानमपि भगव-
 दधीनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ विकासोऽप्युत्तरूपैः देहजीवस्वरूपाभ्यां स्थूलसूक्ष्मरवरूपैः ब्रह्मरूपादिभिः तथा
 स्थितः । ब्रह्मादिरूपाण्यपि तदधीनानीत्यर्थः । व्यक्तं महदादिः । उक्तार्थोऽप्युक्तं सर्वेश्वरेश्वर इति ॥३२॥
 इदानीं महदादिब्रह्मेण सृष्टिमाह—गुणसाम्यादिति । ततः प्रधानपुरुषशोभानन्दर । क्षेत्रसाभिधित्वात्
 वृत्तात्रेयीवम् ।

महदादयः जगदो जीवाः “अणुरासा चेतसा वेदितव्य” इति श्रुतेः ॥ ३२ ॥ संपातः सर्वगुणसं-
 ॥० ॥ १ क एवेत्येव । २ प्रधानत्वेन स विष्णुः पारः ३ क ट—व. विकारात्

प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् । प्रधानतत्त्वेन समं त्वचा बीजमिवावृतम् ।
सात्त्विको राजसर्ध्वं तामसश्च त्रिधा महान् ३४ ॥ वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिर्ध्वं तामसः ॥ ३५ ॥

विशुद्धीयम् ।

तस्य समूतिर्जन्म भवतीति शेष ॥ ३३ ॥ इदानीं कारणस्य कार्यव्यति द्दर्शयन्न्यभेदाद्वाङ्मा निचर्त-
यितुमाह—प्रधानेति ॥ ३४ ॥ एव त्रिगुणस्य महत् प्रथमेनावृतत्वं सदृष्टान्तमाह—प्रधानतत्त्वे-
धीवरीयम् ।

गुणसाम्यादित्यादि बीज बाह्यव्यैरित्यन्तेन ॥ गुणसाम्यादिति । तत्र शोभानन्तर । तस्माद्गुणसाम्याक्षे-
त्रेण पुरपेणाधिष्ठितान् गुणानां व्यञ्जन महत्तत्त्वम् । व्यञ्जयतेऽनेनेति व्यञ्जन तस्य समूतिकुद्भव
अभूत् ॥ ३३ ॥ तथा सृष्टेय पिण्डाद्यवान्तरकार्यविक्रामापाप्तमाना घटादेश्चपादान पिण्डादिकं तु
निमित्तमात्र घटादानननुगमाद्विनाशित्वाच्च तथैवेधराधिष्ठित प्रधानमेव महद्वाग्वान्तरकार्योपुपादानतया
व्यानुबन्धनकार्यव्याप्युपादानमिति दर्शयितुं पूर्वकार्येणोत्तरोत्तरकार्यस्य व्याप्तिमाह—प्रधानतत्त्वमित्या-
दिना—प्रधानतत्त्वमिति ॥ उद्भूतं महान्तं कर्मभूतं तदुपादानभूतं प्रधानतत्त्व कर्तृभूतं समावृणोद्वाप-
नोत् । एतन्नेव विवृणोति—सात्त्विक इति ॥ ३४ ॥ प्रधानतत्त्वेनेति ॥ सममन्यूनानतिरेकं यथा म-
विष्णुचितीयम् ।

शोभानन्तरम् । क्षेत्रज्ञकर्मप्रेरिताद्गुणसाम्याद्गुणशक्तिस्वाम्यरूपात्प्रधानान् व्यञ्जयन्तेऽनेन गुणा इति गुण-
व्यञ्जन महत्तत्त्व तस्य समूति ॥ ३३ ॥ प्रधानतत्त्वमिति ॥ उद्भूतं महान्तं तत्राधानं समावृणोत् ।
यद्भोद्भूतमिति प्रधानविशेषण । सात्त्विक इत्यादि सात्त्विकत्वादिषु प्रदेशभेदेनोद्भूतं गुणत्रयम् ॥ ३४ ॥
प्रधानतत्त्वेनेति ॥ समं वहिस्समं तत् वैकारिकं सात्त्विकं तैजसो राजसं भूतादि वामसं । वैका-
दत्ताप्रथीयम् ।

क्षेत्रज्ञेन परमात्मनाधिष्ठितान् । क्षेत्रज्ञश्च तस्य परमात्मवाचित्वत्वं “क्षेत्रज्ञ एतां मनसो विभूतीर्जीवित्स
साधारणित्वा अनित्या । अविर्हिता कापि विरोहिवाश्च सुद्धो विचष्टे ह्यभिहुडकर्तुं । क्षेत्रज्ञ आत्मा
पुरुष पुराण सात्त्विकत्वध्वयोद्विरज परेश । नारायणो भगवान्वासुदेव स्वमायया ऽऽत्मन्यवधीय-
मान इति भागवतवचनानुसंगन्तव्य । गुणसाम्यात् प्रधानान् । गुणव्यञ्जनसमूति गुणेभ्यो वैपन्या-
वस्थापनेभ्यः सत्त्वादिभ्यो व्यञ्जनमभिव्यक्तिर्यश्च तद्गुणव्यञ्जन महत्तत्त्व तस्य समूतिरूपवतिरभूदि-
त्यर्थ । पूर्वं “प्रधानं पुरुष चापि प्रविश्य” इत्यादिना प्रधानपुरुषयोरुभयोरपि श्लोभोक्त्योभाभ्यां सृष्टिर्भव
तीति ह्यपि । अत्र गुणसाम्यादित्यादिना प्रधानात्सृष्टिप्रकारो निरूप्यते । पुरुषादपि सृष्टिप्रकारस्तु ।
“नारायणारव्य परमं शैते हृदयान्वितो लये । स एव पुरुषाख्यं तु द्वितीयं रूपमात्मनं । कृत्वा
रमायां पुरुषनामानं तु चतुर्मुखं । प्रधानाद्या च गायत्रीं ससर्ज पुरपात्मकं । चतुर्मुखं स पुरुषो
महत्तत्त्वमिषं पुनः । प्रधानाद्यां गायत्र्या ससर्जोत्पानमेव च” इत्यादि भागवततत्त्वार्थवचनाद्व
गन्तव्य ॥ ३३ ॥ प्रधानादिकारणजातस्योपादानतया महदादिकार्यव्याप्ततया तस्य तदाधारत्वमि-
त्याह—प्रधानतत्त्वमित्यादिना । उद्भूतं उतत्र महान्तं महत्तत्त्व प्रधानं तत्त्वं समावृणोत् आवृतं स्थितं ।
महत्तत्त्वस्वरूपनिरूपणपूर्वकमुत्पत्तिवार्थं विवृणोति—सात्त्विकइत्यादिना । सममन्यूनं यथा भवति तथा ।
एतन्ना बीजं यथा आवृतं तथा सात्त्विकव्यतिभेदेन त्रिविधो महान् प्रधानतत्त्वेनावृत इत्यर्थः । अत्र महत्तत्त्वस्य
सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यकथनं न व्यतिभेदाभिप्रायकं । तद्वान्तरभेदकार्याणां तु भाष्यतुक्ते । कित्त्वैकस्या-

त्रिविधोऽपमहंकारो महत्तत्त्वाद्जायते ।
भूतेन्द्रियाणां हेतुस्तत्र त्रिगुणत्वान्महासुने ।
यथा प्रधानेन महान्महत्त्वात् स तथा दृष्टः ॥३६॥
भूतादिस्तु विद्वुर्वाणः शब्दतन्मात्रकं ततः ।

ससर्ज शब्दतन्मात्रादात्कामं शब्दलक्षणम् ॥३७॥
शब्दमात्रं तथाकार्यं भूतादिः स ममावृणोत् ।
आकाशस्तु विद्वुर्वाणः ससौमात्रं समर्ज ह ॥३८॥

विष्णुतीर्थम् ।

नेति । समं समन्तव इतिवाच्यम् । वैचारिकः सात्त्विकः । तैजसः राजसः । भूतादिः भूतानां पञ्चानां
कारणभूतः स कामसः ॥ ३५ ॥ विद्वुर्वाणः कार्योदयोन्मुखः सन्निहितसदृशकारणगुण इत्यर्थः ।
शब्दतन्मात्रकमिति शब्दादिपञ्चतन्मात्राणि ससर्जैवेत्यन्यथः । शब्दतन्मात्राद्वाक्यानामहंकारो निमित्त-
कारणभूत आकाशं ससर्ज । तस्य शब्दलक्षणमुपादानं शब्दतन्मात्रानुपवेदान् । शब्दमात्रं शब्दो मात्रा
गुणो यस्मात्कारस्य तदाकार्यं । स्पर्शमात्रमुपादानभूतमाकाशो निमित्तकारणभूतः कार्यरूपेण ससर्ज । यथा
हृत्कलो हृदं घटरूपेण सृजति एवमाकाशं स्पर्शतन्मात्रं वायुरूपेण परिणमयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

धीशरीयम् ।

वक्ष्येवं त्वया धीजं यथा आवृत्तं तथा सात्त्विकवादिद्विधोऽहो महान् प्रधानतन्वेन समन्वादावृत्त इत्यर्थः ।
वैचारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसः । भूतादिस्तामस इति स्वयमेव व्यापणं ॥ ३५ ॥ त्रिविध इति ॥
स च भूतानामिन्द्रियाणां च हेतुर्देवानामप्युपलक्षणम् ॥ ३६ ॥ ताम्माहङ्काराणां प्रपञ्चयति—भूतादि-
रित्यादिनवमिः । भूतादिरिति ॥ विद्वुर्वाणः क्षुब्धमित्यर्थः । शब्दतन्मात्रकं भूतसूक्ष्मरूपं । सममिति
पाठे स एवार्थः । शब्दो लक्षणं व्यापतेत्ये गुणो यस्य सत् शब्दलक्षणे । शब्दादितन्मात्राण्येवात्मानादि-
विष्णुविशीयम् ।

रिपपेनाधिकाररूपस्य परमसत्त्वस्य व्यावृत्तिः । “कामं देवाश्च मुनयः सत्त्वन्वा रूपसत्त्वम् । ईनाः
सत्त्वेन सूक्ष्मेण वतो वैचारिकाः स्मृताः” इति मोक्षप्रणालेः ॥ ३५ ॥ त्रिविध इति ॥ भूतेन्द्रियाणां
हेतुः स इत्यत्र तामसांशेन भूतानां हेतुः । सात्त्विकसांशेनेन्द्रियाणाम् । राजसांशेनोद्योरनुप्रादयः ॥ ३६ ॥
भूतादिरित्यादि ॥ ततो भूतादिविद्वुर्वाणः क्षुब्धमनभिव्यवृत्तिसोपलक्षणं शब्दतन्मात्रं समर्ज ।
शब्दतन्मात्राच्छब्दविशेषलक्षणं सूक्ष्मावाप्तमभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ शब्दमात्रमिति ॥ शब्दमात्रं शब्दत-
न्मात्रं तथा आकाशं सूक्ष्मावाप्तं च स भूतादिरवृणोत् । एतेन पूर्वपूर्वतन्मात्रगुणतोपरतन्मात्रं शब्दोप-
पावृणोतीति द्वितीयम् । आकाशादिरिति तन्मात्ररूपः सूक्ष्मावाप्तिय स्पर्शतन्मात्रं च समर्ज ॥ ३८ ॥
कृताश्रीयम् ।

मेव ध्वशो गुणत्रयसत्त्वाभिप्रायकं । “भूतादिभिर कामसः” इत्युक्त्या वैचारिकस्य सात्त्विकस्य तैजसस्य
राजसत्वमित्यादावुपलभ्यते ॥ ३५ ॥ ३५ ॥ अर्धत्रिविधोऽहंकारो भूतेन्द्रियाणां हेतुः । भूतेन्द्रियपरं देवसौ-
नान्मप्युपलक्षणं । त्रिगुणस्वात्मस्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वात् । अथ सत्त्वतो वैचारिको देवसौनो र्गुः ।
रजसोनासैजस इन्द्रियाणां । तामसांतो भूतादिः भूतानामिति षोडशं ॥ ३६ ॥ ताम्माहङ्कारार्थं प्रपञ्च-
यति—भूतादिरित्यादिना । विद्वुर्वाणः परिणम्यमाणः । शब्दतन्मात्रकं शब्दमात्रं तन्मात्रकं समर्ज
॥ ३७ ॥ शब्दतन्मात्राद्विद्वुर्वाणानाकाशं घटरूपेण शब्दो लक्षणं व्यापतेत्ये गुणो यस्य ममात्वा भू-
तवर्गस्यम् ।

रवतर्गस्यम् ।

तिरूपा कठिना या पृथिवी । तन्मात्रसंज्ञानिदृष्टिमाह—तन्मिति । तच्छब्दादि माया तदवतार-
-

बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ।	ज्योतिश्चापि विकृर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ॥४१॥
आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ३९ ॥	सभरन्ति ततोभासि रसाधाराणि तानि च । १
ततो वायुर्विकृर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ।	रसमात्राणि चाभासि रूपमात्रं समावृणोत् ॥४२॥
ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ४० ॥	विकृर्वाणानि चाम्भासि गन्धमात्रं ससर्जरे ।
स्पर्शमात्रं तु वै वायु रूपमात्रं समावृणोत् ।	सद्गते जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणो मतः ॥४३॥

चिनुषीयम् ।

कार्यमाह—बलवानिति । आकाशं शब्दमात्रं शब्दगुणकं स्पर्शमात्रं स्पर्शगुणकं वायुं व्याप्नो-
दित्याह—आकाशमिति ॥ ३९ ॥ वायुर्निमित्तकारणभूतो रूपमात्रं तेजस उपपादानं कार्यरूपेण
सृष्टवानित्यर्थः । तत्कार्यं निर्दिशति—ज्योतिरिति ॥ ४० ॥ स्पर्शगुणकेन वायुना रूपगुणकस्य तेजसो
व्याप्तिमाह—स्पर्शमात्रस्त्विति । एव ज्योतिरपि रसतन्मात्रमुपादानं अभोरूपेण ससर्ज । स्वयं निमि-
त्तकारणं सदित्याह—ज्योतिश्चापीति ॥ ४१ ॥ रूपगुणकं तेजो रसगुणकान्यभासि व्याप्नोदित्याह—
रसमात्राणीति ॥ ४२ ॥ अभासि निमित्तकारणानि गन्धतन्मात्रमुपादानं सघातशब्दवाच्यपृथिवीरूपेण
धीपरीयम् ।

महाभूतेष्वनुस्यूतान्यभिव्यक्तानि सन्ति । गुणत्वेन वर्तन्त इत्युच्यन्ते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तत
इति ॥ तज्ज्योति रूपगुणमुच्यते ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सभरन्तीति ॥ तानि अम्भासि रसाधा-
राणि ॥ ४२ ॥ विकृर्वाणानीति ॥ सर्वगुणसहृदिभस्वत्काठिन्याद्वा सघातं पृथ्वी ॥ ४३ ॥

विष्णुचितीयम् ।

बलवानिति ॥ बलवानभवद्वायु स्पर्शमात्रादितिशेषः । स्पर्शं स्पर्शविशेषः ॥ ३९ ॥ तत इति ॥
वायुं तन्मात्ररूपं रूपमात्रं ससर्ज ज्योतिरिति । वायो रूपतन्मात्रसहितोद्वायो स्पर्शतन्मात्ररूपत्स्यूक्त
ज्योतिरस्वद्यत इत्यर्थः । अत्रैवभानुसंभेयम् । पूर्वपूर्वतन्मात्रसहिताद्येवोत्तरोत्तरतन्मात्रास्त्वविशेषोत्पत्तिर्नि-
केबलात् । तथा सति वाग्भाविभूतविशेषाणां तत्तद्गुणाभिव्यययोगान् कारणक्रमेण हि कार्यं गुणसम्बन्ध
इति । अत्र पुराणान्तरवचनम् । “आकाशं शब्दतन्मात्रं स्पर्शमात्रं समाविशत् । रूपं तथैवाविशत्
शब्दस्पर्शगुणानुभौ । शब्दं स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् । तस्माच्चतुर्गुणा श्वेते विशेषाश्चेन्द्रि-
यग्रहा इत्यादि ॥ ४० ॥ स्पर्शमात्रमिति ॥ ज्योति रूपतन्मात्रम् ॥ ४१ ॥ सभरन्तीति ॥ ततो
अम्भासि ततो रसमात्रात्पूर्वतन्मात्रव्यसहितम् ॥ ४२ ॥ विकृर्वाणानीति ॥ अम्भासि रसतन्मात्राणि ।

इतिपरीयम् ।

दितिशेषः । अत्र शब्दो ध्वन्यात्मक एव ननु कर्णात्मक इत्येव नित्यत्वात् । तदुक्तं । “शब्दो बर्जात्मको
नित्यो ध्वनिराकाशसम्बन्धः । आकाश एव सूक्ष्मस्तु ध्वनिरित्येव शब्दते । सद्यं न्यज्यमानस्तु भवेत्कर्ण-
कगोचर इति । भूतादि वामसाहकारः । शब्दतन्मात्रं । तथाऽऽकाशं भूताकाशं चावृणोत् ॥ ३८ ॥
बलवानभवद्वायु स्पर्शमात्रादितिशेषः ॥ ३९ ॥ शब्दतन्मात्रं तथाऽऽकाशं । स्पर्शतन्मात्रं । वायुश्चेति
शेषः । तदुभयं समावृणोत् ॥ ४० ॥ वायो । वायो रूपमात्रादुत्पत्त्यादित्यर्थः । तज्ज्योति । रूप
गुण रूपं गुणो यश्च तत्तथा । रूपमात्रं ज्योतिश्चेति शेषः ॥ ४१ ॥ ततो रसतन्मात्रात् । तान्यभासि
रसाधाराणि रसाध्यगुणाधाराणि ॥ ४२ ॥ रसमात्राण्यभासि च । रूपमात्रं ज्योतिरावृणोदित्यर्थः ।

तस्मिन्नास्मिन्स्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता स्मृता ४४ । न शान्ता नपि घोरान्ते न मृदाश्चाविशेषिणः ।
तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ४५ ॥ भूततन्मात्रसर्गोपमहंकारात् तामसात् ॥ ४६ ॥

विष्णुधीयम् ।

ससृजिर इत्याह—विष्णुशोणानीति ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नास्मिन्निति । तत्रतत्राकाशादिकल्पे तेषां शान्तादीनां
मात्रा अंशाः प्रविशन्ति । तेन हेतुना तन्मात्रता मता तेषामित्यर्थः ॥ ४४ ॥ शब्दादितन्मात्राणामिवा-
विशेषसंज्ञां निर्बन्धि—तन्मात्राणीति । अविशेषाणि वत्त्वभाषणशान्तादिविशेषशून्यानि ॥ ४५ ॥ व्य-
वर्तविशेषानाह—न शान्ता इति । शान्तत्वं सुखहेतुत्वान् । घोरत्वं दुःखहेतुत्वान् । मृदत्वं मोहहेतु-
त्वान् । एतत्रयाभावादविशेषा इति तेषां नामानीत्यर्थः । एवं तामसाहंकारात् सर्गोत्पत्सुषसंहर्षेति
धीयतीत्यम् ।

शब्दादीनां तन्मात्रसंज्ञां निर्बन्धि—तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नास्मिन्नाकाशादौ तत्तच्छब्दादिकमात्रा सूक्ष्मरूपं तेन
कारणेन शब्दादेस्तन्मात्रता स्मृता ॥ ४४ ॥ अविशेषस्यामपि तेषां सात्त्विकप्रसिद्धा निर्बन्धि—तन्मात्रा-
णीति ॥ ४५ ॥ अविशेषत्वमाह—न शान्ता इति ॥ उपसंहर्षेति—भूततन्मात्रेति । भूतानां तन्मात्राणां
विष्णुधिधीयम् ।

संपातो भूमिः सहस्रशब्दादिसर्गगुणकत्वात् ॥ ४३ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्माद्गन्धतन्मात्रात्पूर्वतन्मात्रच-
तुष्टयसहितान् तस्मिन्व्योमादौ विशेषरहितशब्दादिसर्गविष्णुव्युत्पत्तेन तस्मिन् तत्त्वे तन्मात्रता ॥ ४४ ॥
तदेवाह तन्मात्राणीति ॥ अविशेषाणि विशेषपरिह्वानि तत्रास्तोने ते शब्दादयोऽविशेषसंज्ञाः ॥ ४५ ॥
विशेषशब्दार्थं व्याज्जुर्वैस्तत्प्रायविशेषमाह—न शान्ता इति ॥ शान्तपोरमृदाश्चाविशेषगुणजन्यविशेषरहि-
तत्वादविशेषिणः । उच्यते भूतसर्गं निरुपमयति—भूततन्मात्रेति ॥ भूतानां तन्मात्राणां च सर्वैः अप्यारारु-
त्वात्तन्धीयम् ।

संपातः पृथिवी । सहस्रशब्दादिसर्गगुणकत्वात्तन्मात्रात् तस्माद्गन्धतन्मात्रान् ॥ ४३ ॥ तन्मात्रादीनां तन्मा-
त्रस्य निर्बन्धि—तस्मिन्निति । तस्मात् शब्दादिकमेवैकमेव तेन कारणेन शब्दादे-
स्तन्मात्रता स्मृता । अजाकाशात् स्वर्गाद्यभावाच्छब्द एक एवेति शब्दसाक्षात्तन्मात्रत्वं स्वर्गादीनां व्या-
दादेकैस्मिन्पूर्वं कारणानुप्रवेशप्रयुक्तशब्दाद्यपेक्षया प्रथममवस्थितेस्तन्मात्रात्प्रत्यर्थः । तदुच्यते । “शब्देनैव
यतो ज्ञेयो हरिर्लिङ्गं तु तस्य क्व । सर्वगतभावतन्मात्रा न्यस्तस्येति कीर्त्यते । सर्वोदयश्च तन्मात्र
इतरे पूर्वसंश्लेषः” इति ॥ ४४ ॥ भूततन्मात्रोत्पत्तिकथनेन तेषां वायोरूपत्वैवेति प्राप्ते तेषामेव सूक्ष्म-
रूपेण नित्यत्वादकार्यत्वापर्यायानविविशेषसंज्ञामाह—तन्मात्राणीति । सूक्ष्मरूपाणीति शेषः । अविशेषाणि
अकार्याणि । हि यस्मात्कार्याणि ततः अकार्यत्वात्ते शब्दादयः अविशेषाः अविशेषजन्यव्यवस्थाः । विशेषज-
न्वस्य कार्याचित्त्वं “विशेषः कार्यमुद्दिष्ट विशेषाद्दृश्यते यतः” इति स्वानुपुराणरचनादगमन्तव्य ।
तन्मात्रपदं सूक्ष्मरूपाणां भूतानामिन्द्रियाणामुपलक्षणं । हृत इति चेत् । “भूतेन्द्रियमाणुसूक्ष्मस्य
च नित्यकं । तेषां विष्णोरोऽनित्यः स्थाव्रित्या मत्र हि चेतनाः” इति तत्त्वविनेयवचनान् । “शान्तपोरमि-
मृदत्त्वमिति वा स्वाहंकारेः” इति भागवते ॥ ४५ ॥ सात्त्विकशक्तिरूपशान्तादिवत्तन्मात्रात्सर्गादीनां तन्मात्र-
रक्षणधीयम् ।

विष्णुश्च क्वचित्तन्मात्रस्यमदोऽपि तत्समानार्थः ॥ ४३ ॥ सात्त्विकप्रसिद्धामविशेषसंज्ञामपि तेषामाह—
तन्मात्राणीति । अविशेषा इति परिहर्षित्तत्संज्ञात्वात्पुंरत्वं । विशेषाभावात्तमेव दर्शयति—तेति । शान्तत्वं
सुखहेतुत्वं । घोरत्वं दुःखहेतुत्वं । मृदत्वं परमाप्तवत्ता । एतेषां विशेषाणामभावात्तन्मात्राणां ॥ ४४ ॥

तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश । त्वरचक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पञ्चमम् ।
एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥४७॥ शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विज ४८॥

विष्णुपीपम् ।

॥ ४६ ॥ राजसाहङ्कारान् सर्गान्तरं ब्रह्मसाह—तैजसानीति । तैजसानि राजसाहङ्कारनिमित्तकारण-
अन्यानि । देवाः दीद्वन्ति व्यवहरन्त्येभिरिति देवा इन्द्रियाणि त एव देवा वैकारिकाः सात्त्विकाहङ्कारो-
पादानजन्वाः ॥ ४७ ॥ वानि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्चेति बुद्धियुक्तानि ज्ञानयुक्तानि
धीषीवम् ।

सर्ग इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ राजस सात्त्विकं च सर्गमाह—तैजसानीति ॥ तैजसाहङ्कारकार्याणि वाहेन्द्रि-
याणीह दश । तदधिष्ठातारो देवास्तु “दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विबह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः” इति श्रीभागवतोक्ताः ।
वैकारिकाः सात्त्विकाहङ्कारजाः । एकादशमिन्द्रिय मनोऽन्तःकरण । तदपि वैकारिकमिति सम्बन्धः । अत्र
चान्तःकरणे चेतनाहङ्कारसङ्ख्याश्रवसावायवपतुर्हृदिके तत्तद्दृश्यधिष्ठातारो ये देवाः क्षेत्रज्ञरजचन्द्र-
ब्रह्माणः तेषु वैकारिकास्मृता इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ तेषु ज्ञानकर्मेन्द्रियविभागमाह—त्वमित्यादिद्वाभ्याम् ॥
त्वगादीनि पञ्च बुद्धियुक्तानि ज्ञानेन्द्रियाणि स्पर्शादीनामवाप्त्यर्थमिति वक्ष्ये प्रमाथिवक्षया शब्दादी-
निष्णुचित्तीवम् ।

वामस्तात् । अयमुत्क्रमेण न त्वव्यवधानेन । केचिन् । “आत्मन आकाशः सम्भूतः । आनाशाह्ययुः”
इत्यादिश्रुतिवर्जनादाकाशादिभूतविद्येयाणां पूर्वपूर्वं प्रति प्रकृतित्वमाहुः । तदष्टौ प्रकृतयः षोडश विकृतय
इति श्रुतिविरुद्धम् । तेषामपि प्रकृतित्वे प्रकृतीनामाधिक्य । विकृतीनां न्यूनत्व च स्मात् । तस्मादष्टौ
प्रकृतय इत्यादिश्रुतिविरोधेन “आत्मन आकाशः” इत्यादिश्रुतेरिति तैस्त्रैरर्थो व्याख्येयः । व्याख्यातश्रा-
वणादस्याभिरेव पूर्वपूर्वतन्मात्र स्वविशेषमुत्तरोत्तरतन्मात्र चोत्पादमतीत्याचश्राणैः । ‘पृथिव्या ओषधयः’
इत्योषधिप्रकृतित्वेपि पृथिव्या न तत्त्वप्रकृतित्वमित्यविरोधः । तस्मादुत्तरप्रकार एव सृष्टिजनः ॥ ४६ ॥
तैजसानीति ॥ राजसाहङ्कारकार्याणीन्द्रियाणीति केचिदाहुः । देवा मनससहितानि दशेन्द्रियाणि वैकारि-
काः सात्त्विकाहङ्कारकार्याणीत्यपरे । स्वपक्षमाह—अत्र देवा इति । इन्द्रियाणां देवदान्वाच्यत्व तद-
धिष्ठातृत्वेताभिप्रायेण । तैजसाहङ्कारस्तु वैकारिकतामसायोः स्वकार्यकरणे प्रवर्तनः तत्त्वतमसोः वेबल
रजः प्रवर्तक तत्रेति वायुसंज्ञः । अहङ्कारस्मिन्द्रियाणि । प्रतिभिनित्तत्वगोच भूतानामेषोपादानत्वम् “अत्रसर्व
हि सौम्य मनः अपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्” इत्यादिश्रुतेरिति केचिदाहुः तदुक्तम् । अहङ्कारस्मै-
वोपादानत्वेऽपि भूतानामावाप्त्यर्थेनापि तथानिर्देशोपपत्तेः । अयमत्रेन्द्रियस्य सृष्टिजनः ॥ ४७ ॥ त्व-
मिति ॥ वैकारिकाहङ्कारात्मज्ञेयं शब्दतन्मात्रादिपञ्चकसहावाच्यमेव श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकस्य सृष्टिः

दत्ताश्रेयीवम् ।

मिति सूक्ष्मरूपाणां तन्मात्रादीनां तदपि नास्तीत्याह—नेति । तामसाहङ्कारकार्यमुत्तरतरति—भूतेति ।
भूतानां तन्मात्राणां च सर्गः ॥ ४६ ॥ तैजसतैजसिकाहङ्कारयोः कार्यमर्गमाह—तैजसानीति । ज्ञाने-
न्द्रियकर्मेन्द्रियभेदेन दशेन्द्रियाणि तैजसानि तैजसाहङ्कारकार्याणि । इन्द्रियपद बुद्धिप्राणयोरप्युपलक्षण ।
“बुद्धिःप्राणश्चतैजसः” इति भागवतोक्तेः ॥ दश तदभिमानिनो देवाः “दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विबह्नीन्द्रोपेन्द्र-
मित्रकाः” इति भागवतोक्ताः । वैकारिकाः वैकारिकाहङ्कारोत्पन्नाः । एकादश मनश्च वैकारिकमितिसम्बन्धः ।
अत्र मनसोभिमानिनो ये देवाः । “मनस्तत्त्वगिरद्वज चामध्यान्दे यथोदित्वाः” इति स्वन्दपुराणोक्तान्तेऽपि
वैकारिका इत्यर्थः ॥४७॥ तैजसानीन्द्रियाणीत्युक्तं तान्येवाह—त्वमिति । शब्दादीनामवाप्त्यर्थं शब्दादीनां

पायूपस्थीं करो पादा वाच मंत्रेय पञ्चमी । आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा ।
विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म तेषां च कथ्यते ॥४९॥ शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन्तंयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ॥५०॥

विष्णुपीथम् ।

॥ ४८ ॥ विसर्ग इतिपायूपस्थयोःकर्म । विसर्गशिल्पगत्युक्ति इन्द्रैकबद्धानः ॥४९॥ उत्तरोत्तरैः शब्द-
भीपरीपम् ।

नामित्युक्तम् ॥ ४८ ॥ पायूपस्थाविति ॥ वायोः पुरीषोत्सर्गः उपस्थस्य मूर्ध्निविसर्गः परयोः शिल्पं पञ्च-
द्व्योर्गतिः वाच उक्तिः । विसर्गशिल्पगत्युक्ति इन्द्रैक्यम् । विसर्गादि पाश्चादीनां कर्म । अतस्मान्नि
कर्मैन्द्रियाणि । विसर्गानन्देत्वादिपाठस्सुगमः ॥ ४९ ॥ पुनस्तामसाद्वाकारार्थं निश्चिद्विशेषमाह—
आकाशेत्यादिसार्धेन—आकाशेति ॥ उत्तरोत्तरैः शब्दादीनांमध्ये उत्तरः परो गुणः वायुगुणोत्तरो-
धिको तेषां शैस्तंयुक्तानि । तथाहि आकाशस्य कारणगुणाभावात्स्वीयशब्द एवैको गुणः । वायोस्तु
स्वकीयस्पर्शः । आकाशादुगमाद्य शब्दस्पर्शश्चेति द्वौ गुणौ । एवं तेजसो रूपम् । आकाशावायुगुमा-
च्छब्दस्पर्शश्चेति त्रयः । एव सलिलस्य रसः । शब्दस्पर्शरूपाणि चेति चत्वारः । एवं पृथिव्या गन्धः ।

विष्णुचित्तीपम् ।

तस्मादेव तस्माद्वायाद्वागादिब्रह्मैन्द्रियपञ्चमस्य सृष्टिः । असहायानु तम्मान्मनसः सृष्टिरिति । अवाग्यर्थं
पुंसो विषयज्ञानार्थं बुद्धियुक्तानि त्वगादीनि विषयज्ञानार्थं भवन्तीति शेषः । अत्र बुद्धिमन्नेनान्तःपर-
णस्य ग्रहणम् । अत्र श्लोके श्रमो न विवक्षितः ॥ ४८ ॥ पाठ्यति ॥ वायोर्निद्रुविसर्गः उपस्थस्य मूर्ध्ने-
वोविसर्गः विसर्गशिल्पगत्युक्ति इन्द्रैक्यबद्धानुत्तरोत्तरम् ॥ ४९ ॥ अथाण्डतृक्ष्यर्थं भूताना पञ्ची-
करणमाह—आकाशेति । आकाशाशब्दयः शब्दा मूर्ध्निविशेषपर्याः उत्तरोत्तरैः उत्तरयोत्तरत्र उत्तरैरपिनेदि-
त्यर्थः । एतदुक्तं भवति । आकाशादिमहाभूतानि उत्तरोत्तरत्र वाय्वाद्यभिरैः शब्दादिभिर्गुणैर्विनि-
ष्टानि परस्पर युक्तानि मिलितानि । तेनावायु एवगुणो वायुर्दिगुणस्तेजस्विगुणमापन्नतुर्गुणाः पृथिवी
दशमेपीपम् ।

ज्ञानार्थं । स्वर्गादीनामिति ब्रह्मण्ये शब्दादीनामित्युक्तिः ब्रह्माविवश्रया । बुद्धियुक्तानि ज्ञानमापनेन्द्रियाणि
॥ ४८ ॥ विसर्गशिल्पगत्युक्ति इन्द्रैक्यबद्धानः । पायूपस्थयोः कर्म विमर्गः । तत्र वायोः पुरीषविसर्गः ।
उपस्थस्य मूर्ध्नेतोविसर्ग इति विदेहः ॥ ४९ ॥ तास्मात्तद्वागकार्याणां पुनरपि निश्चिद्विशेषमाह—
आकाशेत्यादिना । उत्तरोत्तरैरप्युपरितर्यः शब्दादिभिर्गुणैस्तास्मादीनि संयुक्तानि विनिष्टानि । इत्युक्तं
भवति । आकाशस्य कारणगुणाभावाच्छब्द एव गुणः । वायोः स्वीयः स्पर्शः । आकाशावायुगुमाच्छ-
ब्दश्चेति द्वौ गुणौ । एव तेजसोरूपं । आकाशावायुगुमाच्छब्दः स्वर्शश्चेति त्रयो गुणाः । एवं सलिलस्य
रसः । आकाशावायुतेजसामनुगुमाच्छब्दस्पर्शरूपाणीति चत्वारः । एवंपृथिव्या गन्धः । आकाशादिचतुष्टया-
नुगमाच्छब्दाद्यवत्त्वार इति पञ्च गुणाणि । तेन कार्यस्य पूर्वपूर्वकारणमनुक्तत्वादिभिर्गुणैः विमर्गः
ज्ञानादिरूपाः अहद्वाग्यार्थंभूता वैशारिवाद्यः शान्ता योग विष्णुशब्द मृता इत्यर्थः । यद्यपि वैशारि-
ववाप्येतेनैव सृष्टिर्भवत्या । “वैशारिकादिगुर्वाणा” इत्यादिभाष्येते तौपेतेनैवैवप्रधानानुगतान् ।

शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषात्तेन ते स्मृताः ५१ । समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
 नानावीर्याः पृथग्भूतास्तवस्ते संहतिं विना । एकसद्भावतलक्ष्याश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥ ५३ ॥
 नाशक्नुवन्प्रजाः सद्युमसमागम्य कृत्स्नशः ॥ ५२ ॥

विष्णुषीघम् ।

प्रभृतिभिरेकैकाधिकैः ॥ ५० ॥ तेषामेव भूतानां विशेषत्वं दर्शयति—शान्ता इति । नानावीर्याः विभिन्नसामर्थ्या अवकाशचेष्टादहनकन्दनधारणानां हेतुत्वान् । संहतिं मेलनं अतमागम्य कृत्स्नश इति परस्परं जननिव्याप्य क्षीरवदनुप्रवेशं विनेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कथं तर्हि कार्यमुत्पादितवन्तसादाह—समेलेति । समेत्य प्राप्य । किमित्यत आह—अन्योन्यसंयोगमिति । परस्परसमाश्रयाः अन्योन्यसहकारिण इति यावत् । एकः सद्भावः सद्युदायो ब्रह्माण्डलक्षणो लक्ष्य उदेशो येषां त एकसद्भावतलक्ष्याः ॥ ५३ ॥

श्रीधरीपम् ।

शब्दादयश्चत्वार इति पञ्च गुणाः ॥ ५० ॥ शान्ता इति ॥ अत एव गुणविशेषैश्शान्तास्मुरुदाः घोरा दुःखदा मूढाः मोहकराश्च भवन्ति । तेनाकाशादयो विशेषसंज्ञास्मृताः ॥ ५१ ॥ एवं तावन्महदादि-कारणानां सर्गमुक्त्वा इदानीं वैमिलितैर्ब्रह्माण्डसर्गमाह—नानावीर्या इत्यादिभिर्दशभिः—नानावीर्या इति ॥ तत्र उत्पत्त्यनन्तरं संहतिं विना पृथग्भूतास्ते नानावीर्या अवकाशशोषणद्वेनादिभिन्नशक्तिमुक्ताः । अतः असमागम्याम्योन्यसाहाय्यमप्राप्य प्रजाविशिष्टभोगायतनानि शरीराणि कर्तुं नाशक्नुवन्निदान्ययः ॥ ५२ ॥ ततः समेलेति ॥ कथग्भूताः । एकसद्भावतौ लक्ष्यत्साध्यो येषां ते अतो गुणप्रधानभावेनैक्यं विष्णुषीघीपम् ।

पञ्चगुणेति ॥ ५० ॥ शान्ता इति ॥ एतेन परस्परं मेलनेन प्रत्येकं विशेषाः शान्ता घोरा मूढाः स्वतः शान्ते भूमिजले घोरो वैजोऽदिलौ मूढ आकाशः मेलनात्सर्वे शान्तघोरमूढाः । अयमत्र पञ्चीकरण-प्रकारः । आकाशस्यैकमर्धमाकाशत्वेन स्थितम् । अन्यक्षिप्रधर्मं चतुर्धाकृते बाष्पादिचतुर्गैर्दभूतप्रवेशः एवं भूतान्तरेषु । उक्तं हि—“एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकं सृष्टिंश्च ततः । चतुर्धा भिन्नमैकैकमर्धमर्धं तथा स्थितम् ॥ व्योम्नोर्धेभागाश्रवणो वायुतेजःपयोऽगुषाम् । अर्धानि यानि वायोस्तु व्योमतेजःपयोऽगुषाम्” इत्यादि ॥ ५१ ॥ अथाण्डोत्पत्त्यर्थं महदादीनां परस्परत्नकत्वमित्याह—नानावीर्या इति ॥ नानावीर्यत्वमतिव्रथातिकठिनत्वादिकम् । संहतिं मेलनं विनाऽत एवासमागम्य समित्येकीभावे एकत्वमप्राप्य । प्रजासद्गणमण्डसाप्युपलक्षणार्थम् ॥ ५२ ॥ समेलेति ॥ समेत्य परस्परसमाश्रयादन्योन्यसंयोगं संग्रहेपं समेत्यानन्तरमशेषत एकेयं प्राप्य एकसद्भावतीक्षाः चतुर्विधानन्तप्रजानिन्तरणण्डोत्पादनतत्पराः पाठा-न्तरे एकः सद्भावः अण्डं लक्ष्यं साध्यं येषांते एकसद्भावतलक्ष्याः । यद्वा एकसद्भावतलक्ष्या एकः सद्भावः

दशाशेषीपम् ।

तथाऽपि भूतेन्द्रियाणामित्यारभ्य व्युत्क्रमेण सृष्टिकथनं क्रमादिवक्ष्येति शोद्धं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ महदादिपृथिव्यन्तस्तृप्तिमुक्त्वा तेभ्यो ब्रह्माण्डोत्पत्तिप्रकारमाह—नानावीर्या इत्यादिना । ततः सृष्ट्यानन्तरं संहतिं मेलनंविना पृथग्भूताः । नानावीर्याः स्वस्वकार्यादनपेक्षास्ये महदादयोऽसमागम्य परस्परमेलनमप्राप्य ततः प्रजाः प्राणिनो देहयोगेन कर्तुं नाशक्नुवन्निदान्ययः ॥ ५२ ॥ कथं तर्हिण्डोत्पत्तिरित्यत आह—समेलेति । परस्परसमाश्रयाः परस्परसापेक्षाः एकसद्भावतलक्ष्याः एकसद्भावं अण्डं लक्ष्यं उदेश्यं येषां ते तद्योक्तस्ते महदादयो विशेषान्ताः महदादिपृथिव्यन्ताः पुरुषाधिष्ठितत्वात्पुरुषेण परमात्मनाऽधिष्ठितत्वाद्दन्तःप्रविश्य भेरितत्वादन्यत्तानुग्रहेण च चेतनाचेतनात्मकोभयविधप्रकृत्यानुभूत्येव चान्योन्यसं-

मेरुस्वरमभूतस्य जरायुश्च महीधराः ।

गर्भोदकं समुद्राश्च तस्यास्तनुमहात्मनः ॥५७॥
साद्रिद्वीपसमुद्राश्च सज्योतिर्लोकसद्वहः ।

तस्मिन्नण्डेऽभवद्विष्य सदेचासुरमानुषः ॥ ५८ ॥

वारिवहचनिलकाशीलतो भूतादिना बहिः ।
वृत्त दशगुणैरण्ड भूतादिर्महता तथा ॥ ५९ ॥

चिन्तुषीयम् ।

यति—तत्रेति । ब्रह्मस्वरूपेण हिरण्यगर्भस्य तस्याः ॥ ५६ ॥ उक्तं गर्भोदकव्याख्यानविशेषेण जरायुगर्भ-
नाडौ ॥ ५७ ॥ साद्रिद्वीपसमुद्राश्चाभवन्ति विपरिणाम कार्ये । सद्वहस्समुद्रात् ॥ ५८ ॥ दशगुणै-
पूर्वस्मात् दशगुणैः । अण्डादशगुणं वारि वारिणो दशगुणो बहिरित्यादिक्रमगानामधिष्ठाता ॥५९॥ सृ-
श्रीश्रीपाद् ।

मेव स्वातन्त्र्येणैव तत्र व्यवशित ॥ ५६ ॥ न जीवदन्त्यात्प्रवृत्तिरस्तीत्याह—मेरुरिति ॥ स तु
जीवत्वमवशेषादुक्तं भस्मान्तर गर्भवेष्टनं तद्बहिर्वेष्टनमार्गं जरायु उत्तर वा “उल्पाजरायु” इति श्रुते
॥ ५७ ॥ साद्रिद्वीपेति ॥ ज्योतिस्तूर्वादि । लोकसद्वह लोकसमूह । तस्मिन्नण्डेऽभवत् । साद्रयो-
द्वीपास्तमुद्राश्चानवन्तित्यर्थे ॥ ५८ ॥ अण्डस्यान्वस्थितिमुक्त्वा तद्ब्रह्मस्थितिमाह—वारीति ॥ तत्र कदा-
हस्वरूपप्रविश्यावरणान्तरं तद्बहिः प्रलोक वारिवहवादिभिः दशगुणमुत्तरैरपिरैरावृत्त प्रविश्यावरणात्को-
टियोजनप्रमाणादशगुणं तोषावरणम् । ततो दशगुणं बहवावरणम् । इत्येव दशगुणोत्तराणि प्रविश्या-
वावरणानि सप्त । प्रवृत्तावरणं त्वष्टमपरिमितम् । “बहवादिभीरावरणैरष्टभिर्दशगुणम्” इति शु-

चिन्तुषीयम् ।

—तत्रेति ॥ अव्यक्तं प्रधानं व्यक्तं महदादि अतौ स्वयमेव प्रधानादिपुरुषापरदेशेन स्थित “एतौ द्वौ
विबुधश्रेष्ठौ प्रसादशोषजौ स्मृतौ । तदा दर्शितपन्धानौ सृष्टिसंहारकारकौ । निमित्तमात्रं तावत्” इति
भारतावचनात् ॥ ५६ ॥ मेरुरित्यादि ॥ तस्य ब्रह्मण उक्त्वा गर्भवेष्टनमास तद्बेष्टनं जरायुर्गर्भोदाय उत्तर
वा “उल्पाजरायु” इति श्रुते । स्वदेहभूतब्रह्माण्डावयवगुणैर्गर्भादिभिरसहितो हिरण्यगर्भसमवर्तमान
इत्यर्थे । ‘हिरण्यगर्भं समवर्ततात्रे’ इति श्रुते ॥ ५७ ॥ तद्ब्रह्मणा सह सृष्टं यथा तद्व्याप्यं सृष्टं तस्यै-
तस्मिन्नण्ड एवेत्याह—साद्रिद्वीपेति ॥ ज्योतिश्चानसहित । लोकसद्वहो लोकसमूह ॥ ५८ ॥ वारीत्यादि ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

तत्र ब्रह्माण्डे तदन्तं स्वयमेव स्वातन्त्र्येण व्यवशितं भूत्वा व्यवशित । ननु जीवत्वमवशेषात् । उक्तं च
भागवते । “स एव पुरस्तात्सदादण्डं निर्मितं निर्गतं । सहस्रोर्विषयाह्वयि सहस्राननशरीरैवान् इति ।
निर्मितं प्रविश्य निर्गतं प्रकाशितं इत्याचार्यैर्व्याख्यातं । अण्डोत्पत्तिबले बहिः स्थितस्य परमात्मनस्तदन्व-
प्रवेशाभावेन बहिर्निर्गतनोक्तयोर्मात् । उत्तरं तदन्तर्गतपरमात्मनोव्यवशेषं सृष्ट्युक्तं । तस्याण्डस्य
मेरुरन्तः कल्लारपमासविशेषः । जरायुर्गर्भोदाय । “गर्भोदको जरायुः स्वादुक्तं च कल्लोऽस्त्रिया” मित्य-
मर । उक्तं भस्मान्तरं गर्भवेष्टनं च । जरायुस्तद्बहिर्वेष्टनं वा सुमहात्मनः सज्योतिः ज्योतिश्चक्रसहित
लोकसमूहं लोकसमूहं ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अण्डस्यान्वस्थितिमुक्त्वा तदावरणान्याह—वारी-
त्यादिना । अण्डं । तत्र कदाहरूपप्रविश्यावरणात् । वारिवहचनिलकाशीलतो भूतादिना तामसाद्द्वारेण च
दशगुणैः पूर्वपूर्वापेक्षया दशगुणोत्तरैर्बहिरावृत्तं । शतकोटिप्रमाणात्प्रविश्यावरणादशगुणाधिकं वार्योवरणं ।
ततो दशगुणं बहवावरणमित्येव प्रमेण वार्योदीनि महदन्वानि पडावरणानि । सप्तमं प्रधानं त्वपरिमित-
मिति बोध्यं । प्राकृतैरित्यनेनाह्वयभणया प्रवृत्तिरपि गृह्यते । महदायत्साशसहितसमस्तप्रविश्या अ-

अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मसैः सर्वैः सहितो महान् । सत्त्वभूतजगत्त्रिगुणान्विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ॥ ६२ ॥
 एभिरावरणैरण्ड सप्तभिः प्राकृतैर्बुधम् । तमोद्रेकी च कल्पान्ते रुद्ररूपी जनार्दनः ।
 नालिकेरफलस्यान्वर्त्तितं वाह्यदलैरिव ॥ ६० ॥ मीत्रेयाखिलभूतानि भक्षयत्यतिदारुणैः ॥ ६३ ॥
 जुषन् रजोगुण तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः । भक्षयित्वा च भूतानि जगत्सेकार्णवीकृते ।
 ब्रह्मा भूत्वाऽस्य जगतो विद्यष्टौसंप्रवर्तते ॥ ६१ ॥ नागपर्यङ्कजपने शैते च परमेश्वरः ॥ ६४ ॥
 सृष्टं च पात्यनुषुगं यावत्कल्पविकल्पना । प्रमुद्भय धुनः सृष्टिं करोति ब्रह्मरूपवृक् ॥ ६५ ॥

श्रीपरीचम् ।

कोक्ते ॥ ५९ ॥ अव्यक्तेनेति ॥ अत एव प्रकृतिं गुणकृत्य प्राकृतैस्सप्तभिरित्युक्तम् ॥ ६० ॥ तदेव
 ब्रह्माण्डं स्वयं सृष्ट्वा तस्मिँल्लया प्रविष्टस्य परमेश्वरस्य गुणवतारैरन्तरसृष्ट्याविलीलात्माह जुषन्वित्ता-
 दिना यावदध्यायसमाप्ति—जुषन्निति ॥ वित्त्वमै विविधचराचरादिद्यष्टौ संप्रवर्तते ॥ ६१ ॥ सृष्ट-
 मिति ॥ यावत्कल्पविकल्पना ब्रह्मादीनामवसानं यावत् । सत्त्वभूत्सास्थगुणाधिष्ठाता ॥ ६२ ॥ तमो-
 द्रेकीति ॥ तमोद्रेकीत्यार्यसन्धि । तमोद्रेकवानित्यर्थ ॥ ६३ ॥ भक्षयित्वेति ॥ परमेश्वरश्चेति ॥ ६४ ॥
 विष्णुविष्णोपम् ।

दशगुणै दशगुणोत्तरै ॥ ५९ ॥ अव्यक्तेनेति ॥ प्राकृतैरित्यानेन प्रकृतेरपि लक्षणया ग्रहणम् । उगीति
 न्यायात् ॥ ६० ॥ क्षेत्रजमुद्विपूर्वकसर्वादी क्षेत्रज्ञासस्यैव गुणवश्यत्वं न तु विष्णोरित्याह—जुषन्निति ॥
 ब्रह्मा भूत्वा रजोगुण जुषन् तत्रापि स्वयं सर्वेश्वरो न गुणवश्यं अपि तु स्वसङ्कल्पेन क्षेत्रज्ञानेव गुण-
 वश्यान् करोति ॥ ६१ ॥ सृष्टमिति ॥ कल्पविकल्पना ब्रह्माहर्षवह्नार । सत्त्वम् अभाकृतं शुद्धसत्त्वगुण
 विभर्तीति सत्त्वभूत् 'गुणारिषोषाश्च मुने व्यतीत' इत्युक्ते । किं च "सत्त्वावयो न सन्तीशे यत्र च
 प्राकृता गुणा । न हि तसा गुणा सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि । वक्तुं शक्या विमुच्यते सत्त्वाद्यैरखिलै
 द्वात्रेयीपम् ।

ण्डाकारेण तद्व्यसितपदार्थाकारेणच परिणतत्वाद्दृष्टिस्तया अभावेन आवरणत्वायोगात्ताविहाय कार्यारि-
 मेणैवावरणोक्ति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ एव ब्रह्माण्डस्वरूपमुक्त्वा तदन्तं प्रविष्टस्य विष्णो सृष्ट्यादिव्याप-
 रमाह—जुषन्नित्यादिना । तत्र ब्रह्माण्डे रजोगुण जुषन् गृह्णन् । विश्वेश्वरो हरिः ब्रह्मा भूत्वा चतुर्दश
 ब्रह्माण्डमुत्पाद्य तस्मिँस्वयं ब्रह्मरूपीभूत्वा तं प्रविश्येति यावत् । अस्य जगतो विद्यष्टौ विविधसृष्टौ
 संप्रवर्तते ॥ ६१ ॥ यावत्कल्पविकल्पना वैतन्दिन । अनुषुगं युगेयुगे । सत्त्वभूत् सत्त्वगुणभूत् ॥ ६२ ॥
 तमोद्रेकीत्यार्यसन्धि । तमोगुणोद्रेकबुधैरित्यर्थ । कल्पान्तेवस्थावसानइति यावत् । रुद्ररूपी भूत्वाऽदित-
 भूतानि समक्षयति सहरतीत्यर्थ । ब्रह्माभूत्वा रुद्ररूपीति पदाम्बा प्रादरद्राभेदपवोच्यता किमेतद्व्याख्या-
 नेनेतिचेत् मैव । तथासति "ब्रह्मविष्णोरीशरूपाणि त्रीणि विष्णोर्गोहात्मन । ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ
 शिवरूपी शिवे स्थित । पृथगेव स्थितो देवो विष्णुरूपी जनार्दन" इति यामनपुराणविरोधात् । "अनु-
 प्रविश्य ब्रह्माणं प्राणं ददाविधं तथा । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च वर्णाश्रैवासृजद्धरि" इति गारुडपुराणविरो-
 धात् । "ब्रह्मणिसोऽसृजद्रिप्यु स्थित्वा रुद्रे त्वमक्षयत् । पृथक् स्थित्वा जगत्प्राप्ति तद्रसात्प्राप्त्यो
 हरि" इति ब्रह्मपुराणविरोधात् ॥ ६३ ॥ एव सृष्ट्यादिकमुक्त्वा वैतन्दिनप्रलये तस्यावसानपरात्माह—
 समक्षयेति ॥ ६४ ॥ ब्रह्मण प्रतिदिनमेव सृष्ट्यादिकमित्याह—प्रमुद्भयेति । ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ब्रह्मा
 विष्णु शिव इत्येवमुक्त्वा । सृष्ट्यादिवरणं प्रवृत्तिनिमित्तं यस्या सा वा सृष्टिस्थित्यन्तकरणी सदा यातिन-

सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । उपसंहियते चान्ते संहर्ता च स्वयं प्रभुः ६७ ॥
 स संज्ञा याति भगवानेक एव जनार्दनः ६६ ॥ पृथिव्यापस्तथा वैजो वायुराकाश एव च ।
 स्रष्टा सृजति चात्मानं विष्णुः पाल्यं च पाति च । सर्वेन्द्रियान्तःकरणं पुरुषाख्य हि यज्ञगत् ६८ ॥

चिमुखीयम् ।

द्विस्थित्यन्तकरणी । सृष्टिस्थित्यन्ताना कारण निमित्त यस्या सज्ञायास्ता ॥ ६६ ॥ उपकारक प्रयो-
 धीपरीयम् ।

॥ ६५ ॥ ब्रह्माद्यवतारमूलस्वरूपेण ब्रह्मादिरूपाणि तद्व्यतिरिक्तानि न भवन्तीत्याह—सृष्टिस्थित्यन्तकर-
 णामिति ॥ करणीमिति पाठे सृष्ट्यादिकरण निमित्त यस्मात्ता सज्ञा यातीत्यर्थ ॥ ६६ ॥ सप्तसृष्ट्या-
 दिभेदश्च न तादृश इत्याह—स्रष्टेति ॥ विष्णुरेव स्रष्टा आत्मानमेव सृजति “आत्मैवेद-सर्वम्” इति
 ध्रुते । पाल्यञ्च पालकञ्च । उपसंहार्यञ्च संहर्ताच स्वयमेव ॥ ६७ ॥ कुत इत्यत्राह—पृथिवीति । यत्
 यस्माद् पृथिव्यापस्तथावैजो वगत् पुरुषाप्यहि पुरुषमज्ञमेव “पुरुष एवेव सर्व”मिति ध्रुते ॥ ६८ ॥

विष्णुचितीयम् ।

रुणै” इत्यादिव्य ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ब्रह्मादीनपदिश्य वेपु स्थित्वा स्वयमेव स्रष्टादिक
 करोतीत्याह—स्रष्टीति ॥ सृष्टिस्थित्यन्तनिमित्तः ब्रह्मा विष्णु निय इत्येकरूपा सज्ञा तत्तदुपो भगवान-
 नेव यातीत्यर्थ । सर्गस्थित्यन्तकरणांमिति पक्ष्ये षीप प्रयोग आर्पत्वत्साधु । यज्ञ कर्मणि व्युत्पत्त्या
 सज्ञायमाना सज्ञात्ववस्योच्यते । तथा च सर्गदिब्रियासाधनमूला ब्रह्माचारिकानमस्ता यातीत्यर्थ ।
 करणीमिति करोते करणे स्रुट् प्रत्यय ॥ ६६ ॥ तद्वत्सृष्ट्यापत्यसहार्थानन्तवस्तन्तरेषु सज्ञान्तपमि
 धेयतया वर्तत इत्याह—स्रष्टेति ॥ स्रष्टार क्षेत्रज्ञद्विपूर्वकसर्गादौ ब्रह्माद्य सृष्ट्य च दशादिगण स्रष्टार
 रुद्र सहार्य च त्रैलोक्य युगपन्निर्दिश्य तद्भूतविधानात्सृष्ट्यसहार्थमूलाद्भस्तुन स्रष्टृसहार्थेन विशेष
 इति प्रदर्शनमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेतम् । तस्य क्षेत्रज्ञकर्माविगुण गुणनिन्दन्त्वमेव न भोक्तृत्वमित्याह—
 स्वयप्रसुरिति ॥ ६७ ॥ उक्तस्य सर्वतादात्म्यस्य हेतुमाध्यायादात्तुक्त पुनरपि दर्शयति—पृथिव्याप इति ।

इत्याधेपीयम् ।

यति । अनेन सृष्टिस्थित्यन्तकारिरूपाणामभेदीयत्वा सज्ञायास्तदधीनसत्ताकत्वदर्शनेन हरैरेव मुख्यप्रब्रह्म-
 प्यप्यत्य । ब्रह्मादीनातु तत्सन्निधानवशात्तत्तत्तामवाप्यत्वमिति सूचित । एतदेवाभिप्रेतैवेत्युक्त । उक्तञ्च
 शब्दनिर्णये । “तत्तद्गतस्यैव हरेस्तत्तत्तामानि पाञ्जसा । औपचारिकनामानि तदन्वेषामिति स्थिति”
 इति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ एव सकलजगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुपव्या तदुपपात्तत्वेन स्वावतारसृष्ट्यादिकर्तृत्वमपि
 स्वस्यैवेत्याह—स्रष्टाविति । स्रष्टौ सृष्टिकाले । विष्णु आत्मानमवताररूप स्वात्मान वीपारीपान्तरवत्सृ-
 जति । पाल्यमात्मानपाति एतावत्काले स्वात्मातीति स्लेच्छयैवावस्थापयति । आत्मान स्वयमेव प्रत्यकाले
 उपसंहियते दीपे वीपान्तरवत् एकीभवति । तत्र सद्दर्ता स्वयमेव तदुपपादनार्थं स्वयं प्रसुरित्युक्त ।
 उक्तचैतत्सर्वं भारते । “दीपादीपान्तरं यद्भस्मृष्टिरीशसा कीर्तते । एतावत्कालमासिष्ये मानुषेभ्योऽपि
 भिन्तन । विष्णोऽज्ञान समुदिष्ट स्वस्यैव स्लेच्छयैवतु । दीपे दीपान्तरस्लेव क्षेत्रीभावश्च स्रष्टति” इति
 ॥ ६७ ॥ उक्तजगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वोपपादनार्थं सर्वस्य तदधीनत्वमाह—पृथिव्यापस्तथादिना । पृथिव्यादिक
 स्थावर पुरुषाख्य जीवात्प्य जङ्गन यज्ञगद्विध तत्त्वमत्र विष्णुरेव सर्वं तन्धीनमेवेत्यर्थ । ‘यद्धीना

स एव सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यतोऽव्ययः । ब्रह्माद्यवस्थाभिरक्षेपमूर्ति-
 सर्गादिकं तु तस्यैव भूतस्वप्नप्रकारकम् ॥ ६९ ॥ विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः ॥ ७० ॥
 स एव सृज्यः स च सर्गाकर्ता इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे द्विती-
 स एव पात्यन्ति च पौल्यते च । योऽध्यायः ॥ २ ॥

विष्णुशीघ्रम् ।

अनर्कर ॥ ६९ ॥ तस्यैव सर्वभूतस्वरूपात्मा चकाराद्यव्ययेन ॥ ७० ॥ इति श्रीविष्णुपुराणविष्णुनिविरचितार्था
 श्रीविष्णुपुराणविष्णुयां प्रथमांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरीपम् ।

ननु कथं स एव सर्गादिकर्तेत्युच्यते । पित्रादीनां स्रष्टृपालकादीनां दृश्यमानत्वात्तत्राह—स एवेति ॥
 यतस्स हरिरेव सर्वभूतानामीशः प्रवर्तको विश्वरूपश्च ततो हेतोर्भूतत्वं विष्णुप्रादिषु स्थितं सर्गादि-
 क्तस्य हरेरेवोपकारकं । तद्युक्ततद्विभूतेरेव विस्तरात् । यथा ऋषिभिः कृतं व्रजमानस्यैवोपकारकं तद्व-
 दित्यर्थः ॥ ६९ ॥ उक्तं स्रष्टृत्वव्याप्तैक्यमुपसंहारन्विबोधितमाह—स एवेति ॥ अति चेति चकाराद्यव्यय
 इति च ब्रह्माद्यवस्थाभिरसर्गादिकर्ता अक्षेपमूर्तिरित्युक्त्यादिरूपः । अतो विष्णुरेव वरिष्ठः महत्तमः श्रेष्ठः
 परमार्थ इति यावत् । वरदश्च वरेण्यश्च वरणीयः परमानन्दरूपत्वात् ॥ ७० ॥ इति श्रीधरीधरसामि-
 विरचितार्था आत्मब्रह्मसिक्तान्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विष्णुविशीघ्रम् ।

एवंभूतं ब्रह्मणस्तस्य-एवेत्युत्तरान्वयः ॥ ६८ ॥ तत्र हेतुः स एवेति ॥ सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यत
 इति सर्वभूतानामवमात्मा विश्वं चात्म शरीरमिति यतोः सर्वं स एवेति । ततो ब्रह्मादिभूतत्वं सर्गा-
 दिकं लीलावताररूपिणोऽस्यैवोपकारकम् । यथा शरीरव्यापाराः शरीरिणो जीवस्यैव ॥ ६९ ॥ उक्तमर्थं
 निगमयति—स एवेति ॥ स्रष्टृवादिकर्तुः स्वस्यैव सृज्यत्वानुपादानम् । अक्षेपमूर्तिरिति ब्रह्मादीनां । पुनः
 स्रष्टृत्वानिकं तत्राह—वरद इति । अयमभिधेभ्यो ब्रह्मादिभ्यः स्रष्टृत्वादिब्रह्मदः “तदादृष्टित्वपन्थानी
 सृष्टिसंहारकारकौ । मयैवेते निहताः” इत्यादिः । अत्राद्यते चेत्यप्याह्वयम् । वरेण्यो वरणीयः ॥ ७० ॥
 इति श्रीविष्णुचिन्तामणिद्विरचितार्था श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

दत्तात्रेयीपम् ।

यस्य सत्ता इत्यादिः ॥ ६८ ॥ तदधीनत्वे हेतुमाह—स एवेति । यतो यस्यात्सर्वभूतात्मा सर्वेषां भूतानां
 स्वामी । विश्वरूपः विश्वं रूपवति प्रेरयतीति विश्वरूपः अतद्व्यर्थः । तादात्म्यनिराकरणार्थमव्यय
 इति । पित्रादीनां स्रष्टृवादिकर्तृत्वानुपसंहारान्वात्कथं हरिरेव स्रष्टृवादिभूतत्वं आह—सर्गादिकमिति ।
 यतएव उक्तान् सर्वस्य तदधीनत्वादिहेतोः भूतत्वं पित्रादिभूतत्वं । उपकारकं पित्रादीनामुपकारकं । सर्गादिकं
 पुत्रस्रष्टृवादिकमस्यैव विष्णोरेव संवन्धि । स्वात्कथेण विष्णुकर्तृत्वमेवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ उक्तं जगत्परमानन्दोः
 स्रष्टृवादिकमुपसंहारं विष्णोः कृत्वित् सर्वोत्पत्त्यमाह—स एवेति । स एव विष्णुः ब्रह्माद्यवस्थाभिः जग-
 त्सर्गाकर्ता स एव पाति स एवाति च । ब्रह्माद्यवस्थावत्ये हेतुमाह—अक्षेपमूर्तिः । अक्षेपाः मूर्तयः प्रति-
 रत्यर्थीपम् ।

पाद्युपस्थाभितिपाठे प्राणवद्ब्रह्मत्वाद् इन्द्रैपयशोव्येयः ॥ ४९ ॥ इति श्रीब्रह्मर्षिभट्टाचार्यविरचितश्री-
 विष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[पाठः १ अ—२. भूतेण, १ क. ल. सर्वभूतयो. १ क. ल. घ. च—३. लोऽस्यैव. १ क. पात्यते य ट.
 पात्यतेऽयं.]

तन्निचोष यथा सर्गे भगवान्संप्रवर्तते । | नारायणाख्यो भगवान्नाम्ना लोकपितामहः ॥३॥

चिन्तुषीयन् ।

पयितुमशक्यं यत् ज्ञानं ज्ञानोचराः । यतो हेतोरतः कारणात् । ब्रह्मणस्तस्माद्भावाः । भावशक्तयः स्वभावसिद्धाः शक्तयः । सर्गाद्याः सर्गशक्तिः स्थितिशक्तिः संहरणशक्तिरित्येषं लक्षणा भवन्तीत्यन्वयः । विपनाः ब्रह्मणस्तस्मिन् यतः अतस्मात् भावशक्तयः कार्यप्रतिभोगिन्वः कारणशक्तयः सर्गाद्याः सर्गे भावाः कारणभूता भवन्तीत्यर्थः । तस्यकार्यत्वात्कार्यसर्गकारणत्वमिष्यत इति ॥ २ ॥ तदापुः पराख्यं श्रीश्रीयम् ।

मापकं तस्य गोचरास्तंति । यद्वा अचिन्त्याः निष्प्रामिन्नत्वाविविक्तसैधिन्ययितुमशक्याः केवलमर्याप-
त्तित्वात्तन्गोचराः सन्ति । यत् एवमतो ब्रह्मणोऽपि तात्प्रामिन्नत्वात्सर्गाद्यास्तसर्गादिहेतुभूताः भावशक्तय-
स्वभावसिद्धाः शक्तयस्तन्त्येव पावकस्य दाहकत्वशक्तिवत् । अतो गुणादिहीनस्याप्यचिन्त्यशक्तिमत्त्वात्
ब्रह्मणस्तर्गादिकर्तृत्वं प्रवृत्त इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते, न तत्समञ्जा-
भ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । मायां तु प्रकृतिं
विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” इत्यादि । यद्वा एवं योजना । सर्वेषां भावानां पावकस्योप्यतामक्तिव्यवचिन्त्य-
ज्ञानगोचराः शक्तयस्तन्त्येव । ब्रह्मणः पुनस्तः स्वभावभूताः स्वरूपादिभिराः शक्तयः । “पराऽस्य श-
क्तिर्विविधैव श्रूयते” इत्यादिश्रुतेः । अतो गणित्वादिभिरस्योप्यवत् केनचिद्द्वन्द्वं शक्यते । अथ
एव तस्य निरङ्कुशमैश्वर्यं । तथा च श्रुतिः “म वा अयनात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येजानः सर्वस्याधि-
पतिः” इत्यादि । तपसां श्रेष्ठेति-सम्बोधयन् तवापि तपशक्तिस्तस्येवेति सूचयति । यत् एवं अतो
ब्रह्मणो हेतोः सर्गाद्या भवन्ति नात्र काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवं ब्रह्मणः सर्गादिकर्तृत्वमुप-
विष्णुचिन्तयन् ।

शक्तयः तर्करचिन्त्याः स्वसाधकममाणोचराः सन्ति । अतो ब्रह्मणोऽपि “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा जगत्सर्गादिनिमित्तभूताः भावशक्तयः स्वाभाविक-
सामर्थ्यानि सन्ति । अतो लौकिककर्तृवैलक्षण्येऽपि सर्गादिकर्तृत्वं दुक्तम् । सर्गाद्या इति । सृज्यते-
ऽन्येति सर्गाः “अकर्तारि च कारके” इति करणे घञ् प्रत्ययः । सृष्ट्यादिवरणभूता इत्यर्थः । तपसां श्रेष्ठेति
संबुद्धिः । अत्र ब्रह्मणः शरीरत्वात्तदुपगम्य शक्तिमत्त्वात्कर्तृत्वमुक्तम् । परमार्थवस्तु दिव्यमद्बलवि-
ग्रहवत्त्वगत्येव । यद्वा लोके सत्त्वादिगुणकं परिच्छिन्नं च सृष्टासृष्टादानं दृष्टम् । देहादियुक्तो रणादिना
मलिनश्च कुलालादिनिमित्तं ब्रह्मणस्तु तद्वैलक्षण्यात्, कथगुणदानत्वं निमित्तत्वं चेति बोद्धं । तत्र
तु लोके नायं नियमः । इत्यलक्षणे हि निर्गुणमेवाधिपूर्व्यं गुणानुपादानं दृष्टम् । अपरिच्छिन्न एवा-
काशादिः शब्दादिः अक्षरीर एवात्मा स्वशरीरप्रेरणे निमित्तं दृष्टः । रागादिरद्विव एव सज्जनादौ अयञ्च
एवायत्काम्बादिः लोहभ्रमणयो हेतुर्दृष्ट इत्येवं त्वदुक्त्यातिमत्ता इत्यभिप्रायः । सर्वभावाणां लक्षार्थोत्पादनश-
दवाकेशेयम् ।

सर्वेपदार्थानां याः शक्तयः सन्ति । यतोऽतो ब्रह्मणोऽपि ताः सर्गाद्याः सर्गादिहेतुभूताः भावशक्तयः
स्वभावशक्तयः सन्ति । गुणानां विशेषार्थः । एतेव विशेषं दर्शयति—अचिन्त्याज्ञानगोचरा इति । अ-
चिन्त्याः इत्यतया ज्ञातुमशक्याः । ज्ञानगोचराः अलौकिकज्ञानगोचराः । तथाचश्रुतिः “न तस्य
कार्यं करणं च विद्यते न तत्समोऽस्यभ्यधिकः कुनश्चिन् । पराऽस्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी
ज्ञानबलक्रियाचेति” । लौकिककर्तृवैलक्षण्येऽपि सर्गादिकर्तृत्वं युज्यत इति भावः ॥ २ ॥ एवं विष्णोः
सर्गादिकर्तृत्वमुपपाद्य तमेव ब्रह्मसर्गप्रथमनुपपत्तियुताह—वदिति । भगवन्विष्णुर्वया येन प्रकारेण

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

निर्गुणस्य ब्रह्मणः पूर्वाध्यायोक्तं सृष्ट्यादिवर्ण्यं कथं घटेतेत्याद्युक्ता अचिन्त्यतत्त्विकावाद्दत्त इति समाधाव्य कलाकाशासुहृतादिद्विपरार्थान्तकालपरिमाणवर्णनम् ॥ १ ॥ पाठकल्पकथासङ्गहकथनम् ॥ २ ॥

मंत्रेण उवाच ॥

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।

कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥ १ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचरः ।

यतोऽतो मैक्षणस्तास्तु सर्गाद्या भव्यशक्तयः ।

भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ॥ २ ॥

विष्णुर्षीयम् ।

निर्गुणस्य सत्त्वादिगुणरहितस्य सत्त्वादिगुणान्वितविकारकारणत्वं कथं संभवतीति भावः । करणत्वब्राह्मिप्रमाणामगोचरत्वाद्येतदनुपपन्नमित्याह—अप्रमेयस्येति । प्रवृत्तिनिमित्तकर्माभावादप्यनुपपन्नमित्यत आह—शुद्धस्येति । रागद्वेषादिमलराहित्यादपि प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्याह—अमलात्मन इति ॥ १ ॥ सर्वभावानां सर्ववस्तूनां । लोकेऽपि मणिमन्त्रौषधादीनां शक्तयः सामर्थ्यानि । अचिन्त्यं विशेषतो विद्वधीधीयम् ।

तदेवं ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुक्तं तत्र शङ्कते निर्गुणस्येत्यनेन मंत्रेण—निर्गुणस्येति ॥ निर्गुणस्य सत्त्वादिगुणरहितस्य अप्रमेयस्य देशकालाद्यतन्त्रिच्छन्नस्य शुद्धस्योद्देशस्य सहकारिशून्यस्येति वा । अमलात्मनः पुण्यपापसंस्कारशून्यस्य रागादिशून्यस्येति वा । एवं भूतस्य ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वमिष्यते, एतद्विलक्षणस्यैव लोके पटादिकर्तृत्वदर्शनादित्यर्थः ॥ १ ॥ परिहरति शक्तय इत्यादिसार्धेन ॥ सर्वेषां भावानां मणिमन्त्रादीनां शक्तयः अचिन्त्यज्ञानगोचराः अचिन्त्यं तर्कानर्हं यज्ञानं कार्यान्वयातुपरतिप्रविष्णुर्षीयम् ।

लोके रागद्वेषसत्त्वादिगुणकस्य शरीरिणः परिच्छिन्नस्य कर्मवश्यस्य तत्तासम्बन्धाऽर्हस्यैव गुणालादेः कर्तृत्वं दृश्यम् । ब्रह्मणस्तद्विलक्षणस्य कथं अगतसर्गादिकर्तृत्वमिदोष्यते इति शोदयति निर्गुणस्येति ॥ १ ॥ परिहरति शक्तय इत्यादि सार्धेऽन्येन । शक्तय इति ॥ सर्वपदार्थानां घट्टेरीष्यमित्यस्मादधिक्यः दशाग्रेणीयम् ।

मारुषा यस्य स तथा । अशेषेषु भूर्धिवस्येति वा । एवं अगतस्य योजना । विष्णुसृष्टिपक्षे तु स एव सृज्यः स्वेनैव स्वयं सृज्यः । स एव पात्यते स्वेनैव स्वयं पात्यते । पशुघ्नादसतेचेति योग्यं । वरिष्ठः श्रेष्ठः । तर्हि ब्रह्मादीनां कुतः स्रष्टृत्वादिप्रसिद्धिरित्यत आह—वरद इति । तेषां स्रष्टृत्वादिवरप्रद इत्यर्थः । अतस्तेषां विष्णुर्षीयत्वं स्रष्टृत्वाविकं । “युजामि तत्रियुक्तेऽहं हरो हरति तद्ब्रह्म” इति भागवतोपेः । “तदादक्षितपन्थानी सृष्टिसंहारकारकौ” इत्यन्वयोपेक्ष । वरेण्यो वरणीयः ॥ ७० ॥ इति श्रीदत्तात्रेयाचार्यविरचितायां मुवोधिन्वाक्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमोऽंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

जुगुप्सुरजोगुणमित्यादिना यद्विष्णोर्जगत्कर्तृत्वादिकमुक्तं तत्र शङ्कते—निर्गुणस्येति । निर्गुणस्य सत्त्वगुणहीनस्य । अप्रमेयस्य देशकालाद्यपरिच्छिन्नस्य । शुद्धस्य प्रकृतिसंबन्धरहितस्य । अमलात्मनो रागादिदोषरहितस्य ब्रह्मणः सर्गादिकर्तृत्वं कथमभ्युपगम्यते । लोके एतद्विद्वच्छरूपमेव कर्तृत्वदर्शनादिति शङ्कते भावः ॥ १ ॥ परिहरति—शक्तय इति सार्धेऽन्येन । पावकस्याग्नेर्यथोष्णता औष्ण्यशक्तिः सर्वभावानां रसाग्रेणीयम् ।

विष्णोर्सर्गादिकर्तृत्वं तृतीयं सम्यगीयते । वाय्वादिद्विपरार्थान्तकालोऽप्यप्रतिरुत्थरः । पुगपिदः

उत्पन्नः प्रोच्यते चिद्विभित्स एवोपचारतः ॥ ४ ॥
निजेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् ।
तत्परार्थं तदर्धं च परार्थमभिधीयते ॥ ५ ॥

कालस्वरूपं विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानघ ।
तेन तस्य निबोध त्व परिमाणोपपादनम् ॥ ६ ॥

विष्णुलीयम् ।

ततोऽतिशयितस्पायुपोऽभावात् ॥ ५ ॥ तस्य ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य परिमाणोपपादननियत्कालमसावस्तीति
धीशरीयम् ।

यावत् प्रस्तुतं ब्रह्म सर्वमनुवर्णयितुमर्ह—तन्निबोधेति ॥ ३ ॥ ननु नारायणारय एव चेद्ब्रह्मा कथं
तर्हि “हिरण्यगर्भरसमवर्तताम्रे” इत्यादिश्रुतिभिलस्योत्पत्तिरुच्यते तत्राह—उत्पन्न इति । उपचारतः
स्वेच्छया आधिर्भावस्याप्युत्पत्तिमाहृदय्यादौपचारिकमेव ॥ ४ ॥ तस्यायुर्माननाह—निजेनेति । निजेन
स्वकीयेन बक्ष्यमाणेन वर्षशतं स्मृतं । तदायु पराएव सर्वातिशयित्वात् ॥ ५ ॥ कालेति । तेन कालेन
तस्य ब्रह्मण अन्येषां च परिमाणस्य जीयतकालस्योपपादनं सम्पादनं निबोध । पाठान्तरे परिणाम-
विष्णुचित्तीयम् ।

तत्र स्वप्रमाणसिद्धत्वादन्यान्यत्वादिभिरस्वैरविचारणीया सन्ति । यथाप्रेर्दाहकत्वशक्ति । एव ब्रह्मणो
जगत्सर्गादिहेतव्यं स्वाभाविक्यं शक्यं सन्तीति । यथाह—“न च पर्यनुयोगोऽस्ति वस्तुशुद्धे कथञ्चन ।
अभिर्देहति नाकाशं काञ्च पर्यनुयुज्यता । आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्मैर्केणानुसन्धते
स धर्मं वेदं नेतर’ इत्यादि ॥ २ ॥ तन्निबोधेति । नारायणारयं सृष्टौ नारायणो लोकपितामहो ब्रह्मा
ब्रह्मरूपेण ॥ ३ ॥ उत्पन्न इति । उत्पन्न इत्युपचारेणोच्यते । स तु नित्य एव अजं नारायणत्व हेतु
स्वेच्छयैव सर्वात्मकत्वरूपत्वान्तस्य कर्माधीनशरीरपरिग्रहो हि गुरुद्योत्पत्तिः । यथा रात्रौ नारायणे प्रवे-
शेन नारायणारयो ब्रह्मा प्रतिवत्स्यमुत्पन्न इत्युपचारत उच्यते । द्विपरार्थकालस्यायित्त्वेन नित्यत्वात्तस्य
स्वेच्छागृहीतशरीरस्यापि कादाचित्कत्वसाम्यादुत्पन्नत्वोपचारः । रात्रौ नारायणत्व ब्रह्मण केर्मै उच्यम् ।
“ततोऽवतीर्य विभ्रात्मा देहमाश्रित्य चन्निष । अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूयाथ विष्णुना” इति ॥ ४ ॥
निजेनेति । ब्रह्मणेन मानेन कालपरिमाणेन सर्वसत्तार्यायुपोऽधिकत्वात्तस्यायु परमित्युच्यते ॥ ५ ॥ काले-
त्वादि—तेन कालेन तस्य ब्रह्मण परिमाणोपपादनं नास्वरूपस्य परिणामस्योपपादनं निर्वर्तनं निबोध ।

दत्तात्रयीयम् ।

प्रवर्तते त प्रकारं निबोध । लोकपितामहो ब्रह्मा चतुर्मुखान्तर्गते नित्यमेव नारायणारयो भगवाश्चतुर्मु-
खोत्पत्तोपचारत उत्पन्न इति प्रोच्यते ॥ इति सार्धश्लोकान्वयः । “ब्रह्मा लोकपितामहः” इत्यत्र तद-
न्तर्गतहरेर्मेधेन तु तस्य नारायणारय इत्युत्पत्तयैव सिद्धयति । तदुत्पत्तये । “धरापितु हरेर्नाम तदन्वय
प्रयुज्यते । तदान्तरहरेस्तत्र गृहीतिर्नान्यथा भवेत्” इति । अजं यद्यपि चतुर्मुखोत्पत्तिकथनमेव सृष्ट्युप-
योगि तथाऽपि तस्य भगवद्वर्धनःत्वज्ञापनार्थैरुच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्रह्मान्तर्गतनारायणस्योपचारिकोत्प-
त्तिकथनेन ब्रह्मणो गुरुद्योत्पत्तिरिति दर्शितमिति तस्यायुर्माननाह—तस्येति । तस्य ब्रह्मणः । आयु
निजेन बक्ष्यमाणेन स्वकीयेन मानेन वर्षशतं स्मृतं । नारायणस्य प्रकृतत्वात्तस्येति नारायणस्य परामर्श
किञ्चित्त्वादितिचेन्मैव । “नायुर्मानं भगवतः कश्चिन्कालेऽपि विद्यते ॥ अनादित्वादनन्वयत्वादनन्तत्वात्
सोऽन्यथ” इति हरिविवाचनविरोधात् । तस्यायु सर्वसत्तार्यायुपोऽधिकत्वात्पराएव तदर्धं ब्रह्मायु ।
“अर्धपञ्चाशद्वर्षाणि परार्थमभिधीयते । रूपान्तरं यद्विज कालसङ्गम्” इति यद्गुण्यत कालाख्यरू-

चतुर्गुणाणां सङ्ख्याता साधिका लोकसप्ततिः । अष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया सङ्ख्याया स्पृष्टम् ।
मन्वन्तरं मनोः कालः सुरादीनां च सत्तम १८ द्विषश्चाश्रयथाऽन्यानि सहस्राभ्याधिकानि तु १९

वित्तुसीपम् ।

भेदं मनुभिस्तुल्यकालता चाह—सप्तम्य इति ॥ १७ ॥ साधिका लोकसप्ततिरिति । तत्राधिको भागः । शनोचरदिव्यपञ्चसहस्रवर्षाणि द्विषत्वारिंशत्तत्परराधिकानि दश मासाः अष्टौ दिवसाः पत्वारो यामाश्रयतो नादिका अष्टौ फलाः सप्तदश काष्ठाः किञ्चिदधिकसार्धो विमेपाः । मानुषमानेनाधिको भागः अष्टादशलक्षाः एकपञ्चाशत्सहस्राणि चतुःशतानि अष्टाविंशतिश्रेति सत्त्वरः । पन्मासाश्चतुर्विंशतिदिनानि द्वादशनाडिकाः कलाश्च द्वादश पञ्चविंशतिकाष्ठाः दशनिमेपाः पादोतनिमेपाधिकाः ऋणो दिनस्य चतुर्गुणसहस्रपरिमितस्य चतुर्दशमन्वन्तरैरेकसप्ततिचतुर्गुणपरिमाणैर्विमक्तस्य पट्चतुर्गुणशिशिष्टत्वात् सप्तदशशिशिष्टचतुर्गुणपरिमितः कालश्चतुर्दशधा विभज्य प्रतिमन्वन्तरमधिकत्वेन निरूपित इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ इदानीमेकसप्ततिचतुर्गुणपरिमितमन्वन्तरकालमधिकं चित्वा दिव्यवर्षसङ्ख्याया निरु-
धीषतीपम् ।

काले हि सृज्यन्ते । अधिकारिणः क्रियन्ते, सद्रियन्ते अन्ते निरधिकाराः क्रियन्ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ चतुर्गुणाणामिति । साधिकेत्यत्र श्लोकाः । “द्विषत्वारिंशता युजाः शतेनाभ्यविषाह्याथा । दिव्यादाः पञ्चसाहस्रा मासा दश दिनाष्टवम् । चतुर्यामा मुहूर्तो द्वावष्टावपि कलास्त, । काष्ठाः सप्तदश द्वौ च निमेपौ तदनन्तरम् । दैवस्यैवनिमेपस्य सप्तमो भाग इत्येते । मानुषाद्यास्तु लक्षाणि सार्धाष्टादश तस्यम् । सहस्रमष्टविंशत्या युजा चाश्वचतुषसती । पञ्चविंशल्लहोरान्युता मासाश्च पट् तथा । नाड्यो द्वादश तावताः कलाश्च तदनन्तरम् । एकविंशन्मुहूर्तोश्च फला द्वादश पत्तरम् । पञ्चविंशति काष्ठाश्च निमेपा दश साधिकाः” इति । चतुर्गुणसहस्रप्रमाणस्य ऋद्धदिनस्य चतुर्दशधा विभागे प्रतिभागनेकस-
वित्तुविधीयम् ।

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ चतुर्गुणाणामिति । साधिका किञ्चिद्गत्रिचत्वारिंशच्छताधिकं पञ्चसहस्र दिव्यावधानमधिकम् । अशिशिष्टचतुर्गुणपट्सहस्रस्य दिव्या-
द्यसहस्राणां चतुर्दशाशः प्रत्येकं चतुर्गुणाणामेकसप्ततरेधिकं इत्यर्थः । तेन सहिता साधिका सुरादीना इन्द्रसप्तविंशतुत्पुत्राणाम् ॥ १८ ॥ मन्वन्तरे देवसत्त्वरसङ्ख्यामाह—अष्टानिति । अधिकं विनेति
दशानेरीषम् ।

एव नृपाः । एवकाले तत्तन्मन्वन्तरे सृज्यन्तेऽधिकारिणः क्रियन्ते । सद्रियन्ते अन्ते निरधिकारा क्रियन्ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ मनुकालपरिमाणमाह—चतुर्गुणाणामिति । मनोः कालः मनुभोगकाल । भागवते “स्वसं कालं मनुमुक्त्वा साधिकामेकसप्ततिम्” । सद्गतोऽधिकाशश्च सार्धाष्टादशलक्षपरिमित इत्युक्तेः । चतुर्गुणसहस्रप्रमाणस्य ऋद्धदिनस्यैकसप्ततिसहस्रायाश्चतुर्दशधा विभागे प्रतिविभाग एकसप्त-
त्रिचतुर्गुणानि भवन्ति । अशिशिष्टे चतुर्गुणपट् । तत्रैव मनोः सार्धाष्टादशवर्षभोगकालः । उर्वरितस्तु तत्तन्मनुप्रलयकाल इति चतुर्गुणसहस्राणां चतुर्दशमन्वन्तरेषु निभागो योज्यः । यदुक्तं धाराहे । “युगैकसप्ततैरुर्ध्वं सार्धाष्टादशलक्षक । बत्तराणां मनोरुंक्तिः सहस्रं चतुरशर । शतानां प्रत्यक्षैश्च पञ्चोत्तरायाधिका । जायेषु पट्पु प्रथमे तिसाहस्रं प्रकीर्तितम्” इति । सुरादीना । “सप्तम्यः सुराः शक्र” इति पूर्वोक्ताना । तत्तन्मन्वन्तराधिकारिणा चायमेव कालः । “बत्तराणां मनोरन्तरेरनिन्द्रादिना भवे”दिति वचनात् ॥ १८ ॥ साधिकां लोकसप्ततिरिति चतुर्गुणसहस्रम् मनुकाल उक्तं । इदानीं देवस-

त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः सङ्ख्याताः सङ्ख्याया द्विज । ब्राह्मो नैमित्तिको नाम तस्यान्ते प्रतिसञ्चरः २२
 सप्तप्रष्टिसथाऽन्यानि नियुतानि महामुने ॥२०॥ तदा हि दक्षते सर्वे त्रैलोक्यं भूर्भुवःपदिकम् ।
 विंशतिस्तु सहस्राणि कालोऽयमधिकं विना । जन् प्रयान्ति तापार्ता महलोकनिवासिनः २३॥
 मन्वन्तरस्य सङ्ख्येयं मातृपैर्वत्सैरैर्द्विज ॥ २१ ॥ एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
 चतुर्दशगुणो धेप कालो ब्राह्ममहः स्मृतम् । भोगिश्रयो गतः शेते त्रैलोक्यग्रासवृंहितः २४

विष्णुचिन्तयम् ।

पवति—अष्टाविति ॥ १९ ॥ इदानीं तमेव मातृपसङ्ख्याया गणयति—त्रिंशत्कोट्य इति ॥ २० ॥
 ब्रह्मैव निमित्तं यस्य प्रतिसञ्चरस्य स ब्राह्मो नैमित्तिकः ॥ २२ ॥ तत्प्रमाणं चतुर्युगसहस्रपरिमितं
 श्रीपरीचयम् ।

प्रतिधतुर्युगाणि भवन्ति । अचक्षिन्वते चतुर्युगपट्टम् । तस्य चतुर्दशशो यथावद्गणितः प्रतिमन्वन्तरमे-
 कसप्ततेरधिक इत्यर्थः । सुरादीनां च 'सप्तर्षयः सुराः शक्र' इत्यनेन पूर्वोक्तानां मन्वन्तराधिकारिणाम्
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ तमेव मन्वन्तरकालं मातृपसङ्ख्येययति त्रिंशत्कोट्य इत्यादिवाच्यम् । त्रिंशत्कोट्य
 इति । नियुतानि लक्षाणि ॥ २० ॥ विंशतिरिति । पूर्वोक्तमधिकं कालं विना ॥ २१ ॥ चतुर्दशगुण
 इति । ब्राह्मो नैमित्तिकः ब्रह्मदिन्द्रानिमित्तः प्रतिसञ्चरः प्रलयः ॥ २२ ॥ तदेति । भूर्भुवःपदिकमित्यर्थः
 सन्धिः ॥ २३ ॥ एकार्णव इति । भोगी शेषस्य एव श्रयणं तद्रतस्सन् शेते । त्रैलोक्यमासेन वृंहितः
 संपृष्ट इव यथा हि कश्चिद् बहुभोज्यं सम्पाद्य यावत्तृप्तिं भुक्त्वा तस्मात्पादनरक्षणदिक्षेप्य हित्वा सुखं
 शेते तद्वदित्यर्थः । ज्ञानवृंहित इति पाठे त्रैलोक्यस्यैर्जातमथैर्जातवैर्द्विजैः प्राज्ञावसायां समृद्धज्ञानानन्द
 विष्णुचिन्तयम् ।

वक्ष्यति तदत्रापि सम्बध्यते ॥ १९ ॥ तस्मिन्मातृपसंख्येयसङ्ख्यामाह—त्रिंशदिति ॥ २० ॥ विंश-
 तिरिति । अधिकं विना मन्वन्तरस्य मातृपसङ्ख्येयस्य सप्तप्रष्टिसथाऽन्यानि नियुतानि महामुने ॥ २१ ॥
 इति ब्रह्मणो मसनाद्ब्रह्मः । निमित्तं तत्र यच्छेत् इति नैमित्तिकत्वं वक्ष्यति ॥ २२ ॥ २३ ॥ एकार्णव
 इति । त्रैलोक्यमाससमये भगवदनुपप्रेक्षातिशयवृंहितः । ज्ञानवृंहित इति पाठे तत्तत्त्विकमवास-
 नाज्ञानवृंहितः । श्रीजन्मरहस्ये परब्रह्मणोऽवतारस्वरूपानां भगवद्येष्टाया एवोद्भूतत्वात् तस्य
 वृत्ताश्रेयीवम् ।

इदं च मातृकालमाह—अष्टाविति । अष्टौशतसहस्राणि अष्टलक्षाणि तथा अपिकानि अष्टलक्षापेक्षयाऽ-
 धिकानि द्विपञ्चाशत्सहस्राणि वर्षाणि साधिकपिनेति वक्ष्यमाणमत्रापि सवध्यते । तेनैकसप्ततिर्युगाना-
 मेतरप्रमाणमिति बोद्धव्यं ॥ १९ ॥ तमेव मन्वन्तरकालं मातृपसङ्ख्येययति—त्रिंशत्कोट्य इत्यादिना ।
 नियुतानि लक्षाणि ॥ २० ॥ साधिकं विना साधिकेत्युक्ताधिकं कालं विना मन्वन्तरस्य मातृपसङ्ख्येय-
 स्य सप्तप्रष्टिसथाऽन्यानि नियुतानि महामुने ॥ २१ ॥ तस्य प्राज्ञस्योऽन्ते प्राज्ञ नैमित्तिक ब्रह्मदित्समाप्तिरूपमित्यादागतः
 प्रतिसञ्चरः प्रलयः ॥ २२ ॥ दैनन्दिनमलयकालस्वरूपमाह—तदाहीत्यादिना । तदा दिनान्ते आदि-
 पदेन स्वर्गलोको गृह्यते । त्रैलोक्यमित्युक्त्या महलोकस्य न दाह इति दर्शितं । महलोकनिवासिगता-
 पातारसन्तो जन् जनलोकं प्रयान्ति ॥ २३ ॥ चतुर्युगसहस्ररूपान्तर्गतनारायणस्य योगनिवृत्तिं भावेनाह
 —एकार्णव इति । सृष्टिकाले चतुर्युगे प्रविष्टो नारायणात्मको ब्रह्मा । "ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ" इत्युक्तेः ।

[पा०] १ क काकानामपि २ छ च यथापि ३ ज य उ, तदादि ४ ज य इ च ज श ट—२,
 शब्दागत छ पर्यङ्ग य शय्यावन ५ छ ज्ञानवृंहित

जनस्यैवोंगिभिदेवचिन्त्यमानोऽक्षतसम्भव । शत हि तस्य वर्षाणां परमाणुर्महात्मनः ॥२६॥
 तत्प्रमाणा हि ता रात्रि नैरन्तर्येण सृजते पुन २५ एकमस्य व्यतीतं तु परार्थं ब्रह्मणोऽनघ ।
 एष तु ब्रह्मणो वर्षमेव वर्षशतं च यत् । तस्मान्तोभून्महाकल्प पाप ईदृशभिविधुतः २७॥

श्रीपरीपद् ।

इत्यर्थं ॥ २४ ॥ जनस्यैविति । जनस्यैचिन्त्यामान महलोकस्थानामपि तदा तत्रैव गतत्वात् तत्प्रमाणा
 ब्रह्मण परिमिता सा रात्रि नैरन्तर्येण शेत इति पूर्वेण सम्बन्ध ॥ २५ ॥ एवमिति । एवम्भूतैरुपो
 त्रै पञ्चमासादिकल्पनया वर्षम् ॥ २६ ॥ एकमिति । महान्कल्प इति अत्रान्तरकल्प एव पुष्करमादुर्भा
 विष्णुचरणीयम् ।

भोगिगन्धनवचनमाविरुद्धम् । अबतारत्वे हि भोगिचिन्त्यात्वं युज्यते । ब्रह्मणोऽविवक्षति । “विष्णुर्ब्रह्म-
 स्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थित इत्युक्तम् । अथ वा । “यथा सुष्याप भगवानाद्यव्यत्येक एव हि” इत्यादि-
 पञ्चम्यावचन भोगिसव्याव्यवधानसह । यथा च । “क्षीरोदे नसति प्रभु । इत्यत्र क्षीरोद्यास श्रीमदा
 यदनादिष्यमण्डपयोगपीठादिद्वयवधानसह । एव ब्रह्मा भोगिसव्यागत इत्यत्रापि साभिमरोहद्वयवधा
 नसह । तथा च श्रीविष्णुधर्मै । ‘ एकार्णवे जगत्सिन्धुः ब्रह्मण्यमिततेजसि । कृष्णनाभिमदोऽद्भुतकमलो
 वरशायिनि । सङ्गतं विश्वं जलशायिने च नमोनम कैटभनाशनाय । स्वनाभिसचोदरशायिन च मङ्ग-
 लस्त्वोपगताय देव । स्वनाभिकमलोद्भूतकमलोदरशायिने । इति च भगवतो जलशायिन ब्रह्मण
 पचोदरशायिन चोक्तम् । तथा च श्रीहृदयशै । ‘पूर्णे युगसहस्रे’ इत्यादिभ्य कल्पयत्वे ब्रह्मणा सह
 देवानां भगवन्नुपवेशमुपत्वा “सहस्रशीर्षो धुरूपो रुद्रमवर्णस्त्वतीन्द्रिय । सुष्याप सलिले तस्मिन्
 इति भगवत् सलिलकस्यावित्स्वस्त्या “ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् ज्योतिर्भूत्वा चकारह । विशयाभिव
 रसयोत् प्रादुर्काले तत्तस्तु स’ । इति ब्रह्मण सलिलोपलम्बिते पक्षे शयानुक्तम् ॥ -४ ॥ जनस्यै
 रिति । सा ब्राह्मी रात्रि नैरन्तर्येण शेत । सृजते पुन । त्रैलोक्यमिति शेष ॥ २५ ॥ एकमर्थं विग
 मयति एवमित्यादिना । एवमित्यनेन पूर्वोक्ता ब्रह्मदिनसङ्ख्या विधिज्ञिता । तस्य वर्षाणां शत परमाणु

ब्रह्मप्रेधीपद् ।

द्वितीयस्य परार्थस्य वर्तमानस्य वै द्विज । इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे तृती-
 वाराह इति कल्पोऽयं प्रथमः परिकीर्तितः २८ ॥ योऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वराहावतारवृत्तान्तकथनम् ॥ पृथिवीसनकादिभिः वृता वराहस्तुतिः ॥ १ ॥ वराहकृपिणा विष्णुना रसानल-
 गतक्षिसा उद्धारः ॥ २ ॥ पृथिव्याः समीकरणम् ॥ ३ ॥ प्राक्सर्गाद्ग्रधानां भूरादिलोकानां सप्तद्वीपानां च
 यथापूर्वं सृष्टिः ॥ ४ ॥

॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥

॥ श्रीपराशर उवाच ॥

ब्रह्मा नारायणाख्योऽस्तौ कल्पादौ भगवानन्यथा । प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
 ससर्ज सर्वभूतानि तदाचक्ष्व महामुने ॥ १ ॥ प्रजापतिपतिर्देवो यथा तन्मे निशामय ॥ २ ॥

चित्सुधीयम् ।

तां रात्रि शेत इत्यन्यथः ॥ २५ ॥ इति श्रीचित्सुखमुनिविरचितायां श्रीविष्णुपुराणवर्णन्यायां प्रथमांशे
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अनुमानात् कालत्वान्यथः । तथाहि भूवते “सोऽपश्यत्युत्फरणं तिष्ठत् सोऽमन्यत । अस्मि वैतन्
 धीपरीयम् ।

वादिगुणैर्महत्त्वान्महाकल्प इत्युच्यते ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीश्रीपरस्वामिविरचितायां आत्मप्रका-
 शाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पूर्वोपक्षिप्तमेव ब्राह्मं सर्गं प्रसक्तानुप्रसक्तान्तरितं श्रोतुकामो मैत्रेयः पृच्छति ब्रह्मेति ॥ १ ॥ २ ॥

विष्णुचिन्तीषम् ।

तस्यायुषः परमितिसंश्लेष्यः ॥ २६ ॥ एकमिति । परार्थं परस्वार्थमित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति
 श्रीविष्णुचिन्तायैविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

लोकात्मकमहापद्मप्रादुर्भावादिगुणैर्महत्त्वान्महाकल्प इत्युपचर्यते ॥ २७ ॥ वर्तमानस्य द्वितीयस्य परा-
 र्थस्य प्रथमोऽयं कल्पो वाराह इति कीर्तितः ॥ २८ ॥ इति श्रीदत्तात्रेयाचार्यविरचितायां सुबोधिन्या-
 ख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

साधारण्येन सर्वकल्पसृष्टिप्रकारं दुष्पाऽध्यायान्ते वर्तमानत्वेन वराहकल्पस्वोपक्षिप्तत्वात्तत्कल्पसृष्टि-
 प्रकारं विशेषतो जिज्ञासुः पृच्छति ॥ १ ॥ प्रजापतिपतिः प्रजापतेश्चतुर्मुखस्य पतिः । अनेन ब्रह्मा
 रत्नगर्भायम् ।

कालज्ञाः पण्डिताः ॥ १२ ॥ इति श्रीरत्नगर्भमहाचार्यकृतश्रीविष्णुपुराणव्याख्यासारे प्रथमांशे तृती-
 योऽध्यायः ॥ ३ ॥

धनवारो वराहस्य धरया सनकादिभिः । स्तुतिश्चतुर्थे लोकानां विभागश्च निरूप्यते ॥ अतीतकल्पा-

अतीतकल्पावसाने निशासुप्तोत्थितः प्रभुः । इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ।
 सत्त्वोद्विक्तस्तथा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥३॥ ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगत्तः प्रभवाप्ययम् ॥ ५ ॥
 नारायणः परोऽर्चनीयः परेषामपि स प्रभुः । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः ।
 ब्रह्मस्वरूपी भगवाननादिः सर्वसम्भवः ॥ ४ ॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥६॥

श्रीपरीचम् ।

प्रतिज्ञातं प्रजासर्गं निरूपयिष्यन् प्रथमं तदाधारभूताया भूमेरद्वारं धनुःमाह—अतीतकल्पेत्यादिना ।
 निशायां मुनिः श्लाघापलसादुत्थितः । सत्त्वोद्विक्तः दृश्यते हि निद्रायमाने प्रसृष्टानां प्रसन्नकरणत्वश्ल-
 षासत्त्वातिशयः ॥ ३ ॥ नारायण इति । सर्वसम्भवः विश्वसृष्टा ॥ ४ ॥ प्रकण्ठो नारायणसंज्ञां व्यु-
 त्पाद्यति इमं चेत्यादिना—इमं चेति । ब्रह्मस्वरूपिणं नारायणं प्रति ॥ ५ ॥ आप इति । ब्रह्मस्वरूपो-
 ऽस्मिन्मर्थे नरः पुरुषोत्तमः । तस्माज्जाता आपो नाराः । तदुच्यम् । “तासवात्सीत्सृष्टासु सहस्रं परिवत्स-
 विष्णुचितोयम् ।

॥ १ ॥ २ ॥ अथ पाषाणकल्पाविषयाद्ब्रह्मप्रोक्तात्पाद्मपुराणादन्तर्गतं वाराहकल्पवृत्तान्तविषयमिदं
 वैष्णवं पुराणमिति दर्शयितुं आद्यपरार्थप्राप्तपाषाणकल्पमनूय वाराहकल्पवृत्तान्तं प्रस्तौति—अतीतकल्पेति ।
 तथोक्तं मात्से । “एतेदेव न वै ब्राह्मं पापे कल्पे जगद्विदितम् । सर्वभूतात्मिकं यत्तत्पादाभित्युत्पद्यते
 दुषैः । वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः । यान्माह धर्मान्निर्वासात्पुत्रं वैष्णवं विदुः” । इति स-
 त्त्वोद्विक्तः भगवद्गुणप्रवेशाविशयान् तस्यैव वाराहायङ्गत्वात्प्रसिद्धेः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अत्र ब्रह्मनारायणयोः
 स्वरूपैक्यसङ्कात्यां मन्वाद्यखनोर्भेदपरं नारायणविषयं श्लोकमुदाहरन्तीत्याह—इमं चेति ॥ ५ ॥ तमेव
 श्लोकं दर्शयति आप इति । “मातुरासीत्समोतुवः” इति प्रकृतेः परमकारणभूतो भगवानविनाशित्वेन
 नर इत्युच्यते । तस्यैव आपो नाराः । अप्छन्दः सृज्यतश्चान्तरप्रदर्शनपरः । “नराज्जातानि तत्त्वानि
 नाराणीति ततो विदुः । तान्येव शायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः” । इत्यादि दर्शनात् अस्वायनम-
 नुप्रविष्टस्य शरीरम् । ‘यदम्बु वैष्णवः कायः’ इत्यपि वक्ष्यति । पूर्वं ब्रह्मसृष्टेः प्राक् कारणभूते भगवति
 वृत्ताशेषीयम् ।

नारायणास्य इत्यत्र चतुर्मुखाभेदधर्तीतिनिर्धारिता ॥ २ ॥ वाराहकल्पवृत्तान्तविषयमिदं वैष्णवंपुराण-
 मिति दर्शयितुं आद्यपरार्थप्राप्तं पाषाणकल्पमनूय मैत्रेयं वाराहकल्पवृत्तान्तं प्रस्तौति—अतीतेति । तथोक्तं
 मात्से । “वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः । यान्माह धर्मान्निर्वासात्पुत्रं वैष्णवं विदुः” इति ।
 अतीतकल्पावसाने निशायां मुनिः स्वापलसादुत्थितः । प्रभुर्भद्रा । सत्त्वोद्विक्तः क्षान्तोद्विक्तः ॥ ३ ॥
 नारायणो ब्रह्मा ब्रह्मशब्दवाच्यः ब्रह्मस्वरूपी परब्रह्मस्वरूपः । सर्वसम्भवः जगत्सृष्टा । शून्यं स्थावर-
 जङ्गमरहितं लोकंशुवनमवैक्षत अत्राग्नीदिवितेनसंघन्धः ॥ ४ ॥ जगत्सृष्टुर्भगवतो नारायणसंज्ञां प्रमा-
 णेन निर्वर्त्ति—इमंचेत्यादिना । ब्रह्मस्वरूपिणं नारायणं प्रति इमं श्लोकमुदाहरन्ति ॥ ५ ॥ तमेव
 श्लोकं दर्शयति—आप इति । अविनाशित्वात्परः परमात्मा । “नरो नाशात्सरो घञे” इत्युक्तेः । तस्य
 नवः तस्माज्जाताः । वै यस्मादापोनाराः । ताः आपः । तस्य परमात्मनः । पूर्वं सृष्टेःपूर्वं प्रलयो येन
 तेन नारायण इति स्मृतइत्यर्थः । उत्पन्नं भाषकते । “तासवात्सीत्सृष्टासु सहस्रपरिवत्सत्त्वात् । तेन
 तस्यर्भोयम् ।

वसाने पाषाणकल्पावसाने ॥ ३ ॥ रागिणो सुमुक्षवश्च तदम्बरूपाङ्गानोऽवताररूपमेव स्वार्थसिद्धयेऽर्थ-

तोषान्तस्थां महीं ज्ञात्वा जगत्सेकार्णवीकृते । स्थितः स्थिरात्मा सर्वात्मा परमात्मा प्रजापतिः ९
 अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुं कामः प्रजापतिः ॥ ७ ॥ जनलोके गतस्सिद्धेस्सनकार्णभिक्षुतः ।
 अकरोत्स्वतनुमन्यां कल्पादिषु यथा पुरा । प्रविवेश तदा तोयमात्माधारो धराधरः ॥ १० ॥
 मत्सकूर्मादिकां तद्द्वाराहं वपुरास्थितः ॥ ८ ॥ निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतम् ।
 वेदयज्ञमयं रूपमशेषजगतः स्थितौ । तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुन्धरा ॥ ११ ॥

विष्णुचीवम् ।

यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमजन् । स पृथिवीमथ आच्छन् इति ॥ ७ ॥
 स्थितौ स्थितः । अशेषजगतःस्थितावुच्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ उद्धृता जाता । अन्यानिच भूतानि गगना-
 धीवरीवम् ।

यान् । तेन नारायणो नाम यथाऽऽपः पुरुषोद्भवाः” इति ॥ ६ ॥ ततः किमत आह तोयान्तेत्यादि ईप-
 त्यादो नद्वाभ्याम्—तोयान्तस्थानिति । तोयस्योपरि पुष्करपर्णं दृष्ट्वा तदधिष्ठानानुमानात्तोयस्यान्तर्महीं-
 ज्ञात्वा तदुद्धारं कर्तुमिच्छन् नारायणोऽन्यां तनुं तदुद्धारवोग्यामकरोदित्यन्वयः । पुरा यथा मत्स्यकू-
 र्मादिकां तनुं कल्पादिषु कर्तार्यार्थमकरोत् । तथा च भ्रुतिः “सोऽपश्यत्पुष्करपर्णं तिष्ठत् सोऽमन्यत
 अस्मि वै तन् यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमजन् त पृथिवीमथ आच्छन्”
 इत्यादि । अथ वाराहं वपुरास्थितः सम् तोयं प्रविवेशेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वेदेति । वेदयज्ञमयं
 रूपमास्थितः । यतः अशेषजगतः स्थितौ स्थितः वेदयज्ञाधीनत्वाज्जगत्स्थितेः ॥ ९ ॥ १० ॥ निरी-
 क्षिष्णुचिचीवम् ।

नारायणशब्दनिर्वचनात्तस्य कार्यभूताद्भ्रजणो भेद इति भावः ॥ ६ ॥ तोयान्तानिति । तोयान्तां सम-
 हीमिति पाठान्तरम् । तोयेनान्तो नाशो यस्यास्मान् । अनुमानान् “सोऽपश्यत्पुष्करपर्णमिति पुष्करपर्ण-
 लिङ्गदर्शनात् ज्ञात्वा नारायणसूतेन्यां मत्स्यकूर्मादिकां स्वतनुं यथा पुराऽकरोत्तथा वाराहंरूपमास्थितस्तोयं
 प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वेदेति । वेदयज्ञमयं रूपं वेदयज्ञमयत्वेन निरूपणीयं । वेदवैदिकधर्मभूषार्थत
 इति भावः । स्थितौ स्थितः स्थितिनिमित्तमास्थितः । स्थिरात्मा रक्षणे स्थिरचित्तः ॥ ९ ॥ जनलोकेति ।
 अभिक्षुतः राक्षस्युद्गोधितमहिम्ना । स्तुयमाना हि देवता वीर्येण वर्धते इति न्यायान् ॥ १० ॥ ११ ॥
 हलात्रेवीवम् ।

नारायणो नाम वरापः पुरुषोद्भवाः” इति ॥ ६ ॥ ततः किं तज्जाह—तोयान्त इति ॥ एकार्णवे एकः
 अर्णवो यस्य तस्मिन् जगत्सेकार्णवे सीने सतीत्यर्थः । तोयान्तस्तोयमप्ये स्थितानामितिशेषः । अनुमा-
 नात्पुष्करपर्णोदिलिङ्गदर्शनात् । ज्ञात्वा “सोऽपश्यत्पुष्करपर्णम्” इति ध्रुतेः । तदुद्धारं । भूमेरुद्धारं कर्तु-
 कामः प्रजापतिर्नारायणः कल्पादिषु आदिषु मभ्यान्तयोरुपलक्षणं । यथा मत्स्यादिकां तनुमकरोत्तथा-
 ऽन्यां तनुं वाराहंरूपमकरोत् । वाराहं रूपमास्थितस्तोयं प्रविवेशेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वेदय-
 ज्ञमयं रूपं । वेदेषु यज्ञेषु च प्रधानत्वेन निरूपणीयमित्यर्थः । स्थितौ स्थितः स्थिरार्थं स्थितः ॥ स्थि-
 रात्मा रक्षणे स्थिरचित्तः । चराचराधारपृथिव्युद्धारं क स्थितोऽस्तावित्यत उक्तं जाल्माधारः स्वस्य स्वय-
 मेवाश्रयः । धराधरः धरामुद्धर्तुं प्रवृत्तः ॥ ९ ॥ १० ॥ पातालतलेन रसातलं विकल्पते । “द्वितीयंतु
 भवायास्व रसातलनातं महीं । उद्धारिण्यनुपादत्त यज्ञेभ्यः सौकरं ययुः” इति भागवतोक्तेः । “रसातलादु-

[पा०] १ अ—८. तोयान्तः समही स्थि चि० [पा०] तोयान्ता समही ख तोयान्ता पृथिवी २ स—८ च
 न. स ट—३ जगत्सेकार्णवे भ्रु. १६ छ हा ज ट—४ अकरोत् ४ प छ रसास्थितः ५ च. गतीस्तवी

॥ श्रीषुविष्णुवाच ॥

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष शङ्खचक्रगदाधर ।
 मामुद्धरास्मादद्य त्वं तपोऽहं पूर्वमुत्थिता ॥१२॥
 त्वयाहमुद्धृता पूर्वं त्वन्मयाऽहं जनार्दन ।
 तथाऽन्यानि च भूतानि गगनादीन्वशेषतः १३
 नमस्ते परमात्मात्मन्युरूप्यात्मभग्नोऽस्तु ते ।
 प्रधानव्यक्तभूताय कालभूताय ते नमः ॥ १४ ॥
 त्वं कर्ता सर्वभूतानां त्वं पाता त्वं विनाशकृद् ।
 सर्गादिषु प्रभो ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मरूपधृद् ॥१५॥

सम्भक्षयित्वा सकलं जगत्कार्णवीकृते ।
 शेषे त्वमेव गोविन्द चिन्त्यमानो मनीषिभिः १६
 भवतो यत्परं तत्त्वं तन्न जानाति कश्चन ।
 अवतारेषु यद्वर्षं तदर्चन्ति दिवौकसः ॥ १७ ॥
 त्वामाराध्य परं ब्रह्म यादा मुक्तिं मुमुक्षवः ।
 वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं संमवाप्स्यति ॥१८॥
 यत्किञ्चिन्नममा ब्राह्मं यद्ब्राह्मं चक्षुरादिभिः ।
 बुद्ध्या च यत्परिच्छेद्यं तद्रूपमखिलं तव ॥१९॥

विष्णुखोपम् ।

वीरि त्वन्मया नीलन्वयः ॥ १३ ॥ परमात्मा आत्मा स्वभावो यस्य स तयोक्तः ॥ १४ ॥ त्वदयाधया
 क्षीयसीदम् ।

क्षयेति । तदा वसुन्धरो तदधिष्ठात्री देवी तं तुष्टान् ॥ ११ ॥ नम इति । अस्मात्प्रातात्परात्तन्वामुद्धर ।
 त्वतो हेतोरहमुत्थिता उत्पन्ना उद्धृता ॥ १२ ॥ स्वयेति । उपादानकारणमपि मम च गगनादीनाञ्च
 त्वमेवेत्याह—त्वन्मयेति । त्वन्मया उपादाननिमित्तत्वादिक साधयन्ती ॥ १३ ॥ परब्रह्मरूपेण पूर्वो-
 क्तपुरुपादिचतुरूपेण प्रथममिति नमस्त इति ॥ १४ ॥ त्वमिति । ब्रह्मादिरूपेण सुष्ट्यादिकर्ता त्वमिति
 पाता पालकः ॥ १५ ॥ मन्मक्षयित्वेति । शेषे शयन करोषीति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ दिवौकसा-
 मपि मुमुक्षूणांमपि त्वमेव भजनीय इत्याह—त्वामिति । एव ब्रह्ममूर्तिं त्वामेवाराध्य मुक्तिं प्राप्ता ॥१८॥
 विष्णुविचीयन् ।

नम इति । मामुद्धर अस्मात्प्रलयाब्धेः । त्वत् उत्थिता उत्पन्ना ॥ १२ ॥ स्वयेति । त्वन्मया स्वमयी
 त्वदुपादाना ॥ १३ ॥ नम इति । परमात्मात्मन् पुरुपादिचतुरूपविलक्षणम्बरूप । अप्यप्ये अनिरुद्धादयः
 पुरुपाण्युत्पत्तयामुदेवारयाः ॥ १४ ॥ त्वमिति । ब्रह्मेत्यादि ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपधर ॥ १५ ॥ मन्मक्ष-
 यित्वेति ॥ शेषे सापिपि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यत्किञ्चिदिति । नमसा ग्राह्य गुणादि । चतुर्य-
 द्वात्रैयीयम् ।

एतत्परमविभ. इत्यादिना ब्रह्ममाणलाय । वसुन्धरस्य तदधिष्ठात्रियेवता ॥ ११ ॥ अस्मात्प्रातात्परा
 उत्थिता उत्पन्ना ॥ १२ ॥ पूर्वमुद्धृता पूर्वं ब्रह्मरूपे उद्धृता । त्वन्मया स्वत्प्रपाता ॥ १३ ॥ परमा-
 तात्त्वन् परमात्मस्वरूप । श्रामुक्तपुरपादिचतुर्यां निकायफल्पाभिप्रायेण प्रथममिति—पुरुपातमिन्द्रादिना
 ॥ १४ ॥ पाता रक्षकः । त्रिणोर्ब्रह्मराधारत्वमुक्तन्यायेन बोद्धव्यं ॥ १५ ॥ शेषे शयन करोषि
 ॥ १६ ॥ भवतः सकाशात् परतुष्टम तत्त्वं कश्चन बोद्धुमि नजानाति । त्वन्मनिरित्परत्तजानन्प्रादि-
 त्त्वर्थः । तदेवोपपादयति—अवतारोऽर्थित्वादिति ॥ १७ ॥ १८ ॥ मनना यद्ब्राह्म मयंमयापपदायो-
 विक । चक्षुरादिभिर्मांस रूपादिक । बुद्ध्या अनुमानादिजन्यबुद्ध्याच यत्परिच्छेद्य अप्यरमेव तदखिल
 समर्णोपम् ।

नीलाह—भवत इति सार्धेन ॥ १७ ॥ व्यतिरेक्याह यामुदेवमिति ॥ १८ ॥ गौगान्तरत्या सुमदो

[पाठ] १ क ग द—३ नमस्ते शयन्मयां सुम्न यद्ब्रह्मदापर २ प तुभ्यं यद्ब्रह्मदापर ३ ब ह ड ड
 स्वतोऽहमुद्धृता ड च तपोऽहमुद्धृता ग त्वदगमुद्धृता ४ प उ न्याय ५ परर्चिभि ६ क न ग द
 क, छ व ट, ड रूप ७ क उ प ड, च उ य एमयामुद्धर

<p>त्वन्मयाऽहं त्वदाधारा त्वत्सृष्टा त्वत्समाश्रया । माधवीमिति लोकोऽयमभिधत्ते ततो हि माम् २० जयाऽखिलज्ञानमय जय स्थूलमयाऽन्यय । जयानन्ता जयाऽव्यक्त जय व्यक्तमय प्रभो ॥२१॥ पैरापरात्मन्यिधात्मज्ञय यज्ञपतेर्ज्ञेय । तं यज्ञस्त्वं वपट्टकारस्त्वमोङ्कारस्त्वमप्रयः २२ ॥</p>	<p>तं वेदास्त्वं तदङ्गानि तं यज्ञपुरुषो हरे । सूर्यादयो ब्रह्मास्तारा नक्षत्राण्यपिर्ल जगत् ॥२३॥ मूर्तामूर्तमदृश्यं च दृश्यं च पुरुषोत्तम । यद्योक्तं यच्च नैद्योक्तं मयाऽत्र परमेश्वर । तत्सर्वं तं नमस्तुभ्यं भूयोभूयो नमोनमः २४ ॥</p>
--	--

चिन्तुषीषम् ।

त्वत्सेविकेत्यर्थः ॥ २० ॥ परः ईश्वरः अपरो हिरण्यगर्भः । तदुभयात्मन् परापरात्मन् ॥ २२ ॥
 नक्षत्राणि अधिन्यादीनि सप्तविंशतिसङ्ख्याकानि । इतरास्ताराः ॥ २३ ॥ सामश्वर एव ध्वनिरित्यत्र स
 श्रीधरीपम् ।

यत्किञ्चित्त्विति । मनसा प्राहं सङ्कल्पं बुद्ध्या च यत्परिच्छेदम् अव्यवसाय्यम् ॥ १९ ॥ मम त्वदधी-
 नत्वं लोके प्रसिद्धमेवेत्याह—रचनायेति । त्वत्समाश्रया स्वच्छरणेतेतैर्हेतुभिः तव आरभ्य मामय लोको
 माधवी त्वदीयामभिधत्ते ॥ २० ॥ परापरात्मज्ञिति । परापर कारण कार्यत्व त्वनीच वा त्वत्त्वम् ।
 तद्वत् यज्ञफलदस्त्व वपट्टारः वपडिति मन्त्रसङ्ख्यान्यो वा ॥ २२ ॥ त्वमिति । यज्ञपुरुषो यज्ञमूर्तिः यज्ञ-
 राशो वा । ताराः अधिन्याताः । अन्यानि नक्षत्राणि । विपरीत वा उभयथाऽपि प्रयोगदर्शनात् ॥ २३ ॥
 मूर्तामूर्तमिति । मूर्तं सर्वगत द्रव्यं । फटिर्न वा । अदृश्यमप्रत्यक्षं । ते नमोनमः । भूयोभूच इत्याद-
 विष्णुचिन्तयम् ।

दिप्राह रूपवि । बुद्ध्या परिच्छेद्य व्याप्तिसम्बन्धज्ञानादिना प्रमाणात्तरपरिच्छेदम् ॥ १९ ॥ त्वन्म-
 येति । माधवी माधवत्वोयमिति माधवी ॥ २० ॥ जयेति । अखिलज्ञानमय सर्वज्ञ । स्थूलमय स्थूल
 जगत्तन्मय । व्यक्त महत्वादि तन्मय ॥ २१ ॥ परापरात्मज्ञिति । परापरात्मन् उच्छृष्टनिवृष्टयोरान्म-
 भूत । वपट्टारः अस्तु श्रीपडित्यादि मन्त्रः ॥ २२ ॥ स्वमिति । यज्ञपुरुषः यज्ञाधिदेवता । ताराः
 वृत्तिकाराः । नक्षत्राणि देवगृहाः ॥ २३ ॥ मूर्तामूर्तमिति । मूर्तं सर्वगत द्रव्यं । दृश्य प्रत्यक्षम्
 दत्ताप्रेषीवम् ।

तव रूपं त्वज्जिह्वस्य त्वदधीनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ माधवी माधवस्य संबन्धिनी ॥ २० ॥ अखिलज्ञान-
 मय पूर्णज्ञानस्वरूप । स्थूलमय विराट्रूपेण स्थूलस्वरूप । अव्यय नाशरहित । अनन्ता देशतः कालतो
 गुणतश्च परिच्छेदरहित । अव्यक्त अभयानामप्रवाहितस्वरूप । व्यक्तमय भक्ताना स्वेच्छया व्यवसाय्य
 ॥ २१ ॥ परावरात्मन् । उच्छृष्टनिवृष्टाना स्वामिन् । विश्वात्मन् पूर्णस्वरूप । “विश्वं पूर्णमिहोच्यते”-
 इतिवचनात् । यज्ञवराहस्तुतिरूपत्वाद्यज्ञादीना विशिष्य तदधीनत्वमाह—त्वमित्यादिना । वपट्टारो
 वपडितिमन्त्रः । षट्सर्वं त्वदधीनमित्यर्थः ॥ २२ ॥ यज्ञपुरुषः प्राधान्येन यज्ञेषु ईश्वरपुरुषः । तारा
 अधिन्याताः नक्षत्राण्यन्यानि विपरीतवा । उभयथाऽपि प्रयोगदर्शनात् ॥ २३ ॥ मूर्तामूर्तमिति ।
 मूर्तं पृथिव्यादिभूतत्रय । अमूर्तं वाय्वाराणिरूपभूतद्वय । “मूर्तं सदिति सप्रोचममूर्तमसदुच्यते ।
 मूर्तामूर्तेतरद्रष्टा नसत्तत्रासदुच्यते” । “गवन्पद्माथोऽन्धान्तरिक्षार्थैतत्सङ्गायुरन्तरिक्षं चासत्” इति श्रुतेः ।
 रत्नगर्भीयम् ।

जलनमः । हिष्टा विष्णुने मति जलापगमान् जुगन्ति प्रीता भवन्ति । यद्वा रोम्णा जलपर्यन्तं गमनादौ-

[पा०] १ व य प च—उ त्वात्प्राथिना चिन्तु= [पा०] त्वद्व्याधय २ घ व छ माधवीति च ३ घ.
 च छ ज ल ट ट परापरात्मन् ४ य न न ५ व य प च छ विष्णुचिन्तय ल य ट ट तिलंबवत्

॥ श्रीपराशर उवाच ॥

एवं संस्तूयमानस्तु पृथिव्या धरणीधरः ।
सामस्वरध्वनिः श्रीमाङ्गर्ज परिषर्परम् ॥२५॥
ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया
महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।
रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः
समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥२६॥
उत्तिष्ठता तेन मुखानिलाहस्तं

वैतसंभगाम्नो जनलोकसंथयान् ।
प्रक्षालयामास हि तान्महाद्युती-
न्तानन्दनादीनपकल्मषान्मुनीन् ॥२७॥
प्रयान्ति तोयानि सुराग्रविभ्रते
रंसातलेऽथः कृतघण्डसन्तति ।
श्यासन्निलाताः पंरितः प्रयान्ति
सिद्धा जने ये नियंता वसन्ति ॥ २८ ॥

विष्णुधीयम् ।

उद्योतः ॥ २५ ॥ अधस्तात्कृता शब्दस्य सन्ततिर्यसिन् रसातले तस्मिन्प्रथःश्वतसन्दसन्ततौ । जने श्रीपरीयम् ।

रार्थः ॥ २४ ॥ एवमिति । सामस्वर एव ध्वनिर्यस्य स इदानीं वाराह रूपमनुकृत्य परिषर्परं वद्रील-
नुकृतं जगज्जं व्यनदन् ॥ २५ ॥ तत इति । उत्क्षिप्य उद्धृत्य । स्फुटे विरसिते पद्मे इव लोचने यस्य
सः । उत्पलपत्रसन्निभः उत्पलपत्रसिन्धुधर्यामः ॥ २६ ॥ उत्तिष्ठतेति । निष्कल्पपातपि तांमुनीन्भू-
योपि पवित्रवापद् चकार । प्रक्षालयामासेति पाठान्तरे प्रकषेण क्षालयामास अतिनिर्गन्तानकरोत् ॥२७॥
प्रयान्तीति । वराहस्य सुराग्रेण विभ्रते विदीर्णे रसातले सति तेन द्वारेण अधस्तातोयानि प्रयान्ति ।
विष्णुचिन्तयम् ।

॥ २४ ॥ एवमिति । परिषर्परमिति वराहजातिध्वन्यनुकृतिः । गजं स्रोत्रानुमोदनप्रकारः ॥ २५ ॥
तत इति । स्फुटं विकसितं नीलोत्पलपत्रवत्कल्मषश्यामः ॥ २६ ॥ उत्तिष्ठतेति । तत्तत्पद्म इति पाठान्-
तारम् । तत्तत्पद्मस्यः तदभिषेकजल भगवन्सुराग्रेणैवाप्तस्य वेदस्यत्वात्तद्विरवशीकररपरीद्विपावन-
ध्वम् । "तस्य श एतस्य महतो भूतस्य निशसिद्योतयद्यन्वेदः" इत्यादिश्रुते । अन्मोषिशेषं वा
पवित्रवापदमिति ॥ २७ ॥ प्रयान्तीति । वराहस्य सुराग्रेण विभ्रते विदीर्णे रसातले मन्योऽण्डनटाहो
प्रयान्तिस्म । श्वतसन्दसन्ततौति विद्याविशेष्य । तथा च धीविष्णुधर्मोत्तरे गङ्गाव्यासां पातालान्पथि-
कृतोक्तम् । "श्रीन्मर्मांसाद्यो याता रौद्र तेजः मुदाग्णम् । तत्राप्यविलयं याता वाराह लोकागमता ।
प्राप्रिधीयम् ।

अदृश्यमतीन्द्रियं । दृश्यमैन्द्रियवं । एतत्सर्वं स्वर्गपीनमित्यर्थः । भूयोभूय इत्यादरार्थः ॥ २४ ॥ एव-
मिति । सामस्वरध्वनिः सामस्वर एव ध्वनिर्यस्य य तथा । पर्परमिति वराहजातिध्वन्यनुकृतिः ।
विरसितो यथा भवेति तथा । जगज्जं न्यनदन् इति सत्स्वरूपानुसारि स्रोत्रानुमोद इति दर्शितं ॥ २५ ॥
ततइति । समुत्क्षिप्य उद्धृत्य । स्फुटपद्मलोचनः विकसितपद्मलोचनः । उत्पलपत्रस-
दृशः ॥ २६ ॥ ताम्बुवाभस्तदरार्थं प्रचल । अपकल्पपातपि मुनीन्प्रकषेण क्षालयामास अतिनिर्गन्तान-
करोत् । भगवच्छान्तस्य वेदज्ञानत्वेनातिपाविश्यान् ॥ २७ ॥ रसातले वराहस्य सुराग्रेण विदीर्णे
सति तेन द्वारेण तोयान्यथः अधस्तात्प्रयान्ति । यथा श्वतसन्दसन्तति इत्य शब्दमन्तनिः महापोषो

[पा०] १ ज वृषिर्षीपति च वृषिर्षीधर ४-८ प उ य-८ वृषिर्षीधर २ विष्णुः [पा०] सामस्वर
१ उ समुद्राय ४ ग य ज त ड ट ष वृषा ५ रा इ च उ-३-८ संज्ञानो ६ क ग ग य उ
सन्दसन्ततौ १ दत्ता-पा० भाषानिर्णय १० ५-५ य उ म ड पर ११ ग ग य उ दिवर्न

उत्तिष्ठतस्तस्य जलाद्रैकुक्षेर्महा-
वराहस्य महौ विगृह्य ।
विधुन्वतो वेदभयं शरीरं
रोमान्तरस्था मुनयः स्तुयन्ति ॥ २९ ॥
तं तदुद्रुस्तोपपरीतचेतसो
लोके जने ये निवसन्ति योगिनः ।

सनन्दनाद्या द्यतिनम्रकन्धरा
धराधरं धीरतैरोद्भूतेक्षणम् ॥ ३० ॥
जयेधराणां परमेश केशव
प्रभो गदाशङ्खधरासिर्चक्रधृक् ।
प्रसूतिनाशश्चित्तिहेतुरीधर-
स्त्वमेव नान्यत्परमं च यत्पदम् ॥३१॥

विष्णुषीयम् ।

जनलोके । विभयं विगतभयमिति क्रियाविशेषणं ॥ २८ ॥ तारतराध्यासायुद्धतेक्षणश्चेति तारतरोद्भूतेक्ष-
णत्वं । तारतरः उच्यते । अविमहानिति चाबन् । उद्धतं उन्नतं ईक्षणं यस्य स तथा ॥ ३० ॥ राज्य-
धीधरीयम् ।

कथं । कृता शब्दसन्ततिः महाधोषो यथा भवति तथा । सप्तम्यन्तपाठे कृता शब्दसन्ततिर्यस्मिन्
रसासले तस्मिन्नपि प्रयत्नलीत्यर्थः । आसानिलेन अस्ताः क्षिप्ताः । जने जनलोके ॥ २८ ॥ उत्तिष्ठत
इति । विगृह्य विशेषेण गृहीत्वा । रोमान्तरस्था मुनय इति जनलोकं यावत्तावद्रोमप्रसारणादिति भावः
॥ २९ ॥ तमिति । तोषेण परीतं व्याप्तं चेतो येषां ते । तारतरोस्त्युदस्य आसायुद्धतेक्षणश्च सन्नवह-
ष्टितं । धीरतैरोद्भूतेक्षणमिति पाठे निर्विशङ्कोदारोक्षणमित्यर्थः ॥ ३० ॥ जयेति । जयेधराणां परमेश्वरः
परमिति पाठे ईश्वराणां ब्रह्मादीनां परमेश्वरः । अतो जगदः प्रसूतादीनां त्वमेव हेतुरीधरश्च नियन्ता ।

विष्णुविषीयम् ।

वाराहलोके ब्रह्माण्डमधोर्ध्वं भिन्नवान्दरिः । छिद्रेण तेन सा देवी स्वां योनिं पुनरायता ॥ इति ॥ २८ ॥
उत्तिष्ठत इति । 'रोमान्तरस्था मुनय' इति जनलोकं यावत्तावद्रोमप्रसारणादिति भावः । स्तुयन्ति स्तेति
शेषः ॥ २९ ॥ तमिति । तोषेणानन्देन परीतानि व्याप्तानि चेतसि मनसि येषां
ते । अतिनम्रकन्धराः श्रीतिमारेण । धीरतैरोद्भूतेक्षणं निर्विशङ्कोदारोक्षणमित्यर्थः ॥ ३० ॥ जयेति ।
ईश्वराणां ब्रह्मादीनाम् । केशवेति । "क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिताम् । आवां त्वाङ्गे संभूतौ
तन्मात्केशवनामवाम्" इति महाभारते । प्रसूत्यादीनां त्वमेव हेतुः ईधरः निवन्ता । परमं च यत्पदं

दत्ताधेयीयम् ।

यथा भवति तथा । आसानिलार्ताः आसरूपानिलेनार्ताः पीडिताः । जने जनलोके ॥ २८ ॥ वेदमयं
वेदप्रतिपाद्यं । विगृह्य विशेषेणगृहीत्वा । रोमान्तरस्थाः रोमान्तराधारेण स्थिताः । रोमान्तरन्यासत्वात् ।
रोमान्तरस्था मुनयः सनकाद्याः । जुषन्ति सेवन्ते ॥ २९ ॥ तोषेण परीतं व्याप्तं चेतो येषां ते तथा ।
धीरतैरोद्भूतेक्षणं धीरतैरोऽन्तन्मदविशङ्कः सयासायुद्धतेक्षणश्च उन्नतहष्टितं ॥ ३० ॥ परमं यत्पदं
रत्नार्थीयम् ।

मान्तरस्थाः सनकाद्याः जुषन्ति सेवन्तइत्यर्थः ॥ २९ ॥ यद्वा पदकम्पौ वेदाभ्येतुप्रसिद्धौ कान्तं कम्पणं

[पा०] १ क ग घ छ प्रशङ्क. ठ ड. विधानं. २ ड. शिमुस्ततो ज विधुन्वता ३ ज युगन्ति न. ठ. ड.
जुषन्ति ४ क. विशङ्क. ५ ग. ज. ष ड. तारतरोद्भूतेक्षणं. [दत्ता० पा०] धीरतैरोद्भूतेक्षणम् । ६ घ. विभो.
७ च. शङ्खनाश. ८ ख. शङ्खवशात्. ९ ग. घ. चक्रधृक्. १० ख. चक्रधृक्. ११ ज. परमपदं देहिताम्.

पादेषु वेदास्तत्र यूपदंष्ट्रा
 दन्तेषु यज्ञाश्रितयश्च वज्रे ।
 हुताश्रजिहोऽसि तनूरुहाणि ।
 दर्माः प्रभो यज्ञपुर्मांस्त्यमेष ॥ ३२ ॥
 विलोचने राश्वहनी मद्यात्म-
 न्तर्काश्रयं ब्रह्मपरं शिरस्ते ।

सूक्तान्यशेषाणि मटाकलापो
 घ्राणे समस्तानि हवींषि देव ॥ ३३ ॥
 सुक्वतुष्ट सामस्वरधीरनाद
 प्राग्वैशकायापिलसत्रसन्धे ।
 पूर्तेष्टधर्मश्रवणोऽसि देव
 सनातनात्मन्मगवन्प्रसीद ॥ ३४ ॥

धित्तुरीयम् ।

हनी सूर्याचन्द्रमसामिति यावत् ॥ ३३ ॥ सामस्वर एव धीरो गन्भीरो नादो यस्य स तथा । प्राग्वंदाः यज्ञसालाविशेषः स एव कापो यस्य स तथोक्तः । पूर्तं स्मार्तो धर्मः । इष्टं श्रौतो धर्मस्त्वावेव श्रवणे धीशरीयम् ।

यत्र परमं पदं तदपि त्वत्तो नान्यत्तत्त्वशेषे प्रभो परं ब्रह्मेत्यर्थः । पाठान्तरं सुगमम् ॥ ३१ ॥ परत्वेन स्तुत्या अस्तुतावताररूपं यत्पररूपेण स्तुवन्ति पादेऽपित्वादिभिः । पादेऽपिति । यज्ञपुर्मांस्त्यमेवेति अतिष्ठा तस्यम्पादनं पादेऽपित्वादिभिः चतुरस्रहस्तात् यज्ञाङ्गत्वात् वेदा यज्ञमयस्य तस्य पादत्वेन निरूप्यन्ते । यूपवदुज्जता दंष्ट्रा यस्य सः तस्य सन्धुक्तिः रे यूपदंष्ट्र । तत्र दन्तेषु यज्ञाः । पुरोडासादि-
 भक्षणायैत्वात् यज्ञा दन्तत्वेन निरूप्यन्ते । चित्तयः “इयेनचित्तं चिन्वीत कङ्कचित्तं चिन्वीत” इत्यादि-
 ह्युक्ताः । यज्ञस्यस्थानि ताश्रितयो वफ्त्यानीयाः हविर्निक्षेपस्थानीयत्वात् । एवं सर्वत्र किञ्चित्सात्म्य-
 सूद्दीप्यं । हुताश्रोऽभिर्जिह्वा यस्य सः । वर्माः तत्र तनूरुहाणि ॥ ३२ ॥ विलोचन इति । राश्वहनी
 तमःप्रकाशधर्मके तत्र विलोचने । शिमेपोन्मेयाभ्यां तयोरेव तमःप्रकाशधर्मकत्वात् । परं ब्रह्म तत्र शिरः
 उत्तमाङ्गं । सूक्तानि वैष्णवादीनि मटाकलापः स्थान्यकेसरसन्धर्मः ऋक्सन्धर्मरूपत्वात् । समस्तानि
 हवींषि प्राणं घ्राणेन्द्रियः गन्धर्वहृत्तराभ्याम् ॥ ३३ ॥ सुगिति । सुक्वतुष्टेत्यादिचत्वारि सन्धोप-
 नानि । सुक्वः जुहः तुष्टं मुखं यत् । वराहमुखाकारत्वात् सुचः । सामस्वर एव धीरो गन्भीरो नादो
 धित्तुरीयम् ।

मुक्त्वस्त्वं तत्र त्वत्तो नान्यत् । तत्परमं पदं त्वमेवेत्यर्थः तस्य त्वन्भीतत्वात् ॥ ३१ ॥ पादेऽपिति ।
 यज्ञा अभिष्टोमाद्याः । चित्तयः कङ्कचित्ताद्यानि मयनानि उत्तररक्तुपूत्ररवेदिश्यानीपानि ॥ ३२ ॥
 विलोचन इति । राश्वहनी चन्द्रार्कोपलक्षितौ यज्ञीयकाङ्क्षी । सर्वांस्तदमिति पाठे सर्वकर्णोक्तयाम्
 सर्वास्पर्दं । ब्रह्म प्रणवः । सटाः सन्धरोमाणि ॥ ३३ ॥ सुक्वतुष्टेति । प्राग्वंदाः अभिष्टोमाद्याः प्रा-
 दत्तायेयीयम् ।

पद्यत इति परं ब्रह्म । तत्त्वमेव । त्वत्तो नान्यत् ॥ ३१ ॥ एवं परब्रह्मत्वेन स्तुत्या अस्तुतावताररूपं
 यज्ञसाधनसंपादकत्वेन स्तुति—पादेऽपित्वादिना । वेदाः पादेषु पादाभिरा इत्यर्थः । एवं दन्तेषु यज्ञा
 इत्यादावपि । यूपदंष्ट्रेत्यनेन यूपस्य दंष्ट्रात्मकत्वेन निरूपणं । तत्रान्यत्वेन सदाश्रितत्वेन योऽङ्गं । एवं हुता-
 श्रजिह इत्याश्रयिणि । पादेषु येषां दंष्ट्रादीं सन्धर्मन्तप्रयोगेन सदाश्रितत्वयथैवोक्तत्वेन यूपदंष्ट्रेत्यादावपि
 तस्यार्थस्त्रीवोधितत्वात्प्रकृपश्राभयकम्पानुपपत्तेः । चित्तयः “इयेनचित्तं चिन्वीत कङ्कचित्तं चिन्वीत” इत्या-
 दिभ्युक्तप्रत्ययानामि ॥ ३२ ॥ सर्वांस्पर्दं सर्वांश्रयीभूतं परं ब्रह्मेति शिरः । शिरसो ब्रह्मर्षोऽशिरमे-
 दादेव अवयवावयवनिरोधेदान् ब्रह्मपुष्टं प्रतिष्ठेति यन् । सटाकलापः स्थान्यकेसरसन्धर्मः ॥ ३३ ॥
 सुक्वतुष्टेत्यादिचत्वारिसन्धोपनानि । सुक्वः जुहः तस्यःजनकं तुष्टं मुखं यत् वराहमुखाकारत्वात् सुचः ।

पदक्रमान्तभुवं भवन्त-
मादिस्थितं चोक्षरविधमूर्ते ।
विश्वस्य विश्वः परमेधरोऽसि
प्रसीद नाथोऽसि परावरस्य ॥ ३५ ॥
दंष्ट्राप्रविन्यन्तमशेषमेतज्-
मण्डलं नाथ विभाव्यते ते ।

विगाहृतः पद्मवनं विलभं
सरोजिनीपत्रमिवोडपद्मम् ॥ ३६ ॥
द्यावापृथिव्योरतुलप्रभाव
यदन्तरं तद्गुणा तैवैव ।
व्याप्तं जगद्व्याप्तिसमर्थदीप्ते
हिताय विश्वस्य विभो भव त्वम् ॥ ३७ ॥

विष्णुशीघ्रम् ।

यस्येति विभः ॥ ३४ ॥ पदानां चरणानां क्रमैर्विशेषैर्विन्यासैः श्रान्ता व्याप्ता भूर्येनासौ पदक्रमक-
न्तभूः तं । विश्वस्यादिक्रितिं भवन्तं विश्व इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ऊडपङ्कं धृतपङ्कं । पङ्कविलितसरोजि-
नीपत्रमिव दंष्ट्राप्रविन्यन्तं भूमण्डलं ते विभाव्यते इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ जगद्व्याप्तौ समर्थाः दीप्तयो यस्य
धीवरीपम् ।

यस्य । प्राग्वंशः अग्निशालायाः पूर्वभागः । “पूर्वभागोऽग्निशालायाः प्राग्वंशः परिकीर्तितः” इति वच-
नात् । प्राग्वंशः कायो मध्यभागो यस्य । अखिलानि सत्राणि द्वादशहादीनि सन्धयो यस्य । तेषां
त्रिद्वयश्ववशावाहस्तम्पदिरूपः प्रात् । पूर्तं स्वातं धर्मः । इष्टं श्रौतधर्मः । तौ ध्वजे यस्य स त्वमपि
सनातनात्मनित्यमूर्ते ॥ ३४ ॥ तद्गुणपादयति—पदक्रमेति । पदक्रमेण पादविशेषेण आकान्ता व्याप्ता
भूर्येन तथाभूतं । भवन्तं विश्वस्यादिक्रितिं जनकं पालकञ्च विश्व इत्यन्वयः । अतः परमेधरोऽसि ।
नाथश्च त्वगेषासि । नाथ्यते प्राग्ध्यत इति नाथः । अभिप्रेतमर्थं याचनीयश्चासीत्यर्थः । पदक्रमकान्त-
मनन्तमादिक्रितं त्वमेवेति पाठे । भो अक्षर! भो विश्वमूर्ते! त्वया पदक्रमैराकान्तमनन्तं विश्वं
तस्मात्त्वमेव विश्वस्यादिक्रितं कारणं । परमेधरश्च नाथश्चासीति धर्मं विश्वः अतः प्रसीदेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥
किञ्च—दंष्ट्रागति । ते तव दंष्ट्रापे विन्यस्तं क्षितमेव भूमण्डलम् । ऊडपङ्कं धृतपङ्कं सरोजिनीपत्रं
सरोजपत्रमिव विभाव्यते । कथमनूतं सरोजपत्रमिव । पद्मवनं विगाहृतः प्रविश्य विहरतः अर्धाङ्गजे-
न्द्रस्य तैवैव दंष्ट्रापे विलभित्यर्थः ॥ ३६ ॥ द्यावापृथिव्योर्दन्तरम् अन्तरिक्षं
विष्णुविशीघ्रम् ।

देशः । सद्यम् आसन्नोपायचोदनाचोदितो यागः । पूर्तं वदाकरणात् । इष्टं यथादि ॥ ३४ ॥ पद-
क्रमेति । पदक्रमान्ताम् आकान्तं व्याप्तम् । अनन्तनादौ च क्षितं शब्दप्रदोत्यर्थः । अक्षरः अकारादि-
द्वयात्रेयीषम् ।

सामखर एव धीरो गीरीरो नादो यस्य । प्राग्वंशः अग्निशालायाः पूर्वभागः । “पूर्वभागोऽग्निशालायाः
प्राग्वंशः परिकीर्तितः” इति वचनात् । प्राग्वंशः कायो मध्यभागो यस्य । अखिलानि सत्राणि द्वादशहा-
दियागाः तेषां जनकाः शरीरसन्धयो यस्य । पूर्तं स्वातादि । इष्टं अगादि । तद्गुणवधर्मजनके श्रवणे
यस्य । सनातनात्मन् नित्यस्वरूप ॥ ३४ ॥ हे अक्षरविश्वमूर्ते अनन्तमाकारं त्वया पदक्रमकान्तं पदक्रमैः
पदविशेषैराकान्तं व्याप्तं । त्वमेव चराचरस्य विश्वस्यादिक्रितं कारणं । अतः परमेधरोऽसि ॥ नाथ्यते
प्राग्ध्यते इति नाथोऽसीति त्वं विश्वः । अतः प्रसीदेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ हे नाथ तव दंष्ट्राप्रविन्यन्तं क्षितमशे-
पमेतज्जूनण्डलं विभाव्यते प्रतीयते । कथमिव पद्मवनं विगाहृतः प्रविश्य विहरतो गजसोऽसि शेषः ।
विलभं दंष्ट्रापे विलभं । ऊडपङ्कं संवत्सपङ्कं । सरोजिनीपत्रं कमलपत्रमिव ॥ ३६ ॥ हे अतुलप्रभाव

[पा०] १ ज—उ. कमलपत्र २ क. ख. घ. छ. शान्तमनन्तमादिक्रितं, छ. कान्तमगजवस्यक्षिति, ३ क. ख. घ.
छ. स. त्वमेवाक्षर. ४ क—घ. च. ज—उ. चराचरस्य, ५ ख. घ. च. छ. तथैव. ६ ख. ग. घ. छ. समकान्तं. [धीप-
पा०] समकान्तं.
वि. ८

परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते ।
तैवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम् ॥ ३८ ॥
यदेतद्दृश्यते मूर्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव ।

भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥ ३९ ॥
ज्ञानस्वरूपमपि स जगदेतद्बुद्धयः ।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंश्रुते ॥ ४० ॥

चिन्तुतीवम् ।

स जगद्भ्रातिसमर्थादीति । हे तथाभूत ॥ ३७ ॥ येन महिम्ना चराचरमेतज्ज्ञानम् । असौ महिमा तैवेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ यदेतन् दृश्यते तदेतन् ज्ञानात्मकं तव मूर्तं तवैव स्वरूपं । तथाऽप्ययोगिनो भ्रान्तिज्ञानेन जगद्रूपं पश्यन्तीत्यन्वयः । ज्ञानात्मनस्तवेति पाठे यदेतन्मूर्तं जगद्दृश्यते तदेतन् ज्ञानात्मनस्तव रूपं जगद्भ्रान्तिज्ञानेन जगद्रूपं पश्यन्तीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ मोहसंश्रुते मोहसंबन्धे सतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

धीषतीवम् ।

तवैव वपुषा व्याप्तः । जगद्भ्रामौ समर्था दीप्तयो वस्तु भो तथाभूत । जगद्भ्रातिसमस्तदीप्ते' इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ३७ ॥ तव वपुषा व्याप्तमेवेत्युक्तिप्रतीतव्याप्यापचारेण परमार्थमाहुः — परमार्थ इति । अन्यश्चेत्तास्ति कथं तर्हि त्वया व्याप्तमित्युक्तं तत्राह — तवैष महिमा मायाप्रभावः । कोऽसौ । येन महिम्ना व्याप्तमेतच्चराचरं जगत्स एव ॥ ३८ ॥ व्याप्या जगतस्तव वैश्वरूपमाहुः — यदेतदिति । तव यदेतन्मूर्तं भूतात्मकं जीवरूपं दृश्यते एतज्ज्ञानात्मनो ज्ञानपनस्य तव ज्ञानमयमेव रूपं । ज्ञानात्मकं तवेति वा पाठः । अयोगिनस्तज्ज्ञानं भ्रान्तिज्ञानेन जगद्रूपं भूतमयं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इह वराहरूपं त्वया लीलया कृतं ज्ञानात्मकमिति किं वक्तव्यं । यतो वस्तुतः सद्रूपान्यतिरेकाजगदपि चिन्तुषीतीवम् ।

अर्थात्मकं नाथ भार्गव्यं । स्थानी वा ॥ ३९ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ परमार्थ इति । परमार्थं सत्यं । स्वल्पतिरिचं परमार्थो नास्ति । "बहुसा, स ब्रह्मा स शिव सेन्द्र सोऽक्षर परमं करारद्, नेह नानास्ति, तसिच्छसे सय ब्रह्मा, सर्वगतत्वात्नन्तस्य, तदनुप्रविश्य, सखलपामयम्, हरिरपिहा भिरुदीयते, हरेर्ने चिन्दिद्वतिरिक्तमस्तीति' इत्यादिभ्यः । अत्र हेतुः येनोपादानभूतेन त्वयैतच्चराचरं व्याप्तः । तव्यं तवैव चराचरात्मनो महिमा । अतस्त्वदात्मकमेवेदं सर्वमिति । त्वद्वयं कोऽपि परमार्थो नास्तीति भावः ॥ ३८ ॥ यदेतदिति । यदेतज्जगद्दृश्यते ज्ञानात्मना त्वया प्रतया व्याप्तत्वादेतत्तव मूर्तं मूर्तिः । तस्माद्योगिनः स्वदात्मकत्वानुभवसाधनयोगधिरहिण एतत्केवल्येवमनुष्यादिरूपमिति भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्तीत्याह — यदेतदिति ॥ ३९ ॥ वस्तुतस्त्वदात्मकस्य जगतः वेचल्येवमनुष्यादिरुक्तत्वेधीवम् ।

धावापुधिब्यैर्यदन्तरमन्तरिक्षं तत्तवैव वपुषा व्याप्तः । जगद्भ्रातिसमर्थादीप्ते । जगद्भ्रातौ सतर्था दीप्तयो वस्तु तथाभूत । जगद्भ्रातिसमस्तदीप्ते इति पाठान्तरं सुगमम् । एतादृशस्तव विश्वस्य हिताय भवेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ विश्वहितकर्तृत्वस्य स्वतन्त्रत्वमेवेति साधेन विष्णोः स्वातन्त्र्यमाहुः — परमार्थ इति । हे जगतः पते । त्वमेक एव परमार्थः स्वतन्त्रः । "स्वतन्त्रं परमार्थोऽयं" इति वचनात् । नाभ्योऽस्ति अन्यः परमार्थो नास्ति । किन्तु सर्वेऽपि स्वदधीना एवेत्यर्थः । तदेवोपपादयति — तवेति । येन महिम्ना चराचरात्मवमेव जगद्भ्रातः । स एव तव महिमा रावप्रभावः ॥ ३८ ॥ "सर्वगतस्त्विन्द्रो" इत्यादिश्रुत्या तर्पस्य ब्रह्माभिन्नवपतीति कथं तदधीनत्वं तत्रातत्र बुभुक्ष इत्यादिभ्यः ध्रुवेरन्यार्थत्वात्साधतीति भ्रान्तिरित्याह — यदेतदिति । अयोगिनो अज्ञानिनः । मूर्तं भूतात्मकं यदेतज्जगद्दृश्यते तदेतज्जगद्भ्रान्तात्मनो ज्ञानस्वरूपस्यैव रूपत्वेन भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति ॥ ३९ ॥ भ्रान्तित्वमेव विकृष्टवर्मप्रदर्शनेनोपपादयति — ज्ञान

ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिल जगत् । प्रसीद सर्वं सर्वैर्त्मन्भयाय जगतामिमाम् ।
ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेधर ॥४१॥ उद्धरोर्नीममेयात्मच्छन्नो देहोऽन्नलोचन ॥४२॥

विभुषीयम् ।

सर्वसर्वात्मज्ञिति अशेषजडाजडस्वमेति यावत् । भवाय भवनाय । जगता विवृण्व्य इति यावत् ॥४२॥

श्रीपरीयम् ।

ज्ञानमित्याहु — ज्ञानस्वरूपमिति । मोहनयसम्पृवे ससारसागरे ॥ ४० ॥ ज्ञानात्मकमेव सर्वमित्यत्र
निवृद्धदनुभव प्रमाणयति—येत्विति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञान वेदान्तपुराणादि । तद्विद ॥ ४१ ॥ प्रसी-
देति ध्रुतिश्च “सर्वं रत्नित्वं ब्रह्म । ऐवदात्म्यमिदं सर्वम्” इत्यादि । सर्वसर्वात्मन् जडाजडस्वरूप ।
वसलस्मिन्निति वास तदर्थम् उर्वामुद्धर एव कृत्वा ज सुप्त न अस्मभ्य देहि । अन्नलोचन अन्न-

विष्णुविजयीयम् ।

पत्वेन दर्शनमेव न भ्रम ज्ञानाकारणानामात्मना देवमनुष्याद्यर्थाकारत्वदर्शनमपि भ्रम इत्याह—ज्ञान-
स्वरूपमिति । ज्ञानस्वरूप ज्ञानात्मकमित्यर्थे । अत्र ज्ञानसत्त्वेन ज्ञानगुणसारत्वात्प्रत्यागतमोच्यते । नाय
श्लोक परविषय शुष्मच्छब्ददर्शनात् प्रकृतिपुरुषविवेक एव नास्ति कृतस्त्वदर्शनमिति भाव ॥ ४० ॥
ये पुनर्बुद्धिमन्तो ज्ञानस्वरूपामविद् सर्वस्य हि भगवदात्मकत्वानुभवसाधनयोगयोग्यपरिसुद्धमनसश्च
ते देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपमखिल जगच्छरीरातिरिक्तज्ञानस्वरूपामात्र त्वच्छरीर च पश्य-
न्तीत्याह—येत्विति ॥ ४१ ॥ प्रसीदेति । भावाय जगतामिति पाठे भावाय सद्भावाय ॥ ४२ ॥

दसाश्रेयीयम् ।

स्वरूपमिति । अर्थस्वरूपमखिल जगत् । ज्ञानस्वरूप ज्ञानात्मक । पश्यन्ती मोहसंप्रवे मोहात्म्यसंप्रवेभ्राम्यन्ते ।
तत्रैव परिभ्रमन्ति । ज्ञानार्थिनो लोके भेददर्शनार्थे अर्थस्वरूपस्य जगतो ज्ञानस्वरूपमज्ञानभेदज्ञान भ्रमएवेति
भाव । ध्रुतिस्तु सर्वस्य तदर्शनत्वात्पर्यकत्वेनान्यत्र भगवत्पादैरेव व्याख्याता ॥ ४० ॥ एवमज्ञानत-
मुपत्या ज्ञानिमत्तमाह—येत्विति । ये ज्ञानविद ज्ञानस्वरूप परमात्मान विदन्तीति तथा । शुद्धचेतस
शुद्धान्त करणास्ते त्वद्रूपमखिल जगत् ज्ञानात्मक प्रपश्यन्तीत्यन्वय । ख्यत इति रूप । “रूप्यत्वात्
अनाद्रप विष्णो साक्षात्सुखारमक । नित्यपूर्णं समुद्रिष्टं स्वरूप परमात्मन” इति वामनपुराणोक्ते ।
ज्ञानात्मक ज्ञानस्वरूप । ब्रह्मज्ञानादिकर्तृ यस्य तत्तथा । आत्मशब्दस्य आदत्तादर्थत्वच । “यथाप्रोक्ति
यथावृत्ते यथासि विषयानिह । यथास्य सन्ततोमात्रसत्तादात्म्येति भण्यते” इति पुराणवचनसिद्ध ।
तज्जगदनादिकर्तृत्व निरूपकत्वच भेदेन दिना नसभवतीति जगद्ब्रह्मणोर्भेद एव विद्वत्समत इति भाव ।
सदुक्तसर्वज्ञभावत्वादे । “प्रेतक्षण्याद्धरेर्भिन्नं तत्तत्र वाचात्मक । इति विश्व प्रपश्यन्ति ज्ञाननिष्ठा
हरे प्रिया” इति । अन्ये तु षडेतदित्यादिकोशप्रय जगद्ब्रह्मणोरभेदपरतया व्याचक्षते । तदुक्तप्रमाणवि-
रोधाज्जडाजडैक्यानुपपत्तेश्च अधिचारितरमणीयमिति शोद्धत ॥ ४१ ॥ सर्वभूतात्मन् सर्वभूतानामन्त-
र्यामिन् । भवन्त्यस्मिन्निति भावो निवास तर्क । उर्वामुद्धर एव करणेन नोऽस्मभ्य ज सुप्त देहि ॥४२॥

सत्त्वोद्विक्तोऽसि भगवन्नोविन्द पृथिवीमिमाम् ।
 रौद्रोद्धर भवायेषु शन्नो देहञ्जलोचन ॥ ४३ ॥
 सर्गप्रवृत्तिर्भवती जगतामुपकारिणी ।
 भवत्वेषा नमस्तोऽस्तु शन्नो देहञ्जलोचन ॥ ४४ ॥
 श्रीपराशर उवाच ॥
 एवं संस्तूयमानस्तु परमात्मा महीधरः ।
 उज्जहार क्षितिं क्षिप्रं न्यस्तनांश्च मेहाम्भसि ॥ ४५ ॥
 तस्योपरि जलापस्य महती नौरिव म्यिता ।

विततत्तातु देहस्य न मही याति संज्ञनम् ॥ ४६ ॥
 ततः क्षितिं समां कृत्वा पृथिव्यां भोगचिनोद्विरीन्
 यथाविभागं भगवाननादिः परमेधरः ॥ ४७ ॥
 प्रायसर्गदग्धानसिलान्पूर्वतान्पृथिवीवले ।
 अमोघेन प्रभावेण मसर्जाभोगवाञ्छितः ॥ ४८ ॥
 भूविभागं ततः कृत्वा सर्गदीपान्यथातथम् ।
 भूरावांश्चतुरो लोकान्पूर्ववत्समकल्पयत् ॥ ४९ ॥

विष्णुसौम्यम् ।

अमोघवाञ्छितः सत्यसङ्कल्पः ॥ ४८ ॥ विमुपादानकारणतया सृष्टि प्रकार । नेताह—निरितरमात्र-
 धीपरीषम् ।

वस्तुप्रसङ्गे लोचने यस्य तस्य सम्बुद्धिः ॥ ४२ ॥ त्व साम्प्रतमिदमेव युक्तमाहुः 'मत्त्वोद्विक्तोऽस्तीत्या-
 दिहाभ्याम्—सत्त्वोद्विक्त इति । भवाय उद्ध्वार्थम् अञ्जवन्ग्रीनित्यभूते लोचने यस्य तन्नस्युद्वि-
 ॥ ४३ ॥ सर्गप्रवृत्तिरिति ॥ जगदुपकाराय वा अस्मत्सुर्गं सदेवास्माभिः प्रार्थ्यत इति स्वमेव जगतासीति
 पुनः सम्बोधयन्ति । देवाः सनन्वनाथाः योगिनः । अद्वतलोचन । अन्ने ह्यसुण्डरीरे लोचने दृष्टि-
 यंस्य भो हृदयसाक्षिस्त्रिलयः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तस्येति । विततत्वात्संग्रहं निगमनम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 प्रागिति । अमोघवाञ्छितः सत्यसङ्कल्पः ॥ ४८ ॥ भूविभागमिति । यथातथं यथावत् । भूरावाध-
 तुरो लोकान्यथा पूर्वं समकल्पयत् सङ्कल्पेनैव सृष्टवान् । पातालैः सह भूरादीनां चतुष्टयं यद्वा महर्षो-
 पस्थापि सङ्कर्षणसुखानलोत्पन्ना शून्यतया नष्टप्रायाश्चतुरो लोकानित्युक्त । तथा च धृतिः "सूर्यापन्त्र-
 मसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिव च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः" इति । दिवः पृथगुपादानात्, सु-
 विष्णुपरीषम् ।

मत्त्वोद्विक्तोऽस्तीति । सत्त्वोद्विक्तोऽसि अतः परोपकारकोऽसि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तस्येति ।
 विततत्वाद्द्विस्तृतस्युत्पिण्डाकारमभयानत्वात् सृष्टिपिण्डाभागा ह्यमुमञ्जन्ति न तु शरासाराः ॥ ४६ ॥
 ॥ ४७ ॥ प्रागिति । प्रभावेण सङ्कल्पेन अमोघवाञ्छितः सत्यवान् ॥ ४८ ॥ भूविभागमिति । भूरी-
 द्वाप्रेषीषम् ।

सत्त्वोद्विक्तः बलशानोद्विक्तः । "यत्तद्वानममाहारः सत्वमित्यभिधीयते" इतिषयनात् । वेदभवाय उद्ध्वार्य
 ॥ ४३ ॥ भूपदेशस्य विततत्वाद्द्विस्तृतत्वात्संग्रहं मञ्जनं नपानि ॥ ४६ ॥ यथाविभागं यथावत् ॥ ४७ ॥
 गिरय एव नसन्ति फानचिनोदित्यतभाह—प्रागिति । अमोघवाञ्छितः सत्यसङ्कल्पः ॥ ४८ ॥ मत्-
 त्वोद्विक्तोऽसि भूविभागविशेषण । यथातथं यथावत् । पातालसर्वात्येन भूरादीनां चतुष्टयं महर्षो-
 सङ्कर्षणसुखानलोत्पन्ना शून्यतया नष्टप्रायत्वात् । "सूर्यापन्त्रमसौ धाता" इतिमिति स्थाने
 रत्नमर्षीषम् ।

यस्य तत्त्वयोधनम् ॥ ३५ ॥ धेर्लानि पाठे धाम्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तस्य सृष्टौ भवत् सृष्टिजंगतामुपाका-

[पा०] १० मनुस्मृत्यनुवर्तिनः, ४३ वा. मनुस्मृत्यनुवर्तिनः, ४३ वा. मनुस्मृत्यनुवर्तिनः १ ४ ५ ६ ७ ८ ९
 १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०
 गितान्मन्त्रान्परमोत्तमोपादे १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०

ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसा घृतः ।
 चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः ॥ ५० ॥
 निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ।
 प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ ५१ ॥

निमित्तमात्रं भुवस्तैवं नान्यत्किञ्चिदपेक्षते ।
 नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ५२ ॥
 इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे चतुर्थो-
 ऽध्यायः ॥ ४ ॥

चिन्तुरीयम् ।

मिति । कित्तुपादानकारणमिति तत्राह—प्रधानमिति । प्रधान कारण उपादानं तद्भूताः । सृज्यश-
 क्तयः सृज्यमतिद्योगिन्यः । परमेश्वरशक्तय एव उपादानमित्यर्थः । प्रधानकारणीभूता इति यदा पाठ-
 स्तदा मुख्यसाधनीभूताः शक्तय इति योजनीय ॥ ५१ ॥ तदेव स्पष्टयति—निमित्तमात्रमिति ।
 सृज्यं वस्तु निमित्तकारणं विना स्वोत्पत्तौ कारणान्तर नापेक्षते । किन्तु स्वशक्त्यैव स्वोपादानभूतया
 क्षीयतीत्यम् ।

वशब्देन महर्लोकौ गृह्यते ॥ ४९ ॥ तदेव भूम्युद्धारदिकोकरचनापर्यन्ता हरेर्लोकौत्त । अथ तेनैव
 ब्रह्मरूपेण कृतां देवादिमृष्टिमाह—ब्रह्मरूपेति ॥ ५० ॥ असौ हरिः ब्रह्मरूपधरः रजसा घृतः सृष्टि
 करोतीत्युक्त । तत्र खोत्पत्तय कर्मासत्तिदुःखादिहेतुत्वात् ब्रह्मणो नित्य कर्मदुःखित्वादिप्राप्तिमाह-
 इत्याह—निमित्तमात्रमिति । असौ हरिः ब्रह्मरूपधरः । अयमर्थः सृज्यानां सर्गे ब्रह्मा निमित्तमात्र पर्ज-
 न्यवत् । सन्निधिमात्रेण साधारणकारणमेव । न तु प्रतिसृज्य स्वयं व्याप्रियते । तथा सन्निधिमात्रेण
 गन्धः श्रोभाय जायत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ निमित्तमात्रमिति । निमित्तमात्रसमवधाने सति कारणत्वेना
 स्थित । सृज्यवस्तु स्वपरिणामशक्त्यैव वस्तुता स्थूलरूपतां नीयते । निमित्तादन्यत्स्थूलरूपपरिणामार्थ
 नापेक्षते । यथा वृणादिबीजेषु सूक्ष्मात्मना स्थितमद्भुरादि पर्जन्ये सति स्वपरिणामशक्त्यैव यथा तथा
 विष्णुचिन्तीयम् ।

तिपातालानामप्युपलक्षणम् ॥ ४९ ॥ ब्रह्मरूपेति । चतुर्वक्त्रधर इति हरेः ब्रह्मरूपधरतया चतुर्वक्त्रत्व
 सुवचम् ॥ ५० ॥ निमित्तमात्रमिति । सृज्यशक्तयः जीवानां प्राचीनकर्मवासनाः ॥ ५१ ॥ निमित्त-
 मात्रमिति । निमित्तमात्रमेव परमपुरुष सुक्त्या नान्यत्किञ्चिद्विशेषकारणमपेक्षते । वस्तु देवादि । स्व-
 शक्त्या स्वकर्मभिः । वस्तुता तत्तत्प्रपत्ता । जीवकर्मायत्तावांश्चिन्तुरीयसृष्टेः तेषु प्रधानकारणत्वोक्तिरौपचारिकी
 एतावतीत्यम् ।

इत्यमहर्लोकस्य पदेन महर्लोकस्य प्रकृष्यात् । तस्माद्विष्णुमिप्रयोगेन च चतुर्लोकः ॥ ४९ ॥ एवं ब्रह्मे
 भूम्युद्धारदिकमुपत्त्वा पुनःसृष्ट्यादिपत्तां स एवेत्याह—ब्रह्मरूपधर इत्यादिना । ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्मरूप-
 धरः रजसा घृतः सृष्टिकारणीभूतरजोत्पत्तयुक्तः । चतुर्वक्त्रधरः चतुर्वक्त्र ब्रह्माण धरतीति तयोक्तः ।
 अनेन चतुर्वक्त्रस्य तदधीनवर्तुत्वमिति दर्शित ॥ ५० ॥ विष्णोर्जगत्कारणत्वोक्त्या प्राप्त प्रकृत्वादिब्र-
 कारित्यशङ्का निरस्तमिति—निमित्तमात्रमित्यादिना । असौ हरिर्निमित्तमात्रं नतु स्वयं विक्रियते । “यथा-
 सन्निधिमात्रेण गन्धः श्रोभाय जायते” इत्यादि प्रागेवोक्तत्वात् । तर्हि कार्याणां कथं विकार इत्यत आह
 —प्रधानेति । सृज्यानां पार्ष्णाणां शक्तयः स्वभावसामर्थ्यानि प्रधानकारणीभूताः विकारे मुख्यकारण-
 भूताः यतः ॥ ५१ ॥ तदेवैवेदमिति—निमित्तमात्रमिति । निमित्तसमवधाने सति कारणत्वेना शिष्य
 सृज्यं वस्तु स्वपरिणामशक्त्यैव वस्तुता स्थूलरूपतां नीयते निमित्तादन्यत्स्थूलरूपपरिणामार्थनापेक्षाते

[पाठ] १ इ उ सर्गकर्मणि ख च, तर्ककर्मणि २ स भूता ३ ज—उ. म्प्रात्यय.

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पद्मपर्वविद्यासर्गकथनम् ॥ ३ ॥ मातृतापेहृतादिनवप्रकारासृष्टिभिरुपगन् ॥ १ ॥ देवासुरादिवृत्तमुत्पत्तयत्पत्त-
नादीनां सृष्टिवर्णनम् ॥ ३ ॥ वेदानानाविर्भावकथनम् ॥ ४ ॥ देवर्षीणां नामधेयादिकथनम् ॥ ५ ॥

श्रीमंत्रेण उवाच ॥

यथा ससर्ज देवोऽर्शां देवर्षिपितृदानवान् ।

मनुष्यतिर्यग्भृश्यादीन्भूव्योमसलिलौकसः ॥ १ ॥

यद्गुणं यत्स्वभावं च यद्गुणं च जगद्भिज्ज ।

सर्गादीं सृष्टयान्ब्रह्मा तन्मनाचक्ष्व कृत्स्नशः २ ॥

श्रीपरमेश्वर उवाच ॥

मंत्रेण कथयाम्येतच्छृणुष्व सुमसाहितः ।

यथा ससर्ज देवोऽर्शां देवादीनिखिलान्भिः ३ ॥

विष्णुसौम्यम् ।

ज्ञानया मूलप्रकृतिशब्दान्यया यस्तुतां फार्यात्सतां नीयत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति श्रीविष्णुस्मृतिविर-
चितायां श्रीविष्णुपुराणटिप्पण्यां प्रथमांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

यद्गुणमिति । सत्त्वाद्यो गुणाः । स्वभावः शान्तपोरमूढतालक्षणरूपमितरेण्यत्प्रवृत्तमसाधारणं स्वरूपं
॥ २ ॥ यथा पुरा पूर्वसिन्धुत्वे यथा सृष्टिरभूत्तथेदानीमपि चिन्तयतोऽनुद्धिपूर्वको मिथ्याज्ञानलक्षणा-
भीषीषम् ।

परिणमते तद्वत् । अतो मोक्षदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायां आत्मप्र-
काशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ततः स्थितिं समां कृत्वा पृथिव्यां सोऽचिनोद्दिरीत् । यथाविभागं यथास्थानं प्राक्सर्गादाधानरि-
त्यान् पर्वतांश्च ब्रह्मरूपधरो देवः सृष्टिं चक्रोत्सुकं । अत्रप्रकारं विज्ञासुः पृच्छति—यपेत्यादिवाक्यां

मंत्रेण । यथेति ॥ भूव्योमसलिलान्वोक्तं स्थानानि येषां ताव ॥ १ ॥ यद्गुणमिति । यद्गुणमित्यादि
गुणः सत्त्वादिः । स्वभावः शान्तपोरत्वादिः । रूपं द्विषाद्यतुल्यादाद्याकारं । यादृग्गुणदीर्घाकारमित्यर्थः
विष्णुचिषीषम् ।

॥ ५२ ॥ इति श्रीविष्णुचिन्तार्यविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ वैकृतसर्गं विस्तरणं पृच्छति यथेति ॥ १ ॥ यद्गुणमिति । गुणाः सत्त्वाद्याः स्वभावः शीलं
इत्यर्थोऽपीषम् ।

इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति श्रीदत्तात्रेयाचार्यविरचितायां सुबोधिन्याख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भूमुद्धारणन्तरं ब्रह्मरूपधरो देवः सृष्टिं चक्रोत्सुकं तामेव विलसतो शातुं पृच्छति—यथा सस-
र्जेत्यादिना । असौ ब्रह्मरूपधरो देवः । भूव्योमसलिलैषिसः भूव्योमसलिलैः आसृजि स्थानानि येषां
ते तथोक्तास्तान् ॥१॥ गुणाः सत्त्वाद्याः । स्वभावः शीलं । रूपं द्विषाद्यतुल्यादाद्याकारः । यादृग्गुणदी-
र्घाकारं जगदित्यर्थः ॥२॥ मन्त्रेण देवानां प्रापन्वादेवादीनिखिलान् । ननुप्रथमसर्गाभिप्रायेण । “दृष्टवो
इत्यर्थावम् ।

रिषी भवतु इति संवन्धः ॥ ४४ ॥ इति श्रीरजगर्भभट्टाचार्यवृत्तश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अविद्यामुक्त्वयोलिदेगुर्षांस्मृतसामपि । विशृष्टिः पञ्चमे प्रोक्ता स्वमुर्गम्पत्तयापरा ॥
नियंस्मृतोऽध्यायवर्ततेति पाठे तन्म ब्रह्मणमित्यंस्मृतः स्वयत्तत्तत्पत्तयौऽपि नियंस्मृतोऽभि-

सृष्टिं चिन्तयत्सस्य कल्पादिषु यथा पुरा । तमोमोहो महामोहस्तामिस्रो बन्धसंज्ञितः ।
अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ४ ॥ अविद्या पञ्चपर्वेणा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ५ ॥

विष्णुचीनम् ।

विद्यापूर्वकं तमोमयो मोहावहव सर्गं प्रादुर्भूतं इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ तमेवार्थं स्पष्टयति—तमोमोह इत्यादिना । तत्र तमोनामान्यात्मन्यात्मप्रलयः । मोहः रेभ्यर्थाविक्रिये स्थायिबुद्धिः । महामोहः शब्दादिविषयभोगेषु पुनः पुनरिच्छा । तामिस्रः भोगप्रतिकूलेषु द्वेषः ॥ अन्धसङ्घाता अन्धतामिस्रः । विना द्वादशोद्भवः भयः । एतेषु “अविद्याऽस्मितारगद्वेषामिनिवेशा पञ्चहेदाः” इति पातञ्जलयोगशास्त्रे

धीषटीयम् ।

॥ २ ॥ ३ ॥ अविद्या विना सृष्टेषु देहेषु जीवानां कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यसम्भवात् प्रथममविद्याविभागमाह—सृष्टिमिति । अबुद्धिपूर्वकं अनवधानमूलः । तमोमयः अविद्यावृत्तिरूपः ॥ ४ ॥ तदेवाह—तम इति । अन्धसङ्घातः अन्धतामिस्रः । पञ्चपर्वणि वृत्तिविशेषा यस्याः सा । तत्र तमोः देहादायनात्मन्यात्मभिमानः । मोहस्तत्सम्बन्धिषु पुरादिषु स्वान्यहमस्मीत्यभिमानः । महामोहः शब्दादिभोगरुहाः । तामिस्रः कप्रतिधाते क्रोधः । अन्धतामिस्रो विनाशाविशङ्कया नित्यं तद्रक्षणायमिनिवेशः । एते पञ्चचिपर्यया पातञ्जले हेदाशब्देनोक्ता—“अविद्याऽस्मितारगद्वेषामिनिवेशा पञ्चहेदाः” इति ॥ ५ ॥

विष्णुचितीयम् ।

रूपमाकारः ॥ २ ॥ ३ ॥ सृष्टिमिति । यथापुरा यथापूर्वम् कल्पादिषु यथा चिन्तयत् । अबुद्धिपूर्वकं विशेषध्यानरहितः । तमोमयः तमोरुपाप्रचुरः । सर्गो नगसर्गः ॥ ४ ॥ तमोमोह इति । अविद्याप-
द्विषाजेयीयम् ।

देवसर्गस्तु स स्मृतः” इति देवसर्गस्तु कृतीयत्वेन बन्धवमाणत्वात् ॥ ३ ॥ यथापुरा यथापूर्वम् । अविद्याया हेयेषु प्राधान्यात्प्रथमं तत्सृष्टिमाह—अबुद्धिपूर्वकं इति । अविष्णु “अ इति शब्दे”ति श्रुते । तस्मिन्बुद्धिरबुद्धिस्तत्पूर्वकः । ब्रह्मणः सर्वकार्येषु विष्णुविषयकबुद्धित्वेऽप्यविद्यासर्गेण सस्यापि बुद्धिर्ब्रह्मणो भविष्यतीति भीत्येव विशेषतः विष्णुबुद्धित्वमत्रोक्तमिति घोष्यः । तमोमयः भूतानां तामसाशरूपस्य तमयो वृत्तिरूपः । तदुक्तं तत्रत्रिविके । “अबुद्धिपूर्वकमिव ब्रह्मणो हरिबुद्धितः । अविद्या पञ्चपर्वेणा प्रादुर्भूता महात्मनः । तामसाजालु भूतानां सत्सु सत्त्वभागिनाः । शताशरजसामेकप्रमसा सर्ववेदिना । केवलस्तमसो योऽस साऽविद्या पञ्चपर्विका । जावायिदुःप्रापदेहादैत्यरक्ष पिशानका” इति । अबुद्धिपूर्वकमिषेत्यत्र ब्रह्मणः सर्वथा विष्णुबुद्धिपूर्वकत्वद्योतनायैवेत्युक्तं ॥ ४ ॥ ता एव तमोवृत्तीराह—तमइत्यादिना । तमआदिशब्दार्थस्तु । ‘तमस्तु शर्वरः प्रोक्तः मोहश्चैव विपर्ययः । तदाग्रहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधः उच्यते । मरणं त्वन्धतामिस्रमविद्या पाञ्चपर्विकेति भारतवचनात् । “तमोऽवता-विपर्यासो मोहोऽन्यस्तु तदाग्रहः” इति हरिवंशवचनान्धावगन्तव्यः । पञ्चपर्वो पञ्चप्रकारः ॥ ५ ॥

शरत्तमीयम् ।

धीयते उपचारादतः पण्डितः । तथाहि “बुद्धिकर्मन्दित्रे चित्ते प्रवाहं वृत्तिचालने । श्रोतोरतीतं समुद्रे च सान्त्वमिच्छन्ति सूरयः” इति शब्दमार्दान्तः । तथापि ब्रह्मणो बुद्धिकर्मन्दित्रवचित्तानि तिर्यग्धि अन्ध-

पञ्चधाऽश्लितः सर्गो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान् ॥ मुख्या नैवा यतः प्रोक्ता मुख्यसर्गस्तैवस्तपम् ॥
बहिरन्तोऽप्रकाशश्च संज्ञतात्मा नगात्मकः ॥६॥ तं दृष्ट्वासाधकं सर्गमन्यदपरं पुनः ॥ ८ ॥

विष्णुजीवम् ।

बन्धन्ते । पञ्चपूर्वा पञ्चावयवं ॥ ५ ॥ पञ्चधा वनास्पतिदुर्मौपदिगुल्मलताप्रकारेणाश्लित उत्पन्नः
प्रकाशश्चैतन्यं तेन बहिरन्तश्च विपरिजित इत्याह—बहिरन्तोऽप्रकाशाद्येति । सामान्यचैतन्यलक्षणादि
विशेषचैतन्याभावात् । बहिरन्तश्चाप्रकाश इति वैचित्र्यमिति । संज्ञतात्मा संपूर्तो नहि व्यक्त आत्मा
हमिति वक्ष्ये स तस्योक्तः । नगात्मकः स्थावररूपकः ॥ ६ ॥ मुद्रयाः सर्गाणां मुद्रे भयाः । मुख्यसर्गं
धीवरीपम् ।

तदेवबहिष्काराद्दृष्ट्वायां सर्गां प्रथममन्तं मोहमयं स्थावरसर्गमाह—पञ्चधेत्वादिसार्धेन—पञ्च
धेति । तस्य सृष्टि ध्यायतः नगात्मकः स्थावररूपः सर्गः पञ्चधाऽश्लितः “बृहद्गुल्मलतावीरुत्समस्ता
स्तृणजातयः” इति । पञ्चमांशे बन्धमानपञ्चप्रकारे जात इत्यर्थः । तस्य सामान्यलक्षणम् । अप्रति
बोधवान् कोऽहमिति परामर्शोऽल्पः । बहिः शब्दादिविषये अन्तः सुखादी च अप्रवृत्तः ज्ञानशून्यः ।
संज्ञतात्मा मूढस्वभावः ॥ ६ ॥ मुख्या इति । मुद्रमित्येव प्रथमं जलपः सर्गो भवतीति मुद्रयाः । नगाः
स्थावराः अत एव पर्वतानां स्थावरत्वेऽपि ब्रह्मसर्गात्प्रमेव पराहेण सृष्टःवापारात्प्रमेव इति पञ्चेत्यु-
च्यते । वज्रा । पर्वतानां पक्षच्छेदनिमित्तमापनुच्यम् । अतः स्थावरत्वं न स्वाभाविकमिति ज्ञानानुप्र-
वेशः ॥ ७ ॥ मुरयसर्गापरितोषेण सर्गान्तरं ध्यायतस्तस्मात्त्रिभिर्दुष्टप्रतिर्यक्सर्गो जात इत्याह ।
तं दृष्ट्वासाधकं सर्गमिति—वमिति । असाधकं गुरुपार्थप्रपुत्रिपुत्र्यं दृष्ट्वा । अपरं सर्गम् । अमन्यत
विष्णुचित्रीपम् ।

वीणाः तमःप्रभृतयो महात्मनः शत्रुर्भूताः ॥ ५ ॥ एतत्समाजकतया बुद्धादिरूपेण च पञ्चधा नगसर्गा
इत्याह—पञ्चधेति । ज्ञानास्पत्यभ्राचुर्येण बृहद्गुल्मलतावीरुचूणेषु तम आदिस्वनादन्वयस्था । अप्रतिबो-
धनाविति नगसर्गास्य तामसत्ये हेतुः । अप्रतिबोधवानिति वा पाठः । बहिःशब्दादिषु अन्तःसुखादिषु
च अप्रकाशः प्रकृतज्ञानरहितः । जलाशयानश्रुतमप्रसरोहणशोहनतादिभिर्बुद्धादीनां त्रिभिर्ज्ञातृत्वसिद्धेः ।
“अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुरदुःखिसमन्विताः” । इत्यादेशं संज्ञतात्मा तमसा संवृत्तचैतन्यः ॥ ६ ॥
मुख्या इति । मुद्रयाः तिर्यगादिसर्गास्वादी जाताः ॥ ७ ॥ वमिति । असाधकं कर्मानधिरासत्येसाराण-
दत्तत्रेयीपम् ।

अपिशासर्गमुक्त्वा वीहृतसर्गोभेदान्दशैरिष्यन्नन्वत्तमःप्रचुरत्वान्मुद्रयाह्वयं नगसर्गमाह—पञ्चधेति ।
सृष्टिं ध्यायतस्वित् प्रकणः सकाशात्जातो नगात्मकः स्थावररूपकः सर्गः पञ्चधाऽश्लितः “बृहद्गुल्म-
लतावीरुत्समस्तास्तृणजातयः” इति पञ्चमांशे बन्धमानपञ्चप्रकारः श्लित इत्यर्थः ॥ तस्यरूपमाह—
अप्रतिबोधवान् । एतादृशोऽहमिति ज्ञानशून्यः । बहिःशब्दादिविषये अन्तःसुखादीषु । अप्रवानः
ज्ञानशून्यः । संज्ञतात्मा मूढस्वभावः ॥ ६ ॥ प्रवृत्तिनिमित्तमथमुद्रकं नगसर्गस्य विशेषज्ञानमाह—
मुख्या इति । नगानां मुरयस्यैव प्रायशः परोपकर्तृत्वेन मुच्यगतिमत्तया । तदुक्तं अथपुराणे । “स्था-
कुभिर्नैरमान्मुद्रया खितेर्गतिरपाप्मते । प्रायः परोपकर्तृत्वात् मुरयस्योत्पत्तयः” इति ॥ ७ ॥ उपास-
र्गापरितोषेण सर्गान्तरं चिन्तयतो ब्रह्मणस्तस्मात्त्रिभिर्दुष्टप्रं तिर्यक्सर्गं बहून् तत्र नितिरामाह—वमिति ।
रत्नार्गीपम् ।

रत्नसिंहानि यदा तदा जात इत्यर्थः । तिर्यक्स्रोतस्त्वे हेतुन्तरमाह—यमादिनि । तिर्यगदृष्टमहादर-

तस्माभिध्यायतः सर्गस्तिर्यक्स्रोताभ्यवर्तत ।

यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तिस्ततिर्यक्स्रोतास्ततः स्मृतः ९

पश्चादयस्ते विरयातास्तमःप्राया ह्यवेदिनः ।

उत्पथग्राहिण्यथैव तेज्जाने ज्ञानमानिनः ॥१०॥

अहङ्कृता अहंमाना अष्टाविंशद्ब्रह्मात्मकाः ।

अन्तःप्रकाशास्तो सर्वे आच्युताश्च परस्परम् ॥११॥

विष्णुद्वीपम् ।

॥ ७ ॥ असाधकं पुरुषार्थस्वासापक । अमन्यत् अमन्यत ॥ ८ ॥ तिर्यगेर स्रोतो गमन यस्य स

तिर्यक्स्रोताः ॥ ९ ॥ अवेदिनः परलोकसाधनविवेकहीनाः । उत्पथग्राहिणः । उत्पथमनिष्टसाधनं

गृह्णन्तीति ॥ १० ॥ अहङ्कृताः आत्मोक्तपेवेदिनः । अहंमानाः अनात्मन्यात्माभिमानयुताः । अष्टाविंशद्ब्रह्मा-

त्मकाः । एकादशेन्द्रियाणामपाटवादेकादशेन्द्रियवधाः । “आध्यात्मिकात्रयस्यः प्रकृत्युपादानकालभा-

धीवरीयम् ।

दध्यावित्यर्थः । अमन्यत परं पुनरिति पाठः साधुः ॥ ८ ॥ तस्येति । तिर्यक्स्रोताभ्यवर्ततेत्यत्र सन्धिर-

कार्पः । यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तिस्तिर्यक्साधारसत्कारेण प्रवृत्तिः प्रकृष्टा वृत्तिः जीयनं यस्य सः ॥ ९ ॥ पश्चा-

दय इति । पश्चादय इत्यादिशब्देन पश्चादयस्तेषां लक्षणं । तमःप्रायास्तमोभिकाः । अवेदिनः अनु-

सन्धानशून्याः । तथा च श्रुतिः—“अथैतरेषां पशूनामज्ञानायपिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति

न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तन न लोको” इति । उत्पथग्राहिणः उन्मार्गवर्तिनः । भक्ष्यामदय-

गन्ध्यागम्यादिविवेकश्लेषा इत्यर्थः । अज्ञाने विपर्ययज्ञाने सन्ध्याज्ञानाभिमानिनः ॥१०॥ अहङ्कृता इति ।

अहङ्कृताः साहङ्कारमेव कृतं कर्म येषां ते । अहंमानाः साहङ्कार एव मानः अब्रह्मो येषां ते । अष्टा-

विष्णुपिपीपम् ।

प्रवर्तकम् ॥ ८ ॥ तस्येति । तिर्यक्स्रोता वायुवत्तिर्यक्प्रवृत्तः । पार्थाभ्यामुत्पन्न इति वा ॥ ९ ॥ पश्चादय

इति । अवेदिनः अविवेकिनः । उत्पथग्राहिणः मारुगमनादिदुर्मार्गगताः । अज्ञाने सन्ध्याज्ञानाभावेऽपि

सन्ध्याज्ञानमानिनः ॥ १० ॥ अहङ्कृता इति । अहङ्कृता अवलिप्ताः । अहंमानाः तद्देतुशरीरात्स्वाग्नि-

मानिनः । अष्टाविंशद्ब्रह्मात्मकाः अष्टाविंशतिशक्तिवधा वायुक्ताः । “एकादशेन्द्रियवधा नवयाम्भादय-

वृत्तात्रेयीयम् ।

तं मुख्यसर्गमसापकं पुन्यार्थसाधनप्रवृत्तिशून्यं गत्वा पुनः अपरं सर्गममन्यत दधौ ॥ ८ ॥ तस्य

ब्रह्मणः सत्तास्ततिर्यक्स्रोताः सर्गं अभ्यवर्तत अजायत । तिर्यक्स्रोताभ्यवर्ततेत्यत्र सन्धिरार्पः । यस्मा-

त्तिर्यक्प्रवृत्तस्ततः स सर्गस्तिर्यक्स्रोताः स्मृतः । तिर्यक्प्रवृत्तत्वच । “नापो नोर्ध्वं दिव्या तु पुनस्तत्रैव

यज्जगिः । यज्ञोपयोगश्च सतामुपहारं विनाऽपिच ।” इति ब्रह्मपुराणवचनाद्वगन्तव्यं ॥ ९ ॥ ते तिर्य-

क्स्रोतस्तः पश्चादवो विरयाताः । आदिपरात्मक्यादिकं गृह्यते । तेषां स्वरूपमाह । तमःप्रायाः अज्ञान-

प्रचुराः । अवेदिनः आहारनिद्रादिष्वस्तिरिचविषये ज्ञानशून्याः । “अथैतरेषां पशूनामज्ञानायपिपासे

एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तन न लोको” इत्यैतरेयश्रुतिः । उत्पथ-

ग्राहिणः मारुगमनादिमार्गगताः । अज्ञानेऽयथार्थज्ञाने । ज्ञानमानिनः सन्ध्याज्ञानाभिमानिनः ॥ १० ॥

अहङ्कृताः अवलिप्ताः । अहंमानाः अहमित्यभिमानवन्तः । अष्टाविंशद्ब्रह्मात्मकाः अष्टाविंशत्कारस्व-

रत्नगर्भीयम् ।

गतिर्यस्य सः ॥ ९ ॥ बहिः शब्दाद्यै । अन्तरमुखादौपानाच्युताः अनाच्युतज्ञानाः । तत्रहेतुःप्रकाशा इति

[पा०] १ [ल० पा०] स्रोतोभ्यवर्तत २ च प्रवृत्तस्त च प्रवृत्तोऽपि ३ क. व. छ. छ—उ. स्रोतस्तत् ४ क. प्र. प. क. न विभात्मका ज ट ठ. विभाविता [वि० पा] विधात्मिका.
वि. ९

विष्णुवीचम् ।

ग्याग्याः । श्याया विषयोपरमात्पञ्च नव सप्तदशोऽभिहितः । उद्ःशान्तोऽभ्ययनं दुःशविषाणामनसमु-
त्थानिः । शान्तं सिद्धयोऽष्टावितिसाहस्रोत्तमवपुर्द्वीनामद्विसिद्धीनांश्च विषयं पात्रं पुष्टेः शान्तस्य श्यायाः पूर्वो-
क्तैर्नादानवर्षैः सहस्राष्टमिन्द्रयाः । तत्रात्मजाः स्वमाशाः । यदा द्विसिद्धिभक्तिदा इति पाठः सदा । "वी-
रजो महिषः कृष्णःशूबरो गजयो रजः । द्विशयाः पतारभेमे भविष्मभूभ मत्तम । शान्तोऽष्टोऽभ्ययतो
धीपरीचम् ।

द्विसिद्धधात्मजाः अष्टाविंशतिरुपसमायाः । अग्नःसुगन्दादौष प्रकाशाः प्रकृष्टं शानं येषां ते । आहृत्य
परम्परम् अन्योन्वामिजात्यसम्भारान्नभिदाः । अष्टाविंशतिश्यायाः साहस्रोत्तमः । "एकादशेन्द्रियश्यायाः
सहस्रद्विवर्षैरमात्रिन्द्विष्टाः । सप्तदशया तु पुष्टेर्विषयं वापुष्टिसिद्धीनाम् । आश्याभिषाभगणः प्रहनु-
पादानसालभाग्यायाः । श्याया विषयोपरमात्पञ्च नव सप्तदशोऽभिहितः । उद्ः शान्तोऽभ्ययनं दुःश-
विषाणामनसः मुष्ट्यानिः । शान्तं सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽष्टमसिद्धिभः" । अयमर्थः । इन्द्रियश्याया एका-
दश । अन्धधधिरत्वादिरूपान् वैश्वान्वास्वार्थपहणसतिरुपाः । सुर्द्वीना नवानां सिद्धीनाश्चादानां वैश्व-
त्वात्सप्तदशौ पुष्टेर्वयः । तदेवमष्टाविंशतिश्यायमात्राः पञ्चादयः । यदापि मनुष्यादीनामिन्द्रियश्यायाः
सम्भवन्ति तथापि दिग्भो वशाधिरुवादेवमुक्तं । तत्र नव सुर्द्वीराह—भाष्यान्तिश्याः प्रहनुपादानसाल-
भाग्यायाभितस्तुष्टयः । तत्राष्टविषप्रहत्या विषाष्टयान्तुष्टोऽप्यीति प्रहत्याग्या मुष्टिः । साहस्रवर्ष-
योपादानमात्रा कृताधोऽर्गोति मुष्टिर्नादानाया । बालस एव नेत्यदि, किं ध्यावष्टोमेति मुष्टिः का-
लात्या । भाग्योदयात्मेत्यतीति मुष्टिर्भाग्याया । एताभाभानमपिहृत्य भवन्तीत्याप्तान्तिश्याः मुष्टय-

तमप्यसाधकं मैत्र्या ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् । । ऊर्ध्वस्रोतास्त्वृतीयस्तु सात्त्विकोर्ध्वमध्वरत १२॥

चित्तुषीयम् ।

गौरः शरभञ्जमरी तथा । एते चैकशफाः क्षुत्तः शृणु पञ्चनरान्पशून् । आ शृगालो वृको व्याघ्रो
मार्जारः शशशल्पकौ । सिंहः कर्पिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः । कद्गृध्रवक्राश्चैव भासमानहून्यर्हिणः ।
इंससारस्तचक्राहकाकोल्कादयः रत्नाः” । अत्र मकरादिसर्गः पश्चिमसर्गश्चैव इत्यष्टाविंशतिसङ्ख्या
गमयितव्या । अपृताश्च परस्परं अन्योन्यमप्यज्ञानवन्तः । पितृभ्रातृव्यादिरूपेणापरिज्ञानात् ॥ ११ ॥

श्रीधरीयम् ।

अतस्तः । अर्वाणामार्जनरक्षणव्यथदिदोपदर्शनेन शब्दादिपञ्चविषयोपरमात्मश्च तुष्टयो वाक्षविषयत्वात्
वाह्याः । एवं नव तुष्टयोऽभिहिताः । अष्टसिद्धीराह—उह इति । उपदेशानपेक्षमेवार्थोन्नयनगूहसिद्धिः ।
प्रासङ्गिकान्धव्यवणार्थज्ञानं शब्दसिद्धिः । गुरूपदेशादेव ततोऽधिकार्थज्ञानमध्ययनसिद्धिः । दुःख-
त्रयविधातास्त्रिभिः सिद्धयः । सुहृत्प्राप्तिर्तार्थसिद्धिः विद्वत्तपस्विभूषणालभ्याऽर्थसिद्धिः । इत्येता विषयान्-
सिद्धयः । अथ च इन्द्रियाशक्तिस्तुष्टिसिद्धिरूपस्त्रिविधः । सिद्धेर्गुणेः पूर्वोऽङ्कुशः प्रलिषात इति एवं
श्लोकत्रयस्यार्थः । आत्मा च तुष्टिसिद्धीनाम् अन्मात्म्या सलिला चैत्यादिपारिभाषिकं संज्ञान्तरं उक्तदय-
न्तरभेदश्च निवारभ्यास्य लिख्यते । अष्टाविंशद्विधात्मिका इति वा पाठः । तदा तु भागवतोक्तः । नव
द्विधात्माः पदेकशफाः त्रयोदश पञ्चनराः इत्यष्टाविंशतिभेदा प्राह्याः । तदुक्तम् “गौरञ्चो नहिपः कृष्णः
शूकरो गवयो रुदः । द्विधापदाः पशवश्चेमे अविष्टुश्च सत्तम । खरोऽण्डोऽध्वरतो गौरः शरभञ्जमरी
तथा । एते चैकशफाः क्षुत्तः शृणु पञ्चनरान्पशून् । आ शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्पकौ ।
सिंहः कर्पिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः” । इति ॥ ११ ॥ त्रिर्वस्वोपरितोषेण ध्यायतो देव-
सर्गोऽभूदित्याह—तमप्यसाधकमित्यादित्रिभिः—तमिति । ऊर्ध्वमुपरि देहाद्गृहिरेव स्रोत आहारगार्हणं
विष्णुविशीयम् ।

दैनिकस्य प्रथमाच्छादनप्रतिष्ठादानशय्याकौतुकमङ्गलाचरणादिना जयः । मित्रयोगवशादर्धेशिद्धिरपि-
गम्याख्या । विद्वत्तपस्विभूषणालभ्यार्थसिद्धिः सदा प्रमुदितालम्बेवष्टौ सिद्धयः । नव तुष्टयः । इन्द्रिया-
शक्तयश्च मोक्षान्तरायाः । उक्तं च साङ्ख्ये “एकादशेन्द्रियवशः सह बुद्धिवयैरशक्तिरुद्विष्टाः । सप्तद-
शधा तु बुद्धेर्निर्गम्यास्तुष्टिसिद्धीनाम् । आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्यावि-
षयोपरमात्मश्चनव तुष्टयोऽभिहिताः । ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविषातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । वानं च
सिद्धयोष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः” इति । त्रिविधः त्रिपर्ययः शक्तिस्तुष्टिरिति । सिद्धेर्गुणस्याङ्कुशः
अन्तरायः । आपृताः परस्परं पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धानभिहाः ॥ ११ ॥ तमिति । ऊर्ध्वस्रोताः अस्त्वृ-
दत्तात्रेयोपम् ।

ररादिचर्मयन्ताः पदेकशफाः । आदिगोधान्ताः एकादश पञ्चनराः । जलजाः पक्षिण इति द्विधा
द्वयमित्यष्टाविंशत्यकाराः इति भावः । अन्तःप्रकाशाः अन्तः हृदि प्रकाशो ज्ञानं तेषां ते तथा । अत्र-
यज्ञाद्यद्दयज्ञमं तदेव जानन्ति नराश्चतुर्भ्यामित्यर्थः । इदं चरुतावरणां तिरश्चां च साधारणलक्षणं ।
तदुक्तं पाद्ये । “तिरश्चीनाः स्थावरश्च अन्तरपदा इतीरिताः । यत्प्रसन्नानुमानाभ्यां इहज्ञानं नशास-
तः” इति । आपृताश्च परस्परं परस्परं भगिन्वादिसंबन्धानभिहाः ॥ ११ ॥ तमिति । तृतीयः सर्गः
ऊर्ध्वस्रोताः ऊर्ध्वस्रोतशब्दवाच्यः । सात्त्विकः भूतांशः सत्त्वगुणजन्यः । तदुक्तं तत्रविवेके । “भौत्ति-

ते सुरप्रीतिवहूला बहिरन्तश्च नाश्रयाः । ततोऽन्धं म तदा दृष्यां साधकं सर्गमुत्तमम् ।
 प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतोद्भवाः स्मृताः १३ असौधकांस्तु ताञ्जात्वा सुरयमर्गादिगम्ममान् ।
 तुष्टात्मानस्त्वृत्तीयस्तु देवमर्गस्तु स स्मृतः । तथाऽभिध्यायतस्तस्य मत्सामिध्यायिनस्ततः ।
 तसिन्तर्गेऽभवत्प्रीतिनिष्पन्ने ब्रह्मणस्तदा ॥१४॥ प्रादुर्बभूव चाप्यकादर्वांस्रोतांस्तु साधकः १६

विष्णुश्रीयम् ।

ऊर्ध्वस्रोतस्त्वमुपपात्यति—व इति । ऊर्ध्वमवर्तत इत्यध्याहरणीयं । गुणमानत्वः । प्रीतिर्दोषः ॥ १३ ॥ दृष्यां
 ध्यातवान् ॥ १५ ॥ सन्ध्याभिध्यायिनः असौघसङ्कल्पस्य । अज्यघान् मह्यदिपरपरया ॥ १६ ॥
 धोपरीयम् ।

यस्य सः अमृतदर्शनादेव हृतिः । तथा च हृतिः “अ इ वै देवा अस्मिन् न विषन्त्येतदेवात्वं दृष्ट्वा
 तृष्यन्ति” इति । सात्त्विकोर्ध्वं सार्विकं सुरप्रकारादिषु ऊर्ध्वमधिकं यथा भवत्येवमवर्तते ॥ १० ॥
 वदेवाह—त इति । सुरं विषयेन्द्रिगसयोगत्र । प्रीतिः तन्निमित्तो हर्षः सत्प्रादिभ्याम् । सुरप्रीति-
 बहूले येषाम् ॥ १३ ॥ तुष्टात्मन इति । तन्निमित्तं सुन्दरत्वात्प्रीतिरभवत् ॥ १४ ॥ तथाऽपरिदो-
 षेण मनुष्यसर्गं कृत्वा निर्याह—ततोऽन्यमिन्द्रादिचतुर्भिः ॥ १५ ॥ तथेति । मत्सामिध्यायिनः मत्स-
 सङ्कल्पस्य । भगवद्भ्रान्तगीलभ्येति वा । अज्यघारिणि । सुरप्रादिसर्गेष्वपि ममान् तेष्वपि तन्मातृमु-
 त्तवान् । तथा च वायुः—“अज्यघान्नायते चास्य मनसा यदादिच्छति । यनीदृत्त्वाऽऽगुण्यत्वात्प्रा-
 दिष्णुचित्तयम् ।

भूमिषः । सात्त्विकोर्ध्वमित्यर्थः सन्धिः । ऊर्ध्वमवर्तत सुलोकेऽवर्तते ॥ १० ॥ त इति । सुरप्रीति-
 बहूलाः विषयानुभवदशां सुरं । तज्ज्वलिता निर्वृतिः प्रीतिः । प्रकाशाः प्रकृष्टज्ञानाः ज्ञानविशेषप्रदिताः
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत इति । सुरयमर्गः आदित्या सभयानां सर्गाणां ते तयोवाः ॥ १५ ॥ तथेति ।
 सत्सामिध्यायिनः सदा सत्सङ्कल्पस्य । अज्यघारित्वेत्च्छरीयेपाज्ञानप्रुमिव्यायाप्यायनद्वारा । इदं च
 सर्वमर्गेष्वपि समम् । “अज्यघान्नायते चास्य मनसा यदादिच्छति । यनीदृत्त्वाऽऽगुण्यत्वात्प्रा-
 त्यस्त्वभावतः” इति वाक्येः । सायकः “असौ प्रासादुतिः सन्ध्यादितम्” इत्यदिप्रकारेण यथाग्निना
 दत्तायेषीयम् ।

केन तु सत्त्वेन गृहं तद्वत्त आण्डजम् । रूपं यत्रापि तु तमः शतमेव प्रकीर्तितम् । तयो रङ्गस्य-
 स्त्वेवं पुनरिन्द्रानिन्द्राजमि”रिति । ऊर्ध्वस्रोतश्चाज्यघारये प्रवृत्तिनिमित्ततात्—ऊर्ध्वमिति । सात्त्विको-
 र्ध्वमिति सन्धिरार्थः । यतो देवाः नियमेनोर्ध्वं गन्तारत्सोर्ध्वं सर्गः ऊर्ध्वगोत्रा इत्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्म-
 राणे । “नियतादूर्ध्वं गन्तारो देवा मोक्षैरभ्यगिनः । ऊर्ध्वगोत्रम इत्येव तस्मात्ते परिपीर्तिताः ।” इति
 ॥ १५ ॥ तेषां स्वरूपमाह—त इति । प्रकाशाः प्रकृष्टज्ञानदन्वाः ॥ १३ ॥ तन्निन्देवमर्गं शानादिमु-
 विशयेन पूर्वसर्गापेक्षाऽतिशयेन प्रीतिरभवत् ॥ १४ ॥ ततो सुचरितैस्त्वस्रोत्सोऽज्ञाः साम्यनिमित्ता-
 नायोपत्येन देवानां तु सिद्धज्ञानत्वेन रूपेण सुरपार्थसत्पारत्वान्मुचयमर्गादिगभारतागाधरात्मनां
 यत्साधकं मानुषसर्गमुत्तमं दृष्याविलभेः ॥ १५ ॥ तथेति । सन्ध्याभिध्यायिनः परमज्ञानध्यायिनः । “सर्वं श-
 नमन्तं ब्रह्मे”ति ध्रुतेः । अज्यघात्प्रकृतैः । तत्र प्रागुच्यमर्गेष्वपि मम । “अज्यघान्नायते चास्य
 रयमर्गेष्वपि ।

॥ १६ ॥ तुष्टात्मनः गुणाभासः । तुष्टात्मनश्चैव विस्वाद्यः । अत ब्रह्मणे शिरोभ्यम् । अत प्राह ।

यस्मादर्वाग्म्यवर्तन्त ततोर्वाग्म्योत्सस्तु ते । प्रकाशा वहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते १८ ॥
 ते च प्रकाशावहुलास्तमोत्रिका रजोधिकाः ॥१७॥ इत्येते कथिताः सर्गाः पंडत्र मुनिसचम ।
 तस्मात्ते दुःखवहुला भूयोभूयश्च कारिणः । प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो प्रक्षणस्तु सः ॥१९॥

विष्णुसूत्रम् ।

अर्वाक् व्यवर्तन्त । स्वर्गमपि गत्या पुनरागमनात् ॥ १७ ॥ साधकाः ज्ञानकर्मभ्यामपेक्षितपुरपार्थसाधनात् ॥ १८ ॥ पंडितर्वाग्म्योत्सो विहाय पंडिति यदुक्तं तदेव स्पष्टयति—प्रथम इत्यादिना । प्रक्षणः श्रीधरीशम् ।

क्षत्वात्साभावतः । इति ॥ १६ ॥ यस्मादिति । यस्मादर्वाग्म्यः प्रविष्टेनाहारेण व्यवर्तन्त ॥ १७ ॥ तस्मादिति । तस्मात्तन्मस उद्रेकादुःखवहुलाः । रजोधिकत्वाद्भूयोभूयश्च कर्मशीलाः । प्रकाशमवहुत्वाद् वहिरन्तश्च प्रकाशाः प्रकृष्टज्ञानाः । साधकाः कर्मज्ञानाधिकारित्वात् ॥ १८ ॥ इतीति । पठत्रेति । द्वितीयाध्यायोक्तेः सप्त पठते सर्गाः । तथाहि । इन्द्रियदेवतासर्गस्य वाह्यदेवतासर्गस्य च देवतासर्गत्वेनैक्यम् । इन्द्रियसर्गेण सह भेदश्च विवक्ष्यते । अहङ्कारविद्यासर्गवोर्युद्धिभेदत्वात् । बुद्ध्यात्मकमहत्त्वान्तर्भावः । भौतिकरूपद्रव्यसर्गस्य च भूतसर्गान्तर्भावः । एव च सति महत्त्वभूतेन्द्रियसर्गास्तथा । मुख्यनिर्यद्यनुष्यसर्गाश्च त्रयः । इत्येव पठते सर्गाः कथिता इत्यर्थः । तत्रैव कथितं विष्णुसूत्रेणम् ।

लोकसाधकः ॥ १६ ॥ यस्मादिति । अर्वाक् भूमौ व्यवर्तन्त । व्यवर्तन्तेति पाठान्तरम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतीति । पठत्रेति नगादयश्चत्वारः । अविद्यावधनुष्टिसिद्धिरूपोऽज्ञानतरीयकोऽनुग्रहसर्गो षष्ठः । अत्र वायुः । “अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्थो व्यवस्थितः । विपर्ययेण चाज्ञानया सिद्ध्या तुष्टया तथैव च । स्वांशेषु विपर्ययाच्चिर्यग्योनिष्वशितः । सिद्धत्वात्मना मनुष्येषु सुखा देवेषु कृत्स्नाः ।” इति । तस्य तत्त्व विपर्ययादितरेषामनुप्रादकत्व । देवसर्गान्तर्भूतः कुमारसर्ग इत्येके । सप्तात्रेतिपाठे नगादयश्चत्वारः दशात्रेयीवम् ।

मनसा यद्यदिच्छति । वशीकृतत्वाद्द्विगुण्यात्सापेक्षत्वात्साभावतः । इति वायुतेः । शत्रुभूतः सर्ग इति शेषः । साधकः पुरुपार्थ इति शेषः ॥ १६ ॥ मानुषेण्वर्षावृद्धप्रवृत्तिनिमित्तमाह—यस्मादिति । पुरुपार्थहेतुप्रयत्नेन विना प्रायोऽधोगतिमत्त्वान्मानुषा अर्वाक्सोत्स इत्युच्यन्त इत्यर्थः । तदुक्तं प्रह्लादरागे । “प्रायोऽधोगमन यस्मात्प्रयत्नेन दिना भवेत् । अर्वाक्सोत्स इत्येव मानुषाः परिकीर्तिताः ।” इति । ते च त्रिविधा इत्याह—ते पति । प्रकाशावहुलाः ज्ञानाधिकाः । सत्त्वगुणकार्योक्त्या तेषां सात्त्विकत्व दर्शितं । तमोत्रिकास्तमोनिष्ठाः । रजोधिकाः रजोनिष्ठाः ॥१७॥ तस्मात्तमोनिष्ठाः दुःखवहुलाः । रजोनिष्ठाः भूयोभूयश्च कारिणः । कर्मपराः सात्त्विकाः वहिरन्तश्च प्रकाशाः वहिरन्तर्विषये प्रकृष्टज्ञानवन्तः । ते त्रिविधाः मानुषाः । साधकाः स्वस्वगतिसाधकाः ॥ १८ ॥ सर्गप्रपञ्चमुपसंहरति—इतीति । इत्युक्तप्रकारेण मुख्यसर्गादयः पट्सर्गाः कथिता एतानि गुण्यादयश्चत्वारः सर्गा उच्यते । तथाऽपि अर्वाक्सोत्ससर्गस्य सात्त्विकविभेदान् त्रैविध्यात्तत्रित्वाभिप्रायेण पंडितुक्त । मनु मुख्यसर्गात्पेक्षया पञ्चापर्वादिशासर्गस्य पूर्वमुत्त्वात्पादारभ्य गणनायां सप्तसर्गाः स्युः । अतः कथं पंडितेभ्येन इत्थं अविद्यासर्गस्य भूतांशतनःकार्थत्वेन भूतस्यस्यन्तर्भूतत्वेन प्राकृतत्वाद्द्वैतसुराग्रमर्गादिभिरपरिगणनं । तर्हिभूतसर्गान्तिरूपेणैवाविद्यासर्गास्यापि सिद्धत्वाद्द्रव्याण्डवैतसर्गान्तिरूपेणान्तरे तत्रिरूपं कृत इति चेत्

तन्मात्राणां द्वितीयश्च भूतसर्गो हि स स्मृतः ।	तिर्यग्भोतास्तु यः प्रोक्तः तिर्यग्योन्वः स उच्यते ।
वैकारिकस्तु तृतीयस्तु सर्गो गेन्द्रियकः स्मृतः ॥२०॥	तद्वैकारिकसोतर्गा षष्ठो देवसर्गस्तु संस्मृतः ॥२२॥
इत्येव प्राकृतः सर्गः सम्भूतोऽर्षुद्विपूर्वकः ।	ब्रह्मोऽर्षुसोतर्गा सर्गः महत्तमः स तु मातृपुत्रः २३
सुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु सुख्यायै स्वावराः स्मृताः २१	

विष्णुपरीक्षम् ।

परमात्मनः ॥ १९ ॥ बुद्धिपूर्वकः बुद्धिमहात् तत्पूर्वकः ॥ २१ ॥ तिर्यगेव योनिर्वन्दनभानं यम् म तिर्यग्योनिः । तत्रभवत्तैर्यग्योन्वः ॥ २२ ॥ अनुमदः लोकानुमदार्थं मरीच्यारिमर्गः । अनुद्विर्गतीत्यनु-
 पदः । तामसत्र सः अप्रकारास्यादि संभषात् । वैश्रताः विद्वत्भूताऽन्याः सुख्यसर्गादयोऽनुपदमर्गान्ताः
 भीषरीषम् ।

ब्रह्मन्तरभेदविवक्षया नवधा विद्वत्ब्रह्माद्—प्रथमो महत् इत्यारिना । विराट्प्रथमद्विर्गत्प्रथमिमानितो
 मध्यमः महत्तत्त्वं समष्टिगरीरभूतोऽती मध्यसर्गो विशेष इत्यर्थः । यद्वा मध्य परमात्म तत्पूर्वसर्गो
 विशेष इत्यर्थः ॥ १९ ॥ तन्मात्राणामिति । देवतासर्गभेदविवक्षया इन्द्रियसर्ग एव वैकारिक इत्युच्यते
 ॥ २० ॥ इतीति । इत्येव प्राकृतः प्रवृत्तीनां मद्याण्डवारणानां सर्ग इत्यर्थः । अनुद्विर्गविद्या प्रवृत्तिभ-
 त्पूर्वेष्वस्मभूतः । यद्वा बुद्धिमहत्तत्त्वं तत्पूर्वकसदादित्यर्थः ॥ २१ ॥ पञ्चमाधेयि । तिर्यगेव योनिर्वन्दन
 स तिर्यग्योनिः स एव तैर्यग्योन्वः । 'स्वार्थे व्यम्' स पञ्चमः सर्ग उच्यते । ततः सारिकादेवसर्गा।

विष्णुपरीषम् ।

महाद्वयस्यः इति । अथातुमहत्त्वान्तरौ विषयीतुमुपात्तु सर्गाननुवदनि—प्रथम इत्यारि । ब्रह्मन्तरभे-
 पावशितस्य परमक्षणः । तुमद्वेनेतत्सुचितम् । अहोकारस्य महत्तन्तर्भासः । भीषीव्याण्डव्यः भूतसर्गो-
 इत्येवैषीषम् ।

प्राकृतत्वात्तस्या अपि हरिणा मध्यमपुत्रव्यापत्तय मध्यमि जित्वायाः मद्याण्डान्तः पुनर्मद्यो निःसृत्-
 त्वानिप्रोपेण नभिरूपेण । तदुक्तं भाषे । "पञ्चपरात्पविपातु भूतोभयो हरिणा पुनः । वदन् प्रसर्ग
 भिन्ना सा पुनस्तेन निःसृता । तत्तद्वृत्त्यव्यापत्तय तन्मात्मा प्राकृता सृष्टेः"ति । एतानेव सुखादिपद-
 र्गाभिव्यक्त्यभेदेन पञ्चधा कृत्वा द्वितीयान्यापोषान्ब्रह्मद्वारिसर्गोऽभिव्यक्त्यभेदेन विधा इत्या मनपति ।
 प्रथमो महत्तः सर्गः । प्रथमः सच मक्षणभ्रतुर्वन्दन्य सर्गः महत्तत्त्व मद्याण्डरीत्याण । यद्वा मध्य पर-
 मात्म तत्पूर्वकः सर्ग इत्यर्थः ॥ १९ ॥ तन्मात्राणां मद्याण्डानां सर्गो द्वितीयः । मद्येव भूतसर्गः ।
 उपादानोपादेययोरभेदेनैवैरिरणं । भूतसर्गस्य वैकारिकसर्गात्तन्मात्माऽनेनैव मद्याण्डव्यापत्तय पूर्वं-
 युक्तिः । यद्वा वैकारिको द्वितीयः भूतसर्गस्य इति सोत्पत्वं । वैकारिको देवसर्गः सपत्न्द्रियकः ।
 अभिमान्यभिमानमानयोरेतेोपपात्त । मद्याण्डव्यापत्तय तत्पूर्वकैकारिकभूतसर्गोभेदविवक्षया प्रथम-
 युक्तिः ॥ २० ॥ इत्युक्त्यवशेन एव सर्गः प्राकृतः प्रवृत्तीनां मद्याण्डवारणानां सर्ग इत्यर्थः । मद्या-
 ण्डवारणानां प्रवृत्तिभारद्वयत्वं । "अन्तरादिद्विषयान्ताः सर्वाः प्रवृत्तयः सृष्टाः । यदुपादानैः
 सर्गाः प्राकृतः परिपद्यते" इति तत्रविशेषवचनात् । अनुद्विर्गविद्या प्रवृत्तिभूतपूर्वकः ॥ २१ ॥ तैर्य-
 ग्योन्वः । तिर्यक् योनिर्वन्दन स तिर्यग्योनिः स एव तैर्यग्योन्वः । 'स्वार्थे व्यम्' । म पञ्चमः सर्ग उच्यते

[पा०] १ [पा० पा०] बुद्धिपूर्वकः १२ क. स. ए. १३ म. १४ द. १५. उच्यते

अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसश्च यः । प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ।
पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः २४ इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः ॥२५॥

चिन्तुषीषम् ।

पञ्च । प्राकृताः प्रकृतिसहितमहजन्याः महत् आकाशादिसहिततन्मात्राणामिन्द्रियाणां च त्रयः सर्गाः ॥ २४ ॥ अहङ्कारविकारात्पयोत्पादकत्वात् वैकृतसङ्कुमारादीनां विकारान्तपयोत्पादकत्वात् । तेन श्रीपरीषद् ।

पूर्वमुक्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इदानीं सात्त्विकतामसोभयस्वभावमपरं देवसर्गमाह—अष्टम इति । स च बाधुप्रोक्तिविधृतः । “अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः । विपर्ययेण वा शून्यता सिद्ध्या तुष्ट्या तदैव च । स्वावरेषु विपर्यासातिर्यग्योनिव्यवस्थितः । सिद्ध्यात्मना मनुष्येषु तुष्ट्या देवेषु कृत्वाद्यः” इति । विपर्यासाः पञ्च तमो मोह इत्यादयः । अराकिरेकाप्रेन्द्रियवैकृत्यलक्षणम् । सिद्धिरष्ट-
विधा । तुष्टिश्च नवविधा प्रोक्ता प्रागेव प्रपञ्चिता । स्वावरादिव्यत्यन्तविपर्यासादिरूपभावेषु सत्त्वभावानुमाहको देवतासर्गोऽनुग्रहशब्देनोच्यते । स च स्वावरेषु तिर्यक्षु च तमःपोषकत्वात्तामसः । मनुष्येषु सिद्धिः तुष्ट्यनुरूपसत्त्वोपबृंहकत्वात् सात्त्विक इत्यर्थः । पञ्चैते मुख्यसर्गादयो वैकृताः विकृतीनां सर्गाः । महदादयः प्राकृताः ॥ २४ ॥ देवतासर्गान्तरमाह—प्राकृत इति । कौमारः नीललोहितरुद्र-
सनत्कुमारादीनां सर्गः । तत्र सनत्कुमारादिसर्गो वैकृतः विकृतिभूतेन त्रयणा कृतत्वात् । रुद्रसर्गस्तु प्राकृतः प्रकृतितः स्वयमेव इदृशत्ववदिति केचित् । तथा च वक्ष्यति “प्रादुरासीत्प्रनोरङ्के कुमारो विष्णुचिन्तयम् ।

उन्तर्भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अष्टम इति । सात्त्विकस्तामसश्च स इति । तत्र विपर्ययाशक्तौ तामस्यौ । सिद्धितुष्टी सात्त्विकयौ । एते मुरयादयः पञ्च वैकृताः । विकृतिवृत्तत्वात् महदाद्यास्तयः प्राकृताः । प्रकृतिवृत्तत्वात् ॥ २४ ॥ प्राकृत इति । प्राकृतो वैकृतश्चेति कौमारो द्विविधः । सनत्कुमारादिरूपो नीललोहितकुमाररूपश्च । तत्र प्रथमः प्राकृतप्रलयवसरसृष्टत्वात्प्राकृतः । द्वितीयः द्वापेयीषम् ।

॥ २२ ॥ अर्वाकस्रोतसः सर्गः सप्तमः ॥ २३ ॥ अष्टमोऽनुग्रहः अनुग्रहनामकः । स तु सात्त्विकः तामसश्च । सात्त्विकादिभेदेन त्रेधाविभक्तस्तार्वाकस्रोतस्सर्गश्च राजसमातुपसर्गश्च सप्तमत्वेन सात्त्विकता-
मससर्गयोस्तुष्ट्यदसर्गोत्पन्नैकव्यवस्थितस्यऽष्टमलोकिः । सात्त्विकानां स्थितौ कर्मन्मतायां भगवदनुग्रहविप-
यत्वं । संहारेषु कर्तव्ये तामसानामनुग्रहविपयत्वमिति तत्सर्गस्यानुग्रहशब्दवाच्यत्वं बोद्धं । एते मुख्या-
दयः पञ्च सर्गा वैकृताः । विकृतमहाण्डान्तर्जन्यत्वाद्देवताः । तदुक्तं तत्त्वविवेके । “अण्डन्तु विकृतं श्रेयं तज्जो वैकृत उच्यते” इति । महदादयस्तयः प्राकृताः । महदादीनां प्राकृतत्वं च पूर्वमेव विकृतं ॥ २४ ॥ विषयभेदेन देवतासर्गान्तरमाह—प्राकृतइति । नवमः सर्गः कौमारः । स तु प्राकृतो वैकृतश्च । वैकारि-
कत्वेन प्राकृतानां देवानां विकृतरूपाण्डान्तर्जन्यतां जननात्सर्गः प्राकृतोवैकृतश्चेत्युभयात्मकः । वैका-
रिकाणां देवानां पुनर्त्रयाण्डान्तर्जननरूपवैकृतसर्गं ऊर्ध्वस्रोतस्सर्गं गव । स च पृथक्त्वेन प्रागुक्तत्वात् । ततो-
ऽन्यो देवसर्गो नवमः क्रोधा स्वादितिपेतत्वं । ऊर्ध्वस्रोतसो देवाः द्विविधाः । संपूर्णयोगिन इन्द्रो-
गिनश्चेति । तत्रेपद्भोगिनामूर्ध्वस्रोतस्त्वेऽपीपद्भोगित्वनिमित्तेन तेषां सर्गः कौमारसंज्ञया नवमत्वेन ग-
ण्यते । इत्यतो नविरोधः । तदुक्तं तत्त्वविवेके । “कुमारस्तीति कौमारो देवानामण्डजोद्भवः । वैकारि-
याणां जननात्प्राकृतो वैकृतश्च सः । वैकारिकेष्वेवान्येषामीपद्भोगित्वहेतुतः । उभयात्मकत्वे तेनैव प्रोच्यन्ते-

प्राकृता वैकुंठाश्चैव जगतो मूलहेतवः ।
 सृजतो जगदीशस्य किमन्यच्छ्रोत्रुमिच्छसि २६ ॥
 [इति श्रीमद्विष्णुपुराणं पूर्वभागे प्रथमांशे
 श्रीचित्सुब्रह्मनिवृत्तरीत्या षष्ठमोऽध्यायः ॥५॥]
 श्रीमंत्रेण उवाच ॥
 संक्षेपात्कथितः सर्गो देवादीनां मुने त्वया ।

वित्तरामश्रोत्रुमिच्छामि त्वत्तो मुनिवरोचम २७
 श्रीपराश्रर उवाच ॥
 कर्मभिर्मायिताः पूर्वंः कुशलाः कुशलस्तु ताः ।
 रथात्या तया अनिर्मुक्ताः संहारे पुपसंहताः २८
 स्वावरान्ताः सुराद्यास्तु प्रजा ब्रह्मंश्चतुर्विधाः ।
 ब्रह्मणः कुर्वतः सृष्टिं जज्ञिरे मानवास्तु ताः २९

विष्णुप्रीत्यम् ।

प्राकृतो वैकुण्ठश्च कौमारः सर्ग इति केचित् ॥ २६ ॥ इति श्रीचित्सुब्रह्मनिवृत्तरीत्यां श्रीविष्णुपुराण-
 षष्ठ्यंशो प्रथमांशे षष्ठमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[अन्येषामन्तरीत्याऽत्र अध्यायसमाप्तिर्नास्ति]

एवं ब्रह्मणो मानससृष्टिमुक्त्वा इदानीं शरीरात्सृष्टिमस्मिन्नप्येते प्रधान्येनाभिधरो—कर्मभिरिति ।
 भाविताः वासिताः परमात्मनोऽवत इति वाच्यम् । प्रजा जज्ञिरे इत्युत्तरेण संपन्थः । रथात्या कुशला
 तया दत्तच्छान्त्युचिततया अनिर्मुक्ताः भविमुक्ताः ॥ २८ ॥ अंभास्तेवानीति सप्रत्यर्थे द्वितीया । अथवा
 धीपरीत्यम् ।

मौल्योद्दिष्टः" इति । अन्ये त्वाहुः—रद्रसर्गो विष्णुत्वन्तरजनवत्त्वात्प्राकृतः । सनत्सुमारादीनां सृष्टि-
 फानां सर्गोऽपि विष्णुत्वन्तरानुत्पादकत्वाद्दृष्टव्य इति ॥ २५ ॥ प्राकृता इति । जगत्सृजत ईश्वरस्य
 जगतो मूलहेतवः एते नव सर्गाः समाख्याता इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ब्रह्मणः शरीरा-
 द्विस्तरेण सृष्टिं ब्रह्ममादौ वातस्मिन्निमित्ता मानसीं सुरादिस्सृष्टिं पूर्वोक्तानुवदति कर्मभिरित्यादिब्रह्मण्याम्
 —कर्मभिरिति । पूर्वंः कर्मभिः भाविता अधिवासिता अतस्ताः प्रजाः संहारे उपसंहता अपि तया
 रथात्या दत्तकर्मोनुसारिण्या गुदब्राह्मिर्मुक्ताः वित्तरामनिर्मुक्ताः संस्काररूपेण भिता एव जज्ञिरे इत्यु-
 च्चरेणान्वयः ॥ २८ ॥ स्वावरान्ता इति । सुराद्याः सुरनृतिर्यक्स्वाराः एव चतुर्विधाः ॥ २९ ॥
 विष्णुप्रीत्यम् ।

कलादौ ब्रह्मणा सृष्टमादौकृतः । अतः कौमारः प्राकृतो वैकुण्ठश्च । एषु महद्गुणस्यैव प्रजापतेर्विष्णोः
 स्वरूपेणावस्थितस्य । सुखाद्ययः षट् चतुर्मुखेणावस्थितस्येति त्रिभागः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ कर्म-
 भिरिति । भाविताः वासिताः ब्रह्मरूपेण वासिताः । रथात्या पूर्वोक्तानुत्पादनात् ॥ २८ ॥ स्वावरान्ता
 इति । अतः कर्मभेदात्तुर्विधं प्रजानां पुण्यवत्तरतम्येन ब्रह्मणो मनसोनुसारीतिज्ञेभ्यश्चिदा जन्म वक्ष्यन्
 दशापेवीचम् ।

• उष्टगणा अवी"ति । अष्टविधाभेषद्गोमिनस्तत्रैवेत्ताः । "प्रोक्ता अष्टविधादेवा" इत्यादिना । विजयपञ्चमती-
 र्हेत्सु कौ भूमी नाम निर्माणं तस्वारः प्रातिवैम्य स इति कौमारग्रन्थे व्याख्यातः । प्राकृतो वैकुण्ठश्चेति
 चक्रारेण उभयात्मकसर्वाकारसर्गः समुत्थोपते ॥ २५ ॥ जगत्सृजत ईश्वरस्य जगतो मूलहेतवः एते नव
 सर्गाः व्याख्याता इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ ब्रह्मणः शरीरान् वित्तरेण सृष्टिं ब्रह्ममादौ वातस्मिन्निमित्तं मा-
 नसीं सृष्टिमनुवदति—कर्मभिरिति । कुशलाः कुशलैः पुण्यपापकर्मैः कर्मभिर्भाविता अधिवासिताः । अ-
 तस्ताः प्रजाः संहारे उपसंहता अपि रथात्याया तत्तर्मानुसारिण्या पूर्वोक्तानुत्पादनात् अनिर्मुक्तं वित-
 रामनिर्मुक्तत्वस्यैव जज्ञिरे इत्युच्यते ॥ २८ ॥ सुराद्याः स्वावरान्ताः सुरनृतिर्यक्स्वारा इति

<p>ततो देवासुरपितृन्मुष्णांश्च चतुष्टयम् । सिद्धधुरन्मसंस्थितानि स्वमात्मानमय्युज्ज्व ॥३०॥ युक्तात्मनस्तमोमात्रा सुद्रिक्ताऽभूत्प्रजापतेः । सिद्धधोर्जननात्पूर्वमसुरा जडिरे ततः ॥ ३१ ॥ उत्समर्जे ततन्मां तु तमोमात्रात्मिकां तनुम् ।</p>	<p>सा तु व्यक्ता तनुलेन मंत्रेयाभूदिभारती ॥३२॥ सिद्धधुरन्मदेहस्यः प्रीतिमाप ततः सुराः । मन्त्रोद्रिक्ताः समुद्भूता सुरतो ब्रह्मणो द्विज ३३ ॥ त्यक्ता सात्रपि तनुन्तेन सत्प्रप्रायमभूदिनम् । ततो हि बलिनो राधापसुरा देवता दिवा ॥३४॥</p>
--	--

विष्णुवीर्यम् ।

देवान्यः अमरस्यऽपान्याः । “तानि वा एतानि चत्वार्यम्भांसि देवा मनुष्याः पितरोऽसुरा” इति ध्रुतेः । स्वमात्मानं चित्तं अय्युज्ज्व । एकांशं वृत्तवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ सिद्धधुरन्मदेहस्येता तनुमुत्समर्जेति पूर्व-
णात्प्रवः । यद्वा सिद्धधुरन्मदेहस्यो यथा भवत्तत्पदा सुरा अभावश्चित्यन्वयः । प्रीतिः सत्त्वं कार्यज-
न्म्य कारण उपचारात् ॥ ३३ ॥ मत्त्वभावं प्रवासाद्बलं सत्त्वमदस्य स्वर्गार्थं प्रकाशयन्वाच्यम् ॥३४॥

श्रीधरीयम् ।

हृदानीं शरीराल्लुष्टिमाह—तत इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति—तत इति । देवानींभुष्टयं चतुष्पा-
द्वान् । अम्भारि अम्भरांसजान् । सिद्धधुः सप्तमिन्द्रः । आत्मानं मनः अय्युज्ज्व समापत्तलान्वयः ।
“तानिह वा एतानि चत्वार्यम्भांसि देवा मनुष्याः पितरोऽसुरा” इति ध्रुतेः देवादीनामम्भःमशा
॥ ३० ॥ युक्तात्मन इति । तमसो मात्रा लेजः सुष्टाल्लुष्टवद्राद्रिक्ताऽभूत् ॥ ३१ ॥ उत्समर्जेति । तमोमा-
त्रात्मिकां तनुमिति विशेषणम् तमोमयं भावमुत्समर्जेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । विभाषरी रात्रिः । सुद्रिक्ता
—‘सा तमिष्याऽभवत्’ इति ॥ ३० ॥ सिद्धधुरिति । अन्यदेहस्यः सात्त्विके भावे स्थितः मन्
सिद्धधुः प्रीतिं मुष्यमाप । मुग्धतः “स सुरादेवानमृजत” इति ध्रुतेः ॥ ३३ ॥ त्यजेति । सत्त्व-
प्राय सत्त्वप्रकाशात्मकं दिनमभूत् रात्रिभूदित्यादि कथनस्य उपयोगमाह—ततो एति । यत्तन्मो-
मप्या रात्रिभूतापास्तनोर्जताः ततो हसुरा रात्रौ बलिनः अतस्तपूजा रात्रौ वर्तन्वेत्यर्थः । एवं देवा-
विष्णुपितीयम् ।

प्रथमं मनसो जन्माह—प्रज्ञान इति । मानमास्तु ता इति पाठान्तरम् । ताः प्रजाः काश्चिदिति
शेषः ॥ २९ ॥ अथ शरीरप्रजासर्गमाह—तत इति । अम्भरससं देवादिचतुष्टयं विष्णुः
स्वमात्मानम् अय्युज्ज्व योजितवान् । शरीरान्तरेणेति शेषः ॥ ३० ॥ युक्तात्मन इति । तमोमात्रा
ततोमुष्णाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सिद्धधुरिति । अन्यदेहस्यः सात्त्विकदेहस्यः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
दृष्टविषीयम् ।

चतुर्विधाः मानसीः मानस्यः कश्चिदिति शेषः ॥ २९ ॥ मानससर्गान्तर शरीरत्वप्रजासर्गमाह—
ततइत्यादिना । अम्भारि अम्भरसजान् । देवासुरपितृमनुष्यान् । चतुष्टयं चतुःमहागणम् । सिद्धधुः
स्वमात्मानमय्युज्ज्व शरीरान्तरेण योजितवान् । देवादीनामम्भसंज्ञाय । “तानिवा एतानि चत्वार्यम्भांसि
देवा मनुष्याः पितरोऽसुरा” इति ध्रुतिसिद्धा ॥३०॥ तमोमात्रा तमोमुष्णाः । उद्रिक्ताऽभूत् शरीर-
कारेण परिणतोऽभूत् ॥३१॥ विभाषरी अन्धकाररूपरात्रिरानीन् । सा तमिष्याऽभवत्” इति ध्रुतेः ॥३२॥
अन्यदेहस्यः सात्त्विकदेहस्यः सन् सिद्धधुः प्रीतिं मुष्यमाप । मुग्धतः आम्भार । “समुद्भूतदेवानमृजत”
इति ध्रुतेः ॥ ३३ ॥ सत्त्वप्रायं प्रकाशात्मकं दिनमानीदित्यर्थः । विभाषरीत्यादिकथनस्योपयोगमाह—
ततो इति । यत्तन्मोमप्या रात्रिभूतापास्तनोर्जातुता जाताः ततो रात्रौ बलिनः । एवं देवा अपीति

[५१०] १ प. ५ दान्वात्तत्परिच ३ क. ग. घ. ङ ट. १७ दान्वात्तत्परिच. ३ ग—प. तत्परिच.
१३ १०

सत्त्वमात्रात्मिकामेष ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
 पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥ ३५ ॥
 उत्ससर्ज ततस्तां तु पितृन्ऋष्यापि स प्रभुः ।
 सा चोत्सृष्टाऽभवत्सन्ध्या दिननक्तान्तरस्थिता ॥
 रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनुं ततः ।
 रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या द्विजसत्तमा ॥ ३७ ॥
 तामप्याह्यु स तत्याज तनुं सद्यः प्रजापतिः ।
 ज्योत्स्नासमभवत्साऽपि प्राक्सन्ध्यायाऽभिधीयते
 ज्योत्स्नागमे तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ।
 मैत्रेय सन्ध्यासमये तसादेते भवन्ति वै ॥ ३९ ॥
 ज्योत्स्ना रात्र्यहनी सन्ध्या चत्वार्येतानि वै प्रभोः
 ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपाश्रयाणि तु ॥ ४० ॥
 रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
 ततः क्षुद्रहृणो जाता जज्ञे कामस्तथा ततः ॥ ४१ ॥
 क्षुत्स्थामानन्धकारेऽथ सोऽसृजन्नगवांस्ततः ।
 विरूपाः इमक्षुला जातास्तेऽभ्यधावंस्ततः प्रभुम् ॥

त्रिगुणोपम् ।

सदा तस्यास्तनोः ज्योत्स्ना प्रकाशः पितरस्तथेति पश्चिमसन्ध्यासमये बलिनइत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अन्ध-
 यीशरीयम् ।

दिव्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥ सत्त्वमात्रात्मिकामिति । अन्यां तनुं जगृहे पृथीत्वा चाल्मानं जगत्पितृव-
 न्मन्यमानस्य पार्थाभ्यां पितरो जाताः । यथाह वायुः “पितृवन्मन्यमानस्तु पुत्रान्प्रापयतः प्रभुः । स
 पितृनुपपक्षाभ्यां सन्ध्याद्वोरन्तरेऽसृजन्” इति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तामिति । सद्य इत्यनेन तत्तद्विष्णुवि-
 मन्तरेण स्वतनुत्यागो नास्तीति दर्शितं । ज्योत्स्ना प्रमातम् ॥ ३८ ॥ ज्योत्स्नेति । सन्ध्यासमये सन्धयो-
 पलक्षिते अपराह् इत्यर्थः । “अपराह्ः पितृणाम्” इति ध्रुतेः । तस्मान् ज्योत्स्नाधर्मात् सन्ध्यासमयाद्य
 ॥ ३९ ॥ ज्योत्स्ना रात्र्यहनीति । ब्रह्मणस्तु शरीराणीत्युपासकानामुपासनार्थमुक्तम् ॥ ४० ॥ रजोमा-
 त्रेति । तथा क्षुधया तवः व्यासस्सन् ॥ ४१ ॥ क्षुदिति । अन्धकारे स्थित्वा असृजन् । तं प्रभुमभ्य-
 विष्णुचिन्तयन् ।

सत्त्वमात्रात्मिकामिति । पितृवन्मन्यमानस्य आत्मानमिति शेषः । पार्थाभ्यां पितृजन्म प्रतजान्मनुष्यजन्म
 “मुखादजनयदेवान्स पितृनाथ पक्षतः । जपनाद्रुरान् सर्वान् प्रजानादपि मातृपान्” इति मातृकोष्ठेः
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ज्योत्स्नागमे प्राक्सन्धयोपलक्षिते पूर्वाह्णे । सन्ध्यासमये चरमसन्धयोपल-
 क्षितेऽपराह्णे । अतस्ते तदा पूज्याः “अपराह्ः पितृणाम्” इति ध्रुतेः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ क्षुदिति ।
 दत्तात्रेयीयम् ।

द्रष्टव्यं ॥ ३४ ॥ तां तनुं गृहीत्वाऽऽत्मानं जगत्पितृवन्मन्यमानस्य ब्रह्मणः पार्थाभ्यां पितरो जाता
 इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ दिननक्तान्तरस्थिता । आदौ दिनं तयो नक्तं तयोरन्तरे स्थितिर्यस्याः सा सायंसन्ध्या
 ॥ ३६ ॥ आद्य इत्यनेन माहमेव शरीरं व्यसृजन् ब्रह्मा ननु निजमिति ज्ञायते । तयोक्तं कैर्मै । “असृ-
 जन्मलबदेहं वाषं ननु निजं पुरा । ब्रह्मा तथाहरादित्वं प्राप देवादिदेवत्व”मिति । पुरा सृष्टिसमये ॥ ३८ ॥
 ज्योत्स्नाशब्देन प्रभातं विवक्षितं । मनुष्याः जाताः प्रजनादिति शेषः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे । “मुह्यन्-
 दजनयदेवान्सपितृनुपपक्षतः । जपनाद्रुरान्सर्वान्प्रजानादपि मातृपानि”ति । सन्ध्यासमये सन्ध्यायो-
 योपलक्षितापराह्णे । “अपराह्ः पितृणां”मिति ध्रुतेः । तस्माज्ज्योत्स्ना सन्ध्यात्मकशरीरोत्पत्तयाम् ॥ ३९ ॥
 त्रिगुणोपाश्रयाणि । ज्योत्स्ना राजसी यज्ञिः तामसी अहस्तन्धे सार्विक्यौ इति भागः ॥ ४० ॥ तवस्त-
 नोरन्यां । तनुमृणात् । क्षुप् पार्थिवयातुरुः कोऽपिपिकारः । तथा शुधया । ततः कोणात् ॥ ४१ ॥ अन्धकारे

[पा०] १ क. ग. घ. च छ ट—उ. स्थिति. २ छ घ. छ. घ. माशयमिका. ३ य तनुवाद्य. ४ रा. ग. घ.
 ट. ठ ज्योत्स्नाद्वेष्ट. ५ ज्योत्स्नासमये ५ क. रा. घ. च—स. ट. ट. विगो । ६ क. ग.—उ. क्षीप. घ. मोक्ष.
 ७ क—उ. प्रभु.

मैवं भो रक्ष्यतामेष यैरुक्तं राक्षसास्तु ते ।

ऊँचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यथास्तु जक्षणात् ४३

अप्रियेण तु तान्दृष्ट्वा केशाः शीर्यन्त वेधसः ।

हीनाश्च शिरसो भूयः समारोहन्त तच्छिरः ४४ ॥

सर्पणाचेऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ।

ततः ऊँचो जगत्स्रष्टा क्रोधात्मानो विनिर्ममे ।

वर्णेन कपिशेनोग्रभूतास्ते पिशिताशनाः ॥४५॥

ध्यायतोद्गात्समुत्पन्ना गन्धर्वास्तस्य तत्क्षणात् ।
पिबन्ती जशिरे वाचं गन्धर्वास्तेन ते द्विज ॥४६॥

चिगुषीयम् ।

कारे तमसि तमोगुणोद्गम इति यावत् ॥ ४२ ॥ एष पिता रक्ष्यतामिति यैरुक्तं ते राक्षसाः । ये पुन-
स्तोपा मध्ये खादाम इत्युच्युस्ते जक्षणात् भक्षणाद्यथाः । यक्षणादित्यत्र जकारस्थाने यकारश्छान्दसः
॥ ४३ ॥ अप्रियेण द्वेषेण । द्विष अश्रीतादित्येवार्थतास्मरणात् । अशीर्यन्तीति वचन्ये अकारलोपश्छान्द-
न्दसः ॥ ४४ ॥ गन्धर्वपवनरुचिद्वारा तत्सर्गमाह—अयन्त इति । निरुवार्थमाह—पिबन्त इति ।
धीघरीयम् ।

धावन् भक्षयितुमिति शेषः ॥ ४२ ॥ मैवमिति । तेषामेव मध्ये येऽन्ये जक्षामः खादाम इत्युच्युः ते
जक्षणाद्भक्षणाध्यवसायात् यथाः । “जक्ष भक्षहसनयोः” । जक्षा इति वचन्ये यकारः परोक्षार्थः ।
“परोक्षप्रिया इव हि देवाः” इति ध्रुवेः ॥ ४३ ॥ अप्रियेणेति । शीर्यन्त आहीर्यन्त आहीर्यन्तेत्यर्थः ।
शिरसो हीनारसन्तः पुनस्तच्छिरसतामरुदाः ॥ ४४ ॥ सर्पणादिति । सर्पणाच्छिरस्समारोहणात्क्रोधात्-
त्मानः क्रोधात्तकान् । विभक्तिव्यत्यय आर्षः ॥ ४५ ॥ ध्यायत इति । ना वाच धयतः पिबतः गावत
विष्णुचिचीयम् ।

अन्धकारे स्मित्वेति शेषः ॥ ४२ ॥ मैवमिति । रक्ष्यतामेष इत्यत्रेतिशब्दत्वात्पुद्गः । जक्षणात् जक्ष-
णार्थेऽन्तेः यक्षण जक्षणमपि भक्षणमतो यथाः ॥ ४३ ॥ अप्रियेणेति । अस्य वेधसः शिरसः केशाः
अप्रियेण हीना भूत्वा शीर्यन्त । समारोहन्त ध्यसर्पन् ॥ ४४ ॥ सर्पणादिति । क्रोधात्मानः
क्रोधात्तकान् । कपिशेन वर्णेनोपलक्षिताः भूताः । अमवत्रिति शेषः ॥ ४५ ॥ ध्यायत् इति । ध्याय-
दन्तरेवीयम् ।

स्मित्वेति शेषः । अन्धधावन् भक्षयितुमेवेति शेषः ॥ ४२ ॥ एष मा भक्ष्यमाणयोगो म-
ऽस्तु । भो एष रक्ष्यतामिति तेषां मध्ये यैरुक्तं ते राक्षसाः । येऽन्ये जक्षामः खादाम इत्युच्युस्ते जक्ष-
णात् भक्षणाध्यवसायाद्यथा जाताः । जक्ष भक्षहसनयोरितिभावतुः । जक्षा इति वचन्ये यक्षा इति वर्ण-
विपर्ययो निर्बन्धनत्वात् ॥ ४३ ॥ वा तु तनु रजोमानात्मिकामित्युक्ता तनु । अप्रियेण दृष्ट्वा स्मित्वास्त
वेधसः केशास्तनुगताः केशाः शीर्यन्त आहीर्यन्तेत्यर्थः । शिरसोहीनाः शीर्णांसन्तः तच्छिरः पुनः
समारोहन्त समाररुहुः ॥ ४४ ॥ सर्पणाच्छिरस्समारोहणात्सर्पो अमवन् । हीनत्वादहयः । अप्रियेण
वा दृष्ट्वेतानेन तनुलाभा एवाभिप्रेतः । “सर्गेऽनुपचितेकोभाहुत्ससर्जकितद्रूपः—येऽहीर्यन्ताहुतःकेशा अह-
पस्तेऽङ्ग जशिरे । सर्पा विसर्पतःक्रूय नागा भोगोरकन्धराः” इतिभागवतोद्येः । क्रोधात्मानः क्रोधात्तकान् ।
विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः । कपिशेन विज्ञेन । उपलक्षिताः भूताः प्राणिविशेषाः ॥ ४५ ॥ अद्गात्
सुख्येवेहात् । “कान्ता ससर्जे भगवान्गन्धर्वाभिरसा गणान् । विससर्जे तनुं वा वै ज्वोत्स्रां कान्तिम-

[११०] १ ए व ऊँचुर्नक्षाम २ य भक्षणात्, य ङ ट, ठ यक्षणात् ३ ए स ष ट, ष ङ य अशि-
चेणसतान्, ड ट ठ अप्रियेणवचनान्, ४ क गावतोद्गात्, ङ—७ धवन्तोगावमुद्गात्, ५ म सुवन्ती,
[वि० ११०] पिबती

एतानि सृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा तच्छक्तिचोदितः ।

ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ४७

अवयो वैधसश्चक्रे सुरतोऽजाः स सृष्टवान् ।

सृष्ट्वाऽनुदराद्वाह पार्श्वीभ्यां च प्रजापतिः ४८ ॥

पद्मां चाश्वान्सातद्वाद्वासाभ्यान्वयान्मृगेषु ।

उष्ट्रानश्वतराश्वेभ्य न्यदून्व्याध जातयः ॥ ४९ ॥

ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जहिरे ।

त्रेतायुगसुरे ब्रह्मा कल्पस्यार्दा द्विजोचम ।

सृष्ट्वाऽप्यथोषधीः सम्यग्युजो ज स तदाऽध्वरः ५० ॥

विष्णुशोचम् ।

गां वार्षं धवन्तः पिबन्तः गानशीळा इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तच्छक्तिचोदितः । तस्य पिश्रोः भगवा

चोदितः प्रेरितः ॥ ४७ ॥ न्यदून् कृष्णसृगान् ॥ ४९ ॥ विगर्वां पश्चादिसृष्टिरित्यत आह—क्रेति ।

कल्पस्यादां यत् कृतयुगानन्तरं त्रेतायुगं तदा पश्चाद्दीनध्वरे युजो ज । ध्यानप्रधानकृतयुगे यथाप्रवृत्तेः

धीचरीचम् ।

इत्यर्थः । गां पिबन्तो गानन्तो जहिरे । तेन गन्धर्वाः ॥ ४६ ॥ एतानि ति । तच्छक्तिचोदितः तेषां

सृष्ट्यानां शक्तिभिः प्राक्कर्मरूपाभिः प्रयुक्तः समन् । तच्छब्दद्विशुक्तिभिः एतानि सृष्ट्वा । स्वच्छन्दतः तत्तत्कर्म-

बन्दादिषोऽन्यथा स्वेच्छया । वयसो देहात्म्याविशेषात् । वयांसि पशिनः ॥ ४७ ॥ अवय इति । अ-

वयो मेवान् । विभक्तिव्यत्यय आर्षः ॥ ४८ ॥ पद्मामिति । अश्वतरान् मृगराभ्यदून् रक्तम् कृष्णसा-

रादिष्वन्यमृगविशेषान् । अन्याध जातयः विवर्ज्यताः ॥ ४९ ॥ ओषध्य इति । तद्येषं कल्पस्याशारेण पद्म-

नोपधीश्च सृष्ट्वा अन्तरं त्रेतायुगसुरे प्राप्ते सान्ध्याध्वारण्यध्वरत्वरथा तथाऽध्वरे साधनतया युजो ज ।

विष्णुशक्तिव्यम् ।

सोऽङ्गादिति । पिबन्तो जहिरे वाचमित्यत्र पाठान्तरम् । ध्यावतेष्वकारेणाङ्गादिति गन्धारेण वाचमिति

वन्दारेण गन्धर्वपदनिर्वचनम् ॥ ४६ ॥ एतानिति । तच्छक्तिचोदितः तेषां सृष्ट्यानां कर्मचोदितः ।

वयांसि पशिनः ॥ ४७ ॥ अवय इति । अवयः अवीन ॥ ४८ ॥ पद्मामिति । मृगान् हरिणान् ।

अध्वारंभसङ्करोऽन्तरः “न्यदून् कृष्णसासारश्विनोऽविपुलोऽन्तरः” इति वैशम्पती । जातयो मृगा-

दिजातीः ॥ ४९ ॥ ओषध्य इति । ओषध्यः फलफलान्तराणां ग्रीहादयः । फलमूलिन्यः निष्पाद्य-

रणायाः । त्रेतायुगसुरे “यजन्वर्त्तयेतावान्” इति बह्व्यमाजत्वान् । कल्पस्यार्दा त्रेतायुगसुरे यथाज्ञापथा-

दसापेयीचम् ।

ती शिवा”मितिभागपतेतेः । वाचं पिबन्तो जहिरे तेन गन्धर्वाः । अनेन गां धवतो वर्तन् इति गन्धर्व-

शाब्दनिर्वचनं दर्शितं । अत्र यमित्यादि ऋत्वादिषु निर्वचनानुपपन्नं ॥ ४६ ॥ तच्छक्तिचोदितः तेषां

सृष्ट्यानां शक्तिभिः प्राक्कर्मरूपाभिः चोदितः प्रेरितः तदनुसारेण सृष्ट्वा इति यावत् । एतानिति

सामान्यवचनानुसृतं । स्वच्छन्दतः स्वेच्छया । वयसो देहात्म्याविशेषरूपान् वयांसि पशिनः

॥ ४७ ॥ अवयो मेवान् । विभक्तिव्यत्ययः छान्दसः ॥ ४८ ॥ अश्वतरान् घेमरान् । न्यदून् कृष्ण-

सास्रान् । “कृष्णसासारन्यदून् कृष्णसासारोदिषाः” इत्यमरः । अन्याध निर्वचनानुपपन्नं ॥ ४९ ॥ एवं मृ-

ष्टानां पश्चाद्दीनां विनियोगमाह—त्रेतायुगसुरेति । कल्पस्याशारेण पद्मनोपधीश्च सृष्ट्वा अन्तरं त्रेतायु-

गसुरे प्राप्ते सान्ध्याध्वरे साधनतया युजो ज । कृतयुगे यथाज्ञापमन्त्रधर्मैरनुसृतम् इत्युक्तं ॥ ५० ॥

गौरजः पुरुषो मेघश्चाश्चतर्गर्दभाः ।
 एतान्ग्राम्यान्पशूनाहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥५१॥
 आपदा द्विरुरा हस्ती वानराः पक्षिपञ्चमाः ।
 औदकाः पत्रवः पष्टाः मत्तमास्तु सरीसृपाः ५२
 गायत्रं च ऋचश्रैव त्रिष्टुक्तोर्मं रथन्तरम् ।
 अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ५३ ॥
 यजूपि त्रैष्टुभं छन्दः स्तोमं पञ्चदशं तथा ।

बृहत्साम तयोक्थ्यं च दक्षिणादसृजन्पुरात् ५४
 सामानि जगतीच्छन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा ।
 वैरूपमतिरानं च पथिमादसृजन्पुरात् ॥५५॥
 एकविंशत्यर्वाणमप्तोर्यामाणमेव च ।
 अनुष्टुभं च वैराजमुत्तरादसृजन्पुरात् ॥ ५६ ॥
 उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 देवासुरापिवन्सृष्टा मनुष्याश्च प्रजापतिः ॥५७॥

विष्णुचितीयम् ।

॥ ५० ॥ त्रिष्टुदिति स्तोमविशेष । प्रथमात् पूर्वविगबधितात् ॥५३॥ उक्थ्य यज्ञविशेष ॥५४॥ एक-
 शीधरीयम् ।

कृतयुगे यज्ञानामप्रवृत्ते ॥ ५० ॥ ग्राम्यारण्यभेदेमेवाह—गौरित्यादिग्राम्याम् ॥ ५१ ॥ आपदा इति ।
 आपदा व्याघ्रादयः । द्विरुरा गवादयः । औदका कूर्मादयः । सरीसृपा सर्पगोधादयः ॥ ५२ ॥
 पूर्वविष्टुमेभ्यः सृष्टिमाह चतुर्मि—गायत्रमिति । गायत्र छन्दः । ऋचो ऋग्वेदः । त्रिष्टुक्तो स्तोत्र-
 साधनभूतानां ऋचा समुदायम् । रथन्तर सामः । यज्ञानां मध्ये अग्निष्टोमं सोमयागसत्त्वाविशेषम् ॥५३॥
 यजूषीति । यजूपि यजुर्वेदः । उक्थ्य मोमसत्त्वम् ॥ ५४ ॥ सामानीति । सामानि सामवेदः । वैरूप सामः ।
 अतिरात्र सोमयागसत्त्वाविशेषम् ॥ ५५ ॥ एकविंशमिति एकविंशतिस्तोमः । अथर्वोणम् अथर्ववेदम् ।
 अप्तोर्यामाणं सोमसत्त्वात् । अनुष्टुप् छन्दः । वैराज सामः ॥ ५६ ॥ सृष्टानां सर्वेषां भूतानां कर्मस्वभावादि-
 विष्णुचितीयम् ।

द्विसृष्टिं “तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्” ध्यायन्कृतं इत्यादिप्यानयोग एव कृतयुगे ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 आपदा द्विरुरा इति ॥ आपदा व्याघ्राद्याः । द्विरुरा गवाद्याः । औदका नवाद्याः । सरीसृपा सर्प-
 गोधाद्याः ॥ ५२ ॥ गायत्रमिति । त्रिष्टुत्पञ्चदशं सप्तदशैकविंशं स्तोत्राद्याः सामयुक्तिविशेषा रथ-
 न्तरादसृष्टैरूपवैराजां सामयुक्तिविशेषाः । अग्निष्टोमान्यं सोमसत्त्वाविशेषाः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
 उच्चावचानीति । उच्चावचान्युत्पन्निकृष्टान्यनेकविधानि । जीवानां विषयमसृष्टिं कर्मोपेक्षिता यजुः सत्स-
 कृताप्रेषीयम् ।

नरमेधेषु पुरपत्न्य पशुत्वात्स्वापि पशुगणन ॥ ५१ ॥ आपदा व्याघ्रादयः । द्विरुरा गवादयः । औ-
 दका मत्स्यादयः । सरीसृपा सर्पगोधा ॥ ५२ ॥ पूर्वविष्टुमेभ्यः क्रमात्सृष्टिमाह—गायत्रमेत्यादिना ।
 गायत्रं गायत्रीछन्दः ऋचो ऋग्वेदः । त्रिष्टुक्तो स्तोत्रसाधनभूतानां त्रिरादृता गीयमानानामृचा समु-
 दायविशेषः । रथन्तरं सामः । यज्ञानां मध्ये अग्निष्टोमं सोमयागसत्त्वाविशेषः । प्रथमान्पुरात् ॥ ५३ ॥
 यजूपि यजुर्वेदः । त्रिष्टुभमेव त्रैष्टुभः । स्तोमं स्तोमाख्यसप्ततन्त्रवृत्त ॥ ५४ ॥ वैरूपं सामः । अतिरात्र
 सामविशेषः ॥ ५५ ॥ एकविंशं एकविंशत्यावृत्तं स्तोमं । अथर्वोणम् अथर्ववेदः । अप्तोर्यामाणं यागविशेषः ।
 अनुष्टुप् छन्दः । वैराजं सामः । अत्र अगादिवेदानामपौरुषेयत्वेन नित्यत्वाच्चतुष्टुत्पत्तिकथनं तदभिव्यक्तिपरः ।
 तद्वान्तराभिमानिदेयतोत्पत्तिपरजा योद्धः । तदुत्तरब्रह्माण्डे । “वेदानां सृष्टिताक्यानि भवेयुर्वर्षेयपे-
 क्षया । अवान्तराभिमानानां देवानां वा व्यपेक्षया । नानित्यत्वात्कुपत्तोपामनित्यत्वं सित्वात्मना”मिति ॥ ५६ ॥
 जीवानां विषयमसृष्टे कर्मोपेक्षिता यजुः पूर्वोक्तं सर्वमनुबधति—उच्चावचानीत्यादिना । उच्चावचानि उक्त-

[पा०] १ ङ ड उदसा २ ष छ ड ड त्रिष्टु साम ३ ख न निर्ममे दक्षिणांमुखात् न ड निर्ममे
 ग्राम्यांमुखात्

ततः पुनः समर्थादां गह्वरस्य पितामहः । नेत्यामर्जं तदा मया भयानादिकृत्स्नम् ।
 यक्षान्पिशाचान्गन्धर्वान्क्षेत्रनाथ्यग्यां गमान् ५८ । तेषां ये यानि कर्माणि प्राग्मृष्टानि प्रतिपदिरे ।
 नरकिन्नरभ्रांति वयः पशुमृगोरमात् । तान्येव ते प्रपद्यन्ते मृत्युमानाः पुनःपुनः ॥६०॥
 अन्येषां च व्यपं चैव यदिदं व्याशुजह्नमम् ५९ ॥ दिग्धादिभ्ये मृत्युदूरे धर्माधर्मोच्यतामृते ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तन्मासक्त्य मेवते ॥६१॥

विष्णुविषीकम् ।

विदं लोमपिरोपः ॥ ५६ ॥ अन्यं परिणामिकारोगवत्स्वार्थ ॥ ५९ ॥ ये यज्ञार्थिणः यानि
 यज्ञार्थायानि प्राग्मृष्टानि पूर्णस्त्वमृष्टौ ॥ ६० ॥ एतेषु विद्यते—दिग्धादिभ्यो । विषं प्राग्नि-
 धीपरिषम् ।

यष्टुं पूर्वोच्यतेव सृष्टिं सप्तपञ्चमनुवदति उपायचामीत्यादिगार्थैः विभिः—उपायचामीर्नि । उपायचामी
 वल्लुष्टनिष्ठानि देवानुवर्तन्ति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नरकिन्नरभ्रांति । नरकिन्नरभ्रम् “नरोध्वज्जनेऽपि
 स्थाक्किन्नरोऽध्वसुरे पुनः” इत्यामिषानोक्तैः । अन्यं विरक्तान्तरव्यापि प्राग्मृष्टानि वा । व्यपं तद्विपरिणम्
 ॥५९॥ तदिदि । तेषामेषं मृष्टानां भूतानां मध्ये वे ॥६०॥ मान्येव कर्माण्यह—दिग्भेति । दिग्ं यारक्तम् ।
 अदिग्ं तद्विपरिणं शार्दि कर्म । मृत्यु मृत्यं । दूरं तद्विपरिणं जातमं कर्म । कर्मं यान्तं वा यार्थिकं
 कर्म । विष्वादिभ्यसि धर्म एव यथासीतोनीयार्थिपथाऽभ्रजन् । अदिग्मसि परार्थीतमनार्थिकमधर्मः ।

विष्णुविषीकम् ।

समनुवदति देवानुरेति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नरकिन्नरभ्रांति । विरोधेन भयते मृष्टार्थेति इत्येवं
 जह्नमम् । इतरम् व्याजु ॥ ५९ ॥ तदिदि । एवं मृत्युमानानां प्राग्निनां मृत्युकारणभावात् कर्माण्यु-
 ष्येन मृष्टानां मृत्युवन्ते न तु व्याज्जह्नेत्याह—तेषामिति ॥ ६० ॥ दिग्भेति । तद्भाविताः शैविष्वा-
 दिभिः कर्माधिकारिणः । दिग्भेतिनादृतानि अदिग्मदुरत्यानि वा मनोवाक्यकर्मणि । परिष्वाते

इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ।

नानात्व विनियोग च तैरैव व्यसृजत्स्वयम् ६२ ।
नाम रूप च भूताना कृत्याना च प्रपञ्चनम् ।

वेदशब्देभ्य ईवादी देवादीना चकार सः ॥ ६३ ॥

ऋषीणा नामधेयानि यथा वेदेषुतानि वै ।

तथा नियोगयोग्यानि अन्येषामपि सोऽकरोत् ६४

चित्तुषीयम् ।

डापर कर्म । अर्हिस तद्विपरीत । मूढु उपकारक । मूर तद्विपरीत । धर्माधर्मौ विहितप्रतिपिद्धकर्मणौ ।
प्रदानान्ते सत्यानृतवचनलक्षणे कर्मणौ । तद्भाषिता तथा जाता वासिता । तज्जातीयं कर्म । तस्यै तज्जा-
तीयम् । जालभिप्रायश्चैकवचन ॥ ६१ ॥ नानात्व पृथग्भाव । विनियोग कार्यविशेष । पृथिव्या
धरणेण जपा छेदनमित्यादि ॥ ६२ ॥ यथानियोगयोग्यानि । यद्वादी गोत्रत्वेन विनियोगार्होणि ॥ ६४ ॥

श्रीचरीयम् ।

साधुकर्माऽपि किञ्चिदधर्मं यथा—राज्ञा चौरादिरक्षण । क्रूरमपि किञ्चिदधर्मं यथा राज्ञा दुष्टशासन ।
सत्यमपि किञ्चिदधर्मं यथा ब्राह्मणादिवधप्राप्तौ । तदनुकूलमनृतमपि ब्राह्मणादिरक्षणे धर्मं । अतो
धर्माधर्मविपरीतयो पृथग्ग्रहणं तद्भाषिता तैर्हिंसादिफर्मभिर्वासिता । क्त्वाद्यापि यो यद्भासनावा-
सित तस्यै तदेव रोचते ॥ ६१ ॥ इन्द्रियार्थेष्विति । एव तद्भासनानुसारेणैवेन्द्रियार्थेषु नानात्वम् अमु-
त्तमत्र फल वृणमित्यादि भोगविषयविभाग । भूतेषु नानात्व जलक्षलधरादिविभाग । शरीरेषु नानात्व
द्विपाचतुष्पादित्यादिविभाग विनियोग चानेन जीवेनेव कार्यमित्यादि । तत्कार्कमांनुसारेण स्वयमेवास्तृजत्
॥ ६२ ॥ नामेति । नाम इन्द्रोऽग्निर्वन इत्यादि । रूपं च पद्महृत्त्वेत्यादि । कृत्याना वर्षदहनसयना-
दीना । प्रपञ्चनं तद्वान्तरभेदम् ॥ ६३ ॥ किञ्च—ऋषीणामिति । ऋषीणा वसिष्ठादीना नामानि
' तन्माज्ञासिधौ ब्रह्मा कार्य ' इत्यादि नियोगयोग्यानि तत्तत्सूक्तमन्त्रादिवर्णनयोग्यानि च । वेदे यथा-
विष्णुचिरीयम् ।

तज्जन्यधर्माधर्मौ च येन वासितौ य यत्करोति तत्तस्यै रोचते ॥ ६१ ॥ इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियेषु
सर्वेषु च नानात्व श्रोत्रादित्त्वशब्दादित्वविभाग । भूतेषु नानात्व भूसमुद्रपुलोकादिभोगवेदसविभाग ।
शरीरेषु नानात्व द्विपाचतुष्पादादिभोगायतनविभाग । तेषां विनियोगम् अस्य जीवस्वयं वेह भय
लोकोऽनेन इन्द्रियेणैव भोगयमित्येव लक्षणं । धातैव स्वातन्त्र्येण व्यसृजन् तेभ्य आदिष्टवान् । "नानात्व
विनियोग च धातैव व्यदधात्स्वयम्" इति पाठान्तरम् ॥ ६२ ॥ नामेति । देवादिस्वावरान्ताना भू-
ताना । नाम सुरतरमृगलक्षगृक्षादिजालभिधान । रूपम् अनिमेषद्विपदचतुष्पदशास्त्रित्यादि । कृत्वा
हविर्भोगयज्ञायनुष्ठानसुखमसाद्युपादानत्वादिवचम् ' ऐन्द्र इधि, ब्राह्मणोऽभीनादधीव, खाविर यूप ध्रुव
कुर्वीत ' इत्यादि वेदशब्देभ्य एव ज्ञात्वा निर्गमे ॥ ६३ ॥ किञ्च । ऋषीणामिति । ऋषीणा वसिष्ठा-
दीनाम् अन्येषाम् इन्द्रहरिश्चन्द्रादीनां च । तत्तत्कृत्यानानियुक्ताना । तत्तत्किञ्चोपाधिकं नाम अप्-
सृज्यमानससाहायिकं च बद्धत् वेदेषुतमेव तत्रतत्र सङ्केतितवान् । वसिष्ठेन्द्रादिव्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि
दत्ताश्रीयम् ।

अवलोक्य अनेनेन्द्रियेणैव भोगादिरूपं च । धातैव तत्तत्कर्मांनुसारेण स्वयमसृजत् ॥ ६२ ॥ भूताना
देवादिस्वावरान्ताना । नाम इन्द्रेत्यादिक । रूपं सहस्राक्षत्वादिरूपं । कृत्याना वर्षाधिकार्याणां प्रपञ्चनं
तद्वान्तरविस्तार । वेदशब्देभ्यो ज्ञात्वेति शेष ॥ ६३ ॥ ऋषीणा वसिष्ठादीना । अन्येषामपि हरिश्च-
न्द्रादीना । नियोगयोग्यानि तत्तत्कर्मनियोगे तत्तत्सूक्तमन्त्रादिवर्णने च योग्यानि नामधेयानि वेदे यथा

[पा०] १ छ धातैव व्यदधात्स्वयं १ छ छ ट ट प्रवर्तन १ छ एवातो ४ ज ट ट र वेदेषुतेन
छ वेदेषुतानि ५ ज ट ट र वेदेषुतानि

मथर्तुप्लुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावायुगादिषु ६५
करोत्येवंविधां सृष्टिं कैलाशात् स पुनःपुनः ।
सिसृक्षाशक्तिमुक्तोऽर्था सृज्यशक्तिप्रचोदितः ॥

इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[श्रीचित्सुरमुनिविरचिताया पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥]

विष्णुचौपम् ।

पर्यये विषयं सति । पर्यायेणेति वा तृतीयार्थे समर्थ । भावाः कार्याणि ॥ ६५ ॥ सृज्यशक्तिप्रचो-
दितः । सृज्यप्रतियोगिनीभिः शक्तिभिः प्रचोदितः प्रेरितः । सिसृक्षाशक्तेरिन्द्रारूपायाः सामर्थ्यलक्ष-
णायाः शक्तेर्भित्तत्वाद्दृष्टव्येति शक्तिः श्रुत्य ॥ ६६ ॥ इति श्रीचित्सुरमुनिविरचिताया श्रीविष्णुपुराण-
दिग्दर्श्या प्रथमांशे पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीपरीपम् ।

शुतानि तथैव कृतवान् ॥ ६४ ॥ ननु देवादीनामनित्यानां कथं नित्यत्वेन भेदेनाभिपानयित्वासाक्षात्
प्रवाहनिस्त्य दृष्टान्तेन दर्शयति—यथेति । यथा धमन्तादौ करोति यानि क्रतुलिङ्गानि पुष्पफलादीनि ।
पर्यये तस्य क्रतोः पुनरावृत्तौ । तानि तत्रातीयान्येव दृश्यन्ते । तथैव युगमन्वन्तररूपादिषु भावा
देवादयः ॥ ६५ ॥ उपमहर्षि—करोतीति । सिसृक्षा च शक्तिश्च समंविषया । ताभ्यां युक्त ॥ ६६ ॥
इति श्रीश्रीधरस्वामिविरचिताया आत्मप्रकाशात्पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विष्णुचौपम् ।

तत्प्रवाहस्य नित्यत्वात्तत्रास्मा श्रीद्यादिपदानामिति श्रौतत्वनित्यत्वात्पपत्ति ॥ ६४ ॥ प्रवाहनिस्त्य
दृष्टान्तेन दृश्यति—यथेति । 'क्रतुलिङ्गानि पुष्पफलादीनि । पर्यये पुनरावृत्तौ । धानितानि तत्रजातीया-
न्येव । युगादिषु युगमन्वन्तररूपादिषु ॥ ६५ ॥ करोतीति । सिसृक्षाशक्तिमुक्तः सृष्टिप्रतिष्ठा युक्तः ।
सृज्यशक्तिः कर्म ॥ ६६ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तार्थविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे पञ्च-
मोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नीपम् ।

शुतानि तथा कृतवान् ॥ ६४ ॥ इन्द्राग्निदेवानां वसिष्ठादिक्रपीणां सादित्वात्तथमनादिभेदेनाभि-
धानमित्यासाक्षात् वसुदिन्द्रादिव्यक्तीनां सादित्वेऽपि तत्प्रवाहान्त्वानादित्वात्तथमनादिभेदेनाभिधानं
श्रीश्यादीनामिवोपपद्यत इति परिहारमभिप्रेत्य तत्प्रवाहनिस्त्य दृष्टान्तेन दर्शयति—यथेति ॥ क्रतुषु
वसन्तादिषु यानि पुष्पफलानि लिङ्गानि भगवति । पर्यये तन्मूर्तेः पुनरागमे तानि तान्येव तत्प्रवाही-
यान्येव दृश्यन्ते । तथैव युगादिषु युगमन्वन्तररूपादिषु भावाः देवादयः ॥ ६५ ॥ उपमहर्षि—
करोतीति । सिसृक्षाशक्तिमुक्तः सिसृक्षा श्रुत्येऽपि सति सामर्थ्यं च ताभ्यां युक्तः । सृज्येऽपि सति
इन्द्राग्नीपया प्रोदितः प्रेरितः ॥ ६६ ॥ इति श्रीवसुदेवाचार्यविरचितायां सुतोऽध्यायः श्रीविष्णु-
पुराणव्याख्यायां प्रथमांशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

रत्नार्थपम् ।

सग्निसिद्धि ॥ १४ ॥ पार्थाश्याश्च सा ष्व ॥ ४८ ॥ भागं देवाद्यन्वया अनादित्वाद्देवेन विषयन्त
इत्यर्थः ॥ ६५ ॥ इति श्रीवसुदेवाचार्यविरचितायां सुतोऽध्यायः श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संस्कृतनूतनपुस्तकानि ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

(व्याख्याष्टक ८ मण्डिता ।)

मूल्यं ८ रु., मार्गव्ययः १ रुप्यकः

१ शाकरभाष्येण २ आनन्दगिरिव्याख्यायुजा सहिता ३ नीलकण्ठी ४ मधुसूदनी
५ भाष्योत्कर्षदीपिका ६ श्रीधरी ७ अभिनवगुप्तपादाचार्यव्याख्यायुता
तथा ८ गूढार्थतत्त्वालोकार्थेण मधुसूदनीव्याख्याविररणेन
श्रीधर्मदत्तशर्म (प्रसिद्धवाशर्म)मैथिलप्रणीतेन
सहिता च ।

भगवद्भुक्त्यादरूपस्वोपनिषद्भस्मावर्णानिगभीरार्थेण गीताशास्त्रसाक्षरत्वविरयापि
पथा परमकारुणिकेन साक्षाच्छ्रवणव्यवहारेण श्रीमच्छंकराचार्येण भाष्यं व्यवहृत् । तदनु च सुष्णत
स्पदीकैश्चतुर्धरनीलकण्ठ—मधुसूदनसरस्वतीप्रभृतिभिरत्र शिरोनिर्दिष्टा व्याख्या अपि निजमतिविभ
वानुसारेण व्यङ्ग्यार्थ—गूढार्थतात्पर्यदर्शिता व्यवच्यन्त । आद्यभूतव्यधि तासु काश्चन मुद्रिता पर
च तासामैवपथेन बोधास्वादासम्भवादरिखलवेदान्तरसिखमालुपप्राणितो युगपदास्वाद्धितु सर्वाभि-
स्त्वाभि सद मबद्धिर्मुद्रणीयेयमिति चिराद्भिस्त्वपेरितेन नया भूर्ध्नाय तत्स्वित महतायासेनाहमा
चकनमु मन्य प्रतिव्याटयान भित्तरानि मनोहरैरायसाक्षरै सुदृढनिष्ठापत्रेणु । स्तुतीभविष्यत्स
यद्विरङ्गन्तरङ्गसौन्दर्यप्रकर्षो दर्शनसमकालमेवेति प्रपञ्चेनाल्

उज्ज्वलनिलमणिः । (अलंकारः)

मूल्य ३ रु., मार्गव्यय. ६ आणकाः

श्रीमद्रूपगोस्वामिप्रणीत, श्रीजीवगोस्वामिप्रणीतया शेषवरोचनाव्याख्यया, श्रीमद्विद्यनाथ-
विरचितआनन्दचन्द्रिकाव्याख्यया च सहित । काव्यमालाद्वारा प्रकाशितेष्वनेकग्रन्थेष्वयमुपकोटिको
ऽस्ति । अत्र प्रथमपद्ये श्रीराधाकृष्णवृत्तमसुहीडाप्रतिपादनमिवेषादिल्लरसाना क्रमेण समानेसोऽतीत
मधुरालापपद्यै वृत्तोल्लि । मुहु परिशीलितोय विद्वेषेतद्ग्रामत्काराय स्थान् ।

उपदेशसाहस्री ।

भगवत्पादाचार्यप्रणीता, पदयोजनिकारूपा श्रीमद्रामतीर्थविरचितव्याख्या सहिता ।

प्रथमो भागः ।

मूल्यं ८ आणकाः, मार्गव्ययः २ आणकौ

गणप्रयन्धरूपेऽस्मिन्भागे बोधप्रदं प्रकरणत्रयं गुरुशिष्यसंबाधत्मकं विद्यते । भगवत्पादाचार्यैरेतत्प्रणयनद्वाराऽस्मिन्नविशिष्टभाष्योऽद्वैतवेदान्तोपदेशोऽस्मिन्नस्मिन्नतया सरण्या विहितोऽस्ति । परिशीलयतां धेनमनायासेनाद्वैतवेदान्तसिद्धान्तज्ञानं चेतोरञ्जनं चेतुमयविधो लाभो भविष्यति । निर्दिष्टा व्याख्यापि ग्रन्थलापनेऽत्यन्तं साहाय्यकारिण्यस्ति ।

द्वितीयो भागः ।

मूल्यं १ रु., मार्गव्ययः ४ आणकाः

अस्या उपदेशसाहस्रया द्वितीयो भागः पद्यात्मकः १९ एकोनविंशतिप्रकरणात्मकः पूर्वमेवाङ्कितोऽस्ति । सत्रापि भगवत्पादाचार्यैर्गुरुशिष्यसंबाधरूपेणाद्वैतवेदान्तोपदेशः सर्वोत्कृष्टतया वर्णितोऽस्ति ।

पातञ्जलमहाभाष्यम् ।

(विधिशेषरूपं द्वितीयं खण्डम् ।)

मूल्यं ४॥ रु., मार्गव्ययः ६ आणकाः

प्रथमाध्यायद्वितीयपादाद्विद्वितीयाध्यायान्तम् । कैवल्यप्रणीतप्रदीपेन नागेशकृत्वोद्घोषेन च परियुक्तम् । इदमपि नयाङ्किकत्वात् सुविभक्तमुद्रणपरिपाटयैव पूर्वपक्षि-सिद्धान्तोक्तदेशि-सिद्धान्त्युक्ति-भिरुदन्तर्गतैरवान्तरविषयैश्च सीवेभ्यश्च सेयोभ्यश्च यथाखं शिरोलोधरं (हेमिष्ठ) न संविभक्तौ विषय-सूचनेन विभूष्य च कृतसंविभागप्रदीपोद्घोषयोरुपस्तात्संनिवेशनेन सुश्रितम् । धेनास्थानविशिक्षिता अपि रहस्यमवगच्छेयुः ।

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीधरीव्याख्यासंचलितम् ।

रफपत्राणि मूल्यं ७॥ रु., न्लेजपत्राणि मूल्यं ९ रु., मार्गव्ययः १॥ रु.कः

मीमांसापरिभाषा ।

श्रीमत्कृष्णयज्वप्रणीता ।

मूल्यं ४ आणकाः, मार्गव्ययः १ आणकः

छद्युतरोऽप्ययं ग्रन्थो भीमांसाशास्त्रगहनप्रविविक्षूणां विद्यार्थिनामभ्यापकानां चातीवोपकार-
कोऽस्ति । सर्वादी पाठिते चाग्निन्मीमांसाशास्त्राय प्रतिपाद्यविषयाणां तदीयपारिभाषिकशब्दानां
तद्भाषापरिपाठ्याश्च ज्ञानमनायासेन क्वरतलीकृतमिव स्यात् । अस्य सर्वेषां सौलभ्याय यथावद्विषय-
विभागान्विधाय तत्तदर्थोद्बोधकैः शिरोलेख्यैस्तत्रतत्र स्पष्टीकरणपूर्वकं पाठान्तरीरनबोध्यस्थलेषु
विपुलदिप्पणैश्च संयोज्य संशोध्य चायं मुद्रितोक्ति ।

मीमांसान्यायप्रकाशः ।

(आपोदेवी ।)

मूल्यं ८ आणकाः, मार्गव्ययः १ आणकः

अयं पूर्वमीमांसाशास्त्रस्य सुप्रसिद्धः प्रकरणग्रन्थोऽध्येतृणामभ्यापकानां चातीवोपकारकोऽस्ति ।
अस्य प्राचीनाणि हस्तलिखितानि मुद्रितानि च कविष्वयुक्तकानि संपाद्य पाठान्तरीः स्वल्पविशेषे
विशेषदिप्पणैश्च सनाथीकृत्यायमङ्कितः ।

पादुकासहस्रम् ।

वेङ्कटनाथदेशिकप्रणीतम् ।

श्रीनिवासकृतपरीक्षाख्यव्याख्यासहितम् ।

मूल्यं २१ रु., मार्गव्ययः ४ आणकाः

अनुपममिदं स्तोत्ररत्नरूपं काव्यं विद्वज्जनमनोविनोदावहगखिलकाव्यचूडामणीभूय बरीवर्धि ।
अत्र कविसार्वभौमेन श्रीरामपादुकैश्च हृषैः सहस्रपद्यैरपूर्वत्वेन वर्णितास्ति । रसपूर्णत्वेऽपि कचन
स्थोत्रविवर्द्धितमदापयन्पद्यपन्थाद्ययोऽत्र ग्रन्था नैकशः साधिता इत्यहो कविश्रीदी ।

पाण्डवचरितम् ।

श्रीमलधारिदेवप्रभसूरिविरचितम् ।

मूल्यं ४। रु., मार्गव्ययः ४ आणकाः

ग्रन्थकृता महाशयेन श्रीमहाभारतदात्पर्यं मनसि हृत्वात्र सर्वोप्यपि परित्राणि विस्तृते १८
रष्ट्रादशसर्गोर्नातिसंक्षेपविकाराणि जनोहरैः पद्यैरेव ललिततराणि गुम्भितानि सन्ति.

संस्कारकौस्तुभः ।

अनंतदेवभट्टविरचितः । (पोथीसाईज)

मूल्यं २ रु., मार्गव्ययः ४ आणकाः

श्रीमदापदेवतनुजन्मानोऽनन्तदेवशर्माणो महागोमांसका आसन् । यैः प्रणीतोऽयं कौस्तुभोऽपि
सुप्रसिद्ध एव । अत्राशिलान्संस्कारान् जननज्ञान्तीः प्रकरणसंदर्भेतरविधानानि चामभाङ्गव्यकारः ।
प्रतिप्रयोगनिर्णयारम्भे तत्तन्निर्णयान्मीमांसया विशदीकृत्याप्रेऽतीय ललितान्प्रयोगानरीरचन् । सर्वोत्क-
ष्टोऽप्ययं ग्रन्थोऽनवस्थितमुद्रणः सन् न्यूनाभिकाक्षरविपर्ययादिभिरत्यन्तं दुर्वैद्य शरसीत् । अतोऽस्य
नैकशः प्राचीनान्कोशान्संपाद्य तैः संवाद्य तत्रोपलब्धान्विशेषप्रयोगांश्च यथास्थानं संयोज्य यावच्छक्यं
सुव्यवस्थयास्वामिमुद्रितोऽस्ति । नैवातिशयोक्तिरियं । यदि विद्वांसः स्वसंगृहीतं ग्रन्थमस्मनुद्रितेन
संवाद्येयुर्नश्चिनुयुक्तादा त्वयमेवास्मदुत्सैर्वाधार्थमित्यलं विस्तरेण ।

एतावन्वान्यपि च पुस्तकानि प्रहीतुकामास्तानि मूल्यप्रेषणेन, वही. पी. द्वारा प्रेषणायेदनेन वा
निर्णयसागरव्याख्यानसंग्रहमेव । अत्रानिर्दिष्टानि पुस्तकानि त्रिपुस्तकस्य सूचीपत्रं पत्रप्रेषणमात्रेण
छमेरकिति दिशापयति—

निर्णयसागरव्याख्यानसंग्रहः

सुकाराम जायजी,

काठवादेवीरोड, मुंबई.

पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

चातुर्वर्ण्यव्यवस्था ॥ १ ॥ मनुष्यजन्यममसा ॥ २ ॥ दुर्गपुरलक्ष्येष्टमासादिशुद्धिर्षीविभागकरणरूपमम् ॥ ३ ॥
 विप्रादीनां कर्मभिरूपणम् ॥ ४ ॥ यज्ञप्रशंसा ॥ ५ ॥ वेदमिन्द्रकानां यज्ञस्याहम्युक्तां च दीयादितरकवादि-
 रूपमम् ॥ ६ ॥

॥ श्रीमंत्रेय उवाच ॥

अर्वाक्स्रोतास्तु कथितो भवता यस्तु मानुषः ।
 ब्रह्मन्वित्तरतो ब्रूहि मद्रा तमसृजयथा ॥ १ ॥
 यथा च घर्णानसृजयद्गुणांश्च प्रजापतिः ।
 यत्र तेषां स्मृतं कर्म विप्रादीनां तद्गुच्यताम् ॥ २ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

सत्याभिध्यायिनः पूर्वं सिद्धश्रोत्रेदणो जगत् ।
 अजायन्त द्विजश्रेष्ठ सच्चोद्रिका मुपात्प्रजाः ॥ ३ ॥

वैक्षसो रवसोद्रिकास्तथा वै ब्रह्मणोऽभवन् ।
 रजसा तमसा चैव समुद्रिकास्तपोरुतः ॥ ४ ॥
 पद्मचामन्याः प्रजा मद्रा ससर्ज द्विजसत्तम ।
 तमःप्रधानास्ताः सर्वाथातुर्वर्ण्यमिदं ततः ॥ ५ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ।
 पादोरुवक्षस्यलतो मुरतश्च समुद्रताः ॥ ६ ॥
 यजनिष्यत्तये सर्वमेतद्ब्रह्मा चकार वै ।
 चातुर्वर्ण्यं महाभाग यज्ञसाधनमुत्तमम् ॥ ७ ॥

श्रीपरीषद् ।

विस्तरतो मूर्हीति यदुक्तं तदेव विवृणोति—यथा चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पद्मामिति ।
 साहस्युर्विधाः मुपादिभ्यः सृष्टाः प्रजाः । इदं प्रसिद्धं । चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णाः ॥ ५ ॥ एतदेव
 विभागेन स्पष्टयति—ब्राह्मणा इति । पादोरुवक्षस्यलतो मुरतश्चेति ब्राह्मणादिभिः प्रातिलोम्येन सं-
 न्यन्धः ॥ ६ ॥ तत्सृष्टेः प्रयोजनमाह—यज्ञनिष्यत्तय इति । सर्वमेतद्यज्ञसाधनभूतम् उत्तमं चातुर्वर्ण्यं
 चकारेदन्न्ययः । यद्यपि “अवैधत्वाद्भावः कर्णाणि स्वान्” इति सूत्रयन् जैमिनिः शूद्रस्याध्ययनाद्यभावाद्य-
 क्षापिकारे न गम्यते । तथापि द्विजश्रेष्ठमुपादारेण तत्साधनत्वात् । “नसरकारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् द्वाप-

विष्णुषितोषम् ।

अथ यज्ञादिसाधकानां मनुष्याणां वर्णाधमकर्मजौनिरागातिसृष्ट्युत्पीः पृच्छति—अर्वागिति ॥ १ ॥
 ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यज्ञनिष्यत्तय इति । शूद्रस्याध्ययनाद्याधानतत्साध्ययज्ञानधिकारेऽपि
 इत्ताश्रेयीषम् ।

उक्तसृष्टिषु मनुष्यास्तापकास्तुते इत्यादिनाऽर्वाक्स्रोतसां साधकत्वमुक्तं । तत्केन प्रकारेणेति
 जिज्ञासुः पृच्छति—अर्वागित्यादिना ॥ १ ॥ विस्तरमेव विवृणोति यथाचेति । वर्णान् ब्राह्मणादि-
 चतुर्वर्णान् ॥ २ ॥ सत्याभिध्यायिनः परमात्माभिध्यायिनः ॥ ३ ॥ ४ ॥ साः सर्वाः पद्मां जाताः ।
 ततः सात्त्विकत्वानुसारेणोः । चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णाः ॥ ५ ॥ तदेव विभज्य दर्शयति—ब्राह्मणा इति ।
 पादोरुवक्षस्यलतो मुरतश्चेत्यत्र ब्राह्मणादिभिः प्रातिलोम्येन संन्यन्धः । ब्राह्मणादीनां पतुर्मुस्तासुदुस्त-
 विक्रयन न साक्षाद्विक्रुत तत्तद्वर्णात्मकम्य वत्तद्वर्णाभिमानिन उपपत्तिद्वारेणैव । तदुक्तं पातुष्ये । “ब्रह्माभि-
 मानी तु भृशुरजनि ब्रह्मणो मुरात् ॥ क्षत्राभिमानी तु मनुर्ब्रह्मवाहोरजायत । ऊर्वाधिर्ब्रह्मिमानो च वास्तुः
 पादात्कृत्स्विया । एते पूर्वं हरेर्जाताः ब्राह्मणसादनन्तर” इति ॥ ६ ॥ वर्णसृष्टेः प्रयोजनमाह—यज्ञेति ।
 यज्ञसाधनं अतएवोत्तमं । एतत्सर्वं चातुर्वर्ण्यं यज्ञनिष्यत्तये चकारेदन्न्ययः । शूद्रस्याध्ययनाद्याधान-

रत्नघर्णीषद् ।

यष्टेऽर्वाक्स्रोतसां सर्गो वर्णरमोदि वर्ण्यते । सर्ववादिगुणभावेन गतिरव्यमरादियु ॥ मन्मार्गना-

यज्ञराप्यायिता देवा वृष्ट्युत्सर्गेण वै प्रजाः । स्वर्गापवर्गां मानुष्यात्प्राप्नुवन्ति नरा मुने ।
 आप्याययन्ते धर्मज्ञ यद्वाः कल्याणहेतवः ॥८॥ यैश्चामिरुचिर्त्वं त्वानि तद्यान्ति मनुजा द्विज १०॥
 निष्पाद्यन्ते नरैस्तैस्तु स्वधर्माभिरर्तस्सदा । प्रजास्ता ब्रह्मणा सृष्टायातुर्वर्ण्येष्वप्यथिताः ।
 विशुद्धाचरणोपेतैः सद्भिः सन्मार्गागामिभिः ९ ॥ सम्पन्नश्रद्धासमाचारप्रवणा मुनिस्तथम् ॥११॥

विष्णुधीयम् ।

कल्याणहेतव इत्यथात इत्याद्याहारः ॥ ८ ॥ सम्यक् ब्रह्मात्मनाचारेण चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितौ प्रवणा
 धीयधीयम् ।

येत्" इति स्मृतेः । पाक्यब्राह्मिण्ये साक्षादधिकाराद्य न विरोधः ॥ ७ ॥ यज्ञानिष्पादनसोपयोगमाहा—
 यज्ञैरिति । आप्यायितास्तर्जिताः देवाः वृष्ट्युत्सर्गेण ताः यज्ञकर्त्रीः प्रजाः तर्पयन्ति—“अग्नौ प्राणादुनिः
 सम्यगादित्यसुपविष्टये । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” इति स्मृतेः । अतो यथाः पत्याजडेततः
 ॥८॥ तेषु श्रेष्ठान् अधिकारिणः दर्शयति—निष्पाद्यन्ते इति । स्वधर्मेण श्रीतेष्वभिरर्तैः । विशुद्धाचरणे रम्यत्वा-
 दिविहितं तदुपेतैः । पाठान्तरे विरुद्धाचरणोपेतैः निवृत्तैः सद्भिः विद्वद्भिः सन्मार्गागामिभिः विशुद्धि-
 दाचारानुवर्तिभिः ॥ ९ ॥ अतो धर्माधिकारित्वान्मनुष्यान्लैति—स्वर्गापवर्गाविति । यथाऽभिरुचिर्त्वं शानं
 सल्लोकानि ॥१०॥ प्रजा इति । तदेवं चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थिताः प्रजाः सृष्टाः । सम्यक् ब्रह्मणा दस्यमा-

विष्णुविधीयम् ।

नमस्तैरैकमन्त्रपाक्यज्ञाधानद्विजशुभूषाद्यधिकारित्वाचातुर्वर्ण्यं यज्ञसाधनमित्युक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥
 निष्पाद्यन्ते इति । प्रवचनरक्षणवागिन्ध्यपरिचर्याणां सुखाद्यद्वसाध्यत्वादिप्राचीनां तदद्वसाध्यविषो-
 पजीवित्वं स्वाध्यायः सृष्ट्युत्सर्गं स्वधर्मं । सन्मार्गाः सिद्धाचारः ॥ ९ ॥ स्वर्गापवर्गाविति । मानुष्यं
 दण्डेधीयम् ।

तस्मान्मन्त्रपाक्यज्ञाधानद्विजशुभूषाद्यधिकारित्वाचातुर्वर्ण्यं यज्ञसाधनमित्युक्तम् ॥७॥
 यज्ञानिष्पाद्ये इत्युक्तं तन्मोपयोगमाहा—यज्ञैरित्यादिना ॥ आप्यायिताः तर्जिताः । देवाः वृष्ट्युत्सर्गेण
 यज्ञकर्त्रीः प्रजाः आप्याययन्ति तर्पयन्ति । “अग्नौ प्राणादुनिसम्यगादित्यसुपविष्टये । आदित्याज्जायते
 वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” इति स्मृतेः । ततः कल्याणहेतवो यथाः नरैर्निष्पाद्यन्ते इति द्वयोरेवमयः ॥ ८ ॥
 नरात्स्वर्गागामिनि—स्वधर्मेति । स्वाध्यायवर्णाः स्वधर्मोपैतैः । विशुद्धाचरणोपेतैः विशुद्धा-
 चारसद्भिः । पाठान्तरे विरुद्धाचरणोपेतैः निवृत्ताचारानुवृत्तैः । सद्भिः ज्ञानिभिः सन्मार्गागामिभिः
 विशुद्धाचारानुवर्तिभिः ॥ ९ ॥ मानुष्यान् मानुष्यं प्राप्य अभिरुचिर्त्वं भौतस्यर्गादिभ ॥ १० ॥
 प्रजास्ता इत्यस्य यथाऽयन्तैस्तुत्तरेणान्वयः । चातुर्वर्ण्येष्वप्यथिताः चातुर्वर्ण्येष्वप्यथिताः ॥ ११ ॥

स्वर्गापवर्गाः ।

तेष्विह सन्मार्गाः सदाचारः मोक्षप्राप्त्युपायो वा तद्वर्णमिति ॥ ९ ॥ अभिरुचिर्त्वं त्वानं उपमानानुष्ठा-
 तसमये धामनाविषयसल्लोकानांवि मनुष्या एतादृशेभ्यो मोगार्थं शोचान्त्संवाप तेषु चान्तीति मनुष्य-

[पाठ] १ क. त. २—३. चर्नभिरर्तैः, ३ ग. घ. ङ. छ. ज. (प्रवणवर्ण्ये) । ४. घ. इतिवत्पत्न्यो
 । ५. उ. तर्पयेतैश्च महायुजे. ४ घ. यथाभिरुचिर्त्वं । क. ल. यथा इति । ५ छ—६. य—६. यत्स्वर्गादिभः । ९. ग. घ.
 पर्येणमाहा.

यथेच्छावासनिरताः सर्ववाधाविवर्जिताः । शुद्धज्ञानं प्रपश्यन्ति विल्लेख्यं येनै तत्पदम् १३
 शुद्धान्तःकरणाः शुद्धाः कर्मानुष्ठाननिर्मलाः १२ ततः कालात्मको योऽसौ स चांशः कथितो हरेः ।
 शुद्धे च तासां मनसि शुद्धेऽन्तःसंस्थिते हरौ । स पातपत्यर्षं घोरमल्पमेल्पाल्पसारवत् ॥ १४ ॥

चित्तुलीयम् ।

यान्तीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ शुद्धाः जातितो विशुद्धा इति यावत् । तत्र हेतुः सर्वानुष्ठाननिर्मला इति
 ॥ १२ ॥ ततः किं स्वादित्याह—शुद्धेचेति । शुद्धे मनसि सुविशुद्धे निष्कले हरावन्तमनसि संस्थिते
 सति शुद्धं ज्ञानं भवति । येन ज्ञानेन तत्पदं प्रपश्यन्तीत्यन्वयः ॥ १३ ॥ तर्हीदानीमपि किमित्येवं प्रजा
 न पश्यन्तीत्यत्र आह—तत्र इति । अल्पाल्पसारवत् सारो बलं । अल्पादल्पस्वसार प्रथममभिभवितु
 मसमर्थं । पश्चात्कालेणाभिभवितुं समर्थं समर्थतरश्च । प्रजाः स्वयं पातयतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

धीधरीयम् ।

चारः तस्मिन्प्रवणाः ॥ ११ ॥ चतुर्वर्ण्यव्यवस्थया धर्मानुष्ठानफलमाह—यथेत्वादिद्वाभ्याम्—यथेति ।
 यथेच्छया वासः गिरिकन्दरादिस्थानं तस्मिन्निरताः । यतः सर्ववाधाभिः शीतोष्णादानपिपासादिधा-
 धामिर्विवर्जिताः । शुद्धाः सत्कृतीनाः ॥ १२ ॥ शुद्धे चेति । तासां शुद्धज्ञानं भवति । येन ज्ञानेन
 तत्पदं प्रपश्यन्ति ॥ १३ ॥ तदेवं धर्मानुष्ठानफलमुक्तम् इवानीं कालवशेन तद्वैकल्यात्प्राणिनामनिष्ठप्रा-
 तिमाह—तत्र इत्यादिना—तत्र इति । ततस्तेतायुगे किञ्चिदपक्रान्ते सति । स प्रसिद्धः कालात्मको
 योऽसौ हरेरशः कथितः । सः अर्षं पापं । रागादिकं विपयाभिलाषद्वेषमात्सर्यादिषुम् । असाधकं
 पुरुषार्थप्रतिबन्धकं । तासु प्रजासु पातयति प्रक्षिपतीति द्वयोरन्वयः । कथंभूतं । घोरं बहुदुःखप्रदम् ।
 अल्पाल्पसारवत् अल्पसुरादं । यद्वा अल्पव्यवहम् । उत्पत्तिसमय एव धृतिमत्ता तुंसा जेतुं शक्यम्

विष्णुचित्तोपम् ।

मनुष्यदमं । अभिरक्षितं भौमस्वर्गपातालादि ॥ १० ॥ प्रजा इति । व्यवस्थिताविति पाठे व्यवस्थितौ
 नियमे ॥ ११ ॥ यथेति । यथेच्छ आवासः वासस्थानम् जायन्तो वा । शुद्धान्तःकरणाः अङ्गद्वाराफल-
 सङ्गहीनाः । शुद्धाः ज्ञानादिना ॥ १२ ॥ शुद्धे चेति । शुद्धे अनुष्ठानेन विरागे । शुद्धज्ञानं शुद्धज्ञान-
 स्वरूपम् ॥ १३ ॥ तत्र इति । यतः त्रेतासुखानन्तरम् । अल्पमल्पाल्पसारवत् इति पाठे अल्पम् उक्तं
 वृत्ताद्वेदीयम् ।

यथेच्छावासनिरताः सेच्छयाऽनपिद्विगिरिकन्दराद्याश्रमे निरताः । तत्र हेतुः सर्ववाधाभिः शीतोष्णादिषी-
 दाभिः विवर्जिताः । शुद्धान्तःकरणाः अङ्गद्वारायन्तःकरणमलरहिताः । शुद्धाः सत्कृतीनाः । सर्वानु-
 स्थाननिर्मलाः सर्वाणि अनुष्ठानानि निर्मलानि फलाभितन्धिरहितानि यासां ताः ॥ १२ ॥ शुद्धे निर्दुष्टे
 हरौ शुद्धे विरागे मनसि अङ्गर्षाद्व्यापारविना संस्थिते सति शुद्धज्ञानं निर्दुष्टज्ञानात्मकं विष्ण्वार्यं
 परं ब्रह्म प्रपश्यन्ति । अपरोक्षतया जानन्ति । येन साभक्तवृत्तविष्णुना तत्पदं वैदुष्टादितत्स्थानं भवति
 ॥ १३ ॥ एवं कृतयुगे उत्पन्नानां चतुर्णां वर्णानां प्रायः स्थितिसुवत्वा त्रेतायुगादौ तेषां सिद्धिमाह—
 तत्र इत्यादिना । ततः कृतयुगानन्तरं कालात्मको योऽसौ तस्य हरेरशः कथितः सः घोरं बहुदुःखप्रदं ।
 रजगर्भोपम् ।

स्तुतिः ॥ १० ॥ तर्हि किं मानुष्यं प्राणैव यान्ति । नेत्याह ॥ ११ ॥ सर्ववाधा इति पाठे आनाधा
 शीतादिदुःखैः । शुद्धे रगादिहीने अन्तःकरणं मनो यासां ताः ॥ १२ ॥ अल्पसारवदिति पाठे

१ छ. यथेच्छता. २ [रत्न० पा०] सर्ववाधा. ३ ग—द. सर्वानुष्ठान. क. ख. सर्वानुष्ठान. ४ क—उ. निष्कार्य. ५ ख. उ. परमं च. ६ [चित्तु० पा०] पातयत्यर्षं. ७ [रत्न० पा०] मत्तत्रयव्याख्यानम्.

अधर्मवीजमुद्भूतं तमोलोमसमुद्भवम् । ततः सां सिद्धजं सिद्धिस्रोतं नतीर जायते ।
 प्रजासु तासु भवेय रागादिकमसापकम् ॥१५॥ रसोद्गातादयधान्याः सिद्धयोःशैः प्रवन्ति यः ॥

विष्णुगीतम् ।

अधर्मवीजसंभूतं जगतां तत्रदृष्टागममविशेषकारणं तमोलोमाभ्यां समुद्भवं जन्म यच्च कथयते ।
 असाधकं सिद्धिविघातकं ॥ १५ ॥ सहजा सिद्धिः इन्द्रानभिभवत्कृत्वा । रसोद्गातादयः । यद्गतोऽभि-
 थ्यक्तिः सद्गुणगात्रेण रसाचिर्भावाद्यः । आदिशब्देन गुणरूपरससंज्ञानामभिभवाद्यो गृह्यन्ते ।
 अष्टौ सिद्धयोऽणिमायाः । अणिना अणिमा गरिमा महिमा प्राप्तिः प्राक्वाण्यमीशिवं वशित्वं । यत्र-
 धीपरीचम् ।

॥ १४ ॥ अनन्तरं तु—अधर्मैति । अधर्मस्य बीजभूतं तमः अज्ञानविज्ञानः । लोमः एष्ठा । तापोः
 समुद्भवे यस्यात् ॥ १५ ॥ तत्रः किमित्यत आह—तत इति । सहजा म्यामाविर्षी सा सिद्धिः सर्वेषा-
 धाचिर्वाजिता इत्यप्रोक्ता भुक्तिप्राप्तादिद्वन्द्वजपलक्षणा तासां न जायते । रसोद्गातादयः सिद्धयः रसा-
 न्वादिप्रोक्ताः “रसस्य सत एवान्तरहासः स्वानृते युगे । रसोद्गातादयश्च सिद्धिनया इति क्षुधं ततः ।
 ह्यादीनां नैरपेक्ष्येण सदा ह्यमाः प्रजासया । द्वितीया सिद्धिरदिष्टा सा भुक्तिर्निगमयैः । अधमोप-
 मत्वं नास्त्रासां सा हतीयाऽभिधीयते । पशुषीं तुल्यता तासांतापुषः मुपारूपयोः । एषान्त्वपलक्षणाद्भु-
 विष्णुविषीपम् ।

जातम् अत्यात्मसारवत् अत्यल्पगुणं । योरं बहुदुःखम् ॥ १४ ॥ अधर्मैति । अधर्मवीजम् अधर्मस्य
 कारणं । तमोलोमसमुद्भवं प्रोपलोमपोद्वेणुम् । असाधकम् अष्टसिद्धिधरोपि रसादिकम् । अयं पातः
 प्रजासु पातपति श्रिपतीति पूर्वोपान्ययः । अधर्मवीजमुद्भूतमिति च पाठः ॥ १५ ॥ तत इति । स-
 हजा सिद्धिः श्रौतयत्तिकं ज्ञानम् । “हृते तु निधुनोत्पत्तिः सिद्धिर्मापि रसोद्गाता । महद्भुक्तिगी
 चान्वा गृह्णुशानिप्रापरा । पश्चात्सहृत्पसिद्धिश्च कल्पवृक्षात्मिका परा । प्रथमवृष्टिभ्राष्ट्रपत्तिरि-
 क्षापादमै” इत्यष्टसिद्धयः । रसोद्गाताः योगाभ्यासफलत्वरूपंन्यत्वात्सुविश्वरसवृत्तवृत्तता । यथा
 स्कान्दे—“रसस्य सत एवान्तरहासः स्वाऽऽते युगे । रसोद्गातादयश्च सिद्धिनया इति क्षुधं ततः”
 इति श्रौतैरपेक्ष्येणानन्दो गिधुनोत्पत्तिः । यथा तत्रैव “श्रिवादिनैरपेक्ष्येण सदा ह्यमाः प्रजासया ।
 द्वितीया सिद्धिरदिष्टा” इति । धीमै च “हृते तु निधुनोत्पत्तिगमागामाभ्राह्मोऽहमा । प्रजास्यमाः सदा
 दृशन्वीपम् ।

अत्यमुद्भूतं भयममल्यजातं । अत्यात्मसारवत् अत्यल्पगुणं अत्यल्पतया ज्ञानविज्ञान एव भुक्तिमता
 पुंसा जेतुमशक्यं ॥ १४ ॥ अधर्मवीजं अधर्मस्य कारणं । तमोलोमसमुद्भवं प्रोपलक्षणां । असा-
 धकं पुनर्पापमविषयकं रागादिकं विषयाभिलाषमागर्षादिकं अयं पातः । तासु प्रजासु पातपति
 श्रिपतीति द्वयोर्विधान्ययः ॥ १५ ॥ ततः विनाभीश्रमिन्यत आह—तत इति । ततः तत्पुण्यं सन्ना
 स्तामाविर्षी सा सिद्धिः सर्वेषाधचिर्वाजितादिनेोष्वा भुक्तिप्राप्तादिद्वन्द्वजपलक्षणा तासां प्रजासं नातिव
 जायते । रसोद्गातादयधान्याः अष्टौ सिद्धयः सहन्दपुराणोक्तः । तत्रया । “अधमं बीजं एषान्ताग-
 राभ्यात्कृते युगे । रसोद्गातादयश्च सिद्धिनया इति क्षुधं ततः । विपारिर्नैरपेक्ष्येण सदासमागर्षा-
 रजाः । द्वितीया सिद्धिरदिष्टा सा भुक्तिर्निगमयैः । अधमोत्पत्तं नात्यासां सा दुर्मियाऽभिधीयते ।
 पशुषीं तुल्यता तासांतापुषः मुपारूपयोः । एषान्त्वपलक्षणाद्भु- विष्णुविषीपम् । यामात्म-

तासु क्षीणास्त्रेषासु वर्धमाने च पातके । ततो दुर्गाणि ताथकुर्धोर्न्यं पार्वतमादकम् ।
इन्द्राभिभवदुःसार्तास्ता भवन्ति ततः प्रजाः१७॥ कृत्रिमं च तथा दुर्गं पुरखर्षटकादिकम् ॥१८॥

विष्णुशीपम् ।

फामावसावित्यमित्येवंलक्षाणाः । यद्वा “प्रातिभश्रावणो दर्शस्वादो गन्धस्तपैव च । वेदनाश्रमजावर्त इत्यष्टौ सिद्धिलक्षणाः” इत्येवंविधा अष्टसिद्धयः ॥ १६ ॥ कृत्रिमं प्रातप्राकारादि । सर्वतं प्रागशतद्वयमप्ये उक्तमग्रामः । अन्यत्रयोक्तं । “औदकं पार्वतं वार्षभेरेण धान्वनं तथा । शूलं प्रशस्तमरिभिर्दुर्गं पश्वविधं स्पृतं” । पुरे सर्वदादियुक्तं । “ग्रामो वृत्तावृतः स्वाग्रगरममुष्टुतेर्गोपुष्टेद्वासिहाळं सेतं नद्यादिषेष्टापरिपृ-
तमभितः सर्वतःपर्वतेन । ग्रामैर्युक्तं महोजं दलितवदशसतैः पचनं रत्नयोनिर्द्रोणारवं सिन्धुचेलावलपमुत्त-
भीषीपम् ।

विशोका नाम पञ्चमी । परमात्मपरत्वेन तपोध्यानादिनिष्ठता । पञ्ची च कामचारित्वं सप्तमी सिद्धि-
व्यये । अष्टमी च तथा श्रोक्ता यत्र कृष्ण शायिता” इति ॥१६॥ तास्त्विति । शीतोष्णादिवृन्दैरभिभवः
क्षेन सम्भूतैः दुर्भरैरर्वाः पीडिताः ॥ १७ ॥ ततश्चोरादिभयपरिहारार्थं दुर्गादि, शीतोष्णादिप्रतीकारार्थं
गृहान्, जीविकावर्धं कृषिवाणिज्यादीनि चतुरित्याद् ततो दुर्गाणीत्यादिना—तत इति । कृत्रिमं परिष्ठा-
त्तावृत्तं प्राकारादि । पुरादीनां लक्षणं भृगुणोक्तम्—“नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमपीष्यते । एकतो
यत्र तु ग्रामो नगरं वैकृतः स्थितम् । मिश्रं तु तत्सर्वतं नाम नदीरूपसमाश्रयम् । विप्राश्च विप्रभृत्प्राश्च यत्र
चैव वसन्ति वै । स तु ग्राम इति श्रोक्तः शुद्राणां वास एव तु । पण्यक्रियाविनिपुणैश्चातुर्वर्षजनैर्यु-
तम् । अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पिसमाहुक्तम् । सर्वदेवतसम्बन्धं नगरं त्वभिधीयते” इति ॥ १८ ॥

विष्णुचिन्तीपम् ।

सर्वाः सर्वांनन्दाश्च योगिनः” इति । सकृद्दृष्टिमयी सकृद्दृष्ट्या सत्त्वनिष्पत्तिः । गृहपृथ्वात्मिका इच्छया
गृहपृथ्वोऽग्रमः । संकल्पसिद्धिः संकल्पेनाभिगता सिद्धिः । कल्पपृथ्वात्मिका भरद्वाजाश्रमवन् । प्रकाम-
वृष्टिः निकामेनिकामे गृष्टिः । अष्टपृथ्व्यसिद्धिः अष्टपृथ्व्यभूमित्वमिति पुराणेष्वष्टसिद्धयो यदुधोवाः
॥ १६ ॥ तास्त्विति । वृन्दं शीतोष्णादि ॥ १७ ॥ तत इति । धान्वं बहिर्निर्जलं भरदुर्गम् । धान्वं
पार्वतमिति पाठः । कृत्रिमं क्रियानिर्वृत्तं बनादि । पुरादिलक्षणं भृगुणम् । “नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशां
पुरमितीष्यते । एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं वैकृतः स्थितम् । मिश्रं तत्सर्वतं नाम नदीगिरिसमाश्रितम्”
इत्यार्षीपम् ।

त्वेन तपोध्यानादिनिष्ठता । पञ्ची च कामचारित्वं सप्तमी सिद्धिहृद्यते । अष्टमी च तथा श्रोक्ता यत्र
कृष्ण शायिते” इति ॥ १६ ॥ पातके वर्धमानेसति तासु सिद्धिषु क्षीणासु प्रत्युत्तान्योग्यशीतोष्णादि-
न्दैरभिभवान् दुःसार्ताः आर्वाः पीडिताः ॥ १७ ॥ ततश्चोरादिभयपरिहारार्थं दुर्गाणि, शीतोष्णादिप्रती-
कारार्थं च गृहानि जीविकावर्धं च कृषिवाणिज्यादीनि वृत्तवत्य इत्याद्—ततइत्यादिना । तान्येव दुर्गा-
प्याह । धान्वमित्यादिना । धान्वं बहिर्निर्जलं गरुदेशतदुर्गं । कृत्रिमं क्रियानिर्वृत्तं प्राकारादिदुर्गं पुर-
दिलक्षणं च भृगुणा श्रोक्तं ॥ “नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमपीष्यते । एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं
वैकृतः स्थितं । मिश्रं तत्सर्वतं नाम नदीगिरिसमाश्रितं । विप्राश्च विप्रभृत्प्राश्च यत्रचैव वसन्तिवै । स
रत्नगर्भावम् ।

अल्पं प्रमाणतः । अत्यल्पसारवन् । क्षीणपठं चेत्यर्थः ॥ १४ ॥ वार्ध्वादीनि ईक्षादिभवानि ॥ १८ ॥

शृदाणि च येषान्पायं तेषु चक्रुः पुरादिषु । प्रियङ्गुषो मुदासाध कोरंक्षाः सतीनकाः ॥२१॥
 शीवातभादिवाधानां प्रथमाय मेहानये ॥ १९ ॥ माया मुद्रा मधूराय निष्पाताः मनुस्यधकाः ।
 प्रतीकारमिमं कृत्वा शीतादेस्ताः प्रजाः पुनः । आडवयययकार्थेव शयाः सप्तदश स्मृताः ॥२२॥
 वार्षोपायं तवशक्रुर्दस्तासिद्धिं च कर्मजाम् ॥२०॥ इत्येता ओषधीनां तु ग्राम्यानां जालयो मुने ।
 प्रीहयञ्च यवार्थेव गोधूमाश्चाणवस्तिलाः । ओषधो यन्त्रियार्थेव ग्राम्यारण्याथतुर्दय ॥२३॥

विष्णुवर्णनम् ।

रसंवाहलोदिसमाहृतः” इति ॥ १८ ॥ वार्षोपायं वृषिगोरहयवशिष्टलक्षणं जीवनेोपायं । ह्यन्विद्धि
 हस्तनिमित्तां सिद्धिं । वामेव विहितमिद्धि—कर्मजामिति । तस्यापावजन्तितामिति वारम् ॥ २० ॥ कर्मजो
 सिद्धिं प्रीह्यारिलक्षणां प्रपञ्चयति—प्रीहय इति । उदासः देवयान्यति । कोरंक्षाः कोरवाः ॥ २१ ॥
 निष्पाताः बल्यः । आडवयः तुर्वयः ॥ २२ ॥ नीमाराः वासुद्राः । जर्विलाः भारण्यविलाः । गवेपुकाः

श्रीपरीचम् ।

शृदाणीति । शृदाणि विश्वकर्मश्रीषानि “पुनं धन्यं जयं बान्तं विजयं विपुलं तथा । सुपथं सुगुणं
 नन्दं धनदम् मनोरथम्” इत्यादीनि । येषान्पायमायनिमित्तायतुमोले यथायाद्युगमन ॥ १९ ॥
 प्रतीकारमिति । वार्षोपायं जीविकासाधनं कृत्यादि । ह्यन्विद्धिं गाभ्यां सिद्धिं वृत्ति । वामेपाह कर्मजो
 लक्षकर्मविमित्ताम् ॥ २० ॥ एतद् कृषिकलं प्रपञ्चयति । प्रीहयभेदादिसार्धं उपायम्—प्रीहय इति ।
 जयवः छुद्राः शालवः । प्रियङ्गुमद्विहं हलं धान्यं वा प्रियङ्गवः । उदासः दीपेनालः । कोरंक्षाः
 कोरवाः । सतीनकाः कलायाः नीलपुष्पाः ॥ २१ ॥ माया इति । मधूराः मधुस्यधकाः । निष्पाताः
 बल्यः । कुलधयाः मुद्रसामवप्राः । पावाण्येरेरिमारः । आडवयस्सुवयः । यजवः हरिमन्थकाः ।
 शयाः गोष्णुपादान्तरयाः ॥ २२ ॥ इति । इत्येताः ग्राम्यानां वृषिमाप्यानां जालवः मन्त्रम् । गाणु

विष्णुवर्णनम् ।

इति । आदिशब्दाच्चित्तरत्नानादिः ॥ १८ ॥ शृदाणीति । येषान्पायं वागुमायानादिकर्मण ॥ १९ ॥
 प्रतीकारमिति । वार्षो कृत्यादिः । ह्यन्विद्धिः मित्तादिः ॥ २० ॥ एतद् वार्षोपायं वृषिगोरह
 प्रीहयः इति । प्रीहयः शालपादयः । यवो दीपेनालः । गोधूमो विष्कंयुवो दीपेनालः । अयवः धुत-
 धान्यम् । प्रियङ्गुः फलुः । उदासो दीपेनालः । कोरंक्षाः कोरवः । सतीनकाः कलायाः ॥ २१ ॥
 माया इति । मधूरो मधुस्यधकः । निष्पाताः बली । बल्यधकः पावाण्येरेरिमारः । भार्गवी तुर्वयः ।

ग्रीह्यस्मयवा भाषा गोधुमाधाणवस्तिलाः ।

प्रियङ्गुसप्तमा ह्येत अष्टमास्तु कुलत्यकाः २४ ॥

श्यामाकास्तय नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः ।

तथा वेणुयवाः श्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ॥२५॥

ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओपथ्यस्तु चतुर्दश ।

यज्ञनिष्पत्तये यज्ञस्तथाऽऽसां हेतुरुत्तमः ॥२६॥

एतश्च सह यज्ञेन प्रजानां कारणं परम् ।

परापरविदः प्राधास्ततो यज्ञान्वितन्वते ॥२७॥

अहन्यहन्यनुष्ठानं यज्ञानां मुनिसत्तम ।

उपकारकरं पुंसां क्रियमाणाशान्तिदम् ॥ २८ ॥

येषां तु कालसृष्टीर्ज्ञो पापनिन्दुर्महामुने ।

चेतस्तु वयुधे चक्रुस्ते न यज्ञेषु मानसम् ॥२९॥

चित्तुधीयम् ।

गोत्र इत्यर्थः ॥ २५ ॥ यज्ञो हेतुपासामोपधीनां वृष्ट्यादिद्वारेण यज्ञानां कारणमित्यध्या-
शीघरीयम् ।

॥ २३ ॥ ग्रीह्य इति । ग्रीह्यादि श्यामाकान्ता ग्राम्या नव याज्ञिकाः यज्ञसाधनभूताः ॥ २४ ॥

श्यामाका इति । आरण्याः नीवाराद्याः पथ्ययज्ञसाधनभूताः । यथा श्यामाका ग्राम्यारण्याः । एणधा-

न्यरूपत्वान् । नीवारा आरण्याः ग्रीह्यः । जर्तिलाः आरण्यास्तिलाः । सगवेधुकाः कुसुम्भाः । वेणुयवः

वंशनीजं । मर्कटका आरण्याः प्रियङ्गवः ॥ २५ ॥ ग्राम्यारण्या इति । एताश्चतुर्दशयज्ञनिष्पत्तये स्मृता

इत्यन्वयः । यज्ञशासामोपधीनां हेतुः कारणं वृष्टिरूपेण ॥ २६ ॥ एता इति । प्रजानां वृष्टिः कारण

वृष्टिहेतुत्वात् । परापरविदः यज्ञाः कारणं प्रजास्तकारणमित्येवविदः ॥ २७ ॥ अहन्यहनीति । अह-

न्यहनि पथ्यमहायज्ञानामनुष्ठानं पुंसां गृहस्थानां प्रत्यहं क्रियमाणस्य पथ्यसूनालक्षणस्य पापस्य शान्तिदं

नाशकरम् ॥ २८ ॥ तदेवं ब्रह्माण्डसृष्टानां यज्ञाद्भूतानामोपधीनां कृप्यादिप्रयुक्त्या प्रधाह्नित्यत्यमुक्तं ।

यज्ञानां च दृष्टादृष्टलक्षणं महत्फलमुक्तं । तथाच्येतेषां वैश्विचतुष्टाने पूर्वोपक्षिप्तमेव रागादिकं कारणमाह—

चित्तुधीयम् ।

चणकः हरिसन्धकः । शणः गोण्युपादानत्वक् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ श्यामाका इति । श्यामाका

एणधान्यम् । नीवाराः सशको ग्रीहिः । जर्तिला वनतिलाः । सगवेधुकाः कुसुम्भसदृशबीजाः । वेणुयवाः

वंशनीजानि । मर्कटकाः प्रियङ्गुभेदाः । नागरलाक्यदुसरीजानि वा ॥ २५ ॥ ग्राम्येति । आसाम्

ओपधीना हेतुः बर्धकः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अहन्यहनीति । यज्ञानां पंचमहायज्ञानामनुष्ठानं । नित्यं

क्रियमाणार्थं 'पथ्यसूना गृहस्थस्य' इत्यादिना मनुक्तं । अत्र तु पूर्वं अत्याल्पसारवदित्युक्तं । तस्यापस्य

इत्यावेधीयम् ।

त्वचः ॥ २२ ॥ इत्येताः ग्राम्याणां वृषिराध्यानामोपधीना जातवः सप्तदश तासु ॥ २३ ॥ ग्रीह्य इति ।

याज्ञिकाः यज्ञसाधनभूताः । ग्राम्याः आरण्याश्च मिलित्वा चतुर्दशौष्यो ग्रीह्यादिश्यामाकान्ताः नव-

ग्राम्याः ॥ २४ ॥ नीवाराद्याः आरण्याः । नीवाराः आरण्यग्रीह्यः । जर्तिलाः आरण्यतिलाः । सगवे-

धुकाः कुसुम्भसमानबीजाः श्वेतशुक्ला इति प्रतिज्ञाः । वेणुयवाः वेणुनीजानि । मर्कटकाः आरण्यप्रिय-

ङ्गवः ॥ २५ ॥ ग्राम्यारण्याश्चैताश्चतुर्दश यज्ञनिष्पत्तये स्मृता इत्यन्वयः । उत्तमः साध्नो यज्ञः । आ-

सामोपधीना हेतुः वृष्टिद्वारेण वृष्टिरूपः ॥ २६ ॥ एता ओपथ्यः यज्ञेनसह प्रजानां परं कारणं । वृष्टि-

हेतुत्वाज्जीवनकारणं । परापरविदः यज्ञाः कारणं प्रजा यज्ञकारणमित्येतद्विदः ॥ २७ ॥ यज्ञानां पथ्य-

महायज्ञानामनुष्ठानं अहन्यहनि पुंसां गृहस्थानां प्रत्यहं क्रियमाणस्य "वंशनीपेपनी"त्यादिमृत्युत्पथ्य-

सूनालक्षणस्य पापस्य शान्तिदं नाशकरं । उपकारकरं परलोचदं ॥ २८ ॥ परापरविदो यज्ञान्वितन्वन्त

वेदवादान्तथा वेदान्वयकर्मदिकं च यत् । वर्णानामाश्रमाणां च धर्माधर्मभूतां वर ।
 तत्सर्वं निन्दयामासुर्ब्रह्मन्वासेषकारिणः ॥३०॥ लोकान्ध सर्ववर्णानां सम्यग्धर्मानुषोक्तिनाम् ३३॥
 प्रवृत्तिमार्गव्युच्छित्तिकारिणो वेदनिन्दकाः । प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियायताम् ।
 दुरात्मानो दुराचारा बभूवुः कुटिलाश्रयाः ३१॥ स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां सद्गमोप्यनिर्वर्तताम् ३४॥
 संसिद्धायां तु वार्तायां प्रजाः सृष्ट्वा प्रजापतिः । वैश्यानां मारुतं स्थानं सधर्ममनुवर्तिनाम् ।
 मर्वादां स्थापयामास यथास्थानं यथागुणम् ३२॥ गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्यानुवर्तिनाम् ॥३५॥

विष्णुविष्णुम् ।

हारः ॥ २६ ॥ तर्हि सर्वे किमिति न कुर्वन्तीत्यत आह—येषामिति ॥ २९ ॥ व्यासेषकारिणः विद्म-
 कारिणः ॥ ३० ॥ यथास्थानं यथागुणं इति । ब्रह्ममाणस्थानगुणानुसारेण मर्वादां व्यवस्थां कृतवानि-
 धीपरीपम् ।

येषां त्वित्वाविभिः—येषां त्विति ॥ २९ ॥ वेदानिति । यज्ञानां व्यासेषकारिणः प्रतिदन्वारः ॥३०॥
 अत एव प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिमार्गव्युच्छित्तिकारिणः प्रवृत्तिमार्गोच्छेदकारिणः । यज्ञाननुष्ठाने देवैरवर्ण-
 दज्ञाभावेन प्रजाशूद्रेरसिद्धिः ॥ ३१ ॥ संसिद्धायामिति । तदेवं प्रजाःसृष्ट्वा तासां वार्तायाश्च कृष्यादिना
 संसिद्धायां सत्यां । यथागुणं सत्वोद्रेकानुसारेण । ब्राह्मणादीनां वर्णानां गृहस्थाशाश्रमाणाश्च । मर्वादां
 धर्मव्यवस्थां । यथास्थानं तत्तत्सधर्मानुष्ठानानुसारेण । लोकव्यवस्थाश्च कृतवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तदेवाह-
 वर्णानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ ३३ ॥ प्राजापत्यमिति । क्रियायतां नित्यनैमित्तिकप्रतिदोषाद्य-
 नुष्ठानां । प्राजापत्यं स्थानं पितृलोकः “कर्मणा पितृलोकः” इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥ वैश्यानामिति ।

विष्णुविष्णुम् ।

शान्तिदं नाशकरमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रवृत्तीति । यज्ञप्रवृत्त्या प्रवृत्तिः सर्गः प्रजासर्गे
 इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ संसिद्धायामिति । कृषिरूपायां वार्तायां संसिद्धायाम् ओषधिद्वारा प्रजाः सृष्ट्वा यथा-
 स्थानम् अस्मिन्देशेऽयं धर्म इति । यथागुणं रागिणां काम्यं कर्म । विरघातां तु निवर्तकमित्यादि व्य-
 वस्थां स्थापयामास ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्राजापत्यमिति । प्राजापत्यं भृगुवादिभ्यः । ब्राह्मणानां क्रिया-
 यतायेषीपम् ।

इत्युक्तं अन्यैस्तदुकरणे पूर्वोक्तवादिपापाभिः शूद्रेण तन्निमित्तमिनाह—येषामित्यादिना । फलश्रुतः
 कालाख्यविष्णुना सृष्टः उत्पादितः पापाङ्कुरः पापाङ्कुरः उपादिः । येषां चेतसु बृष्टे तं यथेषु मा-
 नसं मनो न चक्रुदित्यन्वयः ॥ २९ ॥ यज्ञव्यासेषकारिणः यज्ञनिषेधकारिणः ॥ ३० ॥ अतएव प्रवृ-
 त्तिमार्गव्युच्छित्तिकारिणः । प्रवृत्तिमार्गस्य सर्गस्य प्रजाशूद्रेव्युच्छित्तिकारिणः । यज्ञाननुष्ठाने देवैरवर्ण-
 णदज्ञाभावेन प्रजाशूद्रेरसिद्धेरिति भावः ॥ ३१ ॥ तदेवं प्रजापतिः प्रजा प्रजाः सृष्ट्वा तासां वार्तायां
 कृष्यादिर्जीविकायां संसिद्धायां सत्यां यथास्थानं तत्तदेकानुसारेण यथागुणं तत्तत्सधर्मादियुगानुसारेण
 ब्राह्मणादिवर्णानां गृहस्थाशाश्रमाणां च मर्वादां धर्मव्यवस्थां लोकव्यवस्थां स्थापयामास । कृतवानि-
 त्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत्तल्लोकानाह—प्राजापत्यमिति । क्रियायतां यथादिक्क्रियायतां गृहस्थानां प्राजा-
 पत्यं स्थानं पितृलोकः ॥ “कर्मणा पितृलोकः” इति श्रुतेः । ऐन्द्रं स्थानं इन्द्रलोकः ॥ ३४ ॥ मास्यं स्थानं देव-

[पा०] १ क—ग. वेदान्वयं । २ क—ग. इ. च. ह. म. देवात् । ३ ग. उ. य. इ. पर्वोक्त ।
 ४ ह. धर्मनिदा । ५ प. म. वर्तिनां । ६ क—उ. म—उ. वर्तिनां । ७ क—प. य. उ. नित्यव्यवस्थां । ८ उ—उ.
 म. परिचर्यानु ।

अष्टाशीतिसहस्राणि शुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 स्मृतं तेषां तु यत्स्थानं तदेव गुरुवासिनाम् ३६ ॥
 सप्तर्षीणां तु यत्स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम् ।
 प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मसंज्ञितम् ३७
 योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषकारिणाम् ३८

एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनश्च ये ।
 तेषां तु परमं स्थानं यत्तत्पश्यन्ति सूरयः ३९ ॥
 गत्वा गत्वा निर्वर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ब्रह्माः ।
 अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः ४० ॥

श्रीधरीयम् ।

माकृतं स्थानं देवलोकः ॥ ३५ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणीति । गुरुवासिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां जनलोकम् ॥ ३६ ॥ सप्तर्षीणामिति । वनौकसं वानप्रस्थानं तपोलोकम् । न्यासिनां सभ्यासिनां । प्राज्ञपानां विशेषं वक्तुं पूर्वोक्तमेव स्थानमनुवदति प्राजापत्यमिति । ब्रह्मसंज्ञितं सत्यलोकस्थानं । 'सभ्यासाह्वयः स्थानम्' इति वचनात् ॥ ३७ ॥ योगिनामिति । योगिनां ज्ञानिणाम् ॥ ३८ ॥ तदेव स्पष्टयति । एकान्तिन इति ॥ ३९ ॥ भगवदुपासकानामपि क्रममुक्त्वा तदेव स्थानमित्याशयेनाह—गत्वेति विष्णुविधीयम् ।

वत्तां नित्यनैमित्तिकक्रियावताम् ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ अष्टाशीतीति । गुरुवासिनां ब्रह्मचारिणाम् ॥ ३६ ॥ सप्तर्षीणामिति । न्यासिनां संन्यासिनां । देवयानमार्गेशो ब्रह्मसंज्ञितः सत्यलोकः ॥ ३७ ॥ योगिनामिति । आश्रमेष्वेव ये प्रवीकोपसका योगिनस्तेषाममृतं विष्णुपदाख्यं ध्रुवादुपरिस्थानं । यतो गङ्गा प्रवहतीति पश्यमाणम् ॥ ३८ ॥ एकान्तिन इति । परमं स्थानं परमव्योम ॥ ३९ ॥ भगवदुपासकानामेवापुनरावृत्तिरितरेषां तु निवृत्तिरेवेत्याह—गत्वेति । चन्द्रसूर्यादिग्रहणं तेषां फालगुणवृत्तविशेषान्, एतद्विलक्षणानां ब्रह्मादीनामप्युपलक्षणम् । चन्द्रसूर्यादयोऽपि स्वस्वमधिकारं गत्वा प्राप्य । अन्ते प्रलयकाले निवर्तन्ते । ते स्वपदाद्भवन्ति । द्वादशाक्षरादिना भक्षेण भगवदुपासका न निवर्तन्ते न च पुनरावर्तन्ते । एतद्भूतिरित्यासर्वेऽपि निवर्तन्ते एव । "अनावृत्तिः शब्दात् । आग्रहभवनलोकः पुनरावृत्तिनोऽर्जुन" इति वृत्तविधीयम् ।

लोकः । परिवर्त्यासु वैवर्णिकपरिवर्त्यासु ॥ ३५ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि यतीनां प्रसिद्धानि सन्ति तेषां चत्स्थानं तदेव उत्तमपीपस्वमेव ब्रह्मचारिणां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां । यतीनां च स्थानं "यतीनां ध्रुवलोकस्यो वनिनां मेरुमध्यगः । आदित्यमण्डलस्यस्तु ज्ञानिनां ब्रह्मचारिणाम्" इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तं—दृष्टव्यं । यतिना वानप्रस्थानां ॥ ३६ ॥ ब्रह्मवर्णभेदं पूर्वोक्तस्थानमाश्रमभेदेनाप्याह—प्राजापत्यमिति ॥ जाह्नवं स्थानं सत्यलोकः ॥ "संन्यासाह्वयःस्थानं" मिति वचनात् ॥ ३७ ॥ योगिनां ज्ञानिनां । अमृतं मुक्तिस्थानं ॥ ३८ ॥ तदेव विवृणोति—एकान्तिन इति । सूरयो यत्पश्यन्ति उत्परमं स्थानं वैकुण्ठादि विष्णोर्भवं । तथा च श्रुतिः । "तद्विष्णोः परमं पदं सदापश्यन्ति सूरयः" इति ॥ ३९ ॥ विष्णुलोकमातानामप्यधिकारिणां देवानां निवृत्तिरस्तीत्याह—गत्वेति । चन्द्रसूर्यादयो ब्रह्मास्तेषु ब्रह्मादीनामप्युपलक्षणं । गत्वागत्वा निवृत्तिस्तु वाचदधिकारमेव । अधिकारसमाप्त्यनन्तरं महाप्रलये ब्रह्मणासह मुखास्सन्तो ननिवर्तन्ते इति दृष्टव्यं । अधिकारिणां द्वादशाक्षरचिन्तकानां पुनरावृत्तिरेव नास्तीत्याह—अद्यापीति । सूर्यादियत्रपुनरावर्तन्ते । जीवन्मुक्तराजानो महाप्रलयपर्यन्तं विष्णुलोकपय स्थित्वा ब्रह्मणासह मुच्यन्ते इति भावः । यत्तुं यामने । "विष्णोर्लोकं तदैवैके यान्ति कालान्तरे परे । आह्वयैवहरेः केपिदापूर्तेः

[पा०] १ व. ग.—व. ट. वलीगामुर्वे १ व. प. ट.—उ नाम सत्यासिना एतत्. १ व. व.—उ. तद्विष्णोः परमपदं । २ स्वपरममनुवर्तिनां. ४ व. अवर्तन्ते.

तामिस्रमन्यतामिस्रं महारारवरारवा ।

असिपत्रयनं घोरं कालमृत्युमर्षाधिकम् ॥ ४१ ॥

विनिन्दकानां वेदस्य यत्रव्योधातकारिणाम् ।

स्थानमेतत्समाख्यातं स्वधर्मत्यागिनश्च ये ४२ ॥ [श्रीविष्णुपुराणमुनिमतरीत्या सप्तमोऽध्यायः ॥१॥]

इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे

पद्मोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

महणा वृथा सनकादिमानसपुत्राणां सृष्टिः ॥१॥ ततः शृगार्द्रिकमानसपुत्राणां सृष्टिः ॥२॥ मङ्गलः श्रीधरः
रत्नसर्गकथनम् ॥ ३ ॥ एकादशरत्नानां सृष्टिः ॥ ४ ॥ स्वर्गमुच्यते ॥ ५ ॥ स्वर्गमुच्यते ॥ ५ ॥ तत्रो. विष्णु-
वत्सर्गनां संभवः ॥ ६ ॥ दक्षायस्त्वान् स्वर्गादिषुभुविनिन्दकानामुत्पत्तिः ॥ ७ ॥ तासां विवाहाः ॥ ८ ॥
मैत्रिणिकादिषुभुविषयप्रलयवर्णनम् ॥ ९ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

ततोऽभिध्यायतस्तस्य जत्रिरे मानसाः प्रजाः । तन्मरीरममुत्पन्नः कार्यन्तेः कर्मणः सह ॥

क्षेत्रज्ञाः समरतन्तु माधेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ १ ॥

विष्णुसीयम् ।

सर्पेः ॥ ३२ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणमुनिविरचितायां श्रीविष्णुपुराणटिप्पणं प्रथमांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
[अन्येषां मतरीत्या पद्मोऽध्यायः ॥ ६ ॥]

श्रीधरीयम् ।

॥ ४० ॥ ४१ ॥ विनिन्दकानामिति । स्वधर्मत्यागिनश्च ये तेषामपीति ॥ ४२ ॥ इति श्रीधर्मशास्त्र-
मिविरचितायां आत्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे पद्मोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ यान्मृष्टिं वक्ष्यन् पूर्वोपायां मानसमृष्टौ पश्चिद्दिशेषं यत्तुमाह तत्र इत्यादिविभिः—तत्र
इति । प्रगतुषुविशेषोक्तम् इति अपूर्वमृष्टिप्रभाषः । तत्रैव शङ्कते । तनु मनसा महान्तमा-
विष्णुविष्नीयम् ।

मगवदुक्तं ॥ ४० ॥ तामिस्रदीनां स्वरूपं वक्ष्यते तामिस्रमिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीविष्णुपि-
त्थार्थविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे पद्मोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ मानसशरीरमृष्टिमन्त्र मैथुनमृष्टिमाह—तत्र इत्यादिना । कार्यदेहेः करौरिन्द्रियैः । इन्द्रि-
यगर्भदेहभूतभूतोत्प्रेक्षेदेहेन्द्रियैः सह वाभिन्मानस्यः प्रजा जज्ञिरे । केचिन् क्षेत्रज्ञानस्य माधेभ्यो-
द्वेषाधेयीयम् ।

वेचिद्वत्स । विज्ञेयान्दलोकेषु मुन्यन्ते म्रच्छन्नासह इति ॥ ४० ॥ एवं स्वधर्मत्यागिनोपिपत्थमं-
सिनां गतिमुपस्था तद्विपरीतानां गतिमाह—तामिस्रमन्यतामिस्रमिन्द्रादिना । अर्थाविष्णु स्वर्गपदवितः
॥ ४१ ॥ ये स्वधर्मत्यागिनस्तेषामपीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इति धर्मशास्त्रेयाथर्वेविरचितायां श्रीविष्णुपुराण-
व्याख्यायां सुषोभिन्वां प्रथमांशे पद्मोऽध्यायः ॥ ६ ॥

एवं सर्ववत्ससाधारणो मृष्टिमन्त्रा ब्रह्मवत्प्राणाधारणो मिथुनमृष्टिं वक्ष्यन् पूर्वोक्तं कार्यन्मा-
नसी शारीरीय मृष्टिमाह—तत्रइति । मानसीः मानस्यः वाभिन्प्रजाः जज्ञिरे । तनु मनसा महान्तमर्षादि-
वृषगर्भीयम् ।

नागुष्परेतमां कालवित्यानां ॥३६॥ द्वादशाभ्यां नागुष्पमन्त्रः ॥४०॥ अर्थाविष्णुसिंहासने यथाविष्णुसिंहासने
तत्रेयां मानसि ॥४१॥ इति धर्मशास्त्रेयाथर्वेविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे पद्मोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क—घ. २—द. ३—क. ४—(ग. ५—) ६ क. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.]

ते सर्वे समवर्तन्त ये मया प्रागुदाहृताः ।
 देवाद्याः स्वावरान्ताश्च त्रैगुण्यविषये स्थिताः २
 एवं भूतानि सृष्टानि चराणि स्वावराणि च ॥३॥
 यदाञ्च ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्धन्त धीमतः ।
 अध्यान्यान्मानसान्पुत्रान्सृष्टान्नात्मनोऽसृजत् ४
 भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा ।

मरीचिं दक्षमग्निं च वसिष्ठं चैव मानसान् ५ ॥
 नव ब्रह्मण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥ ६ ॥
 ख्यातिं भूतिं च संभूतिं क्षमां प्रीतिं तथैव च ।
 सन्नतिं च तथैवोर्जामनसूयां तथैव च ॥ ७ ॥
 प्रसूतिं च ततः सृष्ट्वा ददौ तेषां महात्मनाम् ।
 पत्न्यो भवध्वमित्युक्त्वा तेषामेव तु दत्तवान् ८

विष्णुशीघ्रम् ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः महाणो देहाज्जातैः । कार्यैः शरीरैः ॥ १ ॥ त्रैगुण्यविषये स्थिताः सत्त्वादिगुणानां
 गोचरे स्थिताः । तद्युक्ता इति यावत् ॥ २ ॥ सौम्यासौम्यैः पुरुषत्वं विभेद । स्त्रीत्वं च शान्ताशान्त-
 श्रीधरीपम् ।

त्रेण भूतोपादानं विना भौतिकानां देहानां कथं जन्म । कथं जडात्तच्छरीराद्येतानां जीवानां जन्मेति ।
 तत्राह । तच्छरीरेति । तस्य ब्रह्मणः शरीरात्समुत्पन्नैः कार्यैर्देहैः करणैरिन्द्रियैश्च सह मनसा निमित्त-
 भूतेन मानस्यः प्रजा जज्ञिरे । ब्रह्मशरीरस्यभूतान्येव तदेहानामुपादानकारणमित्यर्थः । तथा धीमवधे-
 तनसप्तसृष्टिर्जीवस्य तस्य ब्रह्मणः जडेभ्योऽपि गात्रेभ्यः उत्पद्यमानैर्देवैरसह तत्सङ्कल्पमात्रात् षड्ब्रह्मसं-
 स्कारा व्यष्टिश्रेयसाः समवर्तन्त आविर्भूता इत्यर्थः ॥ १ ॥ तानेवाह—ते सर्वे इति ॥ २ ॥ ३ ॥
 यौनसृष्टेः प्रयोजनमाह—यदाऽस्येति । न व्यवर्धन्त पुत्रपौत्रादिरूपेण प्रवृद्धिं न प्राप्ताः । यदाऽन्यान्
 यौनसृष्टेः प्रवर्तकान्भृग्यादीन् सृष्टवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ आत्मनः सहशानिति यदुक्तं तदेव ब्रह्मसमा-

विष्णुविधीपम् ।

ऽवयवेभ्यः कार्यकरणैः सह समवर्तन्त ॥ १ ॥ ते सर्वे इति । ते देवाद्याः स्वावरान्या जीवास्त्रैगुण्य-
 वशीकृताः समवर्तन्त ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नव ब्रह्मण इति । पुराणे ब्रह्माण्डादौ ॥ ६ ॥ ७ ॥

दत्ताधेयीपम् ।

सङ्कल्पमात्रेण भौतिकानां देहानां भूतोपादानं विना कथमुत्पत्तिरिति तत्राह—तच्छरीरेति । तस्य ब्रह्मणः
 शरीरात्समुत्पन्नैः कार्यैर्देहैः करणैरिन्द्रियैश्च सह मनसा निमित्तभूतेन मानस्यः प्रजाः जज्ञिरे । ब्रह्म-
 शरीरस्यभूतान्येव तच्छरीरोपादानमिति भावः । किंच श्रेयसाः जीवाः तस्य ब्रह्मणो गात्रेभ्यः सम-
 वर्तन्त उत्पन्नाः ॥ १ ॥ त्रैगुण्यविषयाः सत्त्वादिगुणत्रयोपेताः । ये प्रागुदाहृताः “स्वावरान्ताः
 सुरायाभे”त्यादिना मानसत्वेन प्रागुदाहृताः देवाद्याः स्वावरान्ताः समवर्तन्त पूर्वमेवोत्पन्नास्तेऽपि स्थिता
 इत्यन्वयः ॥ २ ॥ ततः किमित्यवभाह—एवमिति एवंभूतानि उक्तप्रकाराणि ॥ ३ ॥ यदा ताः
 प्रजाः सर्वाः नवव्यवर्धन्त पुत्रपौत्रादिरूपेण वृद्धिं न प्राप्ताः यदाऽन्यानाः भनससृष्टान् सत्त्वगुणोद्रेकेण
 सृष्टान् मानसान्पुत्रान् असृजत् ॥ ४ ॥ अथ अन्वानपि भृग्यादीन् विष्णुनसृष्टिप्रवर्तकानसृष्टारि-
 त्याह—भृगुमित्यादिना । अत्राप्यसृष्टिविषयानुपपन्नः ॥ ५ ॥ एते भृगवाद्यो नव ब्रह्मणः ब्रह्मना-

रत्नवर्गीपम् ।

असृजत्सप्तमे पुत्रान्मानसान्सृष्टिपृच्छये । स्वर्गं पुत्रादिभिः सृष्टि वैहिर्षीं व्यतनोत्पुनः ॥ चिदचिद्

सनन्दनादयो धे च पूर्वसृष्टास्तु वेषसा ।
 न ते लोकेष्वसन्नन्त निरपेक्षाः प्रजासु ते ९ ॥
 सर्वे तेऽभ्यागतज्ञाना धीतरागा विभत्सराः ।
 तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः ॥ १० ॥
 ब्रह्मणोऽभून्महान्क्रोधस्त्रैलोक्यदहनक्षयः ।
 तस्य क्रोधात्संभ्रूतज्वालामालातिदीपितम् ॥
 ब्रह्मणोऽभ्रुत्तदा सर्वं त्रैलोक्यमखिलं मुने ॥ ११ ॥
 अकुटीकुटिलात्तस्य ललाटात्क्रोधदीपितात् ।
 समुत्पन्नसदा रुद्रो मध्याहार्कसमप्रभः ॥ १२ ॥
 अर्धनारीनरवपुः प्रचण्डोऽतिशरीरवान् ।
 विभजात्मानमित्युक्त्वा तं ब्रह्माऽन्तर्दधे ततः १३
 तथोक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथाऽकरोत् ।
 विभेदं पुरुषत्वं च दशधा चैकधा सुनं ॥ १४ ॥
 सौम्यासौम्यैस्तदाशान्ताशान्तैः स्त्रीत्वं च स प्रभुः ।
 विभेदं बहुधा देवः स्वरूपैरसितैः सितैः ॥ १५ ॥

श्रीधरीयम् ।

एवया दर्शयति त्वमक्षण इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्रोधाद्भ्रूत्सृष्टिं यत्रैव मनुसृष्टिं च पशुं ब्रह्मणः
 क्रोधकारणं दर्शयन्नाह—सनन्दनादय इति ॥ ९ ॥ सर्वं इति । अभ्यागतज्ञानाः ब्रह्मज्ञानाः । सर्वे
 तेऽभ्यागतज्ञानाः इति पाठान्तरे अनागतेऽर्थे ज्ञानं येषां ते एवं तेषु प्रजासृष्टौ निरपेक्षेषु सत्सु महा-
 त्मनः सृष्टिविस्तारे प्रवृत्तस्य ॥ १० ॥ ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः क्रोधोऽभूत् । तस्य ब्रह्मणः क्रोधात्मनु-
 ज्ज्वलानां ज्वालानां मालाभिरभितो दीपितं त्रैलोक्यमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अर्धनारीनरवपुर्विति ।
 अर्धाभ्यां नारी नरश्च वपुर्वस्य सः । प्रचण्डः अतिक्रोधनः । आत्मानं पुरुषाकारं देहं विभजं ह्यवकु-
 र्विति तमुक्त्वा अन्तर्दधे अन्तर्धानं गतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सौम्यासौम्यैरिति । सौम्यासौम्यैरित्यस्य

विष्णुचिरीयम् ।

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तथोक्त इति । स्त्रीत्वं पुरुषत्वं च द्विधाऽकरोत् । वृषक्
 दशधेरीयम् ।

मान इति पुराणे ब्रह्मण्डादौ निश्चयं गताः निश्चिताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पूर्वसृष्टाः भृगुवादिभ्यः
 पूर्वसृष्टाः । लोकेषु प्रजासंगेषु । निरपेक्षत्वे हेतुनाह—निरपेक्षा इति ॥ ९ ॥ तत्रापि हेतुनाह—मयं इति । आग-
 तज्ञाना आधिभूतमहासाक्षात्काराः । अनागतेति पाठे अनागते मविष्यदर्थे अनुपादेयज्ञानाः । तेषु एव ब्रह्म-
 सृष्टौ निरपेक्षेषु सत्सु महान् क्रोधोऽभूत् । सृष्टिविषयकलाशोत्पन्नविमितः । अखिलं त्रैलोक्यं तस्य ब्रह्मणः
 प्रोशत् सभ्रुत्तानां ज्वालानां मालाभिः चिदीपितं प्रकाशितमभूत् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अर्धना-
 रीनरवपुः अर्धाभ्यां नारीनरभ्यामुर्वस्य सः । तथा प्रचण्डः प्रवर्णेनक्रोधनः । अतिशरीरवान् स्थूलः ।
 आत्मानमर्धनारीनरात्मकं देहं विभजं वृषणुर्विति सं रुद्रमुक्त्वा ब्रह्मा अन्तर्दधे । अन्तर्धानं गतः ॥ १३ ॥
 स्त्रीत्वं पुरुषत्वं स्त्रीरूपं पुरुषरूपमिति द्विधाऽकरोत् । दशधा चैकपात्र एकादशधा ॥ १४ ॥ सौम्या-
 सौम्यैरित्यस्य विचरणं शान्ताशान्तैरिति । बहुधा उत्पन्नवारेण वट्टया । यद्यपि सनकादिमर्गान्तन्तलेषु
 रुद्रसर्गः । पद्मान् भृगुवादिसर्ग इति श्रमः तथैव भागवतोक्तेः । तथाऽपि मानवानुत्पत्त्यनन्तरमेव भृगुवा-

श्रवणार्थयम् ।

निरूप्याहद्वाराभिमानिनो रुद्रस्य चिदसौ चिदंशभिभवे सृष्टितान्मर्त्यं नभवेदिति भावः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. घ. दृष्टसर्वप्रवा. २ क. तत्रै ते सोमिनो हताः । धीयः [पा०] सर्वे तेऽभ्यागतज्ञानाः ।
 १ क. सुदृत् ज्वालामालाभिर्दीपितं ४ ड. ५. ५ क

ततो ब्रह्माऽऽत्मसंभूतं पूर्वं स्वायंभुवं प्रभुः ।
 आत्मानमेव कृतवान्प्रजापाल्ये मनुं द्विज १६॥
 शतरूपां च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम् ।
 स्वायंभुवो मनुर्देवः पत्नीत्ये जगृहे विभुः ॥१७॥
 तस्मात्तु पुरुषाद्देवी शतरूपा व्यजायत ।

प्रियव्रतोत्तानपादाँ प्रमूलाकृतिसंज्ञितम् ॥१८॥
 कन्याद्वयं च धर्मज्ञ रूपोदार्यगुणान्वितम् ।
 ददाँ प्रसूतिं दक्षाय आर्कृतिं रुचये पुरा ॥१९॥
 प्रजापतिः स जग्राह तपोर्जज्ञे सदक्षिणः ।
 पुत्रो यज्ञो महाभाग दम्पत्योर्मिथुनं ततः २०॥

विशुधीयम् ।

रूपैः । द्वित्रकारं ॥ १५ ॥ प्रजापतिरिति । सच रुचिः प्रजापतिः । तामाकृतिं पत्नीत्वेन जग्राह ।
 तयोर्दंपत्योः दक्षिण्या सहितो यज्ञः पुत्रो मिथुनं पतिपत्नीलक्षणं जज्ञे इत्यन्वयः ॥ २० ॥

भीषरीयम् ।

विवरणं शान्ताशान्तैरिति ॥ १५ ॥ तत इति । तत एकादशा विभागात्त्रयोपशि निर्गते सखि सारिय-
 कस्यभावं सुतं पूर्वमात्मदेहात्मसंभूतम् अत एव “आत्मा वै पुत्रनामाऽसि” इति श्रुतेरात्मानमेव सं मनुं
 प्रजापालनार्थमकरोदित्यर्थः ॥ १६ ॥ शतरूपामिति । तां स्वदेहार्धभूतां नारीं पत्न्यर्थे जगृहे । तपसा
 निर्धूतकल्मषामिति च देव इति च विभुरिति च सापिण्ड्यदोषपरिहारार्थमुक्तम् ॥ १७ ॥ तस्मादिति ।
 व्यजायत प्राप्तयत ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रजापतिरिति । सरुचिस्तां जग्राह । तयोर्दक्षिणासहितो यज्ञो

विष्णुषितोयम् ।

चकार । पुंस्त्वं चैकादशविधरूपभेदैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति । आत्मसंभूतम् । अत एव स्वार्थ-
 भुवं आत्मानमेव सं । प्रजापाल्ये निमित्ते पूर्वं मनुं कृतवान् ॥ १६ ॥ शतरूपामिति । शतरूपाम् अर्धेन
 पुरुषोऽभवदर्थेन नारीत्युक्त्या ब्रह्मपत्न्याः शतरूपाया अंशभूतां । ब्रह्मांशभूतो मनुर्जगृहे ॥ १७ ॥ १८ ॥
 कन्याद्वयमिति । प्रजापतिराकृतिं रुचये ददाँ ॥ १९ ॥ प्रजापतिरिति । स रुचिर्जग्राह । तयोराकृति-

दत्तलोपीयम् ।

शुत्वस्तिकथनं तु मानसत्वसाधर्म्यादितिवोद्ध्वं ॥ १५ ॥ ततः भुम्वादिसर्गानन्तरं ब्रह्मा आत्मसंभूतं
 आत्मनः स्वप्नारसंभूतं आत्मानं । “आत्मावैपुत्रनामासी”ति श्रुतेः । आत्मसंभूतत्वात्मानमेव स्वायं-
 भुवं मनुं स्वायंभुवाख्यं मनुं प्रजापाल्ये प्रजापालनार्थमकरोत् ॥ १६ ॥ स्वायंभुवो मनुस्तां स्वेन सहो-
 तपज्ञां शतरूपाख्यां नारीं पत्नीत्ये पत्न्यर्थे जगृहे । अत्र देव इति विभुरिति तपोनिर्धूतकल्मषामिति च
 सापिण्ड्यदोषपरिहारार्थमुक्तं । शतरूपायाः स्वायंभुवेन मनुना सहोत्पत्तिश्च “कस्य रूपमभूद्देव्या यत्का-
 यमभिचक्षते । ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । पस्तु तत्र पुमांसोऽभून्ननुः स्वायंभुवः
 स्यात् । स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः” इति भागवतेद्रष्टव्या ॥ १७ ॥ व्यजायत
 प्राप्तयत ॥ १८ ॥ प्रजापतिर्मनुः । “आकृतिरुचयेपुरा” इत्युक्त्या आकृतेः प्रसूतापेक्षया अप्रजत्वं द-
 र्शितं ॥ १९ ॥ स प्रजापतिः रुचिः । तयोर्दंपत्योः आकृतिरुच्योः । सदक्षिणः रथांशभूतया दक्षिणा-
 प्त्या सहितः साक्षाद्विष्णवंशभूतो यज्ञनामकः पुत्रो मिथुनं जज्ञे । “प्रजापतिः समगतामरुचिस्ता-
 मजीजनत् । मिथुनं ब्रह्मवर्चसी परमेण समापिना । यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपशुक् । या

यज्ञस्य दक्षिणायां तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
 यामा इति समाख्याता देवाः स्वायंभुवे मनौ २१
 प्रमृत्यां च तथा दक्षधत्तस्यो विद्यति तथा ।
 ससर्ज कन्यास्तासां च सम्ब्रह्मामानि मे मृशु २२
 श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिर्मेधा शुष्टिस्तथा क्रिया ।
 शुष्टिर्लज्जा वपुःशान्तिःसिद्धिः कीर्तिक्रयोदशी ॥
 परवर्ध प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ।
 ताम्भ्यः शिष्टं यवीयस्य एकादश सुलोचनाः २४

ख्यातिः सत्यश्च संभूतिः
 स्मृतिः प्रीतिः धर्मा तथा
 सन्ततिश्चानमृया च
 ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ॥ २५ ॥
 भृगुर्मनो मरीचिश्च तथा चैवाहिरा मुनिः ।
 पुलस्त्यः पुलहर्धश्च क्रतुश्चपिंशरस्तथा ॥ २६ ॥
 अत्रिर्वसिष्ठो बह्विश्च पितरश्च यथाक्रमम् ।
 ख्यात्याद्या जगृहुः कन्या मुनयो मुनिसत्तम २७

चिह्नसीयम् ।

स्वायंभुवे मनौ मन्वन्तरे । ते यामाः देवा इति यावत् ॥ २१ ॥ श्रद्धा आस्तित्वबुद्धिः । कामस्तु स्वा-
 मिर्लोपाः । दैवैः स्वस्मिन् सर्वाधिक्यज्ञानं । धृति आपद्यप्यङ्गुणता । नियमोऽरुहृष्यवहारः । तुष्टिः मुनिः ।

श्रीपरीयम् ।

नाम पुत्रो जज्ञे ॥ २० ॥ यज्ञस्येति । स्वायंभुवे मनौ मन्वन्तरे । यामा इति देवाः समाख्याताः
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ तासां नामानि कथयन्नेव विचारनाह—श्रद्धेत्यादिपञ्चभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

विष्णुसिद्धीयम् ।

रन्योर्दम्पत्योः स दक्षिणो यज्ञः पुत्रो मिथुनं जज्ञे ॥ २० ॥ यज्ञस्येति । स्वायंभुवे मनौ मन्वन्तरे
 दत्ताश्रेयीयम् ।

स्त्री सा दक्षिणामूलेरश्रभूताऽनपायिनी इति भागवतोक्तेः ॥ २० ॥ द्वादशत्यामानां प्रलेकं नामानि
 “तोषः प्रलोपः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिद्विष्यतिः । इन्द्रः कविर्भुवः स्वाहाः मुनेषो रोचनो द्विषडि”ति
 भागवतोक्तानि द्रष्टव्यानि । स्वायंभुवे मनौ स्वायंभुमन्वन्तरे ॥ २१ ॥ चतस्रो विंशतिष्वेतेषु ॥ २२ ॥
 तासां कन्यानां नामानि वदन्नेव विवाहानुप्याह—श्रद्धेत्यादिना ॥ २३ ॥ धर्मो यमापरजाना दक्षिण-
 दिक्षुपतिः । दाक्षायणीःश्रद्धेत्युच्यतेः प्रयोदशकन्याः ॥ २४ ॥ २५ ॥ मनो मरुः ॥ २६ ॥ ख्यात्याद्याः
 दक्षकन्याः भृगुर्वायवो यथाक्रमं जगृहुः । ननु भागवते “आहूतिर्देवहृदिश्च प्रसूतिरिति विधुताः” ॥
 इति स्वायंभुवमनोः कन्यात्रयमुक्तं । तत्रच केवलतेनैवकन्याः ताश्च भृगुमरीच्यादेभिः परिणीताः ।
 प्रसूतिः दक्षभार्या तभ्याः षोडश कन्याः तत्र त्रयोदश धर्मभार्याः शेषास्त्रिभ्यः अप्रिपितृरुद्रभार्या इत्युक्तं ।
 अत्रतु मनोः आहूतिःप्रसूतिरिति कन्याद्वयं । प्रसूतेभ्यतुर्विंशतिकन्याः तत्रच त्रयोदश धर्मभार्याः ।
 इतरा एकादश भृगुवायशभिः स्त्रुवद्विपितृभिः परिगृहीता इति भागवतविष्णुमुच्यत इति चेत् सत्यं ।
 “कथित्वाचिपुराणेषु विरोधो वदित्कथ्यते । कल्पभेदादिभिन्नत्र व्यवस्थासङ्घिरिष्यते” । इत्यभियुक्त-
 यचनात्स्वरूपभेदेन कथामेदम्योपपन्नत्वात्प्रविरोधः । तदुक्तं स्वान्ते । “मृष्टिभेदादिरूपं तु कथापञ्चोषरं
 शतं । वैश्वान्तमन्वद्विज्ञेयं तात्पर्यान्मोहनाय च । इति । उक्तं वाराहे ॥ “भक्तेतुपाण्डवकथां काल्पगमापयं
 तथा । विष्णोर्ब्रह्मादिनाथैवामाश्रयान्नाश्रयिता । एतदापादकं चान्यदृते कल्पदिभेदतः । कथामेदस्तु
 एतन्मार्गिणम् ।

दांपत्यमिति पाठे तन्मिथुनं दांपत्यनगमदितिज्ञेयः ॥ २० ॥ कश्चिपात्वार इति पठित्वा लिङ्गविभ-
 “लौन्व्येत्सतमन्वन्ते ॥ २२ ॥ यद्वास्तुश्रादिरूपं त्रिगिर्यं गुणत्रयमयं तत्तार्यं महद्ब्रह्म च योऽप्रतिजयेत्

श्रद्धा कामं चला दर्पं नियमं धैरित्वात्मजम् । सुखं सिद्धिर्यशः कीर्तिरित्येते धर्मसूत्रवः ।
 सन्तोषं च तथा बुद्धिलोभं पुष्टिरमृतम् ॥ २८ ॥ कामाद्रतिः सुखं हर्षं धर्मपौत्रममृतम् ॥ ३१ ॥
 मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च २९ ॥ हिंसा भार्या स्वधर्मस्य ततो जज्ञे तथाभूतम् ।
 बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् । कन्या च निकुंतिस्ताभ्यां भार्या जज्ञे च वेदना ३२

विशुचीयम् ।

सन्तोषः यदृच्छोपज्जतलाभे अलं दुःखिः । पुष्टिः देशोपचयः । लोभः ज्ञानादधिकभिलाषः ॥ २८ ॥ मेधा धारणावर्तीबुद्धिः श्रुतं शास्त्रज्ञानं । क्रिया नीतिमशेषा । दण्डो दण्डः । नयः उपायपरिज्ञानं । विनयः आत्महीनताद्योतनं ॥ २९ ॥ बोधः हेयोपादेयविनिश्चयः । बुद्धिः कार्यकार्यविज्ञानं । लज्जा स्वदोषप्रकाशनासहिष्णुता । विनयः आचारः । वपुः अन्नसङ्गननं । व्यवसायः उद्योगः । धेमः विरूपप्रवृत्ता । शान्तिः भोगवैतृष्यम् ॥ ३० ॥ सुखं विषयानन्दः । सिद्धिः कार्यमित्यन्तिः । यशः परोक्षगुणकीर्तनं । कीर्तनं कीर्तिः जीवतो गुणकीर्तनं । अत्रचोत्तरत्र च तत्तदभिमानिन्यो देवताः मायाः । काम स्त्रीविषयाभिलाषः । नन्दी रतिः । हर्षः विषयामिभ्यानज सुखं ॥ ३१ ॥ हिंसा प्राणिपीडा । अमृत असत्यचर्चनं । निवृत्तिः बन्धना । वाभ्यामनृतनिकुंतिभ्या दपतिभ्या । भय स्वविनाशविज्ञानज दुःखं । माया परल्यामोहिष्का चेशा । वेदना दुःखसाधनस्य साक्षात् रतिः ॥ ३२ ॥ एतयोर्भयनरकयोर्मिश्रुतं मिथुनवारणं । भार्ये मायावेदने इति यावत् । तयोर्मायावेदनयोर्मध्ये माया भयात् सुखं सुखमुत्पादितवती

धीपरीयम् ।

॥ २६ ॥ २७ ॥ धर्मपत्नीना ज्ञयोदशाना पुत्रानाह अद्वेष्टादित्रिभिः—अद्वेष्टेति । चला लक्ष्मीः ॥ २८ ॥ मेधेति । क्रिया त्रिगुणात्मिका । अतस्त्वमोर्शनं दण्डं रजोर्शनं नयं सत्त्वाशेन विनयमनीद्वयत्वरूपम् असूयत ॥ २९ ॥ बोधमिति । लज्जा शरीरं विनयः । वपुः सहाय्यव्यवसायमालम्ब प्रजज्ञे वै ॥ ३० ॥ सुखमिति । कीर्तियशःसहं पुत्रमसूयत । रतिः कामस्य भार्या ॥ ३१ ॥ तदेव धर्मभार्याणा वंशं वृत्तः ।

विशुचितीयम् ।

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अद्वेष्टेति । श्रद्धा कामं तथा दर्पमिति पाठे तथेतेनेन ब्रह्मप्राप्ता लक्ष्मीर्लक्ष्या । यथा कौर्मै “श्रद्धायास्तु सुतः कामो दर्पो लक्ष्म्याः सुतः स्मृतः” इति ॥ २८ ॥ मेधेति । क्रियाया कामस्या दण्डः राजस्या नयः सारिवक्यां मनसोऽनौद्वयत्वात्त्वा विनयः ॥ २९ ॥ बोधमिति । लज्जायास्तु शरीरो विनयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ धर्मप्रसङ्गादधर्मस्य सर्गद्वारापेयम् ।

विद्येते मोहायैतेषु गिह्यते”ति ॥ ३७ ॥ तत्र श्रद्धादिधर्मपत्नीनासन्त्वितिमाह—श्रद्धाकाममित्यादिना । तथादर्पं लक्ष्मीरिति शेषः । “श्रद्धायास्तु सुतः कामो दर्पो लक्ष्म्याः सुतः स्मृतः” इति कौर्मोक्तेः । चला दर्पमिति पाठे चला लक्ष्मीः ॥ २८ ॥ क्रियायास्त्वमसादिभेदेन त्रिरूपत्वात्त्वमेव दण्डादिवपुत्रयं । विनय अनीद्वय ॥ २९ ॥ क्रियासुतो विनयो मानसः । लज्जासुतो विनयः शरीरः । वपुः वपुस्तंज्ञा व्यवसाय उद्योग प्रजज्ञे ॥ ३० ॥ कीर्तिः यशस्तत्सुखं । रतिः कामस्त्री ॥ ३१ ॥ एवं धर्मभार्याणां

[पा०] १ द—उ श्र व तथा । क ख रस । २ उ स्मृति । ३ उ सुखं बुद्धि । क ख उ सुखमिति । क ख उ बुद्धि । क ख उ ज—उ कामात्तन्दीसुत । इ कामात्तन्दीसुत । ५ श्र उ निवृत्ति । क निवृत्ति । ६ क, ख, घ, च—२. नयं तत्रयमेव ।

माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः । दुःखोत्तराः स्मृता षेते त्वे चार्धमलक्षणाः ।
 तयोर्ब्रह्मैव वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ३३ । नैषां पुनोऽस्ति वै भार्या ते त्वे द्व्यर्धरेतसः ३५
 वेदना स्वमुतं चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् । रौराण्येतामि रूपाणि विष्णोर्भूतिवरात्मज ।
 मृत्योर्वाधिजराशोकवृष्णाजोधाध जज्ञिरे ३४ ॥ नित्येप्रलयहेतुत्वं जगतोऽस्य प्रयान्ति वै ॥३६॥

विष्णुजीवम् ।

॥ ३३ ॥ रौरवात् नरकात् ॥ ३४ ॥ मृत्योर्भार्यावस्वात् । अर्धनाम तस्य प्रजाः दुःखोत्तराः दुःख-
 धिकाः उत्तरकालमाविदुःश्याविनाभूता इतिवा । अर्धमलक्षणाः अर्धममृतकाः तत्कार्यत्वात् । नैषां
 श्रीपरीपम् ।

अन्यासां तु दक्षकन्यानां पुत्रात् “देवौ धारुविधातारौ भृगोः क्वाविरसूयव” इत्यादिना उत्तराध्या-
 यत्रये वक्ष्यति । तत्र तावद्भगोक्त्या तत्प्रतियोगितया बुद्धिसत्त्वाधर्मस्य वंशं प्रसक्तदुःखप्रसक्तेन च
 नित्यप्रलयमाह हिंसेत्यादिना—हिंसेति । धर्मोऽधर्मश्च भक्षणः पुत्रौ “धर्मस्तनादक्षिणतो यत्र नारायणः
 स्वयम् । अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युलोकं भयद्वरः” इति शुकोक्तेः । निकृतिर्वधना ताभ्यामनृतनिकृ-
 तिभ्यां भयं नरकं भयनरककार्यं पुत्रद्वयं जज्ञे ॥ ३२ ॥ मायेति । एतयोस्तु भयनरकयोर्द्वयार्थकम्
 ‘माया च वेदना च’ इति मिथुनं मिथुनत्वसम्पादकं भार्याद्वयञ्च ताभ्यामेव जज्ञे इत्यर्थः । तयोः
 मायावेदनयोर्मध्ये माया मृत्युं जज्ञे जनयामास । भयादित्यर्थसिद्धम् ॥ ३३ ॥ वेदनेति । वेदना च
 दुःखं स्वमुतं स्वयोग्यं मुतं । रौरवात् नरकात्जनयामासेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ दुःखोत्तरा इति । दुःखोत्तराः
 दुःखोदकाः । यतः अर्धमलक्षणाः पापरूपाः । यद्वा प्राचीनाधर्मज्ञापकाः । तद्वत्त्वात्तेषां व्याख्यादीनाम् ।
 द्व्यर्धरेतसः कार्यान्तरानुत्पादकाः । परमकार्यदुःखभोग्यात्मकत्वात् ॥ ३५ ॥ रौराणीति । रौराणि
 विष्णुचिरीपम् ।

माह—हिंसेति । तयोः अर्धमर्हिंसयोरनृत्यं निकृतिश्च जज्ञे ताभ्यां निकृत्वताभ्यां माया भयं वेदना
 नरकं च जज्ञे ॥ ३२ ॥ मायेति । ‘वसाम्भवेतयोर्मिथुनद्वयम् । भयाद्वज्रं’ इति पाठे एतयोर्मिथुनयो-
 र्मध्ये माया भयास्तु मृत्युं जज्ञे । तयोर्नरक इति पाठे माया मृत्युं मुमुषे भयादिति शेषः ॥ ३३ ॥
 वेदनेति । रौरवात् भयं नरकमेव चेत्युक्तान्नरकात् ॥ ३४ ॥ दुःखोत्तरा इति । अर्धमलक्षणा अर्धना
 वंशमूलभूतो लक्षणं तेषां ते तयोक्ताः । ते व्याख्याताः । द्व्यर्धरेतसः परमकार्यस्य दुःखतामकरत्वात्क-
 र्त्वात्तयोर्द्वयम् ।

दक्षकन्यानां प्रयोदशानां सन्ततिमुक्त्वा अवशिष्टानामेकादशानां दक्षकन्यानां वंशं “देवौ धारुविधा-
 तारौ” इत्यादिनोत्तराध्यायत्रयेषु वक्ष्यति । तत्र तावद्भगोक्त्या तत्प्रसङ्गात्प्रतियोगित्वेन “धर्मस्तनादक्षि-
 णतो यत्र नारायणः स्वयं । अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युलोकं भयद्वरः” इति भागवतोक्तेः अद्वयप्रसक्तेन बुद्धि-
 स्वस्य अधर्मस्य वंशमाह—हिंसेत्यादिना । निकृतिः वधना । ताभ्यां अनृतनिकृतिभ्यां भयं नरकं चेति
 पुत्रद्वयं जज्ञे ॥ ३२ ॥ एतयोर्मयनरकयोर्द्वयार्थकं मायाचवेदनाचेति मिथुनं मिथुनत्वसम्पादकं भार्या-
 द्वयं ताभ्यामेवानृतनिकृतिभ्यां जज्ञे इत्यर्थः । मयान्माया मृत्युं जज्ञे जनयामास । तयोरेति पाठे ।
 तयोर्भार्यावेदनयोर्मध्ये इत्यर्थः । भयादित्यर्थसिद्धं ॥ ३३ ॥ स्वमुतं स्वयोग्यं मुतं । रौरवात् नरकात् ।
 मृत्योर्भार्यापुत्रात् ॥ ३४ ॥ दुःखोत्तराः दुःखोदकाः । अर्धमलक्षणाः प्राचीनाधर्मज्ञापकाः । व्याख्या-
 दीनां तत्कार्यत्वात् । एषां व्याख्यादीनां द्व्यर्धरेतसः परमकार्यदुःखभोग्यात्मकत्वात्तयोन्तरानुत्पादकाः
 ॥ ३५ ॥ रौराणि कूराणि । विष्णोर्ह्याणि विष्णुरेव एषु कित्वा तत्तच्छक्तिं ददातीति विष्णोर्ह्याणी-

दधौ मरीचिगन्धम मृगसादाथ प्रवेक्ष्यः ।

जगन्व्यय मदाभाग नित्यगर्ग्यन्म हेनरः ॥३७॥

मन्त्रो मनुशुक्राथ भूषा र्पापधेगाथ ये ।

मन्मार्गनिरताः शूरान्मे मंत्रं स्थितिरेतारिषः ३८

धर्मिरेय उवाच ॥

येषं नित्या स्थितिर्गन्धद्विव्यगर्ग्यन्मधेगिनः ।

नित्यांभायथ तेषां ये स्वरूपं मम कथ्यताम् ३९॥

धीपगन्धर उवाच ॥

मर्गस्थितिदिनाज्ञाय मगरान्मधुमुद्गः ।

नेमिर्नेर्गन्धिन्ताग्ना करोन्व्यादतो रिशुः ४०

नेमिश्चिरुः प्राह निरुन्धेयात्पन्थिको द्विज ।

नित्यम मन्त्रभूतानां प्रलयोर्ज्यं चतुर्विधः ॥४१॥

प्राज्ञो नेमिश्चिरुश्च यच्छंते जगदीपतिः ।

प्रयाति प्राहृतं र्थर मन्त्राष्टं प्रहृतां लवम् ॥४२॥

विष्णुकीर्णम् ।

प्रानादात्सन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमान्मनि । शृष्टिमिति विनाशानां शक्यः सर्वदेहिषु ।
 नित्यः गर्दव भूतानां यो विनाशो दिवानिशम् ॥ वैष्णव्यः प्रतिवर्तन्ते श्रेयसाहर्निशं ममाः ४७ ॥
 प्रगृह्णतिः प्रहृतेषां तु मा शृष्टिः प्राकृता स्मृता । सुगन्धमप्यं रोतद्वन्द्वन्मृत्तिपयं मद्म् ।
 दैनन्दिनी तथा प्रोक्ता योऽन्तरप्रलयदनु ४४ ॥ योगतिपाति म यत्सेव परं नारतने पुनः ४८ ॥
 भूतान्यनुदिने यत्र जायन्ते मुनिमत्तम । इति श्रीमद्भिष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमोऽंशे
 नित्यमगो हि म प्रोक्तः पुण्यार्थविचक्षणैः ४५ । सर्वमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 एवं सर्वशरीरेषु भगवान्भूतभावनः । संश्रितः कुरुते विष्णुस्त्वर्चित्स्वित्संयमान् ४६ । [श्रीमद्भिष्णुपुराणे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥]

विष्णुलोचम् ।

शान्तारिति । नित्यप्रलयमाह—नित्यइति ॥ ४३ ॥ इदानीं मगंभेदानाह—अर्गृह्णति । मान्तरप्रलयपाद-
 निनि । शक्यो दिनारम्भाने वाः प्रलयमनु । दिनान्तरसुप्ते वा प्रगृहीः प्राणिनां मा दैनन्दिनी
 मृष्टिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ आत्यन्तिकप्रलयवदन्तिप्रहृष्टेरभ्यासत् । त्रिदेव मृष्टिर्निर्दिष्टा ॥ ४६ ॥ मया
 धीपरीषत् ।

तदा प्राकृतप्रलयः ॥ ४२ ॥ शान्तारिति । शान्तान्तरमात्मनि योगिनो तस्य आत्यन्तिकः । गर्दव शीत-
 उन्नाहावत्सामान्येन जालानां दिवानिशं यो विनाशः स नित्यः ॥ ४३ ॥ त्रिविधां मृष्टिमाह—अर्गृह्णि-
 रिति । प्रहृतेः साक्षात्प्राग महर्शरिमगृहीः स्य प्रहृष्टिमृष्टिः । अन्तरप्रलयदनु भवन्तरप्रलयपानमग्री ।
 वा अद्यपरमृष्टिः सा दैनन्दिनी ॥ ४४ ॥ भूतानीति । भूतानीत्यन्वयान्मृष्टिप्रसादः नित्यमगं इत्यर्थः
 ॥ ४५ ॥ आत्यन्तिकप्रलयवदन्तिप्रहृष्टेरभ्यासत् मृष्टिर्निर्दिष्टेऽनुपभंहरिति—अर्गृह्णति ॥ ४६ ॥
 तर्हि विष्णोः सर्वशरीरेषु सर्वदा जित्वादाकालभेदेनोपस्थादपो न स्पृशदाह—मृष्टीति । मयादि
 विष्णुमर्षीनां मकरादीनां कालभेदेन तत्र मन्थागमार्थं होय इति भावः ॥ ४७ ॥ अष्टमोऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

मौल्योद्दिष्टसर्गकथनम् ॥ १ ॥ रुद्रस्य भद्रसुर्गात्परकथनम् ॥ २ ॥ ऋत्तुर्गात्तं मात्मन्यान्तन्वयस्यार्जनम् ॥ ३ ॥
 दृष्टमीवारावणयोः सर्वात्मकत्वेन स्थित्यपनेनम् ॥ ४ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

कथितस्त्वात्मनः सर्गो ब्रह्मणसे महामुने ।

रुद्रसर्गं प्ररक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १ ॥

विष्णुपीथम् ।

प्रतिक्षणं ॥ ४७ ॥ दक्षिणत्रयं सृष्टिमणिःशिशितिराणिःसंहतिमणिरित्येवभ्रम्येन गुणत्रयमयं । योऽवित्याति । अतीत्य ह्यनेन परित्यज्य परित्यज्य परमात्मानं याति न यान्येव । अत्रभारणम्यार्थं भ्रम्येमेवाह-
 नायवर्ततइति ॥ ४८ ॥ इति श्रीचित्सुन्दरमुनिविरचितायां श्रीविष्णुपुराणटिप्पण्या प्रथमांशे अष्ट-
 मोऽध्यायः ॥ ८ ॥ [अन्येषां महतीत्या मत्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥]

श्रीधरीपत् ।

विष्णुसचित्रयपरिदृष्ट्या गृह्यादिप्रवाहो भवति । अतो गुणातीकस्य न पुनस्तत्प्रवाह इत्याह—गुणत्र-
 येनि । योऽवित्याति अतिश्रामति । न परस्यद् यान्येव स पुनर्भावर्तते “न च पुनरावर्तते न च पुनरा-
 वर्तते” इति ध्रुतेः ॥ ४८ ॥ इति श्रीभीधरव्यामिविरचितायां आत्मप्रकाशारण्यश्रीविष्णुपुराणन्याख्यायां
 प्रथमांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

दक्षजानानुर्धर्मस्य यशोत्तरस्या तत्प्रतियोगितया बुद्धिस्थव्याधर्मस्य नित्यप्रलयहेतुं वामसं बंधमुक्त्वा
 इदानीं तदसुखादपूर्वकं प्रस्तुत दक्षप्रन्यान्वयमेवानुवर्तयितु तत्परिणेतुर्नाल्लोहितरुद्रस्य सर्गमाह—

विष्णुमिषीपम् ।

ऽपि जनो विष्णुमणिप्रेरितः कालभेदाद्विषयभेदाद्य सर्गादि परोति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति श्रीविष्णु-
 पित्तार्थविरचितायां श्रीविष्णुपुराणन्याख्याया प्रथमांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

नित्यप्रलयहेतोरधर्मांदिस्वामसस्य प्रसङ्गाद्गुणसर्गमतिप्रस्य पूर्वोक्तकौमार्यवर्तान्तगतं वामसं रुद्रसर्गं
 द्वापयेषीपम् ।

मुगपत्सृष्ट्यादयः स्फुरित्यागइवाह—सृष्टीनि । वैष्णव्यः विष्णुनिषय्याः शक्तयः । परिवर्तन्ते
 परिधुत्यावर्तन्ते । विष्णुमणित्वा सर्गादिहेतुत्वा कालभेदेन तत्रतत्र सश्वरणाप्राप्त्यं पूर्वोक्तदोष इति भावः
 ॥ ४७ ॥ त्रिविक्रमस्वरूपं वैष्णवं तर्जनात्कं वैष्णवं नेत्यत आह—गुणत्रयमयमिति । गुणत्रयमयं
 सत्त्वादिगुणप्रयात्मक दक्षिणत्रयं सर्गात्प्रवृत्तान्तरकारणभूतं । इतरापेक्षया महद् मूलकारणं योऽवित्याति
 अतिश्रामति । स पर परमात्मानं यात्येव । ततःपुनर्भावर्तते । “नचपुनरावर्तते”इति ध्रुतेः ॥ ४८ ॥
 इति श्रीदत्तात्रेयाचार्यविरचिताया सुबोधिन्व्यान्वयश्रीविष्णुपुराणन्याख्यायां प्रथमांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

दक्षप्रन्यानां बंधं वस्तुमुपपन्न्य धर्मपत्नीनां प्रयोजनानां बंध उक्तः तत्प्रमद्वाढर्मप्रतियोगित्वेन
 बुद्धिस्थव्याधर्मस्य यशो निरुक्तिः । इदानीं अमतिप्रकृत्यान्वर्दीको दक्षप्रन्यानां बंधं निरूपयितुवामः
 स्वार्थेरेदंभेन प्रथमप्रमत्वेऽपि तद्व्याम्यनिविसृत्तयेन वस्तुतत्रैव बन्धन् सतीपरिणेतुः रुद्रस्य पूर्वो-
 क्तमगोनुगदपूर्वकं तस्य सर्गान्तरमाह—कथित इति । प्रसङ्गस्मरानान् । ध्रुत्प्रीडितिलादित्यादिना
 कामसो मद्भरतीरान्तर्गतमगोनुगदन्वयो रुद्रसर्गः कथितः । अणुना ताममविरान्यं रुद्रसर्गं प्ररक्ष्यामि

रत्नार्थकम् ।

अष्टमे रुद्रसर्गोऽथ भिद्यत प्ररमोपितः । प्रोक्ते यदा विष्णुमत्तया व्याममेतमप्यपरं ॥ कथित

फल्पादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः । एवमुक्तः पुनः सोऽथ सैत्रकृत्वो रुरोद वै ॥४॥
 प्रादुरासीत्प्रभोरङ्के कुमारो नीललोहितः ॥२॥ ततोऽभ्यानि ददां तसै सप्त नामानि वै प्रभुः ।
 रुरोद सुस्तरं सोऽथ प्राद्रवद्द्विजसत्तम । स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः पुत्रांश्च स प्रभुः ५ ॥
 किं त्वं रोदिपि तं ब्रह्मा रुदन्तं प्रत्युवाच ह ॥३॥ भवं शर्वभयेशानं तथा पशुपतिं द्विज ।
 नाम देहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिः । भीममुद्रं महादेवमुवाच स पितामहः ॥ ६ ॥
 रुद्रस्त्वं देव नाम्नाजसि मारोदीर्घैर्भोवाह ।

श्रीपरीयम् ।

यित इति । यद्यपि क्वातिस्त्वथ सम्भूतिरित्युद्देशरूपेण क्वातेरन्वयं प्रथमं वक्तुं युक्तं । तथाऽपि
 तत्कथाया अवतिस्तरत्यादनन्तरं वक्ष्यति । यद्वा पूर्वोक्तात्तामसाद्भ्रसर्गादन्वोऽयं कुमारसर्गान्तर्भूतः
 सार्वभौको रुद्रसर्गस्तमिमं शृण्वति सन्वन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नामेति । रुद्रनादुरासीदिति रुद्र-
 नामानिऋक्तिः “एवमुक्तास्तु रुद्रुर्दुर्दुषुश्च समन्ततः । रोदनाद्रवणाश्चैव रुद्रनाम्नेति विभुवाः” इति
 वायुक्तेः । हे देव नाम्ना त्वं रुद्रोऽसि रोदनाद्रवणाशैर्लभः ॥ ४ ॥ परमेश्वरस्यापि सतो रोदनादि
 शिक्षुत्वनाश्रयं लोकसद्दुहाय । पितृपास्तत्रययोनार्यम् । अत एवाश्रयाद्रोदनादेर्नामहेतोः रुद्रदिनामो-
 पाधिभेदोऽष्टानामित्युच्यते—उत इति ॥ ५ ॥ अन्यानि सप्त नामानि ददापित्युक्तं तान्येवाह—भव-
 विष्णुधिषीयम् ।

प्रपञ्चयितुं प्रसूति—कथित इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नामेति । रोदनद्रवणाभ्यां रुद्रनाम्निऋक्तिः । “रोद-
 नाद्रवणाश्चैव रुद्रनाम्नामिविभुवाः” इति वायुक्तेः ॥ ४ ॥ उत इति । नामानि रुद्रभवादीनि । स्थानानि सूर्पा-
 दवापेयीवम् ।

सं शृण्वति संवन्धः । रुद्रसौकरूपेण तामसत्वंतु “भौतिकं नतु सत्त्वेन गृहं महान्नाभण्डजं । रूपं
 तत्रापि तु तमः शशोऽशेन प्रकीर्तितं । तजोरुद्रस्ततस्त्वेव पुनरिन्द्रादिर्नाजनि”रिति वचनविवेकवचनादप-
 गन्तव्यं । अस्मि सर्गस्य पूर्वोक्तैकादशमूर्त्यात्मकरुद्रसर्गापेक्षया अन्यत्वं वक्ष्यमाणरीत्या स्वगान्दरोत्यश-
 त्वादष्टमूर्त्यात्मकत्वात्वाङ्गन्यते । यद्वा पूर्वोक्त एकएव । सच कथितरत्यादिनाऽन्यते । रुद्रसर्गं प्रव-
 क्ष्यामीत्यस्य रुद्रात्मणो रुद्रसर्गसं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः । प्रादुरासीत्प्रभोरङ्के इति रुद्रस्य नक्षित्रीयोत्पत्त्यपरं
 किंतु पूर्वोत्पन्न एव रुद्रो मरणोऽङ्के प्रादुरासीत्प्रादुर्भूतः । प्रत्यक्षवयासित इत्यर्थतयोपपत्त्वान् ।
 एकादशमूर्त्यात्मकस्यापि चत्स गद्यम्याण्यष्टमूर्त्यात्मकत्वं, सामर्थ्यवशात्प्रादुर्भूतत्वे, पञ्चमैकादश्यात्, त्रिमाहा-
 वत् । एवं पञ्चदशसंभावनायां यदत्रयुक्तं तद्विद्विरेव पर्यालोचनीयं ॥ १ ॥ आत्मनस्तुल्यं सप्तृत्व-
 दिना । “नीललोहित इत्येवं केनासावभवत्प्रभु”रिति स्कान्दोक्तेः । किञ्चित्सांम्येन तुल्यं ॥ २ ॥ सुश-
 रमित्युपया रोदनादिशिक्षुत्वनाश्रयं लोकसद्दुहाय पितृपास्तत्रययोनार्येति दर्शितं ॥ ३ ॥ हे देव नाम्ना
 रुद्रोऽसीत्यनेन रोदनात् द्रवणाश्च रुद्रनाम्निऋक्तिर्दर्शिता । इत्तंच वायुपुराणे । “एवमुक्तास्तु रुद्रुर्दु-
 दुषुश्च समन्ततः । रोदनाद्रवणाश्चैव रुद्रनाम्नेति विभुवाः”इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ रुद्रनामकेन प्रपानेन
 रत्तामीयम् ।

इति । तमसोऽधर्मादेर्यं तामसः ॥ १ ॥ नीललोहित इति वर्णद्वययोगात् । भूत्वा लोहितयांश्चैव पुन-
 र्नीलत्वमागतः । नीललोहित इत्येवं केनासावभवत्प्रभुरिति स्कान्दोक्तेः ॥ २ ॥ देवस्यादित्या निगिह-

चक्रे नामान्यथैतानि स्थानान्येषां चकार सः । सूर्यादीनां द्वित्रधेष्ट रुद्राद्यैर्नामभिः सह ।
 सूर्यो जलं मही वायुर्बहिराकाशमेव च । पत्न्यः स्यूता मर्हाभाग तदपत्यानि मे शृणु ९ ॥
 दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ७ ॥ एषां स्रुतिप्रसूतिभ्यामिदमापूरितं जगत् ॥१०॥
 सुवर्चला तथैवोषा विकेदी चापरा शिवा । शनेश्वरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः ।
 स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् ८ स्कन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चातुक्रमात्सुताः ॥

विष्णुशीवम् ।

शिवा वायोः स्वाहा बहोः । अपरासु पाठन्नेण ॥ ८ ॥ रुद्राद्यैर्नामभिरसह रुद्रादिनामकानामधि-
 ष्टादत्वात् । सूर्यादीनां तदधिष्ठितानां तत्तन्नामयुक्तानां ॥ ९ ॥ स्रुतिप्रसूतैः । पुत्रपौत्रैः । सुवर्चलादि-
 पाठन्नेण पुत्रक्रमो द्रष्टव्यः । स्वर्गैः तदभिमानिनीदेवता । सन्तानः सञ्चितकर्माभिमानिनीदेवता ॥११॥

श्रीधरीवम् ।

मिति । तं भवादिनामानमुवाच तस्य भवादिनामानि कुतवानित्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह—चक्रे नामा-
 नीति । रुद्रभवादीनां सूर्यादीन्वष्ट स्थानानि । तान्येवाभिन्नाकस्मान्त्वात् तनयः सूर्यस्य इत्युच्यन्ते ।
 दीक्षितो ब्राह्मण इति स्वधर्मानुष्ठानेन क्षेत्रज्ञे परमात्मभिन्नेषु सन्मूर्तित्वम् । “आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिः
 शिवस्य परमात्मनः । व्यापकेतरमूर्तीनां विश्वं तस्माच्छिवात्मकम् । स्वानेष्वेतेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति प्रण-
 मन्ति च । तेषामष्टतनुर्देवो वृद्धाति परमं पदम् ।” इति वायुकेः । सूर्यो जलं मही वायुर्बहिरिति क्रमो
 द्रष्टव्यः । तथा सति सुवर्चलादीनां पत्नीनां यथाक्रमं सन्त्ये वायोः शिवापतित्वं बहोः स्वाहेति सि-
 द्धति । वक्ष्यमाणपुत्रक्रमेऽपि बहोः स्कन्दः पुत्र इत्युपपत्स्यते । ततः बहिर्योशुरिति पाठे क्रमो न विव-
 क्षितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एषामिति । स्रुतिप्रसूतिभ्यां पुत्रैः पौत्रादिभिश्च ॥ १० ॥ ११ ॥

विष्णुचिन्तयम् ।

दीनि । पत्नीः सुवर्चलादिनाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ चक्रे नामानीति । अत्र बहिर्योशुरिति पाठक्रमो न विव-
 क्षितः । अग्नेर्देवतापत्नीपुत्राणां पशुपतिस्वाहास्कन्दानां पञ्चमस्थाने वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ७ ॥ ८ ॥
 सूर्यादीनामिति । सूर्यादीनां रुद्रमूर्त्तानाम् ॥ ९ ॥ एषामिति । स्रुतिः पुत्रादिः । प्रसूतिः पौत्रादिः
 दत्ताश्रेयीवम् ।

सहाष्टानां अन्यानि सप्तनामानिददीवान्येवाह—भवमित्यादिनात् भवादिनामानमुवाच । तस्य भवादि-
 सप्तनामानि कुतवानित्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह—चक्र इति । एषांरुद्रभवादीनां । तान्येव स्थानानि दर्श-
 यति । सूर्ये इत्यादिना जलमलाकाशक्षेत्रज्ञैस्तदभिमानिनो देवाः विवक्षिताः । रुद्ररूपस्य सूर्यो भवस्य
 जलमित्यादिक्रमेषु रुद्रादीनां सूर्यादयोऽष्टतनवः स्थानत्वान्मूर्त्तयः । बहिर्योशुरिति पाठक्रमो न विव-
 क्षितः । वायुर्बहिरिति अर्थक्रमएव । तथा सति सुवर्चलादीनां पत्नीनां यथाक्रमसंयन्धे वायोः शिवा
 पत्नी बहोः स्वाहेति सिद्ध्यति वक्ष्यमाणपुत्रक्रमेऽपि बहोः स्कन्दः पुत्रः इत्युपपत्स्यते । वायुर्बहिरिति
 कचित्पाठः । तत्रतु न काव्यनुपपत्तिः । दीक्षित इति ब्राह्मणविशेषणं ॥ ७ ॥ रुद्राद्यैर्नामभिः रुद्रादि-
 नामवाच्यैस्सह सूर्यादीनां सुवर्चलादयः पत्न्यः स्यूताः । रुद्रसहितस्य सूर्यस्य सुवर्चला पत्नी । भवसहि-
 तस्य जलस्योमा । इत्यादिक्रमेषु पत्न्यः स्यूता इत्यर्थः ॥८॥१॥ स्रुतिः पुत्रादिः प्रसूतिः पौत्रादिः ॥१०॥
 लोहिताङ्गो भीमः मनोजवः कश्चन वायोः पुत्रः । बहोः स्कन्दः पुत्रः । आकाशस्य स्वर्गैः तदधिष्ठितो

[पा०] १ [श्रीध० पा०] बहिर्यो २ ज. ट. सुवर्चला. ३ ज—२. शोमा. ४ ग. ट. छ न. द. सुवर्चो.
 ५ ख च. छ. ज—८. न. श्रेष्ठ ६ क. महाभाग. ७ ट. स्रुतिप्रसूतेश्च इदमापूरितं. ८ ग—३. न—८. स्वर्गो.

एवंप्रकारो रुद्रोऽतौ सतीं भार्याभेनिन्दिताम् ।
 उपयेमे द्रुहितरं दक्षस्यैव प्रजापतेः ॥ १२ ॥
 दक्षकोपात् तत्याज सा सती सकलेवरम् ।
 हिमवद्रुहिता साऽभून्मेनायां द्वित्रसत्तम १३ ॥
 उपयेमे पुंनश्रीमामनन्यां भगवान्हरः ॥ १४ ॥
 देवीं धातुविधातारीं भृगोः स्वातिरसूयत ।
 श्रियं च देवदेवस्य यत्नी नारायणस्य वा ॥ १५ ॥

श्रीमंत्रेण उवाच ॥

श्रीरोन्धौ श्रीः समुत्पन्ना भूयतेऽमृतमन्थने ।
 सृगोः स्वात्यां समुत्पन्नेत्येतदाह कथं भवान् १६
 श्रीपराशर उवाच ॥
 नित्यैषा जगन्माता विष्णोः धीरनपापिनी ।
 यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेवं द्विजोत्तम ॥ १७ ॥

विस्तृतीयम् ।

सती । भार्या इतरासां स्वानामिमानिनोवाधिकत्वात्साधारण्यत्वा ॥ १२ ॥ तस्याञ्चोत्तरं सन्तानाक्रमने हेतुमाह—दक्षकोपादिति ॥ १३ ॥ एवं दक्षायणीना प्रयोदशकन्याना सन्तानमभिधाय सप्रति पत्नीय-
 तीनां सन्तानाभिधानायाह—देवाविति ॥ १५ ॥ अर्धमास्तुवायो नीतिः । नयो नीतिफलं । बोधोऽर्थ-
 धीपतिभम् ।

दक्षस्य रुद्रसर्गस्य प्रस्तुतोपयोगमाह—एवं प्रकार इति । सती नाम दक्षस्य कन्याम् ॥ १२ ॥ दक्षकोपा-
 विति । दक्षस्य कोपात् । पित्रा दक्षेण स्वस्यो रुद्रावज्ञानोद्भूतत्वाद्दक्षस्यसास्मन्ततिर्नाभूदिति भावः ॥ १३ ॥
 उपयेत इति । अनन्यां भवैकनिष्ठाम् ॥ १४ ॥ देवाविति । श्रीमन्नारायणस्य वा पत्नीं वा श्रियं चास्तु-
 यत ॥ १५ ॥ श्रीरोवाविति । प्रभः स्वपार्थः ॥ १६ ॥ नित्यैवेति । उत्तरस्यायं भावः । तस्या उत्त-
 रतितस्वे भवेत्य विरोधः । नित्याया एव सर्वगतायाः सर्वात्मिकायाश्च विष्णुशक्तेस्त्वयाः कार्यबन्धेन
 विष्णोरेवाविर्भावतिरोभाद्यमात्रम् । अथः पूर्वं भृगुसुतारूपेणाविर्भूताया दुर्वाससः शापेन विरोधुवायाः
 पुनः श्रीरात्र्यावाविर्भावो न विरुद्ध्यत इति—तदेवाह—नित्यैवेत्यादिना याचतुत्तराभ्यायसमाप्ति ॥ १७ ॥

विष्णुचिन्तीयम् ।

॥ १० ॥ ११ ॥ एवमिति । सती सतीनाम्नीम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मैत्रेयश्चोदयति—
 श्रीरात्र्याविति ॥ १६ ॥ परिहरति—नित्यैवेति । जगत्विजुर्विष्णोरनपापिन्येया जगन्मातृत्वेन तद्विमिता ।
 तस्याश्च विष्णोरेवाविर्भावतिरोभावै साः । सा पूर्वं भृगोः सुतत्वेनाविर्भूता । पश्चाद्विन्द्याम् दुर्वासस-
 रशापात्तिरोमूलाऽमृतमन्थने प्रादुर्भूता । जतो न विरोधः । यथेति । सर्वगतो विष्णुर्यथा क्लृप्तनाय
 इयमपि तथा क्लृप्तमवेति । विष्णोः सर्वगतत्वसत्यज्ञानादिसरूपकल्याणमुपादीनामगतिदेशः । अपथा
 भगवान्भिव्मुत्वेन सर्वगतः अस्यास्यच्छक्तिवशाद्गुणैश्चि तत्रतत्र सन्निधानात्सर्वगतत्वमुक्त इयं च सर्व-

इत्तमेयीयम् ।

देवः । सन्तानो दीक्षितस्य पुत्रः । सोमस्य पुत्रः ॥ ११ ॥ रुद्रसर्गान्तराणस्य प्रस्तुतोपयोगमाह—
 एवमिति । सती दक्षकन्या ॥ १२ ॥ दक्षकोपात् दक्षविषयकोपात् । अतस्तस्य अपत्यं नाभूदितिभि-
 प्रायः । मेनायां हिमनद्रार्थात् ॥ १३ ॥ अनन्यां भवैकनिष्ठाम् ॥ १४ ॥ इदानीं भृगोरस्तन्तमिमाह—
 देवावितिदिना । नारायणस्य वा पत्नीं वा श्रियं च अस्तुयत ॥ १५ ॥ श्रियोऽतिशयवित्तमहिमानं प्रपद-
 यितुमापाततो विरोधेन मैत्रेय आक्षिपति—श्रीरात्र्याविति ॥ १६ ॥ उत्तरमाह—नित्यैवेति । एषा

[पा०] १ व—४ मनिन्दत, २ एतदर्थं म म, पुनश्चोत्तमोऽयं इत्येति । अन्वेषु नामि, ३ व सती भोमा
 व श्रीरात्र्ये श्री । व इ श्रीरोवावती ५ ५ व ट ट, ५ रोपना

अर्थो विष्णुरिय वाणी नीतिरेषा नयो हरिः । आख्यातुतिरसौ देवी पुरोडासो जनार्दनः २०॥
 बोधो विष्णुरिय बुद्धिर्धर्मोऽसौसत्क्रिया त्वियम् ॥ पत्नीशाला मुने लक्ष्मीः प्राग्भशो मधुसूदनः ।
 सद्य विष्णुरिय सृष्टिः श्रीर्भूमिर्भूपरो हरिः । चित्तिर्लक्ष्मीर्हरिर्युष्मद् इन्मा श्रीर्भगवान्कुशः २१ ॥
 सन्तोषो भगवाँल्लक्ष्मीस्तुष्टिमन्त्रेय शाश्वती १९॥ साम्भस्वरूपी भगवत्तुष्टीति, कमलालया ।
 इच्छा श्रीर्भगवान्कामो यज्ञोऽसौ दक्षिणा त्वियम् ॥ स्वाहा लक्ष्मीर्भगवाणो वासुदेवो हुताशनः २२॥

विष्णुस्वीयम् ।

निश्चय । बुद्धिः तज्जन्मिहान्त करणवृत्ति ॥ १८ ॥ अथयत्रप्राप्ते सुखसाधने अलबुद्धिः सन्तोष ।
 तुष्टिः तथात्तुर्धार्थोपभोगजा प्रीति ॥ १९ ॥ इच्छा सेनाप्रातविषयविषयात्सृष्टा । कामः प्राप्तविषयो-
 पभोगाभिलाष ॥ २० ॥ चिति उत्तरवेदिल्लान । सोमो यागसाधनद्रव्यविशेष ॥ २१ ॥ उद्गीतिः
 धीपदीयम् ।

लक्ष्मीनारायणयो सर्वोत्तमत्व तथा तथोपासनायै प्रपञ्चवति—अर्थो विष्णुरित्यादिना वावदध्यायपरिस-
 माप्ति । अर्थ इति । वाणी अर्थाभिप्रायिका वाक् इय श्री । नीतिरेषा श्री । नय सामानुपाय । बोधो
 अर्थप्रकाश । बुद्धिस्तदभिन्वयिकाऽभिधावृत्ति । धर्मोऽपूर्वम् । सत्क्रिया यागादि ॥ १८ ॥ सृष्टेति ।
 भूपरो गिरि । भूपतिर्वा । गच्छच्छालाभैरलप्रत्यय सन्तोष । तद्वृत्ता निर्वृत्तिस्तुष्टि ॥ १९ ॥ इच्छेति ।
 इच्छा धनादिस्तुष्टा । कामस्तद्वृत्ताभिलाष ॥ २० ॥ पत्नीशालेति । चित्तिरिष्टकाचयनम् ॥ २१ ॥
 साम्भस्वरूपीति । साम्भस्वरूपी रथन्तरादिसाम्भस्वरूप । उद्गीतिस्त्रान्नव्यापार । हुताशनो वासुदेव ।

विष्णुचिचीयम् ।

गता ॥ १७ ॥ तयो सर्वोत्तमवमनपायित्व चोपपादयति—अर्थ इति । अर्थ शब्दवाच्य । नीति-
 न्यायशासम् । नयो न्याय । बुद्धिरभ्यवसायात्मकमन्त्र करण । तत्कार्यो निभयो बोध । सत्क्रिया
 यागादि । धर्मस्तदुत्पादकमदृष्टम् ॥ १८ ॥ सृष्टेति । अलबुद्धिस्तुष्टि । नदधिगच्छ सुख सन्तोष ।
 शाश्वतीति लक्ष्म्या विशेषणम् ॥ १९ ॥ इच्छेति । इच्छा अपेक्षा । तज्जन्वोऽभिविवेश काम ॥ २० ॥
 पत्नीशालेति । इन्मा समित् । आपत्वाष्टाप् ॥ २१ ॥ साम्भस्वरूपीति । सामगानो मन्त्र साम ।
 इत्यानेधीयम् ।

जगन्माता विष्णोरनपायिनी अवस्तुद्रित्या । विष्णुयुक्ता सर्वगत तथेय सर्वगता । अत्र निजसर्वगत-
 त्वाभ्या विष्णुसाम्योक्ता गुणतस्साम्याभाव इति दर्शित । तदुक्त मत्तवैवेदे । "देशत कालतश्चैव
 गुणतश्च त्रिधा हरे । यथाऽऽनन्त्य नचान्यस्य तस्मै देशकालत इति । तथाच तस्या नित्यत्वेन आ-
 विर्भावत्रिरोभावमात्र । यत पूर्वं भृगुसुतात्वेनाविर्भूता । पुनरिन्द्र प्रति दूर्वासशापाच्चिरोभूता । सनु-
 द्रमन्थे प्रादुर्भूता । अतो न त्रिरोच इति ज्ञान ॥ १७ ॥ तयो सर्वगतत्वमुपपादयति—अर्थोवि-
 ष्णुरित्यादिना । अर्थोऽभिधेय । वाणी तदभिप्रायिका वाक् । नीति नीतिशास्त्र एषा श्री । नय
 तत्प्रतिपाद्यसामानुपाय । बोधोऽभ्यवसाय । बुद्धिरन्त्य करणवृत्ति । धर्मो पुण्यरूपादृष्ट । सत्क्रिया
 तद्वैतुर्थागादि ॥ १८ ॥ भूपरो मर्यादाचले भूपालकोन । सन्तोषोऽलबुद्धि । तज्जन्व्यसुखस्तुष्टि ।
 शाश्वतीति लक्ष्म्या विशेषण ॥ १९ ॥ इच्छा धनादिविषयस्तुष्टा । काम्यस्तइति कामो विषय ॥ २० ॥
 पत्नीशाला दीक्षितपत्नीनिवासस्थान । प्राग्भशो हविर्गृह्यपूर्वसत्य यज्ञशरारथगृह । चित्तिरिष्टकाचयन ।
 इन्मा काष्ठ ॥ २१ ॥ साम रथन्तरादि । तज्जानविशेष उद्गीति । स्वाहा बह्विपत्नी ॥ २२ ॥

शङ्करो भगवान्छौरिगौरी लक्ष्मीर्द्विजोत्तम ।
 मैत्रेय केदारवः सूर्यस्तत्रभा कमलालया ॥ २३ ॥
 विष्णुः पितृगणः पद्मा स्वधा शश्वतपुष्टिदा ।
 द्यौः श्रीः सर्वात्मको विष्णुरवकाशोऽतिविस्तरः ॥
 शशाङ्कः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तैथैवानपायिनी ।
 धृतिर्लक्ष्मीर्जगद्येष्टा वायुः सर्वत्रगो हरिः ॥ २५ ॥
 जलधिर्द्विजगोविन्दस्त्वैला श्रीर्महाह्वने ।
 लक्ष्मीस्वरूपमिन्द्राणी देवेन्द्रो मधुमूदनः ॥ २६ ॥
 यमश्चक्रधरः साक्षाद्भूगोर्णा कमलालया ।
 क्रद्धिः श्रीः श्रीधरो देवः स्वयमेव धनेश्वरः २७ ॥

गौरी लक्ष्मीर्महाभागा केशवो वरुणः सयम् ।
 श्रीर्देवसेना विप्रेन्द्र देवसेनापतिर्हरिः ॥ २८ ॥
 अवष्टम्भो गदापाणिः शक्तिर्लक्ष्मीर्द्विजोत्तम ।
 काष्ठा लक्ष्मीर्निनेपोऽर्न्ना मुहूर्तोऽर्न्ना कला त्वियम् ।
 ज्योत्स्ना लक्ष्मीः प्रदीपोऽर्न्ना सर्वः सर्वेश्वरो हरिः ।
 लताभूता जयन्माता श्रीर्विष्णुर्द्वुमसंस्थितः २० ॥
 विभापरी श्रीर्देवसो देवश्चक्रगदाधर ।
 वरप्रदो वरो विष्णुर्वधुः पद्मवनालया ॥ ३१ ॥
 नदस्वरूपी भगवान्छ्रीर्नदीरूपसंस्थिता ।
 ध्वजश्च पुण्डरीकाक्षः पताका कमलालया ॥ ३२ ॥

विष्णुतीर्थम् ।

वायान्नसामगानं ॥ २२ ॥ अवष्टम्भ उद्यमः । शक्तिर्पलं ॥ २९ ॥ ज्योत्स्ना प्रभा ॥ ३० ॥ वरो
 जानाता ॥ ३१ ॥ दुष्णा अनागतार्थप्रार्थना । लोभः प्राप्स्य अविनियोगः ततोऽपिक्रान्ता ५ ।

श्रीपरीपम् ।

स्वाहा तु लक्ष्मीः ॥ २२ ॥ २३ ॥ विष्णुरिति । द्यौः श्रीः । अवकाशो विष्णुः ॥ २४ ॥ शशाङ्क
 इति । धृतिर्मेधादिधारण । जगद्येष्टा च लक्ष्मीः । तत्कर्त्ता वायुर्हरिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यम इति ।
 भूगोर्णा यमस्य भार्या । धनेश्वरः कुबेरः । क्रद्धिन्मस्य पत्नी ॥ २७ ॥ गौरीति । वरुणस्य भार्याऽपि
 गौरीसखा ॥ २८ ॥ अवष्टम्भ इति । अवष्टम्भः पुरुषकारः । शक्तिस्तत्रामध्यम् ॥ २९ ॥ ज्योत्स्नेति ।
 ज्योत्स्ना प्रभा । प्रदीपो हरिः । हरेरेव विशेषणं सर्वः सर्वेश्वरोऽपि । द्वुमसंस्थितिरिति लताया

विष्णुचिन्तापम् ।

तद्गानविशेष इद्रीतिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शशाङ्क इति । वायुर्जगत्प्राणः । धृतिः धारणं जग-
 येष्टा ५ । प्रवहादिप्राणादिरूपमायुस्त्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ यम इति । यमस्य पत्नी भूगोर्णा । क्रद्धिः
 कुबेरस्य ॥ २७ ॥ गौरीति । गौरी वरुणस्य पत्नी । देवसेना स्वन्दभार्या ॥ २८ ॥ अवष्टम्भ इति ।
 अवष्टम्भ आधारे षलं वा ॥ २९ ॥ ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्ना प्रभा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वृषाधेरोपम् ।

॥ २३ ॥ शौर्जुलोकः । अवकाशः मत्वाहृतानाम् ॥ २४ ॥ धृतिर्धारणं । जगद्येष्टा च लक्ष्मीः । तत्कर्त्ता
 वायुर्हरिः ॥ २५ ॥ भूगोर्णा यमस्यपत्नी । क्रद्धिः कुबेरस्य ॥ २७ ॥ वरुणस्यभार्याऽपि गौरीसखा ।
 देवसेनापतिर्हरिः ॥ २८ ॥ अवष्टम्भ आधारः । शक्तिस्तत्रामध्यम् । काष्ठा षष्पद्मनिभेयागिवा ।
 विमेषः अग्निपद्मपतनोपलक्षितःकालः । मुहूर्तो नाटिकाद्वयकालः । कला तद्विनायकः ॥ २९ ॥
 ज्योत्स्ना प्रभा । प्रदीपोहरिः । सर्वः सर्वेश्वर इतिच हरेर्विजोत्तमैः सर्वैः पूर्णः । "सर्वममाप्नोषि तपोऽसिम-
 धे" इतिचतान् । द्वुमसंस्थितः लतायाद्दुमत्वेनस्थितः ॥ ३० ॥ वरः पतिः । वपुर्जाया ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

[पा०] १ म. इ. छ. विष्णु २ म. म. धृतिर्मेधादिधारणम् । अ. ट. ट. अर्थवती । शिवोपम ३ म. छ.
 भगवत्पत्नी । ४ म. व. हरिदा । ५ म. म. छ. अ. छ. ट. लक्ष्मी । ६ म. ट. काल-पद्म । ७ म. लक्ष्मी । ८ म. म.
 म. ट. लक्ष्मी । ९ म. व. तद्वत्ता । १० म. व. पतिर्हरिः । ११ म. व. म. ट. ध. विष्णुर्द्वुमसंस्थितः । १२ म. म. ट. ट.
 व. धीर्विष्णुर्द्वुमसंस्थितः । म. व. शो विष्णुर्द्वुमसंस्थितः ।

वृष्णा लक्ष्मीर्जगन्नाथो लोभो नारायणः परः ।
 रैती रागश्च मैत्रेय लक्ष्मीर्गोविन्द एव च ॥ ३३ ॥
 किं चातिबहुनोक्तेन संक्षेपेणोद्गम्यते ॥ ३४ ॥
 देवतिर्यङ्मुष्पादी पुंनान्ना भगवान्हरिः ।
 स्त्रीनांस्त्री श्रीश्च विज्ञेया नानयोर्विद्यते परम् ३५ ॥

इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 [श्रीचित्सुरामुनिमतरीत्याऽप्या-
 ध्यायसमाप्तिर्नास्ति]

विष्णुस्त्रीयम् ।

रागः कामः ॥ ३३ ॥ इति श्रीविष्णुरामुनिमतरीत्याऽप्याध्यायसमाप्तिर्नास्ति । [अन्येषां मतरीत्या
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥]

श्रीधरीयम् ।

आश्रयः ॥ ३० ॥ विभावरीति । बभूर्जाया । वरः पतिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वृष्णेति । पुनःपुनरुपा-
 दिस्ता वृष्णा । तत्प्राप्तावपर्याप्तधीर्लोभः । रागः कामः । तत्पत्नी रतिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ देवेति ।
 अनयोराभ्यां परं न विद्यते ॥ ३५ ॥ इति श्रीश्रीधरखानिविरचितात्मप्रकाशाख्यविष्णुपुराणव्याख्यायां
 प्रथमांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विष्णुचित्सीयम् ।

वृष्णेति । देवस्यादिस्ता निषिद्धलिप्सा च लोभः । लब्धेऽपर्याप्तधीस्तृष्णा । रतिः प्रियसङ्गमजा तत्का-
 लीतिः । तत्प्रकर्षो रागः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ देवेति । अनयोराभ्यां परमन्यत् । सर्वस्वोभयात्मकत्वेऽपि त-
 द्रतत्राभिमुख्यतिशयविशेषात्प्रथमादीनां तदात्मकत्वमुक्तम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तार्यविरचितायां
 श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

पुनःपुनरुपादिस्ता वृष्णा । तत्प्राप्तावपर्याप्तधीर्लोभः । रागः कामः । तत्पत्नी रतिः । “अर्थो
 विष्णु”रित्यादिना विष्णोरर्थविश्वञ्जवाच्यत्वं लक्ष्म्याः वाण्यादिशब्दवाच्यत्वं च न तत्तदात्मकत्वेन किंतु
 तत्तदन्तर्यामित्वेनैव द्रष्टव्यं । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—“अन्तर्यामी तु यज्ञार्थविष्णुरित्यादिना रत्ना । तत्तच्छ-
 द्दैसातो वाच्यो ननु सर्वस्वरूपवः । अन्तर्यामी श्रियश्चापि विष्णुरेव न संशयः । नान्तर्यामी कश्चिदसि
 विष्णोः चापि वृत्तान्ने”ति ॥ ३३ ॥ अधिकारिणां विशेषात्संक्षेपेण व्याभिमतभिषाय विस्तारेण वामाद्—
 क्तिष्येति ॥ ३४ ॥ अनयोराभ्यां परमुत्तमं न विद्यते । सर्वमेतदधीनमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीदत्ता-
 त्रेयाचार्यविरचितायां मुञ्जोभिन्द्याख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

रत्नगर्भयम् ।

लिप्सा च लोभः ॥ ३३ ॥ इति श्रीरत्नगर्भमट्टाचार्यकृतश्रीविष्णुपुराणव्याख्यासारे प्रथमांशे अष्टमो-
 ऽध्यायः ॥ ८ ॥

[पा०] १ रा. ग. ड. च. ज—ड जगत्कामी. २ ट. छ. स्मृतः. ३ क. व—ड. रतिरणी व धर्मः. ४ क—
 प. य. छ. य. चात्र. ५ रा.—छ. मद्रूपेण. ६ ज—ड. पुमात्रि । रा. पुमात्रो. ७ क. स. द—ड. वीनात्रि
 लक्ष्मीर्देव.
 रि. १४

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

शुचि स्वदत्तमालापातनात्मातनोपस्य दूर्वाससः सापाद शके शिवा विहिने दितिः परामिते सति इन्द्रादि-
मिद्वैः मृगधिनं मङ्गला शेषसाकं क्षीरादिपगमनम् ॥ १ ॥ मङ्गला कृता श्रीनारायणस्तुतिः ॥ २ ॥ तत्र
प्रसन्नेन भगवता द्वेषेभ्यः अयुतप्रारथ्यं क्षीरोदनपथमकारोपदेशः ॥ ३ ॥ विसरेण दुग्धादिपथमवर्णनम्
॥ ४ ॥ उद्योगश्चासुतपानेन पुनः शक्यत्व विदिवशासिः ॥ ५ ॥ इन्द्रकृता भोक्तुविसाभूवनाकल्पनेन ॥ ६ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

इदं च मृगु मैत्रेय यत्पृष्टोऽहमिह तया ।

श्रीसम्बन्धं मयाप्येतच्छ्रुत्तमासीन्मरीचितः ॥१॥

दुर्वासाः शङ्करस्यांशुश्चचार श्रुतिवीमिमां ।

स ददर्श स्रजं दिव्यामृषिर्विद्याधरीकरे ॥ २ ॥

सन्तानकानामग्निलं यस्या गन्धेन वासितम् ।

अतिसेव्यमभूद्ब्रह्मलक्षणं वनचारिणाम् ॥ ३ ॥

उन्मत्तमैतदृग्विप्रस्तां दृष्ट्वा शोभनां स्रजम् ।

तां यथाचे वरारोहां विद्याधरवधूं ततः ॥ ४ ॥

याचिता व्रजे तन्ब्रह्मी मांलां विद्याधरादना ।

ददौ तस्य विद्यालाधी सादरं प्रणिपत्य तम् ॥५॥

तामादायोत्तमो मूर्ध्नि स्रजमुन्मत्तरूपशृङ्ग ।

कृत्वा स विप्रो मैत्रेय परिवभ्राम मेदिनीम् ॥ ६ ॥

श्रीधरीवच ।

तदेवं मैत्रेयकृताश्लेषपरिहारार्थं शबौरमकल्पप्रपञ्चनेन विष्णोरिष लक्ष्म्या अपि नित्यत्वमुच्यते । इना-
नीमाविर्भाषतिरोभाभाभ्यां तदुक्तं विरोधं परिहरन्नाह—इदं चेत्तादिना पूर्व भृगुमुवा सतीतन्नेन—
इदंचेति । श्रीसम्बन्धं भृगुमुवाऽपि श्रीवैदा क्षीरावधौ जातेत्युच्यते इदं च मृगु । मयाऽप्येवमेव
सन्दिहानेन मरीचिः सकाशादेवच्छ्रुत्तमासीत् ॥ १ ॥ तत्र प्रथमं भृगुमुवायाः सत्याक्षिरोपाने कारणं
वाहमाह—दुर्वासा इति । शङ्करस्यांशु इत्यनेन तस्य शक्यताये सामर्थ्यम् अपरायसाहिष्णुत्वं चोक्तम्
॥ २ ॥ सन्तानकानामिति । सन्तानो देवतहः । तदीयानां पुण्याणां स्रजं मालां । यस्या गन्धेन वा-
सितं तद्वनं वनचारिणामतिसेव्यमभूत् ॥ ३ ॥ उन्मत्तमदृग्विदि । उन्मत्तमदृग् यो गिनो हि जहो-
न्मत्तपिशाचवद्वर्तन्ते । तां स्रजं तां विद्याधरवधूं याचितवानिति द्विकर्मको वाचिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तामिति ।

विष्णुविधीवच ।

इदमिति । मरीचिः । मरीचिः काश्यपपतिता ॥ १ ॥ दुर्वासा इति । शङ्करस्यांशु इति वाक्यमा-
णाद्यान्त्यादेर्दुर्निर्देशः ॥ २ ॥ ३ ॥ उन्मत्तेति । उन्मत्तमदृग् यो गिनो हि जहोन्मत्तपिशाचवद्वर्तन्ते ।

इत्याश्रयीवच ।

“नित्यैवैषा जगन्माले”त्वादिना लक्ष्म्याः नित्यत्वोच्यते देहोत्पत्तिर्नास्ति । किन्त्वाविर्भाषतिरोभावन-
प्रमिति इदंयितुं तदेवावाप्याये स्पष्टमाह—इदं चेत्तादिना । श्रीसंबन्धपूर्वं भृगुमुवाऽपि श्रीवैदा
क्षीरावधौ जातेत्युच्यते इदंच मृगु । मयाऽप्येवमेव सन्दिहानेन मरीचेसकाशादेवच्छ्रुत्तमासीदित्यन्वयः
॥ १ ॥ २ ॥ सन्तानकानां देवतरपुण्याणां स्रजं मालां यस्याः स्रजः गन्धेन वासितं तद्वनमग्निलं वन-
चारिणामतिसेव्यमभूत् ॥ ३ ॥ उन्मत्तमदृग् तामिनो हि जहोन्मत्तपिशाचवद्वर्तन्ते । तां स्रजं विद्या-
धरवधूं यथाचे । याचतेर्द्विकर्मकत्वाकर्मद्वयं ॥ ४ ॥ ५ ॥ विप्रो दूर्वासाः तां स्रजं मूर्ध्नि कृत्वा मे-

स ददर्श तमापान्तमुन्मत्तैरावते स्थितम् ।
 त्रैलोक्याधिपतिं देवं सह देवैः शचीपतिम् ॥ ७ ॥
 तामात्मनः स शिरसाः स्रजमुन्मत्तपदपदम् ।
 आदायामरराजाय चिक्षेपोन्मत्तवन्धुनिः ॥ ८ ॥
 शृङ्गीलाभ्ररराजेन स्रगैरावतमूर्धनि ।
 न्यस्ता रराज कैलासशिखरे जाह्नवी यथा ॥ ९ ॥
 भेदान्धकारिताक्षोज्ञौ गन्धाकुष्ठेन धारणः ।
 करेणाप्राप्य चिक्षेप तां स्रजं धरणीतले ॥ १० ॥
 ततश्चक्रोच भगवान्दुर्वासा मुनिसत्तमः ।
 मैत्रेय देवराजानं क्रुद्धश्चित्तदुवाच ह ॥ ११ ॥
 दुर्वासा उवाच ॥

दृश्येर्मददुष्टात्मभेतिस्तन्वोऽसि वासव ।
 त्रियो धाम स्रजं यस्तं मद्दत्तां नोभिनन्दसि १२ ॥
 प्रसाद इति नोक्तं ते प्रणिपातपुरःसरम् ।
 हर्षोत्कुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता ॥ १३ ॥
 मया दत्तामिमां मालां यस्मान्न बहु गन्वसे ।
 त्रैलोक्यश्रीरतो मूढ विनाशमुपयास्यति ॥ १४ ॥
 मां गन्वसे त्वं सदृशं नूनं शंकेत्तरद्विजैः ।
 अतोऽजमानं मेसाधु भानिना भवता कृतम् १५ ॥
 मद्दत्ता भवता यस्मात्क्षिप्त्वा माला महीतले ।
 तस्मात्प्रणष्टलक्ष्मीकं त्रैलोक्यं ते भविष्यति १६ ॥

श्रीपरीपम् ।

तां स्रजं मूर्ध्नि कृत्वा मेदिनीं परिव्रजामेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ गृहीत्वेति । मेरावतमूर्ध्नि
 विन्यस्ता सा कैलासशिखरे स्थिता जाह्नवीव रराज ॥ ९ ॥ भेदान्धकारिताक्ष इति । भेदान्धकारिते
 सञ्जातान्धकारे अक्षिणी यस्मात् । करेणाप्राप्येति करिणां करस्यैव प्राणत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ ऐश्व-
 र्येति । अस्त्रिस्तन्वोऽतिगर्वितोऽसि । त्रियो धाम लक्ष्म्या विवासभूतम् ॥ १२ ॥ प्रसाद इति । ते
 स्वया हर्षोत्कुलौ विकसितौ कपोलौ यस्य तथाभूतेन सता स्वया ॥ १३ ॥ नवेति । त्रैलोक्यश्रीः
 त्रैलोक्येश्वर्यं । अतः मालाबहुमानाकरणादोपात् । विनाशमुपयास्यति शीघ्रमेव नष्टपति ॥ १४ ॥ १५ ॥
 गच्छेति । मद्दत्तामालाया प्रक्षिप्त्वाप्राप्तं गजनिक्षिप्त्वाया उपेक्षितत्वात् भवत्यै क्षिप्तेत्युक्तं । तस्मा-
 द्धिष्णुचित्तीपम् ।

अथ वा सनत्कुमारशापादुन्मत्तप्रतभृक् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ भेदान्धेति । गन्धाकु-
 ष्ठेनेति पाठान्तरम् । करिणां करस्य गन्धाकुष्ठस्यै तस्यैव नासात्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ ऐश्वर्येति । लक्ष्म्यः
 जविनयोद्धतः । अत्र हेतुः त्रियेति । त्रियो धामेति वा पाठः ॥ १२ ॥ प्रसाद इति । ते स्वया ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ गच्छेति । प्रणष्टलक्ष्मीकं तिरौहितलक्ष्मीकम् । अत्र प्रणष्टलक्ष्म्यं तिरौहितत्वमर्थः
 दत्तापेयीपम् ।

दिनीं परिव्रजामेति संयन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मेरावतमूर्ध्नि विन्यस्ता स्रज् कैलासशिखरे स्थिता
 जाह्नवीव रराज ॥ ९ ॥ भेदान्धकारिताक्षः भेदेन अन्धकारिते सञ्जातान्धकारे अक्षिणी यस्य स
 तथोक्तः । गन्धाकुष्ठेन करेणाप्राप्य करिणां करस्यैव नासिकात्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ अस्त्रिस्तन्वोऽसि
 अतिगर्वितोऽसि । त्रियो धाम लक्ष्मीविवासभूतां ॥ १२ ॥ हर्षोत्कुलौ विकसितौ कपोलौ यस्य स
 तथाभूतेन सता ते स्वया शिरसि न धृताव ॥ १३ ॥ त्रैलोक्यश्रीः तव त्रैलोक्येश्वर्यं विनाशमुपया-
 स्यति । अतो मालाबहुमानाकरणाप्राप्तम् ॥ १४ ॥ अतो द्विजमात्रसादृश्यज्ञानान्मानिना देवराज्ञो-
 ऽहमित्यभिमानिनाऽभिमानवता भवता ममावज्ञानं कृतं ॥ १५ ॥ मालायाः गजाक्षिप्तत्वेऽपि गजानियमना-

[पाठ] १ स—४ समापान्त. २ स—४. भेदान्ध. करिणां ३ स—४ च. गन्धाकुष्ठेन [वि. पाठ]
 गन्धाकुष्ठेन. ४ स—४. स. न. ५. पाठ. ५ स. ५. क. उ. धरणीतोऽसि. ६ स. त्रियोधामसत्तम. ७ स. न. नासिकात्वात्.
 ८ च. यस्मात्वं नाभिनन्दसि. ९ स—४ गन्धोत्प्रेक्षितसदृशं १० स—४. शक भवतिद्विजैः. ११ स. स. मर्षाकं.

यस्य सञ्जातकोपस्य भयमेति चराचरम् ।
 तं त्वं मामतिर्गर्वेण देवराजावमन्यसे ॥ १७ ॥
 श्रीपराशुर उवाच ॥
 महेन्द्रो वारणस्कन्धादवतीर्य तरान्वितः ।
 प्रसादयामास मुनिं दुर्वाससमकल्मषम् ॥ १८ ॥
 प्रसादयमानः स तदा श्रणिपातपुरःसरम् ।
 इत्युवाच सहस्रार्धं दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥ १९ ॥
 दुर्वासा उवाच ॥
 नाहं कृपालुहृदयो न च मां भजते धमा ।

अन्ये ते मुनयः शक्यं दुर्वाससमोहि माम् ॥ २० ॥
 गौतमादिभिरन्यैस्तं गर्वमारोपितो मुधा ।
 अक्षान्तिसारसर्वस्वं दुर्वाससमपेहि माम् ॥ २१ ॥
 वसिष्ठार्धैर्दयासारैः स्तोत्रं कुर्वन्निरुचकैः ।
 गर्वं गतोऽसि येनैवं मामप्यवावमन्यसे ॥ २२ ॥
 ज्वलजटाकैलापस्य शृङ्गुटीकुटिलं मुघम् ।
 निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम गो नं गतो भयम् २३ ॥
 नाहं क्षमिष्ये बहुना किमुक्तेन शतक्रतो ।
 विद्वन्नामिमां भूपः कतोऽन्यनुनपात्मिकाम् २४

पितृप्रीयम् ।

सन्तानकानां स्रजमिलन्वयः ॥ ३ ॥ सुरभिमानिनो मम मुखं निरीक्ष्य भवं यो नरात्स्य कः ।

धीपरीयम् ।

न्मालाया धरणीवले प्रक्षेपदोषात् । त्वदीयं प्रैलोक्यं प्रणष्टलक्ष्मीकं दारिद्र्याभिभूतं भविष्यतीति द्वितीयः
 शापः ॥ १६ ॥ १७ ॥ महेन्द्र इति । अकल्मषं सापराधे शापे दोषाभावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ नाह-
 मिति । अन्ये ते मुनयः ये दयालयः । अहं न तथा ॥ २० ॥ तदेवाह—गौतमादिभिरिति । गौतमा-
 दिभिः स्वभार्याधर्पणाद्यपराधिनि त्वयि दाक्षिण्येनानुग्रहपरैः मुधा कृथैव गर्वं प्रापितोऽसि । अग्रान्तिरेव
 सारस्तपोवकं तदेव सर्वस्वं यस्य तं माम् ॥ २१ ॥ वसिष्ठार्धैरिति । उखकैः प्रवशितोभिः उग्रान्तो-
 पविष्टस्य तव स्तोत्रं कुर्वन्निरुचकैः ॥ २२ ॥ मामपीत्युक्तं स्पष्टयति—ज्वलजटेति । एवं मुखं नि-
 रीक्ष्य यो भवं न रातः स कः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ नाहमिति । विद्वन्नामपहासम् ॥ २४ ॥

द्विष्णुधिप्रीयम् ।

॥ १६ ॥ १७ ॥ महेन्द्र इति । अकल्मषं सापराधे शापदोषाभावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ नाहमिति ।
 अन्ये ते मुनयः ये क्षमावन्तः ॥ २० ॥ गौतमादिभिरिति । गौतमो हि अहत्याधर्पकं त्वां सर्पाह-
 भगो भवेति शक्यं पुनस्त्वत्प्रसादितः सर्वोद्घनेनं चक्रे । नैवं कारुणिकोऽहमिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

दृष्टान्तेपीयम् ।

द्रवता क्षितेत्युक्तं । तस्मान्मालायाः भुवि प्रक्षेपात् ते प्रैलोक्यं प्रणष्टलक्ष्मीकं तिरोहितलक्ष्मीकं भविष्यति
 ॥ १६ ॥ १७ ॥ सापराधे शापदानादकल्मषं ॥ १८ ॥ १९ ॥ ये कृपालवः क्षमावन्तः तेऽन्ये मु-
 नयः । अहं तु न तथा ॥ २० ॥ तदेवाह—गौतमादिभिरिति । गौतमादिभिरन्यैश्च स्वभार्याधर्पणाद्य-
 रापसद्विष्णुभिः मुधा कृथैव । गर्वमापादितो लम्बितोऽसि । अग्रान्तिरसद्विष्णुता सैव सारो धलं तदेव
 सर्वस्वं यस्य तं मां ॥ २१ ॥ उखकैः उग्रान्तनितोभिः उग्रान्तोपविष्टस्य तव स्तोत्रं कुर्वन्निरुचकैः । गर्वं
 गतोऽसि । येन हेतुना मामप्युक्तस्वरूपमवावमन्यसे ॥ २२ ॥ तं च ज्वलज्जटाकैलापो यस्य ज्वलज-
 टाकैलापस्य मम मुखं निरीक्ष्य यो भवं न रातः स कः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ विद्वन्नामपहासम् ।

श्रीपराशर उवाच ॥

इत्युक्त्वा प्रथया विप्रो देवराजोऽपि तं पुनः ।

आरुह्यैरावतं श्रेष्ठान्प्रययावमरावतीम् ॥ २५ ॥

ततः प्रभृति निःश्रीकं सद्यकं भुवनत्रयम् ।

मंत्रेयासीदपध्वस्तं संक्षीणोपधिवीरुधम् ॥ २६ ॥

न यज्ञाः संप्रवर्तन्ते न तपस्वन्ति तापसाः ।

न च दानादिधर्मेषु मनश्चक्रे तदा जनः ॥ २७ ॥

निःसत्त्वाः सकला लोका लोमाद्युपहतेन्द्रियाः ।

स्वल्पेऽपि हि बभूवुस्तु साभिलाषा द्विजोचम २८ ॥

यतः सत्त्वं ततो लक्ष्मीः सत्त्वं भूत्यनुसारि च ।

निःश्रीकाणां कुतः सत्त्वं विना तेन गुणाः कुतः २९

चलशौर्याद्यभावश्च पुरुषाणां गुणर्विना ।

लङ्घनीयः समस्तस्य बलशौर्यविवर्जितः ॥ ३० ॥

भवत्यपध्वस्तमतिर्लङ्घितः प्रथितः पुमान् ।

एवमत्यन्तनिःश्रीकैर्ब्रह्मैक्ये सत्त्ववर्जिते ॥ ३१ ॥

देवान्प्रति बलयोगं चकुरद्वैतेयदानवाः ॥ ३२ ॥

लोभाभिभूता निःश्रीका देव्याः सत्त्वविवर्जिताः ।

श्रिया विहीननिःसत्त्वं देवैश्चकुरस्ततो रणम् ॥ ३३ ॥

त्रिसुधीयम् ।

मकोऽपीलाशयः ॥ २३ ॥ अनुनयात्मिकां प्रार्थनारूपं ॥ २४ ॥ भूत्यनुसारि श्रियाऽविनाभूतं

॥ २९ ॥ शौर्यं परशौर्यागणनं । लङ्घनीयः अभिभावनीयः ॥ ३० ॥ लङ्घितः अवज्ञातः ॥ ३१ ॥

क्षीपतीयम् ।

॥ २५ ॥ ततः प्रभृतीति । अपध्वस्तं नष्टप्रायम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ निःसत्त्वा इति । निःसत्त्वाः धैर्य-

शून्याः । अतो लोभादिभिरुपहतेन्द्रियाः । अतः स्वल्पेऽप्यर्थे साभिलाषाः ॥ २८ ॥ एतदेव स्पष्टपति—

यत इति । यतः यत्र सत्त्वं धैर्यं तत्र लक्ष्मीः । सत्त्वं च भूत्यनुसारि लक्ष्म्या एवानुवर्ति । एवं धैर्य-

लक्ष्म्योः परस्परविनाभूतत्वान्छ्रीनिवृत्त्या सत्त्वनिवृत्तिमाह—निःश्रीकाणामिति । तेन सत्त्वेन विना

गुणाः औदार्यसन्तोपश्रमाशीलादयः कुतः ॥ २९ ॥ ततोऽनर्थपरंपरामाह—बलेति । लङ्घनीयः अ-

भिभाव्यः ॥ ३० ॥ भवतीति । प्रथितः ख्यातः पुमान् लङ्घितः अवज्ञातः सन् अपध्वस्तमतिर्नष्टप्रज्ञो

विष्णुचिन्तयम् ।

॥ २२ ॥ २३ ॥ नाहमिति । विडम्बना अवज्ञानः ॥ २४ ॥ २५ ॥ तत इति । निःश्रीकत्वं भोग्यव-

स्तवभाव एव । एवञ्च औपध्यादिभोग्यामार्यं तत्साधनयज्ञसत्त्वाद्यभावं चाह—शंक्षीणेत्यादिव ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ यत इति । सत्त्वं धैर्यम् । सत्त्वगुणो वा । भूतिर्लक्ष्मीः । सत्त्वभूतोरितरेतर-

देतुत्वम् । गुणाः सत्त्वशौचशीलाद्याः ॥ २९ ॥ ३० ॥ भवतीति । प्रथितः प्रसिद्धः पुमान् लङ्घि-

तोऽवज्ञातः अपध्वस्तमतिर्भवति । प्रथितः पुमान् लङ्घितश्चेवपध्वस्तमतिर्भवेदिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दृष्टान्नेषीयम् ।

अनुनयात्मिकां सान्त्वनरूपं ॥ २४ ॥ २५ ॥ अपध्वस्तं नष्टप्रायं ॥ २६ ॥ २७ ॥ निःसत्त्वाः धैर्य-

हीनाः । अतएव लोभादिभिरुपहतेन्द्रियाः अनिगृहीतेन्द्रियाः । अतएव च स्वल्पेऽप्यर्थे साभिलाषाः

सत्त्वगुणाः ॥ २८ ॥ एतदेव विष्णोति—यत इति । यतो यत्र सत्त्वं धैर्यं ततस्तत्र लक्ष्मीः सत्त्वं च

भूत्यनुसारि भूतिर्लक्ष्मीरुपानुवर्ति । एवं श्रीसत्त्वयोः परस्परविनाभूतयोः । श्रीनिवृत्त्या सत्त्वनिवृत्तिरि-

त्याह—निःश्रीकाणामिति । तेन सत्त्वेन विना गुणाः औदार्यसन्तोपश्रमाशीलादयः कुतः ॥ २९ ॥

ततोऽनर्थपरंपरामाह—बलेति । बलं सामर्थ्यं । शौर्यं परजयप्रत्युत्साहः । लङ्घनीयः अभिभाव्यः ॥ ३० ॥

प्रथितः प्रख्यातः पुमान् लङ्घितोऽवज्ञातः सन् अपध्वस्तमतिः नष्टप्रज्ञो भवति ॥ ३१ ॥ ततः क्रिमिभूतं-

प्राह—देवानिति ॥ ३२ ॥ स्वभावत एव लोभाभिभूतत्वादिकं देवानां । देवानां तु श्रियाविहीनत्वा-

विजितास्त्रिदश दैतैरिन्द्राद्याः शरणं ययुः ।
 पितामहं महाभागं हुवाशनपुरोगमाः ॥ ३४ ॥
 सथावत्कथितो देवैर्ब्रह्मा प्राह ततः सुरान् ।
 पराचरेशं शरणं ब्रजध्वमसुरार्दनम् ॥ ३५ ॥
 उत्पत्तिस्थितिनाशानामहेतुं हेतुमीश्वरम् ।
 प्रजापतिपतिं विष्णुमनन्तमपराजितम् ॥ ३६ ॥
 प्रधानं पुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोः ।
 प्रणतार्तिहरं विष्णुं सं वः श्रेयो विधास्यति ॥ ३७ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥
 एवमुक्त्वा सुरान्सर्वान्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 क्षीरोदस्योत्तरं तीरं तैरेव सहितो ययौ ॥ ३८ ॥
 स गत्वा त्रिदशैः सर्वैः समन्तैः पितामहः ।
 हुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिः परोत्तरपतिं हरिम् ॥ ३९ ॥
 ब्रह्मोवाच ॥
 नमामि सर्वं सर्वेशमनन्तमजमन्ययम् ।
 लोकधामधराधारमप्रकाशमभेदिनम् ॥ ४० ॥

विष्णुधीयम् ।

उत्पत्तिस्थितिनाशानां हेतुमित्यन्वयः । अहेतुं हेतुरहितं ॥ ३६ ॥ कार्यभूतयोरिति । ईश्वरेण प्रवर्तयत्याहुपचारतः
 कार्यत्वं ॥ ३७ ॥ पणपरपतिं परस्य हिरण्यगर्भस्य अपरेणां चेन्द्रादीनां पतिं । लोकानां धामभूतयाः
 श्रीपरीयम् ।

भवति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ लोभाभिभूता इति । रणं युद्धम् ॥ ३३ ॥ इन्द्रापराधेन हि त्रैलोक्यस्य
 निःश्रीकत्वं प्राप्तम् । अतस्त्रिलोक्यन्वर्तितया प्राणुवदपि तद्विषयेषु दैत्येषु देवेष्विव नातिप्रभूतमिति
 वैशानां जयः सङ्गच्छते । हुवाशपुरोगमौ इति । अभिरूयत्वात्पुरोगमः “अभिरूयै देवानां कृत आसीत्”
 इति ध्रुतेः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ जगदुत्पत्त्यादीनां हेतुं । स्वयं अहेतुं स्वत एव नित्यसिद्धं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 एवमिति । उत्तरं तीरम् उत्तरदेशेऽवस्थितं तीरं परं कूलमिति वा ॥ ३८ ॥ स इति । इष्टाभिः पूजिताभिः
 क्षपेक्षितार्थोक्तनाभिरिति वा । परापरणामुत्कृष्टनिकृष्टानां पतिं ब्रह्मा युष्टाव ॥ ३९ ॥ नमामीत्यन्वयः
 विष्णुधिनीयम् ।

विजिता इति । निःश्रीकत्वादिदोषसाम्भेऽपि सुणित्वप्रकृतिप्रच्युता देवा निर्गुणत्वप्रकृतिसित्तैर्दैर्जिताः
 ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उत्पत्तीति । अहेतुं स्वयं हेतुरहितम् । “न चास्य कश्चिज्जनिता” इत्यादिश्रुतेः ।
 हेतुं सर्वस्योत्पत्त्यादेः ॥ ३६ ॥ प्रधानेति । अजगोरपि कार्यत्वं स्वरूपसामान्यान्ध्याभावेन च ॥ ३७ ॥
 ध्वमिति । उत्तरं तीरं उत्तरं कूलं शाकदीपाश्रितम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नमामीति । अन्वयं अपरक्षया-
 वपाश्रेयीयम् ।

दिकं शान्तिमित्यन्वयान्नुक्तं । अतस्तत्काले तुच्छत्वाद्देव्याः देवैर्बुद्धं चक्रुः ॥ ३३ ॥ समकालेऽपि
 त्रिदश दैतैर्विजिताः । शकादिदक्षमन्त्रसामर्थ्याद्देव्यादीनां विजय इति भावः । हुवाशनपुरोगमाः अने-
 दूतत्वात्पुरोगमन्त्वं । “अभिरूयै देवानां दूत आसी” इति ध्रुतेः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अहेतुं स्वस्यान्यहेतुरहितं
 ॥ ३६ ॥ प्रधानपुंसोः प्रकृतिपुरुषयोः । अजगोः स्वरूपेणोत्पत्तिरहितयोः । धार्यभूतयोः कार्यत्वं च
 जगत्प्रकृतेर्विकारलक्षणं । चेतनप्रकृतोः पराधीनता विशेषात्प्राप्तिः । पुरुषस्य देहोत्पत्तिरिति बोद्धव्यं । विष्णुं
 शरणं ब्रजध्वमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३७ ॥ उत्तरं उत्तरदिगवस्थितं । तीरं कूलं । परंकूलवा ॥ ३८ ॥
 इष्टाभिः अपेक्षितार्थोक्तिवाग्भिः । पणपरणां उत्कृष्टनिकृष्टानां सर्वलोकानां पतिं स्वामिनं । हरिं आर्ति-
 हरं ॥ ३९ ॥ सर्वं पूर्णं । “विश्वः पूर्णस्तपसर्वैः समस्तश्चाभिधीयत” इत्याभिधानात् । अनन्तं देवताः

[पा०] १ अ. घ. ट. ठ. पुंसोत्पत्तौ य. पुंसोत्पत्तौ. २ इ. इतो विष्णु. ३ क. तत. ४ श्रेयोऽभिधास्यति.
 ५ घ. य. कूर्ध. ५ ठ. पणपरपति. ६ क. सर्वदेवैः. ७ घ—ट. ए. लोनाधारनाधारमप्रमेयभेदिनम्. ८ [दत्ता-
 पा०]. मप्रकार.

नारायणमणीयांसमशेषाणामणीयसाम् ।
समस्तानां गरिणं च भूरादीनां गरीयसाम् ४१ ॥
यत्र सर्वं यतः सर्वमुत्पन्नं मत्सुरःसरम् ।
सर्वभूतश्च यो देवः पराणामपि यः परः ॥ ४२ ॥
परः परसात्पुरुषात्परमात्मस्वरूपशृक् ।

योगिभिश्चिन्त्यते योऽसौ शक्तिर्देवोऽमुमुक्षुभिः ४१
सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।
स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु ॥ ४४ ॥
फला काष्ठा शुद्धादिकालसूत्रस्य गोचरे ।
यस्य शक्तिर्न शुद्धस्य सै नो विष्णुः प्रसीदतु ४५ ॥

चित्तुपीयम् ।

स्थानभूतायाः धरायाः पृथिव्या आधारः । अप्रकाशं इन्द्रियैरनभिन्वयकं ॥ ४० ॥ प्रकृतेः परसात्पुरु-
षादपि परः । अतएव परमात्मस्वरूपशृक् ॥ ४३ ॥ प्राकृताः प्रकृतिसंयन्धिनः सत्त्वादयो गुणाः ॥ ४४ ॥
कालस्य सूत्रमित्य सूत्रं जगोष्ठादेतुत्वात्पुच्छलिकप्रवर्तकसूत्रवत् गोचरे विषये यच्छक्तिः कालमपृच्छ्या
धीपरीयम् ।

रस्योकेऽपि सन्बन्धः । सर्वं सर्वरूपं सर्वेश्वरं च । लोकधामपराधारं लोकानां पृथिव्यादीनां धामामण्डानां
धराणां प्रभावयतामिन्द्रादीनामाधारम् । इन्द्रादीनां प्रभावो यदाश्रय इत्यर्थः । अप्रकाशं प्रकाशारदिव-
नित्यर्थः । अभेदिनमभिर्भेदं । साध्यतिरिक्ते प्रकारशून्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ यत्रेति । यत्र सर्वमि-
त्यादि यच्छब्दानां स आद्यः पुमान्प्रसीदत्विति कृतीयेनान्वयः । पराणामक्षरादीनामपि यः परः पु-
रुषः । तथा च धृतिः “इन्द्रियेभ्यः परा हार्था हार्थेभ्यश्च परं मनः । मनरास्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा
महान्परः । गदतः पराव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः” इति ॥ ४२ ॥ पर इति । तस्मात्परस्मादव्यक्त-
त्वेरकालकारणात्मनः पुरुषादपि यः परः । यतः परमात्मैव स्वरूपशृक् मूर्तिधारी । अत एव योगि-
भिश्चिन्त्यते योऽसौ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कलेति । फलाकाष्ठादिनेपादिकाळ एव सूत्रं सूत्रवशेषानिव्याम-
विष्णुपिचीयम् ।

दिविकाररहितम् । अभेदिनं भेदानर्हम् ॥ ४० ॥ नारायणमिन्द्रि । अणीयसामात्मनाम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
पर इति । परस्मान् मुफान् ॥ ४३ ॥ सत्त्वादय इति । अतः सर्वभूतेभ्यः शुद्धः ॥ ४४ ॥ कलेति ।
शक्तिः लक्ष्मीविमलपरिजनपरिच्छदादिर्विमूर्तिः । “कलागुहूर्वादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणा-
दृशापेयीयम् ।

कालतो गुणतश्च परिच्छेदरहितं । अप्रकारं प्रकारभेदरहितं । शब्ददेकप्रकारमित्यर्थः । छोके वे धाम-
धराः प्रकाशानन्तः सूर्यादयस्तेषामाधारमाश्रयं । “यदादित्यमवं तेजो जग”दित्यादेः । अभेदिनं साव-
तारगुणाभिःपु भेदरहितं ॥ ४० ॥ अशेषाणामणीयसामणीयांसं । गरीयसां भूपरादीनां सकाशादरिष्टं ।
“अशेषोऽपीयान्माहो मदीयानि”तिधुतेः । अत्रापि नमामीत्यनुपपन्नः ॥ ४१ ॥ पथेत्यादियच्छब्दानां
पुमानाद्यः प्रसीदत्वित्युत्तरेणान्वयः । सर्वभूतमयः सर्वभूतेषु प्रसुरः । पराणां मन्नादीनामपि यः परः
अवधिभूतः । “साकाष्ठासापराणाति”रितिधुतेः ॥ ४२ ॥ तदेवोपपादयति—परइति । परस्मान् पुरु-
षान् पनुमुंरान् ॥ ४३ ॥ नैरुण्यधुतिः सत्त्वादिगुणराहित्यवरा नसर्वकालादिगुणराहित्यपरेत्याह—
सत्त्वादय इति ॥ ४४ ॥ फलाकाष्ठागुहूर्वादिनाळसूत्रस्य सूत्रवदण्णायमानस्य कालस्य गोचरे विषये
यस्य शक्तिर्न वर्तते । अनादिनित्यत्वात्कालातीत्यर्थः । तत्रहेतुः—शुद्धमेति । सत्त्वादिगुणरहितत्वेन
शुद्धमेत्यर्थः । सत्त्वादिप्रकृतिगुणवशात्तमेव सामर्थ्यं काष्ठपरिच्छिन्नं । ईश्वरस्तु शुद्धत्वात्कालपरिच्छिन्नैव

[पा०] १ छ. क. ग. ट. ट. मूलादीनां. २ छ. क. छ. भूतमयो देवः. क. च. च. मूलव द. प्रोक्तः. क.
भूतस्य यो देवः. ३ ग. छ. भूतेन्य. ४ क—ट. निनेपादि. ५ क—ट. प्रसीदतु च नो इति.

शोच्यते परमेशो हि यः शुद्धोऽप्युपचारतः । कार्यकार्यस्य यत्कार्यं तत्कार्यस्यापि यः स्वयम् ।
 प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम् ४६ ॥ तत्कार्यकार्यभूतो यस्ततश्च प्रणताः स तम् ॥ ४८ ॥
 यः कारणं च कार्यं च कारणस्यापि कारणम् । कारणं कारणस्यापि तस्य कारणकारणम् ।
 कार्यस्यापि च यः कार्यं प्रसीदतु स नो हरिः ४७ ॥ तत्कारणानां हेतुं तं प्रणताःसे परेश्वरम् ॥ ४९ ॥

विष्णुविष्णुपम् ।

नभवति । कालस्यापि प्रवर्तकत्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ कारणस्य महदादेरपि कारणं । कार्यस्य आकाशा-
 देरपि कार्यं कार्यस्यापि च, यः कार्यमपि । ननु कं "द्वितीयं कार्यं तस्यापि कार्यकार्यस्य यः कार्यम् ।" तत्रश्रेणि
 तस्मादपि जायमानकार्यभूतो य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ एवं 'कार्यमालम्बतामभिधायाधुना परदि-
 शीपरीपम् ।

कत्वान्तस्य गोचरे विषये । यस्य शक्तिर्लक्ष्मीर्न वर्तते । स्वरूपभिन्नत्वान्निलैव सा काळगोचरवर्तिनी न
 भवतीत्यर्थः । अत एव तस्याः स्वरूपाभेदाच्छुद्धस्येत्युक्तम् ॥ ४५ ॥ ननु यदि लक्ष्मीः तत्स्वरूपाभिन्ना
 कथं वर्ति लक्ष्म्याः पधिरित्युच्यते उवाह—शोच्यत इति । पर्य चासौ मा च लक्ष्मीस्तस्या ईशः पर-
 मेशः । यश्शुद्धः केवलः उपचारतो भेदविवक्षया शोच्यते । द्वितीयो यच्छब्दः प्रसिद्धौ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 पूर्वश्लोकार्थं प्रपञ्चयति कार्यकार्यस्येत्यादि द्वाभ्याम्—कार्यकार्यस्येति । प्रकृतिकार्यस्य महतो यत्कार्य-
 महद्कारः तस्य कार्यभूतः सूक्ष्मवर्गः । तस्यापि कार्यं महाभूतवर्गः । यत्कार्यभूतं ब्रह्माण्डं । तस्य कार्य-
 भूतो ब्रह्मलक्षादिवर्गः । ततश्च पुत्रपौत्रादिप्रवाहभूतो यस्त्वयमेव । तं प्रणताःस्मेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ तथा
 —कारणमिति । कारणं पुत्रपौत्रादिप्रवाहसृष्टेः ब्रह्मादि । तस्य कारणं ब्रह्माण्डं । तस्य कारणं महामू-

विष्णुविष्णुपम् ।

हेतुः" इत्यादेः ॥ ४५ ॥ शोच्यत इति । उपचारतः शुद्धो सुक्तः । पूर्वमदिव्यान्वर्गतत्वेन शुद्धभावात् ।
 यः शुद्धोऽप्युपचारत इत्यन्वयः । अत्र हेतुः । आत्मा यः सर्वदेहिनाम् इति ॥ ४६ ॥ य इति ।
 कारणं प्रकृतिः । महतः कारणत्वात् । कार्यं महाम् । कारणस्य प्रकृतेरपि कारणं ब्रह्म । कार्यस्य महतः
 कार्यमहद्कारः ॥ ४७ ॥ कार्यकार्यस्येति । कार्यकार्यस्य कार्यभूतमहत्कार्यस्य अहद्कारस्य । कार्यं तन्मा-
 प्रपञ्चकं । तस्यापि कार्यं भूतप्रपञ्चकं । तत्कार्यस्याण्डस्य कार्यं यतुर्गुराः । ततश्च कार्यमित्यनुपपन्नः ।
 यत्कार्यं जगत् । तत्सर्वं यः स्वयमेव । तं प्रणताःस्मेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ कारणमिति । कारणस्य जग-

द्व्याश्रेयीपम् ।

दच्छक्तिरिति भावः ॥ ४५ ॥ ननु यदि सत्त्वादिगुणरहितत्वेन परमात्मा शुद्धस्तर्हि "सत्त्वरजस्तम
 इति प्रकृतेर्गुणार्थेषुक्तः परः पुरुष" इत्यादौ सत्त्वादिगुणदुत्तत्त्वोक्तिः कथमित्यत आह—शोच्यत इति ।
 एको यच्छब्दः प्रसिद्धौ यः परमेशः परमाणो ब्रह्मादीनां ईशः अत एव शुद्धोऽपि बाधरत्वेन सत्त्वा-
 दिगुणरहितोऽप्युपचारतः जगत्सृष्ट्यावर्षं तद्ब्रह्माण्डमात्रेण सत्त्वादिमानित्युच्यते । सर्वदेहिनामात्मा ज-
 न्तर्वासी ॥ ४६ ॥ तदेवोपपादयति—य इत्यादिना । कारणं प्रकृतिः कार्यं महत्त्वं । कारणस्य प्रकृ-
 तेरपि कारणं परिणामहेतुः । कार्यस्य महत्त्वं कार्यं महद्कारः ॥ ४७ ॥ कार्यकार्यस्य प्रकृतिवार्यस्य
 महत्त्वं कार्यं महद्कारस्य कार्यं तन्मात्रादि । तस्यापि यत्कार्यं पञ्चमहाभूतानि यत्कार्यं ब्रह्माण्डं तस्य
 ब्रह्माण्डस्य कार्यं ब्रह्मलक्षादि । एतज्जगत्सर्वं यः स्वयमेव । तं प्रणताः स्मेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ उपमेव

— [पा०] १ घ. च. छ. उ. चावै कार्यस्य च कार्यं. २ छ. ज.—३. कार्यं तस्यापि यत्सर्वं. ३ घ. च. कार्यं
 कार्यवतो ननु तत्तथ. ४ छ. हेतुनां. घ. च. म. उ. छ. हेतुं तं. ५ ज. उ. ट. परमेश्वरं. ६ छ. ट. घ. छ.
 उपेश्वरं. छ. म. नदेश्वरं

भोक्तारं भोग्यभूतं च स्रष्टारं सृज्यभेद च । अव्यक्तमविकारं यत्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५१ ॥
 कार्यकर्तृस्वरूपं तं प्रणताः स परं पदम् ॥ ५० ॥ न स्पूलं न च गुरुं यन्न विशेषणगोचरम् ।
 विशुद्धबोधवन्निजमूलमज्ञयमव्ययम् । तत्पदं परमं विष्णोः प्रणमाम सदाऽमलम् ॥ ५२ ॥

विष्णुस्तीवम् ।

कारणमोक्षरूपतामाह—कारणं कारणस्वामीति ॥ ४९ ॥ अविकारं अपरिणामं ॥ ५१ ॥ न विशेषणगोचरं

धीपरीवम् ।

तानि । तत्कारणं भूतसूक्ष्माणि । तत्कारणानामहङ्कारमहत्सूत्राणां हेतुं प्रधानमूर्तं प्रणताः स्मेत्यर्थः ।
 प्रकृतेर्गुणशोभान् प्रथमं क्रियाशक्तिः सूत्रमुत्पद्यते । ततो ज्ञानशक्तिर्महत्त्वं । ततोऽहङ्कार इति प्र-
 क्रिया । तत्कारणानामित्येन बहुवचनान्तेनाहङ्कारमहत्सूत्राणां ग्रहणं । तदुक्तम्—“सत्त्वं रजसम इति
 त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महातहमिति प्रवदन्ति जीवम्” इति । यद्वा प्रकृत्या सह तत्कारणानामिति बहुत्वं
 सम्भाव्य तद्वेतुं प्रकृतिभेदकमीश्वरं प्रणताः स्मेति योजनीयम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ विशुद्धमिति । विशुद्धं
 बोधं शुद्धं ज्ञानं । वृत्तिज्ञानं व्यापयत्यनु शुद्धत्वं दर्शयति—अव्यक्तमिति । व्यक्तं विषयस्त्रहितमविक-
 कारं चेति तदुपपादयति—नित्यमित्यादिना । अक्षयमतापारं । तद्विष्णोः परमं पदं प्रणमामेत्युत्तरेणा-
 विष्णुस्तीवम् ।

त्कारणस्य चतुर्मुखस्य कारणमण्डं । तस्य कारणं भूतपञ्चकं । तत्कारणं तन्मात्रापञ्चकम् । तत्कारणा-
 नामहङ्कारप्रभृतीनां हेतुं कारणं । कारणत्वस्य कार्यत्वस्य च सर्वं स्वमेवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ भोक्तारमिति ।
 भोग्यं भोग्यं शब्दादि । सृज्यं घटादि । कार्यं यत्तादि गत्यादि च । परं पदं परमं मान्यस्वानम् ॥ ५० ॥

दत्तात्रेयीवम् ।

स्पष्टयति—कारणमिति । प्रज्ञाण्डान्तःसृष्टेः कारणस्य ब्रह्मादेः कारणं प्रज्ञाण्डान्तस्य कारणं महाभू-
 तरूपं । तस्य कारणं भूतसूक्ष्मं । तस्य कारणमहङ्कारः । तस्य कार्यं महत्त्वं । तत्कारणानां सत्त्वर-
 जसमरां हेतुं कारणं त्वां प्रणताः स्मेति योजना ॥ ४९ ॥ भोग्यं शब्दादि । सृज्यं घटादि । कार्यं
 यत्तादि । कर्तुं यजमानादि । पदं स्वरूपं । अत्र “यः कारणचे”त्यारभ्य “परंपदं”नित्यन्तेन विष्णोः
 कारणत्वभेदो नोत्पद्यते । किन्तु तत्तदन्तर्यामित्वमेव । तेन तत्तच्छब्दप्रयोगोऽपि तस्मिन्नुपपद्यते । तदुक्तं
 मान्ये । “सर्वेशब्दाभिधेयत्वं सर्वान्तर्यामिकत्वतः । नतु सर्वस्वरूपत्वात्सर्वमिन्नो यतो विष्णु”रिति ॥ ५० ॥
 विशुद्धबोधवत् विशुद्धज्ञानवत् । ज्ञानस्वरूपत्वतोऽपि तद्वत्त्वविशेषणत्ववैधोपपद्यते । विशुद्धबोधनमिति
 पाठे विशुद्धज्ञानात्मकमित्यर्थः । वृत्तिज्ञानव्यापृत्त्यर्थं शुद्धमिति विशेषणं । तद्वैधोपपादयति—नित्यमित्या-
 दिना । प्रवाहनित्यव्यापृत्त्यर्थमुक्तं अजमिति । अक्षयं ज्ञातरहितं । अव्ययं चतुर्विधनाशरहितं । “अ-
 नित्यत्वं देहहानिर्दुःखघातप्रपूर्णता । नाशप्रतुर्विधः प्रोक्तस्तद्भावो ह्येरेसदे”तिवचनात् । अव्यक्तं स्वत-
 पशब्दात् । “तदव्यक्तत्वमाहृदी”ति वचनात् । अविकारं परिणामरहितं । तद्विष्णोः परमं पदं प्रणताः
 स्मेति पूर्वोक्तान्यः ॥ ५१ ॥ मरयुद्धमित्यादिना प्राकृतस्वीत्यादिकमेव निषिद्धते । अन्यथा “अपौरणी-
 यान्महतो महीवानि”तिशुक्तिविरोधात् । न विशेषेण गोचरं साकल्येन गोचरं नेत्यर्थः । न विशेषेण गोचर-

[पा०] १ क रा घ—३ भोज्य २ छ. हा ३ छ. परात्पर. ४ छ. बोधं यत्तस्य । इ. ज. हा ड. उ. बोधतं
 निर्व. ५ क महारमन्वयं ६ [रत्ना० पा०] विशेषेण,
 वि. १५

यस्या युतायुतांशो विश्वशक्तिरियं स्थिता । जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५५ ॥
 परब्रह्मत्वं रूपं यत्प्रणामामस्तमच्ययम् ॥ ५३ ॥ शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवशक्तिः ।
 यद्योगिनः सदोद्युक्ताः पुण्यपापक्षयेऽक्षयम् । भवन्त्यभूतपूर्वस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५६ ॥
 पश्यन्ति प्रणवेर्चित्त्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ५४ ॥ सर्वेषां सर्वभूतात्मन्सर्वं सर्वाभिसाच्युत ।
 यद्देवा न ह्यनयो न चाहं न च शङ्करः । प्रसीद विष्णो भक्तानां ब्रज नो दृष्टिगोचरम् ५७

विष्णुसीयम् ।

विशेषणविरहितमितियायम् ॥ ५२ ॥ असुतायुतांशो अत्यन्तान्यतमांशे । विश्वशक्तिः विश्वसर्वजनशक्तिः
 स्थिता । सामान्यतमेव विश्वजगत्सर्जनादौ पर्याप्तं । “पादोऽस्य विश्वाभूताती”ति ध्रुवेरित्यर्थः ॥ ५३ ॥
 तर्हिसर्वविद्यत्वात् “तमेव विरित्वातिमृत्युमेती”ति ध्रुवेर्वैष्वर्क्यमाशङ्क्य योमेत विना अवेद्यत्वं योगेन पुन-
 र्ज्ञायत एवेत्याह—यद्योगिन इति । प्रणवे आत्मने ॥ ५४ ॥ अभूतमस्तिरमानं पूर्वं कारणं यस्य तस्य
 अभूतपूर्वस्य । आश्चर्यभूतस्येति वा ॥ ५६ ॥ सर्वभूतात्मशक्तिः । चेतनत्पतामभिधाप्य तदुपाधिरूपता-
 धीपरीयम् ।

न्ययः ॥ ५३ ॥ ५२ ॥ यस्मानन्तराक्षरयुतायुतांशो भाषाशक्तिलेशः तस्यांशो रजोगुणः । अस्मि-
 त्रियं विश्वरचनाशक्तिः स्थिता । तं प्रणाममेतस्योत्तरश्लोकत्रयेण्युपपन्नः ॥ ५३ ॥ यदिति । पुण्यपाप-
 क्षये त्वयित्यन्धपामे । प्रणवे पश्यन्ति महावाक्यविषयत्वात्तस्य ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शक्तय इति ।
 अभूतपूर्वस्य न भूतः पूर्वं कश्चिदपि यद्यादनावेरित्यर्थः “यस्मात्प्र जातः परो अन्यो अस्ति य आधिपेता
 विष्णुर्बिचीयम् ।

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यत्सेति । अयुतांशो यः कस्यायुतांशो यः तस्यादो स्थिता । मेरोरिवानुः । पादोऽस्ये-
 त्यादिः विश्वशक्तिः जगन्मयी ॥ ५३ ॥ यदिति । अधःशक्तिः पदश्लोके ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ प्रणय
 इति । अभूतपूर्वस्य न भूतं पूर्वं यस्मात् तस्य । स हि सर्वस्वात्पूर्वः । भूतपूर्वस्येति पाठे भूतानां पूर्वं
 दृष्टाद्येपीयम् ।

मिति पाठे विशेषणविशेष एव विवक्षितः ॥ ५२ ॥ यस्य परब्रह्मरूपस्य ध्रुवतयुतांशः अनन्तांशो-
 पलक्षणमेतत् । तेषामध्ये यत्र स्थितो विश्वशक्तिः विश्वरचनाशक्तिः स्थिता तं प्रणमाम । असोत्तरश्लो-
 कत्रयेऽपि संबन्धः ॥ ५३ ॥ तद्विशेषणगोचरमित्येतदुपपादयति—यदिति । सदोद्युक्ताः अवधानिनाप-
 नसंपादनायुक्ताः । पुण्यपापक्षये तद्रूपमयित्यन्धपामे । पुण्यं सकारं । निव्यामस्य भोमहेतुत्वेन प्रति-
 यन्धकत्वामावात् । प्रणवे चित्त्यं प्रणवार्थत्वेन विचार्यं ॥ ५४ ॥ यस्य देवस्य शक्तयः स्वरूपगुणाः
 दृश्यन्तः । ब्रह्मविष्णुशिवशक्तिः ब्रह्मविष्णुशिवस्वरूपाः । “ब्रह्मविष्णोरीशरूपाणि त्रीणि विष्णोर्भेदा-
 रत्मनः ॥ ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ शिवस्वी शिपे स्थितः । पृथगेव स्थितो देवो विष्णुरपि जनार्दन” इति
 वचनात् । अभूतपूर्वस्य न भूतपूर्वं कारणं यस्य तस्य । अनादेरित्यर्थः । “यस्मात्प्रजातः परो अन्यो ज-
 स्ति य आधिपेता भुवनानि विश्वे”ति ध्रुवेः ॥ ५६ ॥ तदेषं स्तुत्वा प्रार्थयते—सर्वेदेति । सर्वभूतानन
 रब्रह्मर्षिम् ।

इह दुर्वाससःशापातिरोधानं शिष्यवत्तः । हरेः स्तुत्याऽभिप्रेतयन्निद्रानो जन्मादि घञ्जने
 देवाद्यो न जानन्ति अहं न जानामि अद्रुद्र न जानामि अत्रशब्देन ज्ञानत्रिपत्यत् ॥ ५५ ॥

[पा०] १ छ—त ड त रूपस २ क ट. उ इत्यं ३ म टित ४ [वि० वि० वा०] भर्तृ-तत्पूर्वम्,
 ५ ट उ भाषाव.

श्रीपराशर उवाच ॥

इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मणस्त्रिदशास्ततः ।
 प्रणम्योञ्जुः प्रसीदेति प्रज नो दृष्टिगोचरम् ॥५८॥
 यन्नायं भगवान् ब्रह्मा जानाति परमं पदम् ।
 तन्नताः स जगद्गाम त्वं सर्वगतान्युत ॥ ५९ ॥
 इत्यन्ते वचसस्तेषां देवानां ब्रह्मणस्तथा ।
 ऊजुर्देवर्षयस्तत्रै वृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ६० ॥
 आयो वज्रः पुमान्नीलैवः पूर्येषां यत्र पूर्यजः ।
 तन्नताः स जगत्सद्युः स्रष्टारमविशेषणम् ॥६१॥
 भगवन्भूतभव्येश यज्ञमूर्तिधराव्यय ।
 प्रसीद प्रणतानां त्वं सर्वेषां देहि दर्शनम् ॥ ६२ ॥
 एष ब्रह्मा सहासामिः सह रद्रेस्त्रिलोचनः ।
 सर्वादित्यैः समं पूषा पावकौज्यं सहाग्निभिः६३
 अश्विनौ वसवश्चेमे सर्वे चंते मरुद्गणाः ।

साध्या विश्वे तथा देवा देवेन्द्रश्चापमीश्वरः ६४
 प्रणामप्रणया नाथ दैत्यसैन्यैः पराजिताः ।
 शरणं त्वामनुप्राप्ताः समस्ता देवतागणाः ॥६५॥

श्रीपराशर उवाच ॥

एवं संस्तूपमानस्तु भगवान्छह्वचक्रधर ।
 जगाम दर्शनं तेषां मंत्रेय परमेश्वरः ॥ ६६ ॥
 तं दृष्ट्वा ते तदा देवाः शह्वचक्रगदाधरम् ।
 अपूर्वरूपसंस्थानं तेजसां राशिमृजितम् ॥६७॥
 प्रणम्य प्रणताः सर्वे संक्षीमस्तिमितेक्षणाः ।
 तुष्टुतुः पुण्डरीकार्थं पितामहपुरोगमाः ॥ ६८ ॥
 देवा ऊचुः ॥

नेमोनमोऽविशेषस्त्वं सं ब्रह्मा सं पिनाकधर ।
 इन्द्रस्त्वमग्निः पवनो वरुणः सविता यमः ॥६९॥

विष्णुसीवम् ।

मपि तस्य दर्शयति—सर्वेति ॥ ५७ ॥ आद्य.पुमानित्यन्वयः । यज्ञो विष्णुः ॥ ६१ ॥ अपूर्वेति । जट-
 टेन रूपेण सस्थान सखितिर्यस्य त ॥ ६७ ॥ सक्षोभेण सभ्रमेण क्षामितमीक्षण येषां ते तयोचाः
 श्रीवसीवम् ।

मुचनानि विश्वा” इति ध्रुतेः ॥ ५६ ॥ तदेव स्तुत्वा प्रार्थयते—सर्वेति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ यदिति ।
 जगद्गाम दिगन्तप्रवाशकम् । आश्रयभूतमिति वा ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ प्रणताना प्रसी-
 देत्युक्त । तानेव प्रणतानाहुरेष ब्रह्मेत्यादि त्रिभिः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तगिति । अपूर्व
 रूपसंस्थानं वैहिकः सन्निवेशो यस्य तम् ॥ ६७ ॥ प्रणम्येति । पूर्वं प्रणता अपि भक्त्या पुनः प्रणम्य
 विष्णुविशीवम् ।

इति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तमिति ।
 अपूर्वरूपसंस्थानं समस्तलोचविलक्षणवर्णाङ्गसन्निवेशम् ॥ ६७ ॥ प्रणम्येति । प्रणम्य पूर्वं प्रणता अपि
 इत्याश्रीवम् ।

सर्वभूतान्तर्धामिन् । सर्वं पूर्णं । गोचर गोचरत्वं ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ जगद्गाम जगदाधारभूत ॥ ५९ ॥
 ब्रह्मणो देवानां च वचसोऽन्ते ॥ ६० ॥ यज्ञ पुमान् यज्ञे पूज्यपुरुषः अतएव ईश्वरः स्तुतः । पूर्येषां
 मद्रादीनां पूर्यजः पूर्वं प्रादुर्भूतः जनीप्रादुर्भाव इति धातुः । जगत्सहस्रब्रह्मणः । अविशेषण स्तोत्र-
 याऽविशेषरहित ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ प्रणताना प्रसीदेत्युक्त । तानेव नामभिर्निर्दिशति—एष ब्रह्मेति श्लोक-
 वेण । त्रिलोचनः प्रणतान्द्रः । एष पूषादावपि ॥ ६३ ॥ अपूर्वरूपसंस्थानं तर्षविलक्षणवर्णाङ्गसन्निवेशं
 ॥ ६७ ॥ पूर्वं प्रणता अपि भक्त्याऽविशेषात्पुनः प्रणम्य तुष्टुपुरिति सन्त्यः ॥ ६८ ॥ अविशेष इति ।

[पा०] १ रा न प्रसीदति २ व भव ३ इ नीध । क च उ ज ट ट निज । ग त्रिज ४ त
 ष ट—ट व सन्तो च । रा य परेषां च ५ ज ट ट देहि नो वर ६ ग ष च ज—उ पूर् ७ क सन्तोप
 ८ व. स श. य तमोवमस्ते विश्वः.

वसतो मस्तः साध्या विश्वेदेवगणा भवान् ।
 योज्य तनाग्रतो देव संमस्तो देवतागणः ।
 स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान् ७० ॥
 स यज्ञस्त्व वषट्कारस्त्वमोङ्कारः प्रजापतिः ।
 विद्यो वेद्यं च सर्वोत्तमैस्त्वन्मय चाखिल जगत् ७१
 त्नामार्ताः शरण विष्णो प्रयाता दैत्यनिजिताः ।
 वय प्रमीद सर्वात्मस्तेजसाऽऽप्याययस्व नः ७२
 तारदातिस्तथा वाञ्छा तावन्मोहस्तथाऽसुखम् ।
 यावन्न याति धरण त्वामशेषापाशनाशनम् ७३ ॥
 स प्रसाद प्रसन्नात्मन्प्रपद्याना कुरुष्व नः ।

तेजसा नाथ सर्वेषा स्वशक्त्याऽऽप्यायन कुरु ७४
 श्रीपराशर उवाच ॥
 एव संस्तूयमानस्तु प्रणतैरमरैर्हरिः ।
 प्रसन्नदृष्टिर्भगवानिदमाह स विश्वकृत् ॥ ७५ ॥
 श्रीभगवानुवाच ॥
 तेजसो भवता देवाः करिष्याम्युपवृहणम् ।
 वदान्वह यत्क्रियता भवद्भिरिदं सुरा ॥ ७६ ॥
 आनीय सहिता दैत्यैः क्षीरान्धौ सकलौपथीः ।
 प्रक्षिप्यामामृतार्थं ताः सकला दैत्यदानवः ।
 मन्थान मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा च वासुकिम्

विष्णुकीर्णम् ।

॥ ६८ ॥ आर्तिं तु राप्रतिसन्मानज भय ॥ ७३ ॥ तत्समात् सर्वेषामस्याह यानि तेजासि वीर्याणि
 धीवरीणम् ।

मुमुबु ॥ ६८ ॥ नमोनम इति । अविशेष शुद्ध परमात्मा । ब्रह्मादिरूपस्त्वमेव ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥
 त्वामिति । तेजसा प्रभावादिना न अस्मान् आप्याययस्व सर्वभवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ वावदिति । आर्तिं
 शत्रुपीडा । असुरा इत्यम् ॥ ७३ ॥ त्वमिति । स्वज्ञपना लक्ष्या ॥ ७४ ॥ भगवानिदमाहेत्यादे
 श्रीमद्भागवते शुक्रमहर्षिणोष्ठाशिप्राव “एक एवेन्द्रस्तस्मिन् सुरकार्ये नृपेश्वर । विदुःशुक्रमस्मान्मह
 समुद्रोन्मथनाविधि” इति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ आनीयेति । क्षीरान्धौ क्षिरवेति शेष । शोक (नेत्र)
 विष्णुकीर्णम् ।

भक्त्या पुन प्रणम्य ॥ ६८ ॥ नमोनम इति । अविशेष सर्वसम ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ आनीयेति । ओषधीना विचित्रसत्त्विब्रह्मविचित्रस्तृत्पत्यर्धनागद-
 दत्तावधीणम् ।

विशेषो विशिष्ट उक्तं स भविष्यते यस्मात्सोऽविशेष । सर्वोत्कृष्टस्त्वमेवेत्यर्थः । स्व प्रभेदादिना
 ब्रह्मादिषु विष्णोर्विशेषसन्निधानविवक्षया तत्तदन्वयार्थमित्येवोच्यते । नत्वभेदः । जीवाना ततोऽत्यन्त-
 भिन्नत्वान् । पूर्वोक्तमन्धविरोधात् । मृतदेवाभिप्रेत्योच—सर्वगतो भवानिति । तदुक्त भवित्यसुराणे ।
 “अन्तर्यामिस्वरूपेण ब्रह्मरूपायभिन्नता । ननु जीवस्वरूपेण जीवा भिन्ना बतोरदरे” इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 त्वन्मय त्वत्प्रधान ॥ ७१ ॥ वयनार्ता इति सन्मथ । तेनसा प्रभावादिना नोऽस्मात् आप्याययस्व
 सर्वभय ॥ ७२ ॥ आर्तिं शत्रुपीडा । वाञ्छा वृष्णा । मोह चित्तधम । अनुत्त मुपाभान ॥ ७३ ॥
 तेजसा नाथ । न सर्वेषा स्वशक्त्याऽऽप्यायन इविति सत्यं ॥ ७४ ॥ क्षीरान्धौ क्षिरवेति सन्मथ ।
 स्वगर्भीणम् ।

देवेन्द्रस्य पश्चाद्विदेशोऽपराधित्वात् ॥ ६४ ॥ शेष वर्तमान अवेद्यमतीतमनागत एव ॥ ७१ ॥

[पा०] १ प ट छ न ट—इ वती २ ग ड समाप्त ३ क—ग तारयेव तदुच्यते ४ न पदस्य ।
 प ट—इ वेद्यवेत् । क—प च छ ५ वेद्यावेत् ५ न समाप्त ६ ट छ तदधिक्याप्यायन ७ ट त्वामय ८ य
 १ सत्य प्रतीद १ य ट छ भक्त्यापय १० एतदर्थं न पुनरन्वय एवम् । न यदु नादि ११ न—उ वारन

मध्यताममृतं देवाः सहाये मध्यवसिते ॥७८॥
 सामपूर्वं च देतेयास्तत्र साहाय्यकर्मणि ।
 सामान्यफलभोक्तारो यूर्यं वाण्या भविष्यथ ७९
 मध्यमाने च तत्रार्था यत्संभ्रुत्पत्सतेऽमृतम् ।
 तेष्वानाद्वलिनो वृषममराथ भविष्यथ ॥८०॥
 तथा चाहं करिष्यामि ते यथा त्रिदशद्विपः ।
 न प्राप्स्यन्त्यमृतं देवाः केवलं त्रेणभागिनः ८१
 श्रीपराशर उवाच ॥
 इत्युक्त्वा देवदेवेन सर्व एव तदा सुराः ।
 सन्धानमसुरैः कृत्वा यत्नवन्तोऽमृतेऽभवन् ८२॥

नानीपधीः समानीय देवेदेतेयदानवाः ।
 दिष्ट्या क्षीराच्छिषयसि श्रद्धाभ्रामलत्विति ८३॥
 मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा च वासुकिम् ।
 ततो मथितुमारुधा मंत्रेण तरमाऽमृतम् ॥८४॥
 विबुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः कृताः ।
 कृष्णैर्वासुकेर्देल्याः पूर्वकायै निवेदिताः ॥८५॥
 ते तस्य मुँसनिश्चासर्वहृतापहतात्वियः ।
 निल्लेजसोऽसुराः सर्वे बभूवुरभित्तोजमः ॥८६॥
 तेनैव सुरनिश्चामर्षायुनास्तनलाहकैः ।
 पुच्छप्रदेशे वर्षद्विस्तदा चाप्यायिताः सुराः ८७॥

विष्णुशीघ्रम् ।

तेषामाप्यायनं साहाय्या दुर्मितार्थः ॥ ७४ ॥ नेत्रं मन्थानरज्जुं ॥ ७७ ॥ साहाय्यकर्मणि साहाय्य-
 निमित्तं । सामान्यफलभोक्तारो यूर्यं भविष्यथेति सामपूर्वं देतेया भवद्विषाण्या इत्यन्वयः ॥ ७९ ॥
 अमराः मरणवर्जिताः ॥ ८० ॥ श्रद्धाभ्रमेव अमला त्विट् दीप्तिर्यस्य पयसस्तस्मिन् ॥ ८३ ॥ एवं
 क्षीपरीषम् ।

मन्थानरज्जुं कृत्वा ॥ ७७ ॥ मध्यतामिति । मध्यतां मथनेनामृतमुत्पाद्यतामित्यर्थः ॥ ७८ ॥ सामपूर्वमिति ।
 सामपूर्वमुपपत्तिपूर्वकं । सामान्यं समानं यत्कलं तस्य भोक्तारो यूर्यं भविष्यथेति वाण्याः । युष्माभिरिति
 शेषः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ वृषमिति । सामान्यवक्त्रनाच्छङ्खमीनामप्रत्याह—तथा चेति । भो देवाः त्रिद-
 शद्विपः युष्मद्विपः । केवलं त्रेणभागिनो यथा भविष्यन्ति तथाऽहं करिष्यामि ॥ ८१ ॥ इतीति । अमृते अमृता-
 र्थम् ॥ ८२ ॥ नानीपधीरिति । श्रद्धाभ्रमेव अमला त्विट् दीप्तिर्यस्मिन् ॥ ८३ ॥ मन्थानमिति ।
 अमृत मथितुमारुधाः आरभतेः कर्तरि क्तः आरब्धवन्त इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ तेनेवेति ।

विष्णुविनीषम् ।

जम् ॥ ७७ ॥ मध्यतामिति । अमृत मध्यता मथनेनामृतमुत्पाद्यताम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ इति । अमितौजसस्तस्येत्यन्वयः ॥ ८६ ॥ तेनेवेति । वह्निनालं
 दद्यावेपीषम् ।

नेत्रं मन्थानरज्जुं ॥ ७७ ॥ अमृत मध्यतां अमृतमुद्दिश्य क्षीराच्छिष्यैरामित्यर्थः ॥ ७८ ॥ तत्र
 मथने साहाय्यकर्मणि विषये सामपूर्वमुपायपूर्णं यथाभवति तथा । सामान्यं समानं यत्कलं तस्य भो-
 क्तारो यूर्यं भविष्यथ इति देतेया वाण्या इत्यन्वयः । भवद्विरिति शेषः ॥ ७९ ॥ भोऽविदायोऽस्मा-
 क्मिति त्रिशासायागाह—मध्यमान इति ॥ ८० ॥ ताहं त्रेऽपि तथा भविष्यन्तीति शङ्खा माभूदि-
 त्याह—तथाचेति । देवेशः ते त्रिदशद्विपः युष्मद्विपः । केवलं त्रेणभागिनः यथा भविष्यन्ति तथा
 करिष्यामीत्यन्वयः ॥ ८१ ॥ सन्धानं श्रीति । अमृते अमृतार्थं ॥ ८२ ॥ श्रद्धाभ्रमेव अमला त्विट्
 दीप्तिर्यस्य तस्मिन् ॥ ८३ ॥ आरुधाः आरब्धवन्तः आरभतेः कर्तरि क्तः । अमृतमुद्दिश्य मथितुं ।
 क्षीराच्छिष्यमिति शेषः ॥ ८४ ॥ पूर्वकायै तस्यैव शिरोरेणे । निवेदिताः निबुधाः ॥ ८५ ॥ अमितौ-
 जसस्तस्येत्यन्वयः ॥ ८६ ॥ येन वासुकेः फणानिश्चासेन असुराणां दुःसहो वह्निरत्पादितः । तेनेव

[पा०] १ इ साहाय्ये २ न सामान्यकर्मणि. ३ य इ ट. समुदाशते ४ म हापीया वहिनो ५ य. व.
 ग इ ट एन. ६ य पानोपद्वयविय ७ इ. वहिनाऽपहतत्विय ८ ग वहिनोपहतत्विय ९ य. य. ज. ज.—ट.
 निगपुत्रे. ८ [वि० वि० पा०] वहिनात् बलाहरे । [रत्ना० पा०] वह्निरत्पादितः

क्षीरोदमध्ये भगवान्मूर्मरूपी संपं हरिः । मेघनादरैरधिष्ठानं ब्रमतोऽभून्महामुने ॥ ८८ ॥ रूपेणान्येन देवानां मध्ये चक्रमदाधरः । चक्रं नौगराजानं दैत्यमध्येऽपरेण च ॥ ८९ ॥ उपर्याक्रान्तवाञ्छलं बृहद्रूपेण केदारः । तथाऽपरेण मैत्रेय यत्र उटं सुरासुरैः ॥ ९० ॥ तेजसा नागराजानं तथाऽऽप्यायितवान्हरिः । अन्येन तेजसा देवानुपबृंहितवान्ब्रह्म ॥ ९१ ॥ मध्यमाने ततस्तस्मिन्क्षीराब्धौ देवदानवैः । हविर्धामाऽभयत्पूर्वं सुरभिः सुरपूजिता ॥ ९२ ॥	जग्मुर्मुदं ततो देवा दानवाश्च महामुने । व्याक्षिप्तचेतसथैव गभूवुः सिमितेक्षणः ॥ ९३ ॥ किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिन्तयतां ततः । चभून् वारुणी देवी भद्राघूर्णितलोचना ॥ ९४ ॥ कृतावर्ताचतलस्मात्क्षीरोदाद्वासायजगत् । गन्धेन पारिजातोऽभूद्देवक्षीनन्दनस्ततः ॥ ९५ ॥ रूर्पादार्यगुणोपेतस्तथा चाप्सरसां गणः । क्षीरोदधेः समुत्पन्नो मैत्रेय परमाद्भुतः ॥ ९६ ॥ ततः शीतांशुरभयजगृहे तं महेश्वरः । जग्मुश्च विषं नागाः क्षीरोदात्त्रिसमुत्थितम् ९७
--	--

विस्तुलोपर ।

निवेशनस्य फलमाह—तेनैवेति । अलवलाहकैः शिप्रैर्मेषैः ॥ ८७ ॥ हृषिपां पयोवधिभ्रूतीनां धाम
आश्रयभूता ॥ ९२ ॥ व्याक्षिप्तचेतसः तद्दोभाकृष्टचित्ताः ॥ ९३ ॥ महत्त्वस्य लोरोत्कृष्टत्वस्य उपाय-

धीश्रीपम् ।

येनासुराणां दुस्तहो बहिरत्पादितः तेनैव वासुकेर्मुपनिःश्वासगानुना अस्तरलाहदेः शिप्रैर्मेषैः ॥ ८७ ॥
सहाये मध्यवस्थित इति यदुक्तं तत्ताहाप्यमाह क्षीरोदमध्य इत्यादि चतुर्भिः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥
॥ ९१ ॥ मध्यमान इति । हृषिपः क्षीरोदध्यादेश्याम आश्रयभूता ॥ ९२ ॥ जग्मुरिति । व्याक्षिप्तचे-
तसः तद्दोभाकृष्टचेतसः ॥ ९३ ॥ किमेतदिति । वारुणी मदिरा । देवी श्रीदेवी ॥ ९४ ॥ कृतावर्ता-
दिति । मन्दरभ्रमणेन कृतः आवर्तः अग्नःसमावर्तो यस्मात् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ तत इति । तं चन्द्रं
विषं च गार्धरो जगृहे । तच्छेषं नागाश्च जगृहुः । तदुक्तं “प्रसन्नं विन्दतः पाणेर्यत्त्रिभिरजगृहुः स त् ।

विष्णुविधीयम् ।

पलाहकैरिति पाठे पुच्छे बहिनानां मंश्रीणमितार्यः । बलाहकैर्मंगरा राष्ट्रेः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥
॥ ९० ॥ ९१ ॥ मध्यमान इति । हृषिर्धाम हृषिप आश्रयः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥
तत इति । आदौ भागवन्मनसो जातस्य चन्द्रस्य द्वौ देहौ तत्रैकोऽभिजः शिवक्षीरोमूषणम् । अन्यस्त-
वशाश्रीपम् ।

वासुकिःसुरनिश्वासगानुना अस्तरलाहकैः पुच्छप्रदेशे शिप्रैर्मेषैः वर्षाद्भिः सुरा अप्यायिताः ॥ ८७ ॥
सहाये मध्यवस्थित इति यदुक्तं तदेव साहाय्यमाह—क्षीरोदमध्य इत्यादिना । अधिष्ठानमाधारः ॥ ८८ ॥
देवानुपबृंहितवानित्युपलक्षणं । दैत्यानप्यन्येन रूपेणोपबृंहितवानित्यपि द्रष्टव्यं । “तथाऽसुरानामिगद-
सुरेण रूपेण तेषां बलधैर्यमीरवस्त्रिंतिभागवतोद्येः ॥ ९१ ॥ हृषिर्धामा हृषिपः क्षीरोदध्याम आश्रय-
भूता सुरभिः कामधेनुः ॥ ९२ ॥ मन्दरभ्रमणेन कृता आनर्ताः यद्विस्तसमान् । देवमीनन्दनः देवमी-
सन्तोषवरः ॥ ९५ ॥ जगृहुर्भेति पराशर वायुमहेश्वराभ्यामपि विषं शृङ्गानिति समुपौषते । तथापि
वासुत्सुकं । “केडी विपस्य पात्रेण बटुद्रेणापिनस्तह” इति । “चरे विमथ्यान्कूलं शिषाय दृष्टौ स वि-

ततो धन्वन्तरिर्देवः श्वेताम्बरधरस्त्वयम् ।
 विभ्रतकमण्डलं पूर्णममृतस्य समुत्थितः ॥ ९८ ॥
 ततः स्वस्वमनस्कास्ते सयं देतेयदानवाः ।
 बभूवुर्मुदिताः संप्रे मैत्रेय मुनिभिः सह ॥ ९९ ॥
 ततः स्फुरत्कान्तिमती विकासिकमले स्थिता ।
 श्रीदंष्ट्री पयसस्तसादुद्भूता घृतपद्मजा ॥ १०० ॥
 तां तुष्टुवुर्मदा युक्ताः श्रीसूक्तेन महर्षयः १०१ ॥
 विश्वावसुमुखास्तसा गन्धर्वाः पुरतो जगुः ।
 घृताधीप्रमुखास्तत्र ननृतुधाप्यरोगणाः ॥ १०२ ॥
 गङ्गायाः सरितस्त्रयोः स्नानार्थमुपवस्थिरे ।

दिग्गजा हेमपात्रश्रमादाय विमलं जलम् ।
 स्नापयांचक्रिरे देवीं सर्वलोकमहेश्वरीम् ॥ १०३ ॥
 क्षीरोदो रूपभृक्तस्यै मालामभ्लानपद्मजाम् ।
 ददौ विभूषणान्वज्जे विश्वकर्मा चकार ह १०४ ॥
 दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता ।
 पश्यतां सर्वदेवीनां ययौ पद्मःस्थलं हरेः ॥ १०५ ॥
 तया विलोकिता देवा हरिवक्षःस्थलस्थया ।
 लक्ष्म्या मैत्रेय सहस्रा परां निर्हृतिमागताः १०६ ॥
 चंद्रगं परमं जगद्देव्या विष्णुपराञ्जुगताः ।
 त्यक्त्वा लक्ष्म्या महाभाग विप्रचित्तिपुरोगमाः ॥

श्रीश्रीश्री ।

शुश्रुवाहिविपौपथ्यो दन्दशूराश्च येऽपरे" इति ॥ ९७ ॥ तत्र इति । अमृतस्य वमण्डलु तेनैव पूर्णं
 विभ्रतस्तुत्थितः ॥ ९८ ॥ तत्र इति । स्वस्वमनस्काः स्वस्वमनसो बभूवुः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ तामिति ।
 श्रीसूक्तेन हिरण्यवर्णामितादिपञ्चदशर्चेन ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ दिव्येति । पश्यतां
 विष्णुविपौषम् ।

त्रिनेत्रजो लोभयानामियुक्तः । नागाश्चेति च शब्दान्महेश्वरोपि विप जमाह ॥ ९७ ॥ तत्र इति ।
 अमृतस्य पूर्णमिति वृत्तीयार्थे पट्टी ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ तत्र इति । द्रवरूपमेक द्रव्यममृतं जातम् । अन्यत्
 दत्ताप्रेषीषम् ।

श्वित्रिरिशाय वायुः" । इत्यादिना महाभारततात्पर्यनिर्णयेऽयुक्तः ॥ ९७ ॥ अमृतस्य अमृतेन । विभ्रत्
 धारयन् ॥ ९८ ॥ स्वस्वमनस्का वमूवुरिति सवन्थ ॥ ९९ ॥ श्रीसूक्त । "अहरद्रेभि"रित्यादिक ।
 "हिरण्यवर्णा"मिश्रादि पञ्चदशर्चं च ॥ १०१ ॥ सरितः तद्भिमानिन्यो देवताः ॥ १०३ ॥ क्षी-
 रोद हृदिभिमानी वरुण । अत्र क्षीराब्धिभयनोत्पन्नपदार्थात् विपादिः प्रमेणैव भागवताद्वायुस्तोत्पत्ति-
 रमापेक्षया बहुशो व्यत्यासो दृश्यते । सच दैत्याना मोहार्थं । तदुक्त स्कान्दे । "व्यत्यासेनापि चो-
 च्यन्ते अविवेकेन कुत्रचित् । हुष्टाना मोहनायां तत्रतत्रकथा कचिदि"ति । अविवेकेनेत्यस्य विविच्य
 नोच्यन्त इत्यर्थः । नतु कर्तुरविवेक । "सर्वज्ञस्य कुतोऽज्ञान व्यासस्योदारकर्माणः"इति स्कान्दपुराण-
 स्तोत्रवाक्यविरोधात् । यद्वा । नैकेषु मन्वन्तरेषु सगुद्रमथनस्य तत्रतत्र पुराणेषूक्तत्वात् । अथमाप्तुत्प-
 त्तिरमाः कचिन्मान्वन्तरविशेष इत्युच्यते । मन्वन्तरेभ्येदेन समुद्रमथनभेदस्तु । "अनन्तोडो मन्दरस्तु यदा-
 नैवस्वतान्तरम् । अमृतार्थं सुपर्णोडो रैवतस्थान्तरे मनो"रिति ब्रह्मपुराणवचनादवगन्तव्यः । अनन्तोडः
 अनन्ताश्वयगर्दभशेषारूढ इत्यर्थः । "योऽनन्तनामा गरुडस्तदसके"इति महाभारततात्पर्यनिर्णयोत्तेरिति
 ॥ १०४ ॥ निर्हृतिं आनन्त् ॥ १०६ ॥ लक्ष्म्या त्यक्त्वाः कुपया तदवलोकनरहितत्वात् ॥ १०७ ॥

रत्नमालायम् ।

हरेर्वक्षःस्थलमिति धर्मोद्भवस्थानत्वात्तदेव धर्मलभ्या श्रीवैद्यै अत्र एव धार्मिका देवास्तयाऽवलोकिता नतु

वतस्ते अगृह्णुदंत्वा धन्वन्तरिकरस्थितम् ।
 कमण्डलुं महावीर्या यत्रास्तेऽमृतमुचमम् १०८ ॥
 भौयथा भौहयित्वा तान्विष्णुः स्त्रीरूपसंस्थितः ।
 दानवेभ्यस्तदादाय देवेभ्यः प्रददां प्रभुः १०९ ॥
 ततः पयुः सुरगणाः शक्राद्यास्तचदाऽमृतम् ।
 उद्यतायुधनिस्त्रिंशा दैत्यास्तांश्च समभ्ययुः ११०
 पीतेऽमृते च बलिभिर्देवैर्देत्यचमृस्तदा ।
 बध्यमाना दिशो भेजे पातालं च विवेश दै १११
 ततो देवा मुदा युक्ताः शङ्खचक्रगदाभूर्तम् ।
 प्रणिपत्य यथापूर्वमशासंस्तत्रिविष्टपम् ॥ ११२ ॥
 ततः प्रसन्नभाः सूर्यः प्रथयां स्वेन वर्त्मना ।
 ज्योतीषि च यथामार्गं प्रथयुर्मुनिसत्तम ॥ ११३ ॥

ज्वाल भगवांश्चैश्वरुदीप्तिर्विभावसुः ।
 धर्मं च सर्वभूतानां तदा मतिरजायत ॥ ११४ ॥
 त्रैलोक्यं च श्रिया जुष्टं बभूव द्विजमचम ।
 शक्रश्च त्रिदशश्रेष्ठः पुनः श्रीमानजायत ॥ ११५ ॥
 सिंहासनगतः शक्रस्संप्राप्य त्रिदिवं पुनः ।
 देवराज्ये स्थितो देवीं तुष्टावाहकरां ततः ११६
 इन्द्र उवाच ॥

नमस्ते सर्वलोकानां जननीर्ममसम्भवाम् ।
 श्रियमुन्निरूपमाक्षीं विष्णुवक्षःश्लथयिताम् ११७
 पंचालयां पद्मकरां पद्मपत्रनिर्भेक्षणां ।
 वन्दे पद्मसुरीं देवीं पद्मनाभप्रियांमहम् ११८ ॥

श्रीश्रीपम् ।

सर्वदेवानां ताननादत्वेत्थं ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥
 ॥ ११२ ॥ तत इति । स्वेन वर्त्मना दक्षिणोत्तरायणनिश्चयेन । ज्योतीषि ताराः । प्रहाः भौमादयः ।
 यथामार्गं वन्यतिचारं विना ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ सिंहासनगतः इति । दुर्वासःशापः मत्स्य
 पुनर्मां भूदिवं तथैत्यभिप्रायेण शिवं मानयन् शक्रस्तुष्टाय ॥ ११६ ॥ स्तुतिप्रकारमाह—नमामीति ।

विष्णुचिन्तीपम् ।

सोमात्मकम् ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥
 ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ तत इति । स्वेन वर्त्मना जयनादिद्वयत्वासं विना । यथामार्गं
 वनाश्रेयीवम् ।

अत्र धन्वन्तरिरूपस्य विष्णोर्देवनिप्रदत्तास्त्वेषु तेषां देवैःसमममृतं पाप्वाम इति वृत्तस्यान्यायानर्थं
 स्वहस्तासुधापात्रकमुच्यत् । ततस्तेऽमृतमुत्तुपलान् । तदुक्तं बाले । “तेषांसत्वान्यायानर्थं हरिर्धन्वन्-
 रिःप्रभुः । समर्थोऽप्यसुराणां तु स्वहस्तादमुच्यत्सुधां” इति ॥ १०८ ॥ प्रसन्नभाः स्पष्टदीपिः सन् मत्स्य
 वर्त्मना दक्षिणोत्तरायणादिनिश्चयेन । ज्योतीषि नक्षत्राणि । यथामार्गं वन्यतिचारं विना प्रथयुः । प्रहा
 इति शेषः ॥ ११३ ॥ जुष्टं युक्तं ॥ ११५ ॥ सिंहासनं राजासनं । देवराज्ये देवानामधिपते ।
 दुर्वाससदशापात्तिरोहितां पद्मदमृतमश्नरुपातिपत्नेनापिभूतां । तां देवीं पुनरेवं आभूदिनि भागेन
 तुष्टाय स्तुतिं कृतवान् ॥ ११६ ॥ स्तुतिप्रकारमेवाह—नमामीत्यादिना ॥ ११७ ॥ निदिःप्रणिमार्गः ।

रत्नगर्भापम् ।

दैत्या इति भावः ॥ १०५ ॥ स्त्रीरूपं मोहिन्वदनादं ॥ १०९ ॥ अञ्जनांभयां यामनापगारे

[पा०] १ रा—ड. हरिनाम्नं. २ अ. दैतेयान् ३ ग. य. ड. गेभ्यःश. ४ ग.—उ. अ. धन्व. ५ ड. पूर्. ६ [पीप० वा०] नमामीति तदौलोकात्. ७ ज. य. ड—ड. गूणात् ८ ग. य. य. मत्स्य ९ अर्थं शेषं ड—य. १०. उ. य. पुन्येयु रत्नते । अन्धेयु नाम्नि. १० ग. दले ११ उ. विशावराम् । य. त्रिपा र्त्ना.

त्वं सिद्धिस्त्वं सधा स्वाहा
सुधा त्वं लोकपावनी ।
सन्ध्या रात्रिः प्रभा भूति-
मेंघा श्रद्धा सरस्वती ॥ ११९ ॥
यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने ।
आत्मविद्या च देवि त्वं विष्णुक्तिफलदायिनी ॥
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्त्वमेव च ॥
सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैस्त्वयैतदेवि पूरितम् १२१ ॥
का त्वन्या त्वामृते देवि सर्वयज्ञमयं वपुः ।
अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतः १२२

तया देवि परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् ।
विनष्टप्रायमभवत्प्रयेदानीं समेधितम् ॥ १२३ ॥
दाराः पुत्रास्तथाऽगारसुहृद्भान्यधनादिकम् ।
भवत्येतन्महाभागे नित्यं त्वद्वीक्षणान्मृषाम् १२४
शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षक्षयः सुखम् ।
देवि त्वदृष्टिदृष्टानां पुरुषाणां न दुर्लभम् १२५ ॥
त्वं माता सर्वलोकानां देवदेवो हरिः पिता ।
त्वयैतद्विष्णुना चाम्ब जगद्भासं चराचरम् १२६
मा भः क्रोधं तथा भोगुं मा गृहं मा परिच्छदम् ।
मा शरीरं कलत्रं च त्यजेथाः सर्वपावनि १२७ ॥

विष्णुशीघ्रम् ।

ज्ञान महाविद्या । गुह्यविद्या रहस्ययोगादिविज्ञान ॥ १२० ॥ आन्वीक्षिकी तर्कविद्या । त्रयी वेदत्र-
यविषयज्ञान । वार्ता कृपिनोरक्षत्राणिज्यादिपरिज्ञान । दण्डनीतिः दण्डयुक्तानीतिः ॥ १२१ ॥ समे-
धशीघ्रम् ।

नमामि नमस्ते सर्वभूताना जननीं त्वाम् ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ त्वमिति । सिद्धिरणिमादिः । प्रभा
दिवसः ॥ ११९ ॥ यज्ञविद्येति । यज्ञविद्या कर्मविद्या । महाविद्या विष्णुरूपातुपासना । गुह्यविद्या
तद्वाचनत्वाद्शास्त्राभ्यादिरहस्यमन्त्रविद्या । आत्मविद्या उपनिषत्प्रतिपादितपरब्रह्मसाक्षात्कारहेतुभूता । एवं
कर्मविद्याविरूपेण विष्णुक्तिफलदायिनी त्वमेव ॥ १२० ॥ आन्वीक्षिकी तर्कविद्या त्वमेव । त्रयी वेद-
त्रय । वार्ता शिल्पशास्त्रायुर्वेदादिः । दण्डनीतिः सामानुषायप्रतिपादिका राजनीतिः । एवमन्वैरपि
सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैः त्वयैतदेवि पूरितम् ॥ १२१ ॥ अतस्तव सौभाग्यमत्याश्चर्यमित्याह—का त्विति ।
का पुनस्तवदन्या गदाभृतो वपुः—त्यास्ते । तद्गच्छसि वसन्तीत्यर्थः ॥ १२२ ॥ अतस्तदुपेक्षापरिवहयोरी-
दृश फल दृष्टमित्याह—त्वयेति । समेधितं सवर्धितम् ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ मेति ।
विष्णुविशीघ्रम् ।

वकातिचारवर्जम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ यज्ञेति ।
यज्ञविद्या धर्मसौमासा । महाविद्या इन्द्रजालादियुद्धज्ञानम् । गुह्यविद्या मन्त्रपादविशेषः ॥ १२० ॥
आन्वीक्षिणीति । आन्वीक्षिकी तर्कशास्त्रम् । दण्डनीतिरर्थशास्त्रम् ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥
दत्तार्थेष्वेवम् ।

प्रभा दिवसः । भूवित्शिवं ॥ ११९ ॥ यज्ञविद्या कर्मविद्या । गदाविद्या ब्रह्मविद्या । गुह्यविद्या ब्राह्-
मशास्त्रादिरहस्यमन्त्रविद्या । आत्मविद्या जीवस्वरूपविद्या ॥ १२० ॥ आन्वीक्षिकी वेदाद्ब्रह्मज्ञानं तर्क-
विद्या । त्रयी वेदत्रय । वार्ता शिल्पशास्त्रायुर्वेदादिः । दण्डनीतिः सामानुषायप्रतिपादिका राजनीतिः ।
त्वया सौम्यासौम्यैः रूपैः जगत्पूरित । सौम्येषु सौम्यरूपैः असौम्येषु असौम्यरूपैर्जगद्भासमित्यर्थः ।
अनेन त्वं सिद्धिरित्याहुः तिस्रस्तत्र सन्निधानैकपरा । नत्वभेदपरेति दर्शित ॥ १२१ ॥ अतस्तवसौ-
भाग्यमत्याश्चर्यमित्याह—कात्विति । गदाभृतो देवदेवस्य सर्वयज्ञमयं सर्वयज्ञेषु प्रधानं । योगिचिन्त्यं
ज्ञानिध्येयं वपुस्त्वामृते त्वाविना । अन्या नाप्यारते तद्गच्छसि न काऽपि सिद्धतिः । अतः सर्वोत्पृष्टा त्वमे-
वेत्यर्थः ॥ १२२ ॥ त्वत्कृपात्वाद्दाम्यैर्धर्मैस्तु त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याह—त्वयेत्यादिना । समेधितं
सवर्धितं ॥ १२३ ॥ अतस्तव नोऽस्माकं क्रोशादिकं मा त्यजेथा इत्यन्वयः । परिवच्छद परिवर ॥ १२७ ॥

मा पुत्रान्भा सुहृद्रां मा पशुन्मा विभूषणम् ।
 त्यजेथा मम देवस्य विष्णोर्वधः स्वैरालये १२८ ॥
 सत्त्वेन सत्यशौचाभ्यां तथा श्रीलादिभिर्गुणैः ।
 त्यज्यन्ते ते नराः सद्यः सन्त्यक्ता वेत्वयाऽमले ॥
 त्वया विलोकिताः सद्यः श्रीलाद्यैरसिर्लैर्गुणैः ।
 कुलैर्घर्षेण युज्यन्ते पुरुषा निर्गुणा अपि १३० ॥

स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः

स कुलीनः स बुद्धिमान् ।

स शूरः स च विक्रान्तो

संस्त्वया देवि कीर्तितः ॥ १३१ ॥

सर्वा वैगुण्यमाधानि शीलाद्याः सकला गुणाः ।
 पराश्रुती जगद्वात्री यस्य त्वं विष्णुवल्लभे १३२
 न ते वर्णयितुं शक्ता गुणाजिहासपि वेधसः ।
 प्रसीद देवि पद्माक्षि मासांस्त्वाद्यीः कदाचन ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

एवं श्रीः संस्तुता सम्यक्प्राहं देवी शतक्रतुम् ।

शृण्वतां सर्वदेवानां सर्वभूतस्थिता हिजा ॥ १३४ ॥

श्रीरुवाच ॥

परितुष्टाऽसि देवेश स्तोत्रेणानेन ते हरे ।

वरं वृणीष्व यस्मिन्ष्टो वरदाऽहं तनामता १३५

इन्द्र उवाच ॥

वरदा यदि मे देवि वराहो यदि वाऽप्यहम् ।

त्रैलोक्यं न त्वया त्वाज्यमेव मेऽस्तु वरः परः ॥

स्तोत्रेण यत्तथैतेन त्वां स्तोष्यत्यब्धिसम्भवे ।

स त्वया न परित्याज्यो द्वितीयोऽस्तु वरो मम ॥

श्रीरुवाच ॥

त्रैलोक्यं त्रिदशश्रेण न सन्त्यक्ष्यामि वामव ।

दत्तो वरो मयाऽहं ते स्तोत्राराधनतुष्टया १३८ ॥

यद्य सायं तथा प्रातः स्तोत्रेणानेन मानवः ।

मां स्तोष्यति न तस्याहं भविष्यामि पराश्रुती ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

एवं ददौ वरौ देवी देवराजाय वै पुरा ।

मैत्रेय श्रीमहाभागा स्तोत्राराधनतोपिता १४० ॥

भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्णमुदधेः पुनः ।

देवदानवयज्ञेन प्रसूताऽमृतमन्थने ॥ १४१ ॥

श्रीगीषम् ।

अतो गारुत्वानोऽस्माकं कौशादिक मा त्यजेथाः । परिच्छदं परिकरम् ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

नस्वेनेति । त्वया त्यक्तानामरिष्ट दृष्टमित्याह—त्वयाऽमलेति ॥ १२९ ॥ त्वदनुकम्पितस्तु समस्त-

गुणाधिवासी भवतीत्याह—त्वया विलोकिता इत्यादि द्वाभ्याम् ॥ १३० ॥ १३१ ॥ त्वदुपे-

क्षित्वभ्य गुणा अपि दोषा भवन्तीत्याह—सद्य इति । वैगुण्य सहोपलम् ॥ १३२ ॥ अवस्त्वद्वृ-

णस्तुतौ न कोऽपि शक्त इत्याह—नेति । अतस्त्वद्वृणस्तुतौ न कोऽपि शक्त इति वृषयैव केवल प्रसी-

देति । वेधसोऽपि जिह्वा न शक्तेत्यन्वयः ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ परितुष्टेति । हरे इन्द्र ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ प्रसूता शिषोऽवतारद्वय निगमयन् प्रसन्नादेत्यानन्वयताद्यनाह

विष्णुचिन्तीयम् ।

॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ एवमिति । तत्तहा-

दसात्रेयीयम् ।

सत्त्वेन वलेन ॥ १२९ ॥ त्वया परित्यजानामेतद्विरल भवतीत्याह—सद्यइति । वैगुण्य विकल्पव

॥ १३२ ॥ अवस्त्वद्वृणस्तुतौ नकोऽपि शक्तः । केवल वृषयैव प्रसीदेति प्रार्थयस्तुतिमुपसहरति—नत

इति । वेधसोऽपि यतुर्मुत्सस् जिह्वा नगता ॥ १३३ ॥ हरे इन्द्र ॥ १३५ ॥ परोवरः उत्तमोऽऽ

॥ १३६ ॥ अस्तु सपत्नता ॥ १३७ ॥ प्रकृतं शिषोऽवतारद्वय निगमयन् प्रसन्नादेत्यानन्वयता

[पाठ] १ ज. न ट ठ स्फलायके. २ क—छ अर्धभेदध ३ ट गुणान्ते ४ ग—छ न त्व इति त्रितीये

५ ग—छ. हा स्वया । ज—ठ इति । स रङ्गा ६ ग परवता

एवं यदा जगत्स्वामी देवदेवो जनार्दनः ।
 अवतारं करोत्येषा तदा श्रीस्तत्सहायिनी १४२
 पुनश्च पद्मादुत्पन्ना आदित्योऽभूद्यदा हरिः ।
 यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्गण्णी त्वियम् १४३
 राघवत्वेऽभवत्सीता रक्षिणी कृष्णजन्मनि ।
 अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषाऽन्यायिनी १४४ ॥
 देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी ।
 विष्णोर्देहानुरूपं वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुम् ॥
 यथैतच्छृणुष्याज्जन्म लक्ष्म्या यश्च पठेत्रः ।
 श्रियो न विच्युतित्तस गृहे यावत्कुलत्रयम् १४६

पठते येषु चैवेयं गृहेषु श्रीस्तुतिर्दुर्नि ।
 अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेषाम्ने कदाचन १४७
 एतन्ने कथितं ब्रह्मन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 धीराभ्यां श्रीर्यथा जाता पूर्वं भृगुसुता सती १४८
 इति सकल विभूत्ववाप्तिहेतुः
 स्तुतिरियमिन्द्रमुखोद्भूता हि लक्ष्म्याः ।
 अनुदिनमिह पठते नृभियै-
 र्वसति न तेषु कदाचिदप्यलक्ष्मीः ॥१४९॥
 इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

विष्णुधीयम् ।

धितं वर्धितं ॥ १२३ ॥ कोष्ठ प्रकोष्ठ गृहवेष्टनभूमिः ॥ १२७ ॥ तत्सहायिनी तत्सहायिनी ॥१४२॥
 आदित्यो वामनः ॥ १४३ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणमुनिविरचिताया श्रीविष्णुपुराणटिप्पण्यां प्रथमांशे नव-
 मोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीपरीयम् ।

—भृगोरित्यादिना चारदध्यायपरिसमाप्ति ॥ १४१ ॥ एवमिति । तत्सहायिनी तदनुवर्तनशीला
 ॥ १४२ ॥ पुनरिति । यदा हरिरादित्यो वामनोऽभूत् । भार्गवो जामदग्न्यः ॥ १४३ ॥ राघवत्व
 इति । सीता रावणादितुष्टनिमहसाधनभूता ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ पठत इति । कलहाधारा
 कलह आधारे यस्याः सा अलक्ष्मीः अश्रीः । कलहोऽपि तेषु न भवतीत्यर्थः ॥१४७॥१४८॥१४९॥
 इति श्रीश्रीपरस्वामिविरचिताया आत्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे नवमोऽध्यायः ॥९॥

विष्णुविचीयन् ।

यिनी तेनसह अयने गच्छतीति तत्सहायिनी तत्सहचारिणीत्यर्थः ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥
 ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ इति श्रीविष्णुविचार्यविरचिताया श्रीविष्णुपुराण-
 व्याख्यायां प्रथमांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

रानाह—भृगोरित्यादिना ॥ १४१ ॥ भार्गवैः तत्सहायिनी तेनसह अस्तितु गन्तु शीलमस्या अस्तीति
 तत्सहायिनी । तदविनाभावचिनीत्यर्थः ॥ १४२ ॥ तदेव दर्शयति । यदा हरिरादित्योऽदिविषुजो वाम-
 नोऽभूत्तदा पद्मात्सभूता । भार्गवो रामः परशुरामः ॥ १४३ ॥ रक्षिणीरघुपलक्षण सत्यभामाऽपि ।
 अन्येषु गृहमासवतारेषु एषा जयन्तीत्यादिरूपेण सहायिनी ॥ १४४ ॥ पत्न्येदेवाह—देवत्वइति ।
 विष्णोर्देहानुरूपं । चारदध्यायवतारेषु चारदध्यायिण्या ॥ १४५ ॥ कुलत्रय पुरपत्रय ॥ १४६ ॥ कलहा-
 धारा कलह आधारे यस्याः सा । कलहोऽपि तेषु न भवतीति भावः ॥ १४७ ॥ इति श्रीदत्तात्रेया-
 चार्यविरचिताया सुबोधिन्व्याख्य श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

रक्षधर्मीयम् ।

॥ ११७ ॥ इति श्रीरत्नगर्भमहाचार्यविरचितश्रीविष्णुपुराणव्याख्यासारे प्रथमांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[पा०] १ [दत्ता० पा०] स्वभूता २ स इ च ज—उ सहायिनी ३ न—उ धीलक्ष्मीमुने । स श्रीस्थिति
 पदा । य थ श्रीव्यायुजे, ४ न. ग. ग. सर्वं, ५ अवधोत् क उल्लेखे गच्छि, ६ न. देती,

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भृगुमरीच्यदीनां सर्गकथनम् ॥ १ ॥ एकोनपञ्चासद्वक्षीनामुत्पत्तिः ॥ २ ॥ भस्मिन्नासादीनां रूढिः ॥ ३ ॥
दक्षकन्यासन्ततिप्रवणकलकथनं ॥ ४ ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ॥

कथितं मे त्वया सर्वं यत्पृष्टोऽसि मया मुने ।
भृगुसर्गात्प्रभृत्येष सर्गो मे कथ्यतां पुनः ॥१॥

श्रीपराशर उवाच ॥

भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीविष्णुपरिग्रहः ।
तथा धातुविधातारो ख्यात्यां जातो सुतो भृगोः
आयतिरिन्यतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्ये धातुविधात्रोस्ते तयोर्जातो मुताबुभौ ॥३॥

प्राणश्रवं मृकण्डुश्च मार्कण्डेयो मृकण्डुतः ।
ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणसापि सुतं यशु ॥४॥

प्राणस्य क्षुत्तिमान्पुत्रो राजवांश ततोऽभवत् ।
ततो वंशो महाभाग विल्लरं भार्गवो मतः ॥५॥

पत्नी मरीचेः संभूतिः पार्णभासमवृषत ।
विराजः पर्वतश्चैव तस्य पुत्रौ महात्मनः ।

वंशसङ्घर्तने पुत्रान्वदिभ्येहं ततो द्विज ॥६॥

विष्णुश्रीवम् ।

रत्यातिस्सत्वधसंभूतिरित्यादिनिर्दिष्टानां पत्नीनां भृगुसर्गो मरीचिधेत्यादिना अपत्याः पथिताः ।
तत्रभृगोर्वंशकथनानन्तरं भवत्य सत्याश्च वंशकथनं प्राप्तं । तथाऽपि दक्षकोपात्परित्यज्यतेइत्यात्सत्यास्त-
श्रीपरीवम् ।

कथितमिति । पुनः भृगुसर्गात्प्रभृति भृगुमुत्तानुवाचपूर्वकं भृगोर्वंशः कथयताम् । अन्यथा पूर्वोपरस-
म्बन्धाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ १ ॥ अतो भृगोः सुतानुवदति—भृगोरिति । विष्णोः परिग्रहः पत्नी ॥ २ ॥
आयतिरिति । ताम्भां तयोरायतिनियत्योः प्रत्येकम् ॥ ३ ॥ प्राणश्चेति । प्राणश्च मृकण्डुभेदेवसुभौ
जातावित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तदेवं चतुर्विंशतिदशकन्यानां मध्ये श्रद्धादीनां प्रयोदशानां धर्मभार्याणां
विष्णुविश्वीयम् ।

अथ संक्षेपेण क्षुतं भृगुसर्गं विलसतः श्रोतुं पृच्छति—कथितमिति ॥१॥ भृगोरिति । परिग्रहः पत्नी-
ग्रम् ॥ २ ॥ आयतिरिति । तयोरायतिनियत्योः मुताबुभौ जातौ ॥३॥ तावेवाह—प्राणश्चेति । प्राणो
मृकण्डुश्च । तत्र मृकण्डुतो मार्कण्डेयो जज्ञे इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अथ क्रमप्राप्तं मरीचेः सम्भूतां
इत्यादिश्रीवम् ।

पुनः भृगुसर्गात्प्रभृति । पूर्वोपरसंबन्धकथाज्ञापनार्थं भृगुमुत्तानुवाचपूर्वमुक्तं । भृगुवंशः कथ्यता-
नित्यर्थः ॥ १ ॥ विष्णुपरिग्रहः विष्णुपत्नी ॥ २ ॥ आयतिः नियतिश्च धातुविधात्रोः यथासङ्गां भार्ये ।
ततो वेदशिरा जज्ञे । तस्यैव पुत्रान्तरमाह—प्राणश्चेति । तयोरायतिनियत्योः प्रत्येकं प्राणश्च मृकण्डुभे-
त्युभौ सुतो जातविति संबन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततः पुत्रपैत्रादेः ॥ ५ ॥ एतं चतुर्विंशतिदशकन्यानां
मध्ये श्रद्धादीनां प्रयोदशानां धर्मपत्नीनां मध्ये भृगोः रत्यानां जातो वंशो निरूपितः । रत्याश्चैव भव-
भार्यायाः दक्षकोपात्प्रसूताया एव देहत्यागोपया ततो वंशो नाभूदित्यतः प्रथमाप्राणमरीच्यदिन्यः
संभूत्यादिषु जातान्वंशानाह—पत्नीमरीचेरित्यादिना । मरीचेर्वंशान्तरमप्यस्तीत्याह—वंशसङ्घर्तने ॥
इत्यादिश्रीवम् ।

प्रसङ्गानुक्रमज्ञानं निरूप्य श्रीसमुद्भवम् । वशमे दक्षकन्यानां रूढिः शिक्षाऽनुवर्णते । पौनेमानं तद-

स्मृतिधाङ्गिरसः पत्नी प्रसूता कन्यकास्तथा ।
 सिनीवाली कृह्रथैव राका चाचुमती तथा ॥७॥
 अनसूया तथैवानेर्जडे निष्कल्मषान्सुतान् ।
 सोम दुर्वासस चैव दत्तात्रेयं च योगिनम् ॥८॥
 प्रीत्या पुलस्त्यभार्याया वैचोलिस्तसुतोऽभवत् ।
 पूर्वजन्मनि धोऽनस्यः स्मृतः स्वायशुवेन्तरे ॥९॥
 कैर्मध्वार्वरीवाथ सहिष्णुश्च सुतास्रयः ।
 धमा तु सुपुत्रे भार्या पुलहस्य प्रजापतेः ॥१०॥
 ब्रह्मोश्च सन्नतिर्भार्या दालघिल्यानस्रयत् ।
 पॅष्टिः पुत्रसहस्राणि शुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 अङ्गुष्ठपर्वमात्राणा ज्वलद्भ्रास्करतेजसाम् ॥११॥
 उजाया तु वसिष्ठस्य सप्तजायन्त वै सुताः १२॥

विष्णुतीर्थम् ।

द्वयमस्ति न्य मरीचेर्वशमाह—पत्नी मरीचेरिति ॥ ६ ॥ दृष्टचन्द्रा सिनीवाली । नष्टचन्द्रकला बृह ।
 भीषरीवम् ।

वशा कथिता । अनन्तर ख्यातिस्तस्यथ सम्भूतिरित्पदिष्टानामेकादशाना भृगुमहादेवमरीच्यादिभा
 र्याणा मध्ये तयात्या भृगोर्वशो निरूपित । सत्याश्च भवभार्याया दक्षकोपाद्यप्रौढाया ण्य देहत्यागोचया
 तस्या वशो नाभूदित्यर्थ । अत प्रमप्राप्त मरीचे सम्भूत्या जात वशमाह—पत्नी मरीचेरिति । वश-
 सङ्कीर्तन इति मरीचेरेव कश्यपोऽन्य पुत्र । तत्पुत्रा विवस्वदाद्य इत्यग्नित्रेवाशे अदितिनशसङ्कीर्तने
 वक्ष्यति । विवस्वत आद्देवाद्य । आद्देवस्मेध्वाकुप्रमुखा इत्यादि तत्पुत्रान्, विस्वरतो वशसङ्कीर्तने
 चतुर्धाशे वक्ष्यति । अत्र स्वल्पत्वात्पौर्णमासान्वयमात्रमुक्तमित्यर्थ ॥ ६ ॥ स्मृतिश्चेति । सा कन्या
 निर्दिशिता सिनीवातीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मोश्चेति । अङ्गुष्ठपर्वमात्राणाम् अङ्गुष्ठपर्व-
 प्रमाणानाम् 'प्रमाणे मात्रम्' प्रत्यय । अष्टादीतिहस्राणि तर्षीणागिति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णुचितीर्थम् ।

जात वशमाह—पत्नी मरीचेरिति । अत्राल्पसन्तानो मरीचे पुत्र पौर्णमास उक्त । बहुसन्तानान्
 काश्यपविवस्वदादीन्पुत्रपौत्रादीनस्मिन्नशे वशसङ्कीर्तने आदित्योत्पत्तिप्रस्थाये तुरीयाशे सूर्यवशप्रस्थाये च
 वक्ष्ये ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रीत्यामिति । तत्पुत्र वस्य पुलस्त्यस्यौरस सुत ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

दत्तात्रेयीवम् ।

मरीचेरेव कश्यपोऽन्य पुत्रोऽस्ति । तत्पुत्रा द्वावशदित्या इत्यग्नित्रेवाशे अदितिषदासङ्कीर्तने वक्ष्ये । तथा
 चतुर्धाशे सूर्यवशसङ्कीर्तने मरीचे कश्यपस्तस्याद्विवस्वदाद्य । विवस्वत आद्देवाद्य । आद्देवस्मे-
 ध्वाकुप्रमुखा पुत्रा इत्यादि तत्पुत्राणा विस्वरतो वशकीर्तने वशान्वक्ष्य इत्यर्थ । अत्रतु स्वल्पत्वात्पौर्ण-
 मासान्वय एवोक्त इति भाव ॥ ६ ॥ प्रसूता प्रसूतवती । ता कन्या निर्दिशति—सिनीवातीति ।
 चतुर्दशोमुक्ताऽनायास्या सिनीवाती । प्रतिपशुक्ता सैव कृह । चतुर्दशोमुक्ता पूर्णिमा राका । प्रतिप
 शुक्ला सैव अनुमति । पुत्राणानामाकथनमप्रसिद्धे । प्रतिपादनमात्रस्य निवक्षितत्वात् ॥ ७ ॥ जज्ञे जन-
 यागात् । “अनसूया तथैवानेर्जडे सुयशस सुतान् । दत्त दुर्वासस सोममाग्नेशमश्रसभवानि”ति भा-
 रावते । महापदेन ब्रह्मसन्निधानवान्सोम एवोच्यते । ननु साक्षाद्ब्रह्मा तस्यावताररहितत्वात् । तदुक्त
 अद्भवेवर्ते । “मह्यगो नावतारोऽस्ति सन्निधानतु केवलमि”ति । अतो न तेनास्य विरोध इति भाव ॥८॥
 तत्सुत वस्य पुलस्त्यस्य सुत । पूर्वजन्मनि स्वायशुवमन्वतरे । दत्तोऽस्ति स इत्यानीमगस्य स्मृत इति
 सवन्थ ॥ ९ ॥ क्षमानाशी पुलहभार्या ॥ १० ॥ ऋषीणा बालघिल्याना तेषा सह्यामाह । पॅष्टिरिति

[पा०] १ १ १ १ पुत्रान् २ क स प ट छ दत्तादि । य च दत्तोदि । ज ट ठ दम्भोक्ति १ १
 श ड कर्मश २ [धीष० पा०] अष्टादीतिहस्राणि तर्षीणा

रजो गौशोर्ध्वबाहुश्च सवनधानवस्तथा ।
 सुतपाः शुक इत्येते सर्वे सप्तर्षयोऽमलाः ॥१३॥
 योऽज्ञानभ्रमभिमानी स्वाद्भक्षणस्तनयोऽप्रजः ।
 तस्मात्स्नाहा मुतांल्लेभे त्रीमुदारौजसो द्विज १४
 पावकं पवमानं तु शुचिं चापि जलाशिनम् १५
 तेषां तु सन्ततामन्ये चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
 कथ्यन्ते बह्वयथैते पितापुत्रजयं च यत् ॥ १६ ॥

एवमेज्ञानपञ्चाशद्वक्ष्यः परिकीर्तिताः ॥ १७ ॥
 पितरो ब्रह्मणा सृष्टा व्याख्याता ये मया द्विज ।
 अविष्यात्ता बर्हिषदोऽनग्रयः साग्रयश्च ये ॥१८॥
 तेभ्यः मथा सुते जज्ञे मेना यं धोरिणीं तथा ।
 ते उभे ब्रह्मणादिन्यां योगिन्याचप्युभे द्विज १९ ॥
 उत्तमज्ञानसंपन्ने सर्वैः संप्रदितैर्गुणैः ॥ २० ॥

श्रीवरीयम् ।

रज इति । सप्तर्षयस्त्वृतीये मन्वन्तरे ॥ १३ ॥ योऽसाविति । अग्रभिमानी अग्रभिमानी देवः स
 तु ज्वलनमात्रदेहः ब्रह्मणस्तनयोऽप्रजः “मुतादभिरजायत” इति श्रुतेः । उदारौजसः अतितेजस्विनः
 ॥ १४ ॥ पावकमिति । जलाशिन सूर्यस्त्वयान् । तथा च वौमे “निर्मन्थ्यः पवमानः स्वाद्भुतः
 पावकः स्मृतः । यथासौ तपते सूर्ये शुचिरभिरसौ स्मृतः” इति । पावनादींस्त्रीन् मुतान् लेभे इति
 पूर्वोणात्वयः ॥ १५ ॥ तेषामिति । तेषां त्रयाणां पञ्चदश पञ्चदश पञ्चदशेति पञ्चचत्वारिंशद्ब्रह्मणः ।
 पिता ब्रह्मपुत्र एकः । तत्पुत्रजयं पावनादि ॥ १६ ॥ पदमिति । पञ्चमेवोनपञ्चाशद्वक्ष्यः ॥ १७ ॥
 पितर इति । अविष्यात्ता अनग्रय अयज्यानः । बर्हिषदः साग्रयो यज्वानः । “ये वा अयज्वानो गृह-
 मेधिनस्ते पितरोऽविष्यात्ता ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः” इति श्रुतेः ॥ १८ ॥ तयोर्विवाहादिक

विष्णुपितृव्यम् ।

॥ १२ ॥ रज इति । सप्तर्षय इत्येते तृतीये मन्वन्तरे सप्तर्षयो बह्व्यन्ते ॥ १३ ॥ सर्गप्रसङ्गादभिस-
 र्गमाह—योऽसाविति ॥ १४ ॥ पावकमिति । यथा वौमे “निर्मन्थ्यः पवमानः स्वाद्भुतः पावकः
 स्मृतः । यथासौ तपते सूर्ये शुचिरभिरसौ स्मृतः” इति । जलाशिनमिति शुचिविशेषणम् ॥ १५ ॥ ते-
 पामिति । तत्पुत्रजयं पिता पुत्रजयं च । त्रयः पुत्राः प्रत्येकं पञ्चदश पुत्रजः ॥ १६ ॥ १७ ॥ पितर
 इति । अविष्यात्ता अयज्वानोऽमूर्तांत्वयो गणाः । बर्हिषदो यज्वानो मूर्तिमन्तश्चत्वारः । अविष्यात्तमुता मेना

दत्तात्रेयीवम् ।

॥ ११ ॥ १२ ॥ रजो गौशोर्ध्वबाहुरितिनामत्रयं । मन्विषद्वह्मणः । सप्तर्षय इत्येते तृतीये मन्वन्तरे
 सप्तर्षयो बह्व्यन्ते ॥ १३ ॥ अग्रभिमानी मूलाभ्रमिमानी । अज्ञानाद्ग्रामनयो देवः । “मुतादि-
 न्द्राभ्रिणे”तिश्रुतेः मुताज्जातवाद्भक्षणस्तनयोऽप्रजः । उदारौजसः अतितेजस्विनः ॥ १४ ॥ जलाशि-
 नमिति शुचिविशेषणम् । तपमूर्ध्वत्वयान् । तदुष्णवौमे । “निर्मन्थ्यः पवमानः स्वाद्भुतः पावकः स्मृतः ।
 यथासौ तपते सूर्ये शुचिरभिरसौ स्मृतः” इति ॥ १५ ॥ तेषां पावकार्वाणो प्रयाणां प्रत्येकं पञ्चदश पञ्च-
 दश पञ्चदशेति पञ्चचत्वारिंशद्ब्रह्मणः । पिता ब्रह्मपुत्रो मूलाभ्रिणः । तत्पुत्राः पावनाशाग्रयः ॥ १६ ॥
 पञ्चमेवोनपञ्चाशद्वक्ष्यः ॥ १७ ॥ अविष्यात्ता अनग्रयोऽयज्वानो अमूर्तांत्वयो गणाः । बर्हिषदः साग्रयो
 यज्वानो मूर्तांत्वयानो गणाः । “ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽविष्यात्ताः । ये वै यज्वानस्ते

इत्येषा दक्षकन्यानां कथिताऽपत्यसन्ततिः ।

श्रद्धावान्संस्मरन्नेतामनपत्यो न जायते ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

स्वयंभुवमनोः पुत्रद्वयानुवाद्पूर्वकं उत्तानपादवंसकथनम् ॥ १ ॥ तत्र ध्रुवोपात्तानकथनम् ॥ २ ॥ स्वामी
मातुः सुरस्याः कुरमिभिर्लेखितस्य पञ्चवर्षस्य ध्रुवस्य तपसे चनयनम् ॥ ३ ॥ मध्येमायां ध्रुवेण सह मरीच्यादि-
रातर्षाणां संवादः ॥ ४ ॥ ध्रुवं प्रति तत्तपिभिः विष्णुकाराद्यनपि विकथनं चातुर्देवद्वाराश्चरमधोपदेशम् ॥ ५ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

अभीष्टायामभूद्भङ्गं पितुरत्यन्तवह्निमः ॥ २ ॥

प्रियत्रतोत्तानपादो मनोः स्वयंभुवस्य तु ।

द्वौ पुत्रौ तु महाधीरौ धर्मज्ञौ कथितौ तयोः ॥ १ ॥

तयोक्तानपादस्य सुरस्यामुत्तमः सुतः ।

सुनीतिर्नाम या रात्रस्तस्वास्तीन्महिषी द्विज ।

स नाति प्रीतिमालिंस्यामभूद्यस्या ध्रुवः सुतः ॥ ३ ॥

चिरसुखीयम् ।

पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । सैवैककला हीनचन्द्रा अनुमतिः ॥ ७ ॥ इति श्रीचिन्मुत्सुनिविरचितायां
श्रीविष्णुपुराणटिप्पण्यां प्रथमांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीधरीयम् ।

नाभूरित्याह—ते उभे इति ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायां आत्मप्रकाशाख्यश्रीवि-
ष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

मनोः कन्यान्वयः प्रोक्तः पुत्रवंशोऽधुनोऽन्यते । अत्राप्यायत्रयेणाह ध्रुवस्य परितं गहन् । श्रीध-
रीयोऽयं श्लोकः । मनोः द्वौ पुत्रौ द्वे कन्ये च । तत्र कन्ययोर्वंश उक्तः । इदानीं पुत्रद्वयानुवादपूर्वकम्
उत्तानपादवंसमाह—प्रियत्रतेत्यादिना ॥ १ ॥ तयोरेरिति । तयोर्मध्ये उत्तानपादस्य सुगन्धिः सुनीति-
विष्णुचित्तीयम् ।

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीविष्णुविचार्यविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे दशमो-
ऽध्यायः ॥ १० ॥

मनोर्दोहियो वंश उक्तः । अथ तत्पुत्रान्मव्यं वक्तुमनुवदति—प्रियत्रतेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

दत्ताधेयीयम् ।

पितरो बर्हिषः इति ध्रुतेः ॥ १८ ॥ जज्ञे जनवामास ॥ १९ ॥ संस्मरन् अत्रधारयम् ॥ २१ ॥ इति
श्रीदत्ताधेयाचार्यविरचितायां सुबोधिण्याख्य श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां सुबोधिण्यां प्रथमांशे दशमो-
ऽध्यायः ॥ १० ॥

स्वयंभुवमनोर्दोहियो वंश उक्तः । इदानीं तत्पुत्रान्मव्यं वक्तुं पुत्रद्वयमनुवदति—प्रियत्रतेति ॥ १ ॥
प्रियत्रतंशस्यातिरिहृतत्वात्तमुत्तरं यद्व्यामः । प्रथमत उत्तानपादवंसमाह—तयोरेरिति । तयोर्मध्ये
उत्तानपादस्य सुगन्ध्यां कनिष्ठपत्न्यां उत्तमो नाम सुतोऽभूत् ॥ २ ॥ तस्योत्तानपादस्य सुनीतिर्नाम ज्येष्ठ-
रसगर्भायम् ।

पिष्टावदेवं ॥ ६ ॥ इति श्रीरत्नगर्भमहाचार्यविरचितश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एराध्मेऽतिनालोऽपि वाङ्मूत्रः सुरचेर्धुमः । निर्गतो मुनिभिः सम्यगुपदिष्टोऽनुवर्ष्यते ॥ अविषे-

[पा०] १ म. पाविर्दो २ छ. दस्यो यथा जज्ञे ध्रुव स्त .

राजासनस्थितस्याङ्क पितुर्भातरमाश्रितम् ।
 दृष्टोत्तम ध्रुवश्चक्रे तमारोहो मनोरथम् ॥ ४ ॥
 प्रत्यक्ष भूपतित्तस्याः सुरच्या नाभ्यनन्दत ।
 प्रणयेनागत पुनमुत्सङ्गारोहणोत्सुकम् ॥ ५ ॥
 सपत्नीतनय दृष्ट्वा तमङ्कारोहणोत्सुकम् ।
 स्वपुत्र च तथाऽऽरूढ सुरचिराविगमवर्षीत् ॥ ६ ॥
 क्रियते किं वृथा वत्स महानेप मनोरथः ।

अन्धस्त्रीगर्भजातेन ह्यसभूय गमोदरे ॥ ७ ॥
 उत्तमोत्तममप्राप्यमविनेको हि वाञ्छसि ।
 सत्य सुतस्तमप्यस्य किं तु न त्व मया वृत' ॥ ८ ॥
 एतद्राजासन सर्वभूभृत्सश्रयकेतनम् ।
 योग्य मर्मव पुत्रस्य किमात्मा क्रियते तया ॥ ९ ॥
 उत्तमनोरथस्तेषु मत्पुत्रस्येन किं वृथा ।
 सुनीत्यामात्मनो जन्म किं स्या नान्विगम्यते ॥ १० ॥

वित्युत्तीयन् ।

राजासनस्थितस्य पितुस्तसद्गमाश्रित दृष्टेस्तन्वय ॥ ४ ॥ त सपत्नीतनय ध्रुवमङ्कारोहणोत्सुक तथा स्वपुत्रमुत्तमश्च अङ्कारूढ दृष्ट्वा सुरचिरवापदित्यन्वय ॥ ६ ॥ सर्वेषां भूभृत्वा राज्ञा सश्रय सश्रयण तस्य केतन स्थान । अथवा सश्रयकेतन विद्म यस्मेति समास । उभयथाऽपि सर्वेराजसेरितमिति वाच्यं धीर्षीयम् ।

रिति हे भायें । यस्य सुरच्याम् अभीष्टाया प्रेयस्यासुत्तमो नाम पुत्रोऽभूत् ॥ २ ॥ ३ ॥ राजासनेति । राजासनस्थितस्य पितुरङ्कम् उत्सङ्गनाश्रित भातरसुतम दृष्ट्वा तमङ्कारोहो ध्रुवो मनोरथ चक्र इत्यन्वय ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षगिति । सुरच्या प्रेयस्या प्रत्यक्ष समक्ष । तत्प्रणयमङ्गभवात् ध्रुव नाथ नन्दत ॥ ५ ॥ सपत्नीतनयमिति । त ध्रुव पितुरङ्कारोहणोत्सुक दृष्ट्वा, तथा स्वपुत्र च तदङ्कारूढ दृष्ट्वा, सुरचिरवर्षीदित्यन्वय ॥ ६ ॥ सुरच्या दुरकिगतदमानो ध्रुवः, स्त्रीपित पितर विहाय, मातुस्तमीष गत्वा, दु क्षितायास्तस्या अनुमत्या पुरात्रिर्गतः, सप्तर्षीणामुपदेशेन सध्रुवने भगवन्तमा राशयः, सर्वोत्तम पद प्रापेति क्रमेण कथयिष्यन्, सुरच्या गयोक्तिनाह—क्रियते किमित्वादिचतुर्भि ॥ ७ ॥ उत्तमोत्तममिति । अविषेक अमति ॥ ८ ॥ एतदिति ॥ एतद्राजासन सर्वभूभृता सश्रयस्य चक्रवर्तिन केतन स्थान, मत्पुत्रस्येव योग्यम् ॥ ९ ॥ उच्येदिति ॥ न हि राजपुत्रमात्रलज्यमे- विष्णुविश्रीयम् ।

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एतदिति । पूर्वोक्तम् उत्तमत्वमाह—सर्वेति । सर्वभूभृदाश्रयकेतनमिति च पाठ । सर्वभूभृतामाश्रयस्य सार्वभौमस्य केतन स्थानम् ॥ ९ ॥ उच्येदिति । उत्तमनोरथ उदासना दण्डप्रवीयम् ।

पत्नी । अत एव महिषी पशुनिषिक्तस्त्री । नाज्ञा ध्रुवस्तुतोऽभूत् ॥ ३ ॥ राजासनस्थितस्य पितुरङ्कमुत्तममाश्रित भातरसुतम दृष्ट्वा स्वपत्नि तमङ्कारोहो ध्रुवो मनोरथ चक्रे ॥ ४ ॥ सुरच्या प्रेयस्या प्रत्यक्ष समक्ष तत्क्रेद्मङ्गभवात् प्रणयेनागतमङ्कारोहणोत्सुक पुत्र ध्रुव नाथ्यनन्दत ॥ ५ ॥ सपत्नीतनय पितु रङ्कारोहणोत्सुक त ध्रुव दृष्ट्वा तथा स्वपुत्रमङ्कारूढ दृष्ट्वा सुरचिराविगमवर्षीदित्यन्वय ॥ ६ ॥ उदास्यमेवाह—क्षियत इत्यादिना । असभूय अभूवा ॥ ७ ॥ उत्तमोत्तममुत्तमाद् यदा राजसनादुत्तम चक्रवर्तिस्त्वान मत्पुत्रादन्वेनाप्राप्य । अविषेको मन्मति ॥ ८ ॥ सपभूभृत्सश्रयकेतन सर्वेषां भूभृता सश्रयस्य चक्रवर्तिन सार्वभौमस्य केतनस्थानमेतत् राजासन मत्पुत्रस्येव योग्य ॥ ९ ॥ आमा अन्त इत्ये रत्तमर्भावम् ।

काहीत्यपि पाठ । अहमपि चक्रवर्तिस्तु इति चेदत आह—सत्यमिति । सत्यापि तथात्वे मद्र्भाभृतत्वात्पे ते मनोरथो वृषेति पूर्वोक्तम् ॥ ८ ॥ राजान तूष्णींभूतामोऽन्यादिति पूर्वोक्तमेवार्थं पुनराह ।

श्रीपराशर उवाच ॥

उत्सृज्य पितरं बालस्तच्छ्रुत्वा मातृभाषितम् ।
जगाम कुपितो मातृनिजाया द्विज मन्दिरम् ११ ॥
तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीपत्यस्फुरिताधरम् ।
सुनीतिरङ्गमारोप्य मंत्रेणेदमभाषत ॥ १२ ॥
वत्स कः कोपहेतुस्तो कश्च त्वां नाभिनन्दति ।
कोऽवजानाति पितरं वेत्स यस्तेऽपराध्यति १३ ॥
श्रीपराशर उवाच ॥
इत्युक्तः सकलं मात्रे कथयामास तद्यथा ।
सुरुचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगर्विता ॥ १४ ॥
विनिःश्वसेति कथिते तस्मिन्पुत्रेण दुर्मनाः ।

श्रासक्षामेक्षणं दीना सुनीतिर्वाग्यमत्रवीत् १५
सुनीतिरुवाच ॥
सुरुचिः सत्यमाहेदं मेन्द्रभाग्योऽसि पुत्रक ।
न हि पुण्यमतां वत्स संपत्तरेवमुच्यते ॥ १६ ॥
नोद्वेगस्तात कर्तव्यः कृतं यद्भवता पुरा ।
तत्कोऽप्यहर्तुं शक्नोति दातुं कथाकृतं त्वया १७ ॥
[तत्त्वया नात्र कर्तव्यं दुःखं तद्दान्यसम्भवम् १८]
राजासनं राजच्छत्रं वराधा वरचारणाः ।
वत्स पुण्यानि तस्यैते मर्त्यैतच्छाम्य पुत्रक ॥ १९ ॥
अन्यजन्मकृतैः पुण्यैः सुरुच्यां सुरुचिर्नृपः ।
भार्येति श्रेयते चान्या मद्विधा पुण्यवर्जिता २०

विशुचीयम् ।

॥ ९ ॥ श्रासेन क्षामे रिक्ते निदानन्दे ईक्षणे यन्मास्ता तथोक्ता ॥ १५ ॥ मैत्रः मैश्रीरतः । पारं श्रीपरीयम् ।

तत् किन्तु मद्र्मसंभवसौभाग्यलभ्यम् । अतस्तत्रायमुत्कृष्टिर्मनोऽथः वृथैवेलातिगर्वितोक्तिः ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ वत्सेति । वत्से अपराध्यति अपराधं करोति । तव पितरमवजानाति स चैवंभूतः
क इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ निःश्वसेति । तस्मिन् सुरुच्या वचसि कथिते सति श्रासेनान्युष्णेन
क्षामे म्लाने ईक्षणे नेत्रे यस्याः सा ॥ १५ ॥ १६ ॥ नेति । उद्वेगः द्वेगः ॥ १७ ॥ १८ ॥
राजासनमिति । एतन्मत्वाऽऽबुद्ध्वा । शाम्य उपशमं भज ॥ १९ ॥ अन्यजन्मकृतैरिति । सुरुच्यां
विष्णुचिन्तीयम् ।

भिलाषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ निःश्वसेति । तस्मिन् वृत्तान्ते कथिते सति श्रा-
सक्षामेक्षणा श्रासेन दुःसज्जनितेन कृत्तट्टिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
एतावेषीयम् ।

किं क्लिश्यते । तद्वि राजपुत्रनाममात्रलभ्यं । किन्तु मद्र्मसंभवसौभाग्यलभ्यं । अतस्तत्रायमुत्कृष्टैश्व-
र्यमनोरथो वृथैवेलातिगर्वितोक्तिः ॥ १० ॥ मातृभाषितं मपत्रीमातृभाषितं । निजायाः मातुः स्वमातुः
॥ ११ ॥ १२ ॥ वत्सवापराध्यति अपराधं करोति स ते तव पितरमेवराजानाति । सचैवंभूतः
कः ॥ १३ ॥ भूपालप्रत्यक्षं रासः समसं । यथा प्राह । तत्तथा कथयामास ॥ १४ ॥ तस्मिन्सुरुच्या
वचसि पुत्रेण विनिःश्वस्य कथिते सति मा सुनीतिः श्रासक्षामेक्षणं श्रासेन दुःसज्जनितेन ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ उद्वेगः परित्यापः ॥ १७ ॥ १८ ॥ एतन्मत्वा अऽबुद्ध्वा । शाम्य उपशमं भज ॥ १९ ॥
सुरुच्यां नृपः सुरुचिः अतिप्रोत्तिमान् । मद्विधा पुण्यवर्जिता अन्या वैवलं भार्येति श्रेयते ॥ २० ॥

रत्नगर्वीयम् ।

उच्येति । ध्रुवमातुर्दोर्भाग्यमपि मूलयति—सुनीत्यातिनि ॥ १० ॥ उत्तमो नागतोऽर्थतोऽप्यभिप्रेतः ।

[पा०] १ क. ग. घ. च—ट. तव. २ ग. मिथम् साति । ग. नि श्वस्य सेति. ३ स—घ. च. ज—ड.
स. च. ४ ग. व. घ. घ. ५ इत्यर्थे ग. पुत्रेण यानं इत्यर्थे. ६ ट—ड. तथा धनं.
दि. १७

पुण्योपचयसंपन्नस्तथाः पुत्रस्तथोत्तमः ।
 मम पुत्रस्तथा जातः स्वल्पपुण्यो ध्रुवो भवान् २१ ॥
 तथाऽपि दुःखं न भवान्कृतमहसि पुत्रक ।
 यस्य भानत्स तेनैव स्वेन तुष्यति मानवः ॥ २२ ॥
 यैदि ते दुःखमत्यर्थं सुरुच्या बँचसाऽभवत् ।
 तत्पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्वफलप्रदे ॥ २३ ॥
 सुशीलो भव धर्मात्मा मैत्रः प्राणिहिते रतः ।
 निम्नं यथाऽऽपः प्रवणाः पात्रमायान्ति सम्पदः २४
 ध्रुव उवाच ॥
 अम्ह यंचभिदं प्राथ प्रशमाय वचो मम ।
 नैतदुर्ध्वचसा भिन्ने हृदये मम तिष्ठति ॥ २५ ॥
 सोऽहं तथा यतिष्यामि यथा सर्वोत्तमोत्तमम् ॥

स्थानं प्राप्स्याम्यशेषाणां जगतांमभिपूजितम् २६
 मुरुचिर्दयिता राज्ञस्तथा जातोऽसि नोदरात् ।
 प्रभावं पश्य मेऽन्व त्वं श्रुद्धस्यापि तयोदरे ॥ २७ ॥
 उत्तमः स मम आता यो गर्भेण धृतस्तथा ।
 स राज्ञसन्नमाप्तोऽपि पित्रा दत्तं तत्रोऽस्तु तद् २८
 नान्यदत्तममीप्सामि स्थानमम्य स्वकर्मणा ।
 इच्छामि तदहं स्थानं यत्र प्रायं पिता भव ॥ २९ ॥
 श्रीपराशर उवाच ॥

निर्जगाम गृहान्मातुरित्युन्मत्तरा मातरं ध्रुवः ।
 पुराच निर्गम्य तवस्तद्वाङ्मोषधनं यथा ॥ ३० ॥
 स ददर्श सुनीलत्र सप्त पूर्वागतान्ध्रुवः ।
 कृष्णाजिनोत्तरीयेषु विष्टरेषु संमास्थितान् ३१ ॥

विक्रुचीयम् ।

भाश्रयणयोग्यं ॥ २४ ॥ वृद्धस्त विष्टस्त ॥ २७ ॥ कृष्णाजिनोत्तरीयेषु कृष्णाजिनमुत्तरीयं उपर्या-
 भीषतीयम् ।

मृपतिः मुरुचिरतिम्रीतिमान् । मद्भिन्ना मादृशी तु केवलं भावैति शोच्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ तथा-
 ऽपीति । यस्य यावदैवप्राप्तं स तेन स्वेनैव दैवेन प्राप्तेन तुष्यति ॥ २२ ॥ २३ ॥ सुशील इति । मैत्रः
 मित्रधर्मः । प्रवणाः निम्नदेशाभिमुख्यः सत्य आपः । पात्रं सद्रूपं नरम् ॥ २४ ॥ अन्येति ॥ अन्य
 हे मातः मम प्रशमाय, नोद्देशसात कर्तव्य इत्यादि सप्तश्लोकीत्वं यद्वाचः प्रात्य व्रवीषि त्वरेवत्,
 तद्भिन्नाभाण्डे पय इव मम हृदये न तिष्ठति ॥ २५ ॥ २६ ॥ मुरुचिरिति ॥ वृद्धस्य वृद्धिं प्रात-
 स्वापि ॥ २७ ॥ २८ ॥ नेति । अन्यदत्तं नेच्छामि । किन्तु स्वकर्मणा स्वकर्मसागर्भ्येनैव इच्छामि
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ स इति ॥ पूर्वागतान् स्वानुग्रहाय वतः पूर्वमेव तत्रगताम् । कृष्णाजिनमुत्तरीय-
 विष्णुचिन्तीयम् ।

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ स इति । पूर्वा-
 दसाग्रेवीयम् ।

॥ २१ ॥ यस्य यावदैवप्राप्तं स मुद्धिमान्, विप्रेकी सायन्मात्रेणैव स्वेन स्वकर्मिणं दुष्यति ॥ २२ ॥
 विक्रुच्यर्थो मादृशदः । सर्वफलं जन्मुदर्यं निःश्रेयसं प्रवरातीति तस्मिन् ॥ २३ ॥ पुण्योपचयकार-
 णान्याह—सुशील इति । मैत्रः सर्वप्राणिषु मित्रधर्मः । प्रवणाः निम्नदेशाभिमुख्यः सत्य आपो
 निम्नं यथाऽऽयान्ति तथा पात्रं सद्रूपं पुत्रं संपदं आयान्ति ॥ २४ ॥ अन्यं हेमातः मम प्रशमाय
 नोद्देशसातकर्तव्य इत्यादि सप्तश्लोकीत्वं यद्वाचः प्रात्य व्रवीषि । तद्भिन्ने भाण्डे पय इव दुर्बचसा सप-
 ष्याः दुर्बचसा भिन्ने मम हृदये मनसि न तिष्ठति ॥ २५ ॥ २६ ॥ वृद्धस्य वृद्धिं प्रातस्वापि ॥ २७ ॥
 तथा मुरुच्या । तथाऽस्तु तथैव भवतु ॥ २८ ॥ अन्यदत्तं अन्येन दत्तं नेच्छामि किन्तु स्वकर्मणा स्वकर्म-
 सागर्भ्येन प्राप्नोष्येच्छामि ॥ २९ ॥ पूर्वमेव स्वानुग्रहार्थमागतान् । कृष्णाजिनमुत्तरीयमुपर्यास्तार्ण्यं
 रणार्ण्यम् ।

यथा माता तथा पुत्र इत्युभयत्र दृष्टान्तिः ॥ २९ ॥ स्वकर्मणा स्वतपोऽस्तेनैवेच्छामि । सततं विरस्यादि

[पाठ] १ क—य. च उ. पुत्र. २ क—क. बुद्धिमान्. ३ क ड. यदि ध्रुवः [दृष्टां पानं] यदि क ड १
 ४ क—उ. उ. प्रशमाय. ५ क—य. च उ. तत्पुण्यप्रदने. ६ न. मपि. ७ क—उ. धृतस्यापि. य जातस्यापि
 ८ क. पितामह. ९ क. य. वितरेषु. १० ड. राजाजितान्.

स राजपुत्रस्तान्मर्त्यान्प्रपित्याभ्यभाषत ।
प्रश्रयावनतः सम्यगभिवादनपूर्वकम् ॥ ३२ ॥

ध्रुव उवाच ॥

उत्तानपादतनयं मां निषोधत सरामाः ।
जातं मुनीत्यां निर्वेदाद्युष्माकं प्राप्तमनिकम् ३३

ऋषय ऊचुः ॥

पंतुःपश्चाद्संभूतो बालस्त्वं नृपनन्दन ।
निर्वेदकारणं किञ्चित्तव नाद्यापि वतंत ॥ ३४ ॥
न चिन्त्यं भवतः किञ्चिद्भियते भूपतिः पिता ।
न चैष्टययोगादि तव पश्याम बालक ॥ ३५ ॥

शरीरे न च ते व्याधिरमाभिरुपलक्ष्यते ।
निर्वेदः किञ्चिच्चित्तमे कथ्यतां यदि विद्यते ३६ ॥
श्रीपराशर उवाच ॥

ततः स कथयामास मुक्या यदुदाहृतम् ।
तन्निगम्य ततः प्रोत्तुमुनयन्ते परस्परम् ॥ ३७ ॥
अहो धात्रं परं तेजो बालस्यापि यदक्षमा ।
सपत्न्या मातुरुक्तं यदुदपात्रापमर्षति ॥ ३८ ॥
भोभोः क्षत्रियदायाद निर्वेदाद्यश्चरयाशुना ।
कर्तुं व्यवसितं तन्नः कथ्यतां यदि रोचते ३९ ॥
यद्य फार्यं तवाम्नामिः साहाय्यमसितद्युते ।
तदुच्यतां विबहुस्त्वमसाभिरुपलक्ष्यमे ॥ ४० ॥

विशुचीवम् ।

स्तरणं येषां विष्टराणामासनानां तेषु ॥ ३१ ॥ भियते जीवति । ततस्त्रय नकिञ्चिन्त्यमन्त्रि ॥ ३५ ॥
मातुरुसपत्न्या यदुक्तं तन् बालस्य हृदयात्प्रापमर्षतांत्वर्थः ॥ ३८ ॥ क्षत्रियदायाद् क्षत्रियनन्दन ॥ ३९ ॥

भीषरीवम् ।

मुपयोस्तरणमेषां तेषु विष्टरेषु वृशासनेषूपविष्टान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उत्तानपादतनयमिति । निर्वेदादु-
द्यालान्तं जानीष्यम् ॥ ३३ ॥ पंतुःपश्चाद्येति । चत्वारः पथ वा अन्दा यन्म स पासो सम्भूतः सम्य-
म्भूतः सौयमार्येण जातः । अल्पवयाः कोमलतनुश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ नेति । चिन्त्यं वृदुम्यादिविषयं
भवतः किञ्चिन्नास्ति । यतः पिता भियते जीवति सच भूपतिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अहो इति ।
अक्षमा मानभङ्गासहनम् ॥ ३८ ॥ भोभोः क्षत्रियदायादेति । क्षत्रियदायाद् क्षत्रियपुत्र ॥ ३९ ॥

विष्णुविशीवम् ।

गतान्पूर्वमेवात्मनोऽनुग्रहार्थमागतान् । वृष्णाजिनोत्तरीयाण्येव विष्टरारतेषु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
पंतुःपश्चेति । इतः प्राक् पंतुषु पश्चमे वाऽप्ये सम्भूतः ॥ ३४ ॥ नेति । चिन्त्यं वृदुम्यपोषणादि ।

दृशासेवीवम् ।

येषां तेषु विष्टरेषु वृशासनेषु ममाभितान् उपविष्टान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ निर्वेदादुःश्रवात्प्राप्तं मां जानीष्यं
॥ ३३ ॥ पंतुभिः पश्चभिर्वाऽप्येः संभूतः युक्तः । चत्वारः पथ वा अन्दाः यन्म मत्पार्श्वे संभूतश्चेति वा
॥ ३४ ॥ पश्यामेति विसर्गोत्पार आर्षः । चिन्त्यं वृदुम्यपोषणादि भवतः किञ्चिन्नास्ति । यतः पिता भियते
जीवति । सच भूपतिः । इष्टनियोगादीनादिमन्त्रेणानिष्टयोगादिकं कृतमे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तेजः
पराभिभवसामर्थ्यं । अक्षमा मानभङ्गासहनं ॥ ३८ ॥ क्षत्रियदायाद् क्षत्रियपुत्र ॥ ३९ ॥ विबहुः

रत्नगर्भिवम् ।

॥ २९ ॥ प्रपित्य सम्यगभिवादनं तदपूर्वकं तदनु प्रश्रयेणावनतोऽभ्यभाषत ॥ ३२ ॥ बालो दिगाग-
तभिष्टः । नृपनन्दनः गुरुभारः । अग मंप्रति ॥ ३४ ॥ भ्रुमन्म दृढप्रत्ययार्थं कारुण्यात्मरोग्य प्रका-

ध्रुव उवाच ॥

नाहमर्थमभीप्सामि न राज्यं द्विजसत्तमाः ।
तत्स्थानमेकमिच्छामि मुक्तं नान्येन यत्पुरा ४१ ॥
एतन्मे क्रियतां सम्यक्प्रथितां प्राप्यते यथा ।
स्थानमर्घ्यं समस्तेभ्यः स्थानेभ्योर्मुनिसत्तमाः ४२

मरीचिर्वाच ॥

अनाराधितगोविन्दैर्नरैः स्नानं नृपात्मज ।
न हि संप्राप्यते श्रेष्ठं तस्मादाराधयाच्छ्रुतम् ४३ ॥

अत्रिर्वाच ॥

परः पराणां पुरुषो यस्य तुष्टो जनार्दनः ।

संप्राप्तोत्सहस्रं स्नानमेतत्सत्यं नयोदितम् ४४ ॥

अङ्गिरा उवाच ॥

यस्यान्तः सर्वमेवेदमैच्छुतस्नाय्ययात्मनः ।
तमाराधय गोविन्दं स्नानमर्घ्यं यदीच्छसि ४६ ॥
पुरुस्त्य उवाच ॥

परं ब्रह्म परं धाम योऽसौ ब्रह्म तथा परम् ।
तमाराधय हरिं योति मुक्तिर्मेप्यतितुर्लभाम् ४६ ॥

पुरुह उवाच ॥

येन्द्रमिन्द्रः परं स्नानं यमाराधय जगत्पतिम् ।
प्राप यज्ञपतिं विष्णुं तमाराधय सुव्रत ॥ ४७ ॥

विष्णुलीलम् ।

यज्ञपुरुषः यज्ञमिमानिनी देवता । यज्ञः यज्ञधिया तज्जनितापूर्वरूपः । यज्ञेयः यज्ञानां भोक्ता तदभि-
धीयसीदम् ।

यदिति । विष्णुः किञ्चिद्भक्तमिच्छुः तस्मादायम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ एतदिति । एतस्मादायं
नियता । साहाय्यप्रकारमाह—सम्यक्प्रथितामिति ॥ ४० ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

विष्णुचिन्तयम् ।

प्रियते जीवति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ एतदिति । यथा प्राप्यते
तथा कथ्यताम् । एतत्कथनमेव साहाय्यं तत्क्रियताम् ॥ ४० ॥ भगवति भक्त्यतिशयान् ध्रुवे कार-
ण्याच्च सर्वेऽपि प्रतिबन्धि प्रणन्दन्ति च अनाराधितेति सप्तभिः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इन्द्राग्नीषम् ।

किञ्चिद्भक्तमिच्छुः । सुखधरत्वावितिभावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ एतत्साहाय्यं क्रियता । साहाय्यप्रका-
रमाह—सम्यक्प्रथितामिति । मे मया ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यद्यपि ध्रुवप्राप्य स्नानमानीत्य तथाप्युत्सान्तिगा-
मैर्न सत्स्थाना पुनरावृत्तिराहित्यात्सहस्रस्यैवोक्तिः । तदुक्तं भविष्यत्पर्वणि । “अधिपत्यमनित्यं तु
ध्रुवलोकस्य यद्भुवे । ननु तत्स्थानगन्तूणां यतीनां क्षितिरश्चमा” इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ योऽसौ परं ब्रह्म
परं धाम तत्परं ब्रह्म हरिमाराधय मुक्तिरपि यातीत्यन्वयः । किमुतान्वच्छ्रेष्ठं स्नानमिति भावः ॥ ४६ ॥

रत्नगर्भायम् ।

रत्नेन विष्णुभक्तिमेवोपदिशन्ति—अनाराधितेत्यादि सप्तभिः श्लोकैः ॥ ४३ ॥ प्रकृतेः पराणां जीवानां
परं उक्तम् ॥ ४३ ॥ परं ब्रह्म परमात्मा । धाम प्रकाशक । अधिष्ठान वा । अपरं ब्रह्म शब्दात्मकं
॥ ४५ ॥ यज्ञे यज्ञपतिपादके शास्त्रे । योगे योगशास्त्रे । यज्ञे योगः सः गीयते एवेत्यर्थः । अप्राप्य

[पा०] १ प ४ व ज ट—४ द्विपसत्तमा २ क ग च य—४ सप्तभिः ३ क ग य मन्वुतस्य मह-
त्तमः । प—न. मन्वुतसाहस्रान्न . ४ प ग च ज ट उ देव ५ क मेप्यति .

प्रतुराच ॥

यो यज्ञपुरुषो वेदो योगेशः परमः पुमान् ।
तस्मिंस्तुष्टे यदप्राप्यं किं तदस्मि जनादने ॥ ४८ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

श्रीलोकेश्वारादितं विष्णोर्मानसा यद्यद्विच्छति ।
श्रीलोकेश्वारादितं त्वानं किमु बल्लोत्तमोत्तमम् ४९
ध्रुव उवाच ॥

आराध्यः पवित्रो देवो भवतिः प्रथमस्य मे ।

मया तन्पवित्रोपाय यज्ञतन्व्यं नदृश्यताम् ॥ ५० ॥

यथा चाराधनं तत्र मया कार्यं महामनसः ।

प्रसादयुगुग्रासन्मे कथयन्तु महर्षयः ॥ ५१ ॥

कश्यप उवाच ॥

राजपुत्र यथा विष्णोराग्रापनपरिनेरः ।

कार्यमाराधनं तस्मै यथास्मिन्नेतुमर्हसि ॥ ५२ ॥

व्याधार्थादिगिलादिनं स्वाजपेत्प्रथमं ततः ।

तस्मिन्नेर जगद्भासि ततः शूर्वात्तं निधत्सु ॥ ५३ ॥

विष्णुपिपीपस् ।

ष्टावृदेयता ॥ ४८ ॥ मन्मथेन महत्मानेन श्रीलोकेश्वरो जन्म इतिवत् । धृतात्मना मन्मथानं जपालवेदि-
तिन्यानेन ह्यवरिधेयप्रार्थनां तत्र अरदितेन । यद्वि वासाधार्थानिगितानपीति प्रत्याहारो वर्धितः । तस्मिन्
जगद्भासिती धारण्योपा । एवमेवामिचिनेनेति । प्रत्ययमन्तविष्णुश्च प्यानं । मन्मथेनेति मन्मथिः । तदे-
वार्थमात्रनिर्भागं स्वरूपशून्यमित्येव समाधिरित्युक्तम् । धृतात्मनेति शरीरमभ्यन्तमामनं विभेदव्य-
धीधर्षीपस् ।

॥ ४८ ॥ प्राप्नोषीति । मन्मथा यद्यदिच्छति, मन्मथोरादि, तदपि प्राप्नोषि । किमु श्रीलोकेश्वरार्थानुभवो-
पमं म्यानं प्राप्नोषीति विष्णु वषण्यम् ॥ ४९ ॥ "मृच्छन्मन्मथमेवैकं पुंसः सर्वपापहरम् । सर्वलये-
धर्मवेधोः तदुत्तमं ध्रुवतते" ध्रुवः—आराध्यः पवित्र इत्यादि इत्याम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
वासाधार्थादिनि । वासाधार्थादिगिलादिना अष्टाहयोगमाश्विपक्षमाश्विनपूर्वमष्टमपञ्चमस्तुर्दिशानि । तत्र
प्रथमं वासाधार्थादिनं स्वाजपेदिदि तागास्तुष्टप्रार्थनिकप्रयत्नविधानेन यथाऽ यमनिषयामनमानावामपूर्व-

विष्णुपिपीपस् ।

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्राप्नोषीति । मन्मथेति इतः पूर्वमस्त्यमसि इति । किं पुनः शन्दमिति ॥ ४९ ॥
आराध्य इति । मथेति अनुपनीतव्याख्यामनो योग्यं जप्यं कृच्छति—जपत्यमिति ॥ ५० ॥ यथेति ।
यथेति जपाह्वयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ विष्णोराग्रापनपरिनेरः योसो जपस्याह्वयि मथेते जपस्तुर्दिशानि—
यामेति त्रिभिः । वासाधार्थादिनि । वासाधार्थादिनं स्वाजपेदिदि तागास्तुष्टप्रार्थनिकप्रयत्नविधानेन यथाऽ यमनिषयामनमानावामपूर्वः
सर्वविषयानारूपः प्रत्याहारोक्तः । विभेदं कुर्वित्त्वामनमानावामपूर्वः । तदर्थानन्याविषयार्थस्य
इत्याधर्षीपस् ।

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ मन्मथा यद्यद्विच्छति मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन । श्रीलोकेश्वर-
ार्थानुभवोपमं म्यानं प्राप्नोषीति किमु वषण्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ एवं मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन ।
मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन । मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन मन्मथेनेन ।
अष्टाहयोगमाश्विपक्षमाश्विनपूर्वमष्टमपञ्चमस्तुर्दिशानि—वासाधार्थादिगिलादिना । तत्र प्रथमं वासाधार्था-
दिनं स्वाजपेदिदि तागास्तुष्टप्रार्थनिकप्रयत्नविधानेन यमनिषयामनमानावामपूर्वः प्रत्याहार इति ।

[पाठ] १४ वदे ३ म वदेवर । क वदेर । ग म वदे । घ. द. ज. स ट—द. वदेव.
१ स २ ट वदेव. ४ म—मन्मथेना ५. म. दिच्छति. ६ म. म. त. स. ट—द. वदार्थानन्याविषयं.
* [अधर्षीपस्]

एवमेकाग्रचित्तेन तन्मयेन धृतात्मना ।

जस्रन्व्यं यन्निबोधैतन्नः पार्थिवनन्दन ॥ ५४ ॥

हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानव्यक्तरूपिणे ।

ॐ नमो वासुदेवाय बुद्धज्ञानस्यैस्वरूपिणे ॥ ५५ ॥

एतज्जनाय भगवाञ्जप्यं स्याद्युगो मनुः ।

पितामहस्तु पुरा तस्य तुष्टो जनार्दनः ॥ ५६ ॥

चिन्तनीयम् ।

राहित्यं वा दृशितमिति द्रष्टव्यं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ हिरण्यगर्भो महा । पुरुषो जीवः । प्रधानं मूल-
कृतिः । अन्वयं कारणं महा । एतानि रूपाणि यस्य विशन्ते स तयोक्तः । बुद्धं सर्वकारणविरहितं

धीपरीयम् ।

कप्रत्याहार उक्तः । तस्मिन्नेव निश्चलं धारणोक्ता बुधैवेति ॥ ५३ ॥ एवमिति । एवमनेन प्रकारेण ।
एकामचित्तेनेति पूर्वोक्तपद्मसाध्यं ध्यानमुक्तं । तथा च वक्ष्यति “तत्रप्रत्यक्षैवैका सन्ततिभ्रान्त्यनिरुद्धा ।
तद्भ्रान्तं प्रथमैरङ्गैः प्रक्षिभिष्पाशते रूप” इति । तन्मयेनेति समाधिकृतः । धृतात्मनेति पुनर्लक्ष्यक्षेप-
प्राप्ती तत्परिहाय चित्तस्थैरे प्रयत्न उक्तः । तदुक्तं श्रीमद्रीतासु “यतो यतो विश्वरति मनस्यभ्र-
मस्विरम् । ततस्ततो नियन्वैतदात्मन्वेव यज्ञं नयेन्” इति ॥ ५४ ॥ हिरण्यगर्भेति । हिरण्यगर्भो
महा । पुरुषो विष्णुः । प्रधीयते प्रक्षिप्यते इत्युक्तौ विश्वमनेनेति प्रलयहेतुः प्रधानसंज्ञः कालः ।
अन्वयस्तेषां वक्ष्यायां नियन्ता । त्रिगुणा भावा शक्तिः कारणमात्मा । ॐ नमोऽन्वयत्वरूपवेति पाठान्-
न्तरेऽन्वयकं विश्वमेतानि रूपाणि सन्ति यस्य तस्यै । एवमादिकेषु सत्स्वपि बुद्धज्ञानात्मकं समाप्त
अच्युत एवास्ति यस्य तस्यै । ओंकारप्रतिपाद्याय नम इति मन्त्रार्थः । मन्त्रसु “ॐ नमो भगवते

विष्णुविनीयम् ।

तस्मिन्नेवेति बुभाष्ये धारणा ॥ ५३ ॥ एवमिति । धृतात्मनेति । यथाई शौचादिषु कृत्यत्रेनेषी
नियमः । एकामचित्तेनेति ध्यानम् । तन्मयेनेति समाधिः । इत्यष्टाङ्गयोग उक्तः । तस्य धैर्येण
योगिन इति हि योगित्वं वक्ष्यति ॥ ५४ ॥ हिरण्येति । “हिरण्यमस्य गर्भोऽभूद्विरण्यस्त्वपि गर्-
भेजः । तस्माद्द्विरण्यगर्भं च पुत्राणाम्नाः प्रपश्यते ।” इति भारतोक्त्या द्विरण्यगर्भस्यैवैतन्निरुद्धत्वाद् द्विर-
ण्यगर्भं तद्भाषणं गर्भं यस्य स हिरण्यगर्भः । स चात्र पुरुषाविसमभिन्याहारात्कालात्मा शेषः । द्विर-
ण्यगर्भः प्रथमव्यष्टिपुरुषः । समद्विरिति केचित् । अथ द्वादशशतमस्यो विवश्रितः सैवार्पितु ध्रुवस्त

ब्रह्मजैवीयम् ।

तस्मिन्नेव निश्चलं बुधैवेति धारणोक्ता ॥ ५३ ॥ एवमनेन प्रकारेण । एकामचित्तेनेति पूर्वोक्तपद्मसाध्यं
ध्यानमुक्तं । तन्मयेनेति समाधिकृतः । धृतात्मनेति चित्तक्षिप्ये प्राते तत्परिहाय चित्तस्थैर्यप्रयत्न
उक्तः ॥ ५४ ॥ हिरण्यगर्भो महा । पुरुषः तदन्वयजीवसद्वः । प्रधानं प्रकृतिः । व्यक्तं महद्वादिपार्थजा-
तरुषं । निरुप्यत्त्वाद्दृष्टमन्वयं प्रतिमास्थानमपिष्ठानं यस्य तस्यै । ओमित्यादिना वासुदेवधारणाश्र-
मस्य उच्यते । वासुदेवापेत्यतः पूर्वं भगवत इति पदेन मन्त्रस्य द्वादशाक्षरत्वं । तस्य भागवत-ऽन्वयार्थस्यै-
बुद्धज्ञानस्यैवैतन्नकथनेन सूचितं । मन्त्रस्यातिरहस्यत्वात्तदुक्तिः । एतज्जन्वं तव बुद्धदेवतामप्रत्यान् श-

[पा०] १ उ. प्रधानाव्यक्तरूपिणे. २ घ. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । (श्रीप. पा.) ॐ नमोऽन्वयत्वरूपाय. ३ ग.

. ४. २—३. साधयित्ते.

ददौ यथाभिलषितां सिद्धिं त्रैलोक्यदुर्लभाम् ।
तथा त्वमपि मोषिन्दं तोषयैत्सदा जपन् ॥५७॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सतम्पुरोपवनासिंघेय यमुनातटस्थं मित्वा हरिताम्रिस्वयं सवपापदरं मधुवनं प्राप्य भुषम् उपभरन् ॥ १ ॥ भुवस्तानिचोरतवधवेया भुवःपैः देवैः स्यामाधिभद्राव सृष्टानु सर्वनाथानु वित्रीनामु देवानां श्रीहरिनाम-
मादिरचनं ॥ २ ॥ ततो भुवत्पत्न्या सुहस्र धीमतावतो मधुवनगमनं ॥ ३ ॥ भुवेण कृता धीमतावत्सुनिः ॥ ४ ॥
भगवता श्रीनारायणेन भुषाय भुवपदानम् ॥ ५ ॥ भुवोपाख्यानध्वजलक्ष्मणम् ॥ ६ ॥

श्रीपरायण उवाच ॥

निश्चर्म्यतदशेषेण मंत्रेण नृपतेः सुतः ।

निर्जगाम वनात्सत्ताम्रणिपत्य स तानृषीन् ॥१॥

कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानस्ततो द्विज ।

मधुसंज्ञं महापुण्यं जगाम यमुनातटम् ॥ २ ॥

पुनश्च मधुसंज्ञेन दैत्येनाधिष्ठितं यतः ।

ततो मधुवनं नात्ना ख्यातमत्र महीवले ॥ ३ ॥

हत्वा च लणं रक्षो मधुपुत्रं महाबलम् ।

शशुभो मधुरां नाम पुरीं यत्र चकार य ॥ ४ ॥

यत्र वै देवदेवस्य गाधिभ्यं हरिमेधगः ।

मर्वपापदरे तमिस्तपस्तीर्थं चकार सः ॥ ५ ॥

विष्णुभीषम् ।

ज्ञानं स्वभागे विनते समै ॥ ५५ ॥ इति श्रीचित्सुरमुनिविरचितायां श्रीविष्णुपुराणविष्णुनां प्रथमांशे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पुनश्चमधुसंज्ञेनेति । कैटभसहायव्यतिरिक्तेन मधुनाम्ना दैत्येनेति यावन् ॥ ३ ॥ हरिमेधमः हरिसं-
धीपरीषम् ।

धागुदेवाय" इति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीपरम्यमिविरचितायामात्मप्रवाशाशाख्यश्रीवि-
ष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

निसम्भेति । तस्मात्पुरोपवनात्निर्जगाम ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यत्रेति । हरतीति हरिः सर्वदुः-
खिणुविशीषम् ।

यन्मन्त्रोपदेशसिद्धेः । स तु रहस्युपदेशव्यत्यादय यथापाठं न पठितः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ददापिति ।
तथात्वमिति सुहस्रदेवतामणो हि शीघ्रं सिद्धयति ॥ ५७ ॥ इति श्रीविष्णुचिन्तापरिवरचितायां वि-
ष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यत्रेति । हरिमेधमः हरिः पापारिणी स्वर्णम् शुद्धा मेधा यन्म म
दत्ताशेषीषम् ।

दिति षट्ठतीति भावेनाह—एतदिति ॥ ५६ ॥ इति धीरुताश्रेयाचार्यविरचितायां मुषोभिन्न्याग्यश्री-
विष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

तस्मात्पुरोपवनात् ॥ १ ॥ यमुनातटं यमुनातटभवनं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हरतीति हरिः ।
रथमभीषम् ।

रिनसि नार्मात्ययः ॥ ४६ ॥ इति श्रीरत्नगर्भभद्राचार्यविरचितश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायाम् प्रथमांशे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भूरोऽत्र मधुरां प्राप्य हरिमीज इतीति ॥ यथापदवर्धवधिप्रान्तुत्वा स्वपत्रमानराव ॥ पुनश्च मधु-
संज्ञेनेति । पूर्वं कैटभेन सह मधुनामोत्पन्नः । पुनश्च मधुसंज्ञेन ततोऽप्येनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ मरुत्पिधिः

मरीचिमुग्धैर्मुनिभिर्यथोद्दिष्टमभूत्तथा ।
 आत्मन्यशेषदेवैर्दं श्वितं विष्णुमन्यत ॥ ६ ॥
 अनन्यचेतमस्तस्य ध्यायतो भगवान्हरिः ।
 सर्वभूतगतो विप्रं सर्वभावगतोऽभवत् ॥ ७ ॥
 मनस्त्वम्यिते तन्मिन्विष्णोर्मा मेत्रेय योगिनः ।
 न शशाक धरा भारमुद्रोढुं भूतपारिणी ॥ ८ ॥
 वामपादस्थिते तस्मिन्ननामार्थेन मेदिनी ।

द्वितीयं च ननामार्थं स्थितेर्दक्षिणतः स्थिते ॥ ९ ॥
 पादाद्गुह्येन सर्पाद्य यथा म यगुषां स्थितः ।
 तदा सेमस्ता यमुषा चण्डाल मह परंतः ॥ १० ॥
 नयो नदाः ममुद्राय संक्षोभं परमं ययुः ।
 वस्त्रोभादमगः क्षोभं परं जग्मुर्महामुने ॥ ११ ॥
 वामा नाम तदा देवा मेत्रेय परमातुलाः ।
 इन्द्रेण सह संमध्य ध्यानभङ्गे प्रचक्रमुः ॥ १२ ॥

विष्णुषीघ्रः ।

शस्त्र ॥ ५ ॥ मरीचिमिश्रैः मरीचिसहितैः । सर्वापिभिरिति यावत् ॥ ६ ॥ सर्वभावगतः सर्वविश-
 दीर्घावत् ।

ग्रहारिणी यद्विषया मेधा हरिमेधाः तस्य हरिमेधसः “नित्यमग्निप्रजापतेधयोः” इति शाल्वक्यात्
 ॥ ५ ॥ मरीचिमिश्रैरिति । मरीचिमिश्रैः मरीचिमुग्धैः । यथोद्दिष्टमुपरिष्ठम् । अनन्यत दृश्यौ ॥ ६ ॥
 अनन्यचेतस इति । सर्वभावगतः सर्वभावेन विश्वरूपेण तस्मिन्नां गतः प्राप्नोऽभवत् ॥ ७ ॥
 तत्र च गद्गारमुद्रोढुं भूर्नामत्रोदित्याह—मनस्यवस्थित इत्यारिभिः ॥ ८ ॥ वामपादेति । वामेन पादेन
 स्थिते तन्मिन्मेदिनी अर्धभागतो जनाम अवनताऽभूत् । दक्षिणतः दक्षिणेन पादेन स्थिते तन्मिन्
 स्थितेर्द्वितीयं दक्षिणमर्थं ननाम ॥ ९ ॥ पादाद्गुह्येनेति । यदा सः पादाद्गुह्येन च यगुषां मध्यतः
 सर्पाद्य आश्रम्य स्थितः तदा समस्ता यमुषा चण्डाल ॥ १० ॥ नद्य इति । नद्यादयः क्षोभं शशाकः
 कःशोभात् नद्यादीनां शोभादमगः इन्द्रादयः परं क्षोभं जग्मुः प्रायाः ॥ ११ ॥ नयो देवैरनेनरथा
 विप्रे कियमाणे ताममाधेरप्सुत्यानलक्षणम् अनिदार्तामाह—वामा नामेशारिणा । एवं सर्वान्नां माया-
 विष्णुषीघ्रीवत् ।

हरिमेधाः तस्य हरिमेधसः । छान्दस्यारग्निप्रत्ययः ॥ ५ ॥ मरीचिमिश्रैरिति । अनन्यत दृश्यौ
 ॥ ६ ॥ अनन्यचेतस इति । सर्वभावगतः विश्वरूपेण विषयतयाऽऽर्जिभूतः ॥ ७ ॥ मरि-
 चैरिति । न शशाकैरिति शारिमायमिन्द्रियार्थारिण्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ वामा इति । वामाः

इत्यार्षीवत् ।

सर्वपापहारिणी मेधा यद्विषया न हरिमेधाः तस्य विष्णोः । नित्यमग्निप्रजापतेधयो रिति शाल्वक्यं ।
 स ध्रुवः ॥ ५ ॥ यथोद्दिष्टमुपरिष्ठमभूत्तथा यथांरति संवत्स्यः । प्रसक्त्या दृश्यौ ॥ ६ ॥ सर्वभावगतः
 सर्वभावः सर्वस्यै पूनोरं हेतु रूपेण गतो विश्वरूपतः ॥ ७ ॥ नद्यः इति नद्य आह—ननर्थाति ॥ ८ ॥
 वामेन पादेन स्थिते तन्मिन्मेदिनी अर्धभागतः जनाम अवनताऽभूत् । दक्षिणतः दक्षिणेन
 पादेन स्थिते तन्मिन् मेदिनी अर्धभागतः दक्षिणार्थं ननाम ॥ ९ ॥ पादात् पादाद्गुह्येन यगुषां
 मध्यतः सर्पाद्य आश्रम्य स्थितस्त समस्ता यमुषा चण्डाल ॥ १० ॥ क्षोभं क्षोभं नद्यादयः

इत्यार्षीवत् ।

कृष्माण्डा विविधै रूर्पैर्महेन्द्रेण महामुने ।
समाधिभङ्गमत्वन्तमारब्धाः कर्तुर्मातुराः ॥१३॥
सुनीतिर्नम तन्माता सास्त्रा तत्पुरतः स्थिता ।
पुत्रेति करुणां वाचमाह मायामयी तदा ॥१४॥
पुत्रकास्त्रान्निवर्तस्व शरीरात्ययदोरुणात् ।
निर्वन्धतो मया लब्धो बहुभिस्त्वं मनोरथैः १५ ॥
दीनामेकां परित्यक्तुमनाथां न त्वमर्हसि ।
सपत्नीवचनाद्दत्त क्षणतेस्त्वं गतिर्नम ॥ १६ ॥

कृ च त्वं पञ्चवर्षीयः कचैतदारुणं तपः ।
निवर्ततां मनः कष्टान्निर्वन्धात्कलवर्जितात् १७ ॥
कालः क्रीडनकानति तदन्तोऽध्ययनस्य ते ।
ततः समस्तभोगानां तदन्तो चेप्यते तपः ॥ १८ ॥
कालः क्रीडनकानां यस्तप वालस्य पुत्रक ।
तस्मिन्स्त्वभिच्छसि तपः कि नाश्यात्मनो रतः
मर्त्रीतिः परमो धर्मो वयोवस्थाक्रियाक्रमम् ।
अनुवर्तस्व मा मोहान्निवर्तास्माद्धर्मतः ॥ २० ॥

विशुद्धीयम् ।

गतः ॥ ७ ॥ कृष्माण्डाः भूवगणविशेषाः ॥ १३ ॥ व्रीडनकानां व्रीडानां कालोऽवसरः । तस्मिन्काले तपसे आत्मनाशाय इत्थं किमिति रत इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ वयोवस्थानुष्णाविया वयोवस्थाधीधरीयम् ।

स्वित्तेतप्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ १२ ॥ कृष्माण्डा इति । कृष्माण्डाः केचित्पुत्रदेवाः ॥ १३ ॥ सुनीतिरिति । सास्त्रा अश्रुमती सती ॥ १४ ॥ पुत्रकेति । शरीरस्वात्ययेन दारुणातीव्रात् निर्वन्धतः अस्मात्तपोनिर्वन्धाश्रिवर्तस्व ॥ १५ ॥ दीनामिति । सपत्नी वचनात्कुन्दस्वन् मां त्यक्तु नार्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मर्त्रीतिरिति । वयो मर्त्रीतिर्मत्तोप्य तत्र परमो धर्मः, अतः 'कालः

विष्णुचिन्तीयम् ।

स्वायम्भुवमन्वन्तरे देवाः ॥ १२ ॥ कृष्माण्डा इति । कृष्माण्डा उपदेवभेदाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ केति । निर्वन्धोऽभिनियेशः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मर्त्रीतिरिति । वयोवस्थावृत्ताप्रेयीयम् ।

चित्तव्याकुलतां ॥ ११ ॥ परमाकुलाः दुःखाः । प्रचक्रुः कर्तुमुद्यताः ॥ १२ ॥ महेन्द्रेण नियुक्ता इति शेषः । कृष्माण्डाः केचित्पुत्रदेवाः । अन्यैश्च विविधैरूर्पैः समाधिभङ्गं कर्तुमारब्धा आरब्धवन्तः । आतुराः लोकक्षोभणव्यग्रचित्ताः ॥ १३ ॥ सास्त्रा अश्रुमुग्धी सती । मायामयी देवैर्मायया निर्मिता ॥ १४ ॥ शरीरस्य व्यथा दस्मात्स शरीरव्यथः सत्तात्वीदारुणश्चैत्थि विग्रहः । तस्माद्दारुणातीव्रात्स्मात्तपोनिर्वन्धाश्रिवर्तस्व । शरीरव्यथेति पाठे शरीरव्यथेन दारुणात् । बहुभिर्मनोरथैरेकैर्मनोरथैर्मया लब्धः ॥ १५ ॥ सपत्नीवचनान्मा त्यक्तुं नार्हसि ॥ १६ ॥ कष्टात् दुःखकरान् । तपोनिर्वन्धान्ननोनिवर्ततां ॥ १७ ॥ क्रीडनकानां व्रीडानां । आत्मनो देहस्य ॥ १९ ॥ वयो वयोवस्थाक्रियाक्रममनु वयोऽवस्थोपिविद्ययाप्रमानुसारेण 'कालः व्रीडनकानां' इत्यादिमहुक्तेन मर्त्रीतिः मर्त्रीतिसपादनमेव तत्र परमो धर्मः । अतो मामनुवर्तस्वैत्यास्मादकालतपोनिर्वन्धरूपादधर्माज्जातं मोहं दुरामहं निवर्त निवर्तय

[पा०] १ व—ग ट ष ज झ ङ रूपै र्गहेन्द्रेण २ ठ मातुरा ३ क ष ष ङ ज—ठ शरीरव्यथ ।

[वृत्ता० पा०] शरीरव्यथ ४ रा कारणार्थ ५ क मालश्रीडनकाल से ६ ज ट ठ तथैवाप्ययनस्य, ७ क ज—द, तस्मिन्स्त्वभिच्छस्यति किं । छ ग ड च तस्मिन्स्त्वभिच्छस्यति किं । च तस्मिन्स्त्वं तपते यत्र ८ [धि० नि० पा०]

मर्त्रीत्या परम धर्म ९ क—छ क ङ विवर्ता

परित्यजति वत्साद्य यद्येतन्न भवत्सपः ।
त्यक्षाम्यहमिह प्राणास्ततो वै पश्यतस्तव ॥२१॥

श्रीपराशर उवाच ॥

तां प्रलापनतीमेवं वेम्पासु लविलोचनाम् ।
समाहितमना विष्णौ पश्यन्नपि न दृष्टवान् २२ ॥
वत्स वत्स सुधोराणि रक्षास्वेतानि भीषणे ।
वनेऽभ्युद्यतशस्त्राणि समायान्त्वपगम्यताम् २३ ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ साऽथ रक्षास्त्राविर्ष्युस्ततः ।
अभ्युद्यतोप्रशस्त्राणि ज्वालाभालाकुलैर्मुखाः २४ ॥
ततो नादानतीवोग्रात्राजपुत्रस्य ते पुंरः ।
सुमुनुर्दीप्तशस्त्राणि भ्रामयन्ती निशाचराः ॥२५॥

शिवाय शतशो नेदुः सज्जालाकवलैर्मुखाः ।
नासाय तस्य बालस्य योग्ययुक्तस्य संवेदा ॥ २६ ॥
हन्यता हन्यतामेप छिद्यता छिद्यतामयम् ।
भक्ष्यता भक्ष्यता चायमित्यूचुस्ते निशाचराः
तेवो नानाविधानादान् सिंहोष्टमकराननाः ।
नासाय राजपुत्रस्य नेदुंस्ते रजनीचराः ॥ २८ ॥
रक्षासि तानि ते नादाः शिनास्तान्यापुधानि च ।
गोविन्दासक्तचिपस्य यदुनेन्द्रियगोचरम् ॥२९॥
एकाग्रचेता सततं विष्णुमेवात्मसश्रयम् ।
दृष्टान्पृथिवीनाथपुत्रो नान्यं कथञ्चन ॥ ३० ॥
ततः सर्वासु मायासु विलीनासु पुनः सुराः ।
संक्षोभ परमं जग्मुस्तत्पराभवशङ्कितः ॥ ३१ ॥

पि सुधीयम् ।

क्रिया । तत्कनात्तदनुसारेण ॥ २० ॥ ज्वालाएव कण्ठ तत्तद्विहितानि सज्जालकनलानि । ते गुणै
धीपतीयम् ।

नीटनवाना ते' इत्यादिना मनुक्त यद्येतस्मानुरूप क्रियाणां जन्ममनुवर्तस्तेत्यर्थ ॥ २० ॥ २१ ॥
तामिति । धापरैरधुभिराविले छिन्ने विलोचने यस्यास्ता । पश्यन्नपि उन्मीलितनेत्रोऽपि न दृष्टवान् ।
विष्णौ समाहितमनस्त्वत्वादिति भाव ॥ २० ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शिवा इति । शिवा भैर
वाश्च ज्वालाएव कण्ठ प्राप्त तत्तद्विदैर्मुखाः नान् चतु ॥ २६ ॥ २७ ॥ तव इति । सिद्धो
ष्टमकराणामिव जाननानि येषां ते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तत इति । तन्माद्य पराभव स्वप्न-
विष्णुचिधीयम् ।

क्रियाक्रमम् बभोवस्मासु चोदित नियान्तम् । निवर्तास्मान्धर्मव इति । "वृथा तीर्थं वृथा दानं वृथा
जप्यं वृथा हुतम् । स जीवति वृथा मल्लन्वस्य माता सुदुःखिता ।" इति पुराणबचनान् । मद्रिद्वन्द्व-
कालतपश्चरणरूपावधर्माभिवर्तस्वेति भाव । मत्कीला परम धर्ममिति पाठे बभोवस्त्वन्क्रियाक्रमरूप
परम धर्म मत्कीलाऽनुवर्तस्व । स्वधर्मो हि मातापितृगुरुधर्माजोत्कृष्यते अपितु तत्सम्भलौघोत्पद्यते
"कदैते ह्यनुजानीषु धर्मलोकाविर्गर्हितम् । स धर्म इति गन्दव्यो नान् कार्या विचारणा" इति
भारतवोते ॥ २० ॥ २१ ॥ तामिति । पश्यन्नपि व्यापारितचक्षुरिन्द्रियोऽपि प्रयुक्तवाहोन्द्रियोऽपिवा
दत्तावधीयम् ।

त्यजेत्यर्थ । अन्वित्युभयत्र सपश्यते ॥ २० ॥ धापरैरधुभिराविले छिन्ने विलोचने यस्यास्ता । पश्य-
न्नपि उन्मीलितलोचनोऽपि । विष्णौ समाहितमना यत ॥ २२ ॥ सज्जालाकण्ठे ज्वालाएव कण्ठ
प्राप्त तत्तद्विदैर्मुखाः रक्षिवा शिवा नेदु ॥ २६ ॥ सिंहोष्टमकराणामिवाननानि येषां ते ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ पृथिवीनाथपुत्रो ध्रुव ३० ॥ सर्वासु मायासु विलीनासु नष्टासु सर्तापु । पुनस्तत्पराभ-
रत्नगर्भीयम् ।

तामित्यर्थ ॥ १७ ॥ योगयुक्तस्य सनाधियुक्तस्य ॥ २६ ॥ आत्मसश्रय स्वहृदि निविष्ट ॥ ३० ॥

[पा०] १५ प व न ट—ट धापरैरधुभिराविलोचनम् २ न पुन १ व—उ तवत । उ सखा ४ न
तथा नानाविधा मत्सा ५ क स चक्रुव

वाक्षार्थनिरपेक्षं ते मयि चित्तं यदाहितम् ।
तुष्टोऽहं भवतस्तेन तद्गुणीष्व वरं परम् ॥ ४३ ॥

पराशर उवाच ॥

श्रुत्वेत्थं यदिदं तस्य देवदेवस्य बलकः ।
उन्मीलितालो दृष्टे ध्यानदृष्टं हेरिं पुरः ॥ ४४ ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गचरासिधरमच्युतम् ।
किरीटिनं समालोक्य जगाम शिरसा महीम् ४५
रोमाश्विताह्नः सहसा साध्वसं परमं गतः ।
सावाय देवदेवस्य स चक्रे मानसं श्रुवः ॥ ४६ ॥
किं वदामि स्तुतावस्य केनोक्तेनास्य संस्तुतिः ।
इत्याकुलमतिर्देवं तमेव शरणं ययौ ॥ ४७ ॥

ध्रुव उवाच ॥

भगवन्वादि मे वोरं तपमा परमं गतः ।
स्तोतुं तदहमिच्छामि वरमेनं प्रयच्छ मे ॥ ४८ ॥
श्रौतौर्धैर्येदंतत्त्वैर्ज्ञायते यस्य नो गतिः ।
तं त्वां कथमहं देव स्तोतुं शत्रोमि बालकः ४९
त्वज्जक्तिप्रवर्णं क्षेत्रत्परमेश्वर मे मनः ।
स्तोतुं प्रवृत्तं त्वत्पादौ तत्र प्रज्ञां प्रयच्छ मे ५०
श्रीपराशर उवाच ॥
शङ्खप्रान्तेन गोविन्दस्तं पस्पर्श कृताञ्जलिम् ।
उत्तानपादतनयं दिनवर्यं जगत्पतिः ॥ ५१ ॥
अथ प्रसन्नवदनः स क्षणाद्युपनन्दनः ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा भूतधातारमच्युतम् ॥ ५२ ॥

भीष्मटीकम् ।

पदानि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वाक्षार्थेति । यद्यस्मादाहितं समाहितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ शङ्ख-
चक्रेति । चतुर्भुजेषु शङ्खादिपरं । कक्षादौ घरासिधरे श्रेष्ठरत्नपरं । शिरसा महीं जगाम दण्डवत्प्रणतो
बभूव ॥ ४५ ॥ रोमाश्विताह्न इति । सावाय स्तोत्राय मानसं चक्रे ॥ ४६ ॥ किं वदामीति । तत्र
शङ्खादिभिरपिज्ञातपरदेवस्य स्तुतौ विषये बालोऽहं किं वदामि । केन सार्धतमस्त्वेनोक्तेनास्य एव स्तुतिर्भ-
वेदिति व्याकुलमतिस्तमेव शरणं ययौ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ शङ्खप्रान्तेनेति । सर्वदेवमयस्य
शङ्खस्य प्रान्तेन वेदान्तभागेन परमेश्वरत्वप्रतिपादकेन “ब्रह्मभयेन कम्बुना परस्मै” इति भीष्मटीकाः
॥ ५१ ॥ तत्र इति । प्रसन्नवदनः प्राप्तज्ञानत्वाच्छोभतेऽस्य गुणम् । “य एनं वेदेति मरुविद इव

विष्णुविपीवम् ।

स्थानानि ॥ ४० ॥ भगवामिति । तन्मयत्वेन ध्रुवस्य तदेकविषयचित्तत्वेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
श्रुत्वेति । ध्यानदृष्टिर्हेरिं पुरः यथाध्यानं धर्हिदृष्टवान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ किं वदामीति । किं
वदामि किं वाक्यं वदामि । केनोक्तेनार्थेन ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ जगतेति । “विष्णोः
दक्षप्रवेपीवम् ।

॥ ४२ ॥ यद्यस्मादाहितं स्थापितं ॥ ४३ ॥ ध्यानदृष्टं अन्तर्ध्यानदृष्टं । घटिः पुरः पुरतो दृष्टे ॥ ४४ ॥
शिरसा महीं जगाम साष्टाङ्गप्रणामं कृतवान् ॥ ४५ ॥ रोमाश्विताह्नः सुकनित्तनरीः ॥ ४६ ॥
अस्य स्तुतौ विषये किं वदामि किं वाक्यं वदामि । केनोक्तेनार्थेन अस्य स्तुतिर्भवेदित्याकुलमतिः तमेव
देवं शरणं ययौ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ हेरेव जानातीति शाः सर्वज्ञानैः शैः । गम्बजद्वि गविः । तत्र
सार्धतं सारस्वतेन नोशाक्ये ॥ ४९ ॥ स्वत्पादौ स्तोतुं प्रवृत्तं ॥ ५० ॥ तत् सर्वदेवमिच्छानभूतशङ्खप्रान्-
न्तेन शङ्खस्य प्रान्तेन पस्पर्शे । कण्ठे इति शेषः । “कृताञ्जलिं मङ्गलभयेन कम्बुना परस्मै पादं कृपया
सम्भविषम् ।

तेसादित्तिशेषणाभ्यां सात्त्विक्भावाः सृष्टिाः । तैश्चान्वाप्य मानसं यत्ने ॥ ४६ ॥ परमार्थतः तुष्टः ।

[पाठः] १ [ति० वि० वा०] ध्यानदृष्टिः । २ म. दृष्टिः । ३ त. य—व. तन्मयदृष्टिः । ४ म—र. त. मय
प्रणो. ५ वा. म. सार्धतैर्बलवत् । क. सार्धतैर्बलवत् । ६ एतन्मयैव दत्तमेवासात्त्वेन ज्ञानपातयति प्रथममिति मणी ।

ध्रुव उवाच ॥

भूमिरापोऽजलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
भूतादिरादिप्रकृतिर्यस्य रूपं नतोऽस्ति तम् ॥ ५३ ॥
शुद्धः सूक्ष्मोऽखिलव्यापी प्रधानात्परतः पुमान् ।
यस्य रूपं नमस्तस्मै पुरुषाय गुणात्मने ॥ ५४ ॥

भूतादीनां समस्तानां गन्धादीनां च शाश्वतः ।
शुद्धादीनां प्रधानस्य पुरुषस्य च यैः परः ॥ ५५ ॥
तं ब्रह्मभूतमात्मानमशेषजगतः पतिम् ।
प्रपद्ये शरणं शुद्धं त्वद्रूपं परमेश्वर ॥ ५६ ॥
बृहत्त्वाद्ब्रह्मणत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितम् ।
तस्मै नमस्ते सर्वात्मन्योगिचिन्त्याविकारिणे ५७ ॥

किङ्करीयम् ।

॥३४॥ भूतादिः अहङ्कारः । आविष्कृतिः मूलप्रकृतिः ॥ ५३ ॥ बृहत्त्वात्सर्वगतत्वात् ब्रह्मणत्वात् सर्वबुद्धि-
श्रीघरीयम् ।

सौम्य ते मुखं भाति" इति श्रुतेः । भूतानां धातारमन्त्रुतं तुष्टाव । सर्वोऽश्वस्मिन्स्थानार्थित्वान् ॥ ५२ ॥
भूमिरिति । भूम्यादीनि सूक्ष्मरूपाणि दश । मन इत्येकादशेन्द्रियोपलक्षणम् । बुद्धिर्महत्तरत्वं । भूतादि-
रहङ्कारः । आविष्कृतिर्मूलप्रकृतिः । इत्येवं चतुर्विंशतितत्त्वानि यस्य रूपं तं नतोऽस्ति ॥ ५३ ॥ शुद्धः
इति । प्रधानात्परस्तादृशवन्ता । गुणात्मने गुणसाक्षिणे ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ बृहत्त्वादिति । बृह-

विष्णुचिन्तीयम् ।

शुद्धः" इति भगवच्छास्त्रे अन्नमूपणाध्याये च दर्शितान् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ भूमिरिति । भूम्यादिग्रहणं
तन्मात्राणामप्युपलक्षणम् । मनोमहर्षणं दशेन्द्रियाणां । बुद्धिः महान् । भूतादिरहङ्कारः । आविष्कृतिः
प्रधानम् ॥ ५३ ॥ शुद्ध इति । शुद्धः स्वतः । अखिलव्यापी प्रतिधेय व्यापी ज्ञानेन वा व्यापी ।
गुणादिन इति पाठान्तरम् । गुणाशी गुणमोक्षा ॥ ५४ ॥ मूलरूपमाह—भूतादीनामिति । पुरषो
ब्रह्मः ॥ ५५ ॥ तमिति । ब्रह्मभूतमपहृतपाप्मत्वादिब्रह्मधर्मयुक्तम् । अशेषजगतः परमिति पाठान्तर-
म् । अशेषजगतः पर "स सर्वोऽन्पाप्मनोऽपहृता सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठयम् स्वाराज्यमाधिपत्य च
पर्येति, ययवेवेद् स स्वाराज्यवति आप्नोति स्वाराज्यम्" इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥ दिव्यरूपमाह—शुद्ध-
दत्ताश्रीघरीयम् ।

कपोले" इति भागवतोक्तेः ॥ ५१ ॥ प्रमन्नबदनः आविर्भूतज्ञानवान् ॥ ५२ ॥ भूम्यादिग्रहणेन तन्मा-
त्राणामप्युपलक्षणं । मनोमहर्षणेन इतरदशेन्द्रियाणां । बुद्धिः महत्तरव भूतादिरहङ्कारः आविष्कृतिः
मूलप्रकृतिरित्यन्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि यस्य रूपं प्रतिमा । तं नतोऽस्ति ॥ ५३ ॥ शुद्धः स्वतएव
प्रकृतिहेतुपरहितः । प्रधानात्प्रकृतेः परमः उत्तमः । तन्निवृत्तत्वात्पुमान् परमपुरषः परमात्मा यस्य रूपं
स्वरूपं तथै । गुणादिने शुभमोक्षे पुरुषाय नमइत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ शाश्वतः शश्वदेकप्रकारः । शुद्धादीनां
बुद्धिर्महत्तरत्वं आदिप्रदाहरङ्कारस्येन्द्रियाणां च ग्रहणं । पुरुषस्य चतुर्मुखास्य ॥ ५५ ॥ ब्रह्मभूतं परमाद्
भूत । आत्मानं परमात्मानं । त्वद्रूपं त्वत्स्वरूपं ॥ ५६ ॥ ब्रह्मभूतमित्युक्तं तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
संगर्भियम् ।

अखिलव्यापी विष्णुः । परतः पुमान् जीवो यस्य रूपं । गुणादिने गुणसाक्षिणे । अगुणात्मन इति
पाठः ॥ ५४ ॥ अशेषजगतः परमित्यस्य विवरणम् भूतादीनां भूतादीनां गन्धादीनां विषयाणामित्यादि
॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यथा अङ्कुररूपेण संभूतो बीजादेव समुच्छ्रित्वि विस्तारं च याति त्वत्तो जगदपि

[पा०] १ घ ५—उ ठ ड उपसाय गुणादिने । क ल गुणाभाविनादिने । [रत्न० पा०] पुरुषाद्युपलक्षणने.
२ क प ड. ज ट—३. भूतादीना ३ क यत्पर ४ उ ज. स ट—३. परम् ५ ग विष्णो. ६ क—उ. कावत्

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । | सर्वव्यापी भुवःस्पर्शादित्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥५८॥

विष्णुसीधम् ।

हेतुत्वान् ॥ ५७ ॥ भुवःस्पर्शादिति ॥ भूमव्योऽत्र स्थानगानपरः सेनोपाधिभूतस्थानसम्बन्धन्तरेणाज्या-
वृत्तादिवसतिप्रम्य 'अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं' इति स्थानसंयन्धलेनाज्याव्यभानं दर्शयति । एवम् मुक्तिप्रद-

श्रीधरीधम् ।

एवात्मवैगतत्वान् । शृंगशर्यात्संघर्षनेत्वान् । विचारवभ्रभवतीत्वविचारणम् । योनिचिन्तं च तद्विचार-
वेष योनिचिन्ताविचारणम् । हे योनिचिन्तेति वृध् पदं वा ॥ ५७ ॥ शृण्वं शृणुत्वं च रिदृ-
णन् पुरुषभूतार्थेन स्मृति—सहस्रशीर्षेति । सहायित्वपरिनिवाणानुपलक्षणं । सहस्रम् अपरिमितानि
शीर्षाणि यत्न विश्वरूपम् सः । मात्ममशीर्षि यत्न सः । सत्त्वं पादा यत्न सः । भुवः स्पर्शादिति
स्वच्छोपे पञ्चमी । दशाङ्गुलमित्याधिगनात्रपरं । सावरणं महापण्ड एष्ट्याऽभिध्याय तद्विषयम् निरप-

विष्णुविषीधम् ।

एवादिदि । "समस्तान्मन्त्रावशैता मृष यत्र प्रविष्टिताः" इत्यारिना शृण्वं शृणुत्वं पौषं । 'मृ'
श्रद्धा माताभावं' इति प्रथमंशतरे । 'सर्वैरूपरूपार्थ' इत्यविचारित्वमुक्तम् । एतामुक्त्येवादिना रिभू-
तेर्नित्यत्वे सति वा चिन्ता विमदादिनित्यत्वे ॥ ५७ ॥ दिव्यस्वरूपाद्—मात्मशीर्षेति । अनेन
पुरुषस्य ज्ञानज्ञान्तोमानन्तं तत्करीभूता व्याप्तिश्च प्रणिपातते । अत्र सहाय्यमध्योऽनन्तरचनः । शीर्ष-
मक्ष्य सर्वाङ्गमलक्षोपलक्षणम् । अतोऽत्र शीर्षशब्दः शिरसो ज्ञानरमेन्द्रियाणामाधारत्वात् सत्ता-
र्याणां ज्ञानज्ञानीनामुपलक्षणः । 'शीर्षेन्द्रसीनि' शिरसज्ज्ञस्य शीर्षेन्भावः । तथा निरुक्त मात्रणे
शिरसज्ज्ञनिर्वचने "बोधनजननश्रवणस्पर्शनदर्शनरमानप्राणज्ञानानि श्रुताग्नी भयन्तीयावः शिरः"
इति । अतोऽनेन पुरुषस्य ज्ञानज्ञवत्योमानन्त्यमुक्तम् । उक्तमर्थं प्रपञ्चयति—सहस्राक्षः सहस्रश-
रिदि । सहस्राक्ष इति ज्ञानस्थानन्त्यमुक्तम् । सहस्रपादिति । शक्तेरानन्त्यमुक्तम् । अत्राशिराजः सर्वता-
नेन्द्रियाणामुपलक्षणः । पादशब्दः सर्वरमेन्द्रियाणामुपलक्षणः । जय हि आङ्गमलक्षोऽनाममाधार-
त्वायभूतज्ञानमलक्षोमानन्त्यमेवोच्यते । युतः—"न त्वम् पार्यं परण च विगतं" इति मुनेः । अयं
हि भगवान्त्तर्वैः शरीरेन्द्रियैर्वैवेन वा विनियमेनापि देहेनवा सद्रूपमेव सा स्वरूपेण वा सर्वं यदा तांया
साक्षात्करेति । तथा च भुक्तिः "अशाणित्तो जयतो गृहीता" इत्यारिः । यथाहुः श्रीकृष्णपृथिविणः
"न पापं शतलीप शतलैः सर्वतः निरञ्जुगारिर्भिर्बन्ध्यापटैरपिण इत्युपदो किन्तु भयाभयव्येन-

यद्भूत यच्च वै भव्यं पुरषोत्तम उद्भवान् । अत्यरिच्यत सोऽथ तिर्यगूर्ध्वं च वै भुवः ।
त्वत्तो विराट् स्वराट् मन्नाट् त्वत्तथाप्यधिपुरुषः । त्वत्तो विश्वमिदं जातं त्वत्तो भूतं भविष्यति ६०॥

चित्तुष्ठीयम् ।

भाष्यव्योर्बिकारास्पष्टरूपेणारस्थानमभिप्रेत ॥ ५८ ॥ विराट् स्वायम्भुवो मनु । स्वराट् ब्रह्मा । सप्ता-
डिन्द्र । अधिपूरुष अधिष्ठाता । पुरुषो जीव । सोऽपि तत्राविर्भवति ॥ ५९ ॥ अत्यरिच्यत अवर्धत
धीपरीयम् ।

धिर्भावास्तिष्ठत इति । स्पर्शाश्चान्न न सयोगमात्रं किन्तु कारणत्वेन तद्व्याप्ति ॥ ५८ ॥ कार्यात्कारण-
स्याधिक्यं युक्तमिति पूर्वोक्तं समर्थयति—यद्भूतमित्यादिना । यद्भूतमिति । विराट् ब्रह्माण्ड । स्वराट्
ब्रह्मा । सप्ताट् मनु । अधिपूरुष एषामधिष्ठाता महापुरुष ॥ ५९ ॥ अत्यरिच्यतेति । यस्मादेते
विष्णुविष्ठीयम् ।

चक्षुषोऽप्यर्णनावयवाश्च सर्वे द्रष्टुं षुं च शक्नुवन्ति तथाऽयमपि” इति । पुरषशब्दस्य “पूर्वमेवाहमि-
हास” इति ‘तत् पुरुषस्य पुरषस्य “पूरणासदनायापि ततोऽसि पुरष सृष्ट” इत्यादिषु श्रुतिस्मृतिषु
यद्बुधकारं निर्वचनं द्रष्टव्यम् । भुव भवतीति भू अनेनासद्गतृचानि चिदचिदात्मवानि सर्वाणि
भूतानि लक्ष्यन्ते । स्पर्शादिति । दशाङ्गुलं दशगुणं महाप्रमाणमिति भावः । अत्यतिष्ठत् अतीत्यातिष्ठन्
सर्वव्यापित्वाद्बुधश्चिदचिदात्मकस्य जगतः स्पर्शात् । स्पर्शं कृत्वा दशगुणमत्यतिष्ठद्गगनानित्यन्वयः ।
स्पर्शादिति स्वच्छलोपे पञ्चमी “येनाद्भुतं यत् च दिव महीं च—यच्च किञ्चित्त्वात्” इत्यादिश्रुतिषु व्या-
प्याजगतो व्यापकस्य पुरुषस्य महत्त्वं प्रतिपादितम् ॥ ५८ ॥ न केवलं व्योमवत्प्रापकत्वं सर्वदारी
रित्वा चेत्याह—यद्भूतमिति । त्वत्त इत्यादि विराट् अव्यक्तशरीरोऽनिरुद्धः । तथा च मोक्षधर्मं “ई-
श्वरो हि जगत्प्राप्तं प्रभुर्नारायणो विराट् । ततो यद्भवं यद्वा च पुराणं पुरुषो विराट् । अनिरुद्ध
इति प्रोक्तो लोहानां प्रभवाप्यय” इति च । सप्ताट् परमं पदं प्रातः । “सोऽक्षरं परमस्वराट्”
इति विशेषणान् स्वराट् केवलतमप्रातः । यद्वा “अयं लोकस्तु वै सप्ताडन्तरिक्षं विराट् स्मृतम् ।
स्वराडसौ स्मृतो लोकः” इति वायूकलेना विराडादयः । अधिपूरुष अधिष्ठातारुपुषो ब्रह्मा । अप
वा त्वामधिकरणीकृत्य पुरुष आत्मसत्तद्विरुषो हिरण्यगर्भोऽजायत ॥ ५९ ॥ अत्यरिच्यतेति । स
इच्छाश्रेणीयम् ।

यस्मात्सायं व्याप्तो जगत् इतिगारुडवचनाय एवमेव व्याख्यानं युक्तं ॥ ५८ ॥ पुरष एवेदं सर्वमिति-
मन्वार्थमाह—यदिति । यदा द्वादशुक्तं भवत्समुचीयते । “सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच यन्”-
इतिभागवतश्लोके तत्सर्वमुक्तं । विश्वं भवान् भवदधीनमित्यर्थः । अभेदार्थप्रतीतिनिराकरणार्थं पुरषोत्तमे-
त्युक्तं । अभेदार्थत्वे “सर्वं पुरष एवेति भण्यते भेदवज्जगत् । तदधीनं तु सत्तादि यतोऽस्य सदा
भवेत्” इतिमद्भक्तविरोधान् । पुरुषोत्तमेत्युक्त्यैव “दत्तामृतत्वम्येशान” इत्यादि सार्धं गृह्येदप्रतिपास-
नुरत्वा मुपेक्षत्वमुक्तमिति भावेन तद्विहाय “तस्माद्विराट्जायत” इत्यादिकमर्थत उपादत्ते—त्वत्त इत्या-
दिना । विराट् ब्रह्माण्ड । स्वराट् ब्रह्मा । सप्ताट् स्वायम्भुवोमनु । द्वितीयस्य त्वत्त इत्यस्यापि सप्ताडित्य-
नेनान्वयः । पञ्चदशोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अतोऽधिपूरुषो भवानिति श्लेषः । यद्वा “अयं लोकस्तु वै सप्ता-
डन्तरिक्षं विराट् स्मृतः । स्वराडसौ स्मृतो लोकः” इति वायूके लोका विराटादयः । अधिपूरुषस्तत्राधि-
ष्ठातारुपुषो ब्रह्मा । श्रुतित्वा विराट्पदं स्वराडादीनामुपलक्षणं ॥ ५९ ॥ स ब्रह्मा भुव भूतस्योपल-

त्वद्रूपधारिणश्चान्तः सर्वभूतमिदं जगत् । त्वत्तोऽन्वोऽप्य मामानि त्वत्तद्वन्द्यांसि जतिरं ।
 त्वत्तो यज्ञः सर्वदुतः पृथदाग्न्यं पशुर्द्विधा ॥ ६१ ॥ त्वत्तो यज्ञोऽप्यजायन्त त्वत्तोऽप्यार्थकतो दत्तः ६२ ॥

विष्णुगीर्णम् ।

॥ ६० ॥ त्वद्रूपधारिण इति । यद्विदं सर्वभूतात् सर्वात्मवत्त्वाज्जातं जगत् । तत्तद्रूपधारिणःकथैत्र रूपान्तरधारिणः । प्रलयवत्प्रलयस्थित्तमा अन्तर्मध्ये भवतीत्यर्थः । सर्वं भूयते यस्मिन् स सर्वभूतः स सर्वमेधा इति यावत् । पृथदाग्न्यं कथिपृथगभिन्नरूपं हृदिः । पशुर्द्विधा सर्वापोऽग्नीपोनीकथेति ॥ ६१ ॥

भीषतीवम् ।

एतौ जाताः, तस्मात् भवान् भुवोऽप्यथ विष्वक् ऊर्ध्वं वायुरिच्छत अक्षिरिपोऽभूत् । गूढगोपश्च विश्वस्य तद्व्याप्यत्वेन तदन्तर्गतित्वात् ततोऽन्यत्प्रमाद्—एतौ विश्वमिति । भूतं च भविष्यश्च भूत-भविष्यार्थं ॥ ६० ॥ एतद्वेदिति । त्वद्रूपधारिणश्चेति प्रकारोऽन्यर्थः । तत्रैव वारिणभूतम् स्वरूपं एतद्वं धारयतीति न तु पृथक्त्वं यत्स्वरूपधारि प्रज्ञापकं तस्याप्यग्तः सर्वमिदं जगत्तन्तभूतं हि प्रलयं त्वजन्तभूतमिति । सर्वाणि भूतानि यस्मिन् एजगद्गुहापृथग्मान्तक्षिप्रतीत्यर्थः । सर्वभूतारिणं जगदिति पाठे सर्वात्मवरद्रूपधारिणे प्रज्ञापकान्तरिदं जगद्विपृतीत्यर्थः । विश्वं त्वत्तो यज्ञः स सप्यभूतः सर्वेषां च पुरोहाजादीनां हुतं एतन्मस्मिन्निति सर्वदुतः । नानाद्रव्यव इत्यर्थः । एतौ यज्ञात्मर्षदुतादिति पाठे सर्वं हुयतेऽस्मिन्निति सर्वदुतः तन्नाप्रज्ञादिति त्यज्योपे पश्चमी । सर्वदुतं यज्ञमुद्दिश्य तत्तापन्नं पृथदाग्न्यादि एतौ जातमित्यर्थः । पृथदाग्न्यं कथिमिधं गूतं । पशुर्द्विधा प्राण्यारण्यभेदेन ॥ ६१ ॥ एतत् इति । इन्द्रांसि मायश्यादीनि । एतत् अथाः एततोऽत्तम उच्यते इत्या ष्वतोऽन्ताम् ॥ ६२ ॥

विष्णुपिपीकम् ।

पुरो भुवोऽप्यः पाताले । विष्वक् सर्वद्वीपेषु । ऊर्ध्वं स्वर्गादि । अन्यत्स्वित्यत सन्निनात्मना पृथः शब्दिरूपेण वा ॥ ६० ॥ त्वद्रूपधारिण इति । त्वद्रूपधारिणः स्वम्यत्स्वधारिणोऽभिपुण्यत्स्वान्तः सर्वं भूतं सर्वमित्यर्थः । त्वत्पशुभ्याप्यन्तर्जगत् किं पुनस्तंति भासः । आर्त्ताव सर्वमतिन्यसे पशुपुरोडागमदिरूपेण हुतमिति सर्वदुतः । पृथदाग्न्यं कथिमिधमान्य । पशुर्द्विधा प्राण्यारण्यभेदेन ॥ ६१ ॥ एतत्

गावस्त्वचः समुद्रतास्त्वचोऽन्ता अवयो मृगाः ।
 त्वन्मुखाद्वाङ्मनास्त्वचो ब्रह्मोः क्षत्रमजायत ६३
 वैश्यास्तयोस्त्वाः शूद्रास्तव पद्भ्यां समुद्रताः ।
 अङ्गोः सूर्योऽनिलः प्राणाचन्द्रमा मनसस्तव ६४
 प्राणोऽन्तः सुपिराञ्जातो मुखादक्षिरजायत ६५ ॥
 नाभितो गगनं द्यौश्च शिरसः समवर्तत ।
 दिशः श्रोत्रात्क्षितिः पद्भ्यां त्वचः सर्वमभूदिदम् ॥

न्यग्रोधः सुमहानल्पे यथा बीजे व्यवस्थितः ।
 संघमे विश्वमखिलं बीजभूते तथा त्वयि ॥ ६३ ॥
 बीजादङ्कुरसम्भूतो न्यग्रोधस्तुं समुत्थितः ।
 विस्तारं च यथा याति त्वचः सृष्टौ तथा जगत् ६४
 यथा हि कदली नान्या त्वक्पत्रादपि दृश्यते ।
 एवं विश्वस्य नान्यस्त्वं त्वत्स्वावीधर दृश्यते ६५ ॥

क्षित्पुष्पीयम् ।

एकतोदतो गाव इत्यन्वयः । अवयो लोमशाः छागाः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ संघमे प्रलये ॥ ६७ ॥ द्वा-
 दिनी संवित्पालनेन । सर्वेषां सुरजनकं संवेदनं । सन्धिनी सन्धानगुल्फादनं । लस्कारिणी संवित्प-
 श्रीवरीयम् ।

गानाह—गाव इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ त्वचो जातं विद्यं भिन्नं न
 विष्णुविजीयम् ।

इति । एकतोदतः महिपादयः ॥ ६२ ॥ गाव इति । तेषु महिपादिषु गवादेः पृथगुक्तिः प्राशस्त्यात् ।
 ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ प्राण इति । प्राणात् सुखप्राणात् । प्राणो नरसुपिराञ्जात इति च पाठः । प्राणः न
 सुपिराञ्जातान्प्राणात् । प्राणोन्तः सुपिरादिति वा पाठः । तदा तत्र वर्तमानाद्वागोरित्यर्थः । प्राणः प्रा-
 णाख्यो वृत्तिविशेषः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ न्यग्रोध इति । संघमे संहारे ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ यथेति । यथा
 दधानेवीयम् ।

कथनं तद्वच्यपेक्षया तद्वचान्तराभिमानिदेवतोत्वच्यपेक्षया वा योज्यं । तेषामपौरुषेयत्वात् । एकतोदतो
 महिष्याद्याः ॥ ६२ ॥ गवामवान्भूर्तत्वेऽपि यद्वाङ्मनेन प्राशस्त्यात्पृथगुक्तिः । त्वचो बाह्योः वच
 बाह्योः । अनिलः मुख्यवायुः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ नसुपिरात् नासारन्मात् । प्राणो नासिकाभिमानो
 वायुः । प्राणोन्तःसुपिरादिति पाठे प्राणवियञ्चके पठितः प्राणः । सूर्यः सूर्योऽपि उपरितनो लोकः ।
 त्वन्मुखाद्वाङ्मना इत्यादिवाच्यमानानां मुखात्पचयवानां न भेदः । विशेषस्तथा भेदव्यवहारमात्रं ।
 उक्तञ्च गारुडे । “देहेन्द्रियादिभेदेन निर्भेवोऽपि हरिः स्वयं । भण्यते केवलैश्वर्यादनाद्यानन्दचिद्भनः” इति
 ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ पूर्वं त्वयि स्थितमेव जगत् । सृष्टिकाले त्वचो जायते इत्यभिहितं तत्र दृष्टान्तमाह—
 न्यग्रोध इति ॥ यथा सुमहान् न्यग्रोधो वटोऽल्पकणिकाख्ये जीवसंघमे नाशकाले व्यवस्थितः कारण-
 त्मना व्यवस्थितः । तथा संघमे महाप्रलये बीजभूते त्वयि अखिलं विद्यं व्यवस्थितं । प्रकृत्यात्मना
 व्यवस्थितं । अत्र दृष्टान्ते बीजशब्देन वृक्षबीजाभिमानिनी कणिकाख्या देवतोच्यते । न वटोपादान-
 भूतं बीजं तस्मिन् नष्टत्वेन तस्मिन्वृक्षस्य व्यवस्थितत्वोच्ययोगात् । तदुक्तं ब्रह्मसूत्रे । “शावराणां च
 सर्वेषां देवता याभिमानिनी । विशेषाद्ब्रह्मबीजेचसाऽधत्वेचोच्यपसिवा । एवं हरिः कारणेषु सितः
 कार्यजनेरनु । कार्याण्यनुप्रविष्टस्तन्प्रथमं तत्र दृश्यते” इति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ हेनाय यथा कदली-
 रसगर्भायम् ।

तथा ॥ ६८ ॥ विभाव्यस इति पाठे त्वं पदाप्याहारः । यद्वा विरादादयो विश्वतैजसप्राज्ञासाद्रूपतया

[पा०] १ क ख. घ. ड. न जाता. २ क—ड. बाह्यो ३ घ. प्राणो नसुपिराञ्जातो, ४ ख. संघमे. ५ ग. ड.
 घ. सुवृष्टिभूतः. ६ ख. घ—उ. न. प्राणाय. ७ [बी० ७ पा०] नान्यत्वं. ८ क. तस्मादीधर.
 वि. १९

हादिनी सन्धिनी संवित्त्वय्येका सर्वसंस्थितौ । | हादतापकरी मिथा त्वयि नो गुणवर्जितौ ॥७०॥

विष्णुचीपम् ।

ध्येका असाधारणा । अन्वय विश्वसम्भवनपालनहेतुभूतसंविद्योऽभावात् । मिथा रागद्वेषसंयन्ताः मि-
श्रेण्येवाहादकारिणी । शत्रुषु तापकारिणी । एवंविधा संवित्त्वयि न विद्यते । तत्र हेतुमाह—गुणवर्जित इति
भीषीपम् ।

भवतीति दृष्टान्तेनाह—यथाहीति । यथा हि स्वयः मयादेभ्यान्वा दृष्टान्मूला कर्तृत्वात् न दृश्यते । एवं
स्वल्पप्रकृतानीयाद् स्वतो विश्वस्य गान्धर्वत्वं । यतस्त्वजस्त्वायि स्वयमेव सद्रूपे स्थातुं शीलमस्येति त्वत्कायि ।
तथाभूतमेव सत्त्वेव षटः सत् षट् इत्येवं दृश्यते । न तु दृश्यत् । भो ईश्वर, सर्वजननिद्यात्मक । एवं
विश्वस्य नान्यस्त्वमिति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः ॥ ६९ ॥ ईश्वरत्वमेव जीवेश्वरवैलक्षण्येन दर्शयन्नाह—
हादिनीति । हादिनी गाहादकारिणी । सन्धिनी सन्ताता । संवित् विश्वादात्मिः । एका सुकृपा (अन्य-
भिचारिणी स्वरूपाभूतेति यावत् । सर्वसंस्थितौ सर्वस्य सन्धक् स्थितिर्यसिन् सर्वाभिप्रायभूते स्वयमेव ।
न तु जीवेषु । या तु गुणमयी त्रिविधा संवित्सा त्वयि नास्ति । तानेवाह—हादतापकरी मिथेति ।
हादकरी मनःप्रसादोत्था सात्त्विकी । तापकरी विषयभोगादिषु दुःखकरी कामसी । उभयमिथाप
विषयकमथा राजसी । तत्र हेतुः सर्वगुणैर्वर्जिते । तदुक्तं सर्वज्ञसूक्तौ “हादिन्या संविदा शिष्टः संवि-
विष्णुचीपम् ।

च कारणभूता घातत्वकाप्रान्तस्या कर्तृत्वात् स्वकार्यभूतस्वदृष्टव्यकप्रान्तान्या संवेपयति प्रत्यभिधानात् ।
एवं कारणभूतत्वं कार्यभूताद्विभक्तान्धः । “बहुस्यां तदात्मानं स्वयमदुक्तं ज्योतीषि विष्णुः” इ-
त्यादेः । अथ च विश्वात्तावृथाभूतस्त्रिपादेषु त्वं दृश्यसे “व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽवि-
लक्ष्य यः । त्रिपादस्यास्यं विधि” इत्यादि ॥ ६९ ॥ हादिनीति । सर्वसंस्थितौ सर्वोपारे त्वयि । संवि-
हादिनी निरवधिकानन्दरूपा । सन्धिनी प्रविच्छेदयती । एका एकरूपा । हादतापोमयमिथा विच्छि-
न्नपरिमिताहादकरी नैबलतापकरी च संवित्त्वयि नास्ति । अत्र हेतुः गुणवर्जित इति । इयं च संवि-
तत्कर्तृका वा । तत्कर्तृका वा “विज्ञानमानन्दं भक्ष, सर्वेषु विज्ञानमृत इह भवति, रसो वै सः रसं
इत्तानेपीपम् ।

त्वक्प्रदान्दर्शयित्वा त्वक्प्रदान्या दृश्यत् न दृश्यते । त्वक्प्रदान्यादृष्टत्वात् । एवं विश्वस्य सकाशात्
त्वमन्धः दृश्यत् न दृश्यसे । अत्र हेतुः—त्वत्कार्येति । कर्तृनन्तर्गतत्वेन त्वयि स्थायि शितमेतद्विधामत्
इत्यर्थः । अत्रान्यो न दृश्यत् इति । अन्वय दर्शनसौत्र विरेधादन्वयविप्रेपरतया केपांधिभ्याख्यात-
मज्ञानविजृम्भितं भेदस्य शुद्धादिप्रमाणसिद्धत्वात् ॥ ६९ ॥ ईश्वरहेतुनेन सर्वजीवनिद्यात्मकत्वमुक्तं ।
तदेव जीवेश्वरभ्रं दर्शयन्नाह—हादिनीति । हादिनी आहादकारिणी । सन्धिनी सन्धता । संवि-
विद्या । एका अभिजा । स्वरूपभूतेति यावत् । सर्वसंस्थितौ सर्वस्य सन्धकस्त्वितिदेगिन्सुर्वाधारे त्व-
य्येव प्रथेते । न तु जीवेषु । या तु गुणमयी त्रिविधा संवित्सा जीवनिता सा त्वयि नास्तीत्याह । हादकरी
मनःप्रसादोत्था सात्त्विकी । तापकरी इष्टविषयविभोगादिषु दुःखकरी कामसी । उभयमिथा विषय-
रूपमीपम् ।

पुरुषेषु विभान्यते प्रत्यक्षतां गति । व्यक्तादिपदेषु इन्द्रैक्यं सर्वसिद्धेवादिपरीरे सर्वभूतः क्षेत्ररूपत्वत्वं
सर्वैश्च त्वं क्षेत्ररूपश्च त्वमेव । एकस्य क्षेत्रज्ञक्षेत्ररूपत्वं विरुद्धं इति चेत्तदाह—सर्वस्वरूपदृक् चेतना-

पृथग्भूतैरुभूताय भूतभूताय ते नमः । विभोव्यतेऽन्तःकरणे पुरुषेष्वस्यो भवान् ॥७२॥
 प्रभूतभूतभूताय तुभ्यं भूतात्मने नमः ॥ ७१ ॥ सर्वस्मिन्मर्भूतस्त्वं तैः सर्वस्वरूपपृक्तः ।
 व्यक्तं प्रधानपुरषा विराट् सम्राट् क्षराट् तथा । सर्वं त्वत्तत्तत्तत् त्वं नमः सर्वात्मनेऽस्तु ते ॥७३॥

चित्पुरषीयम् ।

॥ ७० ॥ पृथग्भूतेषु वस्तुव्येकभूताय परस्वरूपाय । भूतभूताय महाभूतात्मना परिणताय । प्रभूतानि
 भूतानि प्रभूतानि नानाविधानि जरायुजाण्डजखेदजोद्भिज्जानि । तद्भूताय तद्भाषाय । भूतात्मने परमा-
 र्थमत्यरूपाय । व्यक्तादिरूपैः पूर्वोक्तैर्मर्यादयोगिभिरन्तःकरणेषु विभाज्यते । पुरुषेषु अक्षयश्च भवानेने-
 सन्वयः ॥ ७२ ॥ सर्वस्मिन् त्वं व्रतसे विद्येषु सामान्यस्य च वर्तमानप्राप्ताद्य—सर्वभूतस्त्वमिति ॥

धीषरीयम् ।

दानम् ईश्वरः । स्वाधिकारमंशुतो जीवस्मद्वेदमिररानरः” इति ॥ ७० ॥ ऐश्वर्यमेव विभूतिभिः प्र-
 ष्यति—पृथग्भूतेति । पृथग्भूतैरुभूताय कार्यात्मना पृथग्भूताय कारणत्वेना चैकरूपाय । भूतभू-
 ताय भूतसूत्माय । प्रभूतभूतरूपाय प्रभूतभूतानि महाभूतानि तद्भाषाय । भूतात्मने पराचरप्राणित्-
 पाय । तुभ्यं नमः ॥ ७१ ॥ विश्व व्यक्तमिति । पूर्वोक्तप्रधानरूपतयाऽन्तःकरणे योगिभिः भवा-
 न्विभाज्यते चिन्त्यते । तथा पुरुषेषु क्षेत्रेषु उपाध्यभिमानेषु धीयमाणेष्वपि भवान् परमात्मा अक्षयो
 विभाज्यते ॥ ७२ ॥ विश्व सर्वस्मिन्निति । सर्वस्मिन् देवादिशरीरे । सर्वभूतस्त्वत्क्षेत्रज्ञरूपत्वात् ।

विश्वुधिषीयम् ।

क्षेपाय लज्ज्याऽऽनन्दी भवति” इत्यादिभ्रुतेः ॥ ७० ॥ पृथग्भूतेति । पृथग्भूतैरुभूताय कार्यकारणाव-
 र्थयोः भूतभूताय पञ्चभूतशरीराय । प्रभूतभूतभूतायेति च पाठः । प्रभूतभूतभूताय प्रभूतानि भूतानि
 प्रमादयः प्राणितसद्भूताय भूतात्मने एव व्याप्रात्मने । अथवा भूतभूताय भूतसूत्मात्वेनाविभूताय ।
 प्रभूतभूतभूताय महाभूतत्व प्राप्ताय । भूतात्मने सर्वप्राणिरूपाय नम इति ॥ ७१ ॥ व्यक्तमिति ।
 व्यक्तादयः प्रतिष्ठाः । विराडादयः पूर्वोक्तोक्ताः । व्यक्तादीना भवानित्यनेनात्मनः । विश्व पुरुषेऽन्तः-
 करणे विभाज्यते भवान् ॥ ७२ ॥ सर्वस्मिन्निति । सर्वस्मिन् गगनादी । सर्वभूतः शब्दादित्त्व “शब्दः

दत्तायेषीयम् ।

जन्या राजमी । तत्रहेतुः गुणवर्जित इति । सत्त्वादिगुणैर्वर्जिते ॥ ७० ॥ पृथग्भूतैरुभूताय अ-
 स्माररूपेण पृथग्भूतो मूलरूपेणैकीभूतसत्त्वः । भूतभूताय पृथिव्यादितदुपलक्षितसर्वतत्त्वेण भूताय
 विगमानाय । प्रभूतभूतभूताय । “मर्षो विष्णुर्महद्भूत” इतिवचनात् । भूतात्मने सर्वजीवागतपर्यायिणे
 ॥ ७१ ॥ व्यक्त्यादिमनुद्भूत । व्यक्तादिनियामवात्मनेत्यर्थः । तदुक्तं मात्मे । “मर्षं सत्त्वादिभियेयत्वं
 सर्वान्वयपर्यायित्वत्तः । ननु सर्वस्वरूपत्वात्सर्वभिन्नो यतो दिभुः” इति । यारगोगिभिरन्तःकरणैः व्यक्त्या-
 दित्त्वेण विभाज्यते चिन्त्यते । पुरुषेषु क्षराक्षरेषु भयानक्षयः गुणैरिति शेषः ॥ ७२ ॥ सर्वस्मिन्
 सर्वपदार्थे सर्वभूतः व्याप्रात्मने विगमानः “मर्षं समाप्तेषु ततोऽस्ति सर्वः” इत्युक्तेः । सर्वज्ञानादिगुणपूर्णाः ।

सत्तर्षीयम् ।

पेतनरूपं तमेव पत्मे । “सर्वं सन्दिद् महा” इतिभ्रुतेः । तदुपपादयति—मर्षं त्वत्तः मर्षस्य यत्कारणं
 सत्त्वमेव । ततः सर्वग्याप्राज्यते तद्वि त्वमेव । अतः सर्वस्वरूपभृगिन्यर्थः । सुनिमुपमाहरि—

[पा०] १ ट म्पक्ष प्रधानपुरषा विराट् २ [अ० पा०] विश्वव्यते. ३ न एतेषु सर्वभूतस्त्वं ४ य. सर्वं तत्र
 क्षराट्

सर्वात्मकोऽसि सर्वेश सर्वभूतस्थितो वतः । कवयामि वतः किं ते सर्वं वेत्ति हृदि स्थितम् ७४ सर्वात्मन्सर्वभूतेश सर्वसत्त्वसमुद्भव । सर्वभूतो भवान्नेति सर्वसत्त्वमनोरथम् ७५ ॥ यो मे मनोरथो नाथ सफलः स त्वया कृतः ।	तपश्च तप्तं सफलं वदृष्टोऽसि जगत्कते ॥ ७६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तपसत्तत्फलं प्राप्तं वदृष्टोऽहं त्वया भुव । मर्द्दीनं हि विकलं राजपुत्र न जायते ॥ ७७ ॥
--	--

विष्णुतीर्थम् ।

सर्वसामान्यविशेषाद्यात्मस्वरूपेभ्यः । एवमप्युक्ते सप्रपञ्चत्वप्रतिमादाह—सर्वस्वरूपवृत्तिरिति ॥ सर्वेषामारोपिकाणां स्वमसाधारणं यत्कल्पितं रूपं तदेष रूप च त इति सर्वस्वरूपवृत्त् । सर्वं त्वत् इति सर्वस्य कारणं त्वमित्यर्थः । तपश्च त्वमिति सर्वेषां वार्याणां वार्यं त्वमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ एवमुक्तस्त्वमीश्वरम् ।

सर्वश्च त्वं क्षेत्ररूपश्च त्वमेव । क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपत्वमेवैव विरुद्धमित्याह—सर्वस्वरूपवृत् । वेत्तव्यत्वेन रूपस्त्वमेव । “वत्से सर्वं विन्दं मया” इति ध्रुतेरित्यर्थः । वदेतशोपपादयति—सर्वं त्वत्त्वमनोऽसि सर्वं जायते । अतस्सर्वस्वरूपत्वमेव । ननु प्रथमकार्यं द्विरण्यगर्भादिव भक्तो जायतां । तत्तुजादिद्वयं यदन्वजायते तत्कर्म भक्तो जातं स्वात्तयाह—ततश्च त्वमिति । त्वतो जातद्विरण्यगर्भादेस्तुजादिरूपेण त्वमेव जायसे । अतस्त्वात्तु जायमानं सर्वं त्वत् एवेत्यर्थः । स्तुतिं निरतयति—एवं सर्वोऽयने ते नमोऽस्तिवति ॥ ७३ ॥ स्वमनोरथं सूषयन्नाह—सर्वात्मनोऽस्तीति ॥ ७४ ॥ एवमेव विष्णुस्त्वमाह—सर्वात्मनश्चित्ति । हे सर्वात्मिन् सर्वेषामात्मभूत । सर्वभूतान्तर्गता । सर्वेषां सत्त्वानां समुद्भवो यस्मात् हे सर्वप्राणिजनक । सर्वभूतश्च भवान् । अतः सर्वेषां उत्पत्त्या मनोरथं वेत्ति । न केवलं सर्वेषामेवेत्यर्थः ॥ ७५ ॥ य इति । यो मे मनोरथस्तत्सर्वं त्वुतिश्रियः संस्तुतिगतिदानेन त्वया सत्त्वः कृतः । अतो भवा यदर्थं तपस्त्वं तद्वि सफलं जातमेवेति ज्ञापये । यत्तत्त्वं वदृष्टोऽसि ॥ ७६ ॥ तपस इति । यत्तत्त्वं काङ्क्षितं तपसः कृतं तत्प्राप्तमेव । तं वदृष्टोऽसि यतो मर्द्दीनं विपत्तं न विष्णुवितीर्थम् ।

ते धौरूपं नृपु । तेजोऽस्मि विभवाभौ” इत्यादि । सर्वस्वरूपधरत्वान्नर्यः । सर्वभूतः “वदृष्टोऽसि सर्वस्वरूपेण परिगतः । सर्वं त्वत्तः निमित्तत्वाद्गुपादानत्वाच्च सर्वं स्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ एवमेवैवम् ।

“विश्वः पूर्णोऽयं सद्यः समस्तप्रतिभोऽसि” इत्यभिप्रेत्याह । सर्वस्वरूपे इत्यभिप्रेत्याह । सर्वं त्वत्तो जातं ततः सर्वस्मात् । त्वमभिव्यक्तः । सर्वोऽयं सर्वान्तर्यामिने ॥ ७३ ॥ सर्वोऽयं इत्यत्र अभेदवृत्तौ विविधैरामार्थं क्व हेतुव्ययनेन विष्णोऽसि—सर्वात्मकोऽस्तीति । सर्वात्मत्वरूपत्वेन निरुद्धोऽस्माह—यद्यथास्मि । स्वमनोरथो न विश्वपतीत्यर्थेति भावः ॥ ७४ ॥ एवमेव स्पष्टयति—सर्वात्मनश्चित्ति । सर्वस्वरूपानां जीवानां समुद्भवः सर्वेषां समुद्भवो दत्तवान् । सर्वस्वरूपमनोरथं सर्वप्राणिमनोरथं । मदीयं मनोरथं ज्ञानास्तीति त्विन्वद्वत्त्वमित्यर्थेति भावः ॥ ७५ ॥ यो मे मनोरथः त्वस्तुतिश्रियः । त्वस्तुतिश्रियदानेन त्वया सत्त्वः कृतः । अतो भवा यदर्थं तपस्त्वं तद्वि सफलं जातमेवेति ज्ञापये यत्तत्त्वं वदृष्टोऽसि ।

एवं सर्वोऽयं नय इति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ सर्वोऽयं सर्वगुर्तिः ॥ ७४ ॥ मनोरथः ज्ञानता सत्त्वः । तपश्च सत्त्वः । यतो सर्वस्वरूपान्ते वदृष्टः साक्षात्कृत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ एवमेवैवम् सर्वं यत्प्राप्तं तप

वरं वरय तस्मात्त्वं यथाभिमतमात्मनः ।
 सर्वं संपद्यते पुंसां मयि दृष्टिपर्यं गते ॥ ७८ ॥
 ध्रुव उवाच ॥
 भगवन्मूर्तभण्डेश सर्वस्वास्ते भवान्हुदि ।
 किमज्ञातं तव ब्रह्मन्मनसा यन्मयेर्षितम् ॥ ७९ ॥
 तथाऽपि तुभ्यं देवेश कथयिष्यामि यन्मया ।
 प्रार्थ्यते दुर्विनीतेन हृदयेनातिदुर्लभम् ॥ ८० ॥
 किं वा सर्वजैर्गत्सृष्टः प्रसन्ने त्वयि दुर्लभम् ।
 त्वत्प्रसादफलं श्रेष्ठे त्रैलोक्यं मयवानपि ॥ ८१ ॥
 नैतद्वाजासनं योग्यमजातस्य भमोदरात् ।

इति गर्वादयोचन्मां सपत्नी मातुर्लंबकैः ॥ ८२ ॥
 आधारभूतं जगतः सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ।
 प्रार्थयानिप्रभो स्थानं त्वत्प्रसादादतोऽप्ययम् ८३
 श्रीभगवानुवाच ॥
 यत्त्वया प्रार्थ्यते स्थानमेतत्प्राप्स्यति वै भवान् ।
 त्वयाऽहं तोषितः पूर्वमन्यजन्मनि बालक ॥ ८४ ॥
 त्वमासीर्ब्राह्मणः पूर्वं मय्येकाग्रमतिः सदा ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषुर्निजधर्मानुपालकः ॥ ८५ ॥
 कालेन गच्छता मित्रं राजपुत्रस्तनाभवत् ।
 यौवनेऽखिलभोगालयो दर्शनीयोऽप्यलोकृतिः

धीधरीयम् ।

जायते ॥ ७७ ॥ अपि च—वरमिति । तस्मात्प्राप्तदन्त्यत्किमपि परं तस्मालोक्यविरिकं यथेप्सितं पृणी-
 प्येत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ तथापीति । भगवन् ममाद्यापि त्वत्सालोक्योपेक्षा नास्ति । तद्य ते विदित-
 मस्ति । तद्य भवानन्तर्यामी जानात्येव । तथाऽपि दुर्विनीतेन मया हृदयेन यत्प्राप्यते तत्कथयिष्यामि
 ॥ ८० ॥ भक्तिरहितत्वातिदुर्लभमपि कथं भक्तेन दृष्टम् अतिदुर्लभं स्वादन्तिदुर्लभमेव प्रसादहीनस्य
 दुर्लभमपि प्रसादवतः सुलभमेवेत्याह—किं वा इति ॥ ८१ ॥ ब्रह्मादिदुर्लभं त्वत्सालोक्यं विहाय त्रैलो-
 क्ययान्तर्वर्तित्वानं साप्रार्थ्यं सहेतुफमाह—नैतदित्तिद्वान्याम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ यदिति । भगवद्वा-
 क्यं तु तदेवंविधं स्थानं भवान्प्राप्स्यति । पूर्वजन्मनि यत्कृतं तदेव त्वया प्राप्तुं शक्यम् । अन्तरायेण तु
 केनचित्त्वं राजपुत्रोऽसि । तत्राप्ययं तथापरितोयो गभोपण्यप्रभावादेवाभूत् । ततः किञ्चित्कालं राज्य-
 द्वाजेपीयम् ।

द्योऽसि ॥ ७६ ॥ अतिदुर्लभार्थे मनोरथकरणान् दुर्विनीतेनेत्युक्तं ॥ ८० ॥ दुर्लभत्वे कथं तत्प्राप्तिर्भवि-
 ष्यतीत्याशङ्क्य तत्राह—किमिति ॥ यद्यपि एव ज्ञातं तथाऽपि दुर्विनीतेन मया हृदये मनसि यत्प्रा-
 प्यते अपेक्ष्यते तत्तत्राज्ञया कथयिष्यामि । सरशं तत् नातिदुर्लभं जनसिदुर्लभं सुलभमपि त्वत्प्रसा-
 दाभावे दुर्लभमिति भावः । दुर्लभमपि त्वत्प्रसादलभ्यमित्येतदुद्घातयेनाह—त्वत्प्रसादफलमिति ॥ ८१ ॥
 सहेतुकं स्वप्रार्थनाह—नैतदित्तिद्वान्यां । ध्रुवप्रार्थस्थानस्य भगवद्वत्ताररूपतया जगदाधारत्वादिकं
 युक्तं । ध्रुवस्थानस्य ईशुमाररूपत्वं भागवते मन्थमस्कन्धे स्पष्टमुक्तं । तस्य सर्वजगदाधारत्वादिकम्बु ।
 “अशेषजगदाधारः शैल्युमारो हरिः परः । सर्वं ब्रह्मविद्यो नत्वा त यान्ति परमं परं” इति प्रज्ञापुत्रवच-
 नादयगन्तव्यं ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ जनन्यलभ्योत्तमस्थानप्राप्तौ नैतजन्मपुस्तपोमात्रं कारणं जन्मान्तरकृ-
 तमपि तपोऽस्तीत्याह—यत्त्वयेत्यादिना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ जन्मान्तरतपसोऽप्येतत्प्रतिष्ठाकारणत्वे
 श्रमाभायम् ।

वरय । एकस्य तपसः फलद्वयं कथयित्ति तत्राह—सर्वं प्रार्थितमप्रार्थितं च । तत्रेतुर्मयीति ॥ ७८ ॥
 सर्वान्तर्यामितया हृदि वर्तमानस्य तव यन्मनसेप्सितं मया तत्किमज्ञातं ज्ञातमेवेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ तथा-
 ऽपि प्रभोक्तवाक्या हृदयेन दुर्विनीतेनासहिष्णुना ॥ ८० ॥ तस्यैव प्रार्थनं सहेतुकमाह—नैतदिति
 द्वान्यां । मातुः सपत्नी उवाचैर्गोत्रान्माभिदमयोचत् ॥ ८२ ॥ अव्ययं चिरंसादि ॥ ८३ ॥ त्रैलोक्या-

तन्मन्त्राचस्य तामृद्धिमवलोक्यातिदुर्लभाम् ।
 भवेयं राजपुत्रोऽभिमिति पाञ्छा त्वया वृता ८७ ॥
 उतो यथाभिलषिता प्राप्ता ते राजपुत्रता ।
 उत्तरिनषादस्य शूद्रे जातोऽसि ध्रुव दुर्लभे ॥८८॥
 अन्येषां दुर्लभं स्थानं बुले स्यायम्भुजस यत् ८९ ॥
 तस्मिन्निदं परं बाल येनाहं परितोषितः ।
 मामाराध्य नरो मुक्तिमयामोत्विरिलम्बितम् ९०
 मय्यर्पितमना बाल किमु स्वर्गादिकं पदम् ॥९१॥
 त्रैलोक्यादाधिकं स्थाने सर्वतागग्रहाश्रयः ।
 भविष्यति न सन्देहो मत्प्रसादाद्भवान्धुव ॥९२॥

स्वर्गान्मोक्षतथा भौमान्मोक्षपुत्रादृहस्यतेः ।
 मितारुणनवादीनां सर्वधोषां तथा ध्रुव ॥९३॥
 मत्सर्पिणामशेषाणां ये च वैमानिवाः सुगः ।
 सर्वेषामुपरि स्थानं तत्र दत्तं मया ध्रुव ॥ ९४ ॥
 केनिगत्वुषुं वातरुकेष्वन्वन्तरं सुराः ।
 तिष्ठन्ति भवतो दत्ता मया वै कल्पसंस्थितिः ९५
 मुनीतिरपि ते माता त्वदागमाऽतिनिर्भया ।
 विमाने वातरदा भूत्वा वातरुजलं निवस्यति ९६
 ये च त्वं मानवाः श्रावः सायं च सुगमादिताः ।
 कीर्तयिष्यन्ति तेषां च महत्पुण्यं भविष्यति ९७ ॥

विष्णुकीर्णम् ।

पत्राक्षर न विमपि विष्णुपनीपमिताह—सर्वात्मकोऽमीनि ॥ ७४ ॥ शिवः सुवः ॥ ९३ ॥ वैज-
 धीवरीयम् ।

भोगान्मुक्त्वा सतत्र कल्पान्तं ध्रुवपदे जगन्वा सह रिपत्वा पद्मान्मोक्षमवाप्स्यति । तदाह—यत्रपदे-
 लारिना पुण्यं भविष्यतीत्यन्तेन ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अन्येषामिति । मयाध्रु-
 वान्मन्त्रे जन्म अन्येषां तापमार्गां परं भेष्टम् ॥ ८९ ॥ तस्मिन्नि । मामाराध्य प्राज्ञोऽसि भवि-
 श्यते शीघ्रमेव मुक्तिमवाप्स्येति । त्वया तु येन राजपुत्रमत्रत्या पृथक्पदमेनाह परितोषितः । मामाराध्य
 नरो मुक्तिमयामोत्विरिलम्बितम् तव मद्भक्तस्य मय्ये एतदपरं सुभं ज्ञातम् ॥ ९० ॥ मय्यर्पिते । स्वर्गादिकं
 परं प्राप्नोतीत्यत्र किं वक्तव्यम् ॥ ९१ ॥ अधिकस्थाने भवानपि देवानामप्यन्त्यं स्थानं प्राप्नोतीत्याह—
 त्रैलोक्यादिनि ॥ ९२ ॥ स्थानस्याधिकवशाद्—स्वर्गादिनि । मोक्षपुत्रादृषया । शिवः सुवः । भवे-
 त्तमवः शरीरधरः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ मुनीतिरिति । मुनीतिरपि ते मातेति । स्वन्माराध्यादेव

विष्णुकीर्णम् ।

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अन्ये-
 पामिति । स्वायंभुवस्य शूद्रे यस्यानं तन्मद्भुजादन्वेषां परं स्थानम् ॥ ८९ ॥ तस्मिन्नि । तस्य मद्भ-
 क्तस्य ये त्वत्प्रसादंनुष्णुतेऽस्मान् भवति शुच्यम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

[इत्युस्त्वा मगजानीशः तत्रेयान्तरर्धमिव ।]

श्रीपराशर उवाच ॥

एवं पूर्वं जगन्नाथो देवदेवाजनादनात् ।

वरं प्राप्य ध्रुवः स्थानमध्यास्ते सुमहामते ॥ ९८ ॥

सैवं शुश्रूषणाद्भर्मान्मातापित्रोश्च वै तथा ।

द्वादशाक्षरमाहात्म्यात्तपसश्च प्रमादतः ॥ ९९ ॥

वैसाभिमानमृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य हि ।

देवामुराणामाचार्यः श्लोकमत्रोशनाजगौ १०० ॥

अहोऽस्य तपनो धीर्यमहोऽस्य तपसः फलम् ।

यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः १०१ ॥

ध्रुवस्य जननी चैवं सुनीतिर्नाम सूत्रता ।

अस्याथ महिमानं कः शक्तो वर्णयितुं भुवि १०२

त्रैलोक्याभयता प्राप्तं परं स्थानं स्थिरायति ।

स्थानं प्राप्ता परं धृत्वा या बुधिविपरे ध्रुवम् १०३

यथैतत्कीर्तयेदित्यं ध्रुवस्सारोहणं दिवि ।

सर्वपापनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ १०४ ॥

स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ।

सर्वकल्याणसंपुक्तो दीर्घकालं स जीरति १०५ ॥

इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

चित्सुतीवम् ।

निवा विमानसभरणशीला ॥ ९४ ॥ ऋद्धिरैश्वर्यं महिमा सर्वपूज्यता ॥ १०० ॥ आयति उत्तर-

कालफल स्थिर आयतिर्यसिन्स्थाने तत्स्थिरायति ॥ १०३ ॥ इति श्रीचित्सुतमुनिविरचिताया श्रीवि-

ष्णुपुराणद्विषण्वा प्रथमानो द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

धीधर्तवम् ।

यत्र विमाने निधत्स्यतीत्यर्थं ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ ध्रुवमेति । सूत्रता पुण्यो-

पचये यत्र सुरुष्वेत्यादि हितसलावादिनी ॥ १०० ॥ त्रैलोक्येति । त्रैलोक्याभयता प्राप्त यत्पर वि-

ष्णुपदात्थ स्थान । स्थिरायति स्थिरा निद्रा मुक्तिरूपा आयतिरुत्तरकालफल यस्मिन् तथाभूत स्थान नि-

वाम प्राप्ता । प्रापति वा पाठ । पच प्राप्ता पर श्रेष्ठ श्रीविष्णुमत्त बुधिविपरे स्वल्पे धृत्वा या सु-

नीति पर स्थान प्राप्ता । तस्या महिमानं वर्णयितु क शक्त इत्यर्थं ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ इति श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायामात्मप्रकाशात्पञ्चश्रीविष्णुपुराणव्याख्याया प्रथमानो द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

विष्णुचिन्तीवम् ।

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ ध्रुवमेति । सूत्रता सुनीलो भवेत्याद्यभिहितस-

त्ववाक्या ॥ १०२ ॥ त्रैलोक्येति । स्थिरायति स्थितोत्तरकाल स्थिरैश्वर्यं । या पर वैश्व बुधिविपरे

स्थित ध्रुव धृत्वा ध्रुवधारणद्वारा त्रैलोक्याभयता प्राप्त विष्णुपदात्थ पर स्थान प्राप ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

॥ १०५ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तार्थविरचिताया श्रीविष्णुपुराणव्याख्याया प्रथमानो द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

दत्तायवीवम् ।

पथा ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ गुणस्य कचद्वारा देवाचार्यत्व ॥ १०० ॥ १०१ ॥ सूत्राणा-

पुण्योपचये यत्र सुरुष्वेत्यादि हितसलावादिनी । "धर्मस्य बन्धा मुञ्चोष्णी सूत्रतानाम विधुता । उत्पन्ना

वाग्निमेवेन ध्रुवस्य जननी हुता" इति हरिवंशवचनात् । पितृकृत नाम वा ॥ १०२ ॥ त्रैलोक्याभयता

प्राप्त स्थिरायति स्थिरा आयति यस्मिन् । "आवतिस्तु स्थिरा ईदृषं प्रभाराणामिनालयो" इत्यभिधानात् ।

पर यत् स्थान तात्त्विकान् । या पर वैश्व बुधिविपरे गर्भे ध्रुव धृत्वा धृत्वा प्राप प्राप्ता । ध्रुवधारणमात्रेण

उत्तम स्थान प्राप्ता । अतस्त महिमानं को वर्णयितु शक्त इति पूर्वोक्तान्वय ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ इति श्रीश्रीधरस्वामिविरचिताया सुबोधिन्व्यायश्रीविष्णुपुराणव्याख्याया द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

रत्नगर्भवम् ।

यैव पचद्वारा ॥ १०० ॥ धीर्यमिन्द्रादिक्षोभणम् । फलमारस्वस्थायि ॥ १०१ ॥ इति श्रीरत्नगंवि

रचिताश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायाः प्रथमानो द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

[पाठ] १ इत्यर्थ (प) पुत्रके भाग्यमधिक बलत १२ १ इ सुमनाहित ३ अथ १०१ (र) पुत्रके भाग्य इत्यत ४ स प ४ ग सत्सविमान इति ५ ५४ सुस्थिता ६ ग सत्सविमान इति ७ [धाय ० पा०] प्राप ८ क सता ९ वा ट इत्या

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

ध्रुववंशकथनप्रसादे वेनराजस्योपतिर्णनम् ॥ १ ॥ नितर्गात्पापीयस उत्पद्यंतस्तस्य वेनस्य अधर्माचारमनु-
 कथयन्म् ॥ २ ॥ यज्ञपुरुषमिन्द्रनादिना पूर्वमेव निहतस्य वेनस्य मुनिभिर्मन्त्रपतौ हृवीह्वनम् ॥ ३ ॥ पुत्रार्थ-
 कृतवेनोशनधनादिपादोत्पत्तिकथनम् ॥ ४ ॥ तस्य दक्षिणहस्तामथनात् विष्णवंशमृतस्य पृथुमहाराजस्योत्पत्ति-
 कथनम् ॥ ५ ॥ वेनस्य शिदिवप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥ भद्रादिभिः कृत पृथुमहाराजाभिषेकनम् ॥ ७ ॥ पृथो सर्वसि-
 द्धिलाभकथनम् ॥ ८ ॥ मृतमागधोत्पत्तिकथनम् । तच्छ्रुत्वा पृथुस्तुतिश्च ॥ ९ ॥ पृथ्वीकृतधान्यधीजयसनाकु-
 पितस्य पृथो पृथ्वीनादाय समुद्योगः । गौरुप छावा पृथ्व्या पलायनम् ॥ १० ॥ पृथ्वीनाभंनया पृथुकर्तृ-
 सवैदीजदोहनम् ॥ ११ ॥ पृथुमहाराजचरित्रप्रयत्नकथनम् ॥ १२ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

ध्रुवाच्छिष्टिं च भव्यं च भव्याच्छम्भुर्व्यजायत ।

शिष्टेराधत्त सुच्छावा पञ्चपुत्रानकल्मषान् ॥१॥

रिपुं रिपुञ्जयं विप्रं धुंकलं ध्रुक्तेजसम् ।

रिपोराधत्त वैहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ २ ॥

अजीजनत्पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो मनुम् ।

प्रजापतेरात्मजायां वीरणस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

मनोरजायन्त दश नङ्गलायां महौजसः ।

कन्यायां तपतां श्रेष्ठ वैराजस्य प्रजापतेः ॥४॥

विष्णुलीपम् ।

ध्रुवस्य भार्या शंभुः ॥ १ ॥ प्रजापतेरनरण्यस्य्वात्मजायां नङ्गलाया दशपुत्रा अजायन्तेत्यन्वयः ।
 तानेय नामतो विद्वेषु पूर्वोक्तमेव प्रपञ्चयति—कन्यायामिति ॥ वैराजस्येत्यनरण्यस्यैव विशेषणं ॥ ३ ॥

श्रीपरीपम् ।

ध्रुवादिति । भव्याङ्गुवात्परान् । ध्रुवाच्छम्भुर्नाम भार्या शिष्टिं च व्यजायत । शिष्टेः ध्रुवपुत्रान् सु-
 च्छाया नाम योपित्यञ्चपुत्रान् आधत्त जनयामासेत्यर्थः । भार्याशम्भुर्व्यजायतेति केचित्पठन्ति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ अजीजनदिति । वारुण्यां वरुणसन्तानजाया वीरणस्य प्रजापतेरात्मजाया पुष्करिण्या चाक्षुषः
 रिपुपुत्रः मनुं पञ्चमन्वन्तराधिप जनयामासेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ मनोरिति । वैराजस्य प्रजापतेः कन्यायां

विष्णुपितृत्वम् ।

॥ १ ॥ २ ॥ अजीजनदिति । चाक्षुषस्य पुत्रः पद्मो मनुः । प्रजापतेरिदं सर्वं पूर्वेण संभवते ॥ ३ ॥

दत्ताशेयीपम् ।

शंभुर्नाम भार्या । भव्याङ्गुवादाहं कल्याणवत् इति वा । ध्रुवाच्छिष्टिं च भव्यं च व्यजायत जनया-
 मासेत्यन्वयः । भार्याशम्भुरित्यपि पाठः । शिष्टिं च धन्यां चेति क्वचित्पाठः । सुच्छाया नाम भार्या अत्र

यं समादाय कथा प्रवर्तते स एव दशाहेतुः । अन्येत्यङ्गुतोडाहा योगिनोऽप्रजाश्रेति तत्त्वर्थमङ्गान्तज्यम्
 ॥ १ ॥ २ ॥ वीरणस्य प्रजापतेरात्मजायां वारुण्या वरुणसन्तानजायां पुष्करिण्या चाक्षुषः रिपुपुत्रः
 मनुं पञ्चमन्वन्तरपति अजीजनदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ वैराजस्य प्रजापतेः कन्यायां नङ्गलायां मनोर्माहौ-

ररुगर्भोपम् ।

त्रयोदशे ध्रुवस्योक्तो वंशो वेनोऽन्योपेतः । द्विजैर्दग्धोऽस्य मथनात्पृथुर्जोतोऽनुवर्षते ॥ वीरिण्या-
 मिति पठित्वा नाम्ना वीरिण्यां पुष्करिण्या पद्मिन्यामिति केचिद्व्याचक्षते ॥ ३ ॥ प्रथमजा व्याप्यादी-

[पा०] १ ज श द शिष्टिं २ ग माय न । क. ल प—च भव्यां न ३ क ख घ—छ. स म भार्या-
 संभु ४ न पृथ्व ५ न पृथिवी. ६ क माययां [रु० पा०] वीरिण्या ७ ज. श द. ट अनरण्यस्य पीनत । द.
 दास्यस्य मदाजान । अ. द अनरण्यस्य महत्त्वम्

कुंठः पुंरुः श्रुतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाञ्छुचिः ।
 अग्निष्टोमोऽतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नप ।
 अभिमन्नुश्च दशमी नड्डलायां महौजसः ॥ ५ ॥
 कुंठोरजनयत्पुत्रान्पडाप्रेयी महाप्रभान् ।
 अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुर्भङ्गिरसं शिविम् ॥ ६ ॥
 अङ्गात्सुनीथाऽपत्यं वै वेनमेकमजायत ।
 प्रजायस्युपयस्तस्य ममन्द्युर्दक्षिणं करम् ॥ ७ ॥
 वेनस्य पाणौ मथिते सम्भभूव महासुने ।
 वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिशीर्षितः ॥ ८ ॥
 येन दुग्धा मही पूर्वं प्रजानां हितकारणात् ॥ ९ ॥
 मैत्रेय उवाच ॥
 किमर्थं मथितः पाणिर्वेनस्य परमर्षिभिः ॥

यत्र जज्ञे महावीर्यः स पृथुर्मुनिसत्तम ॥ १० ॥
 श्रीपराशर उवाच ॥
 सुनीथा नाम या कन्या मृत्योः प्रथमतोऽभवत् ।
 अङ्गस्य भार्या सा दत्ता तस्वां वेनो व्यजायत ११
 स मातामहदोषेण तेन मृत्योः सुतात्मजः ।
 निर्सागं देप मैत्रेय दुष्टे एव व्यजायत ॥ १२ ॥
 अभिपिक्तो यदा राज्ये स वेनः परमर्षिभिः ।
 घोषयामास स तदा पृथिव्यां पृथिवीपतिः १३
 न यद्व्यं न दातव्यं न होतव्यं कथञ्चन ।
 भोक्ता यज्ञस्य कस्त्वन्योऽग्रहं यज्ञपतिः प्रभुः १४
 तत्तस्मिन्पथः पूर्वं संपूज्य पृथिवीपतिम् ।
 ऊचुः सामकलं साक्षात् मैत्रेय ससुपस्विताः १५

विस्तृतीयम् ।

॥ ४ ॥ सामकलं साक्षात् सान्त्वनेन कल मधुर यथामवतितथा ऊचुरिति क्रियाविशेषणं ॥ १५ ॥

धीशरीयम् ।

नड्डलायां मनोर्महौजसो दशपुरा अजायन्तेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ऊचुरिति । नड्डलायां महौजस इति पुन-
 रक्तिस्तु नड्डलायां महौजसो ये दशैत्यनुवादेन च इति विधानार्थं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत इति । सामकलं साक्षात् कल मधुरं वाक्यमूचुः ॥ १५ ॥

विष्णुविजीयम् ।

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अङ्गादिति । सुनीथा मृत्युदुहिता ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

दशमैयीयम् ।

पत्नी दशपुरा अजायन्तेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ नड्डलायां महौजस इति पुनरक्तिस्तु नड्डलाया महौजसो ये
 दशैत्यनुवादेन च इति विधानार्थं ॥ ५ ॥ अङ्गिरस शिवमिति कचित्पाठः । अङ्गिरसौपिजावित्यपि
 पाठः । तदा अदन्तनामनी । अत्र भुवसन्ताने च वेनोत्पत्तिपर्यन्त भार्यापुत्रभेदेन भागवतोत्पत्तिवैल-
 क्षण्यकथनं कल्पभेदाभिप्रायेण द्रष्टव्यं ॥ ६ ॥ यतो मृत्योः सुवात्मजः । तेन कारणेन मातामहदोषेण
 निसर्गात्त्वभावादेव दुष्टभावो दुष्टान्तःकरणो व्यजायत । मातामहस्य मृत्योरसुरत्वेन तत्सदृशो दुष्टो
 जात इत्यर्थः । मातामहस्य मृत्योरसुरत्वच “मृत्युर्देवो वमभ्राता वेनमातामहोऽसुरः । पीडां वेनेति
 च प्राहुर्वेनोऽसौ पीडनादभूत्” इति वामनपुराणवचनाद्वगन्तव्यं ॥ १२ ॥ सामकलं साक्षात् कलं मधुरं

[पा०] १ क ड ज, ट—ड, ऊठ २ ख, ग घ, च छ पु०, ३ ख घ छ—ठ सखवाञ्छुचि ४ न ख,
 घ ड, ज हा ट ठ अग्निदुहितेन च ५ घ च छ अग्निपुत्रश्च । न अग्निमन्नुश्च ६ क, ग—स ट—ठ,
 ऊठो । ख पूठो ७ क—न च क्षाति ८ व छ, स, ट, मङ्गिरसश्चि । ख घ, ट ठ मङ्गिरसौपिजो । क,
 मङ्गिरसश्च ९ ज, ट ठ महापति । १० क—व ज, ट ठ परिशीर्षिते ११ घ, यत्रे मतो महावीर्यं, १२ ज, ट,
 ठ पृथुस्तपृथिवीपति १३ क—घ च ज—ठ प्रथमाऽभवत् १४ छ—व ज—ठ निसर्गादेव, १५ घ—व,
 दुष्टभावेन्यजायत १६ ख, नास्त्वन्यो १७ घ च ज—ठ सम्भक्
 मि. ३०

ऋषय ऊचुः ॥

भोभो राजन् मृगुष्य त्वं यद्ददाम महीपते ।

राज्यं देहोपकाराय ब्रजानां च हितं परम् १६ ॥

दीर्घसत्रेण देवेशं सर्वयज्ञेश्वरं हरिम् ।

पूजयिष्याम भद्रं ते तैसांशस्ते भविष्यति १७ ॥

यत्नेन यज्ञपुरुषो विष्णुः संप्रीणितो नृप ।

अस्माभिर्भवतः कामान्मर्वानेव प्रदासति १८ ॥

यज्ञैर्यज्ञेश्वरो येषां राष्ट्रे संपूज्यते हरिः ।

तेषां सर्वेप्सितावाप्तिं ददाति नृप भूभृताम् १९ ॥

वेन उवाच ॥

मत्तः कोऽभ्यधिकोऽन्योऽस्ति कश्चाराध्यो ममापरः

कोऽयं हरिरिति ख्यातो यो यो यज्ञेश्वरो मतः २०

ब्रह्मा जनार्दनः शम्भुरिन्द्रो वायुर्विभो रविः ।

हुतभुग्मरणो धाता पूषा भूमिर्निशाकरः २१ ॥

एते चान्ये च ये देवाः द्यापानुग्रहकारिणः ।

नृपस्यते शरीरस्थाः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २२ ॥

एवं ज्ञात्वा मयाऽऽज्ञप्तं यद्यथा क्रियतां तथा ।

न दातव्यं न यष्टव्यं न होतव्यं च भो द्विजाः २३

भर्तुस्तुश्रूषणं धर्मो यथा स्त्रीणां परो मतः ।

ममाज्ञापालनं धर्मो भवतां च तथा द्विजाः २४ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

देसनुजां महाराज मा धर्मो यातु संध्यम् ।

हविषां परिणामोऽयं यदेतदखिलं जगद् २५ ॥

[धर्मे च संध्यं याते क्षीयते चारिलं जगत्]

श्रीपराशर उवाच ॥

इति विद्वाप्पमानोऽपि न वेनः परमर्षिभिः

यदा ददाति नानुजां प्रोक्तः प्रोक्तः पुनः पुनः २६

तदस्ते मुनयः सर्वे कोपामार्गमन्विताः ।

हन्यतां हन्यतां पाप इत्युचुस्ते परस्परम् २७ ॥

श्रीपरीषत् ।

भो भो राजभिति । राज्यदेहयोरपभोगाय क्षेमाय ॥ १६ ॥ दीर्घसत्रेणेति । दीर्घसत्रेण सप्तसंवत्स-

रेण । अंशः पद्यो भागः "पुण्यत्पद्मामादत्ते न्यायेन परिपालयन्" इति स्मृतेः ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतदिति । मया यथा यदाहम् तदेव क्रियतां । तदेवाह—न दात-

व्यमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ देहीति । हविषां परिणामो वृष्टिद्वारकः ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत इति ।

विष्णुविष्ठीपम् ।

॥ २३ ॥ २४ ॥ तत इति । साम सान्तरनं । पलम् अल्पतमपुरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ दीर्घसत्रेणेति ।

तस्मांशस्ते भविष्यतीति च पाठः । तस्य यशस्य अंशः पद्योऽंशः ॥ २७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ देहीति । हविषां परिणामः वृष्टादिद्वारकः 'अमो

मास्तादुक्तिः' इत्युच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत इति । अनयोऽतिविधा ॥ २७ ॥

द्वाराश्रीपम् ।

पान्यभूयुः ॥ १९ ॥ राज्यदेहयोरुपकारार्थं क्षेमाय ॥ १६ ॥ दीर्घसत्रेण दीर्घसत्रस्यसप्तसत्रेण ।

अंशः पद्योऽंशः "पुण्यत्पद्मामादत्ते न्यायेन परिपालयन्" इति स्मृतेः ॥ १७ ॥ मया मनोऽपरः

अन्यः क आराध्यः नकोऽपि तिन्यहमेपयवचारार्थ इत्यर्थः ॥ २० ॥ देवानां स्वातिरिक्तानागाय-

ध्यानां सत्कालकथमाराध्याभान इत्यानह्मसाह—ममेतादिना ॥ २१ ॥ सर्वदेवमयः सर्वसत्त्वः

स्वातिरिक्तदेवामासात्स्यमेवाराध्य इति भावः ॥ २२ ॥ एतज्ज्ञात्वा मया यथा यदाहम् तथा क्रियतां ।

तदेवाह—न दातव्यमित्यादिना ॥ २३ ॥ देसनुजां विष्णुदेवो न यथाविवरण इति शेषः । यदेतदखिलं जग-

द्वं हविषा परिणामः वृष्टादिद्वारकः "अमो मास्तादुक्तिमन्यवादिन्यमुपविष्टने । आतिस्ताजायते वृष्टिर्दृष्टमं

ततः प्रजाः" इत्येवमाह ॥ २५ ॥ श्रेयः श्रेयः । अमयः भगवत्सिन्ध्यामह्मन् क्षत्र्या समन्विताः ॥ २७ ॥

[पाठ] १ म यज्ञसप्तसप्तानिक २ म. राज्यदेहोपभोगाय । ३ राज्यदेहोपभोगाय । ४ एतज्ज्ञात्वा मया ।

५ च. राजन्देहोपभोगाय । ६ क—ड ज. म ट—ड. तस्मांशस्ते. ७ क. कोऽपि देहोपभोगाय । ८ [१५० १५०]

१५४ । ६ अथमर्थे म न. स ट ट उरुश्रेयु वर्तते. ७ क प्रजापति.

यो यज्ञपुरुषं विष्णुमनादिनिधनं प्रभुम् ।
 विनिन्दत्यधमाचारो न स योग्यो भुवः पतिः २८
 इत्युक्त्वा मन्त्रपूर्वतः कुशंशुनिगणा वृषम् ।
 निजघ्नुनिहतं पूर्वं भगवन्निन्दनादिना ॥ २९ ॥
 ततश्च मुनयो रेषुं ददृशुः सर्वतो द्विजं ।
 किमेतदिति चासन्नान्मप्रच्छुस्ते जनास्तदा ३० ॥
 आख्यातं च जनैस्तेषां चोरीभूतैरराजके ।
 राष्ट्रे तु लोकैस्तरुभ्यं परस्यादानमातुरैः ॥ ३१ ॥
 तेषामुदीर्णवेगानां चोराणां मुनिसचमाः ।
 सुमहान्दृश्यते रेषुः परविन्तापहारिणाम् ॥ ३२ ॥
 ततः संमथ्य ते सर्वे मुनयस्तस्य भूमृतः ।
 नमन्पुरुषं पुत्रार्थमनपत्यस्य यज्ञतः ॥ ३३ ॥
 मध्यमानात्समुत्तर्ष्या तस्योरोः पुरुषः किल ।
 दग्धस्थूणाप्रतीकाशः संलभाटासोऽतिहस्यकः ।
 किं करोमीति तान्सर्वान्सि विश्रानाह चातुरः ।
 निपीदेति तमूचुस्ते निपादस्तेन सोऽभवत् ॥ ३५ ॥
 ततस्तत्संभवा जाता विन्ध्यशैलनिवेशिनः ।
 निपादा मुनिशार्दूल पापकर्मोपलक्षणाः ॥ ३६ ॥

विष्णुपित्रीयम् ।

राज्यदेहयोरुपकाराय ॥ १६ ॥ सर्वनामकः ॥ ३४ ॥ सौम्यां सोमाभिपत्यस्थानभूतायां भुवि । सौले-
 क्षीभरीयम् ।

कोपश्च अर्षश्च भगवन्निन्दाजनितौ चाभ्यां समन्विताः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मध्यमानादिति । मध्यतश्चेति पाठेऽपि मध्यमानादित्येवार्थः । दग्धस्थूणाप्रतीकाशः
 दग्धस्तम्भतुल्यः कृष्णवर्ण इति यावत् । सर्वटासः हस्तमुराः निविडनासिकवक्षा इत्यर्थः । सर्वटास्य
 इति च पाठः । केचित्तु सर्वटाश इति पठित्वा गोः अक्षिणी इव अक्षिणी यस्येति व्याचक्षते ॥ ३४ ॥
 किं करोमीति । अत्यन्तासम्भवे तथाभूतमभिषेक्तुं निपीदेति तमूचुः ॥ ३५ ॥ तत इति । पापरूपं कर्म-

विष्णुपित्रीयम् ।

॥ २८ ॥ इतीति । देवतावेदयज्ञनिन्द्या धर्माननुज्ञया अज्ञाप्रशंसया च सत्यमेव हतत्वात्तद्वन्तुर्न दोष
 इति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मध्यमानादिति । मध्यतः मध्यमानान् । स-
 स्वाटः सलतिः । सर्वाटश्चाति हस्तक इति च पाठः । सर्वटास्य इति पाठे हस्तवक्त्रः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वसत्रेयीयम् ।

निहतं श्रीपायुषं ॥ २९ ॥ ततो वेनहननानन्तरं ॥ ३० ॥ तेषां तेभ्यः अनोरा एव चोरा अभवन् ।
 चोरीभूताः तैः आतुरैराकुलैः ॥ ३१ ॥ मध्यवो मध्यमानान् । दग्धस्थूणाप्रतीकाशः दग्धस्तम्भतुल्यः
 कृष्णवर्ण इति यावत् । सर्वाटासः हस्तवक्त्रः ॥ विपिटनासिकमुत्तरार्थः ॥ ३४ ॥ आतुरः आर्तः ।
 निपीदेति तमूचुः । तेन सनिपादोऽभवत् ॥ ३५ ॥ साहश्या वृत्त्या प्राचीनं पापकर्म उपलक्ष-
 यन्ति एते इति वा पापरूपं कर्मोपलक्षणं पिहं येषां ते तथा निपादाः जाता इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥
 तेन ह्यारेण निपादरूपेण सत्यापं वेनपापं निपीदति निर्गन्ततीति निपादः । सीदतेर्गलार्थस्य रूपमिति
 रत्नार्थीयम् ।

नामितिशेषः ॥ ११ ॥ रेषुं भूलि । आसन्नं निवृट्सं जनं ॥ ३० ॥ सर्वाटाश इति पाठे सर्वाटे अ-
 नायते वर्तुलेवा अक्षिणी यस्यसः ॥ ३४ ॥ तत्र हस्तनिर्मन्थनेन भूमरूपनिपादे निर्गते अप्रिदिव वेदीप्य-

[पा०] १ क. स. ज.—उ देवमनादि. २ ख. स. न. हरिं ३ क.—ग. य. मत् ४ घ. दिशं. ५ क. उ. व.
 रराजके ६ ग. मन्त्रत ७ क. घ. उ. ज. ट.—उ मध्यतय समुत्तर्ष्या. ८ ख. मध्ये तस्य समुत्तर्ष्या. ९ घ. सं-
 स्वाटज्योतिहस्यन । [प्री० वा०] सर्वाटसोऽस्ति । [विष्णु वि० पा०] सर्वाटस्योति—सर्वाटस्येति [सं० पा०]
 सर्वाटासो. १ ख. घ. ट. विश्रानाह स्वाम्निवत .

तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥
 शोक्तौ तदा मुनिवरैस्तायुभौ सूतमागधौ ॥ ५२ ॥
 स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वन्यः प्रतापवान् ।
 कर्मतदनुहूर्य वां पात्रं स्तोत्रस्य चापरम् ॥ ५३ ॥
 ततस्तावृचतुर्विप्रान्सर्वाग्नेय कृताञ्जली ।
 अथ जातस्य नो कर्म जायतेऽस्य महीपतेः ॥ ५४ ॥
 गुणा न चास्य ज्ञायन्ते न चास्य प्रथितं यज्ञः ।
 स्तोत्रं किमाश्रयं तस्य कार्यमसाभिरुच्यताम् ५५
 ऋषय ऊचुः ॥

करिष्यत्येष परकर्म चक्रवर्ती महाबलः ।
 गुणा भविष्या ये चास्य तैरयं स्तूयतां नृपः ५६

श्रीपराशर उवाच
 ततः स नृपतिस्तोषं तच्छ्रुत्वा परमं ययौ ।
 सहुणैः श्लाघ्यतामेति तैसाच्छ्लाघ्या गुणा मम ५७
 तस्माद्यद्य स्तोत्रेण गुणनिर्वर्णनं त्विमां ।
 करिष्येते करिष्यामि तदेवाहं समाहितः ॥ ५८ ॥
 यदिमां वर्जनीयं च किञ्चिदत्र वदिष्यतः ।
 तदहं वर्जयिष्यामीत्येवं पत्रं मतिं नृपः ॥ ५९ ॥
 अथ तौ चक्रतुः स्तोत्रं पृथोर्वन्यस्य धीमतः
 भविष्यैः कर्मभिः सम्भवसुखरौ सूतमागधौ ६० ॥
 सत्यवाग्दानशीलोऽयं सत्यसन्धो नरेश्वरः ।
 क्षीमान्मैत्रा क्षनाशीलो विक्रान्तो दुष्टघातनः ६१

श्रीपरीपञ्च ।

॥ ५० ॥ तस्येति । सूतां सूतिः सोमाभिषवभूमिः तस्यां सौत्येऽहनि ॥ ५१ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नेव
 द्विने ॥ ५२ ॥ स्तूयतामिति । वां युजयोः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ गुणा इति । अस्याभिरिति । असाद्येर्द-
 योश्चेति बहुत्वम् ॥ ५५ ॥ करिष्यतेति । पञ्चवर्ती दक्षिणहस्ते त्रिषिद्धस्य चन्द्रस्योपलब्धेः महाबलस्य
 विषुवदशत्वात् अतः सर्वेऽप्यस्य सहुणाः सत्कर्माणि च भविष्यन्त्येव । भविष्यैरेव सहुणकर्मभिः स्तूय-
 ताम् । अयं भावः “नित्युच्यतेऽयमो दण्डैरत्तमस्तु प्रियोक्तिभिः” इति न्यायान् । अयं गुणकर्मसुखैव
 स्वकार्यं विज्ञापनीय इति ॥ ५६ ॥ प्रथुरपि इत्यनेन स्तुतिविशेषेण ममायनृमिभिरपदेशः त्रियत
 इति मत्वा तथैव कर्तुमश्रयसितवानित्याह—ततस्तस्य इत्यादिरिति—तत इति । मम गुणाः शयाः
 श्यावाहीः स्तुतिविषयत्वात् । तस्माद्गुणा गुणा इति पाठे गुणाः सहुणाः लभ्याः प्राप्याः ॥ ५७ ॥
 ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ सत्यायामिति । सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः सत्यमर्यादो वा । क्षीमान्मैत्रां कुण्ड-
 विष्णुचिभीषम् ।

॥ ५२ ॥ स्तूयतामिति । औदायादिगुणैरेव स्तूयतां परशुनादि कर्म चास्य स्तूयताम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
 गुणा इति । यज्ञो-हि गुणक्रियापसिद्धिः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तत इति । सहुणैरिति लोके हि जनः
 सहुणैः स्तुतो भवति तस्मान्मम मया गुणा लभ्याः सम्प्रायाः ॥ ५७ ॥ तस्मादिति । तदेव औदा-
 यशायेषीषम् ।

दृष्यन्त्येसादिना पूर्वेणान्वयः । सूतिरभिपूतिः । अभिपूतं कण्ठवते सोसोऽस्यामिति सूतिः । तस्यां सोमा-
 भिषवभूमौ । सौत्येऽहनि सोमाभिषवणदिवसे ॥ ५१ ॥ एतदनुहूर्य कर्मस्य स्तूयतां अयं च वां युजयोः
 स्तोत्रस्य पात्रं योग्य इति संसन्धः ॥ ५३ ॥ असाभिरावाभ्यां । असाद्येर्दयोश्चेति सूनाद्बहुवचनं ॥ ५५ ॥
 सहुणैर्विद्वानानुणैः श्लोके जनः श्यापनामेति स्तुतो भवति । तस्मान्मम मया गुणाः लभ्याः प्रा-
 रतगर्भीषम् ।

तस्मिन्नेव त्रियते वाहिरत्तं हविरैन्द्रेण हविषा पृत्तगभिर्मूतं तस्य होमाद्याविशोन्वेन सृष्टेः जल एतं
 पेन्द्रमास्तुतेन ततो मागध इति पौराणिकाः ॥ ५२ ॥ मैत्रः सपरन्विन्दममात्रः ॥ ६१ ॥

[पाठ] १ क. ख. इ. ज—उ. चाप्रयं । ड. चाहुपाव. २ [स्ता- पा०] क्षापना । ३ [धीप- वा०] तन्मत्तया ।
 ४. सत्यायानांगुणात्म. ५ प. श्रीपरीपञ्च.

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दद्यावान्त्रियभाषकाः ।
मान्यान्मानयिता यं ज्या ब्रह्मण्यः सौधुसम्मतः ॥
सम्पः क्षत्रौ च मित्रे च व्यवहारस्थितौ नृपः ६३ ॥
सूतेनोक्तान्युणानित्थं स तदा मागधेन च ।
चकार हृदि तादृक कर्मणा कृतज्ञानसौ ॥ ६४ ॥
ततस्तु पृथिवीपालः पालयन्पृथिवीमिमाम् ।
इयाज विविधैर्धर्मैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ६५ ॥
तं प्रजाः पृथिवीनाथमुपतस्तुः क्षुधादिताः ।
ओपधीषु प्रणष्टासु तस्मिन्काले क्षराजके ।
तमूचुस्ते जैताः पृष्टास्तत्रागमनकारणम् ॥ ६६ ॥
[प्रजापतिसमं शूरं पृथुं सत्यपराक्रमम्]
प्रजा उचुः ॥

अराजके नृपश्रेष्ठ धरिश्चा सकलौपधीः ।
प्रस्तास्ततः क्षयं यान्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेध्वर ६७ ॥

त्वन्नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापालो निरूपितः ।
देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनौपधीः ६८ ॥
श्रीपराश्वर उवाच ॥
ततस्तु नृपतिर्दिव्यमादायाजगवं धतुः ।
शरांश्च दिग्बान्कूपितः सोऽन्वधावद्भुत्सुन्धराम् ६९
ततो ननाश क्षरिता गौर्भूत्वा च वसुन्धरा ।
सो लोकान्ब्रह्मलोकादीन्सन्नासादगमन्मही ७०
यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।
तत्र तत्र तु सा वैभ्यं ददृशेऽभ्युद्यतायुधम् ७१ ॥
ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं राजपराक्रमम् ।
प्रवेपमाना तद्वाणपरित्राणपरायणा ॥ ७२ ॥
पृथिव्युवाच ॥

स्त्रीवधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र न पश्यसि ।
येन मां हन्तुमत्यर्थं प्रकरोषि नृपोद्यमम् ॥ ७३ ॥

धीपरीषद् ।

प्सावान् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ तस्मिन्काले वेनपृथुराजयोः सन्धौ ॥ ६६ ॥
अराजक इति । सकलौपधीः सकला ओपधयः प्रस्ताः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ तत इति । सा मही
विष्णुचितीश्वर ।

योदि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ सत्यवानिति । हीः अकार्यालज्जा ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सम इति ।
व्यवहारस्थितो नृप इति च पाठः । व्यवहारस्थितः व्यवहारदर्शनाय धर्मोसनस्यः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
तत इति । यज्ञैरियाज देवपूजामकरोत् ॥ ६५ ॥ तमिति । तस्मिन् काले वेनपृथुराजसन्धौ । वेन आ-
गमनकारणे पृष्टास्तमूचुः ॥ ६६ ॥ अराजक इति । ओपधीः ओपधयः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
तत इति । ननाश अपलायत 'नाशः पलायने मूलौ मूलौ च' इति वैजयन्ती ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

दत्तात्रेयीवद् ।

प्रव्याः ॥ ६० ॥ सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः । ज्ञीमान् अकार्ये लज्जावान् ॥ ६१ ॥ व्यवहारस्थितः व्यव-
हारदर्शनाय धर्मोसनस्यः ॥ ६३ ॥ हृदि चकार करिष्यामीति मनसि सकल्प्य कृतवाञ्छेत्वर्थः ॥ ६४ ॥
तस्मिन्काले वेनपृथुराजसन्धौ ॥ ६६ ॥ सकलौपधीः सकलौपधयः ॥ ६७ ॥ जीवनौपधीः
जीवनार्थमोपधीः ॥ ६८ ॥ ननाश अपलायत । "नाशः पलायने मूलौ मूलौ च" इति वैजयन्ती । वसु-
न्धरा तदभिमानिनी देवता ॥ ७० ॥ तस्य पृथोर्धोणात्परित्राणमेव परायणमभीष्ट यस्याः सा तपोक्ता

[पा०] १ क स द यश २ क—ड छ—ठ उग्रवाचल, ३ [विष्णु पि० पा०] व्यवहारस्थितो ४ क, छ
धुपहृष्ट ५ क—म नरा, ६ अयमर्थं य पाठे मानसिकं वर्तते ७ क सत्तांक्रम्य, ८ छ—य छ—द,
पृथु पृथुराजक्य

पृथुरुवाच ॥

एकसिन्यत्र निधनं प्रापिते दृष्टकारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥ ७४ ॥

पृथिव्युवाच ॥

प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ।
आधारः कः प्रजानां ते नृपश्रेष्ठ भविष्यति ७५ ॥

पृथुरुवाच ॥

त्वां हत्वा वसुधे वाणैर्मच्छासनपराशुरीम् ।
आत्मयोगबलेनैमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥ ७६ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम् ।
प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वसं समुपागता ॥ ७७ ॥

पृथिव्युवाच ॥

उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ।
तस्माद्दाम्बुपायं ते तं कुरुष्व यदीच्छसि ॥ ७८ ॥

समस्ता या मया जीर्णा नरनाथ महौषधीः ।
यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ७९

तस्मात्प्रजाहितार्थाय मम धर्मभृतां वर ।
तं तु वत्सं कुरुष्व त्वं क्षरेयं येन वत्सता ॥ ८० ॥

समां च कुरु शर्यत्र येन क्षीरं समन्वतः ।
वरौषधीवीजभूतं धीत्रं सर्वत्र भावये ॥ ८१ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

तत उत्सारयामास शैलाञ्चतसहस्रशः ।
धनुष्कोट्या तदा बन्धत्सेन शैला विवर्षिताः ८२

त्रिसुहृदीवम् ।

ऽह्नि । सोमभिपवदिने ॥ ५१ ॥ ननाशु निलीनेति यावन् ॥ ७० ॥ क्षरेयं क्षीरं क्षरेयं ॥ ८० ॥

धीपरीवम् ।

श्रद्धलोकादीन् लोकान् प्रति ननाशु अपठायत ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

त्वामिति । आत्मयोगबलेन पृथिवीभावं प्राप्य धारयिष्यामि । तथा च हरिवंशे—“आत्मानं प्रथवित्सेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः” इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ तस्मादिति । क्षरेयं क्षीररूपे-

णौषधीः क्षरेयम् ॥ ८० ॥ समामिति । मां च सर्वत्र समां पुर येन समस्तत्वेन क्षीरं सर्वत्र भावये धारयामि ॥ ८१ ॥ तत इति । विवर्षिताः एकैकरोपतराः पृताः । विवर्षिता इति पाठे उत्सा-

विष्णुविरचितम् ।

॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ त्वामिति । योगः सामर्थ्यं तदेव यत् “आत्मानं प्रथवित्सेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः” इति हरिवंशे ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ समस्ता इति । क्षीरपरिणामिनीः क्षीरेण परिणामिनीः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ समामिति । समां समस्तां येन समीकरणेन भावये उत्पादये ॥ ८१ ॥

तत इति । तेन उत्सादनेन विवर्षिताः त्रिभिन्नाः । विवर्षिता इति पाठे एकत्र पुञ्जीकृताः । त्रि-

दशाश्रेणीवम् ।

॥ ७२ ॥ दृष्टकारिणि अपकारशीले ॥ ७४ ॥ आत्मयोगबलेन आत्मयोगः स्वस्वरसामर्थ्यं तदेव यत् “आत्मानं प्रथवित्सेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः” इति हरिवंशे ॥ ७६ ॥ उपप्रमाः आरंभाः । आरब्धाः कृताः ॥ ७८ ॥ क्षीरपरिणामिनीः क्षीरकारोणपरिणताः ॥ ७९ ॥ क्षरेयं क्षीररूपेणौषधीः क्षरेयं ॥ ८० ॥ समां समस्तां । येन समीकरणेन वरौषधीवीजभूतं क्षीरं सर्वत्र भावये धारयामि ॥ ८१ ॥ उत्सारयामास त्रिभिन्नाम् ।

रत्नगभीवम् ।

ध्वजहारस्थितौ ध्वजहारार्गां भ्रूणादानाद्यष्टादशपदानां स्थितौ निरूपणे समोऽन्यत्रपातीत्यर्थः । यत्समीयं पितृद्विपरीतमर्थादुक्तम् ॥ ६३ ॥ अत्यर्थं तत्तलोकगमनमुपमं ॥ ७३ ॥ मविमर्गपाठे भावयेः प्राप-

[पा०] १ म प्रवेपिता ३ क—ह. ट—ह. प्रपण ३, न. क्षीर । क—च म ट—ह. वीर. ५ [म. १०] भावये. ५ ह. त्रिवर्षिता .

[पा०] १ म प्रवेपिता ३ क—ह. ट—ह. प्रपण ३, न. क्षीर । क—च म ट—ह. वीर. ५ [म. १०] भावये. ५ ह. त्रिवर्षिता .

संस्कृतनूतनपुस्तकानि ।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

मूलमात्रं, सटिप्पणम् ।

मूल्यं २ रु. मार्ग. ४ आ.

श्रीगङ्गावत्पादाचार्यप्रणीतोऽयं ग्रन्थोऽद्वैतवेदान्तशास्त्रगूर्धन्यत्वेन समुल्लसतीति नापेक्षास्वैत-
दीयप्रौढिवाद्स । अयं च पाठप्रवचनादायध्यापकान्तेवासिधर्मग्रहणक्षमः स्वधुरोऽल्पायामपरिणाहोऽ-
त्यन्तमनोहरोऽपि स्वल्पमूल्य इदानीमस्माभिलोकपद्मन्मुद्रितोऽस्ति । स्वल्पित्ये व्याख्यासाहाय्यम-
न्तरापि निवोद्दपर्याप्तविशदटिप्पणयोजनं विहितमस्यत्र महतायासेन . :

ललितासहस्रनाम ।

भास्कररायप्रणीतसौभाग्यभास्कराख्यभाष्योपेतम् ।

मूल्यं १। रु. मार्ग. ४ आ.

ब्रह्माण्डपुराणोत्तरभागवर्तदिमल्लसहस्रनामभ्यो महत्त्वेनातिशेते तथाचेदं भाष्यमपि । क्षीम-
च्छाङ्करविभूतिकल्पेन सुगृहीतनामधेयेनानेन क्वाख्याना भाष्यप्रक्रमविषेणात्र बहुवस्तात्रिकपरमरहस्य-
तमा अनेके विषयाः सन्त्युपक्रान्तास्तेषु केषिद्वैशेषेण केषिच दिग्दर्शनेन । यदालोचनत्वात्मेन भूरिशो
विज्ञा मधुशास्त्रविचिचारपूर्वविषयोद्घोषेन तदप्रवणा तुमुत्सवो वा भूयासुः । अपिचैकैकस्य नाम्नश्चेतश्चम-
स्कारकाऽनेकललितायावगमेनापि व्युत्पिस्तवो नितान्तं तुल्येयुः । अस्मार्भे सुवनामोभास्यं भास्कर-
रायचरितं चिन्त्यस्य भाष्ये ग्रामाण्यदेवोपात्तानां ग्रन्थाना मन्थकृत्वासां चोपन्यासोऽप्यस्माभिरकारि
येन क्येनक्यासुः प्रशापकर्पादिष्करणं स्वात् ।

प्रयोगरत्नं-नारायणभट्टी ।

उत्तरनारायणभट्टी-अंत्येष्टिश्च ।

समञ्जकप्रयोगाः अत्र २६ यज्ञपात्राकृतयः ।

मूल्यं २ रु. मार्ग. ४ आ.

भिन्नदिक्षमपीदं ग्रन्थद्वयं सर्वोपयुक्तत्वादेककर्तृकत्वादिस्त्रिलसंप्राप्तत्वाणाद्विधिमस्तस्याभिरुक्त्वात् ।
एतदुत्पद्युञ्जाना विमप्रवराः निवन्थान्तरनिरपेक्षमेवाभ्यां पारयेयुः प्रयोगानिति तत्र चत्र टिप्पणेन

विश्वीकरणं कृतमस्ति । अस्वारम्भे नित्यं सर्वैरुपयोक्ष्यमाणान्कतिचन विषयान्ग्रन्थकृदुपेक्षितानतो
 ध्रामकान्विषदीकरणपूर्वं संयोग्यान्ते पाकसंज्ञाअपि महाविद्वदुद्धृताः संति भूयः संयोजिताः ।
 तथान्त्येष्टिगतसंकुचितदानकाण्डाविधिपयाणामन्वेपां चातीवोपसुफानां संप्रहेण ग्रन्थोऽयमस्ति ।

आचाररत्नम् ।

आह्निकग्रन्थः ।

मूल्यं १ रु. मार्ग. २ आ.

काशीक्षेत्रमण्डनायमाननारायणभट्टपौत्रो लक्ष्मणभट्ट इवं ग्रन्थरत्नमरीरचत् । अत्र चारुणो-
 द्यादाद्वितीयाहःसूर्वोदयं नित्याचरणीयानां सर्वेषां शास्त्रकर्माणां सविस्तरमत्यपूर्वतथातिवैशयेन च
 स्फुटीकरणं कृतमस्तीत्येव न किंतु प्रत्यहं महिलाकर्तृकाणां प्राक्तयविसंमार्जनवेहत्याद्यनुलेपनरङ्गवली-
 करणादीनामपि सप्रसाणं स्पष्टीकरणमस्ति । भव्यस्याप्यभिनवस्यास्य ग्रन्थस्य सुदृणशालापामयं
 बभूव प्रथमावतारः ।

उज्ज्वलनिलमणिः । (अलंकारः)

मूल्यं ३ रु., मार्गव्ययः ६ आणकाः

श्रीमद्भूपगोस्वामिप्रणीतः, श्रीजीवगोस्तामिप्रणीतया लोचनरोचनाव्यारयया, श्रीमद्विधनाथ-
 विरचितमानन्दचन्द्रिकाव्याख्यया च संहितः । काव्यमालाद्वारा प्रकाशितेष्वनेकग्रन्थेष्वयमुपकोटिको-
 ऽस्ति । अत्र ग्रन्थमणेत्रा श्रीराधाकृष्णकृतमञ्जुलीलाप्रतिपादनमिपेणाखिलरसानां क्रमेण समावेशोऽर्त्तव
 यधुरालापपदैः कृतोस्ति । सुहृं परिशीलितोयं विद्वचेतस्त्रमत्काराय स्यात् ।

एतान्यन्यान्यपि च पुस्तकानि प्रार्थितुकामास्तानि मूल्यप्रेषणेन, व्ही. पी. द्वारा प्रेषणायेदनेन या
 निर्णयसागरव्यञ्जालपाल्लभेरन् । अत्रानिर्दिष्टानि पुस्तकानि जिघृक्षवश्च सूचीपत्रं पत्रप्रेषणमात्रेण
 लभेरन्निति विश्वापयति—

निर्णयसागरव्यञ्जालयाधिपतिः

तुकाराम जावजी,

कालघादेवीरोड, गुंफा.

READY FOR SALE.

VEDIC.

SUKLA-YAJURVEDA-SAMHITÂ.

(Mâddhyandîna-Vâjasaneyî)

Containing Bhâshyas of

UVATA & MAHÎDHARA,

with various appendices

Price 5 Rupees Postage 12 Annas

This work relates to the Yajna-kunda, with the exception of the last chapter which treats of Brahmâ (Jâna-kânda). On each page the Kândikâs (Mantras) are given first, then the Uvata Bhâshya and lastly the Mahîdhara Bhâshya. Various manuscripts have been compared to arrive at a correct reading. The contents of each of the Chapters are given at the beginning and the Pârâyanakrama, Pratiçhâsutra, Yâgyavalkya Shikshâ and other Parisishtas as well as an Index of the Kândikâs are given at the end. Thus it will be seen that every effort has been made to bring out the work in an up to date style.

	Price		Postage	
	RS.	AS	RS	Â
Aitareyopaniçhads (Aranyas)	0	4	0	1
Aitareya Brahmana	1	0	0	2
Âsvalâyana-grhyasûtra containing 4 Chapters	0	3	0	$\frac{1}{2}$
Deve mantras Apastambhya	0	$\frac{1}{2}$	0	$\frac{1}{2}$
Do Rigvedhya	0	$\frac{1}{2}$	0	$\frac{1}{2}$
Ganapatyatharvas iraha	0	$\frac{1}{2}$	0	$\frac{1}{2}$
Pavamâna pañcha sûktani	0	1 $\frac{1}{2}$	0	$\frac{1}{2}$
Furusha sukta	0	$\frac{1}{2}$	0	$\frac{1}{2}$
Rigveda Mantra Samhitâ (Glôv)	0	12	0	2

RIGVEDASAMHITÂ

with Paribhâshâ, Svâhâkâra and Mantrakosha

In the first portion of this work have been embodied the authoritative forms of addressing the various Deities, the modes of offering oblations and various other ritualistic observances which are fully explained. Likewise, at the end of the text is given an alphabetical index of all the Mantras.

Everything calculated to facilitate the correct grasp of the subject has been incorporated in the present volume

3 0 0 5

RIKSAMHITÂ—PADAPÂTHA

This work has been carefully and critically prepared for the use of teachers and students of the great Vedic work, and has further been so arranged as will be useful to performers of ritualistic ceremonies

3 0 0 6

	Price	Postage
	RS.	AS. P.
Rudra	0	0 1/2
Saṃra sūktāni	0	0 1/2
Sikshādi vedāṅgachatushtaya containing Sikshā, Jyotiṣ, Chandas, and Nighaṅṭu.	0 3	0 1/2
Sikshādi vedashadāṅgaṅi containing—1 Sikshā 2 Jyotiṣa, 3 Chandas & Nighaṅṭu Nirukta—Pūrvaśatka, Uttarashatka, 6 Āvallyāna Sautasūtra—Purvashatka Uttarashatka 6 Ashādhyaṅī (Sūtrap. (1a)	1 4	0 4-
Śrisūktā	0 1/2	0 1/2
Sukla-yajurveda Madhyandina Saṃhitā to which are added Yājñavalkya śikshā, Prājñasūtra, Sarāṅgacrama Anuvāksūtra and an Index	2 0	0 6
Sukla-yajurvediya Rudrashtādhyāī	0 3	0 1/2
Udaka s̄anti	0 1 1/2	0 1/2

RITUALISTIC

Āhnik sūtrāvalī (Sukla yajurvediya)	1 3	0 3
Āhnikachandrikā or Achāra chandrikā (with Sāyana Mantra Dīpikā) a collection of all the Āhnik Mantras Sūktas, Saṃsūktas Rudra dhyāya, Rudrasūktas Vidyā sūktas, Doshasūktas, Śrisūktas, Gaṇapatī sūktas, with the Sāyana-bhāṣya and Gaṇapatyaṅī avas trāha with a complete	0 12	0 3

BRAHMA-KARMA-SAMUCHCHAYA

A work useful alike to the Vaidika (the Yājñika, the Śūdras) as well as to the Bhikṣūka. It consists of four parts—(1) the daily rites (2) purificatory rites (3) the ceremonies connected with the various religious vows, and (4) obsequial rites. It contains 388 different subjects. The diagrams connected with the several purificatory rites are also given and an index of the several mantras is appended.

(Rigvediya)	2 4	0 6
Do Do (Hiranyakesiya)	2 4	0 6
Dattātreyasahasra nāmāvalī	0 2	0 1/2
Devī sahasra-nāmāvalī	0 1 1/2	0 1/2
Gaṇesha sahasra nāmāvalī	0 1 1/2	0 1/2
Hiranyakesiya Nitya vidhi (Āpastambiya)	0 3	0 1
Kunḍa-ratnāvalī by Rāmaśāstra Datt Jada gāṅgā 64 diagrams of Aśvīta & 1 edit	1 0	0 2
Nitya karma-paddhati	0 1	0 1/2
Panchāyatana-devatā nāmāvalī	0 1	0 1/2
Pratiśāhṛatsarika Śrāddha Prayoga with the Bākshoghna Śrāddhā sūktā	0 2	0 1/2
Prātaḥ smāraṇa	0 1	0 1/2

PUJĀ-SAMUCHCHAYA

A collection of 105 different pujās or forms of worship of various Deities enjoined to be performed throughout the year by males as well as females wherein are also incorporated lists of names of those Deities for being recited. The work forms an appropriate supplement to the Brahma-karma-samuchchaya.

Rigvediya Nitya vidhi	0 12	0 3/4
Do Do Do	0 4	0 1

TUKARAM JAVAJI,

Proprietor, Nirnaya sagar Press

Kalabade Road Bombay

<p>न हि पूर्वविसर्गे वै विपमे पृथिवीतले । प्रविभागाः पुराणां वा ग्रामाणां वा पुराऽभवत् ८३ न सखानि न गोरक्ष्यं न कृपिर्न वणिक्पथः । वैन्यात्प्रभृति मैत्रेव सर्वस्वैतस्य सम्भवः ॥ ८४ ॥ यत्रयत्र समं तस्या भूमेरासीद्द्विजोत्तम । तत्रतत्र प्रजाः सर्वा निवासं समरोचयत् ॥ ८५ ॥ आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा । कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रणष्टासोपधीषु वै ॥ ८६ ॥ स कल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् ।</p>	<p>स्वपाणौ पृथिवीनाथो द्रुदोह पृथिवीं पृथुः । संस्वजातानि सर्वाणि प्रजानां हितकाम्यया ८७ तेनाग्नेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः ॥ ८८ ॥ प्राणप्रदाता स पृथुर्यसाद्भूमेरभूत्पिता । ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापारिलंघारिणी ॥ ८९ ॥ ततश्च देवैर्मुनिभिर्दंत्यै रक्षोभिरद्भिनिः । गन्धर्वैरुगैर्पथैः पितृभिस्तत्कृमिस्तथा ॥ ९० ॥ तत्तत्प्राप्तमुपादाय तत्तद्गुग्धं मुने पयः । वत्सदोर्गृध्रिशेषाथ तेषां तद्योनयोऽभवत् ॥ ९१ ॥</p>
--	--

विष्णुलीयम् ।

भावये भाविनं संगन्धं तुर्यां ॥ ८१ ॥ विवर्धिताः एकैकरोचतराः कृताः ॥ ८२ ॥ पूर्वविसर्गे पृथो-
 जन्मनाः प्राक्तनसृष्टौ ॥ ८३ ॥ तद्योनयः तज्जातीयः । देवानामिन्द्रो वत्सः दोग्धा सविता । सौवर्णं
 भीधरीयम् ।

रणदेशे विवर्जिता इत्यर्थः ॥ ८० ॥ न हीति । पूर्वविसर्गे पृथुपतेः पूर्वसृष्टौ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
 आहार इति । तदा पृथोः पूर्वमराजके सोऽपि फलाहारः महता कृच्छ्रेण सन्पायोऽभवत् ॥ ८६ ॥
 स इति । स पृथुस्तु प्रजासन्तानप्रवर्तकं मनु वत्सं कृत्वा स्वपाणिरूपपात्रे सस्यजीवनि पृथिवीं द्रुदो-
 हेत्यन्वयः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ प्राणप्रदातेति । प्राणदानादभयदानाद्भूमेः पिताऽभूत् । यथाहुः “जनकश्चोपनेता
 च यश्च विद्याः प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः” इति ॥ ८९ ॥ ९० ॥ तत्तत्प्राप्त-
 विष्णुविशीयम् ।

र्जिता इति पाठे उत्तारणदेशे विवर्जिता इति ॥ ८२ ॥ नहीति । पूर्वविसर्गे इति च पाठः । पूर्व-
 निरतां पूर्ववस्थाया । पुरा पृथोः पूर्वकाले ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ स इति । सस्य मनुष्याणां
 योनिं सस्य पृथुर्द्रुदोह इत्येव द्रुदोहो पृथुरेव यजमानः ऋत्विक्पथं ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ प्राणैति । प्राणप्रदाता
 अभयप्रदः “जनकश्चोपनेता च यश्च विद्या प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः”
 इति वचनात् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ तत्तत्प्राप्तमिति । पृथुपदेशादेवादिभिस्तत्तत्प्राप्तमुपादाय भू-
 दत्तावेदीयम् ।

तेनोत्सादनेन विवर्जिताः विवर्जिताः । विवर्धिता इति पाठे एकत्रयाशीकृता ॥ ८२ ॥ पूर्वविसर्गे पूर्वा-
 वस्थाया । पुरा पृथोः पूर्वकाले ॥ ८३ ॥ वणिगेन वणिक्पथः । निवासं समरोचयत् कर्तुमैच्छत्
 ॥ ८५ ॥ तदा पृथोः पूर्वमराजके काले जोषधीषु प्रणष्टामु सर्गोषु सोऽपि फलाहारोऽपि कृच्छ्रेण प्रयासेन
 संपाप्तोऽभवत् ॥ ८६ ॥ प्रजासन्तानकं मनु स्वायम्भुव वत्सं कृत्वा स्वपाणौ स्वपाणिरूपपात्रे सस्यजातानि
 पृथिवीं द्रुदोहेत्यन्वयः ॥ ८७ ॥ प्राणप्रदानात् अभयप्रदानात् भूमेः पिताऽभवत् । “जनकश्चोपनेता
 च यस्तु विद्या प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः” इति वचनात् ॥ ८९ ॥ वत्सः
 पृथोरपत्यत्वात् ॥ ९० ॥ देवादिभिर्देशभिर्वर्णैस्तत्तत्प्राप्तमिति प्राणमुपादाय तत्तत्प्राप्तमिति पयो भूनि-

[पाठ] १ [विष्णु वि० पा०] पूर्वविसर्गे. २ व-य ज न ठ तस्या ३ व भयविप. ४ व क. प्रजाता
 हि; ५-७ प्रजाता ह । न ट ठ प्रजाताना ५ ख ल. पुरा ६ य प च न तद्वत्पित्वा ७ [पृथ०
 पा०] कल्पजीवनि ८ [इत्ता० पा०] विवर्धिता
 वि ११

सिपा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा । सर्वस्य तु ततः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥९२॥

विष्णुपीथम् ।

पात्रं । क्षीरमूर्जस्करं । मुनीनां सोमो वत्सः दोग्धा बृहस्पतिः छन्दांसि पात्रं क्षीरं तपो मद्यम् ।
 दैत्यानामायसं पात्रं माया क्षीरं विरोचनो वत्सः दोग्धा द्विमूर्धा । राक्षसानां पात्रं कपालं क्षीरं
 रथिरे ब्रह्मर्षतो दोग्धा वत्सस्तुमाली । अग्नीणां वत्तो हिमवान् मेरुदोग्धा शिलामयं पात्रं
 रत्नौषधिजातं क्षीरं । गन्धर्वाणां पद्मं पात्रं वत्सश्चिरस्थः विश्वायमुर्वोग्धा गन्धः क्षीरं ।
 उरगाणां तक्षको वत्सः ऐरावतो दोग्धा विषं क्षीरं अलावु पात्रं । यक्षाणामाम पात्रं वैभवतो
 वत्सः दोग्धा भरतनाभः अन्तर्धानं क्षीरं । पितॄणां राजतं पात्रं स्वधा दुग्धं यमो वत्सः

श्रीपरीथम् ।

मिति । देवादिभिर्दक्षभिर्वर्गैस्तत्तत्त्राभिमतं पात्रमुपादाय तत्तत्त्राभिमतं पयो भूमिर्दुग्धा । तेषां
 देवादीनां तद्योनयस्तत्रजातीया एव वत्सविशेषा दोग्धुविशेषाश्च अभवन् । तमेव देवादिषु दोग्धुप-
 त्सादिफलं हरिवंशे मात्स्यादावप्युक्तं संक्षेपेण वक्ष्यामः । देवानामिन्द्रो वत्सः मिश्रो दोग्धा सौर्यं पात्रं
 बलं क्षीरम् । मुनीनां सोमो वत्सः बृहस्पतिर्वोग्धा छन्दांसि पात्रं तपो मद्यं च क्षीरम् । दैत्यानां त्रि-
 मूर्धा वत्सः विरोचनो दोग्धा आयसं पात्रं माया क्षीरम् । राक्षसानां तुमाली वत्सः जतुनाभः दोग्धा
 कपालं पात्रं रथिरे क्षीरम् । अग्नीणां हिमवान्वत्सः मेरुदोग्धा शिलामयं पात्रं महौषधिः क्षीरम् ।
 गन्धर्वाणां चिरस्थो वत्सः विश्वायमुर्वोग्धा पद्मं पात्रं गन्धः क्षीरम् । उरगाणां तक्षको वत्सः धृतराष्ट्रो
 दोग्धा अलावु पात्रं विषं क्षीरम् । यक्षाणां कुपेरो वत्सः सुपर्णो दोग्धा सृष्णमयं पात्रम् अन्तर्धानं क्षी-
 रम् । पितॄणां यमो वत्सः अन्तर्यो दोग्धा राजतं पात्रं स्वधा क्षीरम् । वरुणां रुभो वत्सः सालवृद्धो
 दोग्धा पालाशं पात्रं छिन्नसरोद्दणं क्षीरम् । तदुक्तं हरिवंशे “देवा मित्रेन्द्रसौपर्णैर्बलं तु मुनावस्तथा ।
 बृहस्पतीन्दुवेदैश्च तपोदैत्यास्त्रिमूर्धतः । विरोचनायसाभ्यां च मायां रक्षोगत्या अपि । जतुनाभमुमा-
 लिभ्यामस्तथा रक्तं ततोऽद्रयः ॥ दिनाद्रिमेन्द्रशैलीस्तु रक्तं गन्धर्वजातयः । वमुचिरस्थानभौर्जीर्णधं तु
 मुजगालतः ॥ धृतराष्ट्रात्तक्षकालावुभ्यां च विषमुत्तरणम् । यक्षाः सुपर्णधनदृग्मनोन्तथि विदुमजः ॥
 अन्तकप्रेतराद्वाजतैः स्वधां हि मदीरहाः । सालवृक्षपलाशीश्च छिन्नसरोद्दणं मुहुः ॥ मद्दोग्धुत्सवपाशैश्च
 तत्तदुद्दुर्दुर्वराम्” इति ॥ ९१ ॥ सेति । धात्री माता । विधात्री कर्त्री । धारिणी आभारः । पोषणी

विष्णुपितीथम् ।

स्तत्तपयो दुग्धा देवादीयैश्चान्तस्थानीयैर्दुग्धवर्गः । अत्रिविक्स्थानीयैः सूर्यबृहस्पतिद्विमूर्धजतुनाभमेरुपसुर-
 चिधृतराष्ट्रसुपर्णान्धसालाव्यदोग्धुविशेषैरिन्द्रसौमविरोचनसुमालिम्बत्रिस्थवक्षरकुपेरयमरुद्राग्न्य-
 वत्सविशेषैः सौर्येण छन्दोमयमायसं कपालं दैतं पक्ष्यप्रमलान्धपद्मसृष्णमयं राजतं पालाशमिति तप-
 त्यात्रमादाय बलं तपो मायां रथिरसौषधं रत्नं गन्धं विषमन्तर्धानं मत्स्यां पुनः प्ररोक्षमिति धीर्गदि-
 शेषं मात्स्यादिपूषत्रमेण दुग्धा । अत्र नामधेदस्तु नामान्तरत्वेन योद्धरः । तेषामिति । तेषां देवादीनां
 सूर्यादीनामिन्द्रादीनां च तद्योनयः तानि ब्रह्मादीनि योनयः पारणम् ॥ ९१ ॥ सैपेति । धात्री माता ।

हृत्प्रेसीथम् ।

यस्यदोग्धुविशेषाद्भस्मदोग्धुभेदान् दुग्धा । तेषां देवादीनां तद्योनयः त एव तत आग्न्यक्षीरविशेषा एव
 योनयः कारणाभ्यभवन् । वत्सदोग्धुविशेषा इति पाठे तेषां देवादीनां तद्योनयाव तत्रजातीया एव

एयं प्रमावत्स पृथुः पुत्रो वेनस्य वीर्यवान् ।
जज्ञे महीपतिः पूर्वो राजाऽभूज्जनरज्जनात् ॥९३॥
य इदं जन्म वैन्यस्य पृथोः सङ्गीर्तयिष्यते ।
न तस्य दुष्कृतं किञ्चित्फलदायि प्रजायते ॥९४॥

दुस्त्वस्रोपश्रमं नृणां शृण्वतामेतदुत्तमम् ।
पृथोर्जेमप्रभावश्च करोति सततं शुभं ॥ ९५ ॥
इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

किष्कुलीयम् ।

अन्तको दोग्धा । तरुणां पलाशं पात्रं वत्सः वृक्षः दोग्धा सालवृक्षः छिन्नदग्धप्ररोहणं दुग्धं
॥ ९१ ॥ इति श्रीविष्णुसमुनिविरचितायां श्रीविष्णुपुराणटिप्पण्यां प्रथमांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
श्रीधरीयम् ।

पोषणकर्त्री ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इति श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायामात्मप्रकाशार्यश्रीविष्णु-
पुराणव्याख्यायां प्रथमांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विष्णुविधीयम् ।

विधात्री कर्त्री ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इति श्रीविष्णुवित्तायैविरचितायां श्रीविष्णुपुराण-
व्याख्यायां प्रथमांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वत्तात्रेयीयम् ।

वत्सविशेषा दोग्धविशेषाश्चाभवन्निर्लभः । तत्र देवाविदावर्गाणां दोग्धवत्सपात्रकीरभेदाः हरिश्चाम-
त्सामुत्सारेण । “कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदृदुदन् । हिरण्यमेन पात्रेण वीर्यसौजो वलंपयः” इत्यादि-
भागवतानुसारेण च इष्टव्याः । तथाहि—देवानामिन्द्रो वत्सः मित्रो दोग्धा सौवर्णं पात्रं बलं क्षीरं । मुनी-
नां सोमो वत्सः बृहस्पतिर्दोग्धा छन्दांसि पात्रं तपो ब्रह्मच क्षीरं । दैत्यानां त्रिमूर्धा वत्सः विरोचनो दोग्धा
भ्रायसं पात्रं माया क्षीरं । राक्षसानां सुमाली वत्सः जतुनामः दोग्धा कपालं पात्रं रुधिरं क्षीरं ।
अत्रीणां हिमवान् वत्सः मेरुर्दोग्धा शिलामयं पात्रं ओषधिरक्षं क्षीरं । गन्धर्वाणां चित्ररथो वत्सः वि-
श्वामसुर्दोग्धा पशुं पात्रं गन्धः क्षीरं । उरगाणां वृक्षकोवत्सः धृतराष्ट्रो दोग्धा अलालु पात्रं विषं
क्षीरं । यक्षाणां कुबेरो वत्सः सुपर्णो दोग्धा सृण्मयं पात्रं अन्तर्धानं क्षीरं । पितॄणां यमो वत्सः अ-
न्तको दोग्धा राजसं पात्रं स्वधा क्षीरं । तरुणां वृक्षोवत्सः सालवृक्षो दोग्धा पलाशं पात्रं छिन्नसरो-
हणं क्षीरं । “देवामित्रेन्द्रसौवर्णैर्बलं तु मुनयस्तथा । बृहस्पतीन्दुर्बेदश्च तपो दैत्याभिमूर्धतः । विरोच-
नायसाभ्यां च मायां रक्षोगणा अपि । जतुनामसुमालिभ्यानप्यारक्तं ततोऽत्रयः । हिमाद्रिनेरुमैलेस्तु
रज्जगन्धर्वजातयः । वसुधित्वरयत्भोवैर्गन्धं तु भुजयास्ततः । धृतराष्ट्रचक्रकालालुभ्यां च विपयुत्तवणं ।
यक्षाः सुपर्णधनदस्युन्वापि पितृव्रजः । अन्तकप्रेतसङ्घोऽप्यस्वधामध्या महीरहाः । सालवृक्षपलाशैश्च
छिन्नसरोहणंमुहुः । स्वदोग्धवत्सपात्रैस्ते तप्तदुदुदुदुर्बरा” इत्युक्तं हरिश्चंसे ॥ ९० ॥ ९१ ॥ पाप्री माता ।
विधात्री कर्त्री । भारिणी आधारभूता । पोषणी पोषणकर्त्री । विष्णुपादतलोद्भवा “पद्माभूमिः” इति
श्रुतेः ॥ ९२ ॥ फलदायि नप्रजायते नश्यतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ इति श्रीदत्तात्रेयाचार्यविरचितायां सुवो-
चिन्याख्य श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

रत्नमालिम् ।

विष्यसि ॥८१॥ इति श्रीरत्नमालिं विरचितश्रीविष्णुपुराणव्याख्यासारे प्रथमांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पृथुवशविस्तरकथनप्रसङ्गे प्राचीनवर्हिषो जन्मकथनम् ॥ १ ॥ प्राचीनवर्हिषो वचनाप्रथेतसां पुत्रकाण्डपर
श्रीतोविष्णुतावनायै पयोधिरिण्डिले निमग्न वरश्रवणम् ॥ २ ॥ प्रथेत कृता श्रीविष्णुस्तुतिः ॥ ३ ॥ गङ्गाक-
ण्डेन प्रसङ्गेन इतिहा प्रथेतसां वरप्रदानकथनाम् ॥ ४ ॥

श्रीपराशुर उवाच ॥

पृथोः पुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेऽन्तर्धिर्वादिनौ ।
शिरगण्डिनी हविर्धानमन्तर्धानाद्यजायत ॥ १ ॥
हविर्धानात्पडाग्रेयी धिपणाऽजनयत्सुतान् ।
प्राचीनवर्हिषं शुकं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ ॥ २ ॥
प्राचीनवर्हिर्भगवान्महान्नासीत्प्रजापतिः ।

हैविर्धानान्महान्नाग येन संवर्धिताः प्रजाः ॥ २ ॥
प्राचीनाप्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विद्युता हुने ।
प्राचीनवर्हिर्भवत्ख्यातो भुवि महाबलः ॥ ४ ॥
समुद्रतनवायां तु कृतदारो र्महीपतिः ।
महत्सुमसः पारं सवर्णायां महाभते ॥ ५ ॥

विष्णुस्वीयम् ।

अन्तर्धानादन्तर्धानसङ्गात् । शिरगण्डिनी तद्भावा ॥ १ ॥ आग्नेयी अग्निवश्या धिपणानाम्ना । तपसः
श्रीधरीयम् ।

पृथोरिति । अन्तर्धिरेवान्तर्धानः तस्माद्भावां शिरगण्डिनी हविर्धानं पुत्रमसूयत ॥ १ ॥ हविर्धान-
दिति । आग्नेयी अग्निवश्या । धिपणा नाम ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राचीनाप्रा इति । प्राचीनाप्राः कुशाः सर्वत्र
यज्ञानुष्ठानात् । तदुक्तम्—“यस्येदं देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः । प्राचीनाग्नेः कुशैरासीदास्तृप्तं वसुधाव-
लम्” इति ॥ ४ ॥ समुद्रतनवायामिति । तपसः पारे सवर्णसङ्गायां कृतदारः तपसत्त्वाऽनन्वर वा
परिणीतवानित्यर्थः । तमसः पार इति पाठे तमसो नरकस्य पारे निमित्तं पुनोत्पत्त्या नरककारणायं-
विष्णुस्वीयम् ।

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राचीनाप्रा इति । प्राचीनाप्राः कुशाः यज्ञविशेषीयाः ॥ ४ ॥ समुद्रेत्यादि ।
अत्र दारशब्देन दारान्या लक्ष्यते कृतदारः कृतविवाह इत्यर्थः । महत्सुमसः पार इति सवर्णाविशे-
षणम् । पुनोत्पत्तिद्वारेण तामिन्द्रादिनरकोत्तारहेतुभूतायामित्यर्थः । समुद्रतनवाया सवर्णाया कृतवि-
वाताग्नेयीयम् ।

अन्तर्धिरेवान्तर्धानः । शिरगण्डिनी तस्या भार्या अन्तर्धानाद्दविर्धानं पुत्रं कथयामास ॥ १ ॥
आग्नेयी अग्निवश्या । नाम्ना धिपणा ॥ २ ॥ प्राचीनवर्हिर्इति । नामान्वयार्थकमित्याह—प्राचीनाप्रा इति ।
तस्य प्राचीनवर्हिषः कुशाः प्राचीनाप्राः । विद्युताः प्रसिद्धाः । सर्वदा सर्वत्र यज्ञानुष्ठानान् । “यस्येदं
देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः । प्राचीनाग्नेः कुशैरासीदास्तृप्तं वसुधावलम्” इतिभागवतोक्तेः ॥ ४ ॥ महतः
तपसः पारे समाप्तौ तस्या समुद्रतनवाया सवर्णसङ्गाया कृतदारः । भावभ्रष्टानो विद्वेषः । तपसत्त्वा
तदन्ते वा परिणीतवानित्यर्थः । तमसः पार इति पाठे तमसो नरकस्य पारे । निमित्तमप्राग्नी । पुनो-
त्पत्तयर्थम् ।

चतुर्विंशे ध्रुवस्योक्तो वसो यत्र प्रथेतसाः । अन्यौ तस्या हरिं स्तुत्वा प्रजावृद्धिर्युताः ॥ तमन-

[पा०] १ क ख घ ङ ह महावीर्यं २ ज ट ठ वेऽन्ताथ पाणिनी । च ग. वेऽन्तर्धि पाणिनी ३ क
४ हविर्धानमन्तर्धानो ५ हविर्धानमन्तर्धानो ६ ग ङ स य पृथिव्यां विरुता । ७ ट—उ पृथिव्यामवश्यं
५ घ अण्डित्वत् ६ [विष्णु वि० पा०] महीपते ७ य—ग ८—उ सर्वत्र ८ ग सुवर्णायां

संवर्णाऽऽध्वच सामुद्री दश प्राचीनवर्हिपः ।
 सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ६ ॥
 अष्टधर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ।
 दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेक्षयाः ॥ ७ ॥
 श्रीमंत्रेण उवाच ॥
 यदर्थं ते महात्मानस्तपस्तेषुर्महामुने ।
 प्रचेतसः समुद्रान्भस्वेतदाख्यातुमर्हसि ॥ ८ ॥
 श्रीपराशर उवाच ॥
 पित्रा प्रचेतसः प्रोक्ताः प्रजार्थममितात्मना ।
 प्रजापतिनिपुक्तेन बहुमानपुरस्सरम् ॥ ९ ॥
 प्राचीनवर्हिरुवाच ॥
 ब्रह्मणा देवदेवेन समादिष्टोऽस्म्यहं सुताः ।
 प्रजाः संवर्धनीयास्ते मया चोक्तं तथेति तत् १० ॥
 तन्मम प्रीतये पुत्राः प्रजावृद्धिमत्तन्द्रिताः ।

कुरुष्वं माननीया वः सम्यगाज्ञा प्रजापतेः ११ ॥
 श्रीपराशर उवाच ॥
 ततस्ते तत्पितुः श्रुत्वा वचनं नृपनन्दनाः ।
 तथेत्युक्त्वा च तं भूयः पत्रच्छुः पितरं भुने ॥ १२ ॥
 प्रचेतस उक्तुः ॥
 येन तात प्रजावृद्धौ समर्थाः कर्मणा वयम् ।
 भवेम तस्मत्संतं नः कर्म व्याख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥
 प्राचीनवर्हिरुवाच ॥
 आराध्य वरदं विष्णुमिष्टप्राप्तिवसंशयम् ।
 संमेति नान्यथा भर्तुः किमन्यत्कथयामि वः १४
 तस्मात्प्रजापिशृङ्खलार्थं भवंभूतप्रभुं हरिम् ।
 आराधयत गोविन्दं यदि सिद्धिममीप्सथ १५ ॥
 धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं चोन्विच्छतां सदा ।
 आराधनीयो भगवाननादिः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥

विशुद्धीयन् ।

पारे तपश्चरणानन्तरं । संवर्णा नामतः ॥ ५ ॥ अष्टधर्मचरणाः सत्रैव धर्मचारिणः ॥ ७ ॥
 श्रीधरीपथ ।

मित्यर्थः ॥ ५ ॥ सर्वणेति । संवर्णा दश प्रचेतसः आधत्त असूयत ॥ ६ ॥ अष्टधर्मिति । अष्टधर्म-
 चरणाः समानधर्मचारिणः । एतच्च तेषां दक्ष्यमाणैकभार्यात्वं सन्भावयितुमुक्तं । समुद्रसलिलेक्षयाः
 वज्र निम्ने मन्नासन्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रह्मणेति । ते त्वया प्रजाः संवर्धनीयाः इत्यादिष्टोऽस्मि
 ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्ममिति । अन्विच्छता धर्मादानन्तरं मोक्षमपी-
 विष्णुचिन्तयन् ।

बाहः । कुतदारो महीपतेरिति पाठे महीपतेरित्यस्योत्तरेण सम्बन्धः ॥ ५ ॥ सर्वणेति । प्राचीनवर्हिपो
 महीपतेः सामुद्री संवर्णा प्रचेतसो नाम पुत्रानाधत्त । ये तमसः पारे वामिति बान्धव्यः । वामित्वादि-
 नरकनाशकानित्यर्थः । “श्वत्सुत्रेण पितरो नान्वायन् बहुल तमः” उपोतिर्हि पुनः परमेवोमम्” इति
 च ध्रुतेः ॥ ६ ॥ अष्टधर्मिति । अष्टधर्मचरणाः एकविधधर्माचरणाः । इति दशानामप्येकपत्नीमो-
 द्वात्राश्रेयीवम् ।

स्वाप्तेन नरककारणार्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥ सामुद्री समुद्रकन्या दश पुत्रानाधत्त असूयत । ते सर्वे प्रचे-
 तसो नाम प्रसिद्धाः ॥ ६ ॥ अष्टधर्मचरणाः समानधर्मचारिणः । समुद्रसलिलेक्षयाः समुद्रे मन्ना-
 सन्तः ॥ ७ ॥ प्रथमतः तपसः पूर्वं ॥ ९ ॥ ते त्वया प्रजाः संवर्धनीया इत्यादिष्टोऽस्मि ॥ १० ॥
 नकेवलं मत्प्रीतये । प्रजापतेः मां प्रति वा आज्ञाऽस्ति सा भवद्विगर्भनीया ॥ ११ ॥ अन्विच्छता

[पा०] १ म सुवर्णाऽमृततनयान्दश २ (दत्ता० पा०) प्रथमत ३ व तमेति नान्यथा पुत्रा । स. प्राचीनी
 नान्यथा सर्वं ४ क—ग भूतेपरं, ५ घ—ज न ट—उ वापिशृच्छता ६ क न मता

यस्मिन्नाराधिते सर्वं चकारादौ प्रजापतिः । तमाराध्याच्युतं वृद्धिः प्रजानां वो भविष्यति १७ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वास्ते पित्रा पुत्राः प्राचेतसा दक्ष । ममाः पयोधिसलिले वैपस्तेषुः समाहिताः ॥१८॥ दशवर्षसहस्राणि न्यस्तचिचा जैगत्पती । नारायणे मुनिश्रेष्ठ सर्वलोकपरायणे ॥ १९ ॥ तत्रैवावस्थिता देवमेकाग्रमनसो हरिम् । तुष्टुवुर्वस्स्तुतः कान्तान्तोत्तुरिष्टान्प्रच्यञ्चति २० ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥	स्वयं प्रचेतसो विष्णोः समुद्राम्भसि संस्थिताः । चक्रुस्तन्मे मुनिश्रेष्ठ तुष्टुष्वं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मृशु मैत्रेय गोविन्दं यथापूर्वं प्रचेतसः । तुष्टुवृत्तान्मयीभूताः समुद्रसलिलेयथाः ॥ २२ ॥ प्रचेतस ऊचुः ॥ नताः सा सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शार्धती । वमायन्तमशेषस्य जगतः परमं प्रभुम् ॥ २३ ॥ ज्योतिराधननौपम्यमग्न्यनन्तमपारवत् । योनिभूतमशेषस्य स्यादस्य चरस्य च ॥ २४ ॥
---	--

शिशुसूचीवम् ।

प्रतिष्ठा परिसमाप्तिः ॥ २३ ॥ जनीपम्यं उपमानाविषय इति यावत् । अनन्तरं अन्यवहितं । अपारवत्
भीषरीवम् ।

च्छताम् ॥ १६ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्नाराधिते यमाराधयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ इतीति । प्रचेतस एव
प्राचेतसाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वमिति । प्रचेतसः यं स्वयं चक्रुः तं स्वयं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ “जगद्गीत्रतया नत्या चित्ररूपतया ततः (चतुरूपविभागतः) । ब्रह्मरूपप्रणामेन दष्टो (तुष्टो)
विष्णुः प्रचेतसाम्” । तत्र प्रथमं जगत्कारणतया प्रणमन्ति—नताःस्मेत्यादिद्वाभ्याम् । नताःस्मेति ।
प्रतिष्ठा चालपर्यमित्यर्थः । आवाप्तं करोतीत्याद्यन्तम् अत एव परमं च प्रभुम् ॥ २३ ॥ प्रधानशब्दं
विष्णुविधीवम् ।

गोपश्रेयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
॥ १९ ॥ २० ॥ स्वमिति । यं स्वयं चक्रुस्तं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ २२ ॥ नवाम्येति । वचसां
यत्र प्रतिष्ठा । वाच्ये हि वचसां प्रतिष्ठा । प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं हि सर्वं वस्तुजातं वचसां । न तु प्रथा-
गतया वाच्यम् । यथा शुभजात्यादिवम् ॥ २३ ॥ ज्योतिरिति । ज्योतिः अप्राहृतज्योतिर्मयव्यम् ।
दृष्टाशेषीवम् ।

धर्माग्नन्धरं मोक्षमपीच्छता पुंसाः ॥ १६ ॥ यस्मिन्नाराधिते यमाराधयेत्यर्थः । तमाराध्य तस्मिन्नाराधिते
सर्वीत्यर्थः । तमाराध्य स्थितानामित्यप्याहारोवा । अनेन मिश्रकर्तृत्वर परिहृतं । कतरापलापोवा ॥१७॥
सर्वलोकपरायणे सर्वलोकानां मुक्ताशये ॥ १९ ॥ तुष्टुषुः स्वयं चक्रुः ॥ २० ॥ तमेव सर्ववृच्छति
—स्वमिति । यं स्वयं चक्रुस्तं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ तन्मया भूया तदेवमनसो भूया ॥ २२ ॥
सर्ववचसां सर्वदाक्षानां । प्रतिष्ठा परमसुरयष्टिः । शार्धती नियता । अशीपम्य जगतः आश्रयं उत्प-
त्तिनाशहेतुं । अतएव पर प्रभुम् ॥ २३ ॥ ज्योतिः तेजोरूपं । आगं सर्वम्मादिभूतं । उपजीव्यवा ।

रथगर्भिवम् ।

स्नातः सत्तस्य । समुद्रम्य पारे पारभूमाविति केचिन् ॥ ५ ॥ तत्रैव समुद्रांभमेव यो हरिः ॥ २० ॥
न तपोभिर्विदा तुष्टुसदा सशुभसिर्गुणैः । सर्वगाराधितो विष्णुराधिरासीत्प्रपेतमाम् ॥ २२ ॥

[पा०] १७ तत्र १ व—२. तपधर ३ क. ग. जगर्हते ४ ज. व. वंशत । छ. वंशदा. ५ छ. लम्बया
भूया ६ व. छ. वा. व. वाचसं ७ ग. छ—८ ननन्तमेवात्पत् । क. ग. कपोवायवात्पत्, ९ क. योऽपिभूत् ।
१०. शार्धिवत् । ग. शीपम्य ।

पसाहः प्रथमं रूपमरूपस्य तथा निशा ।
 सन्ध्याच परमेशस्य तस्मै कालात्मने नमः ॥२५॥
 भुज्यतेऽनुदिनं देवैः पितृभिश्च सुधात्मकः ।
 बीजभूतं समस्तस्य तस्मै सोमात्मने नमः ॥ २६ ॥
 येस्तमांसाधि तीव्रात्मा प्रभाभिर्भासयन्नमः ।
 धर्मद्वीताम्भसां योनिस्तस्मै सूर्यात्मने नमः २७ ॥
 काठिन्यवान् यो विभक्तिं जगदेतदशेषतः ।

शब्दादिसंश्रयो व्यापी तस्मै भूम्यात्मने नमः २८
 यद्योनिभूतं जगतो बीजं यत्सर्वदेहिनाम् ।
 ततोयरूपमीशस्य नमामो हरिर्मेधसः ॥ २९ ॥
 यो मुखं सर्वदेवानां हृष्यभुक्कण्यभुक्तथा ।
 पितृणां च नमस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने ॥३०॥
 पञ्चधाऽवस्थितो देहे यथेष्टां कुरुतेऽनिशम् ।
 आकाशयोनिर्भगवांस्तस्मै वाय्वात्मने नमः ३१ ॥

चिदुत्पीयम् ।

पाररहितं अवधिद्वयमिति यावत् ॥२४॥ हरिरेव हरिर्मेधास्तस्य ॥२९॥ मुखमिव सूर्यं तद्दारेण हविषः
 श्रीधरीयम् ।

व्यावर्तयति—उपोतिरिति । अनौपम्यं सूर्यांशुपमानशून्यं चिद्वपमित्यर्थः । अनुनाडीप्रचारचातुर्यवत्
 अनन्तं निर्भेदम् । अपारवत्पधिद्वयम् ॥२४॥ कालरूपेण प्रणमन्ति—यस्माहरिति ॥ २५ ॥ विश्वरू-
 पेण प्रणमन्ति—भुज्यत इत्यादिपदभिः । भुज्यत इति । जीवभूतः जीवनरूपः ॥ २६ ॥ य इति ।
 धर्मतापः शीतं च अन्मश्च तेषां योनिः कारणम् ॥ २७ ॥ काठिन्यवारिति । शब्दादीनां पञ्चान्त-
 मपि गुणानां संश्रयः ॥ २८ ॥ यदिति । योनिरूपं शोणितरूपेण । बीजरूपं हुक्करूपेण ॥ २९ ॥ य
 इति । यो हृष्यभुक्कण्यभुक्कण्यं मुखं । कण्यभुक् पितृणां च सूर्यम् ॥ ३० ॥ पञ्चधेति । पञ्चधा प्राणादि-
 विष्णुचितोयम् ।

आप्तं आशौ भवं “धमेव मान्तम्” इत्यादिद्वयेः । अनौपम्यम् उपमैवौपम्यं तद्वदितम् । अनु सूक्ष्मम् ।
 अनन्तमपारवत् देशकालपरिच्छेदरहितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ भुज्यत इति । बीजभूतः समस्तम्येति च
 पाठः । बीजभूतः इक्षौषधिद्वया ॥ २६ ॥ य इति । धर्म उष्णम् आतपः । शीतं हिमम् ॥ २७ ॥

व्यावर्तयति ।

अनौपम्यं उपमैवौपम्यं तद्वदितं । अनन्तं अनादिनित्यत्वेन परिच्छेदकालकृतनाशरहितं । स्वावतारनि-
 र्भेदवा । अपारवत् देशतोऽगुणतश्च परिमितिशून्यं । योनिभूतं कारणभूतम् ॥ २४ ॥ जगत्कारणत्वेन
 गत्वा कालनियामकत्वेनापि नमन्ति—यस्तेति ॥ रूप्यत इति रूपं नियममित्यर्थः । अरूपस्तेत्यनेना-
 द्दरादेः स्वरूपत्वं व्यावर्तितं । कालात्मने कालान्तर्यामिणे ॥ २५ ॥ चन्द्रादिसर्वान्तर्यामित्वेनापि प्रण-
 मन्ति—भुज्यत इत्यादिना ॥ भुज्यते उपजीव्यते । सुधाताकः सुधादानादिवर्ता । जीवभूतः जीवप्राण-
 धारणे इति धातोः सर्वस्य प्राणधारकत्वेन स्थितः । सोमात्मने सोमान्तर्यामिणे । एवमुत्तरत्राप्यात्मश-
 ध्यार्थो बोद्धव्यः ॥ अस्ति नाशयति । धर्मस्तापः शीतं हिमं अंभो जलं च तेषां योनिः कारणं ॥ २७ ॥
 शब्दादिसंश्रयः शब्दादिविष्णुगुणाश्रयः ॥ २८ ॥ तोयरूपं तोयान्तर्गतं तोयशब्दव्यत्ययरूपं । हरिर्मे-
 धसः पापादिहरणात् । ज्ञातरूपत्वाच्च हरिर्मेधा विष्णुः तस्य । “हरण्यज्ञानरूपत्वाद्हरिर्मेधा हरिःस्ते-
 तः” इतिवचनात् ॥ २९ ॥ “देवानां च पितृणां च सूर्यं भूत्वा यथाऽन्नमं । हृष्यभुक् कण्यभुक्” ॥ ३० ॥
 पञ्चधा प्राणादिविष्णुस्त्वन्तर्यामितया तत्तद्गुणे । आकाशो योनिर्यस्य सः आकाशयोनिः । आकाशाग-
 रण्यमौपम्यम् ।

प्रथमं सूर्यं । अरूपस्य परमार्थतः ॥२५॥ सुधात्मकः अमृतमयः । जीवभूतः ओषध्याद्यात्मना जीवनरूपः

[पा०] १ ए—य. ४ अ. व—२. जीवभूतस्वरूपस्य. २ क—य. च झ. ट. यत्ततोहन्ति. ३ क. ए. य—व.
 ज—ड. सभाभि. ४ व. रूपं जगतो. ५ व. प. उ. जीवनं सर्वं य. बीजरूपवदेहिनाम्. ६ व. य परमात्मने. ७ क. ए. य. स्थिते.

अथकाग्रमक्षेपाणां भूतानां यः प्रयच्छति ।
 अनन्तमूर्तिमाञ्जुद्धस्तस्य व्योमात्मने नमः ॥ ३२ ॥
 समस्तेन्द्रियसंगस्य यः सदा स्थानमुत्तमम् ।
 तस्यै शब्दादिरूपाय नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ३३ ॥
 गृह्णाति विषयान्जितमिन्द्रियतात्मा धराक्षरः ।

यस्तस्यै ज्ञानमूलाय नमः सा हरिमेवसे ॥ ३४ ॥
 गृहीत्वानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति ।
 अन्तःकरणरूपाय तस्यै विश्वात्मने नमः ॥ ३५ ॥
 यस्मिन्नन्ते सकलं विश्वं यस्मात्तथोद्भवत् ।
 लयस्थानं च यस्तस्यै नमः प्रकृतिधर्मिणे ॥ ३६ ॥

विष्णुर्षीयम् ।

स्तीकारात् ॥ ३० ॥ पञ्चधा प्राणापानादिरूपेण ॥ ३१ ॥ स्थानमालम्बनं विषय इति यावत् ॥ ३२ ॥
 धरः इन्द्रियात्मत्वात् प्रवाहरूपेण । अक्षरः जित्वात्मायित्तमत्वात् ॥ ३४ ॥ यस्मिन्नन्तइति ।

श्रीवहीयम् ।

रूपेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रपन्नरूपेण प्रथमन्वि—यस्मिन्निति । यस्मिन्नन्ते

विष्णुर्षीयम् ।

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पञ्चपेति । पञ्चधा प्राणादिरूपेण । षेष्ठान् कण्डूस्तन्निश्वासव्यापामरसस-
 माधानोद्यारणस्मिकम् । आकाशयोनिः आकाशाद्धि वायुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ समस्तेति । स्थानमाल-
 म्बनम् ॥ ३३ ॥ गृह्णातीति । विषयः क्षराक्षरः । क्षरं चक्षुः निर्गतं विषयग्रहणात् । अक्षरं श्रो-
 त्रादि ॥ ३४ ॥ गृहीत्वानिति । गृहीत्वान् वासोन्द्रियैः स्पृष्टान् आलोचिज्ञानात्संज्ञानविषयान्करोति ।
 अन्तःकरणभूताय मनोजुद्धाद्वादिचित्तात्मने ॥ ३५ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्सकलं तिष्ठतीति शेषः ।

एकान्तर्षीयम् ।

न्तर्षीयमिणोऽपि विष्णोः सकलजन्मबापुष्वन्वेनाकाशामिन्द्रियत्वदाकाशयोनिरित्युक्तं । तदुक्तं स्पृष्टत्वा
 “कारणत्वेन चाकाशादिषु तथाऽप्यपदिष्टोक्तः” इति ॥ ३१ ॥ अनन्तमूर्तिमान् अमहत्त्वमूर्तिमान्
 ॥ ३२ ॥ स्थानमाश्रयः । शब्दादिरूपाय शब्दादिकं रूपं प्रतिमा यस्य तस्यै ॥ ३३ ॥ धराः प्रज्ञा-
 दिजीवाः । अक्षरा रुद्धीः तन्निष्पामकः । “यदपीनायस्वसत्ता” इत्यादेः । ज्ञानमूलाय ज्ञानोत्पादकाय
 ॥ ३४ ॥ इन्द्रियैर्गृहीत्वानिषयधीकृत्तानर्थानात्मने जीवाय प्रयच्छति जीवस्वरूपभूतसाक्षिज्ञानविषया-
 न्करोति । अन्तःकरणभूताय अन्तःकरणे भूताय स्थिताय ॥ ३५ ॥ लयस्थानं विश्वमेति शेषः । प्रकृ-
 तिधर्मिणे स्थितिहेतुत्वेरगदकत्वत्पहेतुत्वानि प्रकृतिधर्मी अल्प सन्तीति प्रकृतिधर्मी तस्यै । प्रकृतौ
 स्थित्वा विश्वस्थित्वादिहेतुत्वं प्रकृतौ संपादयतीति सुरपथः तस्यैव ते धर्मा इति भागः ॥ ३६ ॥

रक्षवर्षीयम् ।

॥ ३६ ॥ स्वकायपेक्षया महत्तरिमाणत्वात्प्राप्ति ॥ २८ ॥ अत्राश्वयेनिदरलक्षारणकः । भगवान्
 धीर्यवान् ॥ ३१ ॥ अनन्ता घटारिमूर्त्यो व्याप्यतया सन्ति यस्य सः व्याप्यतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ स्था-
 नमालम्बनं विषय इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इन्द्रियात्मा इन्द्रियव्याप्यः । धरः स्थूलदेहावच्छेदेन । अक्षरी
 तिज्जदेहसंवेन । ज्ञानभूताय शब्दादिज्ञानसाधनेनाय ॥ ३४ ॥ गृहीत्वानिति ॥ अर्थसाक्षि-
 ष्टेनेन्द्रियेणात्माःकरणसंभन्वादर्थाकारणसिर्भवति तद्वृत्तिव्यमात्मार्थमात्मसाक्षात्करोतीति अन्तःकरण-
 रूपाय मनोऽद्वाद्वादिचित्तात्मनाय ॥ ३५ ॥ पुरुरूपेण प्रथमन्वि—गुह्य इति । गुह्यो पापुनः ।

<p>शुद्धः संलक्ष्यते भ्रान्त्या गुणवानिव योऽगुणः । तमात्मरूपिणं देवं नताःस पुरुषोचमम् ॥ ३७ ॥ अधिकारमेजं शुद्धं निर्गुणं यन्निरञ्जनम् । नताःस तत्परं ब्रह्म विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ३८ ॥ अदीर्घद्वस्वमस्पूलमनण्डर्यामलीहितम् ।</p>	<p>अस्नेहक्यायमतनुमसक्तमंशरीरिणम् ॥ ३९ ॥ अनाकाशमसंस्पर्शमगन्धमरां च यत् । अचक्षुरश्रोत्रमचलमवावपाणिममानसम् ॥ ४० ॥ अनामगोत्रमसुरमनवेजस्कमहेतुकम् । अभयं भ्रान्तिरहितमनिद्रमजराभरम् ॥ ४१ ॥</p>
--	--

विष्णुवीच्यम् ।

स्वितिकाले उद्भूतं जातं । प्रकृतिधर्मिणे प्रधानस्वरूपाय ॥ ३६ ॥ इदानीं पुरुषरूपनमस्कारः नियते—
शुद्ध इति ॥ ३७ ॥ इदानीं ब्रह्मरूपनमस्कारः—अधिकारमिति ॥ नविद्यते विचारः कार्यं यस्यैत्यवि-
कारः । शुद्धं गुणवापारशुद्धं । निरञ्जनं अविद्यासङ्गरहितं ॥ ३८ ॥ तदेव विष्णोः परम पदं विप्रि-

श्रीधरीच्यम् ।

विश्वं विष्टिति । प्रकृतेर्धर्माः सत्त्वाद्यो गुणाः सन्त्यस्येति प्रकृतिधर्मा तस्यै ॥ ३६ ॥ पुरुषरूपेण प्रण-
मन्वि—शुद्ध इति । गुणवानिव गुणप्रेरकत्वेन तेष्यासत् इव । आत्मरूपिण प्रत्यपूपम् ॥ ३७ ॥ य-
स्याद्ः प्रथमं रूपमित्यानेन फलरूपेण, मुख्यत इत्यादिना व्यञ्जरूपेण, यस्मिन्नित्यानेन प्रधानरूपेण शुद्ध
इत्यनेन पुरुषरूपेणेत्येव सृष्ट्याद्युपयोगि तत्तद्रूपविभागेन प्रणम्य ततः परं शुद्धरूपं प्रणमन्ति—अवि-
कारमित्यादिपदभिः—अधिकारमिति । अविकारम् अस्तीत्यादिविकाररहितम् । अजं जन्मरहितं । शुद्धं
स्वभावत एव निर्मल । निरञ्जनमातङ्कमलशून्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अनामेति । अनिद्रं नि-

विष्णुचिर्वाच्यम् ।

प्रकृतिधर्मिणे प्रकृतिरूपवते ॥ ३६ ॥ पुरुषरूपमाह—शुद्ध इति ॥ ३७ ॥ सुखस्वरूपमाह—अधिकार-
मिति । ब्रह्मस्य ज्ञानसङ्कोपादिरूपो विकारोऽपि तद्रहितत्वमविवारत्वम् । निरञ्जनं प्रकृतिसंघर्षर-
हितम् । परं प्रसोति प्रधानाद्यपेक्षया । सचानन्त्यायेति जगत्समुक्तम् । पद्यत इति पदं परमत्वं स्वर-
दत्वम् ॥ ३८ ॥ अहङ्कारादिमुक्तपर्यन्तरूपवतः परस्य स्वरूपमाह—अदीर्घेति । अनेन व्यक्ताव्यक्त-
बद्धमुक्तेभ्यो व्यावृत्तिः । छाया वान्तिः । अतनु निरपयवम् । असत्त्वं अप्रतिहतम् ॥ ३९ ॥ अना-
काशमिति । अनाकाशं विचाररहितम् ॥ ४० ॥ अनामेति । असुरम् अन्नपानादिजन्यसुररहितम् ।

दत्ताधेयीच्यम् ।

शुद्धः प्रकृतिविकाररहितः । अत्रहेतुःअगुणः सत्त्वादिगुणरहितः । गुणवानिव सत्त्वादिगुणवानिव
भ्रान्त्या लक्ष्यते । आत्मा जीवो रूपं प्रथिमा अत्यासीति आत्मरूपी तं ॥ ३७ ॥ अविचारं प्रधानं
सुखरूपेण विकाररहितं । अजं जीवब्रह्महेतुोऽपि विकाररहितं । तद्रहेतुर्निर्गुणमिति । तदुपपादान-
याह—निरञ्जनमिति ॥ निरञ्जनं रणादिदोषरहितं । पदं स्वरूपं ॥ ३८ ॥ अत्र दीर्घत्वादीनां प्राट्ट-
तानागोव निषेधः । अस्नेहक्याय स्निग्धत्वकान्तिभ्या रहितं । असत्त्वमप्रतिहतं । सचत्त्वादित्रयस्य स्वरू-
पतोऽपि निषेधः ॥ ३९ ॥ अचलं चलनरहितं ॥ ४० ॥ अनामगोत्रं नामगोत्ररहितं । अत्र नाम्नो

स्वगर्भोच्यम् ।

अगुणोऽपि गुणवानिव तेष्यासत् इव भ्रान्त्या प्रकृतिच्छायापक्षिदृष्टा लक्ष्यते । आत्मरूपिणं जीवस्व-
रूपं ॥ ३७ ॥ तत्कृतः निषेधशेषत्वेनैव प्रतीतेरित्याह—अदीर्घमित्यादि । अनण्डमध्यमत्वात् । अतनुम-

[पा०] १ क ख गू २ प * धान्त ३ क ख प ज—इ ध्यमगाहितम् । ४ क. प छ महतीरणम्.
५ क—ग छ मण्ड, ६ प—उ मयाग्राणममानम् । ७ प छ न मवाग्राण, ७ त. प च मयम्.
वि. २२

अरजोशब्दममृतमभुवत् यदसंप्रुतम् ।
 पूर्वापरे न वै यस्मिस्तद्विष्णोः परं पदम् ॥ ४२ ॥
 परमेशत्वगुणवत्सर्वभूतमसंश्रयम् ।
 नताः स तत्पदं विष्णोर्जिह्वागुणोचरं न यत् ४३
 श्रीपराशर उवाच ॥
 एवं प्रचेतसो विष्णुं स्तुयन्तस्तत्समाधयः ।
 दशवर्षसहस्राणि तपश्चेरुर्महाश्रये ॥ ४४ ॥
 तंतः प्रसन्नो भगवांस्तपामन्तर्जले हरिः ।

ददौ दर्शनमुच्चिद्रनीलोत्पलदलच्छविः ॥ ४५ ॥
 पतधिराजमारूढमवलोकय प्रचेतसः ।
 प्रणिपेतुः शिरोमिस्तं भक्तिभोरावनामितैः ४६ ॥
 ततस्तानाह भगवान्प्रियतामीपितो धरः ।
 प्रसादमुमुषोर्ज्ज्वं वो वरदः ममुपस्थितः ॥ ४७ ॥
 ततस्तमूर्ध्वरदं प्रणिपत्य प्रचेतसः ।
 यथा पित्रा र्सेनादिष्टं प्रजानां वृद्धिकारणम् ४८ ॥

विष्णुलोचनम् ।

नष्टि—अदीर्घत्वादिना ॥ ३९ ॥ अनिद्रं निद्रा अविद्या तद्रहितं ॥ ४१ ॥ अमुतं मृतान् यत्परहितं ।
 असंप्रुतं संश्रुताव्यकरणरहितं । पूर्वं कारणं अपर कार्यं ॥ ४२ ॥ सर्वभूतं सर्वात्मकं । असांश्रयि
 श्रीपरीशरम् ।

रवणम् ॥ ४१ ॥ अरज इति । अमुतं गतिशून्यं । पूर्वापरे दिवालकृते ॥ ४० ॥ परमिति । परं नि-
 र्वाधिकमपि ईशित्वगुणवत्त्वाभाविकपदगुणैश्वर्ययुक्तः । माधया सर्वभूतमपि असंश्रयं निराधारम् अत
 एव जिह्वाया दृशश्च गोचरं न भवति तं नताः स्म ॥ ४३ ॥ एवमिति । तस्मिन्नेव समाधिचित्तराश्वं
 विष्णुचित्तावम् ।

अभयमित्यादिना मद्भक्त्यावृत्तिः ॥ ४१ ॥ अरज इति । अमुतं यदसंप्रुतमिति च पाठः । प्रुतं गतिः
 तद्रहितम् । पूर्वापरे यस्तुनी नस्यः वस्यं नित्यत्वात् । परममक्षरं स्वरूपमितिशेषः ॥ ४२ ॥ परमिति ।
 परमेशित्वगुणवदिति च पाठः । परमेशित्वगुणवदिति मुक्तव्यावृत्तिः । असंश्रयमिति नित्यव्यावृत्तिः ।

दशवर्षीयम् ।

लोकसिद्धार्थस्यैव निषेधः । गोत्रस्य तु सर्वतमना निषेधः “लोकसिद्धार्थनाश्रः स राहित्याधामर्जितः ।
 अतौकिकार्थसन्नाश्रामन्तत्याजनाशनः । जनन्तनामा परमःमुमुक्षुस्तानरूपवान्” इति ब्रह्मवर्चस्वनाम् ।
 अमुत्वं जन्यसुररहितं । अनेजस्कं सामिन्नमपादारहितं । अदेतुके स्वयं देतुशून्यं ॥ ४१ ॥ अरजः
 रजो यतः निषेधवशात्शून्यं । अमृतं मृतं जडं तद्विलक्षणं । अमुतं अन्याधीनगतिशून्यं । असांश्रं
 श्रयमापणरहितं । “अन्येषामारातो विष्णुः स्वस्थानाश्रुत एव च” इति वचनात् । पूर्वापरे पूर्वग्यापरत्वं
 दिशालकृते नित्यविभूतित्वात् । नताःस्मेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४० ॥ परं उत्तमं । ईशित्वगुणवत् जग-
 त्कृष्यादिसामर्थ्यमिति । सर्वभूतं सर्वाणि भूतानि यस्मिन्सत्सर्वभूतं । अमश्रयं श्रयणाश्रयरहितं ।
 जिह्वेतादि सर्वेन्द्रियोपलक्षणं ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नेव समाधिचित्तराश्वं येषां ते तत्समाधयः ॥ ४४ ॥

रथगर्भावम् ।

शरीरं । अगरीरिणं जीवं । असमीरणमिति पाठे अत्रायुं ॥ ३९ ॥ अनिद्रमनमार्दनिं ॥ ४१ ॥ भक्ति-

[पा०] १ ग. महर्षं १ क. ग. सपुत्र १ छ. ज. परमसत्. ४ [धीय- वा०] वसोधिपि । [इता- वा०]
 र्मीकान्. ५ घ. छ. उवाचर्षं । ४. ट. ड. सर्वभ्रवि १ घ. य. व. ४ र्मोवदेनदद. ५ क. ४४शो मन्नापेते
 श्रुतन्तर्बन्धे स्थितः. ६ क. रा. प्रणिपत्त. १ क. ४. मापवनामिरे. १० घ. एतुश्रीरे.

स चापि देवतं दत्त्वा यथाभिलषितं धरम् ।
अन्तर्धानं जगामाशु ते च निश्चक्रमुर्जलात् ॥४९॥

इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

प्रचेतस्सु तपश्चरन्सु प्रजाह्वय ॥ १ ॥ सोमवचनावचेतसा वृक्षसमुद्रतायाः सारिपारवकन्यकाया पाणि
प्रहणप्रसापि सारिपाजन्मसबद्धकण्डमुनिचरिप्रवर्णनम् ॥ २ ॥ कण्डुमुनिकृतब्रह्मवारता ॥ ३ ॥ सारिपायो
प्रचेतोऽप्यो दक्षोत्तत्पिर्णनम् ॥ ४ ॥ अतिशय्या दक्षस्य सद्दत्ता पुत्राणां समुपादनम् ॥ ५ ॥ नारदनाशि-
तान्स्वपुत्रान्दृष्ट्वा दक्षेण नारदाय सापदानम् ॥ ६ ॥ ततः पुनः दक्षात् वैरिण्या पष्टिकन्यानामुत्पत्तिकथनम् ।
तासां सोमादिभिर्बिवाहश्च ॥ ७ ॥ सद्गृहेण ब्रह्मादचरिप्रकथनम् ॥ ८ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

तपश्चरन्सु पृथिवीं प्रचेतस्सु महीरहाः ।
अरक्ष्यमाणामावपुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ १ ॥

नाशकन्मरतो वातं वृतं समभवद्भूमैः ।
दशवर्षसहस्राणि न शेवुधेष्टितुं प्रजाः ॥ २ ॥

चिन्तुलीयम् ।

निराधार ॥ ४३ ॥ इति श्रीविष्णुरसमुनिविरचिताया श्रीविष्णुपुराणद्विषण्यां प्रथमांशे चतुर्दशोऽ-
ध्यायः ॥ १४ ॥

धीपरीयम् ।

येषां ते तत्समाधयः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति श्रीश्रीधरस्वामिविरचि-
तायामात्मप्रकाशार्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्याया प्रथमांशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

तप इति । प्रचेतस्सु तपश्चरन्सु सत्सु तत्पितरि च नारदात्तत्त्वज्ञानं प्राप्य राज्यं लोकं च यनं गते
सतीति द्रष्टव्यं । तदुक्तम् “प्राचीनवर्हिषं जातं कर्मस्वात्मकचेतसम् । नारदोऽप्यात्मतत्त्वज्ञः कृपाळुः
प्रत्यबोधयन्” इत्यादिना पुराणनाख्यानेन । अरक्ष्यमाणा पृथिवी कर्मणासमाभावात् महीरहा आवपुः

विष्णुविनीयम् ।

सर्वभूत सर्वात्मभूतम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति श्रीविष्णुवि-
चार्यविरचिताया श्रीविष्णुपुराणव्याख्याया प्रथमांशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

दत्तात्रयीयम् ।

निश्चरन्सु निर्गता ॥ ४९ ॥ इति श्रीदत्तात्रेयाचार्यविरचिताया सुवीधिन्यार्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्याया
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

प्रचेतस्सु तपश्चरन्सु सत्सु महीरहाः अरक्ष्यमाणा पृथिवीभावन्तः । कर्मणासमाभावादावृतवन्तः ।
प्रचेतसा तपश्चरणकाले तत्पितुः प्राचीनवर्हिषः सत्वेऽपि तस्य कर्मात्मकचेतस्त्वेन नारदोपदिश्यमानत्व-
श्रवणेन च पृथिवीपालनोदात्तीनतया पृथिव्या अरक्ष्यमाणत्वं भोजितं । तदुक्तं भागवते “प्राचीनव-
र्हिषं क्षतं कर्मस्वात्मकचेतसं । नारदोऽप्यात्मतत्त्वज्ञः कृपाळुः प्रत्यबोधयन्” इत्यादिना ॥ १ ॥

रत्नानीयम् ।

भारैरिवाधनैः ॥ ४६ ॥ इति श्रीरत्नानन्दविरचितश्रीविष्णुपुराणव्याख्यासारे प्रथमांशे चतुर्दशोऽध्यायः १४
सोपारयानं जन्म वात्स्यायनाया दक्षस्य सभयम् । प्रचेतोऽप्य, पञ्चदशे दक्षस्तद्वर्धि ततोऽनवीत् ॥१॥

तान्दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वे कुन्दाः प्रचेतसः ।
 ह्युर्ध्वो वायुमग्निं च तेष्वज्ज्वातमन्ववः ॥३॥
 उन्मूलानथ तान्वृक्षान्कृत्वा वायुरशोपयत् ।
 तानशिरदहद्वोरस्तत्रामूढमसंक्षयः ॥ ४ ॥
 दुमध्यमयो दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शारिषु ।
 उपगम्याग्नीदीताघ्राजा सोमः प्रज्ञापतीन् ॥५॥
 कोपं यच्छत राजानः मृणुष्वं च वचो मम ।
 सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिर्हृदम् ॥६॥

रत्नभूता च कन्वयं वार्ष्णेयी व्रजविन्दी ।
 भविष्यज्जानता पूर्वं मया गोभिर्विरथिता ॥७॥
 मारिया नाम नाशपा वृक्षाणामिति निर्मिता ।
 भार्या वोऽस्तु महाभार्या ध्रुवं वंशविधिविन्दी ॥८॥
 युष्माकं तेजसोऽर्धेन मम चार्धेन तेजसः ।
 अस्यामुत्पत्सते विद्वान्द्वौ नाम प्रजापतिः ॥९॥
 मम चार्धेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै ।
 तेजसाऽग्निमयो भूयः प्रजाः संवर्षयिष्यति १० ॥

चिचुरीषम् ।

यच्छत नियमयत् ॥ ६ ॥ इत्थं ब्रह्ममाण्डव्यायेन वृक्षाणां कन्वयं निर्मितेऽन्यथः ॥ ८ ॥ ममा-
 शेन सौम्येन युष्मत्तेजोमयेन च संयुक्तः अग्निममप्रतापेन तेजसा वा ॥१०॥

धीर्षरीषम् ।

आवृत्तयन्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वायोऽग्नेः सृष्टिप्रयोजनमाह—उन्मूलानिति ॥ ४ ॥ दुमध्यमिति ।
 सोमो वृक्षापिपः । प्रजापतीनित्यनेन कन्दमूलफलादिभिः प्रजापृष्टिकारणानां वृक्षाणां दाहः प्रजापा-
 लनानां युष्माकमनुचित इति सामोपायः ॥ ५ ॥ शोपमिति । शोपं यच्छत उपरयत् ॥ ६ ॥ उपर-
 यनेन सन्धानं करोति—रत्नभूतेति । वार्ष्णेयी वृक्षजा । भविष्यज्जानता भविष्यदीवं युष्माकं पत्नी
 भविष्यति, अस्यां न दग्ने ऊर्ध्वेऽप्येते, तद्ग्रेनेन न लोहं पुरविष्यतीत्यादिजातका मया गोभिः सुधा-
 मयै रदिमभिः संवर्धिता ॥ ७ ॥ मारिषेति । नाशपा मारिषाख्या । वृक्षाणामेव कन्वयेति, नाम एवं
 हि प्रसिद्धा । निर्मिता निष्पद्येत्यन्वयः ॥ ८ ॥ युष्माकमिति । युष्माकं तपोमयस्य तपोमयोऽर्धेन च
 शान्तेर्मर्दीयैर्गोभिः संवृद्धत्वाद्यस्याः मम तेजसोऽर्धेन अहोऽस्मानुत्पत्सते ॥ ९ ॥ एतच्च मयेति । सौ-
 विष्णुविशीषम् ।

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दुमध्यमिति । राजा वृक्षादीनाम् ॥ ५ ॥ शोपमिति । यच्छत नियमयत्
 ॥ ६ ॥ रत्नभूतेति । वार्ष्णेयी वृक्षजा । भविष्यज इव उपरयचेतसां पत्नी वक्षस्य माता च भविष्यतीत्या-
 दिभ्यः जानता मया । गोभिः रदिमभिः ॥ ७ ॥ मारिषेति । नाम प्रसिद्धौ । मारिषेति नाशपा प्रसिद्धा
 वृक्षाणामिति । वृक्षाणां सम्बन्धिनी वार्ष्णेयिणि निर्मिता ॥ ८ ॥ ९ ॥ मम चेति । मम दैर्हाप्रत्यान्मम
 द्वापेदीयम् ।

धुन्दाः धमूषुः शवः किं तत्राह—जातमन्ववः सन्तो वायुमग्निं चान्दृष्ट्वा ॥३॥ वायुमग्निमर्जनपरत्नाह—
 उन्मूलानिति । सोमो राजा । वृक्षाणां राजा प्रजापतीनित्यनेन कन्दमूलादिभिः प्रजापृष्टिकारणानां प्रजा-
 फालनानां युष्माकं वृक्षाणां दाहोऽनुचित इति सामोपायः सूचितः ॥ ५ ॥ कणा—शोपमिति ।
 यच्छत नियमयत् ॥ ६ ॥ उपरयनेन सन्धानं करोति—रत्नभूतेति ॥ रत्नभूता भेदा । वार्ष्णेयी वृ-
 क्षजा । भविष्यज्जानता इव भवता पत्नी भविष्यदीनि दक्षस्य माता भविष्यतीत्यादि भविष्यत्कार्यं
 जानता मया गोभिः सुधामयैः रदिमभिः संवर्धिता ॥ ७ ॥ नाशपा मारिया । वृक्षाणामेव कन्वयं
 नाम प्रसिद्धा । निर्मिता वृत्ता ॥ ८ ॥ युष्माकं तेजसः ममत्तेजसः अर्धेनाद्येन कर्तव्येन । मर्दीयैर्गोभिः
 संवृद्धत्वाद्यस्या मम तेजसोऽर्धेनाद्येन कर्तव्येन अस्यां दृष्ट्वा उत्पत्सते ॥ ९ ॥ ममादीने तेजोमयेन

कण्डुर्नाम मुनिः पूर्वमासीद्देविदां वरः ।	एवमुक्त्वा ततस्तेन सौम्यं वर्षशतं पुनः ।
सुरभ्ये गोमतीतीरे स तेषे परमं तपः ॥ ११ ॥	बुभुजे विपयास्तन्वी वेन साकं महात्मना ॥१६॥
तंतक्षोभाय सुरेन्द्रेण प्रन्थोचारुया वराप्सराः ।	अनुजां देहि भगवन्त्रजामि त्रिदशालयम् ।
प्रयुक्त्वा क्षोभयामास तमृषिं सा शुचिसिता १२॥	उक्तस्तथेति स पुनः स्वीयतामित्यभाषत ॥ १७ ॥
क्षोभितः स तथा सार्धं वर्षाणामधिकं शतम् ।	पुनर्गते वर्षशते साधिके सा शुभानना ।
अतिपुन्यन्दरद्रोष्णां विपयासक्तमानसः ॥ १३ ॥	यामीत्याह दिवं ब्रह्मन्त्र्यणपसितशोभनम् ॥१८॥
तं सा प्राह महाभाग गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।	उक्तस्तथैवं स मुनिरुपगुह्यायतेक्षणाम् ।
प्रसादमुमुखो ब्रह्मन्ननुज्ञां दातुमर्हति ॥ १४ ॥	इहासतां क्षणं मुमुक्षु चिरकालं गमिष्यसि ॥ १९ ॥
तथैवमुक्तः स मुनिस्तस्यामसक्तमानसः ।	सां क्रीडमाना सुश्रोणी सह तेनर्षिणा पुनः ।
दिनानि कतिचिद्भद्रे स्वीयतामित्यभाषत ॥१५॥	शतद्रुपं किञ्चिद्दूनं वर्षाणामन्वतिष्ठत ॥ २० ॥

चिन्तुषीयम् ।

इदानीं मारिष्याया उल्लसितं कथयितुमाह—कण्डुर्नमितेति ॥ ११ ॥ प्रणयः स्नेहः तत्पूर्वकं स्थितं प्रणय-
कितं तेन क्षोभनं यथाभपति तथाऽऽहेति किर्याविशेषणं ॥ १८ ॥ उपगुह्य परिप्लव्य । क्षणमासव्या-
धीवीयम् ।

न्येन ममादेन युष्मत्तेजोभयेन अभिना च संयुक्तः । अत्रयोमात्मकः अप्रभृष्यो भूत्वा प्रजाः संवर्धयिष्य-
तीत्यर्थः ॥ १० ॥ न चैवं शङ्कनीयं दशानां कथमित्यमेका भार्या भवतीति । यस्मादियं कण्डोत्पन्नः
सम्भूतेति । वीर्येणस्य गर्भसम्भूता गदाप्रभावा चायोनिजा च दैवी न तु मानुषी । न हि बहूनामे-
काऽन्तरस्सम्भोगो विरह्यते । विष्णोः प्रसादात्कस्या बहवः पतयो न दुष्पन्तीति वर्णयन् तस्याः
जन्माह—कण्डुर्नामेत्यादिना युष्मत्पत्नीनुपात्मजेत्यन्तेन ॥ ११ ॥ तल्लोभाधेति । तस्य क्षोभाय
चित्तविकारेण तपोनाशाय ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उक्त इति । उप-
विष्णुचित्तीयम् ।

क्षेन सौम्येन शान्त्यादिषट्कलेन मारुगुणेन । युष्मत्तेजःसम्भवेनाप्रेयासेन । शौर्यशौर्यादिविदुगुणेन च
युक्तः । प्रजाः सर्वर्षिष्यति सर्गेत्याप्रीयोमात्मपत्न्यात् ॥ १० ॥ कन्याया आभिजात्यज्ञानाय तजन्माह-
दण्डोक्षीयम् ।

युष्मत्तेजोभयेन चाभिना संयुक्तत्वात् अभिसमः ॥ यो ब्रह्मपुत्रत्वावस्थाया पूर्वजन्तानि प्रजाः संवर्धि-
तयात् । सण्वास्वामुत्पन्नो भूमः पुनः प्रजाः संवर्धयिष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ वार्धेयी कन्येत्युक्तं तद्वद-
यितुं तस्याऽऽभिजात्यज्ञानार्थं वल्लम्बपर्वनमाह—कण्डुर्नमित्यादिना । गोमती वज्राग्नी नदी ॥ ११ ॥
तस्य मुनेः क्षोभाय चित्तविकारेण तपोनाशाय ॥ १२ ॥ शतं ततोऽधिकं च ॥ १३ ॥ सार्धं साधि-
कं च ॥ १६ ॥ स्तितशोभनमिति त्रिंशद्विशेषणं ॥ १८ ॥ उपगुह्य प्राहेत्यनेन संभोगात्तिरेकात्पुराणा-
विरेको दर्शितः । चिरकालं गमिष्यसि गत्या इति च नागमिष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ अन्वतिष्ठत अन्तर-
रखर्षीयम् ।

अभिना मारिष्यनुष्णः सोमश्च तौ अभिनाप्री अप्रीयोमायिति यावन् ॥ १० ॥ फलिचिद्ग्यानि ॥ १५ ॥
चिरकालं गमिष्यसीति । गता सती शीघ्रं नागमिष्यतीत्यर्थः । यद्वा चिरकालं तत्र बसतुं गमिष्यसि

[पाठ] १ च. श्रीगामती २ छ विक्षोभाय. ३ न मयुवकत ४ य सार्धं वर्षशते तदा ५ क. य. १. २.
न. म. ट. द. सपेति ६ च शुचिसिता ७ ट—प्रययां कान्तोभय ८ य—य च उ. म—उ. प्रादासती.
९ क—उ. तच्छास्त्रात्ता सुश्रोणी.

गमनाय महाभाग देवराजनिवेशनम् ॥
 प्रोक्तः प्रोक्तस्तथा तन्व्या श्वीयतामित्यभाषत २१
 तस्य शपथमयाज्जीता दाक्षिण्येन च दक्षिणा ।
 प्रोक्ता प्रणयमद्भारतिर्वेदिनी न जहौ मुनिम् २२ ॥
 तथा च रमतस्तस्य परमपौरहर्निशम् ॥
 नवनवमभूत्प्रेम मन्मथाविष्टचेतसः ॥ २३ ॥
 एकदा तु सरायुक्तो निश्चक्रामोदजान्मुनिः ।
 निष्क्रामन्तं च कुत्रेति गम्यते प्राह सा शुभा २४ ॥

इत्युक्तः स तथा प्राह परिप्लुतमहः मुने ।
 तन्व्यापसि करिष्यामि त्रिवाल्लोपोऽन्वया
 भवेत् ॥ २५ ॥
 गतः प्रहस्य सुन्दरी तं सा प्राह महामुनिम् ।
 किमद्य सर्वधर्मज्ञ परिप्लुतमहत्मन ॥ २६ ॥
 यद्गतां विप्र वर्षाणां पौरिप्लुतमहत्मन ।
 गतमेतन्न कुन्ते विस्मये कस्य कथ्यनाम् ॥ २७ ॥

विष्णुविषोपम् ।

मिति प्राहेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ देवराजनिवेशनं प्रति गमनाय ॥ २१ ॥ उदजात् पण्डालायाः । मुत्र
 गम्यत इति प्राहेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ अहः परिप्लुतं पर्यवसितं ॥ २५ ॥ यद्गतामतीतरपर्णामन्ते परि-
 धीपर्णम् ।

गुह्यं श्रोतव्येन सन्मोघातिरेकादनुसारातिरेकं दर्शयति । विरकालं गमिष्यसि गता गतो शीघ्रं नाप-
 मिष्यसीत्यर्थः । अनेन बहुतपोनामरन्ने हृष्टेऽपि श्रियाः, तद्वदनेनयद्विदुस्तत्र माधुष्यम् श्वीयिष्येत्तत्र
 तुस्त्वलेति भावः ॥ १९ ॥ तच्छापरितीति । अन्यनिवृत्त जनस्तरमतिवृत्त्यर्थः ॥ २० ॥ गमना-
 येति । देवराजनिवेशनं प्रति गमनाय ॥ २१ ॥ तस्येति । दक्षिणेति । “या गौरवं भयं प्रेम सद्भारं
 पूर्वनायके । न मुश्नत्यन्यसत्त्वाऽपि सा श्रेया दक्षिणा युधिः” इति । तन्व्याः भावो दाक्षिण्यं तेन ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥ एकदेति । उदजात्पण्डालायाः ॥ २४ ॥ इतीति । परिप्लुतमनामन्ते जातम् ॥ २५ ॥ गत
 इति । विस्मयेन प्रहस्य सर्वधर्मज्ञेति सोपाह्वयं सम्प्रोषणम् । अग तदाहः परिप्लुतं विनिति ॥ २६ ॥
 स्वर्गालामृतं प्राप्स्यति विगिन्य श्रेयस्य वयः अन्येषामपि विस्मयकरमिति स्वर्गगतानुभूय मुनिवपसो
 विष्णुविषोपम् ।

कण्डुस्तित्वादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 तस्येति । “या गौरवं भयं प्रेम सद्भारं पूर्वनायके । न मुश्नत्यन्यविधाऽपि सा श्रेया दक्षिणा युधिः”
 दक्षिणाया भावो दाक्षिण्यं । प्रणयो यान्त्रा ॥ २२ ॥ २३ ॥ एकदेति । उदजाः पण्डालायाः ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ गत इति । परिप्लुतं परिप्लुतम् । सर्वधर्मज्ञेति गतयद्गतामतीतरपर्णामन्ते ॥ २६ ॥
 यद्गतामिति । तत्र यद्गतां वर्षाणां गतानां सताम् अहःपरिप्लुतं गतमित्येतत्तन्म विस्मये न कुन्ते ।
 द्वात्रेवीपम् ।

मतिवृत्तित्यर्थः ॥ २० ॥ देवराजनिवेशनं प्रति गमनाय ॥ २१ ॥ “या गौरवं भयं प्रेम सद्भारं पूर्व-
 नायके । न मुश्नत्यन्यविधाऽपि सा श्रेया दक्षिणा युधिः” इत्या भावो दाक्षिण्यं । तेन प्रणयमद्भार-
 तिर्वेदिनी प्रणयमद्भारतयदुःशाहा ॥ २२ ॥ प्रेम यौहः । अर्जुनमभूत् ॥ २३ ॥ उदजात् पण्ड-
 ढालायाः ॥ २४ ॥ अहः परिप्लुतं मनसं ॥ २५ ॥ विस्मयेन प्रहस्य सर्वधर्मज्ञेति गौरवज्ञं सर्वध-
 र्मज्ञं । विस्मय तदाहः परिप्लुतमिति प्राह ॥ २६ ॥ विस्मयरेतुं स्वर्गमेव शब्दयति—यद्गतामिति ॥
 द्वात्रेवीपम् ।

॥ १९ ॥ यद्गतां वर्षाणां परिप्लुतं पात्रं यत् तदाहः परिप्लुतमिति कृताने तदा वयः विस्मये न

[पाठ] १ क. देवातिरेके २ इ—उ. स—इ. त. तन्व्या ३ इ. य. श्रेयसपरिप्लुतम् । उ—द.

४ श्रेयसः । ५ इ. य. व. इ. उ. उ. दक्षिणा. ६ य. य. य—उ. परिप्लुतम्

मुनिरुवाच ॥

प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् ।
नया दृष्टाऽसि तन्वद्विप्रविष्टाऽसि भूमाश्रमम् २८
इयं च वर्तते सन्ध्या परिणामर्महर्गतम् ।
उपहासः किमर्थोऽयं सद्भाव, कथ्यता मम २९ ॥

प्रम्लोचोवाच ॥

प्रत्युपस्थागता भद्रनन्सत्वमेतन्नं तन्भूषा ।
नैन्दस्व तस्य कालस्य गतान्यन्दशतानि ते ॥३०॥

सोम उवाच ॥

ततस्ससाध्वसो विप्रस्ता पप्रच्छायवेक्षणाम् ।
कथ्यता भीरु कः कालस्त्वया मे रमत, सह ३१ ॥

प्रम्लोचोवाच ॥

समोचराण्यतीतानि नववर्षं शतानि ते ।
मासाश्च पदतथैवान्यत्समतीतं दिनत्रयम् ॥३२॥

ऋषिरुवाच ॥

सत्यं भीरु वदस्वैतत्परिहासोऽथ वा शुभं ।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्धमिहोऽसितम् ॥३३॥

प्रम्लोचोवाच ।

वदिष्याम्यनृतं मद्दन्कथमनं त्वचान्तिके ।
विशेषेणाद्यं भवता पृष्टा मार्गानुवर्तिना ॥ ३४ ॥

सोम उवाच ॥

निश्चयं तद्दृचं सत्यं स मुनिर्नृपनन्दना ।
धिग्धिच्चामित्यतीवेत्थ निनिन्दात्मानमात्मना ॥

चि मुनीयम् ।

णाम समाभिमेतद्दहो गवामिति यदा कथ्यते तदा कस्य न विस्मयं कुरुते इत्यन्वय ॥ २७ ॥ क काल
श्रीधरीयम् ।

विस्मयहेतु स्वयमेव स्फुटयिष्यति—बहूनामिति । एतद्बहुभिर्बर्षे परिणाम गतं त्वातिदीर्घमहं कस्य
विस्मयं न कुरुते तदिदं कथ्यताम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ इयमिति । सद्भाव परमार्थ ॥ २९ ॥ प्रत्युप-
सीति । तद्दवेकदिनवद्भवत्स्य कालस्या दशशतानि गतानि ॥ ३० ॥ तत इति । तत धर्मलोपापराधेन स
साध्वसो विप्रस्ता पृच्छति सा । क कालं कियान्व गतं काल ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सत्यमिति ।
इहास्वितमजं स्थितम् ॥ ३३ ॥ वदिष्यामीति । एतावन्तं कालमतिविस्मयार्हं सती कथयन्तानृतं
वदिष्यामि अद्य भवता कर्मलोपशङ्काव्याकुलेन पुन स्वमार्गानुवर्तिना पृष्टा सती ॥ ३४ ॥ निश्चयेति ।

विष्णुचिन्तीयम् ।

इदं कथ्यताम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ इयमिति । सद्भाव सत्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ तत इति । क कि-
यान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वदिष्यामीति । मार्गानुवर्तिना रागकृतमुत्पथं त्यक्त्वा हित्वा विवेकास्त-
द्व्याश्रयीयम् ।

बहूना वर्षाणां गतानां सता अद् परिणामं पर्यवसानं गवामित्येतन् कस्य न विस्मयं कुरुते । तदिदं
कथ्यता ॥ २७ ॥ सद्भाव सत्यं ॥ २९ ॥ नन्वस्येति ॥ एतद्दिनप्रसूये नागता अपितु यस्मिन्दिने
प्रत्युपस्थागता तस्यकालस्य ॥ ३० ॥ ससाध्वस धर्मलोपभययुक्तं । क कालं कियान् गतं
काल ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इहोपितं अजं स्थितं ॥ ३३ ॥ मार्गानुवर्तिना मुनिधर्मचिकीर्षुणा कर्मलोपम-
याद्विशेषेण तत्त्वबुभुसया पृष्टा सती एतावन्तं कालमतिविस्मयार्हं सती कथयन्तानृतं वदिष्यामि ।
कर्मलोपशङ्काव्याकुलेनच पुन स्वमार्गानुवर्तिना रागकृतमुत्पथं हित्वा विवेकात्स्वमार्गानुसन्धिस्तया
परिहासानर्हेण पृष्टा सती ॥३४॥ धिग्धिच्चामित्येति गर्हायाः । धिगित्यन्वयः । तद्योगे द्वितीया च ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ग २—उ न न ड ड महोत्तम् ३ ग च उ तद्द्वयस्य कालस्य । ड
विन्वयस्य कालस्य ४ ड मे ५ क विहासितः । ग विहासितः । ध न ग ड ड विहासितः । य विहासितः
६ य सद्भवताम्

मुनिस्वाच ॥

तेषांसि मम नष्टानि हतं ब्रह्मविदां धनम् ।
हतो विवेकः केनापि योऽपिन्मोहाय निर्मितो ३६ ॥
ऊर्मिपट्टातिगं ब्रह्म क्षेपमात्मजयेन मे ।
मतिरेषा हृता येन धितं कामं महाप्रहम् ॥ ३७ ॥
व्रतानि वेदवेद्याग्निकारणान्यरिहानि च ।
नरकग्राममार्गेण सङ्गेनापहृतानि मे ॥ ३८ ॥
विनिन्देत्यं स धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना ।
तामप्सरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

गच्छ पापे यथाकामं यत्कार्यं तत्कृतं त्वया ।
देवराजस्य मत्क्षोभं कुर्वन्त्या भावचेष्टितः ॥ ४० ॥
न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधवीरिणं चक्षित ।
सतां सप्तपदं मैत्रमुपितोऽहं त्वया सह ॥ ४१ ॥
अथ वा तव को दोषः किं वा तुभ्याम्यहं तव ।
ममैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥ ४२ ॥
यथा शक्रप्रियाधिन्वा कृतो मे तपसो प्ययः ।
त्वया विकत्वां महानोहमञ्जुं मुञ्जुगुप्सिताम् ॥

विष्णुधियोपम् ।

विन्यान्ब्रह्मः ॥ ३१ ॥ अगनाविषासान्शोकमोहजरागुत्वयः पद्मैवः ॥ ३७ ॥ मत्क्षोभं कुर्वन्त्या त्वया ।

धीवरीपम् ।

विग्निहृत्सामिति गार्हावां । विग्नित्त्वयं । सद्यो द्वितीया ॥ ३५ ॥ तर्षासीति । ब्रह्मविदां वेदज्ञाना
वप एव धनश्च मम हतं नष्टम् ॥ ३६ ॥ ऊर्मिपट्टातिगमिति । 'सुगुण्ये लोभमोहाद्यं च जरागुलू
पद्मैवः' इत्येवं प्रोक्तं यद्ऊर्मिपट्टं तदतिरम्य स्थितं ब्रह्म । मया मनोजयेन क्षेपमित्येवं वृत्तया मतिरेन
हृता तं धिक् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ गच्छेति । प्रेमभावगर्भेक्षेष्टितैर्भ्रूमहादिभिर्मम क्षोभं कुर्वन्त्या
त्वया देवराजस्य यत्कार्यं तत्कृतमित्यन्वयः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अजितेन्द्रियम्यादि स्वस्य चित्त-
विष्णुधियोपम् ।

संजुसन्धित्वाया परिहासान्दौष ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तर्षासीति । हतं ब्रह्म विस्मृतो वेदः ॥ ३६ ॥ ऊ-
र्मिंति । 'अज्ञानाया विषासे च शोकमोहो जरागुटी । युगपत्वागधीदेहपमांस्ते हि पद्मैवः' इति ।
आत्मजयो मनोनिधयः । अत्रेति कर्ण द्रष्टव्यम् । एषा ब्रह्मविषया गतिः ॥ ३७ ॥ व्रतानीति । वेदवेद्यं
ब्रह्म तदातिवारणानि ॥ ३८ ॥ विनिन्द्येति । आत्मना मनसा ॥ ३९ ॥ गच्छेति । भावचेष्टितः
भावार्थेक्षेष्टितैः विहासान्दौः ॥ ४० ॥ नेति । सप्त पदानि सह गच्छतां सतां मैत्रं । रि पुनश्चिर-
द्व्यापेषोपम् ।

हतं ब्रह्म विस्मृतो वेदः । विवेकः सप्तसद्विमाजकं ज्ञानं । मोहाय योऽपित्वेनापि येनरा निर्मितः ।
दुःखातिशयादाक्षेपः । यदा अपिप्रदो गार्हावां । येन धनुर्मुग्धेन लोहद्वितकारिणा योऽपिन्मोहाय निर्भि-
तेत्येतद्वर्द्धितमिति भावः ॥ ३६ ॥ ऊर्मिपट्टातिगं 'सुगुण्ये क्षोभमोहाद्यं च जरागुलू त्वयैव च' इत्युक्तं ।
यद्ऊर्मिपट्टं तदतिरम्य स्थितं परं ब्रह्म । आत्मजयेन मनोनिधौ । क्षेपमित्येवं वृत्तया ब्रह्मविषया मति-
रेन कर्मण हृता अपहृता । तं कामं महाप्रहं विग्नित्वन्वयः ॥ ३७ ॥ वेदवेद्याग्निकारणानि वेदवेद्यं
ब्रह्म तदातिवारणानि प्रवृत्तानि सप्तचर्वादीनि । नरवाच्यं ग्रामः ग्रामम् ॥ ३८ ॥ भावचेष्टितैः ग-
द्गारुदिविलासैः । मत्क्षोभं कुर्वन्त्या त्वया देवराजस्य यत्कार्यं त्वन्त्या कृतमित्यन्वयः ॥ ४० ॥ सतां
सप्तपदं मैत्रं सप्तपदानि सह गच्छतां मैत्रं प्रमिदं । अङ्गु त्वया महोपिनः बहूवात्स्यिता । अग-
स्तां शापचक्षित्वा भस्म नष्टुर्धामिनि संगन्धः ॥ ४१ ॥ जितेन्द्रियम्यादि मम चित्तशोभे त्वत्प्राप्तमेव
विग्नितं । अवलम्बमेव विन्दामीति भावेन पुनस्तामेव विन्दन्ति—यथेति ॥ यथा त्वया संभोगादिभिः

[पा०] १ क. ग—ज. ग. ड. ह. तर्षासिन्धुगुलू ब्रह्म ब्रह्मिदा ३ ह—ट. इमे ३ ट कपिता. ४ ट.
गरीषा ५ ग—उ विहासि ६ उ. यतीमा ७ क उ योपर्वित

गोम उवाच ॥

यावद्विद्यं न विप्रार्थिन्नां ब्रवीति गुमभ्यमाम् ।
तावद्बलस्येदजला सा यभूनातिरेपथुः ॥ ४४ ॥
प्ररेपमानां मेततं म्विज्जागात्रलतां सतीम् ।
गन्ध गन्धेति मकोपमुवाच मुनिसत्तमः ॥ ४५ ॥
सा तु निर्भस्मिता तेन विनिष्क्रम्य तदधमात् ।
आज्ञाश्रमामिनीं स्येदं ममार्जं तरुपद्धतः ॥ ४६ ॥

निर्भोजमाना गात्राणि गलस्येदजलानि वै ।
पृष्ठाद्दृष्टं यथां चाला तदश्राणपद्धतः ॥ ४७ ॥
क्रुणिणा यस्तदा गर्भन्तस्या देहे ममादितः ।
निर्जगाम म गोमाश्रम्येदरूपी तदङ्गनः ॥ ४८ ॥
तं पृष्ठा जगृहूर्गर्भमेकं चक्रे तु सारतः ।
मया चाप्यायितो गोभिः म तदा वपुधे धनः ४९
पृष्ठाप्रगर्भमभूता मारिषाभ्या वरानता ।
तां व्रदास्यन्ति यो वृक्षाः कोप एव प्रशाम्यताम् ५०

विष्णुपत्नीयम् ।

देवगजस्य यत्तार्यं तप्तृत्वमित्यन्वयः ॥ ४० ॥ मोहमक्षुषां मोहान्तपञ्चरभूतां ॥ ४३ ॥ गन्धनि
व्रवन्ति स्येदजलानि यस्याः सा गलस्येदजला । म्विजा स्येदजलमुक्ता ॥ ४४ ॥ पारं रांगाम्य परग-
तिप्रवितं दूरमितिवा । विष्णुःश्रीपनर्जीवः । अपारपारः न पार्यत इत्यपारः अगम्य इति वाचन ।
पारः परभागः । अपारः पारो यस्यामात्रपारवारः अनधिगम्यपरभागः निरवधितित्यर्थः । परः
परेभ्यः प्रवृत्तः परेभ्य उच्येभ्यः पुर्येभ्यः परः उत्तमः । यदा इन्द्रियापार्दिभ्यः उत्तरोत्तरं परेभ्यः
धीपरीयम् ।

धोमे सवागमनं निमित्तसत्त्वामोव पुनर्भेत्स्यति—यथेति । यथा तथा सम्भोगादिभिर्मे सारतो देव्यः
कृतः तां त्यां महामोहस्य मक्षुषां पेटिकाभूतां विगिन्यन्वयः ॥ ४३ ॥ यावदिति । गलन्ति स्येदज-
लानि परम्विन्द्वो यस्याः सा । अनिमयेन वेपथुः कपो यस्याः सा तथाभूता यभूव ॥ ४४ ॥ मवे-
पमानामिति । गात्रमेव तदा कोमलत्वादियुग्णैः । म्विजा स्येदयुक्ता गात्रलता यस्यामाय ॥ ४५ ॥
देवस्वियः सत्या गर्भमगभवं कण्ठोः सम्भोगतं तद्रभस्य च योनिद्वारं विनैश्च निस्सरणमार्गं स्येदोद्गम-
मुपत्या तस्तान्याया वृक्षादिबन्धात्ते हेतुमाह—सा तु निर्भस्मितेत्यादिपद्धिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ क्रुपि-
विष्णुपत्नीयम् ।

पारं तथा महोपितय मम ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यथेति । मोहमक्षुषा मोहान्तपञ्चरभूतां
जुमुष्मिता त्यां विगिन्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वृधेति ।
इकाप्रेवीयम् ।

मे तपसो व्ययः क्षयः कृतः तां त्यां महामोहस्य मक्षुषा पेटिकां विगिति संपन्धः ॥ ४३ ॥ गन्धनि
स्येदजलानि परम्विन्द्वो यस्याः सा तथा । अनिमयेन वेपथुः कपो यस्याः सा तथाभूता यभूव ॥ ४४ ॥
गात्रमेव तदा कोमलत्वादियुग्णैः । म्विजा स्येदयुक्ता गात्रलता यस्यामाय ॥ ४५ ॥ तदेतं सत्याः गर्भ-
संधारतं कण्ठुना संभोगं तद्रभस्य योनिद्वारं विनैश्च निस्सरणमार्गं स्येदोद्गममुपत्या तस्तान्याया वृक्षादि-
बन्धात्तेहेतुं यत्तुमाह—मारिष्यादिना ॥ ४६ ॥ ममादितः सन्वयादितो निषिक्तः । गोमभ्यः अश्वति
निर्येत्तीति गोमाभ्यः ॥ ४८ ॥ तं रोदरूपेजनिर्गतं ॥ ४९ ॥ वृक्षागोवगर्भापातव्यात्वं तस्यागंभूता
रघतर्धीयम् ।

वृत्ते । वृत्तां वरोपामन्त इत्येवाहाते सुरैव कोजला ॥ २७ ॥ मरोमाश्वो यः स्येदमद्रुपी अतो
योनिद्वारं विनैश्च स्येदरूपेण गर्भो निर्गत इति अश्वेतिज । मेति भावः ॥ ४८ ॥ विभ्रे तपस्ति निर्विभ्रं

कण्ठोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुद्रता ।
 ममापत्यं तथा वायोः प्रम्होचातनया च सा ५१
 स चापि भगवान्कण्डुः क्षीणे तपसि सत्तमः ।
 पुरुषोत्तमार्णव्यं नैवेद्य विष्णोराधतनं चपौ ॥५२॥
 तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चक्राराराधनं हरेः ।
 ब्रह्मपारम्यं बुर्ब्रह्मपमेकाग्रमानसः ।
 ऊर्ध्वराहुर्महायोगी स्थिताऽसौ भूषणन्दनाः ५३

प्रचेतस ऊचुः ॥
 ब्रह्मपारं मुने श्रोतुमिच्छामः परमं स्तवम् ।
 जपता कण्डुना देवो येनाराध्यत केदावः ॥ ५४
 सोम उवाच ॥
 पारं परं विष्णुरपारपारः
 परः परेभ्यः परमार्थरूपी ।
 स ब्रह्मपारः परपारभूतः
 परः पराणामपि पारपारः ॥ ५५ ॥

चिन्तुषीषम् ।

परः उत्कृष्टः “इन्द्रियेभ्यः परार्थार्थः” इति श्रुतेः । परमात्मरूपी परमात्मनो रूपं परमात्मरूपं तद्वा
 परमात्मरूपी । एतस्मिन्नप्युपचारान् तद्व्याख्यायकदेशः । पुरपक्षं चैतन्यवद् । परमार्थरूपीति शब्दे
 समस्तद्वैतविभ्रमाधिष्ठानतया अवाभ्यस्तभाषः “सत्त्वज्ञानमनन्तधम” इत्यादि श्रुतिभ्य इत्यर्थः । ब्रह्म
 पारः ब्रह्म वेदः तेन ब्रह्मणा वेदेन पार्यते अधिगम्यते इति ब्रह्मपारः । परपारभूतः परेषां पुत्रपान
 पारभूतो निस्कारहेतुभूत इति यावत् । परः पराथा पराणां हानैश्वर्योद्यतिशायवतां विरिथवादीनामध्ये परोऽ-
 तिदायितः । निरविशेषज्ञानैश्वर्यशक्तिरूपीर्वैतेजोभिः संपन्न इत्यर्थः । पारपारः अपेक्षितदानेन पूज्यात्
 धीधरीषम् ।

येति । समाहितः सन्मगाहितः निषिक्तः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तर्हि योगभ्रष्टस्व क्रमे-
 यमित्यनादरं कारयितुं पुनः कण्डोर्योगमाह—स चापीति साधेद्वान्याम ॥ ५२ ॥ तत्रेति । ब्रह्म-
 ब्दश्च पारशन्दश्च प्रचुरो यस्मिन् ब्रह्मपारम्यं । यद्वा—ब्रह्मणो वेदस्य पारो वेदान्तरुग्मय तत्परिष्ठा-
 समूलम् ॥ ५३ ॥ ब्रह्मपारमिति । आराध्यत आराधितः ॥ ५४ ॥ [धीधरीयोऽग सोः] “सङ्गीर्णं
 विष्णुचिन्तौषम् ।

बुधालामम पट्टानि स ण्व गर्भः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अथ भारियजन्मानुषयुक्तमपि प्रसङ्गात्सदुष्ट-
 तप्रायश्चित्तादिरूप भगवत्सोनादिव कण्डुपरितोषमार्याति—स चापीति ॥ ५२ ॥ तत्रेति । ब्रह्म-
 पारणाय ब्रह्मपारस्वरूपम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पारपरमिति । पारपरं ससाध्यतः पट्टं पारम् अतः
 दत्ताग्नेयीषम् ।

॥ ५० ॥ प्रम्होचातनमानन्तरं स्वष्टतदुष्टवभायश्चित्तरूपभगवत्सोऽत्र कण्डुः कृतकानिति प्रसङ्गात्साह-
 —सचापीत्यादिना ॥ ५२ ॥ ब्रह्मपारम्यं ब्रह्मणः पारत्व पूर्णत्व तत्प्रतिपादकत्वेन ब्रह्मपारात्पर ।
 जप्यत इति जपः सोऽत्र ॥ ५३ ॥ आराध्यत आराधितः ॥ ५४ ॥ पारपरमिति श्लोकेनैवैण सुत्वा
 पुरुषोत्तमं प्रसङ्गीकृत्य तुरीयेण अराधितोपरिहारः प्रार्थयत इत्याशयेन प्रम्होत्तरमाह—वाग्परमित्या-
 दिना ॥ न प्रसिद्धो विष्णुः पारपर । ब्रह्म पारपरया गुरुमन्त्राद्यपरपरोपदेशेनाश्रय । परं ब्रह्म ।
 “अथ परपराप्रानिमित्तं राजर्षयो विदुः” इति वचनात् । यद्वा पारं परमिति पदद्वय । पर निर्दोषं शुष्णम् ।
 ब्रह्मर्षीषम् ।

दक्षिणपारम्यहरेः । यद्वापारेण तं स्तुत्वा कण्डुरायात्परा गतिम् ॥ अपारपारः अपारो दुत्यायः पारः
 समाप्तिः पाह्यं यन् स । पारतीरवर्भतमात्राविनि पातोः । परपारभूतः परमात्मपुत्रः पारं मन्म-

धीधीदम् ।

तस्व त्रिहोत्र्या प्रार्थनाद्य चतुर्थेन । ब्रह्माधारस्तवेनैव कण्ठोत्पुण्ड्रोऽचिराद्धरि ।" पारपरमित्यादि
 त्रिभिः श्लोकेर्विष्णोस्तस्व सर्वात्म्यं चतुर्थेन रागादिदोषशम प्राच्यते—पारम्परमिति । पार पर निरति
 शयमायुषिशून्य ससाराध्वन पारमवधि विष्णु "सोऽध्वन पारमाप्नोति तद्विष्णो परम पदम्" इति
 श्रुते । तथा न पार दुःखन्ता ससाराध्वन पारत्वाद्पारो दुष्प्राप पारोऽन्तो यस्य स । पारतीर-
 कर्मसमाप्ताविति धातु । तर्हि दीर्घेण कालेन प्राप्य स्वात्तगाद्—पर परेभ्य इति । परेभ्य आकाशा-
 दिभ्योऽपि पर अनन्त इत्यर्थे "मद्गतो मद्गीमान्" इति श्रुते । अत्र एव परमार्थरूपी सत्वरूप ।
 यद्वा—अर्थे प्रयोजन परमपुहपार्थ परमानन्द स एव रूपी मूर्तिमान् । अथ पुरुषोत्तम इत्यर्थे ।
 ननु तस्मात्तद्व्ये कथं परमपुहपार्थस्वरूपता कथं वा "सोऽध्वन पारमाप्नोति" इति श्रुतिसागाद्—
 सन्नपार मद्य वेदज्ञतो वा तस्सहिमास्तान्निष्ठासन्नप्राणस्तेषां पार प्राप्नु शक्य । तत्कृत इत्यत्र आह
 —परपारभूत । परस्मान्नात्मप्रपञ्चस्य पारभूतोऽवधिरूप । तद्विष्णु पर पराणामपीति । आत्माभ्या
 सादात्मत्वेन प्रतीवानामिन्द्रियादीनां पर निरुपाधि । परमात्मा "इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च
 विष्णुचितीयम् ।

"सोऽध्वन पारमाप्नोति, यमध्वन पारसुशान्ति योगिन" इति श्रुतिपुराणाभ्याम् । यद्वा परपरया
 शुद्धसमाप्तायाविच्छेदेनोपदेश्य रहस्य वस्तु । यथा छान्दोग्ये "तद्वैतद्वक्षा प्रजापतय उवाच प्रजापति
 र्भनवे मनु प्रजाभ्य" इति "एव परम्पराप्राप्तमिम राजर्षयो विदु" इति च । अपारपार पारती
 र्कर्मसमाप्ताविति धातो यद्वा नैव पार्यत इत्यादौ शस्वार्थे प्रयोगदर्शनाहङ्गणया पार शक्ति ।
 अपारपार अनन्तशक्तिरित्यर्थे । "पराऽस्य शक्तिर्विचिष्यैव श्रूयते इति श्रुते । यद्वा पार यस्य
 नास्ति सोऽपारपार अपरिमितपरिमाण इतिवचिर्देश "न ते विष्णो जायमानो न जातो देव म
 हिन्न परम तमाप" इति श्रुते । अथ वा अपारस्वासमाप्तसापूर्णास्य यद्वादिकर्मण पार साकीर्तन-
 कारणादिना पारविता समापक पूरको वा "विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्ट पाति" इत्यादि "विदु कृष्ण
 ब्राह्मणास्तस्वतो ये तेषां राजन्सर्वयज्ञा सनाता । सर्वं करोति निदिच्छ्र नामसकीर्तन तव" इत्यादि
 च । पर परेभ्य कारणव्यनिरतिशयानन्दत्वादिना परेभ्य ब्रह्मादिभ्य पर । परमार्थरूपी ब्रह्मावि-
 यन्न विनाशिविग्रह । अपि तु सर्वशक्त्याअयपरमार्थदिव्यविग्रह । परमप्रयोजनानन्दस्वरूपो वा ।
 दत्तात्रेयीयम् ।

"निर्दोषगुणपूर्णत्वात्पर चाह जनार्दन इति तत्रभागवतवचनान् । पार ससाराध्वन पारमवधीप्रभूत
 ब्रह्म ॥ "सोऽध्वन पारमाप्नोति तद्विष्णो परम पद इतिश्रुते । "यमध्वन पारसुशान्ति योगिन" इति
 भागवतवचनान् । अपारपार । पारतीरकर्मसमाप्ताविति धातो । "यद्वाशुनैवपार्यते इत्यादौ शस्वार्थेऽपि
 प्रयोगदर्शनात् द्वितीय पारशब्द शक्यार्थक । प्रथम पारशब्द परिमितित्याचक । "अन्तो वि-
 नाश समोक्त पार परिमितिसत्त्वात्" इतिवचनान् । तथा नविद्यते पार परिमितिर्यस्य स । अपारः
 पारशक्तिर्यस्य स अपरिमितशक्तिरित्यर्थे । "अनन्तशक्तिर्मेवावानन्त" इति भागवतवचनान् । यद्वा
 अपारस्वासमाप्तसापूर्णास्य कर्मण पार स्वसकीर्तनकारणादिना पारविता समापक । पूरको वा ।
 "विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्ट पाति इत्यादि श्रुते । "विदु कृष्ण ब्राह्मणास्तस्वतो ये तेषां राजन्सर्वयज्ञा स
 नाता इति वचनान् । "अथतस्वत्तद्विच्छ्र देशकालाद्देवस्तुत । सर्वं करोति निदिच्छ्रमनुसद्दीर्तन तव" इति
 भागवतवचनान् । पार ससाराध्वन नविद्यते तेषां ते अपारा ससाराध्वनान्पारवति ससाराध्वनयती
 लपारपार इति वा । परेभ्य पर परेभ्यो ब्रह्मादिभ्य पर उत्तम । ब्रह्मार्थापदानामोक्त परमार्थ-

स कारणं कारणात्सतोऽपि
तस्यापि हेतुः परहेतुहेतुः ।

कारणेषु चैवं सह कर्मकर्तृ-
रूपरशोपरवतीह सर्वम् ॥ ५६ ॥

विष्णुरीयम् ।

पारः । पालनाथ पारः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य धातोरूपं ॥ ५५ ॥ स विष्णुः कारणं हेतुः । कारणसंशितोऽपि कारणेनाऽपि स्वहेतुतया संशितः । कारणस्यापि कारणमिति थाकन् । कारणतोऽपि इति पाठे कारणतः प्रथमानिर्दिष्टाकारणादपि परं कारणं । ततोऽपि द्वितीयात्कारणान् परं कारणमित्यर्थः ।

श्रीधरीयम् ।

परम् इत्युपश्रम्य "पुरुषात् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति श्रुतेः । अयं भावः । यामा-
दिवद्भत्या तद्व्याप्तिः, येन दुरन्तसंसारपातवान् अपारपातवान् अनन्तत्वाद् अद्वैतु न प्राप्येत । नि-
न्वयजानतामतिदूरीभूतोऽपि तपोविद्युद्धचित्तैर्वेदोत्पन्नज्ञानेन कृतानात्मप्रसङ्गापवादतः प्राप्तुं शक्य इति
अत एवोपाधिपरिच्छेदाभावात्किरुद्धुशाचिन्त्यपारमैथयेण पारपारः पारध्यासौ पारश्चेति समासः । पृ पा-
लनपूरणयोरिति धातोः पार इति रूपम् । स्वभक्तानां पालनात्पारः । अपेक्षितैर्वैरैः पूरणं च पार इति
द्वितीयपारश्चन्द्रस्यार्थः । यद्वा—पाराः पालकाः पूरकाश्च ये इन्द्रजिह्वाद्यः तेषामपि पालकः पूरणश्रे-
त्यर्थः ॥ ५५ ॥ तदेवं विद्युद्धरूपेण स्तुत्वा सार्जाम्येन स्मृति—सकारणमिति । कारणत इति प-

विष्णुचिन्तयम् ।

ब्रह्मपारः ब्रह्मणः प्रधानस्य पारः अवसानभूमिः । आपो लिङ्गव्यत्ययः । यद्वा सन्नक्षणः सवेदान् वै-
दिकान् पालयतीति समग्रपारः । रलयोरभेदः । परपारभूतः प्रधानपेश्वया परः समष्टिपुरपः तस्य
पारभूतः । "प्रधानतुंगोरजयोः कारणं, उभावेतौ लीयेते परमात्मनि" इति च दर्शनान् । यद्वा परेषां
परस्परभिन्नानां वस्तूनां पारभूतः असङ्करकृन्मर्वादाभूतः "एष सेतुर्विधारणः" इति श्रुतेः । परः
पराणां परेभ्यो नित्यमुक्तेभ्यः नित्यमुक्त्वजगदोमित्यदोषित्वादिभ्यः परः । पारपारः सर्वहेतुभूतः पा-
लकस्यापि पारः अवसानभूमिः । कालं स पचत इति । यद्वा पाराणां पूरकाणां व्योमादिविभुद्रव्याणां
पारः पूरयिता । पृ पालनपूरणयोरिति धातोर्निजन्तात्पन्थाच्च "तेनेदं पूर्णं पुरूपेण सर्वं" इति । अथ वा
पालानां पालः रलयोरभेदः "एष हीदं सर्वं गोपावति" इति, "न हि पालनसामान्यमृते सर्वेश्वरं हरिम्"
इति च ॥ ५५ ॥ स कारणमिति । कारणतस्तत इति पद्यर्थे तसिः । चरमपार्यम् देहादेः कारणं

दशावेपीयम् ।

रूपीति । परमार्थमविनाशरूपं देहोऽस्यास्तीति परमार्थरूपी । "सर्वे नित्यादशाभताथ देहात्म्य महा-
त्मनः" इति वचनात् । यद्वा सत्प्ररूपनान् "न्यतन्नं परमार्थोऽयं" इति वचनात् । पारः सर्वेषामात्मयत्वेन
वीरभूतः । पारतीरपरममात्राविति धातुः । यद्वा समग्रपार इत्येकं पदं । शब्द वेदः शततद्विज्ञानद्वय-
त्रिचारवन्तः समग्रपारः तेषां पारः प्राप्तुं शक्यः । तान्पालयतीतिवा रलयोरभेदान् । अग्निअपते पार-
परमित्त्र वस्तुपदाभ्याहारः वार्धः । परपारभूतः सर्वजगन्मूलकारणत्वेन परमुच्यते प्रधानं तस्य पार-
भूत आधयभूतः । यद्वा परेषां स्वेवरेषां पारः असङ्करकृन्मर्वादाभूतः । "एवसेतुर्विधारणः" इति वचनात् ।
पराणामपि मुक्तानां सकाशादपि परः उत्तमः । पारपारः पारध्यासौ पारश्चेति ममामः । पृ पालनपूरण-
योरिति धातोः पार इति रूपं । भक्तानां पालनात्पारः । अपेक्षितपूरणात् पार इति द्वितीयापार-
शब्दः । यद्वा पाराः पालकाः पूरकाश्च ये मद्राद्यः तेषामपि पालकः पूरणश्रेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ का-

विष्णुवीचम् ।

तस्यापि हेतुः तस्य पूर्वनिर्दिष्टस्य कारणस्यापि कारणं हेतुरित्यर्थः । परहेतुहेतुः तस्मादपि पूर्वनिर्दिष्टाणः परो हेतुस्तस्यापि हेतुरित्यर्थः । कार्येषु पैथं यथा कारणपरपरारूपत्वं एतं सम्यक् कार्यं । तस्यापि कार्यं । तस्य तस्यापि कार्यस्य कार्यमिति कार्यपरपरारिषु द्रष्टव्यं । एतेन प्रकृतिमहद्दृष्टारतन्मात्रभूतानां कार्य-कारणभावव्यवसिंत्तानां प्रतिलोमानुलोमाभ्यां प्रसङ्गरूपता दर्शिता । कर्मवर्तुः सट् सर्वं जगद-धीषतिवम् ।

प्रथमं त्विति । विष्णुः कारणस्यापि कारणं तस्यापि कारणमित्येवं परापरकारणम्, प्रज्ञाण्डमारभ्य मूलकारणपर्यन्तराणामालात्मकः । यथोक्तं प्रब्रह्मसुनी “कारणं कारणस्यापि तस्य कारणकारणम्” इत्यादि । कार्येषु पैथमित्यनेन प्रकृतिकार्यमटत्तचवमारभ्य चरमकार्यपर्यन्तरार्येभालात्मको विष्णुरेवेत्युच्यते । तदेवं सृष्टिश्रियायामुपायनकारणत्वेन च सारोक्त्यमुक्त्वा पालनश्रियायां पाल्यकर्मरूपतया तत्तद्वृत्तया च सारोक्त्यमाह—म इति । ह इति निपातोऽत्रधारणार्थः । म विष्णुरेव कर्मरूपैः पालनीयैस्तत्पाल-पैत्र कर्मरूपैरुपैः स्वर्गवैश्वर्यपलक्षितस्मन अरति । यद्वा—अदोपैः कर्मरूपैः महैवमिति कर्मवर्तु-रूपमालान्तरात्मकादेः । तत्र “कर्तुंीमिततमं कर्म” इति श्रुतेः । कर्तुः श्रियया प्राप्तममादिकर-णिक्या भावनात्पया यदीप्सिततमं तदेव सुख्यं कर्मात्रं गृह्यते । मामादेश्तु याथाध्यकर्मतैव न भा-पताकर्मता । अत एव आस्ते शैते इत्यादिषु अवर्मेनेष्वपि प्रत्ययाशे भावनाप्रतीतिर्मात्रं विनामा-याथ । गुणरानः आनीत श्वाश्वरानः शयीतेत्यादिप्रयोगाप्तमेतेन सुखं भावयदित्येवमादि कचन ध्यत्ती सुखादेश्चानावर्मेतमभ्युपगम्यते । तदुक्तं भाट्टैः । “अन्यादापि कर्मेभं भाव्यस्यैव हि भा-वना । अन्यप्राशेषभावात् न तथा सा प्रकाशते” इति । यणेवमकर्मनेष्वपि भाव्यं स्यात् । कर्तुर्हि शकर्मपाकर्मकयोर्मेद् इत्याश्रित्य परेद्वात्प्रोधः । “साक्षाद्भवभित्कारेण धात्वर्थो यत्र कर्मभाक् । सच-र्मकः स धातुः स्यात्पापर्थे स्वर्मेकः ।” इति । अतोऽत्र कर्मशब्देनेमित्ततमसुख्यराविना मासुपान-न्दमारभ्य प्रदानन्पर्यन्तपुण्यार्थमालारूपो विष्णुरेव कर्मशब्देन तस्मात्परमातुष मनुष्यगन्धर्व देवगन्ध-विष्णुविष्ठीवम् ।

चिराद् तस्य भूतानीत्यादिवाप्रकृतान्ता कारणमाला स विष्णुः । कारणतन्तोपि कारणमित्यनुग्रहः । भूतानि तस्यापि हेतुस्तन्मात्राणि । परहेतुहेतुः परोऽद्द्वारः तदेतुर्महान् तदेतुः प्रकृतिरिति । एतं महदारिदे-हान्तकार्येषु च महदारिकार्यमालाऽपि स एवेत्यर्थः । अनेतोपादानत्वमुक्तं । रत्नरत्नमाह—गोहेति । म इति पदच्छेदः । म एव तत्तद्विषयारूपैर्मात्रस्वरूपैरात्मोपैरित्यभूतः सर्वमिति । इति प्रसिद्धौ अथ द्वाप्रेवीचम् ।

एत इति पदप्रथमं तदिति । परमकार्यस्य देहादेः । कारणस्य प्रज्ञाण्डस्य कारणं भूतरूपी । ततोऽपि तस्यापि हेतुस्तद्द्वारः परहेतुहेतुः परोऽद्द्वारः तदेतुर्महान् तदेतुः प्रकृतिः । एतत्सर्वं प्रज्ञाण्डादिप्रकृ-तिपर्यन्त कारणजलं स विष्णुः । विष्णुधीनमेवेत्यर्थः । कार्येषुपैथं महदारिदेहान्तकार्येष्वर्थेयं । मह-दारिदेहान्तकार्यमपि सः विष्णुः तदधीनमेवेत्यर्थः । “यधीना यम मया तत्तदित्येष भण्यते” इत्यादेः । एव कारणशायीना भगवदधीनत्वोपेत्सा स्यात्तद्वेषेण अशेषजगत्प्रकृतं भगवत्तन्नेतुक्तं । पालनरामाणि तस्मैवेत्याह—तदेति । स विष्णुः कर्माणि पान्यानि पर्वार पानरताः हेतुमित्तैरुपैः सर्वैः स्वर्गीयैः सर्व-मिति । तत्पालकेषु च भित्ता सर्वे पालयतीत्यनेन भगवत्तण्ड सुखपालत्वत्वं तदनेत्यान्तु तदधीनमित्युक्तं भवति । तेष्विचपालर्येभ्यश्चक्षुषतापनार्थं कर्मरूपत्वोक्तिः । इत्यनेन उक्तार्थे आगामप्रतिद्धि दर्शयति ॥५६॥

ब्रह्म प्रभुर्ब्रह्म स सर्वभूतो
ब्रह्म प्रजानां पतिरन्युतोऽसौ ।

ब्रह्माख्यं नित्यमजं स विष्णु-
रपक्षपादैरखिलैरसङ्गि ॥ ५७ ॥

चित्तुपीथम् ।

पति रक्षति । इहसंसार इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मप्रभुः हानोपादानयोः न्यतकः । अन्योऽपि कश्चिद्धानोपादानयोः प्रभुरस्ति ततो विशिनष्टि—ब्रह्मेति ॥ अक्षररूपः प्रभुरित्यर्थः । सर्वभूतः सर्वात्मकः । प्रधानमपि सर्वकारणत्वात् सर्वात्मकमिति ततो व्यावर्तयति—ब्रह्म स सर्वभूत इति ॥ ब्रह्मात्मना सर्वभूत इत्यर्थः । प्रजानां पतिर्देवादिरपि स्वादित्यतो विशिनष्टि—ब्रह्म प्रजानां पतिरिति ॥ अख्यं एकादशभिनाशशून्यं । नित्यं छन्दस्वरूपनाशरहितं । अपक्षपादैरन्यथाभावविशुद्धशादिभिः । असङ्गि सं-

धीपीथम् ।

योदिरूपेणात्यन्तिकप्रलयारयमहानन्दपुरुषार्थसाधकोऽपि विष्णुरेवेत्युक्तम् । तदेवं कार्यकारणकर्मरूपैः सृष्टिप्रलयक्रियाप्रतिपोगिभिस्तत्सन्निधिसात्सत्यमुक्तम् । तैरेव रूपैः पालनक्रियाप्रतिपोगिभिः तत्सन्निधिसात्सत्यमाह—अक्षरेरैतैरुपायैः स विष्णुः सर्वमवतीति ॥ ५६ ॥ गतु यदि शुद्धं ब्रह्मेतानीं विष्णुर्हादिं कथमशेषै रूपैरपतीत्युच्यते । अथ सर्वात्मकत्वादिं सर्वभावविकारप्राप्तेः कुतोऽप्य शुद्धतेत्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । स विष्णुः शुद्धं ब्रह्मैव सन् सर्वभूतश्च ब्रह्मैव सर्वभूतानां पतिश्च पालकः । न तु स्वरूपप्रत्युत्था यतोऽसात्प्रच्युतः प्रसिद्धः । अतः स विष्णुर्व्यापनशीलः सर्वात्मनोऽपि सक्षरं ध्रुवं नित्यमजमपक्षपादैरसङ्गि अपक्षयवृद्धिपरिणामसङ्गरहितं च ब्रह्मैवाचिन्त्यस्वाधीनमायया सर्वात्मतया

विष्णुषिपीथम् ।

या सह कर्मभिः कर्मसाहितैः तत्तत्कर्तृरूपैः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मप्रभुः वेदनिर्वाहकः । स ब्रह्मवृत्ति पाठे ब्रह्मणि वेदे प्रतिपाद्यत्वेनाविर्भवेत्तीत्यर्थः । ब्रह्म सः वेदश्च सः । सर्वभूतः अन्यदपि वेदाङ्गादिरूपं प्रवृत्तजानं स एव । प्रकृतसजातीयविशेषपरागर्शहि सर्वमात्रः । शब्दगूर्तिपरस्मैतदिति हि वक्ष्यति । ब्रह्म द्वे ब्रह्मणीति चक्ष्रमाणं ह्यनद्वयं तद्व्यसौ । यद्वा ब्रह्मणो वेदद्रष्टुर्निरिष्वेत्यजानां वेदार्थस्वर्णनां मन्यादीनां च पतिः । परस्व स्वरूपमाह—ब्रह्माक्षरमिति । ब्रह्माख्यमिति च पाठः । अख्यत्वादिना प्रधानाभाववृत्तिः । अजत्वेन ब्रह्मण् तस्य कर्माधीनत्वीरमहणलक्षणब्रह्मव्यक्त्यात् । निरात्ममिति सुषाम्नाश्रुतिः

वृत्तापेपीथम् ।

ब्रह्मप्रभुः ब्रह्मभूतो जीवेभ्यः प्रभुः समर्थः । “ब्रह्मणि जीतः सर्वेऽपि परब्रह्मणि सुकृताः” इति श्रुतेर्भाष्येण ब्रह्मादिसर्वजीवेभ्यः उत्तम इत्यर्थः । अथ सः वेदोऽपि सः । “ब्रह्मवेदान्तस्तत्र” इत्यादिपाठान् । वेदानांप्रथमव्यक्तत्वेन वेद इत्युच्यते । तदुक्तं शब्दनिर्णये “वेदान्तं प्रथमो वक्ता हरिरेव यतो विभुः । अतो विष्णवात्मना वेदा इत्याहुर्वेदादिनाः” इति । सर्वभूतः सर्वेषु वराचरेषु भूतो विष्णुमातः । सर्वान्तर्धाम्नी । ब्रह्मप्रजानां पतिः ब्रह्मणश्चतुर्मुगस्य तत्प्रजानां वृत्तादीनां च पतिः नियामकः । तत्रोत्तरम्युक्त इति । देहतोऽपि स्थितिरहितः । स विष्णुर्व्ययं नित्यं अजं अपक्षपादैरखिलैरसङ्गि ब्रह्म परं ब्रह्म । अख्यं प्रकृतिवद्विषयारहितं । नित्यमविनाशि । अजं वेदमहणलक्षणजनगरहितं । अपक्षयवृद्धादिग-

रूपपीथम् ।

प्रायसि भूतः सतः अविनाशी नित्य इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ दसेति ब्रह्मज्ञानरथनाश्रुत्यर्थानुषोधादर्थात्परं

ब्रह्माक्षरयज्ञं नित्यं यथाऽसौ पुरुषोत्तमः ।

तथा रागादयो दोषाः प्रयान्तु प्रशमं मम ॥५८॥

सोम उवाच ॥

एतद्ब्रह्मपराख्यं वै संस्तवं परमं जपन् ।

अवाप परमां सिद्धिं स तमाराध्य केदवम् ॥५९॥

[इमं स्तवं यः पठति शृणुयाद्वाऽपि नित्यतः ।

स कामदोषैरिहलैर्मुक्तः प्राप्नोति वाञ्छितम् ॥

इयं च भारिषा पूर्वमासीद्या तां ब्रवीषि वः ।

कार्यगौरवमेतस्याः कथने फलदायि वः ॥६०॥

अपुत्रा प्रागियं विष्णुं मृते भर्तारि सत्तमाः ।

भूपपत्नी महाभागा तोषयामास भक्तितः ॥६१॥

आराधितस्तया विष्णुः प्राह प्रत्यक्षतां गतः ।

वरं वृषीष्वेति श्रुते सा च श्राद्वात्मवाञ्छितम् ६२

भगवन्नालवैषण्याद्दुःखाजन्माऽहमीदृशी ।

मन्दभाग्या समुद्भूता विफला न जगत्पते ॥६३॥

चिन्तनीयम् ।

न्धरहित ॥ ५७ ॥ यथाऽसौ पुरुषोत्तमस्तथेति । अस्य पुरुषोत्तमस्याभरादिरूपमक्षररूपत्व यथाऽन-
पायि तथा रागादिदोषोपशमोऽपि समानपायी स्यात् । यद्वा एव दिशिप्रवक्ष्यरूपत्व पुरुषोत्तमस्य सत्त्व-
चेन्ममापि रागादिदोषाः प्रशमं गान्त्विति भावः ॥ ५८ ॥ एतस्याः कार्यगौरव प्रयोजनवाहुत्वकथने

सति व युष्माक फलदायि । फलदायि शङ्कया तस्या दशभिर्गौरवैस्त्वेवाभ्युपगमः ॥ ६० ॥ दूतिः

श्रीवरीयम् ।

स विवर्तते । अतो नाय विरोध इति भावः ॥ ५७ ॥ उक्त तत्त्वमनुस्मरणदोषोपशम प्रार्थयते—ब्रह्मा-
क्षरमिति ॥ यद्वा निर्विकार ब्रह्मैवासौ पुरुषोत्तमः तदा तदनुस्मरणेन तत्प्रसादात्तत्त्वरूपाविर्भावाच्च मम

रागादयः राम आदि कारण येषां क्रियालोपयोगभङ्गदिदोषाणां ते सर्वदोषाः प्रशम प्रकर्षेण शम

प्रयान्तु ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इदानीमस्या बहुपतित्व भगवतैव प्रसादीकृतमिति नास्या युष्माक वा कश्चि-
दोष इति पङ्क्तमाह—इयं चेत्यादिना—इयं चेत्येति । कार्यगौरव सत्पुत्रलाभात् एतस्याः कथने सति

नो युष्माक फलदायि वक्ष्यित्वात्कारण्यफल भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ अपुत्रेति । प्राक् प्रथमजन्मनि
भूपस्य पत्नीय तस्मिन्मवे भर्तारि मृते सति विष्णु तोषयामासेत्यन्वयः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ भगवन्निति ।
विष्णुपत्नीयम् ।

तस्य कदाचिजन्मवत्त्वात् ॥ ५७ ॥ एवमुक्तस्य ब्रह्मगुणजातस्यानुक्तस्य च सौलभ्यादेरर्चावतारे पौ-
कृतस्य सूचयच्छपथ करोति ब्रह्माक्षरमिति । असाविति पुरुषोत्तमाल्यादौ पुरः सित पुरुषोत्तमस्य

भगवन्तमङ्गल्या निर्विन्वाह ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इयं चेत्येति । एतस्या कथने मम कार्यगौरव पत्नीगौरव ।
यः सुपुत्रत्वादिकलद । कार्य गौरवमिति पाठे युष्माभिर्गौरव कर्तव्यमिति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

दत्तार्थोपम् ।

हरहित ॥ ५७ ॥ उक्तमर्थमनुस्मरन् दोषोपशम प्रार्थयते—ब्रह्माक्षरमिति । असौ पुरुषोत्तमो देहे
सितः पुरुषोत्तमो यथा अक्षर अज नित्यब्रह्मैव तथा तदनुस्मरणेन तत्प्रसादात् मम रागादयः,

रागोऽक्षोभनोध्यास आदिः कारण येषां क्रियालोपध्यानभङ्गनिसरजादीनां ते दोषाः । प्रशम प्रकर्षेण

शम नाश समूलनाश प्रयान्तु ॥ ५८ ॥ इदानीमस्या बहुपतित्व भगवतैव दत्तमित्यतो नास्या युष्मा-
कवा कश्चिदोष इति भावेन एस्याः पूर्वजन्मावृत्तान्तमाह—इयं चेत्यादिना ॥ नो युष्मान् नो युष्माक

एतस्याः कथने क्रियमाणे कार्यगौरव प्रयोजनमहत्त्व यः पुत्रलाभात्प्रवक्ष्य कार्य परिणयनात्प्र यत्र
गौरवमादरः सत्पुत्रलाभफलदायि वक्तव्यमित्यर्थः । कार्य गौरवमिति पाठे एतस्याः पतिभिः गौरवं
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥ प्राक् पूर्वजन्मनि भूपपत्नी राजभार्येय । तस्मिन् भूपे पत्नी मृतेसति विष्णु

भवन्तु पतयः श्लाघ्या मम जन्मनि जन्मनि ।	प्रख्यातोदारकर्माणि भवत्याः पतयो दत्त ॥६८॥
त्वत्प्रमादात्तथा पुत्रः प्रजापतिममोऽस्तु मे ६४ ॥	पुत्रश्च सुमहोर्षीयं महापलपराक्रमम् ।
कुलं श्रीलं वयः मत्वं द्वाधिष्यं क्षिप्रकारिता ।	प्रजापतिगुणैर्पुक्तं त्वमवाप्स्यसि शोभने ॥ ६९ ॥
अविसंवादिता मत्वं वृद्धमेवा कृत्वता ॥ ६५ ॥	वंशानां तस्य कर्तृत्वं जगत्सन्निभविष्यति ।
रूपगन्पत्नमापृक्ता मर्वश प्रियदर्शना ।	श्र्लोत्रयमोरितला मृत्तिभस्व चापुत्रविष्यति ॥७०॥
अयोनिजा च जायेयं त्वत्प्रमादाद्दशोन्नत ॥६६॥	त्वं चाप्ययोनिजा माध्वी रूपादार्यगुणान्विता ।
सोम उवाच ॥	मनःप्रतिरुरी नृषां मन्प्रमादाद्दर्शविष्यसि ७१ ॥
तर्षचमुक्तो देवेशो हृषीकेश उवाच ताम् ।	इत्युत्वाऽन्तर्दधे देवभां दिशांलविलोपनाम् ।
मृणामिनम्रापुत्वाप्य वरदः परमेश्वरः ॥ ६७ ॥	मा चयेयं मारिया जाता युष्मन्पत्नी नृपान्मजाः ७२ ।
देव उवाच ॥	पराशर उवाच ॥
भविष्यन्ति महापीर्या एतन्निशेय जन्मनि ।	ततः सोमस बचनाञ्जष्टृभ्ये प्रचेतमः ।
	संहृत्य कोपं वृशेभ्यः पत्नीवर्षेण मारियाम् ॥७३॥

विष्णुलीलम् ।

सन्ततिः ॥ ७० ॥ कालस्य नयने शान्ते युगाः उपयुगाः । अथवा कालस्य नयने धरेणे युगा इत्युक्ताः । नक्षत्रभ्रमणेनाहोरात्रादिरूपकालस्यान्यथा ॥ ७१ ॥ दैहिकस्य सोमस्येति । दशकल्पावसानमूषापामयेरत्वसत्त्वात्मोमो दक्षस्य दैहिकः । तस्मादपि सप्तशतानिमिन्द्र इति कथनात्तस्य षड्ध्यापीयम् ।

पृथैव जन्म यस्याः सा वृधातन्मा । विक्ला अपुत्रा ॥ ६३ ॥ भवन्तिरिति । शक्त्याः विरुपाक्षकर्माः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ रूपेति । रूपेण सम्पदा प ममापुत्रा ॥ ६६ ॥ गर्भेति । मृणामेन मृणां । जन्मभेदेन तथा षट्पत्नीप्रार्थने वृतेऽपि स्वभक्तानां पुनःपुनर्जन्मामहमानो विष्णुरेकस्मिन्नेव जन्मति तं सर्वं ददौ ॥ ६७ ॥ महाद देवः भविष्यन्तीति । अन्यमित्थानन्तर एव जन्मति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ वंशानान्तिरिति । सुनिः सन्ततिः ॥ ७० ॥ स्वप्नेति । माध्वी पतिवता ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

विष्णुविहीयम् ।

भगवन्तिरिति । विक्ला वैशम्पत्युपप्रस्तादि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ दशानेपीयम् ।

दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिपायां प्रजापतिः ।
जज्ञे दक्षो महाभागो यः पूर्वं ब्रह्मणोऽभवत् ॥७४॥
स तु दक्षो महाभागस्तृष्ट्यर्थं सुमहामते ।
पुत्रानुत्पादयामास प्रजासृष्ट्यर्थमात्मनः ॥७५॥
अवराश्च वराश्चैव द्विपदोऽथ चेतुष्पदान् ।
आदेशं ब्रह्मणः कुर्वन् सृष्ट्यर्थं समुपस्थितः ॥७६॥
स सृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः ।
ददां स ददा धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥७७॥

तासु देवास्तथा दैत्या नागा नावस्तथा रागाः ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव दानवापाश जज्ञिरे ॥ ७८ ॥
ततः प्रभृति मैत्रेय प्रजा मैथुनसम्भवाः ।
सङ्कल्पादर्शनस्तस्पर्शात्पूर्वेषामभयप्रजाः ।
तपोविशेषैः सिद्धानां तदात्मन्ततपस्विनाम् ७९॥
श्रीमैत्रेय उवाच ॥
अनुष्ठादक्षिणाहृद्यः पूर्वं जातो मया श्रुतः ।
कथं प्राचेतसो भूयः समुत्पन्नो महामुने ॥ ८० ॥

त्रिसुक्तीवम् ।

रतां गतस्तत्कथमिति संशय इत्यर्थः । दौहित्रश्चेति पाठे सोमबुहितरि मारिपायां प्रचेतोभ्यः समुत्पन्न-
श्रीचतीवम् ।

दशभ्य इति । यः पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रोऽभवत् स दक्षो मारिपाया जज्ञे ॥७४॥ स इति सृष्ट्यर्थं प्रजापतिस्-
ष्ट्रियद्वयार्थम् । आत्मनः प्रजासृष्ट्यर्थं सन्तानार्थम् ॥ ७५ ॥ अवरानिति । अवराञ्जीवानवरान् श्रेष्ठान् ।
अवराश्च वराश्चेति वा पाठः ॥ ७६ ॥ स इति । पश्चात् हर्षश्चादिपुत्रनाशानन्तर स्त्रियः कन्यासृ-
ष्टिमसृजत् । तासां मध्ये पश्चादात्मन्यानां विवाहान् वंशाश्च प्रदर्शनार्थमुपश्लिषति—ददावित्यादिद्वयव्याम् ।
ददाविति । कालस्य नयने परिवर्तने युक्ताः नियुक्ताः कृत्तिकायाः । तदुच्यम् “कृत्तिकादीनि गन्ध-
व्राणोन्दोः पश्यन्तु भारत” इति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत इति । ततः प्रभृति गतो दक्षात्प्रभृति दक्षा-
त्पूर्वेषां सङ्कल्पादिभ्यस्तान् प्रजा अभवन् । यद्यपि प्राचेतसादक्षात्पूर्वमपि मैथुनसृष्टिरस्त्येव तथापि माह-
विष्णुचितीवम् ।

वशानामिति । सूतिः सन्तानः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ स इति । सृष्ट्यर्थमित्यस्य
यः पूर्वं ब्रह्मणोऽभवदित्यनेन पूर्वश्लोकेनान्वयः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ स सृष्टेति । चराचरादिरूपान् पुत्रा-
न्मनसा सृष्ट्वा । पश्चादक्ष्यमाणहर्षश्चादिपुत्रनाशादूर्ध्वम् । कालस्य नयने प्रहृत्कारादिविषयत्वेन सश्रमणेन
च ह्यपने नियुक्ताः अधिन्यादिताराः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत इति । पूर्वेषां दक्षात्पूर्वेषाम् ॥ ७९ ॥

दत्तात्रेयीवम् ।

प्रचेतोभ्यो जज्ञे ॥ ७४ ॥ सृष्ट्यर्थं प्रजापत्यसृष्टिद्वयार्थम् । आत्मनश्च प्रजासृष्ट्यर्थं सन्तानार्थम् ॥ ७५ ॥
चराचरादिकान्मनसा सृष्ट्वा पश्चादक्ष्यमाणहर्षश्चादिपुत्रनाशानन्तर स्त्रियः कन्यासृष्टिसृजदिति-
वोच्य । तासां मध्ये पश्चादात्मन्यानां विवाहान् वंशाश्च सक्षेपेणाह—ददाविति । कालस्य नयने कालप-
रिवर्तने कालस्य नयने उन्नयने ज्ञाने कालज्ञापनार्थं वा युक्ताः । ईश्वरेण नियुक्ताः कृत्तिकायाः धर्माय
वक्ष्य कश्यपाय त्रयोदश इन्द्वेष सप्तविंशतिमित्येव पश्चादात्मन्या ददावित्यन्वयः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ततः
प्रभृति प्राचेतसदक्षात्प्रभृति । यद्यपि पूर्वमपि मैथुनसृष्टिरस्त्येव । तथाऽपि माहृत्यादिप्रायेणैवमुच्यत
इति नविरोधः ॥ पूर्वेषां च प्राचेतसः दक्षात्पूर्वेषां । इदमपि प्राचुर्याभिप्रायक । अत्यन्ततपस्विना मध्ये

[पा०] १८ श्लोको २ क ट छ सुमहामते । स. सुमहामति । अ. ट. प्रजासृष्ट्यर्थमात्मनः । स. सृष्टिक
नृन्महामन . ४ क छ छ—छ. द. गन्धर्वाश्च वराश्चैव . ५ क—छ न. चतुष्पद . ६ क ग घ च य सङ्कल्पे तमवस्थित .
७ स ल दृष्ट्वा ८ य पश्चादात्मन्या . ९ य कालस्यनयने १० क स प छ ज घ ट विशेषैरिदानी ११ य.
पूर्वजात प्रजापते १२ य य प्राचेतसा . १३ य तत्रप्रातः प्रजापतेः .
वि २४

एष मे संशयो ब्रह्मन्सुमहान्मृदि वर्तते ।
 यदौहित्रस्य सोमस्य पुनः श्वशुरतां गतः ॥ ८१ ॥
 श्रीपराशर उवाच ॥
 उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यो भूतेषु सर्वदा ।
 ऋषयोश्च न मुह्यन्ति ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ८२ ॥
 युगेयुगं भवन्त्येते दक्षाद्या मुनिसत्तम ।
 पुनश्चैवं निरुद्धान्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ८३ ॥
 कानिष्ठेषु ज्यैष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नाभूद्विजोत्तम ।
 तप एव गरीयोऽभूत्प्रभावश्चैव कारणम् ॥ ८४ ॥
 मैत्रेय उवाच ॥
 देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 उत्पत्तिं विस्तरेणेह मम ब्रह्मण्यकीर्तय ॥ ८५ ॥

विष्णुचीवम् ।

त्वात्सोमस्य दक्षो दौहित्रः । श्वशुरश्च सप्तविंशतिनिन्द्य इत्युक्तत्वात् ॥ ८१ ॥ नित्यौ प्रवाहरूपौ श्रीपरीवम् ।

स्वात्प्रायेणैतदुच्यते इत्यविरोधः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ एष इति । सोमदुहितुर्भारिपायाः पुत्रत्वात्सोमस्य दौहित्रः पुनश्च सप्तविंशतिकन्या इन्द्वे ददावित्युक्तेः श्वशुरतां च गत इति । अत्र एयोऽन्यः संशय इत्यर्थः । यदौहित्रस्येति पाठे दक्षकन्यायामनसूवायामग्रेः सोमस्योत्पत्तेर्दक्षस्य दौहित्रस्तोमस्तस्य दक्षः श्वशुरता पुनर्गतः कथमिति ॥ ८१ ॥ उत्पत्तिरिति । नित्यः प्रवाहरूपेणविच्छिन्नः ॥ ८२ ॥ युगे युग इति भवन्ति सुतप्रदुद्धवदुद्धवन्ति । निरुद्धान्ते गुणवह्नीयन्त इत्यर्थः । युगेयुग इति । युज्यन्तेऽस्मिन् महा एकस्थानं यास्यन्तीति युगम् । अत्र कल्पमन्वन्तरादिः कालः ॥ ८३ ॥ स्वायम्भुवमन्वन्तरे जातस्य दक्षस्य पुनश्चाक्षुषमन्वन्तरे प्रपेतोभ्यो जन्मप्रसिद्धेः । न चास्तनवनिष्ठस्य श्वशुरत्वे पूर्वपूजाज्योतिमम आशङ्कनीय इत्याह—कानिष्ठममिति ॥ गरीयो गुरुतर तपश्च प्रभावश्च ज्येष्ठकारणमभूत् न तु वयो-मात्रमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ दक्षसृष्टिं विस्तरेण जिज्ञासुः पृच्छति—देवानामिति । इहास्मिन्प्रापेतसे दक्षे विष्णुचिन्तीवम् ।

॥ ८० ॥ ८१ ॥ उत्पत्तिरिति । नित्यः प्रवाहरूपेण ॥ ८२ ॥ युगेयुग इति । युज्यन्तेऽस्मिन्सर्वे महा एकस्थानं यास्यन्तीति ध्युत्तरत्वा महयुगं कल्पयतीति ज्योतिषप्रसिद्धेऽथ कल्पमन्वन्तरादिकास्त्रोऽत्र युगम् । पुराणान्तरे दक्षस्य स्वायम्भुवेऽन्तरे जातस्य पुनश्चाक्षुषे जन्मप्रसिद्धेः कल्पवात्सिभृन्वादिप्रवेश्वरान्तर्ग-दकारेचीवम् ।

तपोविशेषैरिद्वानामिति पूर्वेषा विशेषण ॥ ७९ ॥ अहुष्टाद्दक्षः पूर्वं जातः ॥ ८० ॥ सोमस्य दौ-हित्रः सोमदुहितुर्भारिपायाः पुत्रत्वात् । पुनश्च सप्तविंशतिनिन्द्य इत्युक्तेः । श्वशुरता च गत इति । अत्र एयोऽन्यः संशय इत्यभिप्रायः । यदौहित्रस्येति पाठे दक्षकन्यायामनसूवायामग्रेः सोमस्योत्पत्तेर्दक्षस्य दौहित्रः सोमस्तस्य पुनः दक्षः श्वशुरता पुनर्गतइत्येतत्कथमिति सहायः ॥ ८१ ॥ नित्यौ प्रवाहस्योणा-विच्छिन्नौ । दिव्यचक्षुषः आगन्तुकदिग्दृष्टयः ॥ ८२ ॥ किं ततः प्रकृत इत्यत आह—युगेयुग इति । मन्वन्तरवेदेन वत्तयुगे स्वायम्भुवमन्वन्तरे ब्रह्मणो जातस्य दक्षस्य पुनश्चाक्षुषमन्वन्तरे प्रपेतोभ्यो जन्म-प्रसिद्धेः । अनेन जन्मद्वयोपपत्तिरुच्यते ॥ ८३ ॥ सोमस्य दौहित्रत्वेन वनिष्ठत्वात्कथं श्वशुरतां गतः । “पञ्चमो गुरुः” इतिवचनान् श्वशुरतायाः गुरुत्वप्रयोजकत्वादित्यामइव तत्रोपपत्तिमाह—कानिष्ठम-मिति ॥ एषा दक्षसोमादीना पूर्वं पूर्वविद्यमानं ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठं च पूज्यत्वापूज्यत्वयोः कारणं नाभूत् । दिव्नु गरीयो गुरुतर तपःप्रभावश्च पृथग्वत्वे कारणमभूत् । ननु वयोमात्रमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ सक्षेपे-णश्रुता दक्षसृष्टिं विस्तरेण जिज्ञासुः पृच्छति—देवानामिति ॥ इह प्रापेतसदभजन्वन्ति । या देवादी-

श्रीपराशर उवाच ॥

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महामुने ॥ ८६ ॥
मानसान्येव भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृजत्तदा ।
देवान्प्रीनसगन्धर्वानिसुरान्पद्मनास्तथा ॥ ८७ ॥
यदाऽस्य सृज्यमानस्य न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः ।
ततः संचिन्त्य सै पुनः सृष्टिहेतोः प्रजापतिः ८८ ॥
सैधुनेनैव धर्मेण सिद्धुर्बुद्धिः विधाः प्रजाः ।
असिक्रीमावहत्कन्यां पीरणस्य प्रजापतेः ।
सुतां सुतपसा युक्ता भदती लोकधारिणीम् ८९ ॥

अथ पुत्रसहस्राणि वैरिण्यो पञ्च धीर्यवान् ।
असिवन्यां जनयामास सर्गहेतोः प्रजापतिः ९० ॥
तान्दृष्ट्वा नारदो विप्र संविवर्धयिषून्प्रजाः ।
सङ्गम्य प्रियसंवादो देवर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ९१ ॥
हे हर्यश्वा महावीर्याः प्रजा यूयं करिष्यथ ।
ईदृशो ईश्यते यत्नो भवतां श्रूयतामिदम् ॥ ९२ ॥
बालिशा वत यूयं वै नासा जानीत वै भुवः ।
अन्तरूर्ध्वमथैव कथं सस्यथ वै प्रजाः ॥ ९३ ॥
ऊर्ध्वं तिर्यगथैव यथाऽप्रतिहता गतिः ।
तथा कस्माद्भुवो नान्तं सर्वे द्रक्ष्यथ बालिशाः ९४ ॥

श्रीभरीवम् ।

या देवादीनामुत्पत्तिः सा विस्तरेण प्रकीर्तयेत्पर्यः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥
तानिति । प्रजाः सम्यक् विवर्धयितुमिच्छत्तस्मान् दृष्ट्वाऽभिसङ्गम्यामब्रवीत् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ बालिशा
इति । बालिशा बतेत्यादेरय वास्तवार्थः । यतोति खेदे । तेषां तत्त्वविमर्शान विना प्रजासृष्ट्यादिक्लेशभागेः । अहो
यूय बालिशा अज्ञाः । यतोऽस्या भुवः ससाराङ्कुरप्रसवक्षेत्रस्य लिङ्गसरीरस्थापः । उपक्रममूर्ध्वमवसानम्
अन्तर्मध्यम् न जानीथ । अतो मोक्षमार्गमज्ञात्वा कथं प्रजाः सस्यथ व्यर्थससारापादक प्रजासर्गं वि-
मिति करिष्यथ ॥ ९३ ॥ यूयश्च विशुद्धबुद्धित्वात्तत्त्वज्ञानाधिकारिण एवेत्याह—ऊर्ध्वमिति ॥ ऊर्ध्वं
तिर्यगथश्च सर्वतस्तत्त्वविचारे यथेदानीं नृजन्मनि युष्माक गतिः सुद्धिरप्रतिहता वर्धते । तथा कस्मा-

विष्णुचिन्तयम् ।

तत्त्वाद्य ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
दत्तात्रेयीवम् ।

नामुत्पत्तिः सा विस्तरेण प्रकीर्तयेत्पर्यः ॥ ८५ ॥ पूर्वं मैधुनसृष्टे पूर्वं । मानस्यः सङ्कल्पजाः ॥ ८७ ॥
कन्या कथनीया लोकधारिणीं लोकप्रवृत्तिहेतुप्रभाधारिणीं ॥ ८९ ॥ पञ्चेति पञ्चकद्वय विवक्षित ।
“हर्यश्वासज्ञानयुग पुत्रानजनयद्विभुः” इति भागवतोक्ते ॥ ९० ॥ सविवर्धयिषून् सम्यग्वर्धयितुमि-
च्छन्तः । तान्दृष्ट्वा अभिसङ्गम्य । प्रियसंवादः प्रियोकिमात् देवर्षिरब्रवीत् ॥ ९१ ॥ यत खेदे । तत्त्व-
विमर्शभागे केवलं सृष्ट्यर्थव्यापारे क्लेशभागेः यूय बालिशा अज्ञाः यतोऽस्या भुवः ससाराङ्कुरप्रसव-
मप्रसवक्षेत्रत्वाद्भूशब्दाच्चस्य देहस्थान्तर्मध्यं ऊर्ध्वमवसानं अथ उपक्रमं च न जानीत अतो मोक्षो-
पायमज्ञात्वा कथं प्रजाः सस्यथ । व्यर्थससारापादक प्रजासर्गं किमिति करिष्यथ ॥ ९३ ॥ यूयश्च
विशुद्धबुद्धित्वात्तत्त्वज्ञानाधिकारिण एवेत्याह—ऊर्ध्वमिति ॥ ऊर्ध्वं तिर्यगथश्च सर्वतस्तत्त्वविचारे यदा
वस्मात्कारणायुष्माक गतिर्बुद्धिरप्रतिहता प्रतिगन्धकरहिताऽस्ति तदा तस्मात्कारणाद्भुवः क्षीरस्थान्त
विनाशः कस्मात्द्रक्ष्यथ । मोक्षार्थं किमिति यत्र न करिष्यथेत्यर्थः । “भू क्षेत्रबीजसङ्गस्य यदनादिनिपन्थत ।
अदृष्टावस्य निर्वीणकिसलकर्मभिर्भवेत्” इत्यादिपद्मस्कन्धवचनानुसारेणैव ह्यारयावमिति बोद्धव्यं ॥ ९४ ॥

रत्नगर्भीवम् ।

ददाविति बोद्धव्यम् ॥ ६८ ॥ दिव्यचञ्चुयः अतीन्द्रियवेदिनः ॥ ८२ ॥ पञ्चराहस्राणीति सवन्धः

एष मे संशयो ब्रह्मन्मुहान्मुहदि वर्तते । पुनश्च न निरुद्धान्ते विद्वांसस्तत्र न मुह्यति ॥ ८३ ॥
 यदौहित्रश्च सोमस्य पुनः शशुरतां गतः ॥ ८१ ॥ कानिष्टयं व्यैष्टयमप्येषां पूर्वं नाभूद्विजोत्तम ।
 श्रीपराशर उवाच ॥ तप एव गरीयोऽभूत्प्रभाक्थैव कारणम् ॥ ८४ ॥
 उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यो भूतेषु सर्वदा । मैत्रेय उवाच ॥
 ऋषयोऽथ न मुह्यन्ति ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ८२ ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 युगोयुगे भवन्त्येते दक्षाद्या मुनिसत्तम । उत्पत्तिं विस्तरेणेह मम ब्रह्मन्प्रकीर्तय ॥ ८५ ॥

विष्णुधीयम् ।

स्वात्सोमस्य दक्षो दौहित्रः । शशुरश्च सप्तविंशतिमिन्द्व इत्युक्तवान् ॥ ८१ ॥ नित्यौ प्रवाहरूपी
 श्रीपरीषत् ।

स्वात्सोमस्यैतदुच्यते इत्यवितोषः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ एष इति । सोमदुहितुर्नारिपायाः पुत्रत्वात्सोमस्य
 दौहित्रः पुनश्च सप्तविंशतिकन्या इन्द्वे ददावित्युक्तेः शशुरता च गत इति । अत एषोऽन्यः सक्षय इ-
 त्यर्थः । यदौहित्रस्येति पाठे दक्षकन्यायामनसूयायामग्नेः सोमस्योत्पत्तेर्दक्षस्य दौहित्रस्तोमसस्य दक्षः
 शशुरतां पुनर्गतः कथमिति ॥ ८१ ॥ उत्पत्तिरिति । नित्यः प्रवाहरूपेणाविच्छिन्नः ॥ ८२ ॥ युगे युग
 इति भवन्ति सुप्तप्रयुद्धवद्व्यवन्ति । निरुद्धान्ते सुप्तवहीयन्त इत्यर्थः । युगेयुग इति । युग्यन्तेऽस्मिन् महा
 एकस्मान् यासन्तीति युगम् । अत्र कल्पमन्वन्तरादिः कालः ॥ ८३ ॥ स्वायम्भुवमन्वन्तरे जातस्य
 दक्षस्य पुनश्चाभ्युपमन्वन्तरे प्रचेतोभ्यो जन्मप्रसिद्धेः । न स्वायम्भुवदिष्टस्य शशुरस्यैव पूज्यपूजाव्यतिरिक्तम
 आशङ्कनीय इत्याह—कानिष्टयमिति ॥ गरीयो गुरुतर तपश्च प्रभाकरश्च ज्येष्ठकारणमभूत् न तु वयो-
 मात्रमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ दक्षसृष्टिं विस्तरेण जिज्ञासुः पृच्छति—देवानामिति । इहासिन्नापेक्षते दक्षे
 विष्णुधीयम् ।

॥ ८० ॥ ८१ ॥ उत्पत्तिरिति । नित्यः प्रवाहरूपेण ॥ ८० ॥ युगेयुग इति । युग्यन्तेऽस्मिन्मर्षे महा
 एकस्मान् यान्तीति व्युत्पत्त्या महयुगं कल्पयतीति ज्योतिषप्रसिद्धेऽथ कल्पमन्वन्तरादिकालोऽत्र युगम् ।
 पुराणान्तरे दक्षस्य स्वायम्भुवेऽन्तरे जातस्य पुनश्चाभ्युपे जन्मप्रसिद्धेः कल्पव्यतिभृग्यादिप्रज्ञेश्वरान्तर्ग-
 दपापेधीयम् ।

तपोविशेषैरिद्वानामिति पूर्वेषां विशेषणं ॥ ७९ ॥ अद्विष्टाद्भक्षणः पूर्वं जातः ॥ ८० ॥ सोमस्य दौ-
 हित्रः सोमदुहितुर्नारिपायाः पुत्रत्वात् । पुनश्च सप्तविंशतिमिन्द्व इत्युक्तेः । शशुरता च गत इति ।
 अतएषोऽन्यः संशय इत्यभिप्रायः । यदौहित्रस्येति पाठे दक्षकन्यायामनसूयायामग्नेः सोमस्योत्पत्तेर्दक्षस्य
 दौहित्रः सोमसस्य पुत्रः दक्षः शशुरता पुनर्गतइत्येतत्कथमिति संशयः ॥ ८१ ॥ नित्यौ प्रवाहरूपेण-
 विच्छिन्नौ । दिव्यचक्षुषः आगन्तुकदिव्यदृष्टयः ॥ ८० ॥ किं कतः प्रकृत इत्यत आह—युगेयुग इति ।
 मन्वन्तरभेदेन तत्रागुणे स्वायम्भुवमन्वन्तरे ब्रह्मणो जातस्य दक्षस्य पुनश्चाभ्युपमन्वन्तरे प्रचेतोभ्यो जन्म-
 प्रसिद्धेः । अनेन जन्मद्वयोपपत्तिश्चा ॥ ८३ ॥ सोमस्य दौहित्रत्वेन कनिष्ठत्वात्प्रथमं शशुरतां गतः ।
 “पथतो गुरः” इति प्रथमना । शशुरतायाः गुरुत्वप्रबोधनत्वादिवासाद् तत्रोपपत्तिमाह—कानिष्टय-
 मिति ॥ यथा दक्षसोभादीनां पूर्वं पूर्वविद्यमानं व्यैष्टयं कानिष्टयं च पूज्यत्वापूज्यत्वयोः कारणं नाभूत् ।
 विन्दु गरीयो गुरुतर तपःप्रभाक्थश्च पूज्यत्वे कारणमभूत् । अतु वयोमात्रमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ सशोपे-
 षधुवां दक्षसृष्टिं विस्तरेण जिज्ञासुः पृच्छति—देवानामिति ॥ इह प्राप्येतसदभ्रजन्ममिति । या दंपती-

श्रीपराशर उवाच ॥

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
 यथा ससर्ज भूतानि तथा नृशृ महाभुने ॥ ८६ ॥
 मानमान्येन भूतानि पूर्वं दक्षोऽज्जतदा ।
 देवानृषीन्समन्धरीन्सुरान्पन्नगांस्तथा ॥ ८७ ॥
 यदाऽस्य सृज्यमानस्य न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः ।
 ततः संचिन्त्य संपुनः सृष्टिहेतोः प्रजापतिः ८८ ॥
 मधुनेनैव धर्मेण सिद्धसुविधिधाः प्रजाः ।
 असिक्रीमापहत्कन्यां पीरणस्य प्रजापतेः ।
 सुतां सुवपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् ८९ ॥

अथ पुत्रमहस्ताणि वैरिष्योः पञ्च धीर्यवान् ।
 असिन्यां जनयामास गर्गहेतोः प्रजापतिः ९० ॥
 तान्दृष्ट्वा नारदो विप्र राविवर्धयिष्युप्रजाः ।
 सङ्गम्य प्रियसंवादो देवर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ९१ ॥
 हे हर्यथा महावीर्याः प्रजा यूयं करिष्यथ ।
 ईदृशो दंडयते यतो मयतां श्रूयतामिदम् ॥ ९२ ॥
 वालिना यत् यूयं वै नास्मा जानीत व भुवः ।
 अन्तरूर्ध्वमधर्षेव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ ९३ ॥
 ऊर्ध्वं तिर्यग्धर्षेव यथाऽप्रतिहता गतिः ।
 तथा कस्मानुवो नान्तं सर्वे द्रक्ष्यथ वालिनाः ९४

धीधरीयम् ।

या देवादीनामुत्पत्तिः तां विस्तरेण प्रकीर्तयेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥
 सानिति । प्रजाः सम्यक् विप्रधैयितुमिच्छतस्तान् दृष्ट्वाऽभिसङ्गम्याब्रवीत् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ वालिना
 इति । वालिना यतोऽत्यादेरयं बाल्यार्थः । यतेति रतेदे । तेषां तत्त्वविमर्शनं विना प्रजासृष्टादिष्टेराभावेः । अहो
 यूयं वालिना अज्ञाः । यतोऽस्या भुवः संसाराद्भ्रमसक्येप्रस्य लिङ्गशरीरव्याधः उपब्रममूर्ध्वमवसानम्
 अन्तर्मध्यश्च न जानीथ । अतो मोक्षमार्गमज्ञात्वा कथं प्रजाः स्रक्ष्यथ व्यर्थसंसारपादाकं प्रजासर्गं वि-
 मिति करिष्यथ ॥ ९३ ॥ यूयश्च विशुद्धबुद्धित्वात्तत्त्वज्ञानाधिकारिण एवेत्याह—ऊर्ध्वमिति ॥ ऊर्ध्वं
 तिर्यग्धर्षेव सर्वतत्त्वविचारे यथेदानीं नृजन्मनि युष्माकं गतिः सुद्विरप्रतिहता वर्धते । तथा कस्मा-
 दिष्णुषिषीयम् ।

वत्याप ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

दृष्ट्वाधरीयम् ।

नामुत्पत्तिः तां विस्तरेण प्रकीर्तयेत्यन्वयः ॥ ८५ ॥ पूर्वं मैपुनसृष्टेःपूर्वं । मानस्यः सङ्गम्यप्रजाः ॥ ८७ ॥
 कन्यां कमनीयां लोकधारिणीं लोकप्रसूतिहेतुप्रभाधारिणी ॥ ८९ ॥ पञ्चेति पञ्चकद्रयं विपक्षितं ।
 “हृष्यधरांस्तानपुत्रं पुत्रानजनयद्रिभुः” इतिभागवतोक्तेः ॥ ९० ॥ संविधैर्ययिष्युः सम्यग्बर्धयितुमि-
 ष्यन्ता । तान्दृष्ट्वा अभिसङ्गम्य । प्रियसंवादः प्रियोक्तिमात्रं देवर्षिरब्रवीत् ॥ ९१ ॥ यत् रतेदे । तत्त्व-
 विमर्शाभावे वेधेष्टे सृष्ट्यर्थव्यापारे द्वेषाभावेः यूयं वालिना अज्ञाः यतोऽस्याः भुवः संसारवीजभूतक-
 र्मप्रसक्येप्रत्याद्भ्रान्दव्याप्यस्य देहम्वान्तर्मध्यं ऊर्ध्वमवसानं अधः उपब्रमं च नजानीत अतो मोक्षो-
 पायमज्ञात्वा कथं प्रजाः स्रक्ष्यथ । व्यर्थसंसारपादाकं प्रजासर्गं किमिति करिष्यथ ॥ ९३ ॥ यूयं च
 विशुद्धबुद्धित्वात्तत्त्वज्ञानाधिकारिण एवेत्याह—ऊर्ध्वमिति ॥ ऊर्ध्वं तिर्यग्धर्षेव सर्वतत्त्वविचारे यदा
 यस्मात्कारणायुष्माकं गतिः सुद्विरप्रतिहता प्रतिपन्धकरहिताऽस्ति तदा तस्मात्कारणाद्भुवः शरीरस्यान्तं
 विनासं कस्मात्स्रक्ष्यथ । मोक्षार्थं किमिति यत्र नकरिष्यथेत्यर्थः । “भूःश्वेत्प्रपीजतांस्तान् यदनादिनिवन्धनं ।
 अट्टातस्त्रिषीर्गणिविमसत्त्वमभिर्भवेत्” इत्यादिपुस्तकान्धबचनानुसारेणैव व्याख्यातमितिनोद्धतं ॥ ९४ ॥

सपभीषम् ।

ददादिति षोडश्याम् ॥ ६८ ॥ दिव्यचक्षुषः अतीन्द्रियवेदिनः ॥ ८२ ॥ पञ्चसहस्राणीतिसंयन्धः

[पा०] १ क—उ. मत्तयादेव. २ क. घ. सुगान्पसिन्त्साया. ३ व. प. च. सुगानि. ४. उ. बहुध. ५ व. वैरिष्यो. ६ व. ट. उ. स्रष्टे भाषे.

ये अनेकवसुप्राणा देवा ज्योतिःपुरोगमाः । धर्मस्य पुत्रो द्रविणो हुतद्व्यवहसथा ।
 वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ मनोहरायां शिशिरः प्राणोऽथ रवंपत्न्या ११३ ॥
 आपो ध्रुवश्च सोमश्च धर्मध्रुवानिलोऽनलः । अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो मनोजवः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ११० ॥ अधिजातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ११४ ॥
 आपस्य पुत्रो वर्तण्डः श्रमः शान्तोऽश्वनिस्तथा । अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्ये व्यजायत ।
 ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः १११ ॥ तस्य शारो विशासश्च नेगमेयश्च शृङ्गजाः ११५ ॥
 सोमस्य भगवान्चर्चो वर्चस्वी येन जायते ॥ ११२ ॥

विष्णुपरीचयम् ।

अनेकं वसु तेज एव प्राणो देहधारकं येषां ते अनेकवसुप्राणाः । यद्वाऽनेकं वसु धनं प्राणो बलं येषां ते तथा । ज्योतिरग्निः पुरोगमो मुरयो येषां ते ज्योतिःपुरोगमाः । यद्वाऽप्रतस्तेजोवमासिता इत्यर्थः ॥ १०९ ॥ लोकप्रकालनः लोकानां प्रकालनः संहारक इत्यर्थः ॥ १११ ॥ वसवंपत्न्याऽशोरो वर्चस्वी भवति । जगतां दीप्तिवर्चसादभिमानीनी देवता सोमस्य पुत्रः ॥ ११२ ॥ धर्म्य मनोहरा भार्या तस्यां धीधरीयम् ।

सर्वात्मा सर्ववस्तुविषयः ॥ १०८ ॥ वसुनामष्टानां नामपूर्वकं वंशान्वक्तृमाह—येत्पितृदिना विध-
 रूपो महातपा इत्यन्तेन । ये त्विति । अनेकं नानाविधं वसु तेजस्तदेव प्राणो बलमेघां ते अनेकवसुप्राणा इति वसूनां नामनिर्हृत्पर्यमुक्तम् । ज्योतिःपुरोगमा अग्निपुत्राः । “वसूनां पायकभ्राणि” इति स्मृतेः ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ अग्निपुत्र इति । शरस्तम्ये मुञ्जस्तम्ये विष्णुपरीचयम् ।

॥ १०९ ॥ एतेषां धर्मपुत्राणां मध्ये वसुपुत्राः आषाढयोष्टौ प्रपञ्चितदेवतान्तःपातितेन प्रसिद्धा इत्याह—ये त्विति । अनेकवसुप्राणाः अनेकं वसु धनं रशिवर्षा प्राणो बलं येषां ते । ज्योतिःपुरोगमा अग्निपुत्राः । “वसूनामग्नि पायकः” इति स्मृतेः ॥ ११० ॥ १११ ॥ सोमस्येति । येन वर्चसा जतो वर्चस्वी जायते स चर्चोऽधिदैवतम् ॥ ११२ ॥ धर्मस्येति । मनोहरायां धर्मोदिति मेघः ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ अग्निपुत्र इति । अग्निपुत्रः पूर्वमेतः पुत्रः । यद्वा अग्निपुत्रः कुमारः । तस्य कुमारस्येन्द्रा-
 द्वाप्रेवीचयम् ।

स्तुविषयः । सङ्कल्पः मनोऽधिविशेषः सङ्कल्पाभिमानी देवः ॥ १०८ ॥ वसुनामष्टानां नामपूर्वकं वंशान्वक्तृमाह—येत्पितृदिना ॥ अनेकं वसु धनं तेजोना प्राणो बलं येषां ते अनेकवसुप्राणा इति वसुनामग्निवत्पर्यमुक्तिः । ज्योतिरग्निः पुरोगमः प्रसुतो येषां ते ज्योतिःपुरोगमाः । “वसूनामग्नि पायकः” इति गीतोक्तेः ॥ १०९ ॥ आपस्य वैतन्त्र्यादयश्चत्वारः पुत्राः । लोकप्रकालनः लोकप्रसंगेरे हेतुः ॥ १११ ॥ येन पुमान्वर्चस्वी वान्तिमान् जायते स चर्चोभिमानी देवो वर्चः ॥ ११२ ॥ धर्मस्य भार्या मनोहरा । द्रविणादयः पञ्च तत्पुत्राः । हुतं द्वयं यदतीति तथा ॥ ११३ ॥ अनिलस्य शिवा नाम-
 भार्या । तस्या अनिलस्यसकाशान् मनोजव एकः पुत्रः । अन्याकाश्च अधिजातगतिभेदि अनिलस्यद्वौ-
 पुत्राविति योज्यं ॥ ११४ ॥ शरो मुञ्जस्तम्ये सन्धे तस्य कुमारस्य शृङ्गजाः अनन्तरजाः आषाढदयस्यः

[पाठ] १ य—द. धर्मस्य. २ ग. वसवोऽशो प्रदीपिता. ३ द. भगवान्. ४ अ. वर्चसः. ५ उ. ज. म. द—द. देवतम्यः. ६ य. वैतन्त्र्यः. ७ अ. प. वैतन्त्र्य. ८ ग. वैतन्त्र्य. ९ क. अ. शर्म. १० म. तम्यः. ११ क. अ. शान्ती पुत्रिण्य. १२ म. शान्ती पुत्रिण्य. १३ म. शान्ती पुत्रिण्य. १४ [वि० पा०] धर्मस्य. १५ द—द. द. अ. द. रमणशयः. १६ य. वसुनाम. १७ य. पुत्रः पुरोक्ताः. १८ क. व. द. य. पुत्रः पुरोक्ताः. १९ उ. पुत्रः पुरोक्ताः. २० क. य. उ. शृङ्गजाः.

अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ११६
 प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं श्रपिं नाज्ञाञ्च देवलम् ।
 ह्यौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तो मनीषिणौ ११७
 बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
 योगसिद्धा जगत्कृत्कामसक्ता विचरत्युत ।
 प्रभासस्य तु सा भार्या बभूवामष्टमस्य तु ॥११८॥
 विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ।
 कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वार्धकिकः ॥
 भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ।

यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ।
 मनुष्याभोपजीरन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः १२०
 तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु ।
 अजैकपादहिर्युभयस्त्वष्टा रुद्रश्च धीर्यवौ ।
 त्वयुष्ट्याप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः १२१
 हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
 वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतः स्मृतः ॥१२२॥
 मृगव्याधश्च शर्नश्च कपाली च महामुने ।
 एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥१२३॥

किसुलीवम् ।

द्रविणाद्यो रमणान्ताः पुत्राः ॥ ११३ ॥ वृष्टजा अनुजाः ॥ ११५ ॥ तस्यां प्रभासभार्यायां बृहस्प-
 तिभगिन्या विश्वकर्मा जज्ञे ॥ ११९ ॥ रुद्राणां गणनपरत्वाक्यस्यासमाप्तवेव त्वद्रूपस्य विश्वरूपस्य
 प्रस्तावः ॥ १२० ॥ अपराजित इति त्र्यम्बकस्य विशेषणं । एवंचसति बभूव परिरणानन्तर रुद्रा-
 पामेकादशानां गणनं । अजैकपादहिर्युभयस्त्वष्टा रुद्रो हरो बहुरूपक्यवको वृषाकपिः शंभुः कपर्दी रैवत
 धीपतीवम् ।

तस्य वृष्टजा अनुजाः कुमारः गृहस्थाः । तदुक्तं शस्यपर्वणि “ततोऽभवत्तुर्मुर्विः क्षणेन भगवान्
 गृहः” इत्यादि ॥ ११५ ॥ अपत्यमिति । कुमार एव कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥
 बृहस्पतेरिति । बृहस्पतेर्भगिनी प्रभासस्य भार्या । असक्ता सद्बर्जिता ॥ ११८ ॥ विश्वकर्मेति । तस्यां
 जज्ञे विश्वकर्मा ॥ ११९ ॥ १२० ॥ अजैकपादिति । तस्यां बृहस्पतेर्भगिन्याम् अजैकपादाद्याश्चत्वारो
 जज्ञिरे ॥ १२१ ॥ त्वष्टुरनुजस्य रुद्रस्यैकादशविभागमाह—हरश्चेत्यादिद्वाभ्याम् ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

विष्णुचिन्तीवम् ।

हृत्पुत्रदेशाज्जयो नैगमेयः । शास्त्रविशारदौ स्कन्दसुष्टौ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ बृहस्पतेरिति ।
 असक्ता विरक्ता ॥ ११८ ॥ विश्वकर्मेति । तस्या विश्वकर्मा ॥ ११९ ॥ १२० ॥ अजैकपादिति ।
 अजैकपादादिविरुद्धतुष्कं च तस्या प्रभासभार्यायामेव जज्ञे । विश्वरूपान्तोऽत्र वसुसन्तानः ॥ १२१ ॥ एव
 रुद्रप्रसङ्गात्प्रागुक्तान् महापुत्रातील्लोहितशान् रुद्रान् हरादिनामभिर्निर्दिशति—हरश्चेति । अथ वा
 प्रभासभार्यासूतवस्त्रयो रुद्रास्त्वष्टुसूनवोऽष्टौ तदन्वये परिक्षिष्टा रुद्रा इति ॥ १२२ ॥ १२३ ॥
 वचाश्रीवपीवम् ।

कुमारस्यैव रूपविशेषाः । तदुक्तं शस्यपर्वणि । “युगपदसो गमास्थाय ससर्जे विविधास्तनुः । ततो भव-
 त्तुर्मुर्विःक्षणेन भगवान् गृहः । ततः शास्त्रोविशारदन्नैगमेयश्च वृष्टतः” इत्यादि ॥ ११५ ॥ पद्कृत्ति-
 कालानपानेन कृत्तिकापलत्वात्कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ ११६ ॥ सा बृहस्पतिभगिनी प्रभासस्यभार्या
 ॥ ११८ ॥ तस्या विश्वकर्मा जज्ञे ॥ ११९ ॥ अजैकपादादिरुद्रत्रयं जज्ञे इति चोच्यते ॥ १२१ ॥
 त्वष्टुपुत्राः विश्वरूपः हरादयोऽष्टौ रुद्राश्च । अजैकपादाद्यवशैनाद्वारुद्रा जज्ञिरे । मध्ये त्वष्टुंशसुम्त्वा
 रुद्रसङ्ख्यासमापनं । अपराजित इति त्रयं त्र्यम्बरविशेषणम् । अन्ये प्रभासस्य सुताश्वयः । त्वष्टुसुता

शतं त्वेकं सैमाख्यातं रुद्राणामभिर्ताजसाम् । पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन्सुरोत्तमाः ।
 काश्यपस्य तु भार्या शास्तासां नामानि मे शृणु ॥ तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूर्ध्वव्यस्ततेऽन्तरे ॥ १२६ ॥
 अदितिर्दितिर्दनुर्व्यापारिष्ठा च सुरसा र्वसा । उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे सतोः ।
 सुरभिविन्ता चैव तात्रा क्रोधवशा ईरा । समवायीकृताः सर्वे समागम्य परस्परम् ॥ १२७ ॥
 कद्रुर्गुनिश्च धर्मज्ञ तदपत्यानि मे शृणु ॥ १२५ ॥

विष्णुकीयम् ।

इति ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ शतं त्वेकमिति ॥ एकादशानामेवैकैकस्य दशधाभावे सत्येकादश रुद्रा एवै-
 कादशशतरुद्रा भवन्तीत्यर्थः ॥ १२४ ॥ एव ददौ स दश धर्माथेति निर्दिष्टधर्मभार्यासु सन्ततिमभि-
 धाय काश्यपाय त्रयोदशेति निर्दिष्टकश्यपभार्यासु सन्ततिं दर्शयितुं ता नामतो निर्दिशति—अदितिर्दि-
 तिरित्यादिना ॥ १२५ ॥ पूर्वमन्वन्तरे चाक्षुषे । वैवस्वतेऽन्तरे उपस्थिते तुषिता नाम देवा अन्योन्य-

भीषतीयम् ।

एषामेवैकादशानां प्रत्येकं शतं भेदानाह—शतं त्विति । रुद्राणामेकं शतमाश्रावं । यद्वा एकद्विरुपाणां
 रुद्राणामानन्त्यमभुते । शतशब्दस्यापरिमितवाचकत्वात् अहङ्कारात् “सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा
 अधिभूम्याम्” इति ध्रुतेश्च ॥ १२४ ॥ तदेवं धर्मभार्याणां वंशा उक्ताः । इदानीं काश्यपाय त्रयोद-
 शेत्युक्तानां नामानि च वंशान्वक्तुमाह—अदितिरित्यादिना ॥ १२५ ॥ तत्र तुषिता एवाहितेः पुत्रा
 जाता इति कथापूर्वकमाह—पूर्वेति । पूर्वमन्वन्तरे चाक्षुषे तुषितानाम्, देवा आसन् ॥ १२६ ॥ उप-
 स्थित इति । ते चाक्षुषस्य मनोरन्तरे वर्तमाने वैवस्वतमन्वन्तरे भाविनि सति । परस्पर समागम्या-
 न्योन्यपार्श्वं गत्वा समवायीकृता मिलिताः सन्तोऽन्योन्यमूर्धुरिति द्वयोस्संन्यः । अतियशसः प्रया-
 सिष्णुचित्तोपम् ।

शतं त्वेकमिति । शतं त्वेकमिति च पाठः एवं रुद्राणां शतकं समाख्यातम् । इदं शतमीश्वरसृष्टमिति
 केचित् । अत्र शतशब्दोऽनन्त्याचयनः ॥ १२४ ॥ अदितिरिति । अदित्यादयः काश्यपस्यियः । सुरसापसेति
 च पाठः ॥ १२५ ॥ पूर्वेति । पूर्वमन्वन्तरे द्वितीये स्यारोचिपमन्वन्तरे ये तुषितानाम् देवा आसन् ते वैवस्वते
 सप्तमे मन्वन्तरे ॥ १२६ ॥ उपस्थित इति । उपस्थिते आसन्ने चाक्षुषस्य पत्न्यस्य मन्वन्तरे परस्पर समागम्य
 दत्ताग्नेयीयम् ।

अष्टाविलेकादश रुद्राः ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ रुद्रप्रसङ्गादन्धेऽपि षोडशो रुद्रास्सन्तीत्याह—शत-
 मिति ॥ शतशब्दो बहुत्ववाची । ननु शतसङ्ख्यामानवाची । “सुरसाऽसूत भूतस्य भार्या रुद्रास्तुकोदि-
 शः” इति भागवतलोके ॥ १२४ ॥ तदेवं धर्मभार्याणां वंशा उक्ताः । इदानीं “काश्यपाय त्रयोदश” इत्यु-
 क्तानां काश्यपपत्नीनां वंशान्वक्तुमाह—अदितिरित्यादिना ॥ १२५ ॥ तत्र तुषिता एव द्वादशाहितेः
 पुत्राः जाता इति कथापूर्वकमाह—पूर्वमन्वन्तरे इत्यादिना ॥ पूर्वमन्वन्तरे द्वितीये स्यारोचिपमन्वन्तरे
 तुषिता नाम द्वादश देवा आसन् ॥ १२६ ॥ ते चाक्षुषस्य पत्न्यस्य मनोरन्तरे वर्तमाने वैवस्वते सप्तमे
 मन्वन्तरे उपस्थिते आसन्नभाविनिसति परस्पर समागम्यान्योन्यपार्श्वं गत्वा समवायीकृताः मिलिता-
 स्सन्तोऽन्योन्यमूर्धुरिति द्वयोस्संन्यः । तुषितानां द्वादशत्वं तत्र विष्णुभ्यां तद्वेति चोक्तं । अतिय-

[पाठः] १ अ. ड. ब त्वेपा. १ क. ग ह. य. छ ल. समागत १ [विष्णु वि० पा०] यत्ता । य. कपा । ड
 वशा ५ घ. य. एए

आगच्छत द्रुतं देवा अदिति संप्रविश्य वै ।
 मन्यन्तरे प्रसूयामस्तत्रः श्रेयो भवेदिति ॥१२८॥
 एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुपस्यान्तरे मनोः ।
 मारीचात्कन्यपाज्जाता अदित्या दक्षकन्यया ॥
 तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरोय हि ।
 अर्पमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥१३०॥
 विष्वान्सधिता चैव मित्रो वरुण एव च ।

अंशुर्भगवातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः १३१
 चाक्षुपस्यान्तरे पूर्वमास्तन्ये तुपिताः सुराः ।
 वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः १३२ ॥
 सप्तविंशति याः प्रोक्ताः सोमपत्न्योऽथ सुवताः ।
 सर्वा नक्षत्रयोगिन्यस्तन्नाम्नश्चैव ताः स्मृताः ।
 तासामपत्यान्वभवन्दीप्तान्वमिततेजसाम् १३३

किमुपुषीयम् ।

मूयुः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ चाक्षुपस्य मनोरन्तरे वर्तमाने किमुचुरित्यत्र आह—आगच्छतेत्यादिना ॥
 मन्यन्तरे वैवस्वते प्रसूयामः जनिव्यामः ॥ १२८ ॥ चतस्रोऽरिष्टनेमिन इत्युक्तानां सन्ततिमाह—

श्रीपरीपम् ।

तकीर्तयः ॥ १२७ ॥ किमुचुलत्राह—आगच्छतेति । मन्यन्तरे प्रसूयामः प्रसूयेमहि । किमर्थमित्याह—
 तदिति । ततो नः श्रेयो भवेद्भद्रं भविष्यतीति ॥ १२८ ॥ एवमिति । चाक्षुपस्य मनोरन्तर एव-
 मुक्त्वा वैवस्वतमन्यन्तरे अदित्या निमित्तभूतया काश्यपाज्जाता इत्यर्थः ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥
 एकोदशत्वाद्द्वादशादित्या इत्युपसंहरज्जाह—चाक्षुपस्येति ॥ १३२ ॥ एवं तावदष्टौ भसव एकादश रुद्रा
 द्वादशादित्या इत्यादिशुतिक्रमेण रुद्रानन्तरमादित्यादीनामुपस्थानात् अदित्या वंश उक्तः । इदानीमदि-
 त्तिर्दितिरिति कश्यपमायंदेशानुसारेण दित्यादिबशक्रमं प्राप्तक्रममपि प्रहादचरितादिषु विस्तरत्वेन
 पश्चाद्बशक्रमौ तावदल्पत्वादन्यासां दक्षकन्यानां वंशानाह—याः सप्तविंशतिः प्रोक्ता इत्यादिसार्धैः प-
 त्नभिः । या इति । तासामस्तितेजसां दीप्तिमन्त्यपत्यान्यासन् । वीप्तान्वमिततेजसा इति पाठान्तरे
 विष्णुचिन्तीयम् ।

समवायीकृता अन्योन्यमुचुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १२७ ॥ कथमुचुरित्यत्राह—आगच्छतेति । मन्यन्तरे
 सप्तमेऽदितिं संप्रविश्य प्रसूयामः तत्रः श्रेय इति ॥ १२८ ॥ एतन्नियमयति—एवमुक्तेति ॥ १२९ ॥
 ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ भगवतः प्रतिमन्यन्तरं प्रतिपुगं चावतारं तृतीयं वक्ष्यति । अदि-
 तीवंशादनन्तरं प्राप्तमपि दित्यादिवंशं प्रहादचरितादि विस्तरविवक्षयाऽन्ते वक्ष्यन्मध्ये स्वल्पत्वाच्छि-
 द्वात्रेयीयम् ।

शसः । प्रत्यावकीर्तयः ॥ १२७ ॥ किमुचुरित्यत्र आह—आगच्छतेति ॥ मन्यन्तरे वैवस्वतमन्यन्तरे
 प्रसूयामः प्रसूयेमहि । किमर्थो जनमित्यत्राहुः—तदिति ॥ तत्समाहप्रसूतेः पुनरपि देवाधिकारप्राप्त्या नः
 श्रेयो मुक्ताबानन्वोत्रेकलक्षणं भविष्यतीति ॥ १२८ ॥ चाक्षुपस्य मनोरन्तर एवमुक्त्वा वैवस्वतमन्य-
 न्तरे विष्णुः शक्रश्च पुनः जज्ञाते, प्रतिमन्यन्तरं विष्णोरवतारस्य तृतीयं वक्ष्यमाणत्वात् । षष्ठे मन्व-
 न्तरे जातस्यैव पुरन्दरेन्द्रस्य सप्तमेऽपि जातत्वात्पुनरित्युक्तं “पुरन्दरः षष्ठ उवाच सप्तमः” इति तत्प-
 र्यनिर्णयोक्तेः ॥ १२९ ॥ १३१ ॥ अदितिवंशमुपसंहरति—चाक्षुपस्येति ॥ १३२ ॥ अदितिवंशान-
 न्तरं क्रमप्राप्तदितिवंशं प्रहादचरितादिषु विस्तरत्वाद्दन्तेवक्ष्यन्मध्ये स्वल्पत्वात्पदिप्राप्तां दक्षकन्यानां
 वंशमाह—सप्तविंशतीत्यादिना ॥ विसर्गलोपश्छान्दसः तासाममिततेजसां दीप्तिमन्त्यपत्यान्यभवन्

[पा०] १ ख. आगच्छत्वाहुपम्. २ ग. ततो अपथापिटीना । घ. श्रेयो मगवातितेजा. ३ [श्रीध० विष्णु० पा०]

व. सप्तविंशति प्रोक्ताः. ४ म. घ. न. अ. द. इ. इ. इतिमन्त्यतितेजसा । [श्रीध० पा०] दीप्तान्वमिततेजसा.

अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ॥ १३४ ॥ कृशाश्वस्य तु देवपदेवप्रहरणाः स्मृताः ॥ १३७ ॥
 बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ॥ १३५ ॥ एते सुरसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ।
 सर्वे देवगणास्तात त्रयस्त्रिंशत्सु छन्दजाः ।
 प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः १३६ । तेषामपीह सततं निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ १३८ ॥

विद्युत्सीधम् ।

अरिष्टनेमीति ॥ १३४ ॥ द्वेषैव बहुपुत्रायेत्युक्तयोर्वंशमाह—बहुपुत्रस्येति ॥ विद्युतो विद्युदभिमामिन्यो
 देवताश्रवणःकन्यकाः ॥ १३५ ॥ द्वेषैवाङ्गिरस इत्युक्तयोरसन्ततिमाह—प्रत्यङ्गिरसजा इति ॥ अ-
 ङ्गिरसः कृताभिमामिन्यो देवताः अङ्गिरसः सुताः ॥ १३६ ॥ द्वेषे कृशाश्वेत्युक्तयोस्सन्ततिमाह—
 कृशाश्वस्येति ॥ देवप्रहरणाः देवा आयुधमभिमामिन्यो देवताः ॥ १३७ ॥ छन्दत इच्छातो जायन्ते
 श्रीधरीधम् ।

अमितवेजसः सोमादीप्रान्यासत्रित्यर्थः ॥ १३३ ॥ चतस्रोऽरिष्टनेमिन इत्युक्तानां वंशमाह—अरि-
 ष्टनेमीति ॥ १३४ ॥ द्वेषैव बहुपुत्रायेत्युक्तयोर्वंशमाह—बहुपुत्रस्येति । चतस्रो विद्युतस्तु “वा-
 ताव कपिला विद्युदातपायातिलोहिता । पीताधर्षाव विद्येया दुर्मिक्षाय सिता भवेत्” इति ज्योतिः
 शास्त्रप्रसिद्धाः ॥ १३५ ॥ द्वेषैवाङ्गिरस इत्युक्तयोर्वंशमाह—प्रत्यङ्गिरसजा इति । अङ्गिरसं प्रत्यागते
 प्रत्यङ्गिरसे साभ्यां जाताः प्रत्यङ्गिरसाख्या ऋचः । याः “यां कल्पयन्ति” इत्यादित्रिसन्मन्त्राभिमामि-
 निदेवताः ॥ १३६ ॥ द्वेषे कृशाश्वेत्युक्तयोर्वंशमाह—कृशाश्वस्येति । देवप्रहरणाः देवाः शस्त्रदेवताः
 ॥ १३७ ॥ एत इति । त्रयस्त्रिंशत् अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतयश्च वषट्कार-
 ख्येति श्रुत्युक्ताः । स्वच्छन्दतः स्वेच्छया जायन्ते इति स्वच्छन्दजाः । निरोधसहिता उत्पत्तिर्निरोधो-
 विष्णुवितीधम् ।

एदशकन्यावंशमाह—याः सप्तविंशतिरिति ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ बहुपुत्रस्येति । चतस्रो विद्युतः कपिला-
 तिरक्तमीतसितवर्णाः ॥ १३५ ॥ प्रत्यङ्गिरसजा इति । प्रत्यङ्गिरसः प्रत्यङ्गिरसाख्या ऋचः यां कल्प-
 यन्तीत्याद्यात्रिसन्मन्त्राः ॥ १३६ ॥ कृशाश्वस्येति । देवप्रहरणाः शस्त्रदेवताः ॥ १३७ ॥ एत इति ।
 दृष्टान्तेषुधम् ।

॥ १३३ ॥ चतस्रोऽरिष्टनेमिनइत्युक्तानां वंशमाह—अरिष्टनेमीति ॥ १३४ ॥ द्वेषैव बहुपुत्रायेत्यु-
 क्तयोर्वंशमाह—बहुपुत्रस्येति । चतस्रो विद्युतस्तु “वाताव कपिला विद्युदातपायातिलोहिता । पीता
 वर्षाव विद्येया दुर्मिक्षाय सिता भवेत्” इति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः ॥ १३५ ॥ द्वेषैवाङ्गिरस इत्युक्त-
 योर्वंशमाह—प्रत्यङ्गिरसजा इति ॥ अङ्गिरा एव प्रत्यङ्गिरसस्तप्ताजाताः । अङ्गिरसं प्रत्यागते भार्ये प्र-
 त्यङ्गिरसे वाभ्यां जाता वा । प्रत्यङ्गिरसाख्याऋचः “यान्कल्पयन्ति” इत्यादित्रिसन्मन्त्राभिमामिनिदेवताः
 ॥ १३६ ॥ द्वेषे कृशाश्वेत्युक्तयोर्वंशमाह—कृशाश्वस्येति ॥ देवप्रहरणाः देवाः शस्त्रमभिमामिनिदेवताः
 ॥ १३७ ॥ एते प्रागुक्ताः सर्वे देवगणाः सुरसहस्रान्ते ईनन्दिनप्रलयावसाने जायन्ते प्रतिदैनन्दिन-
 कल्पे उत्पद्यन्ते तत्र ये त्रयस्त्रिंशद्देवगणाः अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वष-
 ट्कारख्येति श्रुत्युक्तास्ते छन्दजाः स्वेच्छया जायन्ते सुरसहस्रान्त्येऽपि जायन्ते इत्यर्थः । तेषामपि त्रय-
 रसाम्नीधम् ।

छन्दजास्तेकल्पमध्येऽपि न कथं लीयन्ते जायन्तेवेति तदेष्वरनियोगादेव तथेति सत्प्रधानमाह—य-

यथा सूर्यस्य मैत्रेय उदयास्तमनाविह ।
 एवं देवनिर्वाणस्ते सम्भवन्ति युगेयुगे ॥१३९॥
 दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ।
 हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च दुर्जयः ॥ १४० ॥
 सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः १४१
 हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ।
 अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव बुद्धिमान् ।
 संह्लादश्च महाधीर्या दैत्यवंशविबर्धनाः ॥१४२॥
 तेषां मध्ये महाभागः सर्वत्र समरज्यवी ।
 प्रह्लादः परमां भक्तिं य उवाह जनार्दने ॥१४३॥

दैत्येन्द्रदीपितो बहिः सर्वाङ्गोपचितो द्विज ।
 न ददाह च यं विप्रं वासुदेवे हृदि स्थिते ॥१४४॥
 महार्णवान्तःसलिले स्थितस्य चलतो मही ।
 चचाल चैलता यस्य पाशचन्द्रस्य धीमतः ॥१४५॥
 न भिन्नं विविधैः शस्त्रैर्यस्य दैत्येन्द्रपातितैः ।
 शरीरमद्रिकठिनं सर्वत्राच्युतचेतसः ॥ १४६ ॥
 विपानलोज्ज्वलद्गुहा यस्य दैत्यप्रचोदिताः ।
 नान्ताय सर्पपतयो बभूवुरुक्तेजसः ॥ १४७ ॥
 शैलैराक्रान्तदेहोऽपि यः सरन्पुरुषोचमम् ।
 तत्याज नात्मनः प्राणान् विष्णुस्मरणदंशितः ॥

चित्तुषीवम् ।

इति छन्दजाः ॥ १३८ ॥ परिग्रहो भार्या ॥ १४१ ॥ सर्वैर्द्वैर्पुत्रकाद्यादिभिरुपचितः समेधितः ।

श्रीषठीवम् ।

त्वत्तिः ॥ १३८ ॥ उत्पत्तिनिरोधयोः इच्छा कथं स्यादित्याह—यथा सूर्यसेति । युगेयुगे प्रतिकल्प-
 मन्वन्तरादिषु ॥ १३९ ॥ दितेर्वैशमाह—दित्वा इत्यादिना यावदेकैर्विदातितमाध्यायं दनोर्कसोक्तिः
 ॥ १४० ॥ सिंहिकेति । परिग्रहो भार्या ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ “प्रह्लादोऽयं नृसिंहैकभक्तियुक्ताभाय
 देहिनाम् । आवहन् अथणोस्तुवयं तदप्रभावमसूचयत् ।” तेषां मध्य इत्यादिना यावत्समाप्तिः ॥ १४३ ॥
 ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ शैलैरिति । विष्णोः स्मरणेन दंशितः सन्नद्धः ॥ १४८ ॥

विष्णुषिषीवम् ।

सच्छन्दजाः श्लेच्छया जाताः । निरोधोत्पत्तिश्च निरोधोत्पत्तिः ॥ १३८ ॥ कथेति । युगेयुगे प्रतियुगं
 कल्पमन्वन्तरादि ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

दक्षणेवीवम् ।

किरादेवानामपि । इह प्रह्लाणः प्रतिदिनं निरोधसहिता उत्पत्तिर्निरोधोत्पत्तिः ॥ १३८ ॥ उक्तमर्थं
 दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति । युगेयुगे प्रतिकल्पमन्वन्तरादिषु ॥ १३९ ॥ इदानीं दितेर्वैशमाह—
 दित्वा इत्यादिना ॥ १४० ॥ परिग्रहः पत्नी ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ प्रह्लादचरितं विस्तरतः श्रोतुं
 जिज्ञासोरथादनार्थं संक्षेपेण तावदाह—तेषामित्यादिना । सर्वत्र समरज्यं रागविषये यथायोन्मवस्तु-
 दर्शा । यद्वा सर्वैस्समं निर्दोषं यद्वा पश्यतीति समरज्यं “निर्दोषं हि समं यद्वा तस्याद्गुणानि ते स्थिताः”
 इति वचनम् ॥ १४३ ॥ दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुः सर्वेषु प्रह्लादाङ्गेषु उपचितः समेधितः । बहिरिति
 द्विरुक्तिराधिप्यद्योतनाय । विप्रेतिकपित्पाठः ॥ १४४ ॥ अन्ताय नादाय नवभूवुः समर्या नासन्
 रक्षणार्थिनम् ।

रक्षणार्थिनम् ।

थेति ॥ १३९ ॥ भगवद्वासनासिञ्जा इहस्तु नच जायते । इति प्रह्लादमाहात्म्यमहोत्सवमिषातनोत् ॥

पतन्तमुच्चादवनिर्घृतेषु महामतिम् ।
 दधार दैत्यपतिना सिमं स्वर्गनिवासिना ॥१४९॥
 यस्य संशोपको वायुर्वेदे दैत्येन्द्रयोजितः ।
 अवाप संस्यं सद्यश्चिन्त्ये मधुसूदने ॥ १५० ॥
 विषाणभङ्गमुन्मत्ता मदहानिं च दिग्गजाः ।
 यस्य वक्षःस्थले प्राप्ता दैत्येन्द्रपरिणामिताः १५१
 यस्य चोत्पादिता कृत्या दैत्यराजपुरोहितैः ।
 बभूव नान्ताय पुरा गोविन्दासक्तचेतसः १५२ ॥
 शम्बरस्य च मायानां सहस्रमतिभायिनः ।

यस्मिन्प्रयुक्तं चक्रेण कृष्णस्य वितधीकृतम् १५३
 दैत्येन्द्रसुदोपहृतं यस्य हालाहलं विषम् ।
 जरयामास मतिमानविकारमभत्सरी ॥ १५४ ॥
 समचेता जगत्यासिन्यः सर्वेष्वेव जन्तुषु ।
 यथाऽऽत्मनि तथाऽन्येषां परं मैत्रगुणान्वितः ॥
 धर्मात्मा सत्यशीर्षादिगुणानामाकरः परः ।
 उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदाऽभवत् १५६
 इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विष्णुस्त्रीयम् ।

यदा सर्वेषु प्रह्लादाद्रेषु उपचितः ॥ १४४ ॥ विष्णुस्मरणेन दंशितः सन्नद्धः ॥ १४८ ॥ दैत्येन्द्रेण
 परिणामिताः दन्तव्यापारकारिताः ॥१५१॥ अविकारं विषयविकाररहितमिति त्रिधाविशेषणं ॥१५४॥
 इति श्रीचित्सुख० श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीशरीरम् ।

॥ १४९ ॥ १५० ॥ विषाणेति । दन्तैः प्रहृतं गजाःदिक्षान्मणेयवाः ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥
 दैत्येन्द्रेति । यः दैत्येन्द्रस्य सुदैः सूपकारैरुपहृतं दत्तं हालाहलं विषं । न चेदमवसिद्धम् "नदी हाला-
 हला नाम हैमवलयतिदारुणा । जाता तत्तीरसन्भूतविषं हालाहलं स्मृतम्" इति । अविकारं रोमाञ्च-
 स्तेद्वक्त्रोपादिविकाररहितं यथा भवत्येवं जरयामास ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ इति श्रीश्रीध-
 रस्वामिविरचितायामात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विष्णुचित्तीयम् ।

॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ विषाणेति । परिणामिताः दन्तैर्दन्तुं प्रेरिताः ॥ १५१ ॥
 ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ दैत्येन्द्रेति । हालाहलं विषम् "नदी हालाहलनाम तर्जं हालाहलं विषम्"
 इत्यायुर्वेदे ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तार्थविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्या-
 ख्यायां प्रथमांशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

॥ १४७ ॥ विष्णुस्मरणेन दंशितः कवचितः ॥ १४८ ॥ स्वर्गनिवासिना दैत्यपतिनाः द्विरण्यकेन क्षिप्तं
 उदरस्थानात्पतन्तं महामतिमवनिर्घृतेषु तत्समीपं गत्वा वधारेत्यन्वयः ॥ १४९ ॥ दैत्येन्द्रपरिणामिताः
 दैत्येन्द्रेण प्रहृतं प्रेरिताः । विषाणभङ्गं दन्तनाशं मदहानिं च प्राप्ता इत्यन्वयः ॥ १५१ ॥ चक्रेण प्रह्ला-
 दरक्षार्थं कृष्णप्रेरितेन चक्रेण ॥ १५३ ॥ दैत्येन्द्रस्य सुदैः सूपकारैः उपहृतं दत्तं हालाहलंविषं
 "नदी हालाहला नाम हैमवलयतिदारुणा । जाता तत्तीरसन्भूतविषं हालाहलं स्मृतम्" इत्यायुर्वेदोक्तेः ।
 अविकारं ब्रह्मशोपमूर्धादिविकाररहितं यथाभवदितथा जरयामास ॥ १५४ ॥ लोको यथाऽऽत्मनि
 स्वस्मिन्नपलेच मैत्रगुणान्वितस्तथाऽयमपि सर्वत्र मैत्रगुणान्वित इत्यर्थः ॥ १५५ ॥ धर्मात्मा धर्म-
 यित्तः । प्रह्लादेऽन्योपि विशेषोस्तीत्याह—उपमानमिति ॥ केचिदशेषाणां ननु सर्वेषामशेषाणां "नस्तेषु
 तात्पिकान्देशाभारदादीस्त्वथैवच । प्रह्लादादुचमः कोलु विष्णुभक्तो जनत्रये" इति स्कान्तोक्तेः । उपमानं
 दृष्टान्तः ॥१५६॥ इति श्रीदत्तात्पा०सुतोपि०श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे पञ्चदशोऽध्यायः॥१५॥

रत्नगर्भीयम् ।

तेषांमध्यइत्यादिना ॥ १४३ ॥ स्वर्गेतिव्यधतरोपलक्षणम् ॥ १४९ ॥ इति श्रीरत्नग०विरचितश्रीविष्णु-
 पुराणव्याख्याकारे प्रथमांशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

प्रह्लादचरित्रस्य विलारप्रश्नो कुतूहलानां मैत्रेयेण परास्परमिति तत्कथाप्रसकरणम् ॥ १ ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ॥

कथितो भवता वंशो मानवानां महात्मनाम् ।
कारणं चास्य जगतो विष्णुरेव सनातनः ॥ १ ॥
यत्चेत्तद्भगवानाह प्रह्लादं दैत्यसत्तमम् ।
ददाह नाग्निर्नास्त्रिंश्रुष्णस्तत्याज जीवितम् ॥ २ ॥
जगाम वसुधा क्षोभं यत्राग््निसलिले स्थिते ।
पौदौर्बद्धे विचलति विविंश्रुः समाहता ॥ ३ ॥
शैलराक्रान्तदेहोऽपि न ममार च यः पुरा ।
त्वया चातीव माहात्म्यं कथितं यस्य धीमतः ॥ ४ ॥

तेस्य प्रभावमतुलं दिष्णोर्भक्तिमतो मुने ।
श्रोतुमिच्छामि यंस्तत्चरितं दीप्ततेजसः ॥ ५ ॥
किंनिमित्तमतौ शत्रुर्विंश्रुः दितिजैर्मुने ।
किमर्थं चाग््निसलिले विंश्रुः घर्मतत्परः ॥ ६ ॥
आक्रान्तः पर्वतैः कसाददंष्ट्रैश्च महोरगैः ।
क्षिप्तः किमद्रिशिखरात्किं वा पावकसञ्चये ॥ ७ ॥
दिग्दन्तिनां दन्तभूमिं स च कसाभिर्हृषितः ।
संशोपकोऽनिलश्चास्य प्रयुक्तः किं महासुरैः ॥ ८ ॥

विष्णुशीघ्रम् ।

धुष्णः क्षतः ॥ २ ॥ विंश्रुः शत्रुः यन्धजनिताङ्गसद्भोचवियर्जितः ॥ ३ ॥ इति श्रीविष्णुः श्रीविष्णुः
ऽपि विष्णुः प्रथमांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीधरीपम् ।

उक्तानुवात्पूर्वकं प्रह्लादचरितं पृच्छति मैत्रेयः—कथित इति । मानवानामुत्तानपादध्रुवादीनाम् ॥ १ ॥
यस्मिन् । ददाह यं नाम्निः । अस्त्रैः धुष्णः प्रहृतोऽपि ॥ २ ॥ जगामेति । यत्र यस्मिन् प्रह्लादे बन्ध-
वर्द्धेऽपि विचलतिसति तस्य विंश्रुः समाहता सती वसुधा क्षोभं जगाम । विंश्रुः समाहित
इति पाठेत्सुरेणान्वयः । यन्धयद्भो विचलतीति पाठे प्रयगेतद्भाम्यं । शिष्टाः प्रश्नाः स्वद्वार्याः ॥ ३ ॥

विष्णुचिन्तीपम् ।

कथित इति । मानवानां स्वयम्भुवनमुर्वंध्यानाम् उत्तानपादादीनां । कारणमिति शास्त्रतात्पर्यार्थ-
प्रश्नोत्तरस्मारणम् ॥ १ ॥ तादृशः साधुः स्वबन्धुभिः किंनिमित्तं जिघांसित इति कौतुकच्छलेन वि-
द्वेषादेवीपम् ।

उक्तानुवात्पूर्वकं प्रह्लादचरितं विशेषाच्छ्रोतुं पृच्छति—कथित इत्यादिना ॥ मानवानां स्वयंभुव-
वंध्यानामुत्तानपादादीनां । सनातनो विष्णुः अत्र जगतः कारणमिति कथितं । अनेनोक्तवक्ष्यमाण-
मानवबंध्यानां चरितकथनं विष्णुमाहात्म्यसूचकमिति दर्शितं “चरितं वैष्णवानां तु विष्णुद्रेकाय कथ्यते”
इति वचनम् ॥ १ ॥ अस्त्रैः धुष्णः हृतोऽपि ॥ २ ॥ यत्र यस्मिन् प्रह्लादे बन्धवर्द्धेऽपि विचलतीति
तस्य विंश्रुः समाहता सती वसुधा क्षोभं जगाम । विंश्रुः समाहित इति कश्चिपाठस्तस्योत्त-
रेणान्वयः ॥ ३ ॥ किंनिमित्तमित्यादिना धृतमर्थमनूय निमित्तमाने प्रश्नः । अग््निसलिले क्षिप्तः ॥ ६ ॥

रसपर्णापम् ।

प्रह्लादचरिताध्वर्वधवणानि कुतूहलान् । तेभ्येव विलारप्रश्नाः षोडशेनानुवर्णिताः ॥ १ ॥ मानसा-

[पा०] १ [अ० ४०] मानवानां. २ अ. च प्रति सत्तम. १ छ. बन्धवर्द्धो विचलितो । ग. द. ज—उ. बन्ध-
वर्द्धे विचलति । २ ख. बन्धे बद्धो विचलति । ३ न. उक्तस्योऽपि चरितं. ४ क. ख. य—उ. व. विशिष्टाङ्गस्तमा-
हितः । ज. ट. व. विशिष्टाङ्गस्तमाहितः । ५ य. तस्य प्रभावं तु महद्विष्णुभक्तिमतो मुने. ६ क. य. इ छ. दिष्णो
भक्तिमतो. ७ क. छ. यस्मिन् चरितं. ८ क. छ. सितचेतसः । ग. य. न. त्वमितीवसः । ज. झ. ट. ड. त्रिभुव-
जसः । य. भूतिवसः । य. स्थिरवेजसः. ९ क. य—उ. एतौ १० क. ग. य—ख. ट—उ. तस्माद्धो.
११ ख. य. दन्तिना. १२ ख. य. दन्तभूमिः । ग. दन्तभूमिः. १३ य. निषेधितः.

कृत्वा च दैत्यगुरवो युयुत्सवः किं मुने ।
 शन्यरथापि मायानां सहस्रं किं प्रयुक्तवान् ॥९॥
 हालाहलं विषमहो दैत्यमूर्धे महात्मनः ।
 कस्माद्दत्तं विनाशाय यज्ञीणं तेनं धीमता ॥१०॥
 एतत्सर्वं महाभाग प्रह्लादस्य महात्मनः ।
 चरितं श्रोतुमिच्छामि महामाहात्म्यसूचकम् ११
 न हि कौतूहलं तत्र यदैत्यैर्नहतो हि सः ।
 अनन्यमनसो विष्णोः कः संमर्थो निपातने ॥१२॥
 तस्मिन्धर्मपरे नित्यं केशवाराधनोद्यते ।

स्ववंशप्रभवदैत्यैः कृतो द्वेषोजतिदुष्करः ॥ १३ ॥
 धर्मात्मनि महाभागे विष्णुभक्ते विमरसरे ।
 दैतेयैः प्रहृतं कस्मात्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥
 प्रहरन्ति महात्मानो विषया अपि नेदये ।
 गुणैस्समन्विते सार्धां किं पुनर्यैः स्वपक्षजः ॥ १५ ॥
 तदेतत्कथ्यतां सर्वं विस्तरान्मुनिपुङ्गव ।
 दैत्येश्वरस्य चरितं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ १६ ॥
 इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

धीमतीयम् ।

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति
 श्रीश्रीधरस्वामिविरचिताया अहमप्रकाशाकथश्रीविष्णुपुराणव्याख्याया प्रथमांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विष्णुचिन्तनीयम् ।

व्युत्पन्नचरितशुभ्रयया मुन्छति—यस्वेतदिति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ न हि कौतूहलमिति । आश्चर्यधरणे हि कौतूहलम् । इदं तु विष्णुभक्तस्य परैरवध्यत्वान-
 न्द्रव्यं महाभक्त्यात्म्यं वन्धुभिः षोडशोऽध्यायः विद्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रहरन्तीति ।
 यः स्वपक्षजलसिन्निति शेषः ॥ १५ ॥ तदिति । चरितं वृत्तं ॥ १६ ॥ इति श्रीविष्णुचिन्तनीयविरचिताया
 श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

व्याख्येयीयम् ।

अनन्तरं पर्यतैरात्रान्तः आचितः वस्मान् । किं वा किमर्थं ॥ ७ ॥ दन्तभूमि दन्तप्रहारविषय । नि-
 रूपितः प्राणितः ॥ ८ ॥ महामाहात्म्यसूचकं महतो विष्णोर्माहात्म्यस्य सूचकं ॥ ११ ॥ १२ ॥
 अतिदुष्करः बहुमलान्ताज्येभ्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यः स्वपक्षजः तस्मिन्निति शेषः ॥ १६ ॥ इति
 श्रीदत्तात्र्यां सुनोपि श्रीविष्णुपुराणव्याख्याया प्रथमांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

रत्नार्थीयम् ।

नामिति पाठे मन्नादीना ॥ १ ॥ विश्विमित्तमित्यादिना ध्रुवमर्थमन्ना निमित्तमात्रे प्रथः ॥ ६ ॥ इति
 श्रीरत्नगो विरचित श्रीविष्णुपुराणव्याख्याया प्रथमांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[पा०] १ य, घ, प न छ विषयैः । २ महापौर, ३ क, द्वा ३ ज ट ट लम्बेणा । ४ इवेनेत्रम् ।
 ५ ग महामंसा च सूचकं । ६ महात्म्यमतुमर्थं । ७ य ज शक्नोति । ८ य, प, कर्तुं । ९ य, दैत्यैः प्रहृतं । १०,
 दैत्यैः प्रहृतं । ११, दैत्यैः प्रहृतं । १२—३ विषये वापि नैः । १३ य ट ट मन्त्रम् । १४, लदहन । १५ य,
 महान्तरे निरवधायत

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

मैत्रेयकृतप्रबलरोचरत्नेन पराभरेण कृत्रो वरसिद्धाकतारकपाप्रभावः ॥ १ ॥ प्रह्लादपरदर्पितहिरण्यकशिपुना
कृत्रो देवपराभवः ॥ २ ॥ विष्णुभक्तितत्परे स्वपुत्रे प्रह्लादे हिरण्यकशिपोः बलपक्षोपः ॥ ३ ॥ पुरोहितैः हिर-
ण्यकशिपुनाच बहुधा बोधितस्यापि प्रह्लादस्य हरिवैशुल्यभावेन तद्द्वेषाय हिरण्यकशिपोः अनेकविधयत्नफ-
लम् ॥ ४ ॥ अवाद्यदैववाक्यप्रति विष्णुभक्तिफलविषये तन्माहात्म्यादिवर्णनपूर्वकं प्रह्लादस्योपदेशः ॥ ५ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

मैत्रेय श्रूयतां सम्यक्चरितं तस्य धीमतः ।
प्रह्लादस्य सदोदारचरितस्य महात्मनः ॥ १ ॥
दितेः पुत्रो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
त्रैलोक्यं यशमानिन्ये ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥ २ ॥
इन्द्रत्वमकरोदस्यः स चासीत्सविता स्वयम् ।
वायुरमिरपां नाथः सोमश्चाभून्महासुरः ॥ ३ ॥
धनानामधिपः सोऽभूत्स एवासीत्स्वर्गं यमः ।
यज्ञनागानशेषास्तु स स्वयं भुञ्जेऽसुरः ॥ ४ ॥

देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्रासांनुमितसत्तम ।
विचेकरवर्नां सर्वे विभ्राणां मानुषीं तनुम् ॥ ५ ॥
जित्वा त्रिभुवनं सर्वं त्रैलोक्यैर्धर्म्यदर्पितः ।
उपगीयमानो गन्धर्वैर्बुध्जे विषयान्प्रियान् ॥ ६ ॥
पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा ।
उपासांचक्रिरे सर्वे सिद्धगन्धर्वैर्पन्नगाः ॥ ७ ॥
अवाद्ययज्ञगुधान्ये जयशब्दांस्तथापरे ।
दैत्यराजस्य पुरतश्चक्रुः सिद्धा मुदान्विताः ॥ ८ ॥

श्रीधरीधम् ।

॥ १ ॥ भगवद्वेष एव तद्भक्तस्यपुत्रद्वेषेऽपि कारणमिति वक्ष्यन् हिरण्यकशिपोर्वृत्तान्तमाह—दितेः
पुत्र इत्यादिना—दितेः पुत्र इति । “भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो भूद्युर्भूमन्मम प्रभो” इत्याद्यनेकवरप्रार्थने
कृते श्रुत्वा प्रह्लादा दत्तैर्वैर्दर्पितः सन् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ देवा इति । तत्रासाद्विरण्यकशिपोर्भवात्
॥ ५ ॥ ६ ॥ पानासक्तमिति । महात्मानमप्रवृण्वप्रभावम् ॥ ७ ॥ अवाद्यमिति । अवाद्यन् वाद्यानि

विष्णुचिन्तीयम् ।

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अवाद्यमिति । अवाद्यन् वाद्यानि ॥ ८ ॥

इनाप्रेपीयम् ।

भगवद्वेष एव तद्भक्तस्यपुत्रद्वेषेऽपि कारणमिति वक्ष्यन् हिरण्यकशिपोर्वृत्तान्तमाह—दितेः पुत्र इ-
त्यादिना ॥ “भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो भूद्युर्भूमन्मम प्रभो” इत्याद्यनेकवरप्रार्थने कृते सति प्रह्लादा श्रुत्वा
दत्तैर्वैर्दर्पितः सन् ॥ २ ॥ इन्द्रत्वमिन्द्रराज्याधिपत्वं । तत्रासीत्सवितास्वधगित्यादावपि सवित्रादिकृतं
व्यापाराधिपत्वं स्वयमेव कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ तत्रासात्कृत्वात् ॥ ५ ॥ महात्मानं अतिरमूलकार्यं
॥ ७ ॥ अवाद्यन् वाद्यानि चक्रुः । जगुर्गानं कृतकन्तः । अपरे दैत्यैश्चरस्यपुरतः जयशब्दं चक्रुरित्य-

रत्नाभोदम् ।

प्रह्लादस्य प्रहारात्ते हरिभक्तस्य कीर्तये । इद् देतेव बालानां भक्तिशिद्धास्तथेरिताः ॥ १ ॥ रागः
स्वीये मुते तस्मिन्द्वेषो विष्णुपरायणे । हिरण्यकशिपोर्वृत्तान्तमाह बलवानिति ॥ २ ॥ अनुशास्कारं प्रवृ-

तत्र प्रवृत्ताप्सरसि स्फटिकाध्रमयेऽसुरः ।
 पपौ पानं मुदा युक्तः प्रासादे सुमनोहरे ॥ ९ ॥
 तस्य पुत्रो महाभागः प्रह्लादो नामनामकः ।
 पपाठ फालधात्वानि गुरुगेहंगवोऽर्भकः ॥ १० ॥
 एकदा तु स धर्मात्मा जगाम गुरुणा सह ।
 पानासक्तस्य पुरतः पितुर्देत्यपतेस्तदा ॥ ११ ॥
 पादप्रणामाद्यनन्तं तमुत्थाप्य पिता मुतम् ।
 हिरण्यकशिपुः प्राह प्रह्लादममितांजसम् ॥ १२ ॥
 हिरण्यकशिपुस्त्वाच ॥
 पत्यतां भयता वत्स सारभूतं सुभाषितम् ।

कालेनैतावता यत्रे सदोसुक्तेन विहितम् ॥ १३ ॥
 प्रह्लाद उवाच ॥
 श्रूयतां वीत धरुषामि सारभूतं तवऽग्रया ।
 समाहितमना भूत्वा यन्मे चेतस्वस्थितम् ॥ १४ ॥
 अनादिमध्यान्तमजमबुद्धिस्रममच्युतम् ।
 प्रणतोऽस्म्यन्तसन्तानं सर्वकारणकारणम् १५ ॥
 श्रीपराशुर उवाच ॥
 एतविशम्य देत्येन्द्रः संकोपो रक्तलोचनः ।
 पिलोम्य तद्गुरुं प्राह स्फुरिताधरपल्लवः ॥ १६ ॥

विष्णुर्षीवम् ।

स्फटिकाध्रमये स्फटिकाध्रप्राये स्फटिकपश्चिमिन्ते । अध्रमयोत्रल इति वाच्य ॥ ९ ॥ अनादिमध्या-

श्रीधरीवम् ।

च्युः । जगुः गीतश्च्युः ॥ ८ ॥ तत्रेति । प्रवृष्टं नृपं यासान्ताः अप्सरसो यस्मिन् तस्मिन्प्रासादे ।
 स्फटिकाध्रमये स्फटिकशिलाभिरभ्रशिलाभिश्च रचिते । पीयूषरसि पात्रं कथिरादि ॥ ९ ॥ वदेवं तस्य
 परमैश्वर्यमुक्त्वा पुत्रत्वेपकारणं बहुमाह—तस्य पुत्र इत्यदि ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 अनादिमध्यान्तमिति । अनादिमध्यान्त देशतः फालतश्च परिच्छेदरहितम् । अज जन्मभूत्यम् । अह-
 दिक्षयं वृद्धिश्चयश्च्युतम् । अच्युतं नाशश्च्युतम् । वज हेतुः । सर्वकारणानां कारण । प्रणतोऽस्म्यन्त-
 सन्तानमिति पाठे अन्वयतीति अन्तः संज्ञां सन्तम्यतेऽनेनेति सन्तानःशितिकर्ता तं । पाठान्तरं गुण-

विष्णुविशीवम् ।

तत्रेति । अध्रम् अध्रवाच्यः शिलाविशेषः । वहा आवासात्पत्न्यादध्रमयत्वं । स्फटिकाध्रमय इति वा पाठः
 ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अनादीति । अनादीत्याद्यशेषविशेषणैरन्वयतो व्यावृत्तिः । अजमिति क-

हत्तशेषीवम् ।

न्वयः ॥ ८ ॥ प्रवृत्ताप्सरसः प्रवृष्टं नृपं नर्तनं यामां ता अप्सरसो यस्मिन्प्रासादे । स्फटिकाध्रमये
 स्फटिकशिलानिमित्ते । स्फटिकेऽध्रमय इति पाठे अध्रमय इत्यस्य धवलमेपाकार इत्यर्थः । पीयूष
 इति पानं महिषदि ॥ ९ ॥ स्वमापदुच्छ्रयानि व्यंतेतुभूतमस्तनैश्वर्यमुत्तरा विष्णुभक्तान्पुत्रवृद्धेपकारणं
 बहुमाह—तस्मैत्यादिना । नामकः नाम्ना । नाम प्रतिष्ठी ॥ १० ॥ सुभाषितं मङ्गलरूपं ॥ १३ ॥
 अनादिमध्यान्तं म्यस्तेष्वनादिमध्यादिरहित । अजं देहतोऽच्युतभिरहितं । अहृदिभय वृद्धिश्चयरहित ।
 अच्युतं देहतःच्युतिरहित । गुणतःच्युतिरहितं वा । अन्तमन्तान अन्तयतोऽन्तानां संज्ञां । सन्तम्यते
 सम्पद्य विन्नायते जगदनेनेति सन्तानःशितिकर्ता तं । सर्वकारणानां कारणं सर्वकारणैरिवर्ता
 ॥ १५ ॥ प्रह्लादयोः प्राज्ञानामाम । ते त्वया विपद्यस्य विष्णोः स्तुत्यादिसंहितं संबद्धं । अतस्त्वैतदगात्

[पाठः] १ क प धतप्रवृत्ताप्सरसः । घ. ड. तत्रप्रवृत्ताप्सरसः २ [वि० वि० वा०] स्फटिकध्रमये [९ वा०
 पा०] स्फटिकेऽध्रमये ३ म स्फटिकाध्रमये । ड स्फटिकाध्रमये । घ. ङ. ह ड ट. विष्णुवक्त्रम् । क म. ह मिय
 हाभारं. ४ घ—ह ड. ट धोरपरपल्लवः.

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

ब्रह्मबन्धो किमेतत्ते विपश्चस्तुतिसंहितम् ।

अनारं ब्राह्मिणो बालो भानवघ्नय्य दुर्मते ॥१७॥

गुरुवाच ॥

दंत्येश्वर न क्रोपस्य वशभाषन्तुमर्हसि ।

ममोपदेशजनितं नायं वदति ते सुतः ॥ १८ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

अनुशिष्टोऽसि केनेदम्वत्स प्रह्लाद कथ्यताम् ।

भयोपदिष्टं नेत्येव प्रवर्षीति गुरुस्तव ॥ १९ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो हृदि स्थितः ।

तस्मै परमात्मानं तात कः क्व शास्यते ॥२०॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

कोऽयं विष्णुः सुदुर्बुद्धे यं व्रवीषि पुनः पुनः ।

जगतामीश्वरस्येह पुरतः प्रथमं मम ॥ २१ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

न शब्दगोचरं यस्य योगिध्येयं परं पदम् ।

येतो यश्च स्वयं विश्वं म विष्णुः परमेश्वरः ॥२२॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

परमेश्वरसंज्ञोऽयं किमन्यो मय्यवस्थिते ।

तथाऽपि मर्तुकामस्त्वं प्रवर्षीषि पुनःपुनः ॥२३॥

प्रह्लाद उवाच ॥

न केवलं तात मम प्रजानां

स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः ।

धाता विधाता परमेश्वरश्च

प्रसीद कोपं कुरुष्व किमर्थम् ॥ २४ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

प्रपिष्टः कोऽस्य हृदये दुर्बुद्धेरतिपापकृद् ।

येनेदंशान्यमाधूनि वदत्याविष्टमानसः ॥ २५ ॥

विष्णुपरीयम् ।

मत्तागोबोपपादयति—अजमगृह्णियमिति ॥ १५ ॥ प्रथमं निःशब्दं ॥ २१ ॥ यतो विश्वं यश्च स्वयं विश्वं जगतां कारणं । सर्वात्मा म विष्णुरिति यावत् ॥ २० ॥ नकेवलं ममैव विष्णुः परमेश्वरः ।

धीपरीयम् ।

मम ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्मबन्धो इति । ब्रह्मबन्धो ब्राह्मणाधम । ते त्वया विपश्चरुत्या संहितं म-
म्वद्धं । किमेतद्ब्राह्मिणः शिक्षितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कोऽयमिति । प्रथमं निःशब्दम्
॥ २१ ॥ नेति । यतो विश्वं स्वयं विश्वं विश्वरूपः स परमेश्वरो विष्णुः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नेति । न
केवलं ममैव किन्तु प्रजानां सर्वासां भवतश्च धाता धारविता विधाता कर्ता च परमेश्वरश्च स एव
विष्णुविधीयम् ।

गौधीनजन्मनः पुरुषान् । अन्तं संहारे सन्तनोतीत्यन्तसन्तानः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
शास्तेति । शास्ता शासिता । शान्तये शिक्ष्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ नेति । पदं स्वरूपं न शब्दगोचरं
जात्यायभावान् “यतो यापो निवर्तन्ते” इति ध्रुतेः । बलुमस्ययमिति वा ॥ २० ॥ २३ ॥ नेति ।

इत्ताप्रेषीयम् ।

किमर्थं माहितः शिक्षितः ॥ १७ ॥ जगतामीश्वरस्येह मम पुरतः प्रथमं निर्भयं ॥ २१ ॥ यस्य परं
पदं स्वरूपं शब्दगोचरं शब्दविषये न । “यतोयापोनिवर्तन्ते” इति ध्रुतेः । माकल्पेन शब्दविषयो
न भवतीत्यर्थः । यतो विश्वं जगतां यश्च स्वयं परमेश्वरः अतन्वापेतां परमेश्वामी मविष्णुरित्यन्वयः ॥ २२ ॥
हे अज मय्यवस्थितोऽसि । मनोऽयः परमेश्वरमहंमन्वालि किं । त्वन्तु मर्तुरासः पुनःपुनर्व्रवीषि ॥ २३ ॥
ब्रह्मभूतः परब्रह्मभूतः सविष्णुः नकेवलं ममैव किन्तु सर्वप्रजानां भवतश्च धाता धारणः । विधाता कर्ता ।

[पा०] १ अ. म. ट.—४. अनुशासोऽपि. १ ए. ट. नयेत्. १ ए. म. प्रथमं. ४ य. एतिगोचरं यस्य ।
४—४. अन्वेषोचरे. ५. [अ]० पा०] यतो विश्वं स्वयं विश्वं. १ ए. ट. तथाऽपि मर्तुरासः.

प्रह्लाद उवाच ॥

न केवलं मद्बुद्धयं स विष्णु-
राक्रम्य लोकानखिलानवस्थितः ।

मे मां तदादींश्च पितस्ममस्ता-
न्यमस्तचेष्टासु युनक्ति सर्वगः ॥ २६ ॥

हिरण्यकशिपुस्त्वाच ॥

निष्कास्यतामयं पापः शास्त्रतां च गुरोर्गृहे ।

योजितो दुर्मतिः केन विपक्षविषेपस्तुतौ ॥ २७ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

इत्युक्तोऽसौ तदा दैत्यैर्नतो गुरुगृहं पुनः ।

जग्राह विद्यामनिशं गुरुशुश्रूषणोद्यतः ॥ २८ ॥

कालेऽजीतेऽतिमहति प्रह्लादमसुरेश्वरः ।

समाहूयान्नवीद्वाथा काचित्पुत्रकं गीयताम् २९ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

यतः प्रधानपुरुषो यतश्चैवचरान्तरम् ।

कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ३० ॥

हिरण्यकशिपुस्त्वाच ॥

दुरात्मा यद्यतमेव नानेनार्थोऽस्ति जीवता ।

स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद्यः कुलाद्धारतां गतः ॥ ३१ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

इत्याज्ञप्तास्ततस्तेन प्रगृहीतमहायुषाः ।

उद्यतस्तस्य नाशाय दैत्याः शतसहस्रतः ॥ ३२ ॥

विष्णुलीलम् ।

किन्तु प्रजानां भवतश्च याथा । परमेश्वरः स एवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ न केवलं मद्बुद्धयमाक्रम्यावस्थितो विष्णुः । अविशु अखिलान् लोकान् ॥ २६ ॥ प्रधानपुरुषो यतोऽसिम्बन्तौ । अलंका विशेषेणेत्याह—

श्रीपरिवम् ।

॥ २४ ॥ २५ ॥ न केवलमिति । आक्रम्याधिष्ठायावस्थितः । युनक्ति प्रवर्तयति । “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतीति । जग्राह विद्यां गुरोर्गुणकारार्थेन । अन्यथा तद्बुद्धिलोपप्रसङ्गात् ॥ २८ ॥ काल इति । गाथा गद्यपद्यादि ॥ २९ ॥ यत इति । यतः प्रधानपुरुषायाविर्भूतौ ॥ ३० ॥ दुःयत्नेति । कुलस्याद्धारतां दाहकत्वम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

विष्णुविपीलम् ।

धाता धारकः । विधाता निर्माता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ निष्पान्पयामिति । विपक्षपतिनाम्बुताविनि च पाठः । विपक्षपतिः तस्य स्तुतौ केन योजित इति निर्वेदः ॥ २७ ॥ २८ ॥ काल इति । गाथा दत्ताश्रेयीयम् ।

परमेश्वरः सुगन्धामी च ॥ २४ ॥ येनापिष्टमानस इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ आक्रम्य अधिष्ठायावस्थितः ॥ युनक्ति प्रेरयति ॥ २६ ॥ दुर्ज्ञेय आत्मा अन्तःकरणं यन्म न इति याम्बुवोऽर्थः । स्वपक्षान्-
निकर्तृत्वाद्द्विरोधितं प्रथकारित्वात् कुलस्य अद्धारतां गद्यपद्यां कुलेष्वद्धारतां अभ्यन्तामधमतामिति वा । स्व-
पक्षस्य तमोगुणस्य सात्त्विकत्वेन । निष्कृष्टत्वात् कुलस्य तमःप्रवृत्तेरद्धारतां नाशयतां गतो दैत्यपाल-

रथगर्भियम् ।

तिनिष्ठित्तेष्टुम् । जगन्नाथमिति पाठः सुगमः ॥ २५ ॥ मत्प्रदातीति पाठे अहं त्वं च आदिवैपो
यान् युनक्ति प्रवर्तयति ॥ २६ ॥ दुर्ज्ञेय आत्मा अन्तःकरणं यन्म न इति याम्बुवोऽर्थः । स्वपक्षान्-
निकर्तृत्वाद्द्विरोधितं प्रथकारित्वात् कुलस्य अद्धारतां गद्यपद्यां कुलेष्वद्धारतां अभ्यन्तामधमतामिति वा । स्व-
पक्षस्य तमोगुणस्य सात्त्विकत्वेन । निष्कृष्टत्वात् कुलस्य तमःप्रवृत्तेरद्धारतां नाशयतां गतो दैत्यपाल-

[पाठः] १ [(ल. ग.)] स मत्प्रदातीति २ प. द. ज. म. इ. विष्णुपक्षमर्थ. ३ क. ग. घ. ज.—द. सितप-
लुता । ४—घ. पतिवैशुता । ५. पतिवैशुता । [विष्णुपि. १०] पतिवैशुता, ५ क. ६—द. इत्युक्तमत्र । ग.
इत्युक्तमत्रादौः, ५ ग. घ. म. म. वेत्तः, ६ घ. निष्कृष्टत्वात्.

प्रहाट उवाच ॥

विष्णुः शस्त्रेषु युष्मानु मयि चासौ व्यंश्रितः ।

देतयास्तेन सत्येन माऽऽक्रामन्वायुधानि मे ३३

श्रीपराशर उवाच ॥

ततस्तंश्रुतशो दैत्यैः शस्त्रैर्पराहतोऽपि सन् ।

नावाप वेदनामल्यामभूच्च पुनर्भवः ॥ ३४ ॥

हिरण्यकशिपुरवाच ॥

दुर्भुद्धे विनिवर्तस्व वैरिपक्षसुरादतः ।

अभयं ते प्रयच्छामि माऽतिमूढमतिर्भव ॥३५॥

प्रहाट उवाच ॥

भयं भयानामपहारिणि स्थिते

मनस्सन्तं मम ह्युत तिष्ठति ।

यस्मिन्स्मृते जन्मार्जरात्कादि-

भयानि सर्वाण्यपयान्ति तात ॥ ३६ ॥

हिरण्यकशिपुरवाच ॥

भोभोः सर्पा दुराचारमेनमत्यन्तदुर्भेतिम् ।

विष्वज्जालाकुर्लेर्भैः सद्यो नपत संक्षयम् ॥३७॥

श्रीपराशर उवाच ॥

ह्युक्तालो ततः सर्पाः बृहकास्तक्षकादयः

अदशन्त रामस्तेषु मात्रेष्वतिविपौत्वणाः ॥३८॥

म त्वासक्तमतिः कृप्ये दद्यमानो महोरगः ।

न विनेदात्मनो गात्रं तत्सृज्याद्वाद्दुम्भितः ३९

सर्पा उचुः ॥

दंष्ट्रा विशीर्णा मणयः स्फुटन्ति

कणेषु तापो हृदयेषु कंयः ।

नास्य त्वचः स्वल्पमपीह भिद्ये

प्रशाधि दैत्येभ्यः कार्यमन्यत् ॥ ४० ॥

हिरण्यकशिपुरवाच ॥

हे दिग्गजाः सङ्घटदन्तमिश्रा

भर्तनमसद्रिपुपक्षभिन्नम् ।

तृणा विनाशाय भवन्ति तस्य

यथाऽर्षेणः प्रज्वलितो हुताशः ॥ ४१ ॥

विमुखीयम् ।

कारणमिति ॥ ३० ॥ तत्परमजनिवाद्वादः तत्सक्षितः ॥ ३९ ॥ सङ्घटदन्तमिश्राः अव्यथदितदन्त-
धीपरीयम् ।

॥३३॥३४॥३५॥ भयमिति । यस्मिन्स्मृत एव जन्मार्जनीत्यपि भयान्यपयान्ति तस्मिन्मनसि नित्य स्थिते
सति भय ह्युत तिष्ठति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतीति । ज्वरान्तं वृष्टयन्तः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दृष्टा इति ।
एतत्कार्यमशक्यम् अन्यत्कार्यं प्रदाधि व्यादिश ॥ ४० ॥ हे दिग्गजा इति । सङ्घटैः सङ्घर्षेर्दन्तैर्मिश्रा
विष्णुविस्तीयम् ।

श्लोकः ॥ २९ ॥ यत इति । पराचर पार्यभूत जगत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विष्णुरिति । माऽऽ
क्रामन्त्वित्यत्र मामित्यध्याहारः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतीति । सुदृग्ः क्रूरः
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दंष्ट्रा इति । दंष्ट्रा विशीर्णा इति विपस्य प्रातिलोम्प्यान् ॥ ४० ॥ हे दिग्गजा इति ।
दक्षश्रेयीयम् ।

॥ २९ ॥ कुलाङ्गरता कुलादाहकता ॥ ३१ ॥ ॥ऽऽक्रामन्तु मे मयि ॥ ३३ ॥ जतः अस्माद्देरिपश्रम-
णात् ॥ ३५ ॥ यस्मिन् स्मृते जन्मार्जभयान्वपयान्ति तस्मिन्नन्ते मनसि स्थिते सति भय मम ह्युत
तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ विपेष या ज्जाला अग्निदिरया तयोऽङ्गलैः प्रदीपैः ॥ ३७ ॥ अदशन्त वृष्ट-
यन्तः ॥ ३८ ॥ मणयः स्वन्त्रिकाः । त्वचः स्वल्पमपि अल्पप्रदेशमात्रमपि । एतद्दशक्य अन्यत्कार्यं
रसगर्भीयम् ।

कोपदेष्टृत्वादिवामबोऽर्षः ॥ ३१ ॥ यथा यत्रकार सत्येन मभिधितेन शम्बादिषु विष्णुः स्थितः तेन
सत्येन हेतुना मे मयि ॥ ३३ ॥ दुराचार असुराचारीण । अन्ते अधिष्ठाने रिष्णा दुर्मतिर्येषा ज्ञान-

[पा०] १ श-च श-द यथास्थितः । २ य प-द न. ३ ४ ट श्लोकानि भयानि ४ [दशा० पा०]
विपक्षलोकात् ५ त. द. शम्बाकोऽपस । ६ कलाकोऽपस । ७ ४ ५ ६ [विमु० पा०] कथित
८ क. य = इत्ये

श्रीपराशर उवाच ॥

ततः स दिग्गजैर्बालो भूमृच्छिखरसन्निभैः ।
पातितो धरणीशृष्टे विपाणैर्वाश्वपीडितः ॥ ४२ ॥
सरतस्तस्य गोविन्दमिभदन्ताः सहस्रशः ।
शीर्षा वक्षस्त्रलं प्राप्य स ग्राह पितरं ततः ॥ ४३ ॥
दन्ता गजानां कुलिशाग्रनिष्ठुराः
शीर्षा यदैतेन बलं भूमैतत् ।
महाविषं चापविनाश्रनोऽञ्चं
जनार्दनानुसरणानुभावः ॥ ४४ ॥
हिरण्यकशिपुस्त्वाच ॥
ज्वालपतामसुरा बहिरपत्तंपत दिग्गजाः ।
वायो समेषयात्रिं त्वं दक्षतामेष पापकृत् ॥ ४५ ॥
श्रीपराशर उवाच ॥

महाकाष्ठच्येयसं तमसुरेन्द्रमुतं ततः ।

प्रज्वाल्य दानवा बहि ददहुः सामिनोदिताः ४६
प्रह्लाद उवाच ॥
ततैव बहिः पवनेरितोऽपि
न मां दहत्यत्र समन्ततोऽहम् ।
पश्यामि पञ्चास्तरणास्तृप्तानि
शीतानि सर्वाणि दिशां मुखानि ॥ ४७ ॥
श्रीपराशर उवाच ॥
अथ दैत्येधरं प्रोञ्जुर्भार्गवस्त्वात्मजा द्विजाः ।
पुरोहिता महात्मानः साज्ञा संस्तूय वाम्बिनः ४८
पुरोहिता ऊचुः ॥
राजत्रिपेभ्यतां कोपो धालेऽपि तनये निजे ।
कोपो देवनिकायेषु तेषु ते सफलो यतः ॥ ४९ ॥

धीधरीषम् ।

मिलिताः सन्तो ज्ञत मारयत । अस्मद्रिपुषभैर्वैष्णवैः सामानुपावेनास्मत्तो भिन्नं पृथक्कृतं । तस्मा-
ज्जाता अपि तस्य विनाशाय क्वचिद्भवन्ति । यथा अरणेर्जातो हुताशो अरणेर्नाशाय ॥ ४१ ॥ तत
इति । विपाणैर्दन्तैः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तितुरपि भगवद्भक्तिमुत्पादयितुं तस्मरणप्रभायमाह—दन्ता
इति । कुलिशं वक्षं तस्माप्रमिव निष्ठुराः दृढतीक्ष्णाः । महतीर्विषदलन्मूलभूतानि पापानि च विनाश-
यतीति च तथा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अथेति । भार्गवस्त्वात्मजाः शण्डामकादयः ॥ ४८ ॥

किष्णुपिच्छीषम् ।

सङ्कटेति चतुर्दन्ततया परस्परनिविडदन्तयुक्ताः । रिपुपक्षेण भिन्नम् अस्मत्तो भेदिनं । तस्य जनस्यम्
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अशृष्टोऽपि भगवन्माहात्म्यज्ञापनायाह—दन्ता इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
दत्तात्रेयीषम् ।

प्रशाधि आदिश ॥ ४० ॥ सङ्कटदन्तमिथाः चतुर्दन्ततया परस्परं निविडवन्तदुक्ताः सन्तः अस्मद्रि-
पुषभभिन्नं अस्मद्रिपुषभत्वाद्भिन्नं वैरिण्येनं ज्ञत मारयत । यज्ञातास्तस्माज्जाता अपि तस्य विनाशाय
क्वचिद्भवन्ति । यथा अरणेर्जातो हुताशो अरणेर्नाशाय ॥ ४३ ॥ अशृष्टोऽपि भगवन्माहात्म्यज्ञापनायाऽह—
दन्ताइति ॥ कुलिशाग्रनिष्ठुराः वज्राप्रनत्तीक्ष्णतया कठिनाः । एते गजानां दन्ता विशीर्षा इति यत्तदे-
गन्नाम बलं न । किन्तु जनार्दनस्य अनुसरणस्यानुकूलस्मरणस्य अनुभावो बलमिति योर्णं । नकेरुलमे-
तादये तस्य सामर्थ्यं किन्त्वन्पदप्यस्तीत्याह—महानिषदिति ॥ महतीर्विषदः पापानि विनाशयतीति
रत्नगर्भपम् ।

विक्रम्य वर्तमानमिति वास्तवोऽर्थः ॥ ३७ ॥ महान्तं विपशं पातमागमं नाशयतीति तथा ॥ ४४ ॥
एष पापकृत्रगीतिशेषः इति बालबोऽर्थः ॥ ४५ ॥ दिशां मुखानि निरपदिग्नेऽस्मान् ॥ ४७ ॥ विष्ण-
भ्यतां निराक्रियतां । अनुगमये कनिष्ठत्वमे । अत्रेतिना पाठः । निजे स्वीरमे देवनिकाये सफलः

[पा०] १ ग—व. ट. त्वयोऽस्त १ क. ख. र-भरिपत्त. २ छ. गतो वैव बत्त. ३ ग. ट—छ. म. ट. व.
विक्रम्यात् । ट. विक्र्यात्. ४ घ. तर्पन्तु ५ क—ड. चक्षुःप्रमसुरेन्द्र ६ ख—श. ट. ड. कोदिता. ७ व. ट. साम्यतां ।
ठ. कर्मता । घ. रत्नता. ८ [रत्न- पा०] भारेऽनुगमये । पालेऽन तनये ९ घ. व. तत्र दे उच्यतेऽयम् ।

तथातथैर्न बालं ते श्रोसितारो वयं नृष ।
 यथा विपक्षनाशाय विनीतस्ते भविष्यति ॥५०॥
 बालत्वं सर्वदोषाणां दैत्यराजास्पदं यतः ।
 ततोऽत्र कोपमत्यर्थं योक्तुमर्हसि नार्भके ॥५१॥
 न त्यक्ष्यति हरेः पक्षमस्माकं वचनाद्यदि ।
 ततः कृत्वां वधायास्य करिष्यामोजनिवर्तिनीम् ॥
 श्रीपराशर उवाच ॥
 एवमभ्यर्थितस्तैस्तु दैत्यराजः पुरोहितैः ।
 दैत्यैर्निष्कासयामास पुत्रं पावकसञ्चयात् ॥५२॥

ततो गुरुगृहे बालः स वसन्बालदानवान् ।
 अध्यापयामास म्हुरूपदेशान्तरे गुरोः ॥ ५४ ॥
 प्रह्लाद उवाच ॥
 श्रूयतां परमार्थो मे दैतेया दितिजात्मजाः ।
 न चान्यथैतन्मन्तव्यं नात्र लोभादिकारणम् ५५
 जन्म बाल्यं ततः सर्वो जन्तुः प्राप्नोति यौवनम् ।
 अन्याहर्तव्यं भवति ततोऽनुदिवसं जरा ॥ ५६ ॥
 ततश्च मृत्युमभ्येति जन्तुर्दैत्येष्वरात्मजाः ।
 प्रत्यक्षं दृश्यते चैतदस्माकं भवतां तथा ॥ ५७ ॥

श्रीपरीयम् ।

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ नेति । निवर्तिनीं हिंसाम् । अनिवर्तिनीमिति वा छेदः । दुष्प्रतीकारामि-
 त्थर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत इति । पितृविपद्यासत्त्वा विष्णुभक्तिर्न भवति । तेषां तु भविष्यतीति
 बालदानवान् गुरोरुपदेशस्य अध्यापनस्यान्तरे विच्छेदे तन्मध्ये मुहुर्मुहुः स्वयमध्यापयामास उपदिदेश
 ॥ ५४ ॥ श्रूयतामिति । हे दितिजात्मजाः ! मद्भातरः । दैतेयाः अन्ये । परमार्थसत्त्वं श्रूयतां । मे
 मत्तः । एतदन्यथा सिध्येत्येवं न मन्तव्यं । यथाऽत्र गुरुरुपदेश इव महुचौ लोभादिकारणं नास्ति
 ॥ ५५ ॥ बाल्यादारभ्य वधमुक्तये विष्णुभक्तिरेव कर्तव्येति वक्तुं प्रवृत्तिमार्गे जन्मादिसर्वावस्थासु
 नित्यं दुःस्वप्नेवेति दर्शयन्नाह—जन्मेत्यादि सर्वदुःस्वपयंजगदित्यन्तैश्चतुर्विंशभिः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

विष्णुचिन्तीयम् ।

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अथेति । द्विजाःशण्डामर्कादयः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ नेति । कृत्वा
 अभिचारजन्यो भूतविशेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत इति । उपदेशान्तरे अध्यापनस्य विच्छेदावसरे
 ॥ ५४ ॥ श्रूयतामिति । परमार्थः परमपुरुषार्थः । लोभादीत्यादिशब्देनागातृत्वहेतुभ्रमविप्रलम्भादिप्रह-
 णम् ॥ ५५ ॥ जन्मेति । त्रिभुवन्या देहात्मनोरनित्यत्वनित्यत्वे वदति ॥ ५६ ॥ तत इति । दृश्यते
 वृत्तात्रेयीयम् ।

महाविपत्तापविनाशनः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ भार्गवस्य शुक्रस्यात्मजाः शण्डामर्कादयः ॥ ४८ ॥
 हेदैत्यराज ॥ ५१ ॥ कृत्वा अभिचारकर्मजन्योभूतविशेषः । निवर्तिनीं मरणहेतुभूतां । अनिवर्तिनीमित्तिया
 पच्छेदः । दुष्प्रतीकारामित्थर्थः ॥ ५२ ॥ गुरोरुपदेशस्याध्यापनस्यान्तरे विच्छेदे तन्मध्ये ॥ ५४ ॥
 मे मत्तः । हे दितिजात्मजाः दितिजो हिरण्यकशिपुसस्यात्मजाः मद्भातरः । दैतेयास्तद्वन्दे । अन्यथापर-
 गार्थोऽयमिति विपरीतबुद्ध्या महुक्तमित्येतन्नमन्तव्यं । यतोऽत्र महुचौ गुरुरुपदेश इव लोभादिकारणं
 नास्ति । आदिपदेन विप्रलम्भादिमहर्षं ॥ ५५ ॥ विमुक्तिसाधनं विष्णुभक्तिरेव बाल्यादारभ्य कर्त-
 व्येति वक्तुं तद्वेतुभूतवैराग्यजननार्थं जन्मादिसर्वावस्थासु नित्यं दुःस्वप्नेवेत्याह—जन्मेत्यादिना ॥
 ततोऽन्तरे । जरा अध्याहर्तव्याप्रतिबद्धैव भवति ॥ ५६ ॥ एतत् जन्मादिपञ्चकं ॥ ५७ ॥
 रत्नमर्षियम् ।

वधफलमन्त्रात् ॥ ४३ ॥ प्रदर्श्य हरिभक्त्यान्प्रभाषान्पितरं प्रति । प्रह्लाद उपदेशार्हान्दैत्यान्बालान्-
 त्रिषयम् ॥ ५४ ॥ हे दैतेया दित्यपत्यानि । दितिजात्मजाः दितेर्नम्रारः ॥ ५५ ॥ अन्याहता अक्-

मृतस्य च पुनर्जन्म भवत्येतच्च नान्यथा । समस्तावस्थकं तावद्दुःखमेवावगम्यताम् ॥ ५९ ॥
 आगमोऽयं तथा यच्च नोपादानं विनोद्भवः ५८ ॥ क्षुचृष्णोपशमं उद्वेच्छीताद्युपशमं सुखम् ।
 गर्भवासादि भावतु पुनर्जन्मोपपादनम् । मन्यते बालवृद्धिताहुःखमेव हि तत्पुनः ॥ ६० ॥

त्रिस्तुतीथम् ।

युक्तः ॥ ४१ ॥ आगमोऽयमिति । मृतस्यपुनर्जन्मभवतीत्यत्र । “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय दे-
 हिनः । सायुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाहुतम्” इत्याद्योगमः प्रमाणमित्यर्थः । उद्वेगश्च तदुद्भवस्तुभ्यो-

श्रीपरीथम् ।

मृतस्येति । मृतस्य पुनर्जन्म भवतीत्यपेक्षेयं तदर्थमितिपादकः प्रमाणभूतः क्षुतिस्फुरादिरूप आगमो-
 ऽस्ति । “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । सायुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा हुतम्”
 इति । “जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च” इत्यादि । एतदनुकूलत्वकेमाह । तथा तथैव म-
 न्यन्त्यं । यस्माज्जीवाधिपितं शून्यशोणितरूपमुपादानकारणं विना देहभ्योद्भवो न घटते । क्षुतिश्च “इति
 सु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इति । यद्वा जीवन्मुक्तव्यावृत्त्यर्थमाह—नेति । उपाशीयते
 निमित्ततया स्त्रीक्रियते पुनर्जन्मार्थं इत्युपादानं पुण्यपादादि । तद्दिनेो उद्वेगो जन्म नास्ति । किन्तु
 तत्सद्भावे । अतो जीवन्मुक्ते नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ एतः किमत आह—गर्भवासादीति ।
 पुनर्जन्मत उपपादनं प्राणा यावत्तावद्दुःखमेव ॥ ५९ ॥ अश्रुपातादिजनिर्बलं सुखमस्ति शुनी दुःखमे-

त्रिस्तुतीथम् ।

वैतत् जन्मादिपञ्चकम् ॥ ५७ ॥ देहेनो देहत्वागम्यं च सस्यामित्येतस्याह—मृतस्येति । पुनर्जन्म
 भाविदेहग्रहणं स्यादेव । अन्यथा मृतस्य जन्मान्नावे एतत् वर्तमानं जन्म च न स्यात् । अत्र प्रमा-
 णम् । अयमप्येवुभिः प्रत्यक्षं पश्यमानः “स इतः प्रलीयन्नेव पुनर्जायते, अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते,
 मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यन्ते” इत्यादिरागमः । यदागमेनोक्तं तच्च तथैवेत्युपाहाहं तर्कं चार्थाकादीत्यस्याह
 —नोपावत्त्वमिति । प्रतिप्राधिप्रतीयमानः सुरसङ्घःस्वाधिकारोद्भवः प्राग्जन्माहुतमुकृतादिविभिरिष्टं स्या-
 चिनमात्मानमुपादानकारणं विना न स्यादित्यर्थः । प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नानुमानागमाविति बद्धो वा-
 दिनो बुद्धिपूर्वो विवादः स्पष्टास्त्रप्रपयन्तं च व्याहृतमिति भावः ॥ ५८ ॥ नित्यस्यान्वयान्तोऽनित्य-
 देशादिकं गर्भादिपुनर्हरणविषयन्तासत्रावस्यायुक्तं दुःखहेतुरिति वैतन्यायाह—गर्भशक्तावती ॥ ५९ ॥ तत्र-
 वसापेधीथम् ।

दुःखातिशयप्रदर्शनार्थं प्रतिशरीरनेपमेवेत्याह—मृतस्येति ॥ जन्मपर्यं यात्यानीनामुपलक्षणं । उक्तार्थं आ-
 गमोऽपि प्रमाणमित्याह—आगमइति ॥ अयमप्येवुभिः पश्यमान आगमः क्षुतिस्फुरादिरूपः । उक्तार्थं
 प्रमाणमिति शेषः । “स इतः प्रलीयन्नेव पुनर्जायते, अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते, मृत्वा पुनर्मृत्यु-
 मापद्यन्ते” इत्याद्याः श्रुतयः । “जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च” इत्यादिस्मृतयः । “भूतानां
 विनिवृत्तिश्च मरणं समुदाहृतं” इतिभारतोक्तैर्भूतविद्योगसौख्यं मरणत्वात्कथं भूतोपादानकदेहग्रहणलक्षणं
 जन्मेत्यत आह—तथेति ॥ तथा पुनर्जन्म तथा युक्तं । श्रुतः यमातुपादानं विना उद्वेग वस्तुनिर्नास्ति ।
 श्रुतिसिद्धपुनर्जन्मव्यावृत्त्युपपत्त्या मरणे सर्वत्वना सर्वभूतविनिवृत्तिर्नास्ति किन्तु भागवतो निवृत्तिर्भागत-
 त्वनिवृत्तिरिति कल्पयत इति भावः । तदुक्तं ब्रह्मण्डे । “श्रुतिकाले जाह्नयेन प्राणा भूतानि पञ्चच ।
 तावोभोगतस्त्वेवमनुगच्छन्तिस्त्वैवसः” इति ॥ ५८ ॥ अस्तु मृतस्य पुनर्जन्म एतः निमित्तत आह—
 गर्भवासादीति ॥ गर्भवासादि पुनर्जन्मत उपपादनं प्राणं यावत्तावद्दुःखमेव ॥ ५९ ॥ गर्भशक्तव-

अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां व्यायामेन सुरैरपिणाम् । के कान्तिशोभासौन्दर्यरमणीयादयो गुणाः ६२ ॥
 आन्तिज्ञानाश्रुताश्रयाणां दुःखमेव सुरसायते ॥ ६१ ॥ मांसाद्युत्पूयविष्णुभृत्पुत्राणामुत्पत्तिर्हता ।
 क शरीरमशेषाणां श्रेष्ठादीनां महाचयः । देहे चेतृतीतिमान्मृदो भविता नरकेऽप्यसौ ६३ ॥

श्रीपरीचयः ।

वेद्युच्यते इति चेत्तत्राह—धुरिति । धुरिणामादिदुःखोपशमं मूर्धो भ्रान्तः सुरं मन्यते तदप्यप्रपा-
 नाविसंपादनप्रयासाद्दुःखमेव ॥ ६० ॥ दुःखत्वेन प्रसिद्धेऽपि व्यायामप्रहारार्थं सुगभ्रमं दृष्टान्वत्वेनाह
 —अत्यन्तेति । अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां वातादिदोषेणात्यन्तजडीभूतजातानां । व्यायामेन गमनादिना
 श्रमेण । सुरैरपिणां सुरमिच्छतां । व्यायामेऽपि सुरमिव भवति । भ्रान्तिज्ञानाश्रुताश्रयाण्य मोहवि-
 हितदृष्टीनां कामिनां प्रणयकुपितकामिनीकलमुपुरुक्षणत्कारचरणप्रहारोऽपि सुरवत्प्रतिभाति तदेव कामिनां
 सुरं धदन्ति चेति ॥ ६१ ॥ मिन्दति—केति । मरुत्तयः स्थूलसद्भावः । कान्तिर्गौरत्वादिरः । अहच्छाया
 शोभा भूषणादिकृता । सौरभ्यं सौगन्ध्यम् । कमनीयं सौन्दर्यम् । एवमादयो गुणागुणाश्च क ॥ ६२ ॥
 मांसेति । यदि देहे ममकारारूपेऽस्ति प्रीतिमांसार्तिं नरकेऽपि प्रीतिमान् भविष्यतीति । तस्यापि नारकि-

विष्णुचिन्तीषम् ।

श्रयानादीनां सुगमेदुत्पत्त्य दर्शनात्कथं दुःखमेवेत्युक्तमित्याह दुःखहेत्वावेव सुगरेतुत्वध्रम इ-
 त्याह—धुत्तुण्णेति । धुन्तीतादिदुःखमाकमन्नाद्यादिदुःखमेव सुरसायते मन्यते षाठः । हिर्दती ।
 तदन्नादिकं क्षुधायाभावे पुनश्चाग्राजीर्णसन्वापादिदुःखहेतुरेव ॥ ६० ॥ दुःखहेतुत्वेन प्रसिद्धेऽपि दुः-
 खान्वरोपशामकत्वमात्रेण सुरहेतुत्वधीर्दृश्यते इति निदर्शनेनाऽऽह—अत्यन्तेति । व्यायाम आयासः
 ॥ ६१ ॥ तथा स्वपरदेहे श्रेष्ठादिचये दुःखेऽपि कान्त्याद्यारोपात्सुगहेतुत्वमियं दर्शयति—क शरी-
 रमिति । रमणीयं कमनीयं कमनीयत्वम् ॥ ६२ ॥ इति नरके मलमांसादिकमात्मनोऽन्यत्वेन भु-
 ग्यते अत्र तु तस्मद्देहे आत्मत्वेन भोग्यत्वेन च मन्यमानो नरके धीयततरामित्यभिप्रायेणाह—मां-

इत्याशेषीषम् ।

रभ्य पुनर्जन्माप्तिपर्यन्तं सुरहेतूनामपि विद्यमानत्वात्कथं सर्वोचस्यामु दुःखमेवेत्युक्तमित्याह—
 धुरिति ॥ षाठ्युच्छित्वात् धुत्तुण्णेतिदुःखोपशमं सुरं मन्यते । तदपि दुःखमेव अन्नपानादिसंपादनायामेन
 षट्दुःखमेवपाशवात्तत्पुनस्तदपि दुःखमेव ॥ ६० ॥ दुःखत्वेन प्रसिद्धेऽपि व्यायामप्रहारार्थं सुगभ्रमं
 दृष्टान्वत्वेनाह—अत्यन्तेति ॥ अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां वातादिदोषप्राचुर्येण जडीभूताङ्गानां व्यायामेन
 गमनादिश्रमेण सुरैरपिणां सुरमिच्छतां अवश्य भ्रान्तिज्ञानाश्रुताश्रयाणां मोहविह्वितदृष्टीनां व्यायामः
 सुरसायते प्रहारोऽपि मुष्टिप्रहारोऽपि सुरसायते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ कान्त्यादिगुणवुत्पत्त्याच्छरीरे पुरुषस्य
 सुगहेतुर्मविष्णुतीलाश्रयाह—केति ॥ श्रेष्ठादीनां चातूनां महाचयः स्थूलसद्भावः क । कान्तिः शौर-
 रादिशोभा भूषादिकृता । सौरभ्यं सौगन्ध्यं । कमनीयादयो गुणाः मनोहरत्वाद्यो गुणाः क ।
 कान्त्यादिप्रीतिर्भ्रान्तिरेवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ एवाहशं शरीरे ममतां यः करोति सोऽतिगूढ इत्याह—मां-
 सेति ॥ यदि मांसात्मके देहे प्रीतिमान्भवेत् तर्हि नरकेऽपि प्रीतिमान्भविष्यति । तस्यापि मांसाया-

[पा०] १ प. द. श. क्षान्तानां पुर्णा. २ क—द. प्रहारोऽपि सुसायते. ३ प. द. पानाश्रयोका. ४ प. द. क्षो-
 भाय. ५—प. ज—प. उ. द. शीतम्. ५ क—ग. ज—ग. द. द. कमनीयादयो.

अग्नेः शीतेन तोयस्य वृषा भक्तस्य च क्षुधा । यावतः कुपते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियात् ।
 क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतरीः ॥ ६४ ॥ तावन्तोऽस्य निरग्न्यन्ते हृदये शोकशङ्खवः ६६ ॥
 करोति हे दैत्यसुता यवन्मात्रं परिग्रहम् । यद्यद्गृहे तन्मनसि यत्र तत्रावतिष्ठतः ।
 तावन्मात्रं न एषास्य दुःखं चेत्तसि यच्छति ६५ ॥ नाँयदाहोपकरणं तैस्य तथैव तिष्ठति ॥ ६७ ॥

विष्णुशीघ्रम् ।

णिताद्युपादानंविना नभवति ॥५८॥ जन्म उपपद्यते अग्नेनेति जन्मोपपादनं ॥ ५९ ॥ तद्विलोमस्यचेति ।
 शीतस्याग्निना तृष्णायास्तोयेन क्षुधाया भक्तेन सुखकर्तृत्वं क्रियत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ नाशो दाहोपकरणं
 भीषरीयम् ।

भोग्यमांससहावाविशेषात् ॥ ६३ ॥ किञ्च न वस्तुतः किञ्चित्सुखसाधनमस्ति । सुखसाधनस्यैव
 कदाचिदुःखसाधनत्वदर्शनादित्याह—अग्नेरिति । शीतेन पूर्वभाविना अग्नेः सुखकर्तृत्वं दृश्यते । शी-
 तामात्रे प्रीप्से अग्नेर्दुःखसाधनत्वम् । एवं पूर्वभाविन्या प्रीप्से वृषा तोयस्य । क्षुधा च भक्तस्य अस्यम् ।
 तयोरभावे तोयाभयोरपि प्रतिकूलत्वात् तद्विलोमस्याध्यादिप्रतियोगिनः शीतादेः इतरैरध्यादिभिः ।
 अग्निना सन्नापे सति वृषः । अग्नौ सति क्षुधः सुखहेतुत्वम् । अन्यथा तेषामेव दुःखहेतुत्वमित्यर्थः ।
 तद्विलोम्येनेति षट्ठेऽध्ययमेवार्थः ॥ ६४ ॥ किञ्च धनाश्रयजसुखादिपरिग्रहोऽपि दुःखहेतुरेव तत्प्रा-
 नादियद्गृहेऽप्यवदत्वादित्याह—करोतीति ॥ ६५ ॥ कलत्रपुत्रादिसम्बन्धो दुःखहेतुरेवेत्याह—यावत
 इति । शोकरूपाः शङ्खः कीलकानि निरग्न्यन्ते निपात्यन्ते । तेषामपगमे तन्नादादिशोकानपगमादि-
 त्यर्थः ॥ ६६ ॥ एतत्परिग्रयति—यद्यदिति । यद्यद्गृहादावस्ति धनादि तद्यपि यत्र कुत्र वेदान्तरेऽप्यव-
 विष्णुशीघ्रम् ।

सेति ॥ ६३ ॥ क्षुत्प्रोद्यादिश्लोकोक्तं विष्णोति—अग्नेरिति । अग्नेः प्रतियोगिना शीतेन सुखकर्तृत्वं
 क्रियते । न तु स्वतः । एवं तोयभक्तयोस्तद्विष्णुश्रुत्वा । तद्विलोमस्य तेषामध्यादीनां प्रतियोगिनः शी-
 तादेः इतरैरध्यादिभिः सुखकर्तृत्वं क्रियते । यद्वा तद्विलोमस्य सुखविलोमस्य दुःखस्य कर्तृत्वमध्यादीनां
 शीतादीनामत्रैः क्रियत इति । एवमनियतत्वादुभयमपि भ्रान्तम् । यथा वद्वति—“तस्मादुःखा-
 त्वकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकम्” इति ॥ ६४ ॥ एवं भृत्यधनायापि दुःखदमित्याह—करो-
 तीति । परिग्रहते इति परिग्रहः ॥ ६५ ॥ यथा कलत्रादिसम्बन्धधीत्याह—यावत इति । सम्बन्ध
 इति सम्बन्धः । सम्बन्धिने न सिराः । तत्राग्रे शोकस्तु स्थिर इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ किञ्चाज्ञानं परि-
 वृत्ताधीयम् ।

त्मकत्वात् । अतो नरकशरीरयोस्तुल्यत्वाच्छरीरे प्रीतिमान्मूढ इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ किञ्च न नियमेन सुख-
 साधनं किञ्चिदस्ति । सुखसाधनस्यैव कदाचिदुःखसाधनत्वदर्शनादित्याह—अग्नेरिति ॥ शीतेन पूर्व-
 भाविना अग्नेः सुखकर्तृत्वं दृश्यते । एवं पूर्वभाविन्या वृषा तोयस्य । क्षुधा च भक्तसाधनस्य । तद्विलोमस्य
 सुखप्रतिकूलस्य दुःखस्य कर्तृत्वमध्यादीनामितरैः शीतादाभायैः क्रियत इत्यर्थः । तथाच शीतभावे
 प्रीप्सेऽग्नेः तद्विष्णुश्रुत्वादेव तोयाभयोश्च दुःखकर्तृत्वमिति भावः ॥ ६४ ॥ परिग्रहं परिग्रह्यत इति
 परिग्रहो भृत्यधनादिकं दुःखहेतुरेव । तत्प्राणनादियद्गृहेऽप्यवदत्वात् स परिग्रहः ॥ ६५ ॥ कलत्रपुत्रा-
 दिसंबन्धोऽपि दुःखहेतुरित्याह—यावत इति ॥ शोकरूपाः शङ्खः कीलका हृदये मनसि निरग्न्यन्ते
 गत्यन्ते । तेषां व्यवधाने नाशेवा शोकानपगमादित्यर्थः ॥ ६६ ॥ एतदेव स्पष्टयति—यद्यदिति ॥

[पाठ] १ [धीप० पा०] तद्विलोमेनचेतरे. २ क—द. कुत्रावतिष्ठतः । छ. कुत्रावतिष्ठतः. ३ छ. नाशदरो-
 रत्वं । द. य. द. ठ. नाशदाहोपकरणं । [धि० पा०] नाशो दाहोपकरणं. ४ [धि० पा०] नदास्सासंबन्धिष्ये । ५. द.
 तस्मात्तद्विष्ठति । छ. ग. द. कुत्रादेवविष्ठति । छ. कुत्रासोपविष्ठति.

जन्मन्यत्र महदुःखं त्रियमाणस्य चापि तत् ।	तदेवमतिदुःखानामास्पदेऽत्र भवार्णवे ।
पातनासु यमस्योत्रं गर्भसङ्क्रमणेषु च ॥ ६८ ॥	भयतां कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणः ॥७०॥
गर्भेषु सुखलेशोऽपि भवद्भिरनुमीयते ।	मा जानीत वयं बाला देही देहेषु शश्वतः ।
यदि तत्कथ्यतामेवं सर्वं दुःखमयं जगत् ॥६९॥	जरायौवनजन्माद्या धर्मा देहस्य नात्मनः ॥७१॥

चिसुखीयम् ।

वा यद्यत् गृहे यद्यत्रतयावतिष्ठतोऽपि मनसि सन्विष्ठति । तत्रैव गृहे नाशादि विष्ठतीतिहुतः । तत्रैव तिष्ठतीति पाठे तत्रैव गृहे तिष्ठतः पुंसो यद्यद्गृहे नाशादि तन्मनसि तिष्ठति । हुतः श्चिमु वचव्यमित्यर्थः । प्रत्नस्यास्यैव तिष्ठतीति पाठे नाशादिशङ्कया प्रत्नस्यास्यैव पुंसो मनसि तिष्ठति । अतो नकदाचिदप्यस्य सुखमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥ तत्कथ्यतामिति । तस्याभावात्कथयितुं नशक्यत इति भावः

श्रीधरीयम् ।

तिष्ठमानस्य मनसि निर्ले बन्तयतस्तिष्ठति । तस्य धनादेर्नोशः दाहः उपहरणं वा तत्रैव गृहे एव तिष्ठति न तु मनसि । स्मर्यमाणतया स्थितस्य धनादेर्नोशादिर्भवति । हुतस्तत्रैव तिष्ठत इति पाठे गृहे मनसि च तस्यैव धनादेरेवस्थानेऽपि गृहे तिष्ठत एव नाशादिकं भवति । मानसे मनसि स्थितस्य न तु भवतीति हुतः । अतो विचित्रं । गृहे नष्टमपि धनादि यत्रहुतचिद्देवान्तरे स्थितमपि परिमहिषं व्यथयितुमेव मनसि वासनारूपेण तिष्ठति । अतस्तद्वासनापरिग्रहे विनाशो भवति । न तद्विभोगमात्रेणेति भावः । पाठान्तरेऽप्ययमेव तात्पर्यार्थः ॥ ६७ ॥ एव सर्वास्ववस्थास्य दुःखतनुसन्धेयमित्याह—जन्मनीत्यादिवाभ्याम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ तदेव प्रवृत्तिमार्गं दोषोक्त्या विरक्तिसुत्पाद्य विष्णुसेवां प्रवर्तयन्नाह—तदेवमिति ॥ ७० ॥ तथाऽप्यस्माकं बालानां तत्रानधिकार इति शङ्का व्यावर्तयति—मा जाचिष्णुचितीयम् ।

भद्रादेः सन्निधावसन्निधौ च शोकः सम इत्याह—यद्यदिति । यद्यद्गृहे वस्तु तस्य नाशदाहकरणं हुतस्त्वादिति यत्र हुतावतिष्ठतः स्वामिनो मनसि तत्तिष्ठतीत्यन्वयः । करणमेवोपकरणं । गृहे श्लेमेण स्थितमपि प्रेम्णाऽन्यथाशङ्कितो दुःखायैव सर्वं वस्त्वित्यर्थः । नाशदाहोपहरणमिति च पाठः । यत्र तत्रावतिष्ठत इति च पाठः ॥ ६७ ॥ एव पात्यादिषु प्रत्यक्ष दुःखमुक्त्वा जन्मादिष्वपि तदेवानुमेयमित्याह—जन्मनीति । जन्मादिषु दुःखमनुगीयत इत्यन्वयः ॥ ६८ ॥ गर्भे चेति । सुखलेशोऽपि यदि तत्कथ्यतां । तत्सुरं नालीत्यर्थः । तत् तस्मादेव दुःखमयं जगत् ॥ ६९ ॥ तस्माद्गवश्यासितलक्षणो मोक्षः प्रार्थ्य इत्याह—तदेवमिति ॥ ७० ॥ यत्रदेव विरजेदिति हुत्या इदिति भगवन्माने दक्षत्रेयीयम् ।

यत्र गृहे यद्यद्गनादिक तिष्ठति । तत् तिष्ठतः यत्र षचिचिष्ठतः स्वामिनो मनसि तत्रैव तिष्ठति । नाशदाहोपकरणं नाशदाहोपयोग्यं । तत् हुतः तत्रैव तिष्ठति । अतोऽशिरधनादिकं दुःखहेतुरिति नचिन्तायोग्यमिति भावः । “यद्यद्गृहे तन्मनसि यत्रवाप्यवतिष्ठतः । नाशदाहोपकरणं हुतः स्यात्स्य तिष्ठति” इति पाठे यद्गृहे वस्तु तस्य नाशदाहोपकरणमिति इन्द्रकवचद्वयः । नाशदाहापकरणं वा हुतशित्वादिस्तत्र यत्र वाप्यवतिष्ठतः स्वामिनो मनसि तिष्ठतीति योग्यं । गृहे श्लेमेण स्थितमपि प्रेम्णाऽन्यथाशङ्कितो दुःखायैव सर्वं वस्त्विति भावः ॥ ६७ ॥ एव सर्वावस्थास्य दुःखतनुसन्धेयमित्याह—जन्मनीत्यादिना ॥ ६८ ॥ गर्भेनेति ॥ पकाराजन्मादिकं समुर्वायते । जन्मादिषु सुखलेशोऽपि यदि भवद्भिरनुमीयते तत्सुरं कथ्यता । सुरं नाश्लेषेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ एवं सत्तारस्यातिदुःखरूपत्वात्तरिदारार्थं विष्णुरेवप्रार्थनीय इत्याह—तदेवमिति ॥ ७० ॥ बालानामस्माकं विष्णुप्रार्थने नेत्रानी-

[पा०] १ ग. ३ गस. २ ग परावणम् ।
वि. २७

बालोऽहं तावदिच्छातो यतिष्ये श्रेयसे युवा । बाल्ये क्रीडनकासक्ता यौवने विपयोन्मुखाः ।
 युवाऽहं वार्धके प्राप्ते करिष्याम्यात्मनो हितम् ७२ । अज्ञानयन्त्यर्शतया च वार्धकं समुपस्थितम् ७५
 श्रद्धोऽहं मम कार्याणि समस्तानि न मोचरे । तस्माद्बाल्ये विवेकात्मा यतेत श्रेयसे सदा ।
 किं करिष्यामि मन्दात्मा समर्थेन न यत्कृतम् ७३ । बाल्ययौवनवृद्धापैर्देहमावैरसंयुतः ॥ ७६ ॥
 एवं दुराशयाऽऽशिक्षमानसः पुरुषः सदा । तदेतद्गो मयाख्यातं वंदि जानीत नानृतम् ।
 श्रेयसोऽभिमुखं याति न कदाचित्पिपासितः ७४ । तदसत्प्रीतये विष्णुः सर्वतो बन्धमुक्तिदः ७७ ॥

द्विष्युप्रीयम् ।

॥ ६९ ॥ वयं बाला माजानीतेत्यत्रैतच्छब्दोऽप्याहरणीयः ॥ ७१ ॥ पिपासितः भोगवृष्णावान् ॥ ७४ ॥

श्रीपरीयम् ।

नीतेति । वयं बालाः अतोऽस्माकम् अत्र नाधिकार इति सूयं मा जानीत । परिणामभेदेन भिक्षेऽपि बाल-
 युवादिवेदेषु देहिनः प्रतिस्नानादिर्ही शाश्वतो नित्यः । अतो जराया धर्माः देहस्यैव न श्वात्मनः ।
 देहात्मविवेकशून्यानां अधिरक्षनामेवात्र नाधिकारः । तद्विवेकवतां तु विरजानां तत्समनन्तरमेवा-
 धिकारः । देहात्मवत्सा तु न कारणं “यवहरेव विरजेत्तवहरेषु प्रथजेत्” इति श्रुतेरिति भावः ॥ ७१ ॥
 किञ्चिद्विवेकवतामप्यधिरक्षतां श्रेयसि प्रवृत्तौ कालप्रतीक्षया वृथैव जीवितं दातीत्याह बालोऽहमित्या-
 दिप्रियाः—बालोऽहमिति । इच्छातो विपरिष्यामीति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एवमिति । दुराशया
 विष्वासतया आशिक्षमानसः आह्वयचित्तः । पिपासितः भोगवृष्णापुरुषः । अनेन उक्तकालप्रान्तस्त-
 चित्तः । रजको हि जह्ववीजलस्योऽपीदं बलं प्रशाल्य पाश्यामीदं चेतोयं पिपासया म्रियते । जालि-
 कश्च इमंश्चामुश्चानरं मत्स्यं हत्वा तोयं पाश्यामीत्येवं पिपासित एव यथा म्रियते तद्वदित्यर्थः ॥ ७४ ॥
 अज्ञास्तु पशुवदवुः क्षयवन्तीत्याह—बाल्य इति । समुपस्थितं प्राप्तं वार्धकं पाशक्तया नयन्ते । न तु
 कदाऽपि श्रेयोऽजिज्ञासा तेषामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ अतः श्रेयसि विलम्बो न कार्य इत्याह—तेषादिति ।
 विवेकात्मा विवेकचित्तः । तमेव विवेकं स्मारयति—बाल्येति ॥ ७६ ॥ तदेतदिति । यद्यपि युष्माक-
 विष्णुप्रीयम् ।

यतितत्त्वं न विलम्बितव्यमित्याह—मा जानीतेति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एवमिति । दुराशय निप-
 येच्छा । पिपासितः श्रेयसवृष्णावानपि । पिपासित इति अन्तर्जलस्वरजफजालिकृष्टप्रान्तस्मारणम् । तौ हि
 पिपासितवैक पश्चात्प्राप्त्यमीति चरुशोचनमस्त्यदृणोक्षीणौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तस्मादिति । वृद्धार्थ-
 रिति । वृद्धं वार्धकं । भावे निष्ठा ॥ ७६ ॥ तदिति । अस्मत्प्रीतये युष्माकमनिच्छातामपि ॥ ७७ ॥
 दशमोऽध्यायः ।

अधिकार इत्याह—७२—माजानीतेति ॥ वयं बाला इति माजानीत । देही जीवः देहेषु तत्कारिणामानां
 भेदेन भिक्षेषु बालयुवादिवेदेषु स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानाच्छाश्वतो नित्यः । अतो जराया देहस्यैव धर्माः ।
 न्वात्मनो जीवस्य । देहात्मविवेकिनामेवाऽधिकारः । देहात्मवदित्यादिकं स्वस्मिन्नारोप्यान्नाधिकारो-
 च्छान्तमुक्तेति भावः ॥ ७१ ॥ अविवेकिनां तु बाल्यादिक्यानेन कालप्रतीक्षया विष्णुवार्धकप्रान्तस्मारण-
 स्थापनार्थं यतिष्ये ॥ ७२ ॥ दुराशया विपरिष्येच्छया । आशिक्षमानसः आह्वयचित्तः । पिपासितः भो-
 गवृष्णावान् ॥ ७४ ॥ उक्तमेव स्पष्टयति—बाल्य इति ॥ समुपस्थितं प्राप्तं वार्धकं पाशक्तया नयन्ति
 प्रापयन्ति । तदाऽपि न श्रेयसे यतश्च इति भावः ॥ ७५ ॥ अतः श्रेयसि विलम्बो न कार्य इत्याह—
 तेषादिति ॥ विवेकात्मा विवेकचित्तः । उक्तमेव विवेकहेतुं स्मारयति—बाल्येति ॥ वृद्धं वृद्धत्वं

प्रयासः सरणे कौञ्च स्मृतो यच्छति शोभनम् । तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत् ।
 पापधयश्च भवति सरतां तमहर्निशम् ॥ ७८ ॥ तदा शोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः ॥८०॥
 सर्वभूतस्थिते तस्मिन्मतिर्गौरी दिवानिशम् । अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम् ।
 भवतां जायतानेवं सर्वश्रेष्ठान्प्रहास्यथ ॥ ७९ ॥ मुदं तदाऽपि कुर्वीत हानिद्वेषफलं यतः ॥ ८१ ॥

विष्णुस्वीयम् ।

समुपस्थितं वार्धकमया अज्ञक्या नयन्ति । वार्धकेऽपि भेदसे न यतन्त इति यावत् ॥ ७५ ॥ सर्वभूत-
 स्थिते तस्मिन्विष्णौ मैत्रीभूता मतिर्भोजना जायता । एवं सति सर्वश्रेष्ठान् प्रहास्यथेत्यन्वयः ॥ ७९ ॥
 तापत्रयेण आध्यात्मिकादिदुःखत्रयेण ॥८०॥ अथ गत्यतिरिक्तसर्वभूतानि भद्राणि सुखसाधनसपत्नानि ।
 श्रीवरीयम् ।

मत्र नास्ति तथाऽप्यस्मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्यताम् ॥ ७७ ॥ युष्माकमापि विष्णुभक्तावेव प्रवृत्तिर्बुद्धा ।
 मुकरत्नान्महाफलदत्वात्वेत्याह—आयास इति ॥ ७८ ॥ विष्णुभक्तौ च सर्वत्र विष्णुदृष्टिः सर्वभूत-
 मैत्री च कारणमित्याह—सर्वेति । सर्वभूतेष्वन्तर्धामितया स्थिते विष्णौ मतिर्भवतामस्तु । अत एव
 तदधिष्ठानभूतमात्रे मैत्री चाहर्निशमस्तु । एवमनेन प्रकारेण रागद्वेषादिकृतान्सर्वान्श्रेष्ठान्प्रहास्यथेत्यर्थः
 ॥ ७९ ॥ ननु सर्वभूतेषु मैत्री दुष्करा मदमत्सरादिभिस्सन्तप्यमानेषु च धनविद्यागर्वितेषु वृथैव बद्ध-
 वैरेषु च द्वेषस्य दुष्परिहरत्वादित्याह । तापत्रयेणेदमितिभिः—तापत्रयेणेति । तापत्रयेण आध्यात्मि-
 कादिदुःखत्रयेण मदमत्सरादिना जगदेतदभिहतम् इति यदा बुद्धिसदा शोच्येषु कृपाविषयेषु तेषु भू-
 तेषु कः प्राज्ञो द्वेषं करोति ॥ ८० ॥ अथ तथैवविद्यमतिः भूतानि भद्राणि धनविद्यादिसम्पदा ह्यष्टा-
 विष्णुचिन्तीयम् ।

आयास इति । अहर्निशमिति स्मरणस्य सदाकाल इत्याह । यथा अपवित्रः पवित्रो वा इति ॥ ७८ ॥
 अथ शमदमादिफला मैत्रीकरणासुचितोपेक्षाभूतस्वीक्याऽऽह—सर्वभूत इति । सर्वान्मस्वरूपेण विष्णौ
 स्थिते सति सर्वत्र मिश्रधीः कार्या ॥ ७९ ॥ सर्वात्मकत्वमेकस्य मानुसन्त्यापि । तथाऽपि तापत्रयद-
 ग्धेषु भूतेषु द्वेषो न कार्यः । किन्तु वरुणैव कार्येत्याह—तापत्रयेणेति ॥ ८० ॥ यदि पुण्याधिकानि
 भूतानि अहन्तु शीघ्रं इति मतिः तदा तेषु मुदिता कार्या । न तु द्वेषः । द्वेषस्यात्मपुण्यहानिकलत्वा-
 द्दत्ताप्रेयीयम् ।

॥ ७६ ॥ तर्त्तर्हि युष्माकमनिच्छाशामप्यस्मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्यता ॥ ७७ ॥ प्रयाससाध्यं विष्णुस्मरणं
 भववरीयतेऽपि कथं वर्तव्यं वृत्ते वा किं फलमित्यत आह—आयास इति ॥ शोभनमितीष्टप्राप्तिः
 पापहय इत्यनिष्टनिवृत्तिरुक्ता भवति । अहर्निशमित्यनेन सदाकाल इति दर्शितं । तदुच्यते “अपवित्रः
 पवित्रोवा” इत्यादिना ॥ ७८ ॥ सर्वभूतस्थिते सर्वभूतेष्वन्तर्धामितयाऽवस्थिते तस्मिन् विष्णौ मतिर्भवतां
 जायता । तदधिष्ठानसर्वभूतेषु मैत्री जायता । एव कृते सर्वश्रेष्ठान्प्रहास्यथेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ ननु सर्व-
 भूतेषु मैत्री दुष्करा मदमत्सरादिभिः सन्तप्यमानेषु धनविद्यादिगर्वितेषु स्वस्मिन् बद्धवैरेषु स्वस्य तेषु
 द्वेषस्य दुष्परिहरत्वादित्याशङ्कनाऽऽह—तापत्रयेणेति । तापत्रयेण आध्यात्मिकादिदुःखत्रयेण । एतन्नगद-
 भिदत् पीडितमिति यद्यदा जानन्ति तदा शोच्येषु कृपाविषयेषु तेषु भूतेषु कः प्राज्ञो द्वेषं करोति ।
 द्वेषकरणं त्वविवेकिन इति भावः ॥ ८० ॥ भूतानि भद्राणि धनविद्यादिसंपत्तानि अहं परं केवलं
 हीनशक्तिः धनायाजैतदशक्तिरहित इति मतिरपर्या । तथाऽपि तेषु तेषु मुदं प्रीतिं कुर्वीत । ननुद्वेषं ।

यद्द्वैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेर्चतः ।
 सुशोच्यान्यतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणा
 एते भिन्नदृशां देव्या विकल्पाः कथिता मया ।
 कृत्वाभ्युपगमं तत्र संशेषः श्रूयतां मम ॥ ८३ ॥
 विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् ।
 द्रष्टव्यमात्मवत्तत्सादभेदेन विचक्षणैः ॥ ८४ ॥

विष्णुखीचम् ।

अहं परं स्वयमेव हीनशक्तिः मुपसाधनसंपादनासमर्थ इति । तथाऽपि तेषु द्वेषो नकरणीयः । यस्मात्
 द्वेषस्य जन्मान्तरकृतस्य एवजन्मन्यतुभूयमाना हानिः फलं । ततो भवान्तरेऽपि हानितार्ताभूदिति मत्वा
 इदानीमपि द्वेषो नकरणीय इति भावः ॥ ८१ ॥ यद्दं दृढत्वेन स्वीकृतं वैरं यैमानि यद्द्वैराणि । य-
 स्मिन् द्वेषं कुर्वन्ति चेत्तत्सत्त्वाऽपि मनीषिणा विदुषा शोच्यन्ति ॥ ८२ ॥ एते विकल्पाः विविध-
 कल्पाः । श्लोधादिनिरस्ततोपायविशेषाः । भिन्नदृशा भेददृशा । तत्र भेददृशि अभ्युपगमं स्वीरारं कृत्वा
 कथिताः । नतु परमार्थदृष्ट्या । संशेषः परमार्थस्तुसद्वहः ॥ ८३ ॥ सर्वभूतस्य सर्वभूताखरस्य
 धीषीचम् ।

न्यहमेव केवलं धनधान्याजर्जनीनशक्तिरपि तथाऽपि तेषु मुदं श्रीक्षिमेव कुर्वीत । न तु द्वेषं । यतो
 द्वेषस्य फलं हानिरेव । तथाहि न्यायविदुः “द्रष्टसाधनज्ञानस्य रागत उपादानं फलम् । अनिष्टसाध-
 नज्ञानस्य द्वेषतो हानिः फलं” इति वर्णयन्ति । अतो हानिफलो द्वेषो न कार्य इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ यद्द-
 वैराणीति । यदि चेद्द्वैतैव यद्द्वैराणि तस्मिन् द्वेषं कुर्वन्ति यदा मनीषिणा तान्यतीव मोहेन व्याप्ता-
 नीति सोच्यानि अनुकम्प्यानि । तेषु सर्वथा द्वेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ एते च द्वेषोपगमप्रकारा
 मध्यमाधिकारिणामेवोच्यः न सूक्ष्माधिकारिणामित्याह—एत इति । भिन्नदृशां भेददृशीनां । भिन्नद-
 शानिति वा पाठः । “तत्र भेददृष्टवद्भीकारं कृत्वा एते विकल्पा द्वेषोपगमप्रकाराः कथिताः । उत्तमानां
 विष्णुषीचम् ।

दित्याह—अथेति ॥ ८१ ॥ यद्द्वैराणीति । यदाऽऽत्मानं प्रति यद्द्वैराणि भूतानि द्वेषन्ति । तथायतो
 मोहेन व्याप्तानीति तानि शोच्यानि तेषूपेक्षा कार्या ॥ ८२ ॥ एते मध्यमाधिकारसाधनरिक्तस्य भि-
 न्नदृशां मध्यमाधिकारिणां मत्तमभ्युपगमयोक्ताः । भिन्नदृशां साहजानां ते हि भिन्नं जगत्पश्यन्ति न
 भगवदात्मकत्वेनाभिन्नम् । प्रसन्नचित्तानामुत्तमाधिकारिणां भवं तु मया संशितं भूयतामित्याह—एत
 इत्यथेधीचम् ।

यतो द्वेषं कुर्वतः द्वेषफलं हानिः शशेषोहानिः ॥ ८१ ॥ भूतानि यद्द्वैराणि आत्मनि द्वेषं कुर्व-
 न्तिषेचदा तानि जहो अदिमोहेन व्याप्तानीति शोच्यान्वतुशोच्यानि । तेषु द्वेषो न कार्य इत्यर्थः । अत्र
 द्वेषस्य हानिफलकत्वे कर्तव्योक्तिरुत्तमविषया । तदुक्तं महासंहितायां “उत्तमंन्यात्मनो तिलं मत्स्यं
 परिवर्जयेत् । सुरते यत्र मात्मयं तत्सम्य च विहीयते” इति ॥ ८२ ॥ एते च द्वेषोपगमप्रकारा अन्य-
 शानिनामेवोच्यः नतु पूर्वज्ञानामित्याह—एत इति ॥ भिन्नदृशांमत्पज्ञानिनां । अभ्युपगमद्भीकारं
 कृत्वा । तानुरिक्षेपेतिषाचम् । एते विकल्पाः द्वेषोपगमप्रकाराः मया कथिताः । पूर्वज्ञानिनामुत्तमाधि-
 कारिणां द्वेषोपगमप्रकारसंशेषो भवः श्रूयतां ॥ ८३ ॥ तमेव प्ररारयाह—विस्तार इति ॥ इदं विषं
 समस्तं जगत् सर्वभूतस्य सर्वेषु भूतस्य सर्वान्तयोमिषो रिणोरित्याहः । विस्तारस्यानं मन्मात्पज्ञानमे-
 रणार्थीचम् ।

दशंभाविति ॥ ५६ ॥ तमेवाह—विस्तार इति ॥ सर्वभूतस्य सर्वान्तयो रिणोरिदं भवं जगत् ।

समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्युयं यथा वयम् ।
 तथा यन्नं करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्घृतिम् ८५
 यथा नाग्निना न चार्केण नेन्दुना न च वायुना ।
 पर्जन्यवतरणाभ्यां वा न सिद्धेर्न च राक्षसैः ८६ ॥
 न यशने च दत्त्वेन्द्रनोरगने च किररैः ।

न मनुष्येन पशुभिर्दोषैर्नैवात्मसम्भवेः ॥ ८७ ॥
 ज्वराक्षिरोगातीमारुहीहगुल्मादिकलंधां ।
 द्वेषेभ्यामित्सराद्यैर्वा रागलोमादिभिः क्षयम् ८८ ॥
 न चान्यैर्नीयते केशिभित्वा यात्यन्ततिर्मला ।
 तामाप्तोत्थमले न्यस्य केशेभ्य हृदयं नरः ॥ ८९ ॥

चित्तुषीषम् ।

विष्णोः सर्वमिदं जगत् । विस्तारः विभूतिः । तस्मादात्मवद्भेदेन द्रष्टव्यं । ननुद्वेयतया ॥ ८४ ॥ यथा
 वयमासुरं भावं समुत्सृज्य यन्नं हुर्मलथा युयं वयं च करिष्यामः यथानिर्घृतिप्राप्त्यामः । तथेति पर-
 स्तोभयत्राप्यनुपह्नः ॥ ८५ ॥ या निर्घृतिर्मुक्तिरद्वयादिभिः क्षयं ननीयते तां केशेभ्य हृदयं न्यस्य प्राप्नो-
 तीत्यन्वयः ॥ ८६ ॥ आत्परसंभवेः आत्मतयाभिमन्यमानस्थूलसूक्ष्मभेदसंभवेः ॥ ८७ ॥ तानेव दोषा-
 नाह—ज्वरेत्यादिना ॥ इष्यांताम परेषामुन्नतावक्षमा । मत्तरः समानगुणेषु हीनत्वमहः ॥ ८८ ॥

क्षीपीयम् ।

तु परनार्थसंक्षेपो मत्तः श्रूयताम् ॥ ८३ ॥ तदेवाह—विस्तार इति ॥ ८४ ॥ समुत्सृज्येति । आसुरं
 भावं रागद्वेषादिस्वभावं समुत्सृज्य युयं वयं च यथा निर्घृति यथा येन प्रकारेण प्राप्स्यामः तथा
 यन्नं करिष्यामः ॥ ८५ ॥ तामेव निर्घृतिं तत्रयन्नं च विशिनष्टि—नैवाग्निनेत्यादिचतुर्भिः ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ नेति । या विमोक्षाप्या सा अद्र्यादिना अन्यैरपि कैश्चिदभ्यं न नीयते तां निर्घृतिं
 केशेभ्य हृदयं न्यस्य प्राप्नोतीति चतुर्थेनान्वयः । तत्र नैवाग्निनेत्यादिद्विकैरुपपातैः क्षयो वाप्यते । न
 मनुष्यैर्न पशुभिरित्याधिभौतिकैः । दोषैर्नैवात्मसम्भवेरिति शारीरमानसभेदेनाप्यात्मिणैः । तत्र शारी-
 रैर्जरादिभिः मानसैर्द्रैवादिभिः अन्यैश्च तन्मूलभूतैरविद्यानर्मादिभिः या क्षयं न प्राप्यते ता निर्घृतिं
 चित्तुषीषम् ।

इति ॥ ८३ ॥ तदेवाह—विस्तार इति ॥ ८४ ॥ समुत्सृज्येति । आसुरं भावं देहात्माभिमानम् ॥ ८५ ॥
 निर्घृतिं विशिनष्टि—नैवाग्निनेत्यादिभिः—नैवाग्निनेति । अद्र्यादिजं दुःखनापिदैविषम् ॥ ८६ ॥ नेति ।
 मनुष्यादिजं दुःखनापिभौतिकम् । आत्मदोषजं दुःखनाप्यात्मिषम् ॥ ८७ ॥ तद्राध्यात्मिकं दुःखं द्विषे-
 त्याह—ज्वरेति । ज्वरादि शारीरं । द्वेषादि मानसम् ॥ ८८ ॥ नेति । अन्यैरविद्यादिभिः ॥ ८९ ॥

वृक्षाप्रेयीयम् ।

देन विचक्षणैः पूर्णतया विचक्षणैर्यथायोग्यपूर्णज्ञानिभिः आत्मनजगद्रष्टव्यं । सर्वत्र विष्ण्वधिष्ठानत्वं
 बुद्ध्याऽऽत्मवत्त्वेन कार्यमित्यर्थः । अत्र भिन्नभिन्नशब्दयोरस्पर्शपूर्णवाचित्वं तु । “भिन्नमत्वं विजानीयाद-
 भिन्नं पूर्णसुखयो” इतिवचनानुसारेण द्रष्टव्यं ॥ ८४ ॥ आसुरं भावं । “इत्येतेऽहमाहं भोगी” इत्यादिगी-
 तोपमामुरं भावं समुत्सृज्य युयं वयं च यथा येन प्रकारेण निर्घृतिं प्राप्स्यामः तथा यन्नं करिष्याम
 इत्यन्वयः । युगपद्रूपेण उक्तमः पुराणः ॥ ८५ ॥ तामेव निर्घृतिं विशिनष्टि—येत्यादिना ॥ या मोक्षे
 जायमानपरमानन्दवाप्तिलक्षणा निर्घृतिरद्र्यादिना अन्यैश्च क्षयं ननीयते । तानिर्घृतिं केशेभ्य हृदयं
 न्यस्य प्राप्नोतीति चतुर्थेनान्वयः । तत्राद्र्यादिनेत्यादिद्विकैरुपपातैः क्षयो वाप्यते ॥ ८६ ॥ न मनुष्यै-
 रित्यादिनाऽऽधिभौतिकैः । दोषैर्नैवात्मसंभवेरित्यादिना शारीरमानसभेदेनाप्यात्मिणैः ॥ ८८ ॥ अन्यैस्त-
 रवर्णीयम् ।

विस्तारो विभूतिः । तस्मादात्मवद्भेदेन द्रष्टव्यम् ॥ ८४ ॥ वेदान्तिनस्तु केशेभ्य उल्लस्ये हृदयं त्वं-

[पा०] १ दि० पा० नैवाग्निना, २ व द ति मत्त एव च केशेभ्य इति चरिते । क ज द ड लस्य न्यस्य.

असारसंसारविषयनेपु
मा यात तोपं प्रसभं प्रवीमि ।
सर्वत्र दैत्यास्तमत्तामुपैत
समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥ ९० ॥
तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्वलभ्यं

धर्मार्थकामैरलमल्पकाले ।
समाश्रिताद्भ्रमतरोरनन्ता-
न्निःसंशयं प्राप्स्यथ वै महत्फलम् ॥९१॥
इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विष्णुशीघ्रम् ।

असारआरौ संसारश्रेयससारसंसारः । तस्मिन्निवर्तनानि देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावेपु सञ्चरणानि तेषु ।
तोपं मा यात । अपि तु सर्वभूतेषु समतां रागद्वेषादिवैषम्यहीनतां ॥ ९० ॥ आराधने सति किंस्वात्-
त्यसादः । प्रसन्नेऽपि तस्मिन् किंस्वादित्यत आह—तस्मिन्निति ॥ ९१ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणवि०
श्रीविष्णुपुराणवि० विष्णुर्वा प्रथमांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीपरीचम् ।

केदारवत्सूत्रा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ सर्वोपदेशसारमाह—असारेति । असारो यः संसारः तत्र विव-
र्तनानि देवमनुष्यतिर्यंगादिजन्मानि तेषु तत्तदुचितैर्भोगैस्तोपं मा यात नप्राप्तम् । किन्तु सर्वभूतेषु समतां
समदर्शित्वामुपैत प्राप्तम् । तदेवाच्युतस्याराधनम् प्रीणनम् ॥ ९० ॥ ततः किमत आह—तस्मिन्निति ।
तस्मिन्प्रसन्ने प्रीते सति न किञ्चिदुल्लभं । तथाऽपि तुच्छत्वात् त्रिवर्गो न प्रार्थ्यः । मोक्षोऽपि न
प्रार्थ्यः । चूतमूलमाश्रितस्योपरि धमा तत्फलं पतति तथैव ब्रह्मतरुलक्षणादनन्तात्मस्यगाश्रिताग्रति
मुक्तिफलमपातस्यावश्यं भावित्वादित्यर्थः ॥ ९१ ॥ इति श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायां आत्मप्रभाशास्त्र-
श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विष्णुविशीघ्रम् ।

वपसंहरति—असारेति । अपारसंसारेति च पाठः । बहुदेहपरिवर्तनप्रदेशु स्वर्गादिपदेषु सर्वत्र विष्णुवृद्धिं
कुरुत ॥ ९० ॥ तस्मिन्निति । सर्वत्र सन्नद्धित्वाद्ब्रह्मकल्पतरोर्मोक्षफललभो निःसंशयः ॥ ९१ ॥ इति
श्रीविष्णुविष्णुविशीघ्रविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वृत्ताप्रेषीचम् ।

न्यूलमूत्राविशारकामकर्मादिभिः । उत्र हेतुमाह—नित्येति ॥ ८९ ॥ वपसंहरति ॥ प्रवाहयित्वाभिप्रे-
येणापारत्वं । तस्मिन्निवर्तनानि देवमनुष्यतिर्यंगादिजन्मानि । तेषु तत्तदुचितैर्भोगैस्तोपं मा यात नप्रा-
प्तम् ॥ किन्तु सर्वत्र सर्वभूतेषु समतां यथायोग्यवस्तुदर्शित्वां उपैत प्राप्तम् । समत्वमच्युतस्याराधनं
प्रीणनं ॥ ९० ॥ ततः किमत आह—तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्च्युते प्रसन्ने प्रीते सति अलभ्यं किं तस्मि-
न्नि । तथाऽपि धर्मार्थकामैस्त्रिवर्गैरलं । यदस्तेऽल्पकालुच्छाः । चूतमूलवाराधनस्य किं फलमित्यत
आह—समाश्रितादिति । ब्रह्मतरुः परमद्वादयतरुः । परफलमपातः भक्तिपरिपाककृद्भ्यमोभयान्य-
फलप्राप्तिः । निःसंशयोऽवश्यंभावीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ इति श्रीवृत्ताप्रेषायाः ० मुशोपि० श्रीविष्णुपुराणव्या-
ख्यायां प्रथमांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

रत्नार्थीचम् ।

पद्मलक्ष्यं न्यस्य एकलेनानुसन्धाय निर्गुंतिं मुक्तिं प्राप्नोतीति चरन्ति ॥ ८६ ॥ इति श्रीरत्नग० विर-
चितश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

स्वतन्त्रपानयं दानप्रेष्यः ध्रुतवतः हिरण्यकशिपोः प्रह्लादस्य विपदागच्छनेकोपावैर्हृत्ने चक्रः ॥ १ ॥ दैत्यज-
रोहितैः प्रह्लादवपार्षाद्योपादितकृत्वया पुरोहिद्यानामेव नासौ समुपशे प्रह्लादेन विष्णुहृत्वनपूर्वकं सेवागुणी-
यनम् ॥ २ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

तंसैतां दानवाश्रेष्ठां दृष्ट्वा दैत्यपतेर्भयात् ।
आचक्षुः स चोवाच सूदानाह्वय सत्वरः ॥ १ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

हे सूदा मम सुत्रोऽज्ञावन्येषामपि दुर्मतिः ।
कुमार्गदेशिको दुष्टो हन्यतामविलम्बितम् ॥ २ ॥
हालाहलं विपं तस्य सर्वभक्ष्येषु दीयताम् ।
अविज्ञातमसौ पापो हन्यतां मा विचार्यताम् ॥ ३ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

ते तथैव ततश्चक्रुः प्रह्लादाय महात्मने ।
विपदानं यथाज्ञं पित्रा तस्य महात्मनः ॥ ४ ॥

हालाहलं विपं घोरमनन्तोच्चारणेन सः ।
अभिमन्य सहाजेन मैत्रेय बुभुजे तदा ॥ ५ ॥
अधिकारं स तद्भुक्त्वा प्रह्लादः स्वस्यमानसः ।
अनन्तरूप्यंतिनिर्वीर्यं जरयामास तद्विपम् ॥ ६ ॥

विष्णुस्वीयम् ।

अधिकारं विकाररहितमिति क्रियाविशेषणं । अनन्तकृपातिः अनन्तविषयानुसृष्टिः तथा निर्वीर्यं
श्रीपरीयम् ।

तस्येति । चेष्टामुपदेशरूपाम् ॥ १ ॥ हे सूदा इति । कुमार्गस्य देशिकः उपदेशः ॥ २ ॥ हाला-
हलमिति । पूर्वं क्षत्रसर्पगजादीन्ट्टहा अनेन कौण्डि गज्रादिप्रवीकारः कृतः । तस्मादविज्ञातं यथा
भवत्येवं सर्वभक्ष्येषु खण्डलकुकादिषु विपं इत्वा हन्यतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ हालाहलविषमिति ।
अनन्तस्येति । नागाभक्ष्यभोग्यादिसर्वमभिमन्य तस्यै निवेद्य तद्विच्छाप्रसादरूपेण नित्यमसौ भुङ्क्ते ॥ ५ ॥
अविकारमिति । तस्मादनन्तस्य ख्यात्या कीर्त्या निर्वीर्यत्वादविकारं यथा भवत्येवं जरयामास ॥ ६ ॥

विष्णुस्वीयम् ।

तस्येति । चेष्टामुपदेशात्मिकाम् ॥ १ ॥ हे सूदा इति । देशिकः उपदेशकृत् ॥ २ ॥ हालाहल-
मिति । अविज्ञातं ज्ञाते हि स पूर्ववत्परिहरिष्यतीति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अविकारमिति । सर्पविषह-
रवान्मृत्युञ्जयावाच मुच्यो नित्यजन्मस्वानन्तनाम्नः ख्यात्या कीर्तनेन निर्वीर्यं विपम् । अविकारम्
दधारेषीचम् ।

चेष्टामुपदेशात्मिका ॥ १ ॥ स्वयं दुष्टः अज्ञेषामपि कुमार्गदेशिकः कुमार्गस्योपदेशः । अविलम्बितं
यथा भवति तथा हन्यतां ॥ २ ॥ अविज्ञातं यथा भवति तथा दीयतां । ज्ञातं चेद्विपं न महिष्यतीति
भावः । माविचार्यतां राजपुत्रः कथं हन्यन्व इति विचारो न क्रियतां ॥ ३ ॥ अनन्तोच्चारणेन अन-
न्तनाम्न उच्चारणेनाभिमन्यजेन सह विपं बुभुजे ॥ ५ ॥ अनन्तनाम्नः ख्यात्या कीर्तनेन निर्वीर्यं विष-
रसगर्भितम् ।

पुरोधसो दैत्यपतेर्हेन्तुकामान्धकृत्वया । प्रह्लादोऽष्टादशे गष्टानजीवयद्वितीर्यते ॥ १ ॥ अनन्तरु-
तिनिर्वीर्यमिति पाठे स्थूला तदनुसन्धानेन निर्वीर्यमतोऽधिकारं । कंपादिशून्यं यथास्वादेवं जरयामास

[पा०] १ ग—द. तस्यै २ क. ल. घोरः ३ ग—द. च. श. ट. ठ. षष्ठता, ४ क. घ. ततथैव ततश्चक्रुः ।
५ दत्तुलास्ते तथाचक्रुः । ग तैवचैव दत्तुलास्ते. ५ [श्रीप० पा०] हालाहलविपं. ६ घ. अपोकारं. ७ [ल०
पा०] स्थूली. ८ ग—च. दुर्वीर्यं. क. निर्वीर्यं.

ततः सृदा भयशक्ता जीर्ण इष्ट्वा महाविषम् ।
दैत्यैश्चरमुपागम्य प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ७ ॥

सृदा ऊचुः ॥

दैत्यराज विषं दत्तमस्माभिरतिभीषणम् ।
जीर्णं तेन सहान्नेन प्रह्लादेन गुणेन ते ॥ ८ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

स्वर्पतां त्वर्यतां हे हे सद्यो दैत्यपुरोहिताः ।
कृत्वां तस्य विनायाप घृत्वाद्यत मा निरम् ॥ ९ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

सकाशमागम्य ततः प्रह्लादस्य पुरोहिताः ।
सामपूर्वमथोचुस्ते प्रह्लादं विनयान्वितम् ॥ १० ॥

पुरोहिता ऊचुः ॥

ज्ञातसंलोक्यविलयात् आयुष्मन्प्रक्षणः कुतः
दैत्यराजस्य तनयो हिरण्यकशिपोर्भवान् ॥ १

किं देवैः किमनन्तेन किमन्येन तत्राश्रयः
पिता ते सर्वलोकानां त्वं तथैव भविष्यसि ?
तस्मात्परित्यजनां त्वं विषश्चैतद्वसंहिताम् ।
श्लाघ्यैः पिता समस्तानां गुरुणां परमो गुरुः
प्रह्लाद उवाच ॥

एवमेतन्महाभागाः श्लाघ्यमेतन्महाबुद्धम् ॥
मरीचेः सैकलेऽप्यसिन् दैतोरप्ये नान्यथा वेदे

पिता च मम सर्वसिद्धगत्युत्कृष्टचेदितः ।
एतदप्यदगच्छामि सत्यमश्रापि नानृतम् ॥ १

विष्णुशीघ्रम् ।

॥ ६ ॥ ते यद्य पिता सर्वलोकानामाश्रयः । स्वमपि तथैवाश्रयो भविष्यति । अतएव हि देवादीनि
न्ययः ॥ १२ ॥ संहितां संघडां वाचं परित्यजेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ मरीचेः कश्यपमनुः बुद्धमित्यन्व-
यः ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ सर्वमाद्भ्यस्तपिरधिरेति मत्वा प्राणानामियुक्ते—त्वयैवामिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११
किं देवैरिति । तत्र ते पिता समस्तलोकानां सर्वलोकानामाश्रयः ॥ १२ ॥ तन्मादिति । तन्मात्वात्
विषश्चावसंहितां परित्यज । शुतः दत्तस्य पिता समस्तानां गुरुणां परमो गुरुः । अत एव श्लाघ्यः ॥ १३

विष्णुशीघ्रम् ।

अनुदितललोद्गमधमाराविवृति जरयामास ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इति देवैरिति
तं तथैव तव पितेव लोकानामाश्रयो भविष्यसि ॥ १२ ॥ तन्मादिति । एतद्वसंहितां एतद्वसन्धम् ।
ज्ञान्यः पितेति च पाठः । वाच्यः स्तुतः ॥ १३ ॥ एवमिति । मान्यया वनेत्यभिधीति शेषः ।
इत्यभिधीयम् ।

तस्मात्तस्य विषं अविनाशं यथा भवति तथा जरयामास ॥ ६ ॥ विषादीनां देवार्थं इष्ट्वा मरणः संप्र-
णिकर्षतां, मत्वा तामेदं विनिगुण्ठे—त्वयैवामिति ॥ ९ ॥ तत्र पिता समस्तलोकानामाश्रयः । तं
तथैव भविष्यसि सर्वलोकानामाश्रयो भविष्यसि । अतः हि देवादीनां प्रयोजनं ॥ १२ ॥ मरुमे-
हितं सत्प्रयत्नं । वाच्यः स्तुतः ॥ १३ ॥ मरुमे इति देवैर्लोकैव मरीचेर्मेष्टुत्वं श्लाघ्यत्वमिति यदु-
त्तमेतत्तदेवमेव । अन्यथा नरदे नरदानि ॥ १४ ॥ पिता च सर्वलोकानामित्यागुण्ठे वताश्रमि मन्मि-
रयमर्थायम् ।

॥ ६ ॥ श्रेयोव्यवित्प्राप्ते प्रक्षणः कुतः ॥ ११ ॥ श्लोकेन स्तुत्या मंत्रितानां संघडां वाचं परित्यज ॥ १२ ॥
उत्कृष्टं नीमिशासाविकृष्टं श्रेष्ठिने यथा मः । उपात्ममज्जुं निराश्रयानि—नानृतमिति ॥ १५ ॥

[पा०] १ अ. तव. २ अ. वपुता. ३ अ. उ. स्तुतिमंश्रिता. ४ अ. ५ अ. उ. अ. वपुता. ६ अ. व. वपुता. ७ अ. व. वपुता. ८ अ. व. वपुता. ९ अ. व. वपुता. १० अ. व. वपुता. ११ अ. व. वपुता. १२ अ. व. वपुता. १३ अ. व. वपुता. १४ अ. व. वपुता. १५ अ. व. वपुता.

गुरुणामपि सर्वेषां पिता परमको गुग्गुलुः ।
 यदुक्तं भ्रान्तिर्भ्रातृषु मन्वाद्यपि न विद्यते १६
 पिता गुग्गुलुः मन्देहः पूजनीयः प्रथमतः ।
 तत्रापि नापराध्यामीत्यर्थं मनसि मे स्थितम् १७
 यत्चेतस्किमनन्तेनत्युक्तं गुग्गुमिरीदृशम् ।
 को प्रपीति येषामन्यायं किन्तु नैतद्गोर्ध्वम् १८

इत्युक्त्वा मौञ्जमन्मानी तेषां गौरवश्रितः ।
 प्रहस्य च पुनः प्राह किमनन्तेन भाष्यति १९ ॥
 माधु भोः किमनन्तेन माधु भो गुरुरो मन ।
 धृत्या यदनन्तेन यदि संदं न वास्य ॥ २० ॥
 धर्मार्थकाममोक्षोश्च पुरुषार्था उदाहृताः ।
 यत्पुष्टयमिदं यन्मात्रमात्रिकि मितिदं वैचः ॥ २१ ॥

विष्णुपीपयम् ।

॥ १४ ॥ तत्रापि विष्णुपूजायां नापराध्यामि ॥ १७ ॥ किन्तु गुग्गुमिरीरूपेणदुक्तं वचः किमनन्तेनेति
 इदं सुप्तं यथा भवति यथा को प्रपीति नचोऽपि । यथा नैतद्गोर्ध्वंरदित्यन्वयः ॥ १८ ॥ गौरवेण
 यश्चितो नियमितः । भाष्यित्वाभेदे । किमनन्तेनेति यदुक्तं दिग्गुपदिति निरायतुमिति ॥ १९ ॥ यत्पु-
 ष्ठीपीपयम् ।

एवमिति । यद्विद्वन्व्यथा न यदेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पितेति । नापराध्यामि नापराध्या वरोमि ॥ १७ ॥
 यश्चिति । यथा वैदोपैरेतदुक्तं तथा सर्वान्दोषान्को प्रपीतीति । शोचानन्त्याप्त कोऽपि यत्तुः शोचोर्ध्व-
 र्धः ॥ १८ ॥ किमनन्तेन भाष्यित्वाभेदेऽपि पुनश्चिः शोचोर्ध्वंभाष्यार्थो ॥ १९ ॥ २० ॥ इदं पुष्पाय-
 यत्पुष्टयं यन्मात्रमात्रिक्यति तन्मात्रि स्यादिति इदं निरर्थं वाच्यं किमिति धृत्योऽन्यत् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

विष्णुपीपयम् ।

यद् इति वा पाठः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यश्चिति । यद्वत्तुलं ऋण्यमित्यादि यद्भवदुक्तं
 तत्रात्यम् । किन्तु किमनन्तेनेति यदेतदुक्तम् एतद्गोर्ध्वं नार्थम् । इदं वचः येषामन्यायं को प्रपीती-
 त्यन्वयः । किमनन्तेनेत्युक्तं गुग्गुमिरीदृशं इति च पाठः ॥ १८ ॥ इतीति । गौरवश्रितः गौरवेण
 यश्चितः निरुद्धव्याहारः । गुरुणामपि भगवन्निन्दकाणांमेषां किमनुसरतेनेत्यादिनापेन प्रथम्य किमनन्तेनेति
 तदुक्तमनुवदन्भाष्यति सोपाह्वयभाष्यम्—यद्वैति ॥ १९ ॥ अमर्षाद्भूषोऽन्यदुवदति—माधु भोः किम-
 नन्तेन माधु भो इति । अनन्तेन यस्याननुपयताम् ॥ २० ॥ धर्मैति । इदं धर्मोदित्युक्तं यस्या-
 नान्यादन्त्यात्किम् । किमितीदं कृपावचः न किञ्चिदित्यर्थः । तन्मात्रिकिमिदं कृपा इति च पाठः ॥ २१ ॥
 कृपायैपीपयम् ।

तात्—विषयैत्यादिना ॥ १५ ॥ परमो गुरुरिति वचः ॥ १७ ॥ यत्चेतस्किमनन्तेनेत्युक्तं गुग्गुमि-
 रीदृशं वचः यथायुक्तं अयुक्तमित्यर्थं प्रपीति । यथा लोके अन्यदुक्तं पुत्रिर्विद्वं न प्रपीति । यथा
 पुत्रिर्विद्वत्त्वादीदृशानपिनप्रपीतीत्यर्थः । तत्रहेतुनेतिदि ॥ १८ ॥ गौरवश्रितः गौरवेण यश्चितो
 निरुद्धव्याहारः । गुरुणामपि भगवन्निन्दकाणांमेषां किमनुसरतेनेत्यादिनापेन तदुक्तमनुवदन्भाष्यति—
 यद्वैति । किमनन्तेनेति तदुक्तमनुवदति । भाष्यित्वाभेदेऽपि पुनश्चिः शोचोर्ध्वंभाष्यार्थो ॥ १९ ॥ अमर्षाद्भूषोऽन्य-
 द्वादि—माधु भोः । तदुक्तं यदि संदं न वास्य तर्धनन्तेन यस्याननुपयताम् ॥ २० ॥ तदेवम्—
 धर्मैति । इदं धर्मोदित्युक्तं यस्यादन्त्यात्किमितिदं वचनं कृपा निरर्थं किमनन्तेनेत्यर्थः
 यथायुक्तम् ।

पुष्पायैषधुपयमिदमनन्तेन हेतुनेति पूर्वोक्तवचः । यन्मात्रिकि तन्मात्रिकिदं किमनन्तेनेति वचः रि धृत्ये-
 र्धः । यथा इदं पुष्पायैषधुपय यस्यादन्त्यात्किमिति तन्मात्रिकि स्यादितिदं निरर्थं वाच्यं किं धृत्ये-
 र्धः ।

[पा०] १ व—२ उ—३ द—४ यश्चि. १९ गुग्गुमिरीदृशं. २०—२. यथायुक्तं. ४ व—
 ५ व—६ यथायुक्तं. ७ व—८. यथायुक्तं.

मरीचिमिश्रैर्दधात्तन्तर्धवान्धरन्ततः ।	विमुक्तेभैकतो लभ्ये मूलमागधनं ह्ये ॥ २४ ॥
धर्मः श्रातस्तथा चान्धर्यैः कामस्तथाध्वरैः २२ ॥	यतो धर्मार्थैरामाग्यं मुक्तिर्थापि फलं दिवाः ।
तच्चक्षुषेद्दिनो भूत्वा ज्ञानध्यानसमाधिभिः ।	तेनापि किमिति त्येवमनन्तेन किमुच्यते ॥ २५ ॥
अवापुर्मुक्तिमपरे पुरुषा ध्वस्तबन्धनाः ॥ २३ ॥	किं चापि वदुनोक्तेन भवन्तो गुरवो मम ।
सम्पदधर्मैश्चाहात्म्यज्ञानसन्ततिकर्मणाम् ।	वदन्तु साधु वाग्ज्ञाधु विवेकीन्माकमत्यरुः २६

विष्णुविशीलम् ।

दृष्टमिदं यस्माद्गन्ताह्वयते । तस्मात्किमिति तं भवद्वचनं पृथा ॥ २१ ॥ मिश्रैः पूजैः । तस्मात्-
 तैरन्धैरिति वा ॥ २२ ॥ तस्य तस्यं तत्तत्त्वं । तस्यैववेदिनः माग्नात्वारवन्ताः । वेदनापानान्याद्—
 ज्ञानापानसमाधिभिरिति ॥ अथयमननिदिध्यासमैरिति यावत् । धनं बन्धनं वेपं ते ध्वस्तबन्धनाः
 ॥ २३ ॥ संपन् भोगसाधनादिमत्ता । धैर्यं स्वाधर्मं । माहात्म्यं ज्ञानार्द्रितमद्वयं । ज्ञानं तद-
 विवेकः । मन्तनिः कुलदृष्टिः । कर्मोष्वाप्रहोप्रादीनि । तेषां विमुक्तैर्मोक्षम् हरेरापानं मूलं चारणं ।
 अतो नालभ्यं । किन्तु सर्वतो लभ्यमित्यर्थः । एषवालभ्यमिति पाठे एषता एषामता तस्य लभ्यं सा-
 प्यमारापनं मूलमित्यर्थः । एतदात्म्यमिति तु पाठे एतदापानमारण्यं ज्ञानसन्ताप्यं । “इषा-
 तुरुपासूफेन वः पुष्पाप्यव त्व वा । अर्धितं स्वात्नगदिदं तेन सर्वं चराचरं” । “वयं गुलं वनं गोवं
 यो मे भवथा प्रयच्छति” इति यपनत् । अप्रयानसाप्यमारापनं मूलमित्यर्थः । यतो भवति तेनाप-
 धीपरीधम् ।

पुरुषार्थंचतुष्टयभारिमेषोदाहरणात्—मरीचिमिश्रैरित्यादिपतुर्भिः । मरीचिमिश्रैरिति । मिश्रस्य पूज्यं प्रयो-
 गान्मरीचिमुच्यैरित्यर्थः ॥ २० ॥ २३ ॥ सम्पदिति । एषतो लभ्यं परदृष्टिमात्रासुखं हरेरापानमेव सम्पद-
 दीनां मुक्तेः मूलं कारणम् ॥ २४ ॥ यत इति । यतो धर्मार्थैश्च तेनाप्यनन्तेन मिश्रित्येव विविधपुण्ये
 विष्णुविशीलम् ।

मरीचिमिश्रैरिति । मिश्रशब्दः पूज्यवचनः । युक्त्याद्दुवचनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ संपदित्यादि । तेषवां-
 दीनां सपद्रिमुक्तिश्च एषतः आरापनादेव लभ्या । हरेरापानं सपदादीनां मूलं । विमुक्तैर्भैकतो
 लभ्यमिति च पाठः ॥ २४ ॥ उक्तमर्थं निगमयति—यत इति । तेनाप्यनन्तेन हि विविधैः पुण्यैः
 किमप्यमुच्यते ॥ २५ ॥ किञ्चेति । किञ्चेत्यादिवचोऽपि सोपादम्भय । हि वापेति च पाठः ॥ २६ ॥
 एताप्रेषीपम् ।

॥ २३ ॥ अतन्नास्तुरुपाथंचतुष्टयभारिमुदाहरणात्तस्य दर्शयति—मरीचिमिश्रैरित्यादिना । मिश्र-
 शब्दः पूज्यवचनः । मरीचिमुच्यैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ तस्यैववेदिनः मन्तान्याश्च तस्य तस्यैव या-
 धार्थ्यं विदुतीति तथा ॥ २३ ॥ एषतो लभ्यं दर्शयितुमर्थेऽप्युपापानात्प्रकारात्तस्य लभ्यं मुक्तं
 हरेरापानमेव संपदेषांमाहात्म्यज्ञानसन्ततीना कारणं । विमुक्तैर्भैकतो लभ्यं । ज्ञानसन्तारि-
 र्गणां विमुक्तिर्भैकतो लभ्येति पाठे सपदादीनां हरेरापानमूलविमुक्तिर्भैकतो लभ्येति चोक्तं ॥ २४ ॥
 यथापि निगमयति—यत इति । यतो येनानन्तेन धर्मार्थैश्च व-२ भवति । तेनाप्यनन्तेन विविधैः पुण्यैः

धेनुनाञ्च किमुत्तेन न एव जगतः पतिः ।
 स पतिर्वा च विकर्ता च संहर्ता च हृदि गितः २७
 स भोक्ता भोग्यमभ्यं न एव जगदीश्वरः ।
 भवद्भिर्गन्धन्तान्यं चान्पादुक्तं तु वन्मया ॥२८॥
 पुरोहिता ऊचुः ॥
 दृशमानमृतमन्त्राभिरग्निना पाल रक्षितः ।
 भूयो न यक्ष्यमीत्यं नैव प्राणोऽन्य शुद्धिमाप् २९
 येदात्मद्रव्यनान्मोहघ्राहं न त्यक्ष्यते भवान् ।
 ततः कृत्वा पिनाप्राय तत्र गृह्याम दुर्मते ॥३०॥
 प्रहाद उवाच ॥
 कः केन हन्यते जन्तुर्जन्तुः कः केन रक्ष्यते ।
 हन्ति रक्षति चैवात्मा होमन्याधु ममान् ३१ ॥
 कर्मणा ज्ञापते सर्वं कर्मैव गतिमाधनम् ।

तस्मात्संप्रियमेव माधु कर्म ममाचरन् ॥ ३२ ॥
 श्रीपराशर उवाच ॥
 ह्यनुक्तान्तेन ते बुद्ध्या दैत्यराजपुरोहिताः ।
 कृत्वामुन्पादयामासुन्सालामालोऽन्नलालोतिष्ठा
 अतिमीमा संसागम्य पादव्यामर्शनधितिः ।
 शूलेन माधु राहृद्धा तं जघानाशु वधणि ॥३४॥
 तत्स हृदयं प्राप्य शूलं बालस्य दीप्तिमत् ।
 जगाम सगिद्धं भूर्मा नरापि जतथा गतेम् ३५ ॥
 यत्रानपायी भगवान् हृद्यान्मे हरिरीश्वरः ।
 भङ्गो भवति पत्नस्य तत्र शूलस्य का कथा ॥३६॥
 अपापं नथ पापं च पातिता दैत्यपात्रकैः ।
 तानि न जघानाशु कृत्वा नाम जगाम च ३७

विष्णुविषीकम् ।

नन्वेन विमिति भवद्भिः किमुन्पत हन्यन्वयः ॥ २५ ॥ पादव्यामैः क्षता विदीर्णा शिविष्यन्त्याः सा
 धीषीकम् ।
 ॥ २५ ॥ सोपात्मयोक्त विगतयति-विश्वेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ दृशमान इति । एवं विप-
 शन्नुत्तियुक्तं वारयं भूयो न यक्ष्यमीति मत्वा पूर्वमन्त्राभिन्वं रक्षितोऽसि । अपुद्धिमाप् स्वमिति लणो
 नैव प्राणोऽसि ॥ २९ ॥ यदिति । मोहमाहमयुद्धिहृत्तं दुःखप्रदम् ॥ ३० ॥ क इति । जगत्समाप-
 रमात्सैव आत्मानं हन्ति । माधुसमापरसालामानं रक्षति शैत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अतिभीमेति ।
 पादयोन्वायैः निशेषैः क्षता शिविष्यन्त्याः सा ॥ ३४ ॥ यदिति । सगिद्धं भद्रं सन् भूर्मा जगाम पयात्
 विष्णुविषीकम् ।
 बहूनेति । विकर्ता परिणमयिता ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ यदिति । मोहमाह अज्ञानदुःखप्रदम् ॥ ३० ॥
 वृत्ताशेषीकम् ।

किं विमर्षमुत्पद्यते नरक्षुभुचितमेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ विश्वेत्यादिना मोरान्धभोगिः ॥ २६ ॥ जग-
 त्पृष्टा । विकर्ता परिणमयिता ॥ २७ ॥ भोक्तुषु मित्वा भोग्या । एवं सण्व भोक्तवस्तुषु मित्वा
 भोग्यं ॥ २८ ॥ एवं विपशन्नुत्तियुक्तं वारयं भूयो न यक्ष्यमीति मत्वा अग्निना दृशमानान्मन्त्राभिः
 पूर्वैरभिलोऽसि । मत्वा अपुद्धिमाप् स्वमिति नैवप्राणोऽस्यित्यन्वयः ॥ २९ ॥ मोहमाहमज्ञानहृत्तुःखप्रदं ॥ ३० ॥
 जगत्समापरसालामानं रक्षति शैत्यन्वयः । माधुसमापरसालामानं रक्षति शैत्यर्थः । कृत्वा
 जगत्सर्वं परापरमिति पाठे पुराणाः परमात्मा परापरं जगद्धन्ति रक्षति शैत्यर्थः ॥ ३१ ॥ हृत्तां
 अधिपारकमजन्मभूतविशेष ॥ ३३ ॥ पादयोन्वायैः निशेषैः क्षता धुन्ता शिविष्यन्त्याः सा तथा ॥ ३४ ॥
 सगिद्धं भद्रं सन् भूर्मा जगाम पयात् । तथापि भूमावति ॥ ३५ ॥ हृदयस्य शूलमर्द्धेयुष्ये कार-
 माह—यमेति । यत्र सगिद्धमहादे ॥ ३६ ॥ दैत्यपात्रकैः शिष्यवदशिशुपुरोहितैः ॥ ३७ ॥

[पा०] १. २७ २८ ३ पा०. ' १. ग-ग. २' दुग्धेयु न ४. २ क. ग-घ. घ. ट. ड. वदव्युष. ३ न खोऽसि ४ घ-घ. वेदव्यु ५ ग. घ. ट. ड. जगत्सर्वं ५० ५१. ६ सर्वोऽसि. " ६. ग." दुग्धयोर्वि-
 दसि. ७ घ-घ. ८ ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

कृत्या दहमानांस्तान्विलोस्य स महामतिः ।
श्राद्धि कृष्णोत्पन्नन्तेति वदन्नभ्यवपद्यत ॥ ३८ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

सर्वव्यापिञ्जगद्रूप जगत्सृष्टर्जनार्दन ।
पाह्वि विप्रानिमानसाहुःसहान्मन्त्रपावकात् ३९ ॥
यथा सर्वेषु भूतेषु सर्वव्यापी जगद्गुरुः ।
विष्णुरेव तथा सर्वे जीवन्त्वेते पुरोहिताः ४० ॥
यथा सर्वगतं विष्णुं मन्यमानोऽर्जुनपाणिनम् ।
चिन्तयाम्यरिपक्षेऽपि जीवन्त्वेते पुरोहिताः ४१ ॥
ये हन्तुमागता दत्तं यैर्विपं यैर्दुःखिनः ।
यैर्दग्धजैरहं क्षुण्णो दष्टः संपन्नैरपि ॥ ४२ ॥
तेष्वहं मित्रभावेन समः पापोऽसि न कश्चित् ।

यथा तेनाद्य सत्येन जीवन्त्सुरयाजकाः ॥ ४३ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

इत्युक्त्वात्तेन ते सर्वे संस्पृष्टाश्च निरामयाः ।
समुत्सृष्टुर्दिजा भूयस्तमुच्चुःप्रश्रयान्वितम् ॥ ४४ ॥
पुरोहिता ऊचुः ॥
दीर्घायुरप्रतिहतो बलवीर्यसमन्वितः ।
पुत्रपौत्रधनैर्धर्मैर्युक्तो वत्स भवोत्तमः ॥ ४५ ॥
श्रीपराशर उवाच ॥
इत्युक्त्वा तं ततो गत्वा यथावृत्तं पुरोहिताः ।
दैत्यराजाय सकलमाचयत्युर्महामुने ॥ ४६ ॥
इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

क्रियुषीषम् ।

तथा ॥ ३४ ॥ अभ्यवपद्यत उपगतवान् ॥ ३८ ॥ पापक । पातकमिति वा पाठे कारणशब्देन तत्का-
यैमुच्यते । “गोमिःश्रीणीत मत्सरम्” इतिवत् ॥ ४१ ॥ इति श्रीविष्णुरा०श्रीविष्णुपुराणव्याख्या प्रथमांशे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीपरीषम् ।

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कृत्ययेति । अभ्यवपद्यत रक्षणार्थं तदभिसुखम् अथाववित्तर्यः ।
द्वतःपर स्पष्टमन्यत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति
श्रीश्रीपरस्वामिविरचिताया आत्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्याया प्रथमांशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विष्णुविधीषम् ।

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कृत्ययेति । अभ्यवपत्तिरनुग्रहः ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ यथेति । यथेत्यादिना अपकारिष्वपि सञ्जन उपकारमेव करोतीति दर्शयि-
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीविष्णुविरचितार्यविरचिताया श्रीविष्णुपुराणव्याख्याया
प्रथमांशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

दत्ताग्नेयीषम् ।

अभ्यवपद्यत रक्षणार्थं तदभिसुखमभावन् ॥ ३८ ॥ अपकारिष्वपि सञ्जन उपकारमेव करोतीति दर्शयि-
तुमपकारिणासपि तेषा जीवन्मेव प्रार्थयते—सर्वव्यापिभिरादिना ॥ ३९ ॥ पापक दुःख ॥ ४१ ॥
पापोऽनिष्टचिन्तकः ॥ ४३ ॥ बलं सामर्थ्यं । वीर्यं तेजः ॥ ४५ ॥ इति श्रीदत्ता०मुण्डो०श्रीविष्णु-
पुराणव्याख्यायां प्रथमांशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इत्यग्नीषम् ।

॥ २४ ॥ तत्र हृदि ॥ ३५ ॥ इति श्रीरत्नग० विरचितश्रीविष्णुपुरा० व्याख्यासारे प्रथमांशे अष्टाद-
शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[पा०] १ [वि० पा०] नपापक । [दत्ता० पा०] नपापक । २ क—उ स ट ठ तथा दिना. ३ ट—इ घ.
ट ठ भेदशब्द ४ क प द छ भविष्यति ५ क स द्विगोतना

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

कृत्वा वितथीभूतां ध्रुवा प्रह्लादस्य भगवत्तत्किदास्यं च दृष्ट्वा पुनन्वेहपार्थं हिरण्यकशिपुना शंकरमायाप्र-
योमादिकर्तृभ्यकथनम् ॥ १ ॥ तत्रप्रथमं भगवताः सुदर्शनप्रेषणम् ॥ २ ॥ समान्तरे द्वैलरावस्य पुरतः प्रह्लादेन
भगवन्माहात्म्यवर्णने कृते प्रह्लादद्वन्द्वार्थं हिरण्यकशिपुना नागपाशाबन्धनाद्युपायकथनम् ॥ ३ ॥ प्रह्लादकृता
धीविष्णुस्तुतिः ॥ ४ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

हिरण्यकशिपुः श्रुत्वा तां कृत्यां वितथीकृताम् ।

आहूय पुत्रं पप्रच्छ प्रभावस्वास्त्य कारणम् ॥१॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

प्रह्लाद सुप्रभावोऽसि किमेतत्ते विचेष्टितम् ।

एतन्मन्त्रादिजनितमुताहो सहजं तव ॥ २ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

एवं पृष्टस्तदा पित्रा प्रह्लादोऽश्रुबालकः ।

प्रणिपत्य पितुः पादाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

न मन्त्रादिकृतं तात न च नैसर्गिको मम ।

प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि ॥४॥

अन्येषां यो न पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा ।

तस्य पापागमस्तात हेत्वभावात्त विद्यते ॥ ५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः ।

तद्बीजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥६॥

सोऽहं न पापमिच्छामि न करोमि धदामि वा ।

चिन्तयन्तर्धभूतस्थमात्मन्यपि च केशवम् ॥ ७ ॥

विष्णुचीयम् ।

पापानि दुःखानि । पापागमो दुःखागमः । हेत्वभावात् परद्रोहादिनिमित्ताभावात् ॥ ५ ॥ तद्बीजं
जन्म तदेव परपीडादि बीजं कारणं यस्य जन्मनस्तत्तद्बीजं जन्म । तस्य प्रभूतं बहुलं दुःखं तस्य
धीघटीयम् ।

॥ १ ॥ प्रह्लादेति । सहजं नैसर्गिकम् ॥ २ ॥ ३ ॥ नेति । सामान्यः सगमः ॥ ४ ॥ किञ्च
अन्येषामिति । अन्येषां यः पापानि पापफलानि दुःखानि न चिन्तयति तस्य पापागमो दुःखागमो
नास्ति ॥ ५ ॥ कर्मणेति । यत्तत्परपीडाकरणमेव बीजं तस्माद्यस्य जन्म यस्यैतदशुभं पापं तस्य कर्तुः
विष्णुचीयम् ।

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नेति । समान एव सामान्यः । सर्वगतोऽप्यच्युतो भक्तस्य शुद्धे हृद्याभिर्भवति
नान्यस्वाशुद्धे ॥ ४ ॥ तां पापदुःखाभावरूपामात्मनो हृच्छुद्धिं पतुःश्लोक्याऽऽह अन्येषामिति ॥ ५ ॥
कर्माणेति । तद्बीजं जन्म सा परपीडैव बीजं यस्य तज्जन्म । तस्य पीडयितुरशुभं फलति । तद्बीज-
व्याप्रेयोपम् ।

सहजं नैसर्गिकं ॥ २ ॥ ३ ॥ यस्ययस्य हृद्यच्युवस्तिष्ठति तस्यतस्यायं प्रभावः सामान्यः । समान
एव सामान्यः ॥ ४ ॥ अच्युतस्तत्सर्वगतत्वेऽपि भक्तस्य शुद्धे हृदये सन्निधिविशेषोऽस्तीति ज्ञापयितुं
हृद्ययस्य शुद्धिप्रकारमाह—अन्येषामित्यादिना । पापानि पापफलानि दुःखानि । पापागमो दुःखागमो
नास्ति । हेत्वभावात् । परपीडादिनिमित्ताभावात् ॥ ५ ॥ तद्बीजं जन्म तत्परपीडाकरणमेव बीजं ।
तस्माज्जन्म यस्य । यस्यैतदशुभं पापं तस्य परपीडाकर्तुः प्रभूतमत्यधिकं अशुभफलं फलति । दुः-
खादिशयजनकं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सोऽहं भवदृष्टस्तामन्योऽपितोऽहं । पापमन्येषां पापं दुःखं ॥ ७ ॥

रत्नवर्धयम् ।

प्रह्लादस्त्रोतविशेषे तु पुनः कथनमुत्पद्यं । अचलैश्चावित्तस्यात्तथै भगवत्स्तुतिरुच्यते ॥ १ ॥ तत्पर-

शरीरं मानसं दुःखं देवं भूतभवं तथा ।
सर्वत्र शुभचिन्तस्य तस्य मे जायते कृतः ॥ ८ ॥
एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरन्वभिचारिणी ।
कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥ ९ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

इति श्रुत्वा स दैत्येन्द्रः प्रासादशिखरे स्थितः ।
क्रोधेनान्धकारितमुरः प्राह देवैश्चकिङ्करान् ॥ १० ॥
हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

दुरात्मा क्षिप्यतामस्मात्प्रासादाच्छतयोजनात् ।
गिरिच्छ्रेष्ठे पतत्यंसिञ्चिलाभिन्नाङ्गसंहतिः ११ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

ततस्तं चिन्तुषुः सर्वे बालं दैत्येदोन्ववाः ।
पपात सोऽप्यधः क्षिप्तो हृदयेनोद्बहन्हरिम् ॥ १२ ॥

पतमानं जगद्धात्री जगद्धातरि केशवे ।
भक्तियुक्तं दधानंमुपसङ्गम्य मेदिनी ॥ १३ ॥
ततो विलोम्य तं स्वस्वमविशीर्षास्त्रिपैञ्जरम् ।
हिरण्यकशिपुः प्राह शम्बरं भाविनां वरम् ॥ १४ ॥
हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

नास्माभिः शस्यते हन्तुमसी दुर्बुद्धिबालकः ।
मायां वेत्ति भवांस्तस्मान्माययैतं निषूदय ॥ १५ ॥
शम्बर उवाच ॥

सूदयाम्येव दैत्येन्द्र पश्य मापायलं मम ।
सहस्रमय मायानां पश्य कोटिशतं तथा ॥ १६ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

ततः सं ससृजे मायां प्रह्लादं शम्बरोऽनुरः ।
विनाशमिच्छन्तुर्बुद्धिः सर्वत्र समदर्शिनि ॥ १७ ॥

विष्णुविषीकम् ।

पत्नीडाकर्तुः फलति जनवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ शरीरं मानसमिति द्विप्रकारं आप्यारिभक्तं । देवभाषि-
दैविकं । भूतभवं आधिभौतिकं ॥ ८ ॥ क्रोधेनान्धकारितं दुर्दर्शं मुरं यस्य स तथा क्रोधेनान्धकारित-
धीधर्तायम् ।

प्रभूतमन्त्राधिकम् अष्टमफलं फलति । अतिदुःखाकलात्मतया वर्धते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवमिति ।
एवं सर्वभूतमयं हरिं श्रुत्वा सर्वेषु भूतेषु तद्भक्तिः कर्तव्या ॥ ९ ॥ इतीति । क्रोधेनान्धकारितं जा-
तान्धकारमिध दुष्प्रेक्ष्यं मुरं यस्य ॥ १० ॥ शम्बादिविषाभिकृतानां गणिमयादिभिः सन्धानं मन्म-
वति, पतने तु न विश्वित्त्वमभवतीत्याशयेन दैत्यानादिगति—दुरात्मा क्षिप्यतामिति ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ वाल्मैरुण्यार्थे हन्तुमशक्यत्वात्तद्वये भावाविनं निवृत्ते नास्माभिरिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

विष्णुविषीकम् ।

जन्नेति च पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ केति । इत्तुं न
दशात्रेवीकम् ।

शरीरं मानसमित्यनेन द्विविधमाध्यात्मिकं दुःखमुच्यते । देवभाषिदैविकं । भूतभवंमाधिभौतिकं ॥ ८ ॥
अन्धभिचारिणी भक्तिः कर्तव्या । सर्वभूतमयं सर्वभूतेषुमित्यं ॥ ९ ॥ क्रोधेनान्धकारितं जालान्ध-
कारमिव दुष्प्रेक्ष्यं मुरं यस्य स तथा ॥ १० ॥ प्रह्लादस्य मासनामां पान्ततोऽविनाशाल्पकट्ट-
लेति मया दैत्यानांशपति—दुरात्मेति । अग्निप्रासादापोदेनामिति ॥ ११ ॥ वाल्मैरुण्यार्थे हन्तुम-
शक्यत्वात्तद्वयाय भावाविनं निवृत्ते—नेति । यतो भगवन्मायां वेत्ति जगत्वं माययैतं निषूदय मायय
॥ १५ ॥ सर्वत्रमात्रं अन्युत्तानतिरिक्तं कोटीनां शतं यथा तथा पश्य ॥ १६ ॥ सर्वत्र समदर्शिनि

[पाठ] १ छन्दविज्ञान, २ प. च. तन्त्रविज्ञान, ३ प. छ. शालकाम्ना, ४ प. सन्मार्ग्य, ५ छ—३, ८, ८, ८, ८, ५ छ—छ. त. कथं, ६ छ. ग—त. ट. उ. दुर्गतकला, ७ छ. ५—३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००]

समाहितमतिर्भूत्वा शम्भोऽपि विभत्सरः ।
 मैत्रेय सोऽपि प्रह्लादः सप्सार मधुमुदनम् ॥१८॥
 श्रीपराशर उवाच ॥
 ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् ।
 आजगाम समाश्रितं ज्वालामालि सुदर्शनम् १९॥
 तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्त्राशुगामिना ।
 बालस्य रक्षता देहमेकैकं च विनाशितम् ॥२०॥
 संशोषकं तथा वायुं दैत्येन्द्रस्त्वदमग्रवीत् ।
 श्रीघ्नमेव मनादेशाहुरात्मा नीयतां क्षयम् ॥२१॥
 तथेत्युक्त्वा तु सोऽप्येनं चिद्येश पवनो लघुः ।
 श्रीतोऽतिरुक्षः शोषाय तदेहस्यातिदुःसहः २२॥
 तेनाविष्टमथात्मानं स बुध्वा दैत्यबालकः ।
 हृदयेन महात्मानं दधार धरणीधरम् ॥ २३ ॥
 हृदयस्वस्ततस्तस्य तं वायुमतिर्भीषणम् ।

परी जनार्दनः क्रुद्धः स ययौ पवनः क्षयम् ॥२४॥
 क्षीणानु सर्वमायासु पवने च क्षयं गते ।
 जगाम सोऽपि भवनं गुरोरेव महामतिः ॥२५॥
 अहन्यहन्यथाचार्यो नीतिं राज्यफलप्रदाम् ।
 ग्राहयामास तं बालं राज्ञामुद्यमसा कृताम् ॥२६॥
 गृहीतनीतिशास्त्रं तं विनीतं च यदा गुरुः ।
 मेने तदैनं तस्मिन्ने कथयामास शिक्षितम् ॥२७॥
 आचार्य उवाच ॥
 गृहीतनीतिशास्त्रेण पुत्रो दैत्यपते कृतः ।
 प्रह्लादस्तत्त्वतो वेत्ति भार्गवेण यदीरितम् ॥२८॥
 हिरण्यकशिपुस्त्वाच ॥
 मित्रेषु वर्तेत कथमरिवर्गेषु भूपतिः ।
 प्रह्लाद त्रिषु लोकेषु मध्यस्थेषु कथं चरेत् ॥२९॥

विष्णुजीवम् ।

सुरः ॥ १० ॥ शिलाभिन्ना अज्ञाना सहतिर्यस्य स तथा ॥ ११ ॥ एकैकदोभावः एकैकश्च । तेन
 धीधरीयम् ।

॥ १७ ॥ १८ ॥ वत इति । सुवर्शनं हुद्धानमयम् ॥ १९ ॥ तेनेति । अउरतेन मायासहस्र एकै-
 कश्च प्रत्येक विनाशितम् ॥ २० ॥ दृश्येषु वधोपायेषु प्रतिघातगमौ करोतीति अदृश्यधोपाय वायु
 न्ययुक्तेत्याह—सशोषकमिति ॥ २१ ॥ तथेति । लघु शीघ्र । लघुरिति पाठे वेगवान् । शीतोऽतिरु-
 क्षश्च शीतज्वरप्रायः ॥ २२ ॥ तेनेति । तेनाविष्ट व्याप्त । धरणीधर वायुमध्य शोषस्वरूपम् ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ मित्रेष्विति । त्रिषु कालेषु क्षयवृद्धितरसांश्चकालेषु ॥ २९ ॥

विष्णुचिचीयम् ।

शक्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ मित्रेष्विति । मित्रेषु सहजप्राकृतहरिमेषु । सहज मातुलेयादि । प्राकृत
 वृत्तत्रयीयम् ।

समो विष्णुस्त्रर्क्षिनि ॥ १७ ॥ चक्र सुदर्शनं । भगवत्कृतस्य सुदर्शनमित्युक्ताचारण नाम ॥ १९ ॥
 तेन सुदर्शनेन मायासहस्र एकैकाशेन प्रत्येक निपूरित विनाशित ॥ २० ॥ दृश्यधोपायप्रतिघात
 दृष्टा अदृश्यधोपाय वायु निपुङ्ग इत्याह—सशोषकमित्यादिना ॥ २१ ॥ लघु शीघ्र । लघुरिति-
 पाठे वेगवान् । शीतोऽतिरुक्षः शीतज्वररूपः ॥ २२ ॥ धरणीधर शोषान्तर्गत वायु । वलुमक्षक
 सहस्रर्षण ॥ २३ ॥ मित्रेषु सहजप्राकृतहरिमेषु त्रिविधेषु । स्वमेवारिवर्गेषु त्रिविधेषु । त्रिषु कालेषु
 राक्षा क्षयवृद्धिसाम्यकालेषु । मध्यस्थवर्गेषु त्रिविधः । स्वस्य शत्रोश्च भूम्यन्तरः । क्षयवृद्धिवा-
 रणाभीषम् ।

पीडनं वीजं जन्मं फलति निष्पादयति । तस्य जन्मनः अष्टुभ प्रसूत प्रसवः ॥ ६ ॥ सुप्तु दर्शनं सु-

[पा०] १ प थ ङ ड ढ मेकैकत्वेन सूचित । क ग ह छ मेकैक च निपूरित । प मेकैक केन सूचित
 २ [धीध० पा०] लघु ३ य शिष्ट महाभाल ४ व—स ड ढ शोषण ५ क सक्षय गते ६ थ ग ७—उ कालेषु

कथं मन्त्रिष्वमात्येषु वारोष्वाभ्यन्तरेषु च ।
 चारेषु पारिवर्गेषु शङ्कितेष्वितरेषु च ॥ ३० ॥
 कृत्याकृत्यविधानञ्च दुर्गादविकसायनम् ।
 प्रह्लाद कथ्यतां सम्यक्तया कण्टकशोधनम् ३१ ॥
 एतन्धान्यस्य सकलमधीतं भवता यथा ।

तथा मे कथ्यतां ज्ञातुं तवंचामि मनोगतम् ३२ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

प्रणिपत्य पितुः पादां तदा प्रभयभूषणः ।
 प्रह्लादः प्राह दैत्येन्द्रं कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥ ३३ ॥

चिसुवीचम् ।

एकैकश्चैन । इत्थं भावे कृतीकां ॥ २० ॥ लघुवैगलान ॥ २२ ॥ कण्टकशोधनं क्षमुसंहरण ॥ ३१ ॥
 श्रीवतीचम् ।

कथमिति । मन्त्रिषु बुद्धिसहायेषु । अमात्येषु कार्यसहायेषु । तदुक्तम् “मन्त्री बुद्धिसहायः स्यादमात्यः
 कार्यसाहायकः” इति । वारोषु शुल्कापिहितेषु । आभ्यन्तरेषु अन्तःपुरमहानसागपिहितेषु दूतेषु वा ।
 चारेषु गृध्रचारेषु चारेषु वा । शङ्कितेषु जित्वा बलादासीकृतेषु भूषेषु । इतरेष्वशङ्कितेषु वा ॥ ३० ॥
 कृत्याकृत्यविधानमिति । सन्धिविग्रहयानादिषु कुत्र किं कृत्यं कुत्र किमकृत्यम् एवं प्रकारः । यथा
 कृत्याः भेषाः तेषामकृत्यविधानम् अभेदात्मकरणं । दुर्गां पार्वतीदक्ष्यादि । आटविका महारण्यनिवासिनः
 पुलिन्दस्तेच्छादयः तेषां साधनं यज्ञीकरणम् । कण्टकाशोषः गृध्रप्रभो वा तेषां शोधनं निरसनम्
 ॥ ३१ ॥ एतदिति । अन्यस्य सामभेदादि ॥ ३२ ॥ प्रणिपत्येति । प्रभय एव भूषणं यन्म सः ॥ ३३ ॥

विष्णुविनीचम् ।

स्वभूम्यनन्तरान् शत्रोरनन्तरम् । कृत्रिम दानमानवशीकृतं । अरिभ त्रिविधः । सहजो दायादः ।
 प्राकृतो भूम्यनन्तरादिः । कृत्रिमः कृत्वापकारः । मध्यस्थाश्च त्रिविधाः । त्रिषु लोकेषु मित्रादिषु त्रिषु
 जनेषु । कालेति पाठे क्षयवृद्धिस्थानकालेषु । कथं तर्तव्यं कृतयो हि परंपरादानानुपवेगनाभ्यास्यपूर्ण-
 त्वमियत्त्वसहिष्णुत्वरूपाः सप्त । यथोच्यम् “इन्द्रम्वारिभ्य वारोभ्य यमस्य वरणास्य च । पन्द्रस्य च
 पृथिव्याश्च नृपः सप्तशुणो भवेत्” इति ॥ २९ ॥ कथमिति । “मन्त्री बुद्धिसहायः स्यादमात्यः वार्य-
 साहायकः । दुर्गाभ्यधो धनाभ्यधः सेनाभ्यधश्च भूषतेः । सूतः पुरोधा दीपतः सन्निवे मणिगो मताः” ।
 दुर्गाभ्यधो धनाभ्यधः । ‘सूतः पुरोधा’ इति च पाठः । यावदाजमात्याः शुल्काभ्यधायः । आभ्यन्तरीः
 अन्तःपुरमहानसागपिहितः । शङ्कितः जित्वात्सभूतः । सापराया वा । इतरे स्वामिहितैरिणः । परम-
 र्थनाममपरीश्रानु शुद्धा वा ॥ ३० ॥ कृत्याकृत्येति । कृत्याः भेषाः । तेषामकृत्याभ्यधेदात्म वि-
 धानम् । “अलक्ष्यदेवतो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः । ब्रुद्धश्च षोडशोऽङ्गमात्तथा भीतश्च भीषितः”
 इति भेषाः । जलप्रासारमग्निविदनात्मकं पञ्चधा दुर्गम् । आटविकाः यन्वा स्तेच्छाणाः सतापनाम् ।
 कण्टकाशोषः शुद्धशुभ्रं तस्य शोधनम् गतापतं ॥ ३१ ॥ एतदिति । अन्यस्यैति भौतानसौत गत
 दायादेष्वचम् ।

श्रीनद्वन्धः स्वस्य शत्रोर्वा विषमस्य निगूह मात्यवर्तायेति ॥ २९ ॥ मन्त्रिषु बुद्धिसहायेषु । अमात्येषु
 कार्यसहायेषु । “मन्त्री बुद्धिसहायः स्यादमात्यः कार्यसाहायकः” इति वचनात् । वारोषु शुल्कापिहितेषु ।
 आभ्यन्तरेषु अन्तःपुरमहानसागपिहितेषु । चारेषु गृध्रचारेषु । शङ्कितेषु जित्वा बलादासीकृतेषु भूषेषु ।
 इतरेषु अशङ्कितेषु ॥ ३० ॥ कृत्याकृत्यविधानं सन्धिविग्रहयानादिषु कुत्र किं कृत्यं कुत्र किमकृत्यमित्ये-
 व प्रकारः । दुर्गादविकसायनं दुर्गां जलप्रासारमग्निविदनात्मकानि पञ्चविधानि । आटविकाः
 महारण्यनिवासिनः निपादपुलिन्दाणाः तेषां साधनं यज्ञीकरणम् । कण्टकाशोषः । शुद्धशुभ्रं ।
 ‘तां शोधनं निरसनम् ॥ ३१ ॥ अन्यस्य सामभेदादि ॥ ३२ ॥ प्रभय एव भूषणं यन्म सः ॥ ३३ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

ममोपदिष्टं सकलं शुरुणा नात्र संशयः ।
गृहीतन्तु मया किन्तु न मदेतन्मतं मम ॥ ३४ ॥
साम चोपप्रदानं च भेददण्डा तथापरि ।
उपायाः कथिताः सर्वे मित्रादीनां च साधने ३५
तानेवाहं न पश्यामि मित्रादींस्तान् मा क्रुधः ।
साध्याभावे महाबाहो साधनैः किं प्रयोजनम् ३६

सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥ ३७ ॥
त्वय्यस्ति भगवान्विष्णुर्मयि चान्यत्र चास्ति सः ।
वतस्ततोऽयं मित्रं मे शशुभेति पृथक्कुतः ॥ ३८ ॥
तदेभिरलमस्यर्थं दुष्टारम्भोक्तिपितरैः ।
अविद्यान्तर्गतैर्यज्ञः कर्तव्यस्तात शोभने ॥ ३९ ॥

विष्णुमीयम् ।

प्रथमो दिनयो भूषणं यस्य स तथा प्रथमभूषणः ॥ ३३ ॥ दुष्टाभ्र ते आरंभाभ्येति दुष्टारंभास्तद्विषया
धीधरीयम् ।

॥ ३४ ॥ सामेति । पुरित्तम्य स्तुत्यादिभिः सान्तरनं साम । भूमिधनधान्यादिप्रदानमुपमदानम् ।
ऐकमत्वेन स्थितानां भगजननादिना पृथकरणं भेदः । अर्थापहारादिदण्ड इत्येते उपायाः ॥ ३५ ॥ तानिति
मा क्रुधः क्रोधं मा कार्षीः ॥ ३६ ॥ सर्वेति । सर्वभूतात्मके सर्वेषां भूतानामात्मनि । परमात्मनि सर्वजीव-
नियन्तरि ॥ ३७ ॥ तदेवाह—त्वय्यस्तीति । पृथग्भेदः कुतः ॥ ३८ ॥ तदिति । दुष्टाः रागद्वेषादि-
पूर्वका ये आरम्भा उच्यन्ते । तेषूक्तिपितरैर्नैतिगार्ह्यैरलम् । दुष्टारम्भेति पाठे दृष्टा ऐहिकभोगार्थाः ।

विष्णुविशीयम् ।

प्रत्यादिपम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ममोपदिष्टमिति । न सदेतन् शशुभिमित्रादिभेदविषयत्वात् ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सर्वभूतात्मक इति । सर्वभूतात्मके सर्वजीवधारीरूपे । जगन्मये व्यक्तान्यक्तप्रपञ्च-
रूपे । परमात्मनि आत्मान्तररहिते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तदिति ॥ दुष्टारम्भाः रागद्वेषयोरीणाः तेषामु-
क्तिपितरैः अर्थगार्ह्यैः । अविद्यान्तर्गतैः विद्याभान्तर्गतानि विद्यास्थानानि तदितरैः । शोभने पर-
दत्तापेयीयम् ।

॥ ३३ ॥ एतदुक्तानसोक्त न सम् । शशुभिमित्रादिभेदविषयत्वेन रागद्वेषजनकत्वात् ॥ ३४ ॥ नतदि-
स्तुक्तमेवोपपादयति—सामेत्यादिना । साम पुषित्तम्य सान्त्वनं । उपप्रदानं भूमिधनादीनां समयेन
दानं । भेदः ऐकमत्वेन स्थितानां सुद्धिभेदजननादिना पृथकरणं । अर्थापहारादिदण्डः ॥ ३५ ॥ मा
क्रुधः सामान्युपायानां असत्त्वोक्ता क्रोधं मात्रार्षीः । मित्रादिसाप्याभावे तदुपायानां वैषम्यमित्याह—
साध्याभावाइति ॥ ३६ ॥ जगन्मये जगत्कारणभूते । “मयदुप्रधाने सारूप्ये कार्यकारणयोरपि” इत्य-
भिधानात् । जगन्नाथे गोविन्दे सर्वभूतात्मके सर्वभूतान्तर्गामिणि सति मित्रामित्रकथा कुतः । भगवद्-
धीनत्वेन सर्वस्यापि मित्रत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥ तदेवाह—त्वय्यस्तीति । पृथक् भेदः कुतः ॥ ३८ ॥
दुष्टाः रागद्वेषादिपूर्वकाः ये आरंभा उच्यन्ते तेषामुक्तिपितरैर्नैतिगार्ह्यैरलम् । दुष्टारंभ इति पाठे दुष्टा-
रंभो रागद्वेषयोरीणो इत्यर्थः । अविद्यान्तर्गतैर्बिभर्त्सितैः । शोभने निष्कामे कर्मण्यात्वविद्यायां च
सर्वार्थीयम् ।

दर्शनं शुद्धज्ञानमयं ॥ ३९ ॥ साक्षां राज्यफलप्रदमित्यन्तरः ॥ ३६ ॥ पूर्वोक्तद्वयमुपसंहरति—तस्या-

विद्याबुद्धिरविद्यायामज्ञानात्तात जायते । | आयासायापरं कर्म विद्याज्या शिल्पनैपुणम् ४१
 बालोऽपि किं न खद्योतमसुरेश्वर मन्यते ॥ ४० ॥ | तदेतदवर्गम्याहमसारं सौरमुत्तमम् ।
 तत्कर्म यन्न वन्द्याय सा विद्या या विमुक्तये । | निवामय महाभाग त्रैणिपत्य प्रवीमि ते ॥ ४२ ॥

विष्णुचर्याम् ।

उक्तयः दुष्टारभोक्तयः । तासां विद्याराः प्रपञ्चासैरलं ॥ ३९ ॥ अविद्यायां विद्याबुद्धिरज्ञानाज्जायते ।
 राद्योत्तममिं क्रिन्नमन्यते बालः ॥ ४० ॥ अपरं कर्म आयासाय । व्यर्थमित्यर्थः । शिल्पेषु नैपुणं शिल्प-
 नैपुणं ॥ ४१ ॥ तदेतदसारमवगम्य साध्यं प्रयोजनं यत् प्रवीमि तन्निवामयेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

श्रीधरीयम् ।

शोभने निष्कामे कर्मणि आत्मविद्यायाञ्च ॥ ३९ ॥ ननु “जज्ञानि वेदाश्चत्वारो भीमांसा न्यायवि-
 हारः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या खेताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थसा-
 स्त्रचतुर्धास्तु विद्या अष्टादशैव तु” इति स्मृतेः । दण्डनीत्यादिकमपि विद्येति अत्र कथम् अविद्यान्त-
 र्गतैरित्युच्यते तत्राह—विद्याबुद्धिरिति । बालः राद्योत्तममिं किं न मन्यते अपि तु मन्यत एवेत्यर्थः
 तद्वत् ॥ ४० ॥ शोभने यज्ञः कर्तव्य इति यदुक्तं तदेव शोभनं धर्मादिकमाह—तत्कर्मिति । अपर-
 मर्थज्ञानार्थं कर्म आयासाय श्रमार्थमेव । अन्या विद्या अर्थशास्त्रादिः । शिल्पनैपुणम् ऐन्द्रजाति-
 कादि शिल्पविद्या च । कौशलमात्रमेष तुच्छत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ तदिति । तदेतद्राज्यादिसाप्यमसारं

विष्णुचर्याम् ।

ममङ्गलात्मविद्याविषये शास्त्रे ॥ ३९ ॥ नन्वर्थशास्त्रादे राज्याद्युपायसाप्यमसारमविद्याज्ञानत्वं तत्राह
 —विद्येति । अर्थशास्त्रादिजन्यविद्यास्तु अत्याक्षिरफलसाधनत्वादित्याह—नर्ताति भावः ॥ ४० ॥
 का तदि विद्या तत्राह—तत्कर्मिति । या विमुक्तये सा विद्या । अर्थशास्त्रादिविद्या शिल्पनैपुणम् । यत्र
 वन्द्याय अपि तु विद्याङ्गत्वेन मोक्षाय । अपरं कर्म प्रवृत्तिकर्म तत्कर्म ॥ ४१ ॥ कर्मनिरूपणं प्राप्तद्विषम्,
 राज्याविरुद्धफलार्थिनापि तत्साधने धर्मं यतितव्यं न नीतिशास्त्रादापित्वाह—तदेतदित्यादिभिः । तदे-

व्याधेयीयम् ।

॥ ३९ ॥ ननु “जज्ञानि वेदाश्चत्वारो भीमांसा न्यायविहारः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या खेताश्चतु-
 र्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थस्तु विद्याश्चाष्टादशैव तु” इति स्मृते रथ-
 शास्त्ररूपदण्डनीतिरपि विद्येति कथमविद्यान्तर्गतैरित्युच्यत इत्यत आह—विद्याबुद्धिरिति । अन्या-
 क्षिरफलसाधनत्वेन मुख्यविद्यात्वाभावेनाज्ञानाभीतिदाश्रे मुख्यविद्याबुद्धिरिति । तत्रदण्डान्तमाह—
 बाल इति । बालः राद्योत्तममिं किं न मन्यते । अपि तु मन्यत एव तद्वदित्यर्थः । स्मृतौ विद्यात्वोक्ति-
 रमुख्यविद्यात्वाभिप्रायेण ॥ ४० ॥ शोभने यज्ञः कर्तव्य इत्युक्तं तदेवाह—तत्कर्मिति । यद्वन्द्याय
 नमवति वन्द्यकं नमवति तदेव कर्म । तत्र भगवत्प्रीतिर्वाप्युक्तमेव । या विमुक्तये संसारान्मुक्तिव्ये
 हेतुयुक्ता सैव मुख्या विद्या । साय भगवत्प्रीतिर्वाप्युक्तमेव । “तत्कर्मं हृत्विशेषं यत्ता विद्या तन्मति-
 र्यया इति भागवद्विषयेः । अपरं अर्थज्ञानार्थं कर्म आयासाय श्रमार्थमेव । अन्या विद्या अर्थशा-
 स्त्रादिरस्या शिल्पनैपुणं जिन्यविद्या च कौशलमात्रमापचमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ तदेतद्राज्यादिसाप्यमसारं

<p>न चिन्तयति को राज्यं को धनं नामिवाञ्छति । तथाऽपि भाव्यमेवैतदुभयं प्राप्यते नरैः ॥ ४३ ॥ सर्व एव महाभाग महत्त्वं प्रति सोद्यमाः । तथाऽपि पुंसां भाग्यानि नोद्यमा भूतिहेतवः ४४ जडानामविवेकानामभ्रूराणामपि प्रभो । भाग्यभोज्यानि राज्यानि सन्त्यनीतिप्रतामपि ॥ तस्माद्यतेत पुण्येषु य इच्छेन्महती श्रियम् ।</p>	<p>यतितव्यं समत्वे च निर्वाणमपि चेच्छता ॥४६॥ देवा मनुष्याः पशवः पक्षिद्वेषसरीसृपाः । रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥४७॥ एतद्विज्ञानता सर्वं जगत्स्थावरज्जगत् । द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यतोऽयं विश्वरूपवृक्ष् ॥४८॥ एवं ज्ञाते स भगवाननादिः परमेश्वरः । प्रसीदत्वच्युतसन्निभसत्त्वे हेतुसंक्षयः ॥ ४९ ॥</p>
--	---

विष्णुकीयम् ।

भाग्य भवनयोग्य ॥ ४३ ॥ तथाऽपि भाग्यानि विभूतिहेतवो नोद्यमाः ॥ ४४ ॥ जडानामउत्साना
 श्रीधरीयम् ।

बुच्छ ज्ञात्वा उत्तम साध्य यत्पर्येण ऋषीनि तन्निशामयेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ किञ्च राज्यादेः श्रेष्ठ-
 फलत्वेऽपि तदर्थं पुण्ये यत्रः कार्यः न केवल दृष्टार्थोद्यममात्रे तस्य व्यवचारादित्याह—नेत्यादिविभिः ।
 नेति । भाव्य प्राप्तनपुण्यवशाद्भूतव्यम् । एतदुभय राज्य धन च प्राप्यते ॥ ४३ ॥ सर्व
 एवेति । महत्त्वं राज्यधनादिविभूतिं प्रति । भाग्यन्वयेव भूतिहेतवः राज्यादिश्रियो हेतवः न तूद्यमाः
 ॥ ४४ ॥ तैर्विनाऽपि राज्यादेर्दृश्यमानत्वादित्याह—जडानामिति । जडानामनुग्रमानाम् । जदिवेकाना-
 नाम् इडानिद्विवेकसून्यानाश्च राज्यादयः सन्ति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ समत्वदृष्टा निर्वाणमाह—देवा
 विष्णुचिन्तीयम् ।

तदिति । तदेतन्नीतिशास्त्रादिजन्यज्ञानादि । निशामय शृणु ॥ ४२ ॥ नेति । भाव्य प्राकर्मतो भावि ।
 उभय राज्य धन च ॥ ४३ ॥ सर्व एवेति । महत्त्वमैश्वर्यम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तस्मादिति । समत्वे
 भगवदात्मकत्वेन सर्वेषु समत्वबुद्धौ ॥ ४६ ॥ देवा इति । भिन्नमिव ततः पृथग्भूतमिव । अनन्त
 एव तत्तद्रूपेण स्थित इति ज्ञापनमेव सम्पक् "मेह नानास्ति किञ्चन, न तदस्ति पिता" इति च ॥४७॥
 एतदिति । आत्मवत्, अन्वयार्थमिणा परमात्मना युक्तम् । मनुबन्तमेतत् । अत्र हेतुः यवोऽयं विश्वरूप
 दृष्टारोपीयम् ।

बुच्छमेवावगम्य ज्ञात्वा उत्तम यत्साध्य ऋषीनि तन्निशामयेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ राज्यादिकलार्थमपि पुण्ये
 यत्रः कार्यः ननुदृष्टार्थोद्यममात्रं व्यवचारादित्याह—नचिन्तयतीत्यादिना । भाग्य प्राप्तनपुण्यव-
 शाद्भूतव्यमेव तदुभय राज्य धनच प्राप्यते ॥ ४३ ॥ महत्त्वमैश्वर्यं प्रति भाग्यानि पूर्वोक्तिपुण्य-
 न्वेव भूतेरैश्वर्यस्य हेतवो ननुत्यागा इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ उद्यमानावेऽपि सपदो दृश्यमानत्वादित्याह—
 जडानामिति । जडानामनुग्रमाना सदसद्विवेकसून्याना भाग्येनेवोपभोग्यानि राज्यानि सन्ति ॥ ४५ ॥
 पूर्वोक्तमुभयमुपरादरति—तस्यादिति ॥ ४६ ॥ समबुद्धिमेवाह—देवा इति । अनन्तस्य विष्णोस्त-
 काशाद्भिन्नमेवदेवादिकरूपमवस्थित । ननु तत्पर्यम् । तथाच सर्वविषयविधानत्वबुद्धिवेव समत्वबुद्धिरि-
 त्युक्तं भवति ॥ ४७ ॥ तदेव स्पष्टयति—एतदिति । आत्मवत्सर्वत्र द्रष्टव्य । आत्मवत्सर्वत्र तैरी
 कार्येत्यर्थः । एत हेतुमाह—यतइति । अयं विष्णुर्विश्वरूपवृक्ष् विश्वेषु सर्वेषु रूप यत् इति विश्व-
 रूपवृक्ष् । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ समबुद्धेर्विष्णुप्रसादाद्वारा मोक्षहेतुत्वात्—एवमिति ॥ ४९ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु कोपेन समुत्थाय वरासनात् ।
हिरण्यकशिपुः पुत्रं पदा बध्नसत्ताडयत् ॥ ५० ॥
उवाच च य कोपेन सामर्थ्यः प्रज्वलन्निव ।
निष्पिप्य पाणिना पाणिं हन्तुकामो जगद्यथा ५१ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

हे विप्रचित्ते हे राहो हे बलैव महार्णवे ।
नागपार्श्वैर्द्वन्द्वो धिष्यतां मा त्रिलम्ब्यताम् ५२ ॥
अन्यथा सकला लोकास्तथा दैतैश्चदानवाः ।
अनुयास्यन्ति मूढस्य मतमस्य दुरात्मनः ॥ ५३ ॥
बहुभ्यो वारितोऽस्माभिर्गन्धं पापस्तथाप्यरेः ।
स्तुतिं करोति दुष्टानां वैध एवोपकारकः ॥ ५४ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

ततस्ते सत्परा दैत्या बद्धा तं नागबन्धनं ।
भर्तुराज्ञां पुरस्कृत्य चिधिषुः ससिर्लार्णवे ॥ ५५ ॥

ततश्चाल चलता प्रहादेन महार्णवः ।
उदेलोऽभूत्परं ध्रोममुपेत्य च ममन्ततः ॥ ५६ ॥
भूलोकमरिजलं दृष्ट्वा ज्ञान्यमानं महाम्भसा ।
हिरण्यकशिपुं दैत्यानिद्रमाह महामते ॥ ५७ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

दैतेयाः सरुलः शैलैरत्रैव वरणात्म्ये ।
निश्छिद्रैः सर्वैश्चैवतामेव दुर्मतिः ॥ ५८ ॥
नाभिर्दहति नैरायं शरैश्छिद्यो न चोरगः ।
धर्मं नीतो न चातेन न विषेण न कृत्यथा ॥ ५९ ॥
न सायामिर्न चैवोचात्पातितो न च दिग्गर्जः ।
बालोऽतिदुष्टचिचोऽयं नानेनार्थोऽग्नि जीवता ॥
तदेव तोषेमध्ये तु संभाषान्तो महीपरेः ।
तिष्ठत्यब्दसहस्रान्तं प्राणान्हास्यति दुर्मतिः ६१ ॥
ततो दैत्या टानवाश्च परित्तलं महोदधौ ।
आक्रम्य चपनं चक्रुर्वोजनानि सहस्रशः ॥ ६२ ॥

श्रीपरीयत् ।

इति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उवाचेति । सामर्थ्यं असहमानः ॥ ५१ ॥ अथ तावत्सर्वै-
पायैर्न हन्तु शक्यते । उपेक्षितश्चेत्सखल विष्णुभक्त्या नाशयेत् । अतो नागपार्श्वैर्द्वन्द्वो नमुद्रे धिष्या
पर्वतैरात्रमणीयः । ततः कालेन मरिष्यतीत्यागयेनाह—हे विप्रचित्ते इति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ बहुभ्य
इति । दोषगान्तिहेतुत्वात् पक्षो दुष्टानामुपकारक इत्य । यदा दुष्टाना पक्षे अयमुपकारक इत्य भवति ।
अतो हन्तव्यः । दुष्टाना वय एवोपकारक इति पाठे दोषगान्तिहेतुत्वात् पक्षो दुष्टानामुपकारक एव
॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ दैतेया इति । वरणात्म्ये नमुद्रे । निश्छिद्रैर्निगन्तरे । सर्वैर्जीवताम

विष्णुचित्तीयत् ।

श्रुमिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ क्त इति । ससिर्लार्णवेऽर्णवमणिने
वशात्तयोपयत् ।

सामर्थ्यः असहमानः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ दैतेर्बिलोः स्तुतिं करोति । दुष्टाना वद इत्य उपकार-
कः ॥ ५४ ॥ वरणात्म्ये नमुद्रे । निश्छिद्रैः निरन्तरे । सर्वैः पीयता उपमुपरि निर्भिर्नागव्यया ।
शैलपर्वतयोः स्थूलमृन्मभेदेन भेदो बोद्धव्यः ॥ ५८ ॥ सात्तिर्दहति । एवमितिदोषः ॥ ५९ ॥ आदि-
रत्तयोपयत् ।

इति । य इच्छेदिति सम्भावनाभावात् ॥ ४६ ॥ श्रेयाना मश्रय भाव्यन्तिको नागः ॥ ५५ ॥ हे वद्रे
मुमहार्णवे अतिगम्भीरसमुद्रभागे । हे वलैवमहार्णवे इति पाठे एतावतावतावतावद्रेऽर्णवस्य वा सर्वोपयत्

[पा०] १ ग. तावत्कोपेन २ ठ ३ ग. तावत्कोपे । [उप० पा०] वरणात्म्ये ३ ग.—प व उ टा वरा
४ म म इ पी । [इता० पा०] दैते ५ [श्रीप० पा०] एव एवोपकारक ६ म सर्वे ७ प व उ म—इ
तर्ण । ८ स इ—उ म परेते ९ उ महोदधौ १० प व उ—उ लीवपापव तया । म र व उ ले
वत्तयोपे वया १० व उ वदितयो

स चितः पर्वतैरन्तः समुद्रस्य महामतिः ।
 तुष्टावाहिकवेलायामेकाग्रमतिरच्युतम् ॥ ६३ ॥
 प्रह्लाद उवाच ॥
 नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते पुरुषोत्तम ।
 नमस्ते सर्वलोकैकात्मनमस्ते तिमिचक्रिणे ॥ ६४ ॥
 [नमस्ते वासुदेवाय नमस्ते करुणाकर ॥
 नमस्ते विश्वरूपाय नमस्ते सर्वमूर्तये ॥]
 नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
 जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ६५ ॥

ब्रह्मत्वे सृजते विश्वं स्थितौ पालयते पुनः ।
 रुद्ररूपाय कल्पान्ते नमस्तुभ्यं त्रिमूर्तये ॥ ६६ ॥
 देवा यैश्चासुराः सिद्धा नागा गन्धर्वकिन्नराः ।
 पिशाचा राक्षसाश्चैव भजुष्याः पशवस्तथा ॥ ६७ ॥
 पक्षिणस्त्रावराश्चैव पिपीलिकसरीसृपाः ।
 भूम्यापोभिर्नभो वायुः शब्दः स्पर्शस्तथा रसः ६८
 रूपं गन्धो मनो बुद्धिरात्मा कालस्तथा गुणाः ।
 एतेषां परमार्थश्च सर्वमेतत्प्रमच्युत ॥ ६९ ॥

विष्णुस्तीर्थम् ।

॥ ४५ ॥ अमर्षोनाम परासुशयमानान् कोपनिमित्ताज्जायमानः क्रोध एव ॥ ५१ ॥ आह्निकवेलाया
 मध्यन्दिनकृत्यसमये ॥ ६३ ॥ परमार्थः परमगोत्रं । अथवा एतेषां त्वमेव परमार्थः । अवाधित-
 श्रीपरीयम् ।

उपसृष्टिं विद्वितीराक्रम्यताम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ स इति । आह्निकवेलायां
 अहरहः कर्तव्यभजनादिसमये ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ नम इति । ब्रह्मण्याना देवाय ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 विश्वरूपत्वेन स्तौति—देवा इत्यादिसमभिः । देवा इत्यादीनां सर्वं त्वमेवेति कृतीयेनान्वयः । यक्षाश्चा-
 सुराश्च ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ रूपमिति । आत्माऽहङ्कारः । गुणाः सत्त्वादयः । एतेषां परमार्थश्च त्व का-
 विष्णुस्तीर्थम् ।

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ स इति । आह्निकवेलायाम् अहि-
 क्रियमाणाराधनवेलायाम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ नम इति । ब्रह्मण्यदेवाय तपोदेवादिहिताय देवाय ॥ ६५ ॥
 ब्रह्मत्व इति । स्थितौ स्वरूपेणावस्थितौ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ रूपमिति । आत्मा अहङ्कारः । ए-
 दत्तापैथीयम् ।

कवेलायाः अहरहः कर्तव्यपूजावेलाया ॥ ६३ ॥ सर्वलोकैकात्म्यं सर्वलोकान्तर्धामिन् ॥ ६४ ॥ ब्र-
 ह्मणः प्रियाः ब्रह्मण्याः । तैर्देवाय स्तुत्याय ब्रह्मण्यदेवाय ॥ ६५ ॥ ब्रह्मत्वे सर्वं सृजते सत्त्वे । स्थितौ
 विष्णुस्वरूपेणावस्थितौ पालयते रक्षणाय । कल्पान्ते प्रकृते रुद्ररूपाय । एव त्रिमूर्तये तुभ्यं नमोनम
 इत्यन्वयः । ब्रह्मत्व रुद्ररूपत्व ब्रह्मरुद्रान्तर्गतवप्राप्तकभगवद्गुणपेक्षया । “ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ शिव-
 रपी शिवेस्त्वितः” इतिवचनात् ॥ ६६ ॥ यक्षाश्चासुराश्च यक्षासुराः ॥ ६७ ॥ अहङ्कारस्य सत्कार्यभू-
 वादिग्रहणेन गृहीतत्वादातोति महत्त्व विषयित । गुणाः सत्त्वादयः । एतेषां देवादीनां परमार्थः
 रत्नार्थीयम् ।

॥ ५२ ॥ उद्वेले उद्वितीरः ॥ ५६ ॥ आह्निकवेलायां दिननिर्धर्तकृत्यसमये आवश्यकत्वात् । नात्म-
 ब्रह्मार्थं मुद्रयेति भावः ॥ ६३ ॥ ब्रह्मण्याना देवाय त्रेष्टाय । गावश्च हविराश्रयाः जाहाणाश्च मन्त्राश्रया-
 स्तेषां हितायोपकर्तॆ ॥ ६५ ॥ विश्वरूपत्वेन स्तौति—देवा इत्यादीनां । सर्वमेतत्त्वमेवेति कृतीयेनान्वयः ।
 यक्षाश्चासुराश्च ये । यक्षा इति सविसर्गपाठे देवा मेषाः । “देवो मेषे सुरे राशि स्यात्प्रमुसकमिन्द्रिय”

[पा०] १ ट ङायात्मनमस्ते २ रा ङ ब्रह्मचक्रिणे । स दिव्यचक्रिणे ३ अर्धलोके (ग) पुलके नाममधिक
 रयते ४ य—उ सर्वं ५ [रत्न० पा०] यक्षा पूरा ६ रा सवयव

विद्यादिव्ये भवान्सत्यभगल्यं त्वं विधामृते । त्वां यो गिनश्चिन्तयन्ति त्वां ये जन्ति च याञ्जकाः ।
 प्रवृत्तं च निवृत्तं च कर्म वेदोदितं भवान् ॥ ७० ॥ ह्यव्यक्तव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृद् ॥ ७१ ॥
 समस्तकर्मभोक्ता च कर्मोपहरणानि च । रूपं महते स्थितमत्र विश्वं
 त्वमेव विष्णोः सर्वाणि सर्वकर्मफलं च यत् ॥ ७१ ॥ तत्रैव सूक्ष्मं जगद्वेत्दीप्त ।
 मध्यम्यत्र तथाऽन्येषु भूतेषु भुवनेषु च । रूपाणि सर्वाणि च भूतभेदा-
 तैरेव व्याप्तिरर्थर्यमुणसंस्मृचिकी प्रभो ॥ ७२ ॥ स्तेष्वन्तरात्मारयमजीर सूक्ष्मम् ॥ ७४ ॥

विष्णुलीलम् ।

स्वत्वं ॥ ६९ ॥ कस्य कर्म प्रवृत्त । तद्विपरीतं निवृत्तं ॥ ७० ॥ ऐश्वर्यमेव गुणः तस्य संसृष्टिर्वापि
 व्याप्तिः ॥ ७१ ॥ अत्र अस्मिन्महति रूपे प्रधानारणे विश्वं स्थितं । तत्रैव पारणाद्रिभं भवति । सूक्ष्मं
 जगत्तन्मात्रात्मकं । तन्महाव्युत्पन्नं वे रूपं । सूक्ष्माणि च तन्मात्ररूपाणि ते रूपाणि । भूतभेदाः भूत-
 विदोपाः पृथिव्यादयस्तेऽपि ते रूपाणि । तेषु च यत्सूक्ष्मन्तरात्वं च त्नु तत्रपि ते रूपं ॥ ७४ ॥
 श्रीधरीपम् ।

रणम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ गयीति । ऐश्वर्यं सामर्थ्यातिशयं । गुणोऽत्र सत्यसङ्कल्पादीन्संस्मृत्यवर्त-
 लैर्भयैर्गुणससृष्टिर्वा तवैव सच्चिद्रूपम् व्यापिः ॥ ७२ ॥ अत्र एव त्रामिति । त्वामेव यो गिनश्चिन्तयन्ति ।
 त्वामेव याजन्वा यजन्ति । त्विरूपस्वरूपधृत्वमेव पञ्चभुक् । देवस्वरूपधृत्वमेव हृदयभुक् ॥ ७३ ॥
 उच्य प्रापन्निधं रूपम् अपरमर्षदं शुद्धस्वरूपमाह—रूपमित्यादिनाभ्याम् । रूपमिति । विश्व विश्वरूपं
 विष्णुविशीलम् ।

तेषां परमार्थः एतेषां सत्यन्वयविनाशिजीवात्मा । एतदृश्यं जगत् स्वम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥
 मयीति । ऐश्वर्यगुणससृष्टिर्वा । उपादाननिमित्तत्वलक्षणमैश्वर्यम् । गुणो ह्यनन्ततयादि । तयोः सू-
 ष्टिर्वा ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ न हानीधरस्यागुणस्य च व्यापिः सम्भवति । अयम्भुक्पणरूपजित्वात्पारं प्रभा-
 वकारेयीवम् ।

स्वतन्वर्तनी । “स्वतन्वर्तनीयार्थवम्” इति वचनात् । तन्मादेतत्तन्वं त्वदीर्घं । “यदधीना कस्यमता”
 इत्यादिः । अच्युतेत्युक्त्या सर्वोत्तरत्वप्रतीति निवारयति । अनुत्तगुणयोरभेदायोगात् ॥ ६९ ॥ विष्णु-
 विदेन्तदावपि अद्यमैश्वर्यो गोद्वारः ॥ ७० ॥ तत्र मयैव व्याप्तिरेव ऐश्वर्यगुणससृष्टिर्वा । तन्वर्तनी-
 त्वमन्तनियामरत्वलक्षणमामर्थ्यागुणससृष्टिर्वा । अत्रैश्वर्येण कालाजानीनां व्याप्यैश्वर्यगुणससृष्ट-
 वपन्तिष्ठते । सर्वत्र भगवन्मानुष्याय च सर्वोभेदप्रतीतिर्निर्गहना ॥ ७० ॥ पितृदेवस्वरूपधृद् त्रिपु-
 ष्टेतेषु च स्वरूप धत्त इति तया । त्रिपु ष्टिर्वा कस्यभुक् । देवेषु स्थित्वा हृदयभुक् त्वामेव जनेश्वर्यः ।
 विष्णोर्भुक्त्वमोत्तरादिवसुभिः ॥ ७३ ॥ जगदावरकारिभगवत्प्रभेदात्त्रिपु ष्टिर्वा कस्यभुक्—
 रूपमित्यादिना । अत्र विश्वं तिष्ठति तादृशं जगदावर्षदं महत्त्वमन्वीयाकणः । अत्र एतन्नानुपपन्ने

तस्मात् सूक्ष्मादिविशेषणानामगोचरे यत्परमात्मरूपम् । किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति

तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥ ७५ ॥
सर्वभूतेषु सर्वात्मन्या शक्तिरपरा तव ।
गुणाश्रया नमस्तेसै श्रद्धायाै सुरेश्वर ॥ ७६ ॥

विष्णुषीघम् ।

तस्मात् परं प्रयानाद्विलक्षणं । यदचिन्त्यं रूपं । सूक्ष्मादिविशेषणानामगोचरेऽविषये स्मितं । अचिन्त्यं मनसाऽप्यगम्यं किमपि योगिब्रह्मज्ञगम्यं अस्ति रूपं तस्मै नमः ॥ ७५ ॥ शक्तिः प्रकृत्याद्या । गुणाधीशरीघम् ।

सावरणं ब्रह्माण्डम् । एतद्भ्रमण्डलान्तर्बर्तितविराड् रूपम् । रूपं महत्त्वे स्मितमत्र विश्वमिति पाठे महत्त्वं विश्वं ब्रह्माण्डम् । अत्र स्मितं जगदेतत्तत्र सूक्ष्मरूपमित्यन्वयः । ततो सूक्ष्माणि रूपाणि चतुर्भूतभेदाः । जरायुजादिचतुर्विधाः वैद्याः तोष्यन्तरात्मार्क्यं क्षेत्रज्ञसंज्ञमतीव सूक्ष्मं रूपम् ॥ ७४ ॥ तस्मादिति । तस्मादपि परं सूक्ष्मादिविशेषणानामगोचरे अविषये वर्तमानं यत्किमप्यचिन्त्यं रूपमस्ति तस्मै पुरुषोत्तमाख्याय ते रूपाय नमः । “यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” इति स्मृतेः ॥ ७५ ॥ नन्येवंभूतस्य कुतः स्युल्लसद्गमाद्येकरूपत्वमित्याशङ्क्य तदुत्पादकं शक्तिद्वयं प्रणमति—सर्वभूतेष्वित्यादिभ्याम् । सर्वभूतेष्विति । अपरा जहशक्तिः विष्णुषिघीघम् ।

अथतया लक्ष्यमाणं दिव्यस्वरूपमाह—रूपमिति । ते महद्भ्रमण्डलीगतपद्मः । महत्त्वं स्वरूपतो गुणतश्च । एतद्विभं अगत्सूक्ष्मं यत्र तिष्ठति यत्रश्च भवति । यत्रश्च सूक्ष्ममिति च पाठः । रूपाणि सूक्ष्माणि अव्यक्तमहदादीनि । भूतभेदाः पृथिव्यादयः । अन्तरात्मार्क्यसात्मत्वम् । एतानि च यतो यत्र विश्वमिति संक्षेपोक्तिः । रूपाणीति विश्वरोक्तिः ॥ ७४ ॥ दिव्यात्मस्वरूपमाह—नन्त्यादिवि । तस्मात्परमिति शेषः । परमार्थरूपं । परमप्रयोजनरूपं यत्परमात्मरूपमिति च पाठः । रूपं स्वरूपम् ॥ ७५ ॥ क्षेत्रज्ञत्वं मुक्तरूपं चाह—सर्वभूतेष्विति द्वाभ्याम्—सर्वभूतेष्विति । गुणाः सत्त्वादयः न आश्रयो दत्ताश्रीघम् ।

सादृशं परमपुरपाठ्यं जगत्सद्रूपसूक्ष्मं रूपं धाम्यदस्ति । सूक्ष्माणि रूपाणि यानि मशकादिपदार्थैस्वरूपाणि । येन भूतभेदाः पृथिव्यादयस्तैश्चन्तरात्मार्क्यमन्तर्गम्याद्य विष्णुनामकं अतीव सूक्ष्मरूपं चान्वदस्ति ॥ ७४ ॥ तस्मात्परमिशेषः । सूक्ष्मादिविशेषणानामगोचरं अविषयत्वेन वर्तमानं सूक्ष्मादिव्यवधानरहितमिति यावत् । किमप्यलोकसिद्धं अचिन्त्यमबाह्यनोगोचरं परमात्मरूपं नारायणार्क्यं महत्त्वस्वरूपमस्ति सादृशरूपचतुष्टयोपेताय तस्मै पुरुषोत्तमाख्याय ते नम इति योज्यं । इदं च रूपचतुष्टयमुक्तं मद्गतकं । “यत्सर्वं व्यापकं रूपं परं नारायणमिष । इत्थं ब्रह्मेति तत्राहुः द्वितीयं सद्रूपं येषतः । परमः पुरुषो नाम स्मितं तदेतद्यो विभोः । तृतीयं बाहुदेवार्क्यं जगदानरकं मितं । देवतो जगदापिष्टं द्युरीयं विष्णुनामकं” इति । भगवद्रूपाणां परस्परमभिन्नत्वेऽपि परिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्वात्किं तस्याचिन्त्यैश्वर्यात्तुपपन्नं । तदपि तत्रैवोक्तं । “परिच्छेदस्तथा व्याप्तिरेकरूपेऽपि युज्यते । तस्याचिन्त्याद्भुतैश्वर्यात्प्रवहारायमेव च” इति ॥ ७५ ॥ परमात्मस्वरूपशक्तः सर्वोत्तमत्वं वक्तुमशान्तराशक्तिमद्गौ प्रणमति—सर्वभूतेष्विति । अपरा चक्षुषमाणत्वरूपशक्त्यपेक्षया परा । गुणाश्रया सूखाश्रयं सत्त्वादिगुणानाश्रयते उपादत्त इति गुणाश्रया । शन्यत्वाच्छक्तिः । शक्तिव्यवच्यं रमात्स्यं तस्मै

यातीतगोचरा वाचा मनसां ध्याविशेषणा । व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽप्यित्यस्य वा
 ज्ञानिज्ञानपरिच्छेदातां वन्दे स्वैश्वरीं पराम् ७७ ॥ नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै मेहात्मने ।
 ॐ नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा । नाम रूपं न वैस्यको योऽस्तितेनोपलभ्यते ॥ ७९ ॥

विष्णुशीषम् ।

अथा सर्ववादिगुणार्थिका ॥ ७६ ॥ चातु वाचा मनसां यातीतगोचरा अतीतः गोचरे यथा सा
 अतीतगोचरा । अविशेषणा व्यावर्तकधर्मशून्या । ज्ञानिनो ज्ञानं ज्ञानिज्ञानं । साक्षात्कारम्यानं तेन
 परिच्छेदा अविशेषणा ॥ ७७ ॥ यस्य यस्यान् व्यतिरिक्तं नास्ति । कारणाव्यतिरेकात्पर्यस्य । अति-
 धीधरीषम् ।

प्रष्टव्याया ॥ ७६ ॥ यातीतगोचरेति । वाचां मनसां च याऽतीतगोचरा अतीतो अनिजान्तो गोचरो
 विषयो यथा सा । यस्मादविशेषणा ज्ञानिगुणविशेषणशून्या । ज्ञानिनां क्षेत्रज्ञानं यानि शब्दादि-
 रिषयानि प्रादेदिवानि ज्ञानानि तैस्तैः परिच्छेदा सर्वैतः प्रसरद्विनिर्हरोर्ध्वः मरासरोयस्मर्गमत्वेना-
 वगम्या । पद्म ज्ञानी जीवः ज्ञानं बुद्धिः उभयमपि परिच्छेदं बाह्यदीपत्राः इयं तस्याः सा तथाः
 सर्वाभासप्रदान् । तामीश्वरीमीश्वरत्वात्त्वभूताश्च परा चिच्छक्तिं वन्दे "पराऽप्य शक्तिर्विशिष्टा
 भूयते ह्यभाविनी ज्ञानयत्त्रिया च" इति ध्रुतेः ॥ ७७ ॥ अतः एवभूतशक्तिर्येनाविन्त्यतिरि-
 त्तवैश्वरीन्नुद्धत स्तुलसुहृमाशेवत्पत्तश्च सङ्गच्छत एवेति द्वायज्ञाश्वरमप्यप्रतिपात्तत्वेन प्रथमपि
 — ॐ नम इत्यादिद्विभ्याम् ॥ ७८ ॥ नम इति । नमस्तस्मै इति त्रिभिः पुनरप्या रूप महति
 विष्णुशीषम् ।

वत्याः सा गुणाधया । अपरा मुक्तप्रेक्षया विवृष्टा ॥ ७६ ॥ यातीतगोचरेति । ईश्वरी मयाप्राप्तं
 मयाद् भवति इति ध्रुतेः । परागुच्छ्रष्टाम् । एतच्छक्तिद्वयं विष्णुशक्तिः परा प्रोक्तेत्यादिना कथ्यते । ता
 वन्दे वैश्वर्यां परामिति च दातः ॥ ७७ ॥ ॐ नम इति । ओमित्यदिगमभ्यामंः कृतीयगोचरोऽप्येत्येते ।
 व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति सर्वम् तदात्मकत्वान् । व्यतिरिक्तोऽप्यित्यस्य वा कार्यभूतात्मगतो व्यतिरिक्तः ।
 "अतो ज्यावान्, त्रिषाध्वं उदैत्सुर्यः, यस्यायुतायुताज्ञाने" इति । व्यतिरिक्तमित्यादिना वासुदेवप्र-
 द्यार्थं उक्तः ॥ ७८ ॥ नम इति । आदराप्रसक्त्याप्युक्तिः गङ्गुर्ण्यादिभ्योरप्यपि वा । नाम रूपं न
 दत्ताविशीषम् ।

नम इत्यन्वयः । रमायाः शक्तिशब्दान्तरपदे चोक्तं प्रकृतं । "शक्त्यन्वयान्तरपदे विष्णोर्भासात्
 रमा तथा । स्वल्पशक्तिः शक्तित्वान्मुक्तमिति संज्ञा यतः" इति ॥ ७६ ॥ वाचां मनसां च याऽतीतगो-
 चरा अतीत अनिजान्तं गोचरत्वं विषयत्वं यथा सा तथा । अविशेषणा ज्ञानिगुणविशेषणशून्या-
 तीतेनार्थः । अतीतगोचरेत्युक्तं तन्वाप्यदादमाह— ज्ञानीति । ईश्वरीमीश्वररूपभूता । परा पूर्वाकार-
 प्रेक्षयोत्पृष्टा । ता शक्तिं वन्दे । "पराऽप्य शक्तिर्विशिष्टा भूयते ह्यभाविनी ज्ञानयत्त्रिया च" इति ध्रुतेः
 ॥ ७७ ॥ यस्य मवासात्परिच्छेदात् साक्षात्कारेण नास्ति ननु गर्भस्य तदात्मकत्वं व्यतिरिक्तोऽप्यित्यस्य च
 इत्यनेन विरोधान् ॥ ७८ ॥ नमस्तस्मात्प्रार्थना आदराप्रसक्त्याप्युक्तिः । नामरूपं न यस्यास्तीत्यनेन

यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवीकसः ।
 अपश्यन्तः परं रूपं नमस्तस्यै महात्मने ॥ ८० ॥
 धोऽन्तस्तिष्ठन्नक्षेपस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् ।
 तं सर्वसाक्षिणं विधेयं नमस्ये परमेश्वरम् ॥ ८१ ॥
 नमोऽस्तु विष्णवे तस्यै यस्याभिन्नमिदं जगत् ।
 ध्येयः स जगतामायः स प्रसीदतु मेऽव्ययः ८२ ॥
 यत्रोतमेतत्प्रोतं च विश्वमेश्वरमव्ययम् ।
 [नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै पुनःपुनः ।]
 आधारभूतः सर्वस्य स प्रसीदतु मे हरिः ॥ ८३ ॥

विष्णुवीच्यम् ।

लस्य अद्विष्टान्तरितिको यः कार्यं विनापि कारणस्य प्रथये अयस्यानात् ॥ ७८ ॥ प्रोतं सामान्य-
 श्रीधरीयम् ।

ओकोक्तचैतन्योपाधिभूतैर्विधिरूपजगद्रूपभूतरूपैः प्रणामः । नामरूपं न यस्य तस्यै नम इत्यनुपहाच्छु-
 द्धोऽश्रयणरूपेण । एको योऽस्तित्वेनोपलभ्यते तस्यै महात्मने नम इति ब्रह्मरूपेण प्रणमतीति द्रष्टव्यम्
 ॥ ७९ ॥ नन्वेवं केवलेश्वरमेश्वरः तर्हि तस्याविषयत्वादर्चनादिकं न पठत इत्याशङ्क्याह—यस्येति ।
 ॥ ८० ॥ नन्वेवं परमेश्वर एव चेदर्चनीयस्तर्हि रुद्रादीनां पूज्यता कथमित्याशङ्क्य तेषामन्तर्यामीश्वर-
 रूपेणैव युज्यत इत्याशयेनाह—योऽन्तरिति ॥ ८१ ॥ जडस्यापि जगतः परमेश्वररूपेणोपास्त्वमिति
 किं पुनर्देवतानामित्याशयेनाह—नमोऽस्त्विति । अभिन्नत्वे हेतुर्जगतामायः कारणमिति ॥ ८२ ॥ तदुपपा-

विष्णुविधीयम् ।

यस्य जीववज्र कर्मकृतम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ नमोऽस्त्विति । यस्याभिन्नं कार्यत्वात्प्रपत्वाच्च ॥ ८२ ॥ यजेति ।

इत्ताशेषीयम् ।

प्राकृतनामरूपनिषेधो ननु सर्वथा नामरूपनिषेधः । “अलौकिककार्यसत्ताप्रगणनन्तत्वाज्जनादेनः । अन-
 न्तनामा परमः सुखज्ञानस्य रूपवान्” इति ब्रह्मसंकेतशिरोघात् । एको यः स्वातन्त्र्यादस्तित्वेनोपलभ्यते
 इतराणां सत्त्वेनोपलब्धत्वापि पारतन्त्र्यादसत्त्वव्यवहार इति भावः । तदुक्तं ब्रह्मसंकेतं । “स्वाधीनं स-
 दिति प्रोक्त पराधीनमसत्सृताम्” इति ॥ ७९ ॥ अवताररूपाणि रामकृष्णादिरूपाणि । परंरूपमपश्यन्तः
 अवतारपक्षेऽप्युच्यते इत्युच्यते । “पूर्वमदः पूर्णमिदं पूर्णोत्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाव
 पूर्णमेवावशिष्यते” इति ध्रुतेः । अवताररूपमूलरूपयोरेवादितिभावः ॥ ८० ॥ नन्वेवमन्येषामप्युज्य-
 त्वेन कल्पजाप्रतिपादकतामवैयर्थ्यं स्वादित्याशङ्क्य तेषां तदधिष्ठानत्वेन तत्परिवारतया पूज्यत्वमित्य-
 भिमत्याह—योऽन्तरिति ॥ ८१ ॥ यस्य येन । विभक्तिव्यत्ययः छान्दसः । इदं जगदभिन्नं पूर्णं “भिन्न-
 मरूपं विजानीयादभिन्नं पूर्णमुच्यते” इति शब्दनिर्णयवचनात् । अभिन्नशब्दस्य पूर्णत्वं घोड्डं । जगत्प-
 रमात्मनोरभेदस्य बाधितत्वेन तदर्थत्वानुपपत्तेः । “तेनेदं पूर्णपुरुषेण सर्वम्” इति पूर्णत्वस्य ध्रुतिसिद्ध-
 त्वाच्च ॥ ८२ ॥ एतदेव स्पष्टयति—यजेति । अक्षरसंज्ञके यत्र परमात्मनि एतद्विश्वं ओतं प्रोतं च ।

इत्ताशेषीयम् ।

इति । आदत्तविशयार्थं वा नमस्काराद्युक्तिः । व्यूहनिदानरूपेण प्रणमति—नामेति ॥ ७९ ॥ तर्हि इन्द्रा-
 दीनां कर्म पूज्यत्वं तज्जाह—योऽन्तरिति ॥ वस्तुवस्तेष्वप्यन्तर्यामिण एव पूज्यत्वमिति भावः ॥ ८१ ॥

[पा०] १ अ. ग. ड. च—स ट ठ परात्मने. २ क—ज न—ट. विष्णु. ३ घ. ड. ध्येयो यो जग.
 ४ ग द—ए अक्षरसंज्ञके । उ च मक्षवचने । ज. ड. मक्षवगव्ये. ५ इवमर्थे “य” पुष्पाके वाग्रमधिकं वर्तते.
 वि ३०

ॐ नमो विष्णवे तस्मै नमस्तस्मै पुनः पुनः । सर्वगतादनन्तस्य त एवाहमवस्थितः ।
यत्र सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वसंश्रयः ॥ ८४ ॥ मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने ॥ ८५ ॥

विष्णुस्त्रीवम् ।

विशेषभावोनावस्थितं । अक्षयं प्रवाहरूपेणाविच्छेदात् ॥ ८३ ॥ यत्र सर्वं प्रलयकाले । यतःसर्वं उत्प-
त्तितमयेच । सर्वं कार्यकारणयोरभेदात् । सर्वसंश्रयः स्थितिकार्याणां कारणाधारत्वात् ॥ ८४ ॥ आ-

श्रीधरीवम् ।

दयन्नाह—यत्रेति । यत्र गस्मिन्प्रोक्तं विश्वं दीर्घतन्तुषु पटवद्भ्रितं तिर्यकन्तुषु पटवदेवानुसू-
तम् । अक्षरसंश्लेके प्रधानमहदादिरूपे ॥ ८३ ॥ तदुक्तं सर्वात्मत्वं संक्षेपतः स्मरन्प्रणमति—ओमिति ।
यत्र सर्वं प्रलये तस्मै नमः । यतः सर्वं सृष्टौ तस्मै नमः । यः सर्वं स्थितौ पुनः तस्मै नमः । अत्र
एव तस्य यः संश्रयः आधार आत्मा तस्मै नम इत्येवं नमस्यावस्थाभेदात् नमस्कारावृत्तिः ॥ ८४ ॥
तदेवं विष्णोर्निष्ठातया सर्वात्मकत्वं भावयन् सर्वस्वाभिः प्रकृत्वाविर्भावेन तदभेदं पश्यन्नाह—सर्वगत्वा-

विष्णुवितीवम् ।

यत्रैतद्विष्णुम् “ओतं कुण्ड इव प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । ब्रह्मन् हि विष्णामृताणि नावीवान्तः
समाहिताः । सूत्रे मणिगणा इव” इति च ॥ ८३ ॥ ओमिति । यत्र सर्वं स्थितं लीनमिति वा । यत्र
सर्वमुपादानभूताद्भवति । अत्र एव यः सर्वम् ॥ ८४ ॥ सर्वगत्वाविति । सर्वतः सर्वत्रात्मत्वेन यो वसति
अनादिगभ्यान्तमित्यादिविशेषपदैरचितः जडाद्यो व्यावृत्तः सच्चिदानन्दस्वरूपः स एवाहमवस्थितइत्यत्र
दत्ताश्रीवम् ।

यथा कन्यापटाः दीर्घतन्तुषु मथिताः तिर्यकन्त्वायतुस्यूताश्च तथेत्यर्थः । तदुक्तं स्कान्दे । “यथाकन्या-
पटासूत्र ओतप्रोताश्चसंस्थिताः । एवं विष्णोर्विदं सर्वेनोतं प्रोतं च संस्थितम्” इति ॥ ८३ ॥ यत्र सर्वं
संस्थितौ प्रलयेच तिष्ठतीति शेषः । यतः सर्वं सृष्टं अनेन सृष्टृत्वमुक्तं । यः सर्वमित्यनेन सर्वस्य स्वरूप-
सत्ताप्रदत्वमुक्तं । तदुक्तं ब्रह्मवर्णे “उत्पन्नस्वाभि यत्सत्ता हरेर्यैस्त इतीरिता । हरेर्विश्वं मिश्रयति
परमोऽसौ यतो विभुः” इति । सर्वतश्च य इति सर्वव्याप्तिरुच्यते ॥ ८४ ॥ सर्वत्र परमात्मनि शक्ति-
कतुस्त्वत्त्वं चक्षुः सर्वान्तर्याम्यभेदप्रदुरन्तर्यामि—सर्वगतत्वादिस्वादिवा । स. एवाह सर्वगत्वात्प्रोक्तत्वात्
एवाहं मदन्तर्याम्यवस्थितः । अहंसाब्दस्त्वान्तर्यामिवाचित्वत्तु । “सर्वान्तर्यामिभिः हारावस्मच्छब्दविभ-
क्तयः । युष्मच्छब्दगताश्चैव सर्वाश्चाच्छब्दगा अपि” इति नारायणशुक्ला सिद्धं । एवाटशब्देऽहमावि-
शब्दानामन्तर्यामिवाचित्वानन्तीकारे माधकं चोक्तं महासंहितायां । “अन्तर्याम्यैक्यवापीनि वचनातीह
यानित्तु । तानिदुष्टा वदन्तीह दुरात्मानोऽस्पृचेतनाः । अस्मिन्त्वंमहंस्त्वामेवमिषाणोचरोवतः । सर्वान्-
न्तर्याम्यारुपस्त्वन्तर्यामीति यं नयन् । अतोवै भ्रान्तिवचनैरसुरान्मोहतरैः । तन्मोहेन पराप्रतिर्विद्वान्तं
परमस्वच । अवो महान्प्रकारेषु पतन्नाज्ञानमोहिताः” इत्यादि । एवमन्तःसर्वमित्यादावप्यस्मच्छब्दविभक्ती-
रवगर्भावम् ।

संक्षेपतः सर्वात्मत्वं संस्मरन्प्रणमति—ओमिति इति ॥ विष्णवे कारणत्वेन सर्वव्यापकाय । भक्त्यतिश-
येन नमस्तः पौनरुक्त्यं । सर्वात्मकं विष्णुं स्वाभेदेन साक्षात्सुब्रह्मन्तरेषामिच्छति—यत्रेति सार्धहोत्रेण

अहमेवाक्षयौ नित्यः परमात्मात्मसंश्रयः । इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
ब्रह्मसंज्ञोऽहमेवाग्रे तथाऽन्ते च परः पुमान् ८६ ॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

स्तुतः प्रह्लादस्य पुरतः धीविष्णोराविर्मानः ॥ १ ॥ भगवतः प्रह्लादात्प्राभीक्षितवरदानकथनम् ॥ २ ॥
पुनश्च कालान्तरे विष्णुदेवोऽत्रेकेणातिक्रोधात्सुतं हन्तुमुपते हिरण्यकशिपी मुसिहरूपेण भगवता तद्रथकथनम्
॥ ३ ॥ श्रीगरुडविहायतारचरित्रध्वजपलककथनम् ॥ ४ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥ तन्भवत्त्वमवाप्त्यार्थं मेने चात्मानमच्युतम् ॥१॥
एवं संचिन्तयन्विष्णुमभेदेनात्मनो द्विज ।

विष्णुजीयम् ।

मसंश्रयोऽनन्याधारः । अग्रे सृष्टेः प्राक् । अन्ते प्रलयोत्तरकालं ॥ ८६ ॥ इति श्रीविष्णुसुमुनि०
श्रीविष्णुपु०टिप्पण्यां प्रथमांशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

परमार्थार्थः परमार्थवस्तुरूपः । क्षराक्षरः कार्यकारणरूपः । अथवा अक्षराक्षरेति पाठः । तदा
धीपरीयम् ।

दित्यादिशाब्ध्याम् ॥ ८५ ॥ अहमेवेति । अग्रे सृष्टेः पूर्वम् । अन्ते च प्रलयानन्तरम् ॥ ८६ ॥ इति
श्री श्रीधरहामिदिरपितायां आत्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमंशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विष्णुचिन्तीयम् ।

अनन्तस्य सर्वगतत्वं हेतुः ॥ ८५ ॥ अहमेवेति । स परमात्मन् किमाश्रय इत्यत्राह—आत्मसंश्रय
इति । न किञ्चिदाश्रितः स्ये महिम्नि प्रतिष्ठितः । ननु ब्रह्मणो अगदुत्पत्तिः श्रूयते “यतो वा इमानि”
इत्यादिना । तत्कथं मत्त इत्युच्यते तत्राह—ब्रह्मसंज्ञोऽहमिति । ब्रह्मात्मकत्वाद्दहमेव ब्रह्मसंज्ञः । अग्रे
सृष्टेः प्राक् । अन्ते प्रलये ॥ ८६ ॥ इति श्रीविष्णुचिन्तार्यविरचित्तायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथ-
मंशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विशदविशदतरविशदतनक्रमेण योगकाष्ठां प्राप्त इत्याह—एवमिति । आत्मनोऽभेदेन स्वशरीरकत्वेन ।
दत्ताग्नेयीयम् ।

नामन्तर्यामिवाचित्वं बोद्धं ॥ ८५ ॥ अथब्रह्मः पूर्णः नित्यदेहतोऽपि नाशरहितः । आत्मसंश्रयः स्वा-
धारः । “सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वमहिम्नि” इति श्रुतेः । अग्रेसृष्टेः प्राक् । अन्ते प्रलये ॥ ८६ ॥ इति
श्रीदत्ता०सुमो०श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

पूर्वोक्तानुवाद्पुरस्सरं विशदतरादिनमेण योगकाष्ठां प्राप्त इत्याह । विष्णुमात्मनः स्वान्तर्यामिणोऽ-
भेदेन विचिन्तयन् अथमुल्लङ्घं तन्मयत्वं मनसस्त्वैकात्म्यत्वं रूपं तन्माचुर्यत्वमवाप । आत्मशब्दस्या-
रत्नमर्षीयम् ।

॥ ८४ ॥ इति श्रीरत्नग० विरचितश्रीविष्णुपु० व्याख्यासारे प्रथमांशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

समाधिसस्य तस्याय गतो बन्धे पलेषु च । हरिराविर्देरं दृत्वा गतो विश हर्तार्यते ॥ १ ॥

[पाठ] १ ग—३. अतो. २ [विष्णु वि० पा०] प्वा.मे. ग. पाठ्यं.

विसस्मार तथाऽऽत्मानं नान्यत्किञ्चिर्दञ्जयत् । योगप्रभावात्प्रह्लादे जाते विष्णुमयेऽसुरे ।
 अहमेवाव्ययोऽनन्तः परमात्मेत्यचिन्तयत् ॥२॥ चलत्सुरगवन्धैस्तैर्मन्त्रैव युटितं क्षणात् ॥ ४ ॥
 तस्य तद्भावनयोगात्क्षीणपापस्य वै क्रमात् । भ्रान्तप्राहृगणः सोमिर्मयी शीर्षं महार्णवः ।
 शुद्धेऽन्तःकरणे विष्णुस्तस्मै ज्ञानमयोऽच्युतः ॥ चचाल च मही सर्वां सद्यैलवनकानना ॥ ५ ॥

विष्णुक्षीणम् ।

अक्षरमन्वयः तस्मादप्यक्षरं परं ब्रह्म “अक्षरात्परतःपरः” इति श्रुतेः । व्यक्तं महत्वादि । अन्वयत् क्षीणरीषम् ।

॥ १ ॥ विसस्मारेति । आत्मानं प्रह्लादोऽहमिति विस्मृतवान् ॥ २ ॥ तस्येति । क्षीणपापस्य
 भ्रस्तसमस्तकर्मवासनामलस्य ॥ ३ ॥ योगप्रभावादिति । युटिताः छिन्नाः । भावे कः ॥ ४ ॥ भ्रान्त-
 विष्णुक्षीणम् ।

विष्णुशब्दः कारणवाची । आत्मशब्दः कार्यभूतस्वप्रकारकविशिष्टविष्णुवाची । तेनाप्यभेदः । तन्मयत्वं
 तत्राच्युत् । अभ्यनुकृष्टं । स्वस्य तदात्मकत्ववैशद्यमवाप । अत एवात्मानमच्युतं मेने । तन्मयत्वम-
 वाप्यभे इति च पाठः ॥ १ ॥ विसस्मारेति । अयोगदशायात्मात्मानमतदात्मकत्वेन भ्रान्त्यावास्तितं
 विसस्मार । स्वप्नकाशस्य योगदशायात्ताविर्भूतस्य च स्वरूपस्य विस्मरणायोगात् । स्वरूपविस्मृती तु
 धामदेवादेर्दामनुरभयमित्यादिप्रचनननन्तः सर्वमित्यादिवचनं नश्यात् । तर्हि कथमचिन्तयत्प्राह—
 अहमेवाव्यय इति ॥ २ ॥ ३ ॥ योगप्रभावादिति । विष्णुमये विष्णुप्रसुरे । योगाचलति सति । उर-
 गवन्धमिति तपुंसकत्वमार्थत्वात् भावेविष्णुः । उरगवन्धैस्तैरिति वा पाठः । चलत्सुरगवन्धमिति च
 दशावेषीणम् ।

न्तर्गमिवाचित्वं पूर्वोभ्यायोदाहृतप्रमाणादवगन्तव्य । आत्मानं स्वात्मानं चाच्युतं दुःखादिच्युतिरहितं
 मेने । जीवन्मुक्तं ज्ञातवान् ॥ १ ॥ एव संप्रज्ञातसमाध्यवशात्पुनस्त्वा असंप्रज्ञातसमाध्यवश्यामाह—
 विसस्मारेत्यादिना । आत्मानं स्वात्मानं । अहमेव मदनन्तर्याम्येव नान्यत्, किञ्चिद्दान्त । विष्णुष्य-
 त्तिरेकेणान्वयम् । नञ्जातवान् ॥ २ ॥ तस्य प्रह्लादस्य तद्भावनायोगाद्विष्णुस्त्वान्तर्यामिणोरैक्यात्सन्धान-
 योगात् । क्षीणपापस्य । ननु “देवायशापामिभूतत्वात्प्रह्लादाद्यानगूत्रिरे” इति प्रमाणप्रह्लादस्य देवत्वोक्तेश्च
 अपरोक्षज्ञाननियमात् “नदेवपदवीं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिताः” इत्युक्तेः । अपरोक्षज्ञानोदयकाल एव सन्धि-
 तपायानां नाशादपरोक्षज्ञानोत्तरकालीनानां च लयात् । प्रारब्धकर्माणां च भोगैरुन्नाशयत्नेन ज्ञाननाशयत्वा-
 भावात्कथमिदानीं क्षीणपापत्वोक्तिरिति चेत्सत्यं । प्रारब्धानामेव वेपाधिगजानातिज्ञाने न फलश्रासत्प-
 क्षयसंभवेन तदुत्थुपपत्तेः । तदुक्तं भविष्यत्पर्वणि । “महताकरणैवैव प्रारब्धान्यपि वानिचित् ।
 कर्माणि क्षयमाशान्तिं ब्रह्मदृष्टिमतः क्वचित्” इति ॥ ३ ॥ विष्णुमये विष्णुप्रसुरस्मनस्के असुरे प्रह्लादे
 चलति सति ते उरगवन्धाः युटिताः छिन्नाः । उरगवन्धैस्तैर्मन्त्रैव युटितामिति षचित्पाठः ॥ ४ ॥
 भ्रान्तः प्राहृगणो नरादिगणो यजिन्तः । सोमिः उर्मिभिः सहितः । कालनपपायनं । वनमलयवनं
 रत्नमभीषम् ।

एवं सर्वाभेदेन चिन्तयन्नच्युतमात्मानं मेनेऽपश्यत् । तदैव तन्मयत्वं तदभेदमवाप । “प्रह्लादेवमद्वैतभावति”
 इति श्रुतेः ॥ १ ॥ भावनार्थयोगात् पूर्वकृतान् । क्षीणपापस्य स्वस्य कर्मवासनामलस्य । ज्ञानमयोऽच्युतोऽन्तः-
 करणे प्रह्लादकारतया परिगतायां बुद्धौ ॥ ३ ॥ जीवात्मपरमात्मानोरैकीकरणं योगस्तत्प्रभावात् युटितं

[पाठः] १ ख. घ. ङ. दक्षिन्तवत्. २ घ. प. च. उ. व्ययो मित्. ३ [विष्णु वि. पा.] कर्म तन्मयेव [श्रीप.]
 [०] कथाम्ने मेनेय युटिता

सं च तं शैलसंज्ञातं दैत्यैर्न्यस्तामथोपरि ।
उत्तिष्ठथ तस्मात्सलिलान्निश्चक्राम महामतिः ॥६॥
दृष्ट्वा च स जगद्भूयो गगनाद्युपलक्ष्णम् ।
मह्नादोऽष्ठीति सस्मार पुनरात्मानमात्मनि ॥७॥
तुष्टाय च पुनर्धीमाननादिं पुरुषोचमम् ।
एकाग्रमतिरव्यग्रो यतवाकायमानसः ॥ ८ ॥

महाद उवाच ॥

ॐ नमः परमार्थाय स्थूल सूक्ष्म क्षराक्षर ।
व्यक्तान्वक्त कलातीत सकलेश निरञ्जन ॥ ९ ॥
गुणाञ्जन गुणाधार निर्गुणात्मन्युणक्षित ।
मूर्तामूर्त महापूर्ते सूक्ष्मपूर्ते स्फुटास्फुट ॥ १० ॥

विष्णुजीवम् ।

प्रधान । कलातीत निरवधिकमिति यावत् । निरञ्जन असङ्ग ॥ ९ ॥ गुणानामाधारः गुणेषु स्थितः ।
धीधरीवम् ।

माहेति । भ्रान्तो माहगणो यस्मिन् । सोमि- उर्मिभिस्सह वर्तमानः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॐ नम
इति । हे परमार्थज्ञानरूप हे अर्थदृश्यरूप । “ज्ञानस्वरूपमलन्तर्गिर्मल परगर्भतः । तमेवार्थस्वरूपेण
भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम्” । इत्युक्तत्वात् । स्थूल जगद्भूयस्वरूप । सूक्ष्म स्फुरदृश्यरूप । क्षराक्षर कार्य-
कारणरूप । अक्षरात्परेति पाठान्तरे अक्षर प्रधान तस्मादपि पर यदनाधार ऋषि तद्रूप । “अक्षरा-
त्परतःपरः” इति श्रुतेः । व्यक्तान्वक्त दृष्टवादृश्यरूप । कलातीत निरवयव । सकल सावयव । ईश
नियामक । निरञ्जन निर्लेप ॥ ९ ॥ गुणाञ्जनेति । गुणाननक्ति स्वसत्ताप्रकाशभ्यामनुरञ्जयतीति

विष्णुविधीवम् ।

पाठः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दृष्टेति । मह्नादोऽष्ठीति लोकदृष्ट्या फेवलमौपाधिकरूपायच्छिन्नमात्मान
सस्मार । न तु परमात्मरूपतया ॥ ७ ॥ ८ ॥ ओ नम इति । परमार्थाय अविनाशी परमार्थः ।
परमार्थेति पाठे अर्थदृष्टः प्रयोजनवाची । स्थूलेत्यादि । सूक्ष्ममञ्जरमव्यक्त क्षरणरूप । स्थूल क्षर
व्यक्त कार्यरूपम् । कलातीत पञ्चेन्द्रियाणि पञ्च विषयाः पञ्च भूतानि च कला । कलातीत मुक्तरूप ।
निरञ्जन इव च मुक्तरूपम् । “निरञ्जनः परम साम्यमुपैति” इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ गुणाञ्जनेति । गुणा-
द्वजायेवीवम् ।

॥ ५ ॥ असमद्भाततनाभ्युपगच्छिमाह—तथेत्यादिना ॥ ६ ॥ ॐ पालकाय “अबनादोगिति स्मृ-
त्” इति वचनात् । परमार्थाय क्लृप्तत्रय । अविनाशिन इतिवा । परमार्थेति पाठे अर्थप्रयोजनरूप ।
“एकान्तात्ता नकस्यचित् । अर्थे नारायणो देव सर्वमन्यत्तदर्थकम्” इति वचनात् । अथवा सर्ववेदा-
भिधेय । मुमुक्षुप्रलक्षविपयेति च । स्थूलसूक्ष्मवियद्गूपादिना स्थूलजीवाद्यन्तर्गतत्वादिना सूक्ष्म । क्ष-
राक्षर क्षरशब्दाच्च सर्वभूतानामक्षरशब्दाच्च लक्ष्म्याश्च नियामकः । “यदधीनायस्वसत्ता” इत्यादेः ।
“मह्नादिजीवास्सर्वेऽपि शरीरक्षरणाक्षराः । लक्ष्मीरक्षरवेह्लादक्षरा तत्परो हरिः” इति श्रुतेः । क्षरा-
क्षरशब्दयोरेक एवार्थः । अक्षरात्परेति पाठे लक्ष्म्या अप्युपगम इत्यर्थः । “अक्षरात्परतःपरः” इति श्रुतेः ।
व्यक्तान्वक्त भक्ताना व्यक्त । अमक्तानामव्यक्त । कलातीत प्राणादिपञ्चदशकलातीत ततोऽप्युत्तम ।
“कलापञ्चदशेत्युक्त श्वेतदीपनिवासिनाम्” इत्यादिना प्राणादीना कलात्वमसिद्धेः । सकलेश सकलस्वा-
मिन् । निरञ्जन निर्दोष ॥ ९ ॥ गुणाञ्जन गुणान् रूपादीननक्ति सत्ताप्रकाशारयामनुरञ्जयतीति
रवर्गवीवम् ।

छिन्न ॥ ४ ॥ जगद्भूतेति आरव्यकर्मवशादित्यर्थः ॥ ७ ॥ निर्गुणात्मनिञ्जन हेतुगर्भसंज्ञोपन । परस्थित

[पा०] १ ख समारं शैल १, ४ स्यात् ३ ग लक्षित ४ क—४ मात्मना ५ क ग इ च छ य द
परमार्थाय ६ ठ सूक्ष्माक्षराक्षर । [धीप० पा०] गूपाक्षरापर. ७ य द गुणस्थिर । [वि० पा०] परस्थित

करालसौम्यरूपात्मन्विद्याविद्योमयाच्युत । नित्यानित्यप्रपञ्चात्मशिष्यप्रश्नामैलायित ।
सदसद्रूपसद्भाव सदसद्भावभावन ॥ ११ ॥ एकानेक नमस्तुभ्यं वामुदेवादिकारण ॥ १२ ॥

विष्णुपीठम् ।

परस्मितः कार्यकारणेभ्यः परतः स्थितः । मूर्तं पृथिव्यतो जौरूपं भूतत्रयं । अमूर्तं वाय्वाकाशरूपं
भूतद्वयं सुदात्मकम् । विदुषां गुणगम् अविदुषामस्तुतं ॥ १० ॥ सत्प्रसङ्गं असत्प्रसङ्गं तयोः सदस-
द्रूपयोः सद्भावः परमार्थः । तयोरेव सदसद्भावयोः उदादक ॥ ११ ॥ अमलैः कुड्दान्तःकरणैः आ-

धीचरीवम् ।

तथा । गुणानामाधार गुणेषु स्थित । परस्मितेति पाठे परमव्यक्तं तत्र स्थितेत्यर्थः । भक्तानां स्तुत
अन्येषामस्तुतं ॥ १० ॥ करालेति । करालसौम्यरूपाणामात्मन् सदसद्रूपयोः कार्यकारणयोः सद्भाव
उत्पत्तिर्यस्यात्तामेव सदसद्भावौ भावयति पालयतीति तथा ॥ ११ ॥ नित्येति । अमलैर्ज्ञानिभिराश्रितः
तस्य संबुद्धिः । परमार्थेत्यादिप्रादिवारणेत्यन्तेषु षट्त्रिंशत्सम्बोधनेषु तुभ्यं नम इत्यनुपपन्नेषु प्रत्येकं

विष्णुविहीनम् ।

अन गुणापारेति समष्टिरूपं । यथेदं भाष्येते जगदिति । निर्गुणात्मन् "सत्त्वादयो न सन्तीत्ये यत्र च
प्राकृता गुणाः" इति । गुणस्थित समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसाविति । मूर्तोऽमूर्तं स्थूलसूक्ष्मसपञ्चरूप ।
महामूर्ते विश्वरूपाभ्यायोक्तमहामूर्तिः । वैश्वानरमूर्तिर्वी । सूक्ष्ममूर्तिर्द्यूहः । स्तुतो विभवः अस्तुतं पररू-
पम् ॥ १० ॥ करालेति । करालत्वं सद्भारादिषु । सौम्यात्मत्वं सतः । अविद्या कर्म । भ्रान्तिज्ञानं वा ।
सदसद्रूप भावाभावरूप । सद्भाव सत्यार्थः । "अक्षरसदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्तुतः । सद्भावे
साधुभावे च सत्" इति । अस्तूनां सदसद्भावौ करोति जानातीति वा । सदसद्भावभावन ॥ ११ ॥
नित्यानित्येति । अनित्यं घटादि । तदपेक्षया नित्यं गगनादि । विष्णुपञ्च प्रपञ्चाभिर्गतं । प्रपञ्चोत्तीर्णे-

रूपान्नेपीवम् ।

तथा । गुणानां ज्ञानानन्दादिकल्याणानामाधार । निर्गुणात्मन् सत्त्वादिगुणरहितस्वरूप । गुणस्थित
गुणेषु स्थित्वा त्रिवियामक । परस्मितेति पाठे परमव्यक्तं त्रिवियामकत्वेन तत्र स्थित । मूर्तामूर्तं
परिच्छिन्नापरिच्छिन्नस्वरूप । मूर्तामूर्तव्यवधानेतिवा । महामूर्ते महत् ब्रह्माण्डादिकं मूर्तिः प्र-
तिमा यस्य स तथा । सूक्ष्ममूर्ते सूक्ष्मं परमाण्वादिकं मूर्तिः प्रतिमा यस्य स तथा । स्तुतास्तुत अ-
वतारमूलरूपाभ्यां ॥ १० ॥ करालरूप मूर्तिर्द्वारिरूप । सौम्यात्मन् व्याप्तादिसौम्यरूप । विश्वाविद्या-
भय विद्या भ्रोः अविद्या दुर्गा तयोः प्रधान । तदुक्तं वैभवे । "श्रीस्तु विद्या सनुदिशा दुर्गाऽविद्या
प्रकीर्तिता । केत्वनादी हरेरिच्छावशमे सर्वदेवतु" इति । सदसद्रूपसद्भाव सदसद्रूपयोः कार्यकारणयोः
सद्भाव उत्पत्तिर्यस्यात्तयोरेवस्थानं यस्मेतिवा । सदसद्भारभावन सदसद्भावौ भावयति करोति
पालयतीति वा तथा ॥ ११ ॥ नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन् नित्यप्रपञ्चो गगनादिः । अनित्यप्रपञ्चो
घटादिः । तदात्मन् तदन्तर्यामिन् । निष्पञ्च उभवदिधप्रपञ्चोत्तीर्णं । अमलाभय असत्ज्ञानं मुद्यानामा-

स्वरूपीवम् ।

गुणेभ्यः परतः स्थितेति ॥ १० ॥ त्रिधाविद्याभय सत्यमिध्याज्ञानरूप तथाऽपि अच्युत यस्तुतो नित्य

यः स्थूलभूतः प्रकटः प्रकाशो
 यः सर्वभूतो न च सर्वभूतः ।
 विश्वं यतश्चैतदेविश्वहेतो
 नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ १३ ॥
 पराशर उवाच ॥
 तस्य तच्चेतसो देवः स्तुतिमिदं प्रकुर्यतः ।
 आविर्भव भगवानीताम्बरधरो हरिः ॥ १४ ॥
 ससम्भ्रमस्तमालोच्य समुत्थायाकुलाश्रयम् ।
 नमोऽस्तु विष्णवेत्येतन्नाजैंहारासकृद्द्विज ॥ १५ ॥
 प्रह्लाद उवाच ॥

देव प्रपन्नान्तिहर प्रसादं कुरु केशव ।
 अवलोकनदानेन भूयो मां पाँवयाच्युत ॥ १६ ॥
 श्रीभगवानुराच ॥
 कुर्वन्स्ते प्रसन्नोऽहं भक्तिमन्मभिवारिणीम् ।
 यथाभिलषितो मत्तः प्रह्लादत्रियतां परः ॥ १७ ॥
 प्रह्लाद उवाच ॥
 नाथ योनिमहस्रेषु येषु येषु वज्राम्यहम् ।
 तेषु तेष्वच्युताभक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि १८ ॥
 या प्रीतिरविवेकानां निपयेभ्यनपायिनी ।
 त्वामनुसरतः सा मे हृदयान्मोपसर्पतु ॥ १९ ॥

वि. कुलीयम् ।

शितः सेवितः ॥ १२ ॥ प्रकटः प्रकाशो अथ स तथा । न च सर्वभूतः परमार्थगत्या । अविश्वहेतो-
 र्नास्तुवृत्त्या ॥ १३ ॥ सा तत्सदृशी प्रीतिः हृदयान्मोपासर्पतु । स्थिरा भवत्विति यावत् ॥ १९ ॥
 श्रीपरीयम् ।

प्रलेकं याक्यसमाप्तिः कर्तव्या ॥ १२ ॥ य इति । सर्वेषां भूतानां यः प्रकटप्रकाशमिदं प्रत्यात् ।
 अविश्वहेतो सर्वकारणव्यतिरिक्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ससम्भ्रम इति । विष्णवेति सन्धिरार्यः ॥ १५ ॥
 देवेति । अवलोकन प्रलम्बदर्शनं तस्य दानेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ नाथेति । हे अच्युत त्वयि मे अ-
 च्युता एकान्तिका भक्तिरस्तु ॥ १८ ॥ एकान्तमसिः परममीलपीनेति तां प्रीतिं प्रार्थयते—येति ।
 विष्णुचिन्तीयम् ।

लक्ष्यः । एकानेक कारणरूपेणैक । कार्यरूपेणानेक ॥ १२ ॥ उपसर्हरति—य इति । स्थूलत्वात्प्रकटः । सूक्ष्म-
 त्वादप्रकाशः । यः स्थूलसूक्ष्माप्रकटाप्रकाश इति ष पाठः । सर्वभूतः स्वैतरसर्वैवस्तुसरीरः । न च
 सर्वभूतः स्वैतरसमस्तवस्तुविलक्षणः । अविश्वहेतुः सृष्ट्यकर्मसाधेयत्वात् स्वतोविषमसृष्टेरेतुः ॥ १३ ॥
 द्वाप्रेयीयम् ।

अथ । एकानेक मूलरूपेणैक । अवताररूपेणानेक ॥ १२ ॥ स्तुतिमुपसंहरति—य इति । स्थूलसू-
 क्ष्माणां प्रदार्शानां प्रकटः स्पष्टः प्रकाशो यस्यात्स तथा । "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः ।
 सर्वभूयः सर्वान्तर्यामितया सर्वेषु पदार्थेषु भूयो विद्यमानः । नतु सर्वपदार्थः ते स्वरूपभूतः ।
 अविश्वहेतोः सर्वकारणव्यतिरिक्तत्वादेतद्विश्वं भवति ॥ १३ ॥ तथेतरसः तन्मिन्विष्णोः हेतो यस्य तस्य
 ॥ १४ ॥ आहुलाश्रमिति निराविशेषणं । विष्णवेत्येतत्सन्धिरार्यः ॥ १५ ॥ यथाभिलषितः स्वधेष्टः
 ॥ १७ ॥ अच्युता ज्ञासरहिता ॥ १८ ॥ ज्ञासरहिता भक्तिः परममीलपीनेति तां प्रार्थयति—येति ।
 रत्नाभिविम् ।

॥ ११ ॥ स्थूलं पृथिव्यादि । सूक्ष्मं तन्मात्रादि । तत्स्वरूपो जडरूप इति यावत् । प्रकटाप्रकाश इति
 पाठे योगिना प्रकटः संसारिणामप्रकाशः ॥ १३ ॥ अतितेजस्विताद्विसिष्यापश्यन्प्रार्थयते । ध्याना-
 दन्वः पवित्रमपि मा भूयः पुनः पावय ॥ १६ ॥ आत्मानं प्रददयाह—कुर्वन् इति ॥ १७ ॥ नाप-

[पा०] १ [विष्णु चि० पा०] सूक्ष्मप्रकटाप्रकाशो । [दत्ता० पा०]—सूक्ष्मप्रकटाप्रकाशो ३ [दत्ता० चि० पा०] दक्षिणहेतोः ।

१. ग अक्षराहृदिन ४ अ. घ. ट. पाठव्याज्य । ५. स च—ज. पाठव्याज्य. ६ ट. धारणार्थम्.

श्रीभगवानुवाच ॥

मयि भक्तिस्तवास्त्येव भूयोऽप्येवं भविष्यति ।

वरस्तु मत्तः प्रह्लाद त्रियतां यस्तवंपितरः ॥ २० ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

मयि द्वेषानुबन्धोऽभूत्संस्तुताबुधते तव ।

मत्पितृस्तत्कृतं पापं देव तस्मै प्रणश्यतु ॥ २१ ॥

शस्त्राणि पातितान्पद्मे क्षिप्तो यथाशिसंदर्ता ।

दंशितधोरर्गदं च यद्विषं मम भोजनं ॥ २२ ॥

वध्वा समुद्रे पत्सिप्तो यच्चितोऽस्मि शिलोच्चदे ।

अन्यानि चाप्यसाधूनि यानि पित्रा कृतानि मे ॥

त्वयि भक्तिमतो द्वेषादयं तत्संभवं च यद् ।

स्वर्त्र्यसादात्मनो सघत्तेन मुच्यतु मे पिता २४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रह्लाद सर्वभेदेते मत्प्रसादाद्भविष्यति ।

अन्यच्च ते वरं ददमि श्रीयतामसुरात्मज ॥ २५ ॥

धीपरीषम् ।

या चाटशी प्रीतिर्विषयेषु तदासक्तानां सा चाटनी प्रीतिर्मे इदयान्मापसर्पंतु मापयातु । इदये सदा विघ-

त्वित्यर्थः । यद्वा हे माप लक्ष्मीपते सा विषयप्रीतिस्त्वामनुस्मरतो मे इदयान् सर्पंतु निर्गच्छतु ।

तन्धीवी सत्तां त्वत्पुत्रस्मरणयोगादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

पर्वतेश्चितोऽस्म्यान्तोऽस्मि । जन्वानीति । तेन पापेन मे पिता मुच्येत ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

विष्णुविनीषम् ।

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ मवीति । मयि द्वेषानुबन्ध इत्यसाहोपचारः ।

मत्पितृमिति क्षमाहेतुः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्ववीति । त्वयि भक्तिमतो द्वेषादित्यत्र शस्त्राणि पाति-

तानीत्यादिना सम्बन्धः । तत्संभवं शम्पपावादिना संभवम् । अयं भागवतापचारः ॥ २२ ॥ २३ ॥

दृष्टाश्रेयीषम् ।

अविबैकानां विषयासक्तानां या चाटशी सा चाटशी विषयासक्तानां विषयेषु प्रीतिवन् स्वद्विषयप्रीतिर्मेव

इदयाजनिर्गच्छत्वित्यर्थः । हे माप हरे ते सा संस्काररूपा विषयप्रीतिर्मे समदृष्टयान्मापसः सर्पंतु यातु ।

स्वत्स्मरणपरिपन्थित्वादिति ॥ १९ ॥ मयि त्वत्संस्तुताबुधते सति मत्पितृत्वद्विषयद्वेषानुब-

न्धोऽभूत् । “अनुबन्धस्तु भक्तिः स्वादन्यः शोद् उदाहृतः” इति प्रकाशमंदितावचनात् । हिरण्यवन्म-

द्वेषयुक्ता भक्तिश्चोक्ता पापे “अतो हिरण्यवादीना भक्तिरस्येव वेदावे । असुखावेत्तत्स्वन्व्याहृतिगो-

तृद्विपन्तिष” इति । तदृत्तं द्वेषदृत्तं । अत्र हिरण्यवर्गतरि सद्सजीवद्वेषयोगः । तत्र सजीवस्य द्वेष-

युताभक्तिः तस्यैव द्वेषदृत्तापप्रणामः प्राथ्यते । उत्तरत्र भागवता विषयमाणपापप्रणादापरदातं च द्विषय

एव । अतस्तीवस्तु शुद्धद्वेषित्वेन भक्तियोगभावानियमेनान्यतमःशान्तिर्वेति दृष्टव्यं । तदुक्तं गार्ग्ये ।

“पूतनासंभवनरसिन्धुपालादिषु द्विधा । जीवात्मन्तन्त्रसन्तत्र तत्र घन्धादिरूपिणः । विष्णोऽसन्त्र

इति क्षेया असन्त्रसद्गुरूपिणः । सुमजीवप्रनासेन कृत्वाचिन्नुभयमुद्धयः । विषयैरेन्द्रययाप स्तुस्तुमा-

स्त्र हरि ययुः । अनुयास्तु तनो घोरम्” इत्यादि । सिन्धुपालादिरित्यादिवरेन हिरण्यवादीनां मरणं

॥ २१ ॥ शिलोच्चयैः पर्वतेश्चिन्त आक्रान्तोऽस्मि । त्वयि भक्तिमतो मे द्वेषाद्व्यान्यव्यसाधूनि कृतानि ।

रत्नपरीषम् ।

सर्पत्विति वा पाठः ॥ १९ ॥ प्राक्तनयच्छन्दानां तासांभवमिलनेनान्वयः । मुच्यत्विति पाठे परस्मै-

संस्कृतनूतनपुस्तकानि ।

श्रीलौगाक्षिभास्करप्रणीतः

अर्थसंग्रहः ।

श्रीमत्परमहंसरामेश्वरशिययोगिभिक्षुप्रणीत मीमांसार्थ

संग्रहकौमुदीव्याख्यायुतः ।

मूल्यं १२ आणकाः मार्गन्ययः २ आणकौः

अयं ग्रन्थो निखिलमीमांसापदार्थनिरूपणपरत्वेन जैमिनीयतन्त्रप्रविशिक्षणां सर्वेषामत्यन्तोप-
कारकः सर्वान्मीमांसाप्रकरणग्रन्थानतिशेते । अयमनेकजानैकवारमङ्कितोऽप्यष्टद्विषाहस्त्यादनुषितसं-
बन्ध आसीत्सोऽस्माभिर्महता यत्नेन संशोध्य टिप्पणादिभिरलंकृत्य मुद्रितोक्ति ।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

मूलमात्रं, सटिप्पणम् ।

मूल्यं २ रु. मार्ग. ४ आ.

श्रीमद्भगवत्पादाचार्यप्रणीतोऽयं ग्रन्थोऽद्वैतवेदान्तशास्त्रमूर्धन्यत्वेन समुल्लसतीति मापेक्षास्तेत-
दीयश्रीद्विवादस्य । अयं च पाठप्रवचनादाद्यव्यापकान्तेवासितर्गप्रदृग्क्षमः स्वसरोऽस्यायामपरिणाहोऽ-
त्यन्तमनोहरोऽपि स्वरूपमूल्य इदानीमस्माभिर्लोकमहान्मुद्रितोऽस्ति । ललविशेषे व्याख्यासाहाय्यम-
न्तरापि निर्बाहपर्याप्तविशदटिप्पणयोजनं बिहितमत्यत्र महतायासेन.

पतान्यन्यान्यपि च पुस्तकानि प्रहीतुषामास्तानि मूल्यप्रेषणेन, व्ही. पी. द्वारा प्रेषणाधेदनेन वा
निर्णयसागरयन्त्रालयात्तमेरु । अप्रानिर्दिष्टानि पुस्तकानि जिपूक्षयश्च सूचीपत्रं पत्रप्रेषणमायेन
छभेरप्रति पिशापयति—

निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिः

तुकाराम जायजी,

काठवादेवीरोड, मुंबई.

	Price	Pages
	RS. AN.	RS. AN.
Saptas'ati (Chandi p'atha) with Devi s'uktā and the three Bahusyas (Large type, silk binding)	0 11	0 2½
Do. with Prayoga (Small type, silk binding)	0 5	0 1
Do. Do (Large type, Pothi form)	0 8	0 2½
Do. Do (Medium type, paper binding)	0 5½	0 2½
Do. Do. (" " silk binding)	0 7	0 1
Do. Do (Smallest type, smallest form, silk binding)	0 2½	0 ½
Sarva-p'ajā	0 1	0 ½
Siva-sahasra-nāmāvalī	0 1½	0 ½
Sūrya-sahasra-nāmāvalī	0 1½	0 ½
Trikāla Sandhyā Uvediyā	0 ½	0 ½
Do. Hraṇyakes'iyā	0 ½	0 ½
Do. Yajurvediyā	0 ½	0 ½
Trisuparṇa	0 ½	0 ½
Utsarjanopākaraṇa vidhī (Rigvedī S'rāvaṇī)	0 2	0 ½
Vais'adeva (With Bahurana Mapāla)	0 ½	0 ½
Vishnu-sahasra-nāmāvalī	0 1½	0 ½
Vivāha paddhati (Yajurvediyā)	0 4	0 1

PURANIC & HISTORICAL.

Adhyātma rāmāyana (Silk binding)	0 10	0 1½
Bhāgavata (Text) (Small type, Silk binding)	1 4	0 5½
Bhāgavata (Small type) (10th Skandha) with the commentary (Toshanī- āra) which is an abridgement of the Brihat-toshanī by Kāśikā- pādhyaī, author of Dharmasūtra. Moreover the meanings of the several Maxims have been fully explained by the help of several commentaries so as to make the work in every way useful to the preacher	3 0	0 7

BHĀGAVATA

WITH THE COMMENTARY

CHURNĪKA

(Gloss paper) 6 0 1 0

(Rough paper) 5 0 1 0

BHĀGAVATA

WITH THE COMMENTARY

(SHRIDHARI) of SHRIDHARA

Second Edition.

The peculiarity of the additional notes is that the hidden meanings of the different narrations have been brought out and fully explained by them with the help of other commentaries, and the different readings too have been given, at the head of each of the chapters an abstract has been given to facilitate ready reference and pictures have been embodied.

	Price.	Postage.
	RS. AS.	RS. AS.
Rāmāyana of Vālmiki, with the commentary (Tika) of Bāma (Book form) ..	7 0	0 14
Do. Text only. (Sik binding)	5 0	0 8
Do. Sundarakāṇḍa, Text only. (Sik binding)	0 12	0 2
Satyā Nārāyana Kathā (Text only)	0 1	0 1/2
Vidura-nīti with notes	0 6	0 1/2
Vināyaka Māhātmya (text only) ..	6 8	0 2

VEDANTIC.

Anubhāti prakāsa of Vidyāranya-Swāmī... ..	1 0	0 14
As'tottarashatopaniṣads—containing the well-known 108 Upaniṣads together with four others making 112 in all. This volume has been prepared from an old MS. which was lent to us by the celebrated Śastra Jaiśankar Jayakṛṣṇa, and with the help of several printed editions of the different Upaniṣads the various lectioes have been given in the foot notes. This collection being the very essence of the Veda it is much prized—we have, therefore, brought out the volume in a very handy and portable book form with silk binding	2 0	0 4
Aṣṭāvraṁṣ'ati Upaniṣads—Comprising—(1) Īśa, (2) Kena, (3) Katha, (4) Praś'na, (5) Muṇḍaka, (6) Māṇḍūkya, (7) Taittirīya, (8) Āitareya, (9) Chhāndogya, (10) Brāhadaranyaka, (11) Svetāśvatara, (12) Kauṣīya, (13) Jābhūla, (14) Garbha, (15) Nārkaṇātharva, (16) Nārkaya, (17) Brāhad-Jābhūla, (18) Kauṣītaki, (19) Sōrya, (20) Kṛṣṇa, (21) Hayagrīva, (22) Dattātreyā, (23) Rudrākṣa, (24) Mahāvākya, (25) Kalpanitarana, (26) Jābhūla, (27) Bahvṛcha, and (28) Muktika.	0 12	0 2

THE BRAHMASŪTRA-BHĀSHYA

WITH THE COMMENTARIES

RATNAPRABHĀ, BHĀMATĪ, and NYĀYANIRNAYA.

The importance of Śrī Shankarāchārya's Bhāshya of *Brahmasūtras* is too well known to the Sanskrit-knowing public. Although several editions of the Bhāshya have been before the public for many years, each of them contained only one of the above named three commentaries. They were beyond the reach of men of ordinary means, as the price of each of them was much higher than that of the present edition with its three commentaries. To one wishing to possess all the three commentaries, the other editions together will cost about Rs. 30, while our edition costs a little over one-third the amount.

The paper, type, and the general get up of our edition are excellent. It is bound in cloth and consists of more than 900 pages of super-royal octavo size. It has been edited by two learned śāstrices.

It contains :—

- I. *Brahmasūtras* of Śrī Vyāsa.
- II. The Adh-karana verses of Śrī Bhṛgu Tīrtha.
- III. The Bhāshya of Śrī Shankarāchārya.
- IV. The Ratna Prabhā commentary by Śrī Govindānanda.
- V. The Bhāmatī commentary by Śrī Vāchaspati Miśra.
- VI. The Nyāyanirṇaya commentary by Śrī Ānandagiri.
- VII. A table of the Adh-karanas.
- VIII. An alphabetical index of the Sūtras.

The learned editors have added notes to elucidate the Chatus-sūtri. They have noted also the original places of quotations from Upaniṣads for convenience of reference. In short, no pains have been spared to make the work acceptable in every respect.

Price Rs. 8-0; Postage annas 10.

READY FOR SALE.

LAUKIKANYAYANJALI

OR

HANDFUL OF POPULAR SANSKRIT MAXIMS,

BY
Col. G. A. JACOB,

With Explanations in English and References in Sanskrit.

In discussions whether refined or vulgar it is customary to make use of examples or illustrations and the Sanskrit literature specially abounds in regular Patent illustrations called Nyayas and they are the basis of the corresponding vernacular sayings Hence it is absolutely necessary to know the full significance of these and therefore this collection of popular Sanskrit sayings cannot but be of immense use to the junior Sanskrit students as well as to the people in general

Part I; Rs. 0- 6-0
" II; " 0-12-0
" III; " 1- 4-0

VEDANTA-SARA of Sadananda, with English Notes Second
Edition by Colonel G. A. Jacob 1 0 0 2½
GRAMMAR of Sanskrit language—by Dr. F. Kielhorn.
Revised fifth Edition 2 0 0 2

RAGHUVAMSHA.

CANTOS IV—VIII.

With Mallinatha's Commentary,

Critical notes explaining the idiomatic peculiarities and grammatical explanations in the Commentary, together with a close translation of the text and Appendices

by

K. M. JOGLEKAR, M. A. (Bombay.) *

Sometime Honorary Fellow, Elphinstone College, University
Gold Medallist (Bombay.) &c, &c, &c

Price Rs. 1/8

Please apply to—

TUKARAM JAVAJI.

Proprietor, Nimaya-sagar Press,
Kalbadevi Road, BOMBAY.

SRIMAD-VISHNU-PURĀNAM

The First, Complete, Critical and Variorum Edition

PURVA-BHĀGA

With the commentaries of the Three Schools of Hindu
Philosophy—Adwaita, Visishtadwaita and
Dwaita,—and Readings.

AMSHA 2.

EDITED AND PUBLISHED

BY

T. R. VYASACHĀRYA, -

Proprietor, Sri Venkatesh Bhavan Book Depot, Kumbakonam
FORMERLY EDITOR OF MAHARAJA'S, RAJAYANA & CO. SANSKRIT WORKS.

---

*Printed by Ramohandra Yesu Shedge,
at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,*

BOMBAY.

1915.

(Registered according to the Act XXV of 1867)

[All rights reserved by the publisher]

इदं पुस्तकं १८६७ सम्राट् राजविभक्तं २५ धर्यान्विमाणात्तुयारतो सेव्यत
हस्तात्तुयार विभक्तं ।

प्रह्लाद उवाच ॥

कृतकृत्योऽसि भगवन्वरेणानेन वत्त्वयि ।
भवित्री त्वत्प्रसादेन भक्तिरव्यभिचारिणी २६ ॥
धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयि २७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

यथा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम् ।
तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणं परमाप्ससि ॥२८॥

श्रीपरमेश्वर उवाच ॥

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे विष्णुस्तस्य मैत्रेय पश्यतः ।
स चापि पुनरागम्य वचन्दे चरणौ पितुः ॥ २९ ॥
तं पिता मूर्ध्निपादाय परिष्वज्य च पीडितम् ।
जीवसीत्याह वत्सेति चाप्पाद्रैभयनो द्विज ३० ॥
प्रीतिमाथाऽभवत्तसिञ्जनुतापी महामुरः ।

गुरुपित्रोश्चकारैवं शुश्रूषां सोऽपि धर्मवित् ॥३१॥
पितर्युपरतिं नीते नरसिंहस्वरूपिणा ।
विष्णुना सोऽपि दैत्यानां मैत्रेयाभूत्पतिस्ततः ३२
ततो राज्यद्युतिं प्राप्य कर्मद्युद्धिकरीं द्विज ।
पुत्रपौत्रांश्च सुवहूनवाप्यैश्वर्यमेव च ॥ ३३ ॥
क्षीणाधिकारः स यदा पुण्यपापविवर्जितः ।
तदा स भगवद्भवानात्परं निर्वाणमाप्नवान् ३४ ॥
एवंप्रभायो दैत्योऽसौ मैत्रेयासीन्महामतिः ।
प्रह्लादो भगवन्नक्तो यं त्वं मामनुपृच्छसि ॥३५॥
यस्त्वेतच्चरितं तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ।
शृणोति तस्य पापानि तद्यो गच्छन्ति संशयम् ॥
अहोरात्रकृतं पापं प्रह्लादचरितं नरः ।
शृण्वन्पटञ्च मैत्रेय व्यपोहति न संशयः ॥ ३७ ॥

श्रीवरीयम् ।

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रीतिमानिति ॥ वैष्णवानुभावदर्शनात्प्रीतिमांश्च तदा तस्मिन्
भवत् ॥ ३१ ॥ पितरीति । पुनश्चकलान्तरे प्रह्लादावपशाद्विक्रोधेन तं हन्तुमुद्यते तत्पितरि नृसिं-
हरूपेण विष्णुना उपरतिं नीते सति प्रह्लादो दैत्यानां पतिरभूत् ॥ ३२ ॥ तत इति । राज्यभूतिं
राज्यलक्ष्मीं । कर्मद्युद्धिकरीं भोगैः प्रारब्धव्ययकरीं प्राप्य ॥ ३३ ॥ क्षीणाधिकार इति । क्षीणाधिकारः
क्षीणप्रारब्धकर्मा । ज्ञानात्पूर्वोत्तरैः पुण्यपापैश्च वर्जितः । “पूर्वसर्वकर्मणां विनाशादश्लेषाचोत्तरेषां तत्सु-
कृतदुष्कृते विधूनतः” इत्यादिदुतेः । “तदभिराम उत्तरपूर्वाप्रयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्” इति
न्यायाच्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अहोरात्रकृतमिति । अहोरात्रं निरन्तरं यत्कृतं पापं तत्सकृच्छृण्वन्नेव
पटञ्जेव वा विशेषेण सवासनमपोहति निरस्वति । न तु संपूर्णं पठित्वा धृत्या चेत्येकदेशभ्रवणपाठफलोक्तिः

विष्णुचिरीयम् ।

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
वृत्तात्रेयीयम् ।

तत्संभवं द्वेषसम्भवं यद्यं ततोऽपान्मे पिता मुच्येत ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
पीडितं गाढं यथा भवति तथा ॥ ३० ॥ उपरतिं नाशं । सोऽपि प्रह्लादोऽपि ॥ ३२ ॥ कर्मद्युद्धिकरी ।
प्रारब्धकर्मक्षयकरी ॥ ३३ ॥ क्षीणाधिकारः क्षीणप्रारब्धकर्मा । पुण्यपापविवर्जितः पुण्यं बन्धकं ।

रत्नमर्चयम् ।

पद्मार्प ॥ २४ ॥ “भक्त्या मामभिजानाति, तमेवबिदित्वातिश्रुत्युमेति” इत्यतो भक्त्यैव कृतार्थोऽस्ति ।
किमन्येन त्रिवर्गेणेत्यत आह—धर्मैति ॥ २७ ॥ निर्वाणं विवेहकैवल्यं ॥ २८ ॥ विष्णुप्रसादक्षीणपापस्य

[पा०] १ प स्थिता. २ क. देवदत्त. ३ घ. वदतो. ४ घ च. ततो राज्यस्थितिं । ख. ग. इ. तदाज्यभू-
ति प्रसाप्य । [चि० पा०] ततो राज्यदुतिं प्राप्य.

पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यामथ वा पठन् । तथा रक्षति यस्तस्य शृणोति चरितं सदा ॥ ३९ ॥
 द्वादश्यां वा तदाप्नोति गोप्रदानफलं द्विवे ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भिष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
 प्रह्लादं सकलापत्सु यथा रक्षितवान्हरिः । विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

प्रह्लादं वदन्ति नरकयने पौलोमकाजकेयनिवालकपचमरोषयमावतापौल्यशार्दिनामुत्पत्तिरथवम् ॥ १ ॥

इन्द्रकृपदितिगर्भेन्द्रेनेन एकोनपञ्चाशन्मरतामुत्पत्तिवर्णेनम् ॥ २ ॥

प्रह्लादपुत्र आयुष्माञ्छिविर्वाष्कल एव च । हिरण्पाशसुताधासनमर्ष एव महाबलाः ॥ २ ॥
 विरोचनस्तु प्राह्लादिवर्लिर्जसो विरोचनात् ॥ १ ॥ ईर्षरः शकुनिश्च भूतसन्तापनस्तथा ।
 वलेः पुत्रशतं तानीन्द्राणज्येष्ठं महामुने । महानामो महाबाहुः कालनाभस्तथापरः ॥ ३ ॥

णिष्कृतीयम् ।

राजसुति राजशोभां । कर्मशुद्धिकरी भोगेन कर्ममलप्रक्षालनकरी । शीणाधिकारः विगतभोगसाधनसं-
 वन्धः ॥ ३४ ॥ इति श्रीचित्सुतमुनिवि० श्रीविष्णुपु० टिप्पण्यां प्रथमांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

प्राहादिः प्रह्लादपुत्रः ॥ १ ॥ एव इति यक्ष्यमाणहर्षरक्षकुनिरित्यादयः परमृश्यन्ते । एवमदिते
 श्रीधरीयम् ।

॥ ३७ ॥ पौर्णमास्यामिति । अमावास्याम् अमावास्यामित्यर्थः । गोः प्रदानं प्रकर्षेण दानं । कुम्भेरे
 सूत्रेपहथे उभयतो मुर्यां सुवर्णशुद्धादिसंपूर्णदक्षिणादिसत्त्वाद्यादिसकलात्कलापेन यत्फलं तत्फलं एत-
 थरितं पठन्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सदाश्रवणस्य फलमाह—प्रह्लादमिति । “करणं परमाणुने दारणं
 पितरि द्बुद्धि (प्रणतद्बुद्धि) । प्रहादवरदं वन्दे मुसिंहं धृतिभीषणम्” श्रीधरीयोऽयं श्लोकः ॥ ३९ ॥ इति
 श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायां आत्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

प्रह्लादपुत्र इति । प्राहादिः प्रह्लादपुत्रः ॥ १ ॥ धलेरिति । बाणो ज्येष्ठो यस्मिन्नात् ॥ २ ॥ एवं
 विष्णुधिषीयम् ।

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीविष्णुवित्तार्थविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां श्य-
 मांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इलाश्रेयीयम् ।

निर्माणं मोक्षं ॥ ३४ ॥ अमावास्यां अमावास्यामित्यर्थः । गोप्रदानं गोः प्रकर्षेण दानं । प्रकर्षेण
 देशकालनात्रदक्षिणादिकृतः ॥ ३८ ॥ सशुच्यश्रवणफलमुत्त्वा निरन्तरश्रवणफलमाह—प्रह्लादमिति
 ॥ ३९ ॥ इति श्रीदत्ता० सुवो० श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

प्राहादिः प्रह्लादपुत्रः ॥ १ ॥ बाणज्येष्ठं बाणासुरो ज्येष्ठो यस्य तत्तथा । हिरण्यकस्य वंशानुस्था
 हलगर्भियम् ।

पुनस्तेदानुतापौ ॥ ३१ ॥ जकेवलं पापं निरस्यति अभ्युदयं चाप्नोतीत्याह—पौर्णमास्यामिति ॥ ३८ ॥
 सर्वदाश्रवणसफलमाह—प्रह्लादमिति ॥ सापेक्षया स्वभक्त्यु दोषत्रोहासहिष्णुता । वरंभत्वाऽपि हरिणा
 प्रह्लादादिनिर्वाचितः ॥ ३९ ॥ इति श्रीरत्नग० विरचितश्रीविष्णुपु० व्याख्याकारे प्रथमांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशे पुनर्वशाः कश्यपस्य निरूपितः । यत्र मातुः शुचित्सेन सरतः सुरतां गताः ॥ १ ॥ औतु-

[पा०] १ ग. सर. २ ज.—ज. ट. व. सहादपुत्र. ३ ज. ट. ट. नराधिपत् । य. ट. बलाधिपत्. ४ म. म.
 शूरिनः । य. ट.—ज. जयुर. ५ य. महात्मनोर्पिताभुतात्प्राकृत्यनहायक .

अभवन्दनुपुत्राश्च द्विर्घा शंकरस्तथा ।
 अयोमुखः शङ्खशिराः कपिलः शङ्करस्तथा ॥ ४ ॥
 एकचक्रो महाराहुस्तारकश्च महारलः ।
 स्वर्मानुवृषपर्वा च पुलोमा च मेहारलः ॥ ५ ॥
 एते दनोः सुताः रयाता विप्रचिन्धिषीर्यनान् ॥
 स्वर्मानोस्तु प्रभा कन्या शर्मिष्ठा वार्षपर्षणी ।
 उपदानवी ह्यशिराः प्रख्याता वरकन्यकाः ॥ ७ ॥

वैश्वानरसुते चोमे पुलोमा कालका तथा ।
 उमे सुते महामागे भारीचेस्तु परिग्रहः ॥ ८ ॥
 ताभ्यां पुत्रसहस्राणि पटिर्दानसत्तमाः ।
 पालोमाः कालकेयाश्च मारीचतनयाः स्मृताः ९ ॥
 ततोऽपरं महावीर्यां दंशणास्ततिनिर्वृणाः ।
 सिंहिकायामयोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा १०

विष्णुवीर्यम् ।

द्वितैवशावभिषाय इदानीं दनोर्वशमाह—अभवन्निति ॥ ४ ॥ वार्षपर्षणी वृषपर्षण्डिता । उपदानवी ह्यशिरा इति तस्यैव कन्ये ॥ ७ ॥ इदानीं दानवविशेषविषयव्याख्याऽऽह—वैश्वानरेति । वैश्वानरो भूत-
 सन्तापनः हिरण्याक्षस्तुः तस्य सुते । मारीचेः वश्यपस्य ॥ ८ ॥ सिंहिका हिरण्यकशिपोर्भगिनी ।
 भीरवीर्यम् ।

तावदितेरद्विशेष वशा उताः । इदानीं वरमाप्तानाम् अन्यासा काश्यपमार्वाणां वशान्यक्ष्यन्दनोर्वश-
 माह—अभवन्निति साधनेवभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एत इति । एते प्रख्याता इति विशेषणेन हरि-
 वशमात्स्यादिषु दनोः सुतशते गणिते वैश्वानरादयश्च सूचिताः ॥ ६ ॥ स्वर्मानोरिति । शर्मिष्ठा वृष-
 पर्षणः कन्या । उपदानवी च ह्यशिराश्च तस्यैव कन्ये इति केचित् । अन्यदीये इति अन्ये । “वैश्वान-
 रसुतायास्तु चतस्रश्चारुदर्शना । उपदानवी ह्यशिरा, पुलोमा कालका तथा” इति भागवताशुक्तेः
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति । सिंहिकाया हिरण्यकशिपोर्भगिन्या । विप्रचित्तेः दनुसुतात् ॥ १० ॥

विष्णुवीर्यम् ।

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सिष्टानां काश्यपस्त्रीणां वशानाह—अभवन्निति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्वर्मा-
 नोरिति । श्रीहरिवंशे दनुपुत्रशते उपदानववैश्वानरावुच्यौ । ह्यशिरा इति उपदानव्या उपदानवदुहि-
 तुर्नाम् । हस्तशिरा इति च पाठः । उपदानवीत्यत्र वृद्धभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥ वैश्वानर इति ।
 दक्षवीर्यम् ।

तदनुजस्य हिरण्याक्षस्य वशमाह—हिरण्याक्षेत्यादिना ॥ २ ॥ एते प्रख्याता इति विशेषणेन हरिवं-
 शमत्यादिषु दनोः सुतशतगणनाया गणिताः । अन्येच वैश्वानरादयः सूचिताः ॥ ६ ॥ वार्षपर्षणी
 वृषपर्षण कन्या शर्मिष्ठा । उपदानवी ह्यशिरा इत्यत्रापि वैश्वानरसुते इत्येवमर्थव्ययम् । वरकन्यकाः
 प्रभादयः प्रख्याताः । पुलोमा कालिकापैलन्ये वैश्वानरसुते उमे । “वैश्वानरसुतायास्तु चतस्रश्चारु-
 दर्शनाः । उपदानवीह्यशिरा पुलोमाकालिकास्तथा” इति भागवतोक्तेः । उपदानवी ह्यशिराश्च वृषपर्षण एव
 कन्ये इति व्याचक्षते । तन्ननकिञ्चिन्नियामक वक्ष्यामः । भागवतविरोधात् ॥ ७ ॥ ते उमे पुलोमा-
 कालिकारभ्ये मारीचेः कश्यपस्य परिग्रहः भार्ये । मारीचिर्दानवविशेष इति केचित् । तदनुपपन्न ।
 “पुलोमा कालिका चैव वैश्वानरसुता वृष । उपधेमे समयवन्नकरयो मन्नाचोदितः” इति भागवतविरो-
 धान् । मन्नाचोदित इत्युचया स्वपुत्रवैश्वानरकन्यापरिग्रहः कश्यपस्य नदीपानह इति दर्शित ॥ ८ ॥

रतवर्षियम् ।

प्लाम् नाश्र । प्राद्वारिः प्रद्वानुत्र ॥ १ ॥ तराणा प्रजानामधिपतिरिति वलैर्विशेषणम् ॥ २ ॥ प्रख्याता

[पा०] १ ग मभूत दशुपुत्रा १ क ग एकचक्रो १ ग महारल ४ ८—७ हस्तशिरा, ५ क ४—
 मारीचस्तु ६ उ श ड ड काश्यपस्य ७ उ ग ड दानवस्यति.

श्रेयः शल्पश्च बलवाश्चमथैव महाबलः ।
 वातापी नमुचिर्गैव इत्यलः रसमस्तथा ॥ ११ ॥
 औन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
 स्वर्मानुश्च महावीर्यो वक्रुथो महासुरः ॥ १२ ॥
 एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविपर्ययाः ।
 एतेषां पुत्रपौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३ ॥
 प्रह्लादस्य तु दैत्यस्य निवातकनचाः कुले ।
 समुत्पन्नाः सुमहता वपसा भापितात्मनः ॥ १४ ॥
 पद्सुताः सुमहासत्त्वास्ताप्रायाः परिकीर्तिताः ।

शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीनी शुचिगृध्रका ॥
 शुकी शुकानजनयदुल्लकप्रत्युल्लकान् ।
 श्येनी श्येनास्तथा भासी
 भासान्गृध्रांश्च गृध्रयपि ॥ १६ ॥
 शुच्यौदकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु व्यजायत ।
 अधानुग्रान्गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्तितः १७ ॥
 विनतापरस्तु द्वी पुत्रौ विख्यातौ गरुडाक्षणौ ।
 सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः पद्मगाननः ॥ १८ ॥

विष्णुवीर्यम् ।

विप्रचित्तिर्दनुमुतः ॥ १० ॥ सुमहतेत्यादिप्रह्लादस्य विशेषणं ॥ १४ ॥ इदानीं दनोरनन्तरनिर्दिष्टाया-
 स्ताप्राया वंशमाह—पद्सुता इति ॥ शुचिश्च गृध्रिका च शुचिगृध्रिकेति द्वन्द्वैकमद्भावः । शुचिगृध्रिके
 इति वा पाठः ॥ १५ ॥ शैव शुकी शुकानजनयत् । प्रत्युल्लकांश्च । उल्लुकी प्रकृतिभूतान् तत्सदृशान्
 श्रीपरीयम् ।

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सिंहाडरलोफनेन पुनराह प्रह्लादस्येति । भापितात्मनः प्रह्लादस्यैवत्वम् ।
 ॥ १४ ॥ ताप्राया वंशमाह—पक्षिणादित्रिभिः । पक्षिति । मुताः कन्याः वा एवाह—शुकीति । सुग्रीवी
 च शुचिश्च गृध्रका च ताः ॥ १५ ॥ शुचीति । उल्लुकप्रत्युल्लकान् उल्लुकान्प्रत्युल्लकान् वक्ष्यतिपक्षान्
 कामाश्च । उल्लुकीति वा पाठः । उल्लुकान् प्रत्युल्लकांश्च सैवाजनयदित्यर्थः । न पुनरुल्लुकी संज्ञाऽप्या ।
 तस्या अनिर्दिष्टत्वात् “शुकी शुकानजनयदुल्लुकी प्रत्युल्लकान्” इति मात्स्योक्तेः ॥ १६ ॥ शुचीति ।
 शुच्यौदकात् शुचिरेव शुची सा औदकान्पक्षिगणानजायत । सुग्रीवी त्वश्वाधीनजायत इत्यर्थः । ता-
 प्राया वंशः प्रकीर्तित इत्युपसंहारः ॥ १७ ॥ विनताया इति । गरुड विशिनष्टि—सुपर्ण इति । पतता
 विष्णुविनीयम् ।

नरीचिः काश्यपो दानवविशेषो वा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 वक्रथैवीयम् ।

मारीचतनयाः कश्यपतनयाः ॥ ९ ॥ तिष्ठिकाया हिरण्यकशिशुभगिन्या । विप्रचित्तेः दनुमुतान् ॥ १२ ॥
 तिहावलोकनन्यथेन पुनः प्रह्लादवशमाह—प्रह्लादस्येति । भापितात्मनः शुद्धान्तःकरणस्य प्रह्लादस्य
 ॥ १४ ॥ कश्यपभार्यायास्ताप्राया वंशमाह—पद्सुता इत्यादिना । मुताः कन्यकाः ॥ १५ ॥ तासां
 नामान्वाह—शुकीति । उल्लुकः कौशिकः । प्रत्युल्लुकः वारुः । उल्लुकान्प्रत्युल्लुकांश्च सैवाजनयत् । न
 पुनः उल्लुकीसंज्ञाऽप्यय अनुक्तत्वात् ॥ १६ ॥ शुची औदकान् जलस्यात् पक्षिगणान् व्यजायत । सु-
 ग्रीवी अश्वत्थीन् व्यजायत । ताप्राया वंशः प्रकीर्तित इत्युपसंहारः ॥ १७ ॥ गरुड विशिनष्टि—सुपर्ण इति ।

रत्नगर्भीयम् ।

परकन्यका इति सर्वासां विशेषणम् ॥ ७ ॥ ताभ्यां पुलोमाच्छालाभ्यां ॥ ९ ॥ शुचिसहिता गृध्रिका

[पा०] १ अ—उ व्यश २ अ दललाथ समलाया ३ प च न. अ द—उ अश्वी । न अन्यको
 ४ अ गृध्रिकाशुच ५ ग—च शुची तु जनयामास उल्लुकप्रत्युल्लकान् । उ सुग्रीशुकानजनयदुल्लुकीप्रत्युल्लुकान्
 ६ ग श्वरी ७ द च शुचिरेवदामसि ८ क द—उ ताप्रायावश

गुरमायां मह्यं तु गर्षाणाममिर्ताजमाम् ।
 अनेकशिरसां ब्रह्मन्तेचराणां महात्मनाम् ॥ १९ ॥
 काटवेयाम्बु चलिनः महस्रममिर्ताजमः ।
 सुपर्णवशां ब्रह्मज्जिह्वं नैरुमन्नाः ॥ २० ॥
 तेषां श्रेयानभूतास्तु शेषरामुक्तिवक्षसाः ।
 द्याः संतो महापम कन्वलाश्वतरां तथा ॥ २१ ॥
 ऐलापुत्रस्तथा नागः कर्कोटकधनजयौ ।
 एते चान्ये च बहवो दन्दशूला विषोन्वयाः ॥ २२ ॥

गणं क्रोधवर्गं विद्धि तस्याः गर्वं च दंष्ट्रिणः ।
 न्यलजाः पश्चिमाञ्ज्याश्च दारुणाः पिशुनाशनाः
 (क्रोधा तु जनयामास पिशुनांश्च महापलान्) ।
 गाम्बु च जनयामास गुरमिर्महिषीन्मया ।
 इति वृक्षलतावह्नीम्बुजजातीश्च सर्वशः ॥ २४ ॥
 रमा तु वक्षरक्षीसि मुनिरप्सरसस्तथा ।
 अरिष्टा तु महासत्त्वान्गन्धर्वान्ममजीजनन् ॥ २५ ॥

विष्णुवीर्यम् ।

उद्धरान् । "शुकी गुरानुद्धरांश्च जनयामास धर्मतः" इति मात्स्योक्तेः ॥ १६ ॥ गणमिति "रक्षोगर्गं क्रोधवशा श्रमामानमजीजनन् । दंष्ट्रिणां विष्णुं तेषां भीममेनात्वं अयं" इति मन्व्यपुराणेऽभिधानान् ॥ २३ ॥ गुरमिर्बंगमाह—गास्त्रित्यादिना ॥ २४ ॥ रमा तु जनयामागेत्युपद्रवः । मुनिरपि कश्यप-भीरवीर्यम् ।

पश्चिमां श्रेष्ठः ॥ १८ ॥ गुरमायां गिनि । गुरमायां सदृश्यं जसे इति शेषः ॥ १९ ॥ कर्कोटकमाह—वाटवेया इत्यादिभिः । वाटवेया इति । नैरुमन्नाः अनेकपत्न्याः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ श्रेष्ठवशाया वंशमाह—गणमिति । श्रेष्ठवर्गं गणं श्रेष्ठवशाया जातं विद्धीत्यर्थः । यदनुजान्विमिनष्टि—ते सर्वे च दंष्ट्रिणो राक्षसाः सर्पाश्च । "रक्षोगर्गं श्रेष्ठवशा श्रमामानमजीजनन् । दंष्ट्रिणां विष्णुं तेषां भीममेनात्वं अयं" इति मात्स्योक्तेः "वसो गणात्श्रेष्ठवशाददीन्द्रः" इति भागवतोक्तेः । श्वलजाश्च भन्ज्याश्च जलजाः सांगानिनो दारुणाः पश्चिमायाः तस्यां जन्ता इति विद्धीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ गुरभेरिरायाः रमायाश्च मुनेःशारिष्ठायाश्च पश्चानां वंशमाह—गास्त्रित्यादिनाभ्याम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

विष्णुविषीर्यम् ।

शुकीति । उद्धवः कौटिकः । मत्तुद्धवः काकः । भागी मातांश्च ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ एलापुत्र इति । एते काटवेयाः गौरमेयाश्च । अन्ये बहवः दन्दशूलाः विषोन्वयाः ॥ २२ ॥ गणमिति । ते च सर्वे सर्पा दंष्ट्रिणः । तत्र काटवेयगौरमेयेष्वोऽन्वयान् गर्षांसांसादान् श्वलजान् पश्चिमाश्च जलजान् दारुणांश्च श्रेष्ठवर्गं गणं श्रेष्ठवशाया वंशं विद्धि । श्रेष्ठवशो गणविधा । वसो गणात्श्रेष्ठवशाददीन्द्रः" इति भागवतोक्तेः । "रक्षोगर्गं श्रेष्ठवशा श्रमामानमजीजनन्" इति रमाश्रेष्ठवशा ।

पत्न्यां पश्चिमां श्रेष्ठः ॥ १८ ॥ गुरमायां सर्पानां सदृश्यमुपसमिति शेषः ॥ १९ ॥ काटवेयाः बहु-पुत्राः । नैरुमन्नाः अनेकशिरसाः ॥ २० ॥ एते ब्रह्माक्षयोऽन्वेष्यन्तुष्टाः । दन्दशूलाः अतिशयदंशन-दीनाः । विषोन्वयाः वृक्षलतादिभिः ॥ २१ ॥ श्रेष्ठवर्गं गणं श्रेष्ठवशायाः जातन्मात्तु श्रेष्ठवर्गं गणं विद्धि । गानेष विनिनष्टि—ते सर्वे सर्पा दंष्ट्रिणो राक्षसाश्च श्रेष्ठवशायाः सर्वातिरि इत्यर्थः । "रक्षोगर्गं श्रेष्ठवशा श्रमामानमजीजनन् । दंष्ट्रिणां विष्णुं तेषां भीममेनात्वं अयं" इति मन्व्यपुराणेः । "वसो गणात्श्रेष्ठवशाददीन्द्रः" इति भागवतोक्तेः । श्वलजाः भन्ज्याः जलजाः विदित्वागनाः सांगानिनः दारुणाः पश्चिमाश्च एतानां श्रेष्ठवर्गं गणं विद्धीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ गुरभ्यादीनां कश्यप-

[पाठ] १ व द गुर्मेत्याः २ न च प्रपन्न अन्ते । ३ प्रपन्न कश्यपे २ व च च छ त न ३ एषवशमा ४ अश्वमे. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५.

एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्याणुजङ्गमाः । पूर्वं यत्र तु सप्तर्षीर्ब्रह्मन्सप्तमानसान् ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥२६॥ पुत्रत्वे कल्पयामास सत्यमेव पितामहः ।
 एष मन्वन्तरे सर्गो ब्रह्मन्धारोचिषे स्मृतः ॥२७॥ गन्धर्वभोगिदेवानां दानवानां च मत्तम ॥ २९ ॥
 वैवस्वते च महति वारुणे वितते क्रतौ । दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास काश्यपम् ।
 जुहानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते ॥ २८ ॥ तथा चाराधितः सम्यक्काश्यपस्तपतां वरः ॥३०॥

विष्णुकीयम् ।

पत्नी अप्सतरसो जनयामास ॥ २५ ॥ वैवस्वते मन्वन्तरे ॥२८॥ मानसान्सप्तर्षीन् ऋषिभ्यो नान्यान् ।
 वारुणक्रतौ पुनः पुत्रत्वे कल्पयामास । गन्धर्वादीनां पितामह इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ विनष्टपुत्रा हिरण्यवध-
 शीषरीयम् ।

॥ २६ ॥ २७ ॥ वैवस्वत इति । वैवस्वते त्विह मन्वन्तरे वारुणे वरुणवरुणके महति वितते क्रतौ
 जुहानस्य होतृत्वेन वर्तमानस्य ब्रह्मणः प्रजासर्गः अन्यथोच्यते ॥ २८ ॥ तमेवाह—पूर्वमिति । यत्र
 वैवस्वते मन्वन्तरे पूर्वमन्वन्तरोत्पन्नानेव सप्त ऋषीन्मन्धर्वादीनां पितामहो ब्रह्मा पुत्रत्वे प्रजासर्गाधि-
 कारे कल्पयामास । न त्वन्यान्ससर्ज । स्वयं तद्यज्ञे व्याहृतवान् । पितृत्वे कल्पयामासेति पाठे गन्धर्वा-
 दीनां पितृत्वे तत्सृष्टौ न्ययुङ्क्तैत्यर्थः ॥ २९ ॥ अतः काश्यपादिभ्यो देवदानवादयः पूर्वं जाताः । वैव-
 स्वतमन्वन्तरे सप्तर्षिभ्यो जाता इत्युक्तं भवति । एकोनपञ्चाशन्मरुतो देवा अपि दितेः पुत्रा बभूवुरिति
 विष्णुविशीषम् ।

मास्तोक्तेश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अथ वैवस्वतमन्वन्तरे प्रजासर्गो उच्यते इत्याह
 —वैवस्वत इति ॥ २८ ॥ पूर्वमित्यादि । गन्धर्वादीनां पूर्वमुत्पन्नान् प्राह्मन्वन्तरस्यान्सप्तर्षीनिव वर्त-
 मानाहण्ययज्ञादिच्छेदाय यत्र मन्वन्तरे प्रजासर्गार्थं पुत्रत्वे कल्पयामास । तत्र प्रजासर्ग उच्यते इति
 पूर्वैर्गान्धवः । पितृत्वे कल्पयामास इति पाठे गन्धर्वादीनां पितृत्वे सप्तश इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥
 वृत्तानेवीषम् ।

स्त्रीणां वंशानाह—गास्त्वित्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ कश्यपवंशमुपसंहरति—एत इति ॥ २६ ॥
 एषः प्रागुक्तः सर्गः स्वारोचिषे स्वारोचिषमन्वन्तरे स्मृतः ॥ २७ ॥ वैवस्वते वारुणे वरुणवरुणके
 महति क्रतौ जुहानस्य होतृत्वे वर्तमानस्य ब्रह्मणः प्रजासर्ग उच्यते ॥ २८ ॥ यत्र वैवस्वतमन्व-
 न्तरे उत्पन्नान्नामसान्सप्त ऋषीन् गन्धर्वादीनां पितामहो ब्रह्मा पुत्रत्वे प्रजासर्गाधिकारे स्वयं कल्प-
 यामास । न त्वन्यान्ससर्ज । पितृत्व इति पाठे गन्धर्वादीनां पितृत्वे तत्सृष्टौ न्ययुङ्क्तैत्यर्थः तस्य
 वारुणयज्ञस्यैव तत्सृष्टौ तद्व्यापासमात्रम् । अतः काश्यपादिभ्यो देवदानवादयः पूर्वजाताः वैवस्वतम-
 न्वन्तरे तु सप्तर्षिभ्यो जाता इत्युक्तं भवति ॥ २९ ॥ दितेः कश्यपदिक्कोनपञ्चामन्मरुतां जन्म वधा-
 रणार्थायम् ।

शुचिगुप्तिका । उद्धृत्या अपरिसङ्गानान्द्रुग्नेय उद्धृती ॥ २५ ॥ २६ ॥ जुहानस्य होमं पुत्रतो
 ब्रह्मणो यः प्रजासर्ग उच्यते पुराणान्तरेषु स इह वर्तमाने वैवस्वतमन्वन्तरे स्मृत इत्यन्वयः ॥ २८ ॥
 एवं कथा तत्र—ऋतौ व्याहृते ब्रह्मणा देवकन्यादर्शनासक्त्रे स्वरेतरि अप्रौ हुते जाताः सप्तर्षयः पुत्र-
 त्वेनकल्पिता इति ॥ गन्धर्वभोगिदेवारीनां विरोध इति शेषः । “ततो विरोधे देवानां दानवानां च
 भो द्विजाः । दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपं” इति ब्रह्मपुराणपुरोषाम् । गन्धर्वभोगिदेवानां पि-

वरेण छन्दयामास सा च वद्रे ततो वरम् ।
 पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितीजसम् ॥ ३१ ॥
 न च तस्य वरं प्रादान्द्रार्थायै मुनिसत्तमः ।
 दत्त्वा च वरमत्युग्रं कश्यपस्तामुवाच ह ॥ ३२ ॥
 शक्रं पुत्रो निहन्ता ते यदि गर्भं शरच्छतम् ।
 समाहिताऽतिप्रयता शौचिनी धारयिष्यसि ३३
 इत्येवमुक्त्वा तां देवीं सैकतः कश्यपो मुनिः ।
 दधार सा च तं गर्भं सम्यक्छीचसमन्विता ३४ ॥

गर्भमात्मर्वेधार्थाय ज्ञात्वा तं मघवानपि ।
 शुश्रूषस्तामवागच्छद्विनयादमराधिपः ॥ ३५ ॥
 तस्माश्चैवान्तरप्रेप्सुरतिष्ठत्पाकशासनः ।
 ऊने वर्षशते चास्मा ददर्शान्तरमात्मना ॥ ३६ ॥
 अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत् ।
 निद्रां चाहारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः ३७
 वज्रपाणिर्महागर्भं चिच्छेदाथ स सप्तधा ।
 सन्पीड्यमानो वज्रेण स रुरोदातिदारुणम् ३८ ॥

चिन्तुलीयम् ।

हिरण्यकशिपुवधात् ॥ ३० ॥ छन्दयामास लोभयामास ॥ ३१ ॥ मनसा समाहिता । प्रयत्ना कारयेन
 श्रीघरीयम् ।

कथापूर्वकमाह—दितिरित्यादि यावत्समाप्ति ॥ ३० ॥ वरेणेति । छन्दयामास प्रलोभितवान् ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ शक्रमिति । समाहिता श्रीविष्णुध्यानपरा । शुचिनी शौचवती सती । शरच्छतं वर्षशतं यदि
 गर्भं धारयिष्यसि तर्हि तव पुत्रः शक्रं निहनिष्यति । शौचादिनियमवैकल्ये तु विष्णुध्यानसङ्घट्टविचाया
 देववन्दुरमरः पुत्रो भविष्यतीति गूढाभिप्रायः । शौचादिनियमाद्ये मात्से प्रोक्ताः “सन्ध्यायां (सन्ध्ययोः)
 नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि । न स्वातन्त्र्यं न गन्तव्यं (भोक्तव्यं) वृक्षमूलेषु सर्वदा । वर्जयेत्कलहं
 लोके गात्रभङ्गं तथैव च । नोन्मुच्छेदी तिष्ठेद्य नाशुचिः स्यात्कदाचन” इत्याद्याः । श्रीमद्भागवते च
 “न हिंस्यात्सर्भभूतानि न जपेन्मनृतं वदेत्” इत्याद्याः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तस्याश्रेति । अन्तरं
 प्रेप्सुरशौचादिकालं दिदृक्षुः ॥ ३६ ॥ अन्तरमेवाह—अकृत्वेति । आहारयामास नीतवती ॥ ३७ ॥

चिन्तुलीयम् ।

वरेणेत्यादि । वरं ददामीत्याभासितवाम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शक्रमिति । शौचिनी मात्सेप्रोक्तशौचवती ।
 तत्र लुप्तम् “सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्यावरवर्णिनि । न स्वातन्त्र्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ।
 वर्जयेत्कलहं लोके गात्रभङ्गं तथैव च । नोन्मुच्छेदी तिष्ठेद्य नाशुचिः स्यात्कदाचन” इति । शुचिनी
 धारयिष्यसि इति च पाठः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तस्याश्रेति ॥ ऊने असमाप्तकाले ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 दत्तावेपीयम् ।

पूर्वकमाह—दितिरित्यादिना ॥ ३० ॥ छन्दयामास प्रलोभयामास ॥ ३१ ॥ समाहिता भगवद्भक्त्या-
 मपरा । शुचिनी शौचवती सती शरच्छतं वर्षशतं यदि गर्भं धारयिष्यसि तर्हि तव पुत्रः शक्रनिहन्ता
 भविष्यति । शौचादिनियमास्तु भागवतोक्ताः । “न हिंस्यात्सर्भभूतानि न जपेन्मनृतं वदेत्” इत्यादिना ।
 मात्सेप्रोक्ताः “सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि । न स्वातन्त्र्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु स-
 र्वदा । वर्जयेत्कलहं लोके गात्रभङ्गं तथैव च । नाशुच्छेदी तिष्ठेद्य नाशुचिः स्यात्कदाचन” इत्यादिना
 ॥ ३३ ॥ अन्तरं प्रेप्सुरशौचादिकालं दिदृक्षुः ॥ ३६ ॥ छिद्रमेवाह—अकृत्वेति । निद्रां आहारयामास
 रत्नगर्भायम् ।

तामह इति वाऽन्यथः । यद्वा गन्धर्वादीनां मध्ये नष्टी पुत्रौ यस्याः सा दितिः कश्यपं तोषयामासेत्य-

[पा०] १ क—ध. च छ. न मन्वय २ छ. शुचिस्तं धार । [श्रीप० पा०] शुचिनी, ३ इ छ त यतः
 पश्यते वनं ४ इ. विनाशाय, ५ क—छ प. मात्मनाम् ६ ल—क व. खपाव्यामने.

भा रोदीरिति तं शक्रः पुनःपुनरभापत ।
 सोऽभवत्सप्तधा गर्भेक्षामिन्द्रः कुपितः पुनः ३९ ॥
 एवंकं सप्तधा चक्रे चक्रेणोरिविदारिणा ।
 मरुतो नाम देवास्तं बभूवुरतिवेगिनः ॥ ४० ॥

यदुक्तं वै भगवता तेनैव मरुतोऽभवत् ।
 देवा एकोनपञ्चाशत्सहाया बभूवपाणिनः ॥४१॥
 इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे
 प्रथमांशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

दृष्यन्सहदेवादिस्तत्ररूपनाथरसुखीनां तत्तदधिपतिकथनमुखेन विष्णोर्विभूतिवर्णनम् ॥ १ ॥ विष्णोश्चतु-
 प्यवरायकथनम् ॥ २ ॥ विष्णोर्भूयणाद्यस्वरूपविवरणम् ॥ ३ ॥ प्रथमांशप्रथमकथनम् ॥ ४ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

यदाऽभिषिक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ।
 ततः क्रमेण राज्यानि ददा लोकापितामहः ॥१॥

नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां चाप्यशेषतः ।
 सोमं राज्ये न्येषाद्भ्राता यजानां तपसामपि ॥२॥

विष्णुजीवम् ।

॥ ३३ ॥ अन्तर्येषुविद्यद्भान्वेषी स देवः दितिं निद्रामहाहरयामास ॥ ३७ ॥ पाटयमानः शिप्यमानः
 ॥ ३८ ॥ इति श्रीविष्णुसुखमुनि विर० श्रीविष्णुपु० छिप्यन्त्यां प्रथमांशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

एवं देवादीनां सृष्टिमभिधाय तत्तद्गर्भाधिपतीन् दर्शयितुमाह—यदेत्यादिना ॥ १ ॥ वीरुधामोष-
 भीषीपम् ।

स इति । पाटयमानः शिप्यमानः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मरुत इति । यदुक्तं भारोदीरिति तेन मरुतोऽ-
 भवन्नित्यभ्ररसाम्बाभिरितिः ॥४०॥ वसोपलक्षितः पाणिः यशपाणिः । सोऽस्यास्तीति यशपाणी इत्यम् ।
 श्रीह्यादिभ्यश्चेति इतिप्रत्ययः ॥ ४१ ॥ इति श्रीश्रीधरस्वामीविरचित्तायां आत्मपञ्चाशांशश्रीविष्णुपु-
 राणव्याख्यायां प्रथमांशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

एवं तावदेवादीनां सृष्टिरुक्ता इदानीं तत्तदधिपतिकथनमुखेन विष्णोर्विभूतिं यद्गुमाह—यदेत्या-
 दिष्णुचित्तीपम् ।

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तायैविरचित्तायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ पितृमहः पृथोरभिषेकोत्तर पूर्वसृष्टानामाधिपत्यविभागं तत्तन्मर्षांशान्वापनार्थमपरोक्षित्वाह—
 दत्तायेषीपम् ।

निद्रां प्राप्ता ॥ ३७ ॥ पाटयमानः शिप्यमानः ॥ ३८ ॥ यदुक्तं मथमता भारोदीरिति तेन मरुतोऽ-
 भवन्नित्यभ्ररसाम्बाभिरितिः । यशपाणि इति छान्दसो नृपाणमः । वसोपलक्षितः पाणिर्वयशपाणिः
 सोऽस्यास्तीति यशपाणी इत्यम् । श्रीह्यादिभ्यश्चेति इतिप्रत्यय इत्यन्ये ॥ ४१ ॥ इति श्रीधर-
 श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

एवं देवादीनां सृष्टिरुक्ता इदानीं तेषां तत्तदधिपत्यकथनमुखेन विष्णोर्विभूतिं यद्गुमाह—यदेत्यादिना ।
 तत्तर्षीपम् ।

न्वयः । तेनोनपञ्चान्मरुतो देवा अपि दितेरेव मुद्रा इत्युक्तं भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीम-
 त्० विरचितश्रीविष्णुपु०व्याख्यानान्तरे प्रथमांशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सृष्टेषु सङ्क्षोऽर्षादाः पृथुमभूतवः कृताः । विभूतयो भगवतो द्वाविंशोऽह तपेरिताः ॥ १ ॥ अ-

राजां वैश्ववर्णां राज्ये जलानां वरुणां तथा ।
 आदित्यानां पतिं विष्णुं वसुनामथ वायवकम् ॥३॥
 प्रजापतीनां दक्षं तु वासवं मरुतामपि ।
 देव्यानां दानवानां च ब्रह्मादमधिपं ददा ॥ ४ ॥
 पित्राणां धर्मराजानं यमं राज्येऽभ्यपेक्षयत् ।
 ऐरावतं गजेन्द्राणामशेषाणां पतिं हृदा ॥ ५ ॥
 पतत्रिणां तु गरुडं देवानामपि वासवम् ।
 उर्ध्वःश्रवसमथानां वृषभं तु गवामपि ॥ ६ ॥
 मृगाणां चैव सर्वेषां राज्ये सिंहं हृदा प्रभुः ।
 शेषं तु दन्दशूकानामकरोत्पतिमन्वयः ॥ ७ ॥
 हिमोलयं स्थावराणां मुनीनां कपिलं मुनिम् ।

नरिनां दीप्तिणां चैव मृगाणां व्याघ्रमीश्वरम् ८ ॥
 यनस्पतीनां राजानं पृथमेवाभ्यपेक्षयत् ।
 एयमेवान्यजातीनां प्राधान्येनाकरोत्प्रभूम् ॥९॥
 एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् ।
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥ १० ॥
 पूर्वस्थां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
 दिशापालं सुधन्वानं सुतं वै सोऽभ्यपेक्षयत् ११ ॥
 दक्षिणस्थां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यपेक्षयत् ॥ १२ ॥
 पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यपेक्षयत् १३ ॥

श्रीधरीवम् ।

दिना वावत्समिति ॥ १ ॥ नक्षत्रेति । नक्षत्रादीनां तपोन्तानां राज्ये सोमं ददा । नक्षत्रादीनां तपो-
 न्तानां राज्ये सोमं पतिमतनोदित्यर्थः ॥ २ ॥ राजामिति । राजां राज्ये वैश्ववर्णां वृषेरे न्यधादित्यनु-
 पद्गः ॥ ३ ॥ प्रजापतीनामिति । मरुतामदितिपुत्राणां वासवन्वधिपतिं ददौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
 मृगाणामिति । मृगाणां सिंहमीश्वरं पतिं । शेषं तु नागराजानं । मृगाणां सिंहमीश्वरमिति च पाठः
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमिति । दिशापालान् दिक्पालान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ पश्चिमायामिति ।

विष्णुचिन्तीवम् ।

यदेति । ततः कालादारभ्य ॥ १ ॥ नक्षत्रेति । राज्ये आधिपते ॥ २ ॥ राजामिति । विष्णुम् इन्द्रा-
 द्वापतेयीवम् ।

पूर्वं स्थायमभुवमन्वन्तरे । ततः पृथोरधिपेक्षानन्तरं ॥ १ ॥ नक्षत्रादीनां तपोन्तानां राज्ये आधिपते
 सोमसद्भास्वापयामास ॥ २ ॥ राजां चक्षणां राज्ये वैश्ववर्णां वृषेरेमद्यादित्यनुपद्गः । तथा जलानां
 राज्ये वरुणमद्यादित्यनुपद्गः । वायवं प्रधानमिति ॥ ३ ॥ मरुतां दितिपुत्रानामेकोनपञ्चाशत्तां । “प्र-
 तिमन्वन्तरे प्रायः प्रह्लादाद्या बभूवुरे” इति ब्रह्मपुराणवचनान् प्रह्लादस्य स्थायमभुवमन्वन्तरे पृथुच-
 श्वर्तिकालेऽपि सत्त्वात्तस्याधिपत्वप्रधानोक्तिर्युज्यते । तेन वैश्ववर्णमन्वन्तरे द्विरण्यकसिपूत्रप्रस्य प्रह्ला-
 दस्य कथं स्थायमभुवमन्वन्तरे आधिपत्वदानमिति ब्रह्मानुकाशः ॥ ४ ॥ धर्मराजानं धर्माधिपतिं ॥ ५ ॥
 वृषभं नन्दिकेश्वर । “चतुष्पदानां सर्वेषां वाहानां च सर्वेशः । महेश्वरश्चजः श्रीमान्नोवृषोऽधिपतिः
 कृतः” इति हरिवंशवचनात् ॥ ६ ॥ सिंहमीश्वरमधिपतिं ॥ ७ ॥ इत्थं पर्यति ॥ ९ ॥ वैराजस्य ब्रह्म-
 रत्नाभीवम् ।

द्वाधिति पाठे द्वापतेत्यर्थः ॥ २ ॥ राजां राज्ये वैश्ववर्णां वृषेरे । विष्णुं वामनं ॥ ३ ॥ वैराजस्य
 ब्रह्मसूतोः पुत्रमिति शेषः । राजानं दीपिमन्तं सुधन्वानं राजानं क्षत्रियाणां । तनयमिति पाठो वा ॥ ११ ॥

[पा०] १ य. न्यपाठ. २ वा—४. नयानामपि शङ्खि. ३ वयवर्ण. “य. ट. ट” पुल्लेखु नामि. ४ न. ट.
 ट. शेषं तु नागराजानं मृगाणां सिंहमीश्वर. ५ अर्थं सोमः “न. ट.” पुल्लेखोर्मात्रं द्वापते.

तथा हिरण्यरोमार्णं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
 उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं राजानमभ्यपेचयत् ॥१४॥
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सर्पत्तना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मतः परिपाल्यते ॥ १५ ॥
 एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ।
 विभूतिभूता राजानो ये चान्ये मृनिसत्तम ॥१६॥
 ये भविष्यन्ति ये भूताः सर्वे भूतेश्वरा द्विज ।
 ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशो द्विजोत्तम ॥ १७ ॥
 ये तु देवाधिपतयो ये च दैत्याधिपास्तथा ।
 दानवानां च ये नाया ये नाथाः पिशिताशिनाम्

पशूनां ये च पतयः पतयो ये च पक्षिणाम् ।
 मनुष्याणां च सर्पाणां नागानामधिपाश्च ये १९॥
 वृक्षाणां पर्वतानां च ग्रहाणां चापि येऽधिपाः ।
 अतीता वर्तमानाश्च ये भविष्यन्ति चाररे ।
 ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशसमुद्भवाः २० ॥
 न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् ।
 स्थितं स्थितौ महाप्राज्ञं भवत्यन्यस्य कस्यचित् २१
 सृजत्येष जगत्सृष्टौ स्थितौ पाति संनाशनः ।
 हन्ति चैवान्तकत्वेन रजःसत्त्वादिसंशयः ॥२२॥

विष्णुधीयम् ।

धीनां ॥ २ ॥ पर्जन्यस्य प्रजापतेः पुत्रमिति शेषः ॥ १४ ॥ यथाप्रदेशं स्वप्रदेशानतिमन्त्रेण ॥ १५ ॥
 स्थितौ प्रवृत्तस्यैतन्वयः ॥ १६ ॥ स्थितौ स्थितं हरिमृते पालनसामर्थ्यमन्यस्य नहि भवतीत्यन्वयः
 धीपरीयम् ।

अच्युतमिति केतुमतो विशेषणम् ॥ १३ ॥ तथेति । पर्जन्यस्य प्रजापतेः पुत्रमित्यनुपपन्नः ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ उक्तानामनुक्तानां च सत्त्वपतीनां भगवद्विभूतित्वमाह—एत इत्यादिसार्धैः पञ्चभिः ॥१६॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ नहीति । नहीत्येष एव मुख्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ सृष्ट्यादिकर्ता स
 विष्णुषिणोपम् ।

मुजम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 एत इति । ये चान्ये काश्यपाद्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ नहीति । पालनसामर्थ्यं
 सर्वेश्वरत्वं हेतुः ॥ २१ ॥ पालनवत्सृष्टिसंहारयोरपि तस्यैव सामर्थ्यमित्याह—सृजतीति ॥ २२ ॥

दत्तामेषीयम् ।

पुत्रस्य प्रजापतेरात्मजमिति शेषः ॥ १० ॥ अच्युतमिति केतुमतो विशेषणं ॥ १३ ॥ पर्जन्यस्य प्रजा-
 पतेः पुत्रमित्यनुपपन्नः ॥ १४ ॥ एतमुक्तानामनुक्तानां च सत्त्वपतीनां भगवद्विभूतित्वमाह—एत
 इत्यादिना । स्थितौ प्रवृत्तस्य विष्णोरेते राजानो ये चान्ये ब्रह्मकाश्यपाद्याः ते सर्वे विभूतयः । विष्णो-
 र्विंशतिपाधिष्वसिस्थानभूताः । तदुक्तं बालनिर्णये । “विशेषव्यक्तिप्राप्रत्याद्वाद्याश्च विभूतयः । तदन्त-
 योमिणश्चैव मत्प्रयागाविर्भवा इति” इति । सर्वभूतस्य सर्वेषु भूतस्य सर्वान्तर्वामिणः । अंशाः विष्णोर्भिन्न-
 स्त्वेन प्रतिविम्बांशाः । तदुक्तं वाराहे । “द्विरुपाबंधकौ तस्य परमस्य हरेर्दिभोः । प्रतिविम्बांशप्रभाष
 स्वरूपांशक एव च । प्रतिविम्बांशका जीवाः प्रादुर्भवाः परे सृताः । प्रतिविम्बेऽप्यल्पमानार्थं स्वरूपाणो-
 त्तराविच” इति ॥ १६ ॥ उक्तानामेषां विशिष्य नामनीर्वनपूर्वरुमंदात्वोक्त्वा प्राप्रत्यरूपांशकत्वशङ्कां नि-
 वारयन्नाह—येचेत्यादिना ॥ १८ ॥ विष्णोरंशसमुद्भवाः । विष्णोः स्वरूपांशैरुत्पन्नाः ॥ २० ॥ स्थितौ
 स्थितं हरिमृते अन्यस्य कस्यचित्पालनसामर्थ्यं नद्विभ्रमति । अतस्तेषु स्थित्वा मुत्पपालको विष्णु-
 रेव तेषां सत्सन्निधिवुक्तत्यात्यालक इति भावः ॥ २१ ॥ तत्रेवैवं पालनमात्रे हरेः स्थावर्यं सृष्ट्यादि-

रत्नमीयम् ।

अत एव मुख्यः सृष्ट्यादिकर्ता स भवेत्याह—सृजत्यशेष इति ॥ सृष्टौ सृष्टिरुक्ते । स्थितौ स्थितिर्वाले ।

[पा०] १ ग—उ घ. सप्ताना. २ ख. ग. च छ. ङ. ट. ड. वेदतीता. यर्षी. म. वे जाना. १ म. सप्तमुद्रका.
 ४ ड. धर्षया. म. घ. न. पतय.. ५ घ. गणार्थांवा कवीर्षां च. ६ ग. जनार्दन .

चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ । सत्त्वं गुणं समाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः ॥ २७ ॥
 प्रलयं च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः ॥ २३ ॥ आश्रित्य तमभो दृचिमन्तकाले तथा पुनः ।
 एकेनाशेन ब्रह्माऽसौ भवत्यव्यक्तमूर्तिमान् । रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः ॥ २८ ॥
 मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानां चान्वभागशः २४ अग्र्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्तते ।
 कालस्त्वतीयस्तथाशः सर्वभूतानि चापरः । कालस्वरूपो भागो यस्त्वंभूतानि चापरः ॥ २९ ॥
 इत्थं चतुर्धा संसृष्टौ वर्ततेऽसौ रजोगुणः ॥ २५ ॥ विनाशं कुर्वतस्तस्य चतुर्धेनं महात्मनः ।
 एकांशेनास्थितो विष्णुः करोति प्रतिपालनम् । विभागरूपेणा ब्रह्मन्कथ्यते सार्वकालिकी ३० ॥
 मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपोऽपरेण च ॥ २६ ॥ ब्रह्मा दक्षादयः कालस्यैवायित्जन्तवः ।
 सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते स्थितिम् । विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥ ३१ ॥

श्रीपरीषत् ।

एवेत्याह—सृजत्येव इति ॥ २२ ॥ तदेव सृष्टारिभर्तृत्वं चतुर्धा विभजति । चतुर्विभाग इत्याद्यभिः—
 चतुर्विभाग इति । संसृष्टौ सम्यक् सृष्टौ । चतुर्विभागः सभित्ति कचित्पाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥
 काल इति । रज एव गुणो यस्य स रजोगुणः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ विनाश-
 मिति । सार्वकालिकी सर्वकल्पगता ॥ ३० ॥ एते ब्रह्मादयो देवविभूतय इत्याह—ब्रह्मेत्यादिभिः
 विष्णुविभोषम् ।

॥ ३३ ॥ एवेनेति । अव्यक्तमूर्तिमान् अव्यक्तस्वरूपः । मरीचिमिश्राः मरीचिसहिताः ॥ २४ ॥
 काल इति । रजो गुणो यस्य स रजोगुणः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ विनाशमिति ।
 दत्तापेयीषम् ।

त्रिविधि तस्यैव मुख्यसामर्थ्यादित्याह—सृजतीत्यादिना । रजस्सत्त्वादीनां संश्रय आधारः । सृष्ट्याद्यर्थ-
 रजसादीनामुपादानत्वान् ॥ २२ ॥ सृष्ट्यादिकर्तृत्वं चतुर्धा विभजद्वाह—चतुर्विभाग इत्यादिना
 ॥ २३ ॥ एकेनाशेनासौ विष्णुर्ब्रह्मा भवति । ब्रह्मरूपेणाधिभवेति । सचाव्यक्तमूर्तिमान् । चतुर्मुष्टे प्रवि-
 ष्टत्वेनाप्रकाशमूर्तिमान् । “ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ” इत्याद्युक्तेः । अन्यमागतः अन्येन भागेनाशेन । प्र-
 जाना पतयो मरीचिमिश्राः मरीचिमुल्लयाः । मरीच्यादिषु सस्थित्वा सृष्टिं करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ कालः
 सृष्टिकालः तत्राधिष्ठितः । सर्वभूतानि मादृषिादिरूपाणि । अपरः अशान्वाराधिष्ठितत्वान् । रज एव
 गुणो यस्य स तथा ॥ २५ ॥ स्थितौ एकांशेन विष्णुर्मूल्यां पालनं करोति । मन्वादियु रूपमस्वास्तीति
 मन्वादिरूपीकालरूपः । काले स्थितिकाले रूपं यस्य स तथा ॥ २६ ॥ सर्वभूतेष्वन्येन रूपान्तरेण ।
 सर्वभूतेष्विति भूतानां भगवद्गुणविद्यमानत्वोक्त्या पूर्वोक्तानां ब्रह्मादीनामपि तद्विद्यमानत्वेति दर्शितं ।
 समाश्रित्योपादाय । पुरुषोत्तम इत्युक्त्या सर्वेषु स्थित्वा तत्तच्छक्तिप्रदाननामर्थ्यं दर्शितं ॥ २७ ॥ तमसः
 तमोगुणस्य । इति व्यापारमाश्रित्याहुस्तत्र । रुद्रस्वरूपः सन् रुद्रे प्रविष्टः ॥ २८ ॥ सार्वकालिकी सर्व-
 सङ्कल्पसाधारणी ॥ ३० ॥ ब्रह्मादीनां भगवद्गुणत्वोपि नैसन्नितिमात्रेण तस्य सर्वसाधारणत्वान् । तन्तु
 रत्नमूर्तिवम् ।

अन्तकत्वे तदशायाम् ॥ २२ ॥ अपरेणाशेन जगतः स्थितिमित्यन्यदः ॥ २६ ॥ सार्वकालिकी सर्व-
 सङ्कल्पसाधारणी ॥ ३० ॥

[पा०] १ [श्रीप० पा०] विनाशस्त्वन्वष्टौ २ स—उ स य परिपालनं ३ स—उ स—उ ऋ ४ स.
 य उ स्तो भागोऽन्यस्तौ

विष्णुर्मन्वादयः कालः गर्भभूतानि च द्विज । एतमेव विभागोऽयं स्थितावप्युपदिश्यति ।
 स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥३२॥ चतुर्धा तस्य देवस्य मंत्रेषु प्रलये तथा ॥ ३७ ॥
 रद्रः कालान्तकायाश्च समन्तार्थं जन्तवः । यत्किञ्चित्सञ्जयते येन मन्त्रजालेन च द्विज ।
 चतुर्धा प्रलपार्षता जनार्दनविभूतयः ॥ ३३ ॥ तस्य सृष्टयस्य गम्भूता तन्मंत्रं च होमन्तुः ॥३८॥
 जगद्गदा तथा मध्ये सृष्टिप्रलया द्विज । हन्ति मातस्य चन्द्रिकश्चित्मन्त्रं म्भारजजगन्मम् ।
 घात्रा मरीचिमिथैश्च क्रियते जन्तुभिन्मथा ३४ ॥ जनार्दनस्य तद्ग्राहं मंत्रं यान्तकरं वपुः ॥ ३९ ॥
 ब्रह्मा सृजत्वादिकाले मरीचिप्रसुरात्मतः । एतमेव जगत्पदा जगन्पाना तथा जगत् ।
 उत्पादयन्त्यपत्यानि जन्तवश्च प्रतिक्षणम् ॥३५॥ जगद्ब्रह्ममिता देवः समन्तस्य जनार्दनः ॥४०॥
 कालेन न विना ब्रह्मा सृष्टिनिष्पादको द्विज । सृष्टिभित्तन्त्यन्तकालेषु त्रिर्धनं संप्रवर्तते ।
 न प्रजापतयः सर्वे न चैवाऽसितजन्तवः ॥ ३६ ॥ गुणप्रवृत्त्या परमं पदं तस्यागुणं महत् ॥ ४१ ॥

विष्णुगीतम् ।

॥ २१ ॥ इतमेवार्थं पुनः संक्षिप्याह—प्रदोन्त्यादिना ॥ ३१ ॥ भगुनमणि तस्य सर्वं गुणानामुपाधि-
धोर्षाषम् ।

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अप्रादिभगवद्भिभूतीनां पात्रोदेन सप्तदशमाह—जगद्गदादिनादिद्राभ्याम्
 ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कालान्तकविभूतेषु सर्वेषां सृष्टिनिमित्तमाह—नानेति ॥ ३६ ॥ एतदेव
 स्थितिप्रलययोस्तप्यतिदिशति—एतमेवेति ॥३७॥ उत्पादयन्त्यपत्यानीनापन्महत्त्वं मृगममात्रौरभ्यामिति
 दर्शयन्नाह—यन्विभिरिति । सत्त्वज्ञानेन प्राणिमात्रेण । पात्रोऽप्येतादृष्टयम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एतं
 ब्रह्मार्थिना विष्णुविभूतित्वमुपमाहुरन्नाह—एतमित्यादिद्राभ्याम् ॥ ४० ॥ सर्वेति । गुणप्रवृत्त्या गुणानां
 विष्णुविभूतयम् ।

सार्वकालिणी प्रतिषम्भभाविनी कल्पये ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 एतदुक्तं भगवतीनाह—यन्विभिरिति । सभूतारिणि विनिष्कस्यती । वाप्योऽपतिनिमित्तं चि वास्तव्यि-
 क्षानेन होमेषुचतुत्त्वम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एतमिति । समन्तस्य देवो जनार्दन इत्यन्वयः ॥४०॥ विष्णु-

तत्र ज्ञानमयं व्यापि स्वसंवेदमनौपमम् ।	मनाचक्ष्व यथान्यार्थं यदुक्तं परमं पदम् ॥४३॥
चतुष्प्रकारं तदपि स्वरूपं परमात्मनः ॥ ४२ ॥	श्रीपराशर उवाच ॥
श्रीमंत्रैव उवाच ॥	मंत्रेय कारणं प्रोक्तं माधनं सर्ववस्तुषु ।
चतुष्प्रकारतां तस्य ब्रह्मभूतस्य हे मुने ।	साध्यं च वस्त्वभिमतं यत्साधयितुमात्मनः ४४॥

चिन्तुषीषम् ।

भूतानां सत्त्वादीनां चैष्टया त्रिधा स्रष्टृत्वादिरूपेण प्रवर्तते ॥ ४१ ॥ तत्र पदं ज्ञानमयं ॥ ४२ ॥

श्रीधरियम् ।

क्षोभेण त्रिविधं प्रकृतिरूपं सृष्ट्यादीं संप्रवर्तते । तस्य तु परमं पदमगुणं ततो महत्पूर्णम् ॥ ४१ ॥ स्वरूपप्रकारोपदेशार्थं चातुर्विध्यमुपश्लिषति—तद्येति ॥ ४२ ॥ अगुणस्य ज्ञानमयस्य च निर्भेदत्वात्कथं चातुर्विध्यमित्याशङ्क्य पृच्छति मंत्रेयः—चतुष्प्रकारतानिति ॥ ४३ ॥ निर्गुणतन्मन्त्रेयः प्रागेव तत्साधुपापभूतसाधनायालम्बनमनुवृत्त्यभिव्यङ्गानसाभेदात् ज्ञानस्य चातुर्विध्यं न स्वरूपेणेति वक्तुमाह—

निष्पृषिषीषम् ।

णदश्यं रूपं निगमयति—सृष्टिस्थितित्यारभ्य गुणप्रवृत्त्यन्वयेन । सृष्टीति । सृष्ट्यादिकान्येषु गुणप्रवृत्त्या त्रिधाभूतः एवमुक्तप्रकारेण चतुर्भेदो वर्तते । परममित्यादि । परमं विरिश्वादिपदान् । अगुणं गुणमयप्रकृतिविरुद्धं । महत् अव्यक्तम् । सर्गस्थितान्तकालेऽपि च पाठः ॥ ४१ ॥ तद्येति । ज्ञानमयं ज्ञानप्रचुरम् । व्यापि ज्ञानेन । स्वसंवेद्यं स्वयंप्रकाशं । एवंभूतं यत्पदं पद्यत इति पदं मुक्तस्वरूपं । तत्र चतुष्प्रकारम् । तदपि तस्य परमात्मनः स्वरूपमित्यन्वयः । अत्र म्बन्धप्रशब्दो रूपवचनः । स्वं रूपं हि स्वरूपम् ॥ ४२ ॥ ४३ तस्य चातुर्विध्यं दृश्यवित्तुसुपन्नमते—मंत्रेयेत्यादिभिः । मंत्रे-दक्षाप्रेषीषम् ।

प्रवर्तते । गुणप्रवृत्त्या त्रैविध्यकथनेन प्राप्तं गुणसम्बन्धत्वसङ्घातं निवारयितुं त्रिविधोः स्वरूपमाह—परमं पदमित्यादिना । तस्य त्रिविधोः पदं पद्यत इति पदं स्वरूपं परमं सर्वोत्कृष्टं । तत्र हेतुः महत् सर्वाधिकं बलज्ञानादिना पूर्णं । अगुणं सत्त्वादिगुणवर्जितं । सत्त्वादिगुणकृतवन्धाभावेऽपि तुल्यो सृष्टादिक-मित्ये गुणान् गृहीत्वा सृष्ट्यादिकं क्रियत इति भावः । तदुक्तं तत्रमागवते “बुद्ध्यानेन मृदा यद्भ्रिर्भियन्ते पटादयः । विष्णुनेनं प्रकृत्वैव निर्यते जगदीदम” इति ॥ ४१ ॥ गुणत्वे हेतुमाह—तद्येति । ज्ञानमयं ज्ञानस्वरूपं । व्यापि व्याप्तं । अनेन जीवदैलक्षण्यं दर्शितं । जीवानामगुणत्वात् । स्वसंवेद्यं स्वप्रकाशं । अनौपमं असदृशं । सृष्ट्यानुपयोगितया प्रकृतानन्तर्गतत्वेन चतुरूपत्वमुक्तं । इदानीं सुबहु-पयोगितया प्रसारान्तरेण चातुर्विध्योपदेशार्थं उपश्लिषति—चतुष्प्रकारमिति । तत्परमात्मनः स्वरूपं प्रकारान्तरेणापि चतुष्प्रकारं ॥ ४२ ॥ प्रकारान्तरेण चतुष्प्रकारतां शान्तुं पृच्छति—चतुष्प्रकारत्व-मिति । यत्परमं पदमुक्तज्ञानभूतस्य तस्य स्वरूपस्य चतुष्प्रकारतां प्रसारान्तरेण चतुष्प्रकारतां यथान्यत्र यथोपपन्नं भवति तथा त्वमाचक्ष्वेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ सुबहुपयोगिणोपाधनसाध्याविज्ञानभेदचतुष्प्रक-तत्वेन ज्ञानात्मस्य भगवत्प्रथमं चातुर्विध्यं यत्तुं साधनादिस्वरूपं तानमाह—मंत्रेयेत्यादिना । सर्व-स्तुषु यत्कारणं तत्साधनं प्रोक्तं । यथात्मनः सापयितुमभिमतं वस्तु तत्साधनं प्रोक्तमित्यन्वयः ॥ ४४ ॥

[पाठ] १ ड. तत्रज्ञानमयं. २ क. ग—च. न ज्ञानभूतस्य हे मुने.

योगिनो मुक्तिकामस्य प्राणायामादिसाधनम् । युञ्जतः हेतुमुत्पथं साध्यं यद्ब्रह्म योगिनः ।
साध्यं च परमं ब्रह्म पुनर्नावर्तते यतः ॥ ४५ ॥ तदालम्बनविज्ञानं द्वितीयोऽंशो महाधुने ॥ ४७ ॥
साधनालम्बनं ज्ञानं मुक्तये योगिनां हि यत् । उभयोस्त्वविभागेन साध्यसाधनयोर्हि यत् ।
स भेदः प्रथमस्तस्य ब्रह्मभूतस्य ये मुने ॥ ४६ ॥ विज्ञानमद्वैतमयं तद्भागोऽन्यो मयोदितः ॥ ४८ ॥

विशुचीवम् ।

प्राणायामादिसाधनविषयं यत् ज्ञानं तज्ज्ञानं प्रथमोऽंशः ॥ ४५—४६ ॥ साध्यब्रह्मालम्बनं यज्ज्ञानं
तद्वितीयांशः ॥ ४७ ॥ एतयोरेव साध्यसाधनयोः परस्परभेदज्ञानं तच्चूतीयांशः ॥ ४८ ॥

भीषतीवम् ।

मैत्रेयेत्याद्यष्टभिः । मैत्रेयेति । सर्वेष्वपि वस्तुषु यत्कारणं तत्साधनं प्रोक्तं । यथात्मनरसाध्यवितुमभिमते
वरतुं तत्साध्यं श्रेयसिलम्बनम् ॥ ४४ ॥ योगिन इति । प्रस्तुतमुक्तिनामस्य योगिनो मुक्तेः प्राणायाम-
मादिसाधनं प्राणायाम आदिः चित्तैकान्धकारेण कारणं यस्य देहात्मविवेकस्य तत्प्राणायामादिसाध-
नालम्बनं देहात्मविवेकरूपत्वं पदार्थशुद्धिं विना गलदेशसम्भवान् साध्यश्च तत्पदार्थं परमम् । नित्यतु-
र्यात्मकत्वान् ॥ ४५ ॥ ततः किमत आह—साधनेति । साधनं देहात्मात्मविवेकत्वं पदार्थशुद्धिः
तदालम्बनं शुद्धत्वं पदार्थविषयं यज्ज्ञानं स एव चतुर्भेदज्ञानभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमो भेदः ॥ ४६ ॥
युञ्जत इति । हेतुमुत्पथं युञ्जतो योगमभ्यस्यतो योगिनो यत्साध्यं ब्रह्म तद्विषयं सविदानन्दशब्देति
वत्पदार्थसाध्यः । विज्ञेयेण ज्ञानं विज्ञानं द्वितीयोऽंशः ॥ ४७ ॥ उभयोरिति । उभयोस्त्वविभागेन पर-
स्पररूपेण ब्रह्मैवाहमहमेव भवेति विदोषं यद्विज्ञानं सोऽन्यस्तृतीयो भागो मयोदितः ॥ ४८ ॥

विष्णुवित्तीवम् ।

वेति । यत्कारणं तत्साधनं । यत्साधयितुमभिमते तत्साध्यम् ॥ ४४ ॥ योगिन इति । परमं ब्रह्म
मुक्त्यस्वरूपं । "सर्वज्ञानमयो हरिः" इति वचनात् प्रकृतिपुरुषयोरपि प्रबलम् । तदपेक्षया मुक्त्यस्वरूपं
परमब्रह्मत्वम् ॥ ४५ ॥ साधनालम्बनमिति । साधनालम्बनं ज्ञानं योगशास्त्रजन्यम् । प्राणायामादिमाध-
नविषयं ज्ञानं स प्रथमो भेदः ॥ ४६ ॥ युञ्जत इति । तदालम्बनविज्ञानं साह्यजन्यं प्रकृतिवि-
कात्मविषयं विशिष्टज्ञानम् ॥ ४७ ॥ उभयोरित्यादि । अविभागेन संबोधेन साध्यसाधनभावमन्व-
न्येन । अद्वैतमयं देवमनुष्यादिद्वैतरहिततात्मविषयकस्य तदुचुरं विज्ञानं ध्यानम् ॥ ४८ ॥

दशप्रथीवम् ।

प्रकृते मुक्तिकामस्य किन्तदुभयमित्यत आह—योगिन इति । मुक्तिकामस्य योगिनः प्राणायामादिमाधनं
यतः पुनर्नावर्तते तत्परमं ब्रह्म साध्यं । ब्रह्मणः स्वरूपेण सिद्धत्वेऽपि प्राप्त्यर्थेन साध्यत्वमुच्यते ॥ ४५ ॥
यतः किमित् आह—साधनेति । साधनं प्राणायामादिकं आलम्बनं विषयो यच्च तत्तथा । तद्वैतं
योगिनां मुक्तये यत् ज्ञानं सः ज्ञानभूतस्य परमात्मन्यरूपस्य प्रथमोभेदः प्रथमोऽंशः ॥ ४६ ॥ हेतु-
मुत्पथं युञ्जतो योगमभ्यस्यतो योगिनो यत्साध्यं ब्रह्म तदालम्बनं विज्ञानं तद्विषयकं ज्ञानं द्वितीयोऽंशः
॥ ४७ ॥ उभयोः साध्यसाधनयोरविभागेन संबोधेन साध्यसाधनभावेन द्वैतभेदं विज्ञानं अल्प-
म्यस्तृतीयस्य परमात्मनो भागोऽयम् । साध्यसाधनभावेन तदुभयविषयभेदं विशिष्टज्ञानं तृतीयो-

स्वरूपविवम् ।

प्राणायामादिमाधनः शोषणः सन्नि यस्त तद्विषयत्वं । प्रीत्यादित्यादितिः ॥ ४५ ॥ अविज्ञानं निरुत्सावाम-

ज्ञानत्रयस्य वै तस्य विशेषो यो महाद्भुते । निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनूपमम् ।
तन्निराकरणद्वारा दर्शितात्मस्वरूपवत् ॥ ४९ ॥ आत्मसम्बोधविषयं सत्तामात्रमलक्षणम् ॥५०॥

विष्णुक्षीयम् ।

एतस्य साध्यसाधनकृतभेदात्मन्वनस्य विशेषो भेदः । तन्निराकरणद्वारदर्शितात्मस्वरूपवत्, तस्य भेदस्य
निराकरणात् तन्निराकरणं तदेव द्वारमुपायः । तेन तन्निराकरणद्वारेण दर्शितमात्मस्वरूपं तन्निराकरणद्वारद-
र्शितात्मस्वरूपं तद्वत् ॥ ४९ ॥ तदा निर्व्यापारं ब्रह्माकारधारि । अनारयेयं वाचामगोचरं । मात्र-
धीधीयम् ।

ज्ञानत्रयस्येति । एतस्य उत्तरं पदार्थतदैक्यविषयस्य ज्ञानत्रयस्य यो विशेषो देहादिविलक्षणोऽहमिति सविद्या-
गन्दरूपं ब्रह्मेति ब्रह्माहमिति च यत्तत्र विशेषोपायः तस्य निराकरणं परिज्ञागलद्द्वारेण दर्शितं यन्निर्विण-
पमात्मस्वरूपं तद्वत्तदेकाकारसमाध्यबलं विष्णोर्ज्ञानमयस्य परमपदाख्यं ज्ञानं चतुर्थमुक्तमिति तृतीये-
नान्वयः ॥ ४९ ॥ तदेव द्वादशभिः पदैर्विंशान्दि—निर्व्यापारमिति । निर्व्यापारं ध्यानाविसर्गव्यापार-
शून्यम् । अत एवानाख्येयं निर्देशानर्हः । किन्तु व्याप्तिमात्रं मनसो ब्रह्माकारतामात्ररूपम् । अनूपमं
निरूपमं । सर्वज्ञानविलक्षणत्वात्तदेवाह—आत्मनः सम्बोधः प्रकाशसद्भिषयं स्वप्रकाशमित्यर्थः । त-
विष्णुक्षीयम् ।

ज्ञानत्रयस्येति । उक्तस्य ज्ञानत्रयस्य साधनज्ञानत्वादिरूपतो यो विशेषस्तस्य निराकरणम् अपरामर्शः यस्य
द्वारं दर्शितात्मस्वरूपवत् । तत् आत्मावलोकनरूपज्ञानं चतुर्थो भाग इत्यनुपद्वः ॥४९॥ विनिष्पन्नसमा-
धेरितरपरामर्शस्वात्मानलोकनविरोधित्वात्तन्निराकरणं द्वारमित्युक्तम् । दर्शितात्मस्वरूपवदित्युक्तस्यात्मा-
वलोकनस्य विषयमात्मस्वरूपं दर्शयति—निर्व्यापारमित्यादि । निर्व्यापारं साधनानुष्ठानरहितम् । अ-
नाख्येयं रूपवर्णादीनामगोचरस्वरूपं । ध्याप्तिमात्रं मात्रशब्दोऽवधारणे । ध्याप्तिमेव असङ्कुचितमित्यर्थः ।
दत्तात्रेयीयम् ।

शो मयोदित इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ एतस्योक्तस्य ज्ञानत्रयस्य यो विशेषः साधनज्ञानत्वादिरूपः तस्य
निराकरणमपरामर्शं द्वारं यस्य स तथा । दर्शितात्मस्वरूपवत् । दर्शितात्मस्वरूपमस्यास्तीति तथा पर-
मात्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानमिति धानत् । अत्रमत्वर्थोचितप्रत्ययप्रधानद्वयः । अयं चतुर्थो भाग इत्यनुपद्वः ।
विनिष्पन्नसमाधेरितरपरामर्शस्य परमात्मसाक्षात्कारविरोधित्वात्तन्निराकरणे द्वारमित्युक्तं । तन्निराकरण-
द्वारदर्शितेतिपाठे तन्निराकरणरूपद्वारेण दर्शितेत्यर्थः । अत्रोक्तस्य साधनादिज्ञानचतुष्टयस्य ज्ञानात्मरू-
भगवदंशत्वोक्तिर्नख्यरूपंशब्दाभिप्रायेण तस्य मनोवृत्तिरूपत्वेन जडत्वात्प्रत्ययवाच । ऋतुमगवद्भूषविभे-
पाधिष्ठानतया भिरांशत्वाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यं । अमुनेवार्थं दर्शयितुं दर्शितात्मस्वरूपवदित्युक्तं ॥ ४९ ॥
परमात्मसाक्षात्कारस्य विषयभूतमात्मस्वरूपं दर्शयति—निर्व्यापारमित्यादिना । निर्व्यापारं पूर्णत्वात्मा-
धनानुष्ठानरूपव्यापाररहितं । नितरं जगत्सृष्ट्यादिविषये व्यापारो यस्वेति वा । अनाख्येयं साकल्ये-
नाप्यनुमशम्यं । “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति श्रुतेः । व्याप्तिमात्रं सव्याप्त्या सर्वं मिनोति जाना-
तीति त्रयति रक्षतीति व्याप्तिमात्रं । माह्वाने । त्रैलोक्ये इति धातुद्वयं । “विष्णोरेच्छावदत्वात्वा माया-
मात्रमिति स्पुटं” इति प्रमाणानुसारेण मायानात्रमित्यत्र माया मानत्राणकर्म्यं यस्तेत्याचार्यैर्व्याख्यात-
रत्नगर्भीयम् ।

एवदिरतवर्तिन्यामलक्षणज्ञानविषयबुद्धिवृत्ती प्रतिकल्पितं यत्स्वरूपचैतन्यं तद्विष्णोः परमंपदमित्यर्थः ॥४९॥

प्रशान्तमभय शुद्ध दुर्विभाव्यमसंश्रयम् । तत्रै ज्ञाननिरोधेन योगिनो यान्ति ये लयम् ।
विष्णोर्ज्ञानमयस्योक्त तज्ज्ञान ब्रह्मसंज्ञितम् ५१ ॥ ससारकर्षणोम्नां ते यान्ति निर्वाजता द्विज ॥५२॥

चि मुषीयम् ।

छन्देन विशेषरूपता व्यावर्त्यते । आत्मस्वरूपसम्प्रोप आत्मसम्प्रोध तद्विषय । सत्तामात्र मात्रशब्देन
रूपान्तरं व्यावर्त्यते । अलक्षणमिति । लक्षण लिङ्ग तद्रहितमनुमानागोचरमित्यर्थ ॥ ५० ॥ प्रशान्त
रागादिरहित । दु रेन विभाव्यत इति दुर्विभाव्य । अत्यन्तैकामबुद्धिगम्यमित्यर्थ ॥ ५१ ॥ तत्र
चतुर्थज्ञानविषये चे लय यान्ति ते । ससारकर्षणोम्नां कर्षणमुपर्यधोनयन । उत्तरावाप । कर्षणपूर्वित्त
धीधरीयम् ।

त्रापि सत्तामात्रमात्मस्वरूपभूतसत्यज्ञानानन्दादिविशेषशून्य । तत्र हेतुरलक्षण सत्यतेनेनेति लक्षण
मनोवृत्तिरहित । तदुक्त योगप्रदीपे “मनसो वृत्तिशून्यस्य प्रज्ञाकारतया स्थिति । या सप्रज्ञानता
माऽसौ समाधिरभिधीयते” इति ॥ ५० ॥ प्रशान्तमिति । मनोवृत्त्यभावादेव प्रशान्त रागादिशून्यमव
एवाभय द्वैताभूतं । शुद्ध निर्विषयमत एव दुर्विभाव्यतवितर्क्य । निर्विषयत्वाद्देवास्तभयनाभयशून्यम् ।
असंभितमिति पाठेऽपि स एवार्थ । वृत्तिप्रतियोगित्वाद्भाष्यविषययो । तदुक्त कापिलयोगे “युक्ताभय
यदि हि निविषय विरक्त निर्वाणमृच्छति मन सहसा यदार्थि (यथाऽविद्य) । आत्मानमत्र पुरुषाव्य-
वधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहम्” इति ॥ ५१ ॥ एवम्भूतज्ञानस्वरूपे कीना कृतार्थी भव-
न्तीत्याह—तत्रेति । तत्र चतुर्थज्ञानस्वरूपे प्रज्ञाधि अज्ञाननिरोधेनाविद्यानाशेन ये लयगौक्य यान्ति ।
तत्रान्यज्ञानरोधेति पाठे पूर्वोक्तज्ञानत्रयविशेषतिरस्कारेणेत्यर्थ । ससारकर्षणोम्नां ससार एव कृष्यत
विष्णुचित्तीयम् ।

अनुपममेवानुपमम् । अनौपममिति च पाठ । आत्मसम्प्रोधविषय स्वज्ञानगम्य । सत्तामात्रम् अपर-
थादिरहित सत्त्वैकगुणम् । अलक्षण स्त्रीत्वादिरहित । लिङ्गजन्यज्ञानागम्यमिति वा ॥ ५० ॥ प्रशान-
न्तमिति । प्रशान्तम् अज्ञानायाविषयमिरहित । शुद्ध रम्यरहित । दुर्विभाव्यम् अरूपादिमत्त्वात् । अर्-
पर्यगिति वा । विष्णो रूप प्रज्ञासहित तज्ज्ञानमेवमुच्यम् । एवमुच्यमात्मयोगिनामन्तिमप्रत्येनावयव
भाव्यम् ॥ ५१ ॥ अन्यथा पुनरावृत्तिरित्याह—तत्रेति । तत्र निर्वाणपारमित्यादिनोक्ते निश्चयरूपे
दृष्टान्तदीयम् ।

त्वात् । अनौपम अनुपममेवानौपम । आत्मसम्प्रोधविषय आत्मरूपो य सम्प्रोध सम्यक् ज्ञान तद्विषय
स्वप्रकाशमित्यर्थ । सत्तामात्रमानन्दमान । तदुक्त पीडिधुतो । “अथकसातुन्यतेसत्तेति तन्दिनन्दयति
च” इति । मात्रशब्देन प्राकृतवेदादिक व्यावर्त्यते । अलक्षण लिङ्गागम्य । “नेन्द्रियाणि नानुमान’ इति
श्रुते ॥ ५० ॥ प्रशान्त अज्ञानादिपङ्क्तिरहित । अभय भयरहित । न विद्यते भय यसादिति येषा-
मितिवा । शुद्ध पुण्यपापादिकर्मरहित सत्त्वादिगुणरहितत्वा । दुर्विभाव्य इदमित्यमिति विशिष्य ज्ञानु
मशक्य । अराभय स्वातिरिताभयरहित । “सभग्न कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वेमहिन्नि” इति श्रुते । तत्र
ज्ञान । ज्ञानमयस्य ज्ञानात्मकस्य विष्णो परम पद स्वरूपमुक्तमितिसम्बन्ध । तत्रै ब्रह्मसंज्ञितमिति
पाठे विष्णोर्ब्रह्मसंज्ञित रूप तत्र उक्तप्रकार ज्ञानमुक्तमित्यर्थ ॥ ५१ ॥ इदमेव मुक्तप्राप्तमित्याह—
तत्रेति । तत्रनिर्वाणपारमित्यादिनोक्ते भगवत्स्वरूपे अज्ञानविरोधेन अज्ञाननाशेन । अन्यज्ञानविरोधे

[पा०] १ य मित्य २ [श्रीप० पा०] धित ३ [दत्ता० पा०] तत्रै ४ क स ह—२ परम पद ५ [धीप०
पा०] तत्रान्यज्ञानरोधेन । [रक्ष० पा०] तत्राविद्यानिरोधेन [इत्ता० पा०] तत्राज्ञानविरोधेन । अन्यज्ञानविरोधेन

एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् । श्रयैत्यपुण्योपरमे धीर्गतेऽप्रेऽतिनिर्मले ॥ ५४ ॥
 समस्तहेपेरहितं विष्णुपारयं परमं षडम् ॥ ५३ ॥ द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च ।
 तद्ब्रह्म परमं योगी यतो नानर्तते पुनः । क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेष्ववस्थिते ॥ ५५ ॥

विशुद्धीयम् ।

शमिः कर्षणोक्तिः । पुनर्जन्मने क्षेत्रात्पः । तत्र निर्वाजता निरन्वरीजतां यान्तीतिभावः ॥ ५२ ॥

धीरशयम् ।

इति कर्षण क्षेत्र तस्मिन्नुक्तिः कीजात्पः कर्मकरण तस्मिन् निर्वाजतां निर्वामनता यान्ति । निरद-
 द्यारैः हानोत्तरवालीनैः कर्मभिर्न्यामैश्च न ससरन्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ तर्हि योगी विम्बवर्तीत्यत आह
 —एवमित्यादिद्वयाभ्याम्—एवमिते ॥ एव प्रकार परम प्रथम योगी प्राप्नोतीति शेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
 तन्मात्रिसाधनभूतोपासनाथमाह—द्वे रूपे इति ॥ मूर्तामूर्तं एव दर्शयन्नाह—क्षराक्षरस्वरूपे इति
 विशुद्धिशीयम् ।

अन्वयाननिरोधेन अन्विमप्रत्ययवलागे लयमुपाधिवियोगे यान्ति आविर्भूतस्वरूपा भवन्तीत्यर्थः ।
 कृष्यत इति कर्षणं कदारः । समारण्येदारो उभौ मस्त्रावपे त्रिपुत्रीतिवदधीजता यान्ति ॥ ५२ ॥ एव
 तावद्भवतो रूपद्वयमुत्पन्नरूपमाह एवमित्यादिना—एवमिते ॥ मुष्मत्सोच निर्व्यापारत्वागतिदिश्यते
 “निरखनः परम साम्यमुपैति” इत्यादिश्रुतेः । अन्य नित्यशुद्धतत्सर्वोत्पन्नपूर्णत्वहेतव्यरहितानि प्रकृती-
 षडमुक्तेभ्यो विशेषः ॥ ५३ ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ योगी भगवयोगी । जस्यैव्यन्विमप्रत्ययवलेन भगवति
 हीनस्वापुनरावृत्तिर्दृष्ट्या ॥ ५४ ॥ ब्रह्मणः पूर्वाक रूपद्वय प्रपञ्चयति—द्वे रूपे इति ॥ मूर्तं सत्परी-
 द्वाधेयीयम् ।

नेति षाडे पूर्वोक्तमोक्षोपयोगिज्ञानपनुष्ठय यतिरिज्ञानतिरस्वारेण ये योगिनो लयं यान्ति ते स-
 सारकर्षणोक्ती सत्तार एव कृष्यत इति कर्षण क्षेत्र तस्मिन्नुक्तिर्निर्वाजापः कर्मकरण तद्विषये
 निर्वाजता सर्वकर्मनाशात्पन्वारखीजभूत कर्मरहितं यान्ति ॥ ५२ ॥ मुष्मत्सोचत्वादिदमेव पर म-
 छेत्वाह—एवमिते ॥ एवप्रकार उत्पन्नित्यापारत्वादिप्रकारयुक्त अमल मुमुक्षुपान्थ । शुद्धानन्देत्वादि-
 तत्त्वप्रकाशिनारापण्यत्वात्पान्तामरे अमलपदस्य अज्ञानरहिताः मुमुक्षवन्तैरपानीयत इति अमल । छ
 उपादान इति धातोर्हितं व्याख्यातयाम् । अभय शासरहित । ममत्वाहेयरहित अक्षोपशेषद्व ।
 यद्विष्णुपारय परम षड् ॥ ५३ ॥ तत्परम ब्रह्म । अतुण्यपुण्योपरमे पापपुण्यक्षय मती । पुण्य वन्धन ।
 यतो ब्रह्मणो योगी पुनर्जायते । पुनरावृत्तिशून्यः सन्त्य विप्रतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ जीवब्रह्मणोर्विष्णुप्र-
 तिबिम्बमात्राप्रकटेन एकदेहस्थितत्वात् । जीवानां ब्रह्मनाम्नात्वार उपपद्येति इति दर्शयितु जीवब्रह्म-
 णोर्विष्णुप्रतिबिम्बभावसाह—द्वेरूप इत्यादिना । तस्य ब्रह्मणो मूर्तं चामूर्तं चेति द्वे रूपे । मूर्तं ब्रह्मादि-
 जीवजात प्रतिबिम्बमूल रूप । ननु सात्त्विक । तस्य क्षरत्वायोगात् । जीवानामशुत्वेन परिनिष्ठप्रत्वात् ।
 अमूर्तं बिम्बभूतपरमात्मस्वरूप । तयोः स्वरूपमाह—क्षराक्षरैः । मूर्तं क्षरस्वरूप । अमूर्तमक्षरस्वरूप ।
 मूर्तस्य जीवजातस्य स्वरूपेशाक्षरस्येति शरीरनामवियञ्जया क्षरत्वोक्ति । तथाच परशुनिः “ब्रह्मा-
 नित्यः सुगन्धाद्य शरीरक्षरत्वात्पराः” इति । अमूर्तमक्षरस्वरूप । सर्वभूतेषु अवस्थिते तृषिव्यादिस्वर्म-
 त्त्वमर्षीयम् ।

पतुर्भिज्ञानस्वरूपे अन्यज्ञान ब्रह्मविज्ञानस्वरूप तस्य तिरोधेन दग्धेनानानलपुपरयेण ॥ ५७ ॥

[पा०] १ ग ज ह ट ट भद्राणि २ ४ एवा ३ ६—७ ग—३ लुष्मत्सुप्यापन ४ ६—५ च
 ७ ६—६ प्रोक्षीयितम् ।

अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् ।

एकदेशस्थितस्यैश्वर्योत्सवा विस्तारिणी यथा ।

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥ ५६ ॥

तत्राप्यासन्नदूरत्वाद्द्रुत्यस्त्वपतामयः ।

ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तेस्तद्भवेत्य विद्यते ५७

विष्णुजीवम् ।

मूर्तामूर्तरूपे एव दर्शयति—अक्षरधरेति ॥ ५५ ॥ इदानीं तत्सैवाक्षरस्य स्वशक्तिद्वारेण सर्वत्र वारत-
श्रीषीयम् ।

॥ ५५ ॥ क्षराक्षरे एव रूपे व्याप्यते—अक्षरमिति ॥ क्षरं सर्वमिदं चेतनाचेतनात्मकं जगत् । वक्ष्यति हि “आश्रयश्चेतसो ब्रह्मन्दिवा तच्च सभावतः । भूप (रूपे) मूर्तममूर्तं च परं चापरमेव च” इति । नन्व-
क्षरस्य परमब्रह्मणस्तद्विलक्षण क्षर रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तनोपपादयति—एकदेशेति ॥ प्रादेशिक-
स्याव्यभेदेवादेर्गर्हकस्यापि तद्विलक्षणा ज्योत्स्ना प्रभा यथा तत्प्रकाशनासत्त्वित्वात्ततः तथा ब्रह्मणश्चिह्नो
वित्त्वारः । इदमखिलं ब्रह्मादिरूपं जगत् ॥ ५६ ॥ अत्रिदृष्टान्तेनैव ब्रह्माविजीववारतन्ममपि सद्ग-
च्छत इत्याह—तत्रापिति ॥ तत्रापि दृष्टान्तभूतेऽप्रापिव आसन्नत्वाद्द्रुत्य दूरत्वात्स्वपतिलेखंरूपो
यथा ज्योत्स्नाया भेदोऽस्ति तथा ब्रह्मणोरेपि क्षेत्ररूपाया ब्रह्मादिस्वावरान्तेषु क्षेत्रेष्वविकापरणस्या-
स्तत्त्ववद्द्रुत्यवशाच्चारतन्म्यं विद्यत इत्यर्थः । वक्ष्यति च “तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञमक्षिवा ।

विष्णुविजीवम् ।

ब्रह्माविजीवजातम् । अमूर्तम् अक्षरीं मुक्तस्वरूपम् । अत एवाक्षरं । सर्वभूतेष्ववस्थितम् “दास्यमिति
स चानन्त्याय कल्पते” इत्यादेः ॥ ५५ ॥ अक्षरमिति ॥ इदं रूपद्रव्यं परब्रह्मणः शक्तिरिति धो-
च्यत इत्याह—एकदेशेति ॥ अत्र एकदेशस्थितस्य विस्तारिणीति पदद्वयेन प्रभाप्रभावतोर्बलशब्दं दर्शि-
तम् । अनेन प्रभारूपस्य जगतः परब्रह्मणोर्बलशब्दस्य सूचितम् । भाष्यकारेण “प्रकाशादिवस्तु नैत्रं परः”
इत्यस्मिन्ने प्रभाप्रभावतोर्बलान्तरत्वं समर्थितम् । अत्र जगच्छब्देनाचिद्विदिशेषस्य जीवस्य मुक्तस्य च
ग्रहणम् ॥ ५६ ॥ शक्तिभूतस्य ब्रह्मादिस्वावरान्तस्य जगतो ज्ञानादिषु वारतन्मयमनीत्याह—वरेति ॥
तत्र दृष्टान्तेऽप्री । तच्छक्तेः ब्रह्मणोर्जेगतः ज्ञानादेर्द्रुत्यस्त्वपतामयो भेदो विद्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

दक्षप्रैषीयम् ।

वात्मके अवस्थितत्वान् ॥ ५५ ॥ क्षराक्षरे प्राधान्यमभेण निर्दिशति—अक्षरमिति ॥ जगच्छब्देन
जीवजातं विवक्षितं । तस्यैव मूर्तत्वसर्वभूतस्थितत्वादेरुपपन्नत्वात् । जीवानां प्रतिविम्बत्वात् तद्दीनत्वे
सति तत्सदृशत्वं । तत्र तद्दीनत्वमुपपादयितुं दृष्टान्तमुपेयं भगवच्छक्तिविषयत्वमाह—एकदेशेति ॥
दीपादिरूपेण एकदेशस्थितत्वात्प्राप्तेः ज्योत्स्ना प्रभा यथा विस्तारिणी बहुप्रदेशज्याया तथा परस्य ब्रह्मणः
शक्तिरिदमखिलं जगत् । भगवच्छक्तियधीनमखिलं जगदित्यर्थः । राजा राष्ट्रमिति च शक्तिर्भगवदिति
सामानाधिकरण्यादुपपत्तिः । एकदेशस्थितत्वविशेषणेन तत्तद्देशस्थितस्य परमात्मनः प्राणः वधं भवेद्वि-
षयकत्वमिति शङ्का निराकृता । अनेन तद्दीनत्वमुपपादितं । सादृश्यं विद्वान्द्रुत्यस्त्वपतामयेन द्रुत्यमिति
भावः ॥ ५६ ॥ अत्रिदृष्टान्तेनैव प्रतिविम्बभूतब्रह्मादिजीववारतन्ममपि सद्गच्छत इत्याह—वरेति ॥
तत्राप्यप्रापि आसन्नत्वाद्द्रुत्यस्त्वपतामयः । आसन्नत्वाद्द्रुत्यं दूरत्वाद्स्वपतिलेखंरूपो स्वोत्सवा
भेदोऽस्ति तद्वत् तच्छक्तेर्भगवच्छक्तिविषयस्य ब्रह्मादिजीवजातस्य नात्मन्यं विद्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्प्रधाना ब्रह्मशक्तयः । तदेतदक्षरं नित्यं जगन्मुनिवरात्तिलम् ।
 ततश्च देवा मंत्रेण न्यूना दद्यादयस्ततः ॥ ५८ ॥ आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥६०॥
 ततो मनुष्याः पशवो मृगपशिसरीसृपाः । सर्वशक्तिमयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मणः परम् ।
 न्यूना न्यूनतरार्थं बृहद्गुल्मादयस्तथा ॥ ५९ ॥ मूर्तं यद्योगिभिः पूर्वं योगारम्भेषु चिन्त्यते ६१॥

विष्णुसीपम् ।

न्येनावस्थानं दर्शयितुमाह—एषदेवेति । ज्योत्स्ना प्रभा ॥ ५६ ॥ तारतम्यमेवाह—अद्येति ॥ ५८ ॥
 एवं ततस्त्वो ज्ञानशक्तिनाशिकाशेदेवादेर्जगत्तोऽन्तमेद एव ब्रह्मणः स्यादित्यत आह—तदेतदिति ॥
 आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवद्गिरिलमेतन् जगन् ब्रह्मा भ्रमयति नित्यं तदेवेत्यर्थः । आविर्भा-
 वतिरोभावौ जन्मनाशौ तावेव विकल्पः तद्वत् विगिष्टं जगत् ॥ ६० ॥ इदानीं विष्णोर्मूर्तरूपस्येतर
 धीपरीपम् ।

सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन लक्ष्यते” इति ॥ ५७ ॥ तदेवाह—अद्येति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
 अस्य च तारतम्यस्योपाधिकत्वान् सर्वमिदं जगद्भेदेयोपोपासिव्यमित्याह—तदेतदिति ॥ आविर्भावति-
 रोभावावाधिकजन्यभावौ जन्मनाशौ च उपाधिवशादेवभूतविकल्पवदपि अगद्वस्तुतोऽक्षरं न्यूनाधि-
 कत्वशून्यं नित्यं च ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ६० ॥ तदेवं स्थूलविभरूपोपासनया दृढचित्तस्य तत्कारणमूर्तपर-
 मेधरोपासनं प्रसीति—सर्वशक्तिमय इति ॥ सृष्ट्यादिसर्वस्याश्रयो विष्णुः मूर्तं । विगुह्योर्जितसत्त्वात्मकं
 विष्णुचिन्तीपम् ।

अद्येति ॥ ब्रह्मशिवयोः शरीरत्वेन शक्तित्वं । विष्णोः स्वांशावतारवत्स्वरूपेणैव । ततस्तेभ्यो देवा ज्ञान-
 शक्त्यादिना न्यूनाः । एषामेवज्ञानादेस्तारतम्यं कर्मरूपावरणाल्पत्ववद्व्युत्पत्तं । न तु स्वरूपकृतम्
 ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ उक्ते जगद्वपं निगमयति—तदेतदिति ॥ तदेतदक्षयमिति च पाठः । अक्षयं “अन-
 न्तस्य न तस्यान्तः सद्ज्ञानं चापि विद्यते” इति जीवानामसद्भेदेत्यं वक्ष्यति । अतः प्रतिसर्गमन्यूनं ।
 नित्यं उत्कर्षत्वात् “अविच्छिन्नास्तत्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः” इति पचनान् प्रवाहरूपेण च नित्यं ।
 आविर्भावतिरोभावौ सद्गोचयिकासौ तावेव जन्मनाशौ ॥ ६० ॥ अथ ब्रह्मणं रूपान्तरं बहून् मूर्ता-
 मूर्तभेदेनोक्तं शक्तिशब्दवाच्यं रूपद्वयमुपसंहरति—सर्वशक्तिमयो विष्णुरिति ॥ तदेव रूपान्तरमाह—
 उपाधेयीपम् ।

तदेवंदर्शयति—अद्येति ॥ अथ ब्रह्मशिवयोः भगवच्छक्तिविषयत्वाच्छक्तित्वं विष्णोस्तु शक्तित्वरूप-
 त्वान् । तदुक्तं ब्रह्मतर्के । “शक्त्यत्वाच्छक्तयो विष्णोर्गहदाद्या रमा तया । स्वरूपशक्तेरनक्तित्वान्गु-
 र्यशक्तिर्हिंसायतः” इति । प्रधाना ततमाः । ब्रह्मशिवोपश्रया विष्णोरेवाधिस्थं । शिवापेशया ब्रह्मण-
 ज्ञेति द्रष्टव्यं । ततश्च तेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो देवाः इन्द्रादयो न्यूनाः ॥ ५८ ॥ उक्तरूपद्वयस्यापि भगव-
 दभिन्नत्वशङ्कानिवारणार्थं रूपद्वयं विवेचयन्नुपसंहरति—तदेतदित्यादिना ॥ अक्षयं “अनन्तस्य न त-
 स्यान्तः सद्ज्ञानं चापि विद्यते” इति जीवानामतद्भेदेत्यस्य कश्चिदप्यन्तारवृत्तिसर्गशास्त्रनिर्णयं । नित्यं
 देहान्नेऽपि प्रवाहो नित्यं । आविर्भावतिरोभावा स्वरूपस्यैवव्यवहारी । मुक्तिसंसारयोः जन्मनाशौ
 वेहापेशया । परंभूतविकल्पावन् सदगिरिं जगत्तदेतद्ब्रह्मणः परमज्ञयो मूर्ततपगपरं निवृत्त्यरूपं । निवृ-
 ह्यत्वे जन्मनासादिकं हेतुः ॥ ६० ॥ सर्वशक्तिमयः सर्वशक्तिपूर्वो विष्णुर्मूर्तं स्वरूपभूतं रूपमिति
 शेषोक्त्या योग्यं । स्वरूपभूतस्य मूर्तरूपस्य सर्वोत्पत्त्यमाह—यदित्यादिना यन् योगिभिर्योगार-

सालम्बनो महायोगः सर्वाजो यत्र संश्रितः । मूर्तं ब्रह्म महाभाग सर्वब्रह्ममयो हरिः ॥ ६३ ॥
 मनस्यन्याहते सम्पद्युञ्जतां जायते मुने ॥ ६२ ॥ यत्र सर्वमिदं प्रोतमोक्तं चैराखिलं जगत् ।
 स परः परशक्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरम् । ततो जगज्जगत्सिन्धुस जगचाखिलं मुने ॥ ६४ ॥

विष्णुचीवम् ।

मूर्तिभ्योऽतिशयं दर्शयितुमाह—सर्वशचीति ॥ ६१ ॥ पूर्वं निरालम्बनसमाधियोग्यतायाः प्राक् सालम्बनो महायोगः स एव सर्वाजो यत्रान्याहते मनसि सति संश्रितः शिरोऽजायत इत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ सपरः सर्वशक्तीनामिति ॥ स मूर्तरूपो विष्णुः सर्वशक्तीनां ब्रह्मसम्बन्धिनीनां हिरण्यगर्भादीनां मध्ये परः सर्वाधिक इति यावत् । ब्रह्मणः समनन्तरः अव्यवहितः नातिभेदवानिति यावत् । ब्रह्मणश्चतुर्मुद्रस्य अव्यवहितपूर्वं इति यावत् । सर्वब्रह्ममयः कृत्स्नं ब्रह्मस्वभावः ॥ ६३ ॥ यत्र द्विप्रकारे विष्णौ भीषतिवम् ।

ब्रह्मण एव । पर न विद्यते यत्प्राचदपर श्रेष्ठं रूप । तदेवाह—ययोगिनिः समाधेः पूर्वं योगारम्भेषु चिन्त्यते ॥ ६१ ॥ तस्मिन्ताप्रयोजनमाह—सालम्बन इति ॥ तस्मिन्मनस्यन्याहते एवामे सति सालम्बनो वैष्णवसर्वाजो मन्त्रजपादिसहितो महायोगो युञ्जतां योगिनां संश्रितः सुशिरसमाधिपर्यन्तो जायत इत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ यत्रैतन्नेन यन्तद्बोक्तव्यं हरेः सर्वश्रेष्ठत्वमाह—स पर इत्यादिशान्त्या—स पर इति ॥ ब्रह्मणः सर्वशक्तीनां ब्रह्मादीनां मध्ये स पर, श्रेष्ठः । ततः समनन्तरः अतिनिष्ठः । यतो मूर्तेश्वाविर्भूतं ब्रह्मैव सः । तत्र हेतुः सर्वब्रह्ममयः कृत्स्नब्रह्मरूपः न तु ब्रह्मादिवत्तदंशः ॥ ६३ ॥ तत्र हेतुमाह—यत्रेति ॥ यस्मिन्नखिलं जगदोक्तं प्रोतं च तन्नुपु पदवत्सर्वतोऽनुस्यूत । अत इत्यत्राह—विष्णुचीवम् ।

स्वरूपमित्यारभ्य जायते मुन इत्यन्तेन । स्वरूपं रूप । योगारम्भेषु समाधुपनमभूतासु चतुर्विधमधुधारणासु ध्याने च ॥ ६१ ॥ सालम्बन इति ॥ सालम्बनो मूर्तविषयत्वात् । महायोगः अस्मभूषण-ज्ञविशिष्टदिव्यरूपविषयं चतुर्विधधारणाजन्य ध्यानं । सर्वाजः समब्रह्मसम्बन्धतः । स च निर्जीवयोगारूपसमाधिपरान्तरः । यत्र रूपे ॥ ६२ ॥ स पर इति ॥ स विष्णुः सर्वासा रूपत्वेनेष्टानां मूर्तीनां पर इत्युच्यते । यदेतत्स्वरूपं ब्रह्मणः परमित्युक्तं ब्रह्मज्ञानवान्यं तद्ब्रह्मणः विष्णोः समनन्तरम् । अन्तरङ्गमित्याह—ब्रह्मणः समनन्तरमिति ॥ एतानि त्रीण्यपि रूपाणि ब्रह्मज्ञानदान्यानि । तन्मयो हरिरित्याह—सर्वत्रह्ममयो हरिरिति ॥ ६३ ॥ यत्रेति ॥ यत्र हरी तत्र सर्वमिति च पाठः । शिष्टं शब्दम् दशाधिबीवम् ।

भेषु समाधेः पूर्वं चिन्त्यते ॥ ६१ ॥ चिन्तायाः फलमाह—सालम्बन इति ॥ यत्र यस्मिन् भगवत्स्वरूपे सम्यक् मनस्यन्याहते एकाग्रमेसति सालम्बनः पादादिभगवदवयवध्यानालम्बनसहितः सर्वाजो वैष्णवो महायोगः युञ्जतां योगिनां संश्रितः सुशिर समाधिपर्यन्तो जायते ॥ ६२ ॥ सोऽमूर्तेश्वा-रूपी विष्णुः ब्रह्मणः सर्वशक्तीनां ब्रह्मादीनां समासात्परः श्रेष्ठः । मूर्तं ब्रह्म जीवजातं । “ब्रह्माणि-जीवात्सर्वेषु” इत्युक्तेः समनन्तरं अमूर्तरूपापेक्षया निःशुद्धं । तत्रहेतुमाह—यत्रेति ॥ सर्वब्रह्ममयः सर्वजीवप्रधानः ॥ ६३ ॥ तदेवोपपादयति—यत्रेति तत्र हरी । ततो जगदिति जगद्वेदुत्व । तस्मिन्-रूपभावं ।

तस्मिन्मनस्यन्याहते—सालम्बन इति ॥ यत्रचिन्त्यनेऽन्याहते विक्षेपरहिते सति सालम्बनो ध्येयसहितः

क्षराक्षरमयो विष्णुविभर्त्स्यसिलमीधरः ।

पुरुषाव्याकृतमय भूषणास्त्रस्वरूपवत् ॥ ६५ ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ॥

भूषणास्त्रस्वरूपश्च यच्चैतदस्त्रिल जगत् ।

विभति भगवान्विष्णुस्तन्माख्यातुमर्हसि ६६ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

नमस्कृत्वाऽभवेवाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।

कथयामि यथाख्यात वसिष्ठेन ममाभवत् ॥६७॥

आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।

विभति कौस्तुभमणिसरूप भगवान्हरिः ॥ ६८ ॥

चित्तुस्वीयम् ।

ओत प्रोत सामान्यविशेषभावेन स्थित । ततो जगत्प्रभवति । जगत् तस्मिन्निष्ठमिति । स एव चाखिल जगत् ॥ ६४ ॥ पुरुषाव्याकृतमय जगत् । भूषणरूपेण अस्त्रस्वरूपेणावस्थित विभर्त्सि ६५ ॥

श्रीपरीयम् ।

जगज्जान ततो जगत्तस्मिन्निष्ठमिति जगत्तस्मिन् स एव कारणत्मकत्वात्कार्यस्य ॥ ६४ ॥ तदेव हरे श्रेष्ठयमुक्त्वा इदानीं तदुपासनप्रकारमुपदिशति—क्षराक्षरमय इति ॥ कार्यकारणात्मको विष्णु पुरुषाव्याकृतमय पुरुषप्रकृत्यात्मकमिदं जगद्भूषणास्त्रस्वरूपेण विभर्त्सि ॥ ६५ ॥ अतिरहस्यत्वान्मैत्रेय विशेषतो वृणुस्व । प्रकृति—भूषणेति ॥ ६६ ॥ नमस्कृत्वेति ॥ प्रभविष्णवे प्रभवन्दीलाय सप्तविन्तनमात्रेण सर्वपुरुषार्थदानसमर्थायैतर्था । यथा मम वसिष्ठेनाप्यात्मनभक्तधार्मिकयविष्णुयामि ॥ ६७ ॥

विष्णुचिन्तयम् ।

॥ ६४ ॥ क्षराक्षरमय इति ॥ क्षराक्षररूपो पूर्वमुक्ते । भूषणास्त्रस्वरूपवदिति भूषणास्त्रस्वरूपेण युक्तम् । सूक्ष्मरूपेण तत्तदधिदेवताभूद्भूषणास्त्रस्वरूपस्य । पुरुषाव्याकृतमयम् अस्त्रिल विभर्त्सित्यर्थ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ प्रथमनात्मनोऽभिमाविदैक्यतमाह—आत्मानमिति ॥ “यथा न विद्यते ज्योत्स्ना मलयप्रक्षारान्नात्मने” इत्यादिश्लोकेनात्मनो मणिसाम्यमुक्तम् । सूत्रकारेणापि “गुणाद्वा लोकेकवत्” इत्युक्तम् । तेन तद्वेषेण तद्वारणं युक्तम् । आत्मानमित्येकवचनं जात्यभिप्रायं रामस्यभिप्रायं वा ॥ ६८ ॥

उवाचपरीयम् ।

त्रिति तद्वाधारवः । स जगदिति तन्निर्णयमकत्व ॥ ६४ ॥ प्रकारान्तरेण भगवदुपासना वस्तुमुपदिशति—क्षराक्षरमयइति ॥ प्रागुत्तररूपद्वयानुवादं पुरुषाव्याकृतमय । पुरुषो हिरण्यगर्भ । अव्याकृत प्रकृति । तन्मय तदात्मक । अस्त्रिल जगत् भूषणास्त्रस्वरूपवत् । भूषणास्त्रस्वरूपेण विभर्त्सि । पुरुषाव्याकृतमयमितिपाठे आदिपदेन प्रधानादिकं गृह्यते ॥ ६५ ॥ विशेषतो जिज्ञासुः प्रकृति—भूषणेति ॥ भूषणास्त्रस्वरूपश्च भूषणास्त्रस्वरूपेणविद्यमान ॥ ६६ ॥ प्रभविष्णवे प्रभवन्दीलाय । सप्तविन्तनमात्रेण सकलपुरुषार्थदानसमर्थायैतर्था । वसिष्ठेन मम यथाऽऽप्यात्मभवत् तथा तव कथयामि ॥ ६७ ॥ भगवान्हरिः । निर्लेप पापरहित । अगुणामलं तु साविदेयरहितत्वाद्गुण । रामादिदोषरहितत्वादमल । अस्त्र जगत् । आत्मानं स्वामिनं मन्नागं कौस्तुभमणिसरूपं विभर्त्सि । “सच शक्यमपिचम् ।

सर्वीजं ज्योत्स्नारविमच्चरपसहितं मनसि सखितं फाणपत्रो महायोग सनाधिरूपो जायत इत्यन्वय ॥ ६२ ॥ अस्त्र जगत् आत्मानं पुरुष । निर्लेपं धर्माधिर्मरदितं अगुण । च तत् अमल । रामादि-

श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्तेन समाश्रितम् । चलत्स्वरूपमत्यन्तं जेनेनान्तरितानिलम् ।
 प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥ ६९ ॥ चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुकोरि स्थितम् ॥७१॥
 भूतादिमिन्द्रियादि च द्विधाऽहङ्कारमीश्वरः । पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ।
 विभक्तिं शङ्करूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥७०॥ सा भूतहेतुसङ्घाता भूतमाला च वै द्विज ॥ ७२ ॥

चिसुरीपम् ।

प्रधानं च श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते समाश्रितमित्यन्वयः ॥ ६९ ॥ जवेन वेगेन अन्तरितः पञ्चात्कृतोऽ-
 निलो येन तज्जवेनान्तरितानिलं ॥ ७१ ॥ भूतहेतवस्तन्मात्राणि तेषां सङ्घातः । सा माला भूतमालाप
 श्रीधरीपम् ।

आत्मानमिति ॥ अयं जगतः आत्मानं पुरुषं शुद्धं क्षेत्रज्ञम् ॥ ६८ ॥ श्रीवत्सेति ॥ प्रधानं च श्रीवत्स-
 संस्थानं सदैवानन्तेन समाश्रितं तस्मिन्नप्यास्ते इत्यन्वयः । श्रीवत्सस्वरूपं च गार्ग्यपुराणे प्रोक्तम् । “प्रद-
 क्षिणावर्तविचित्ररोमश्रीवत्ससद्विम्बविभूषितान्तं । रशोविचिन्त्यम्” इति । बुद्धिमहत्त्वं गदारूपेण
 अप्यास्ते ॥ ६९ ॥ भूतादिमिति ॥ भूतादिं तामसमिन्द्रियादिं राजसं च द्विधिधाऽहङ्कारं यथाक्रमं
 शङ्करूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितं विभक्तिं ॥ ७० ॥ चलत्स्वरूपमिति ॥ चलत्स्वरूपमत्यन्तमतिशीघ्रमत-
 एव जवेनान्तरितः अतिक्रान्तोऽनिलः येन तत् । मनस्सादिवकाहङ्कारात्मकं चक्रस्वरूपं धत्ते ॥ ७१ ॥
 पञ्चरूपेति ॥ पञ्चरूपा मुक्तामणिक्वमरकतेन्द्रनीलवज्रसमानवर्णा हरेर्षा वैजयन्त्याख्या माला भू-
 तानां पञ्चतन्मात्राणां सङ्घातः पङ्क्तिः । भूतमाला च महाभूतपङ्क्तिश्च सूक्ष्मस्थूलमयीत्यर्थः । पाठा-
 विष्णुविचीपम् ।

श्रीवत्सेति ॥ श्रीवत्सो रोमावर्तविशेषः । “श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् रोमावर्तेण राजते” इति हरिवंशश्लोके ।
 स च लक्ष्मीनिवासस्थानम् । अमृतमयत्वात्सर्वप्ररोहहेतुः । प्रधानं प्रधानमिगानी । गदाबुद्धोः स्थिर-
 रयेन साम्यम् ॥ ६९ ॥ भूतादिमिति ॥ शब्दगुणहेतुः शब्दः अद्यादिरूपभूतवारणाहङ्काराभिधानी
 ॥ ७० ॥ चलत्स्वरूपमिति ॥ मनसोऽपि शीघ्रतरत्वात्सुदर्शनस्य तन्निवृत्त्यम् ॥ ७१ ॥ पञ्चरूपेति ॥
 पञ्चरूपा मुक्तामणिक्वमरकतेन्द्रनीलवज्रसवर्णा । भूतेतुसङ्घातः तन्मात्रममुदायः । भूतमाला च
 महाभूतावलिश्च सूक्ष्मस्थूलभूतमयीत्यर्थः । भूतहेतुसङ्घातभूतमालेति पाठे तन्मात्रसङ्घातः तदुद्भूतभूत-
 माला चेत्यर्थः । शृण्वन्नुत्तरोणितपीठश्रयामाः पृथिव्यादय इति भूतमालायाश्च पाञ्चरूप्याम् ॥ ७२ ॥
 “दत्ताप्रेषीपम् ।

मया हरेः कण्ठे कैस्तुभत्वेन वर्तते” इति तन्त्रभागवतश्लोके ॥ ६८ ॥ प्रधानं श्रीवत्ससंस्थानधरं ।
 श्रीवत्सानाधरं सन् जनन्ते हरेर्षा समाश्रितमाले । बुद्धिरपि बुद्धितत्त्वमपि गदारूपेण शार्ङ्गरूपेण च
 स्थितं विभक्तिं ॥ ६९ ॥ अत्यन्तं चलत्स्वरूपं । शीघ्रं गन्तुं अतएव जवेन वेगेनान्तरितो अनिलो
 येन । तन्मनः सात्त्विकाहङ्कारात्मकं करे स्थितं चक्रस्वरूपं धत्ते ॥ ७१ ॥ पञ्चरूपा मुक्तामणिक्वम-
 रकतेन्द्रनीलवज्रसवर्णपञ्चरसमानवर्णा गदाभृतो या वैजयन्त्याख्या माला । भूतहेतुतां पञ्चतन्मा-
 त्राणां संघातः समूहः । भूतमाला च पृथिव्यादिमहाभूतपङ्क्तिश्च सा सूक्ष्मस्थूलभूतपङ्क्तिमालारूपेण
 रजवर्णीयम् ।

रहितं च तम् ॥ ६८ ॥ चलत्स्वरूपमिति पाठे चलत्स्वरूपं सर्वमामध्यंरूपं ॥ ७१ ॥ इदानीं हरेः म-

[पा०] १ क. ल. छ. मयमन्तेन । [दत्ता० पा०] धरमन्तेन च. धरमन्तेन. २ ज. ल. ट—ट. धरमन्तेन ।
 य. चक्रस्वरूप. ३ [वि० पा०] जवेन अपरितारितं. ४ [विष्णु वि० पा०] गदाय [रज० पा०] गदाभूतमाला.

यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै । विद्याविद्ये च मैत्रेय सर्वमेतत्समाश्रितम् ॥ ७५ ॥
 शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः ॥ ७३ ॥ अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितः ।
 विभर्ति यथासिरत्नमन्युतोऽत्यन्तनिर्मलम् । विभर्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ७६
 विद्यामयं तु तज्ज्ञानमविद्याकोशसंश्रितम् ७४ ॥ सविकारं प्रधानं च पुंमांश्रैवाखिलं जगत् ।
 इत्थं पुमान्प्रधानं च बुद्ध्यहङ्कारमेव च । विभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः ॥ ७७ ॥
 भूतानि च हृषीकेशे मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

त्रिसुखीयम् ।

पृथिव्यादिरथूलभूतरूपा ॥ ७२ ॥ अविद्यैव चर्मकोशः तत्र सखित ॥ ७४ ॥ उक्तमेवार्थं पुनः
 श्रीपरीयम् ।

न्तरेऽप्ययमेवार्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ विभर्तीति ॥ अविद्यैव ज्ञानावरकः कोशः तत्र सखितम् ॥ ७४ ॥
 उक्तमेव भूषणादिरूपमनुवदन्नेतद्धारणप्रयोजनमाह—इत्थमित्यादिसार्धेऽध्यायम् ॥ ७५ ॥ अस्त्रेति ॥
 अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं समाहितमेतत्सर्वं विभर्तीत्यन्वयः । श्रेयसे उपासकानां पुरपार्थसिद्धये ॥ ७६ ॥

विष्णुविन्दीयम् ।

यानीति ॥ इन्द्रियाणां विषयेषु श्रेयमाणत्वाच्छरसान्धम् ॥ ७३ ॥ विभर्तीति ॥ असिषद्भ्रष्टविद्यायाः
 ससारच्छेदकत्वं तदसिरत्नं विद्यामयं विद्यामयज्ञानाधिदैवतमित्यर्थः । असिषिंशारूपमित्यर्थः । अविद्या
 अज्ञानं तस्मात्प्रतिरोधाय कत्वावर्मसान्धम् ॥ ७४ ॥ उक्तमर्थं निगमयति—इत्थमिति ॥ उक्तार्थेऽभियुक्त-
 चनम् । “भास्वरं दिव्ययपुपमास्वदं चाखिलात्मनाम् । कौस्तुभं पुरतो विष्णोर्मोस्कराभमनुस्मरेत् ।
 प्रधानतत्त्वस्वाधारं स्वमश्रेणातिसुन्दरम् । श्रीवत्सं पुरतो विष्णोर्मोमप्रभमनुस्मरेत् । देवस्य दक्षिणे
 पार्श्वे दैविराजं सुदर्शनम् । अलत्स्वरूपमत्युभं मनस्तत्त्वाधिदैवतम् । या वदन्ति पुराणशा मूलमार्गं
 मनीषिणः । आधारभूता भूतानाम्” इत्यादि ॥ ७५ ॥ अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपमिति ॥ उक्तप्रकारणा-
 मस्त्रभूषणानां संस्थानमास्वदं स्वरूपं विग्रहः । रूपवर्जितं चर्मनिमित्तमाहूतरूपरहितः । मायारूपोऽ-
 नन्ताश्चर्मरूपः । श्रेयसे दर्शनानुसारणनामसङ्कीर्तनादिना जगतोऽभ्युदयाय । धर्मसंस्थापनार्थं च । यथा
 वक्ष्यति—समस्तप्रशक्त्यश्रैता इत्यारभ्य न सा कर्मनिमित्तजेत्यन्तेन । न ते रूपं न चाकार इत्यादि
 च ॥ ७६ ॥ यथाऽस्त्रभूषणादिरूपेणावस्थितं प्रधानादितस्य विभर्ति एव जगद्भिर्वासाह—सविकार-

द्वारादीयम् ।

वर्तत इत्यर्थः ॥ ७० ॥ बुद्धिकर्मात्मिकानीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियकर्मिन्द्रियाणि ॥ ७३ ॥ अदसिरत्नं
 असिश्रेष्ठं विभर्ति । विद्यामयं विद्यात्मकं ज्ञानं विद्यारूपं ज्ञानमस्तिव्येन विभर्तीत्यर्थः ।
 अविद्याचर्मसंश्रितं चर्मरूपेण संश्रितं ॥ ७४ ॥ उक्तं च भूषणादिरूपमनूपास्यनुपसहर्षनेवधारण-
 प्रयोजनमाह—इत्थमित्यादिना ॥ हृषीकेशे समाश्रितमेतत्पुरपादिर ॥ ७५ ॥ रूपवर्जितं प्रा-
 ष्टरूपरहितः । मायारूपः ज्ञानरूपः । “मायानयुतं” इति वैदिकनिचण्डुः । असौ हरिः प्राणिनां
 श्रेयसे पुरपार्थसिद्धये । अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं विभर्तीत्यन्वयः ॥ ७६ ॥ यथाऽस्त्रभूषणादिरूपेण
 प्रधानादि विभर्ति एव जगत् विभर्तीत्याह—सविकारमिति ॥ सविकारं महदादिविकारमहितं ॥ ७७ ॥

या विद्या या तथाऽविद्या यत्सद्यथासद्व्ययम् । आधारः सर्वविद्यानां स्वयमेव हरिः स्थितः ८१ ॥
 तत्सर्वं सर्वभूतेशे मंत्रैव मधुसूदने ॥ ७८ ॥ देवमानुषपञ्चादिस्वरूपैर्बहुभिः स्थितः ।
 कलाकाष्ठानिमेपादिदिनत्वर्षनहायनैः । ततः सर्वेश्वरोऽन्तो भूतमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥
 कालस्वरूपो भगवाननैपापो हरिरव्ययः ॥ ७९ ॥ ऋचो यज्ञं पि सामानि तथैवायर्षणानि वै ।
 भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोको मुनिसत्तम । इतिहासोपवेदाश्च वेदान्तेषु तथोक्तवः ॥ ८३ ॥
 महर्जनस्तपः सत्यं सप्त लोकैः श्रेष्ठैः विशुभः ॥ ८० ॥ वेदाङ्गानि समस्तानि मन्वादिगदितानि च ।
 लोकात्ममूर्तिः सर्वेषां पूर्वेषामपि पूर्वजः । शास्त्राण्यशेषाण्यारण्यानान्यनुवाकाश्च ये कश्चित्

विष्णुचितीयम् ।

संक्षिप्याह—सविकारमिति ॥ ७७ ॥ लोकाल्पमूर्तिः लोकमूर्तिः आत्ममूर्तिश्च ॥ ८१ ॥ उपवेदाः
 श्रीचरीयम् ।

उक्तं भूषणाशुपासन निगमयति—सविकारमित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इत्यादी हरौ सर्वान्त-
 दृष्टिदारुणाय वच्छक्तिकालरूपेण च तत्कालोक्तसम्भूतरूपेण च तद्गोपकशब्दप्रकाररूपेण च चतुर्भुजा-
 सनार्थमाह—कलाकाष्ठेत्यादिसप्तभिः ॥ ७९ ॥ भूरिति ॥ सप्तलोकानिमिति पाठे व्याप्येति शेषः
 ॥ ८० ॥ लोकाल्पेति ॥ लोकालिका मूर्तिर्व्यस्य स लोकाल्पमूर्तिः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ऋच इति ॥
 ऋगादयो वेदाः । इतिहासो भारवादिः । उपवेदाः आयुर्वेदादयः ॥ ८३ ॥ वेदाङ्गानीति ॥ मन्वादि-
 विष्णुचितीयम् ।

रमिति ॥ ७७ ॥ प्रसङ्गादिभूतिविहारमाह—या विद्येति ॥ ७८ ॥ बलेति ॥ हायनैरिति इत्यंभूतल-
 क्षणे वृत्तिया ॥ ७९ ॥ भूरिति ॥ सप्तलोकान् विभर्तीति शेषः ॥ ८० ॥ लोकात्ममूर्तिरिति ॥ लोक-
 आत्ममूर्तिर्व्यस्य स लोकाल्पमूर्तिः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ऋच इति । इतिहासो भारवादिः । उपवेदा आ-
 युर्वेदवेदान्धर्मदण्डनीतयः । वेदान्तेष्विति पृथग्ग्रहणं भावस्त्यान् ॥ ८३ ॥ वेदाङ्गानीति ॥ आत्मा-
 इत्यशेषीयम् ।

सत् कार्यं । असत् कारणं । अन्वये मधुसूदने विद्यतेति शेषः ॥ ७८ ॥ विष्णुदिकमित्रं बालोऽपि
 भगवन्नियम्य इत्याह—बलेति ॥ हायनैरिति इत्यंभूतलक्षणे वृत्तिया । कालस्वरूपं कलाकाष्ठानिमेपादि-
 निकायानिमेपादिदिनत्वर्षनहायनैः । ततः सर्वेश्वरोऽन्तो भूतमूर्तिरमूर्तिमान् । मन्वादि-
 कालसंख्यानामभोवृत्त्यावरमेश्वरः । अ-
 ष्वदिनामभयोऽसौ कालश्चेत्तन्मिधीयते इति । कालस्वरूप इत्यर्थः । अपारोऽपरिच्छिन्नः । अनेतान-
 त्कालनियामकत्वमुपपादितः । अव्यय इत्यनेन कलानामाशास्त्रार ध्यारतित ॥ ७९ ॥ सप्तलोकान्
 विभर्तीति शेषः ॥ ८० ॥ लोकाल्पमूर्तिः लोका आत्म मूर्तिर्व्यस्य स तथा । पूर्वेषां प्रजादीनां
 आधारः स्थितः ॥ ८१ ॥ देवमानुषपञ्चादिस्वरूपैर्बहुभिः स्थितः । तत्तत्तत्तत्स्वरूपैः । भूतमूर्ति-
 भूतानि मूर्तिः प्रतिमा यस्य तथा । अमूर्तिमान् प्राकृतमूर्तिरहितः । अनेन भूतादीनां मरुत्पत्तव्या-
 वर्तयति ॥ ८२ ॥ लोकानां भगवन्मूर्तिवत्त्ववत्त्वर्षशब्दजातस्यापि भगवन्मूर्तिवत्त्वमाह—ऋच इत्यादिना ॥
 ऋगादयो वेदाः । इतिहासो भारवादिः । उपवेदाः आयुर्वेदादयः । वेदान्तेषु वेदानामन्तो निर्णयो
 वैभ्यः तेषु प्रजासूतेषु ॥ ८३ ॥ वेदाङ्गानि शिक्षादीनि । मन्वादिगदितानि धर्मशास्त्राणि । आत्मा-

[पा०] १ च २ छ व्ये ३ ज सुहृतीति ३ क म ३. न प न ३ क व परो । स प छ नपरो ।
 स वरपो ४ ध प च न लोकानिमाविष्णु .

कान्यालापाश्च ये केचिद्वीतकान्यखिलानि च ।
 शब्दमूर्तिधरस्यैतद्गुणविष्णोर्महात्मनः ॥ ८५ ॥
 यानि मूर्तान्यमूर्तानि यान्यत्रान्यत्र वा ऋचित् ।
 सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्गुणः ८६ ॥
 अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो
 नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ।

ईदृशानो यस्य न तस्य भूयो
 भयोद्भवा इन्द्रगदा भवन्ति ॥ ८७ ॥
 इत्येव तेषाः प्रथमः पुराणस्यास्य वै द्विज ।
 यथारत्नकवितो यस्मिन्धृते पार्षः प्रमुच्यते ॥ ८८ ॥
 कार्तिभयां पुष्करस्तानि द्वादशाब्देन पत्तकलम् ।
 तदस्य श्रवणत्सर्वं मंत्रेयाप्रोति मानसः ॥ ८९ ॥

धीर्धीयम् ।

वृत्तानि धर्मशास्त्राणि । आख्यानानि पुराणानि । अनुवासाः पल्पमूलकम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ हि
 धृनोत्तेन सर्वाणि वस्तुजातानि तन्मूर्तिरेवेत्याह—यानीति ॥ ८६ ॥ उपदेशमर्थस्य तत्पत्रं चाह—
 अहमिति ॥ भवतीति भवः केनन्मातुद्भवन्तीति भयोद्भवाः । इन्द्रगदाः रागद्वेषादयो इन्द्रोगाः न
 विष्णुधित्तीयम् ।

यानि सौपर्णादीनि । अत्रसमूहविशेषः । सूक्तं सूक्तमूहोऽनुवासरः यजुः समूहश्च ॥ ८४ ॥ वाक्या-
 लापा इति । गीतवानि मातृकाप्रबन्धादीनि ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अहं हरिरिति । अहमर्थः प्रलगात्मा ।

इच्छावेधीयम् ।

यानि पुराणानि । अनुवासाः यजुःसमूहविशेषा ॥ ८४ ॥ गीतरानि मातृकाप्रबन्धादीनि । श-
 ब्दमूर्तिधरस्य शब्दाख्यमूर्तिधरस्य । एतद्गदादिकं रूपं प्रतिमा ॥ ८५ ॥ मूर्तानि परिच्छिन्नानि । अ-
 मूर्तानि अपरिच्छिन्नानि । अत्र भूलोके । अन्यत्र लोमान्तरे । तद्गुणः तस्य विष्णोः प्रतिमा ॥ ८६ ॥
 एव सर्वान्तर्धामित्वसुपत्त्वा तद्गुणत्वरूपकं तच्छान्तस्य मोक्षसाधनत्वमाह—अहमिति ॥ अहं सर्व-
 यामी हरिः । इदं सर्वं सर्वान्तर्धामी । अस्मच्छब्दादीनां भगवदधिष्ठेत् “सर्वान्तर्धामिणि हर्षे अस्म-
 ष्छब्दविभक्तयः । युष्मच्छब्दगताश्चैव सर्वास्तच्छब्दगाः अवि” इति पूर्वोदाहृतप्रयत्नादवगन्तव्यं । कार्य-
 कारणज्ञात ततोऽन्यप्राप्तिं स्यात्तद्व्येष्टं नास्ति । ननु स्वरूपेण निषेधः । “पारमार्थ्येन तादृशेन तद्वर्ण-
 तद्दश यतः । अनागनन्तपार्लेषु विष्णुमानमपिभुवम्” इति भाषावेभ्यस्त्वनात् । भयोद्भवा इन्द्रगदा
 भवन्ति । भवे ससारे उद्भवाः वैषा ते भयोद्भवाः । इन्द्रगदाः रागद्वेषादयो इन्द्रोगाः न भवन्ति ॥ ८७ ॥
 प्रथमादा तच्छुषणफलनिरूपणपूर्वकमुपसद्वरति—इतीति ॥ ८८ ॥ इति द्वादशीनां समभ्य शृण्वतः पुनः

रत्नगर्भीयम् ।

सौम्यस्वरदादाय जटानां चेतनोवाधीना देवादिदेवानां तदात्मनत्वमाह—भूलोकैर्व्यापितानां सर्वाणि
 तद्गुणित्यन्तेन ॥ ८० ॥ एव सर्वान्तर्धामित्वसुपत्त्वा तद्गुणत्वरूपकं तच्छान्तस्य मोक्षसाधनत्वमाह—अहमिति ॥ अहं सर्व-
 यामी हरिः । इदं सर्वं सर्वान्तर्धामी । अस्मच्छब्दादीनां भगवदधिष्ठेत् “सर्वान्तर्धामिणि हर्षे अस्म-
 ष्छब्दविभक्तयः । युष्मच्छब्दगताश्चैव सर्वास्तच्छब्दगाः अवि” इति पूर्वोदाहृतप्रयत्नादवगन्तव्यं । कार्य-
 कारणज्ञात ततोऽन्यप्राप्तिं स्यात्तद्व्येष्टं नास्ति । ननु स्वरूपेण निषेधः । “पारमार्थ्येन तादृशेन तद्वर्ण-
 तद्दश यतः । अनागनन्तपार्लेषु विष्णुमानमपिभुवम्” इति भाषावेभ्यस्त्वनात् । भयोद्भवा इन्द्रगदा
 भवन्ति । भवे ससारे उद्भवाः वैषा ते भयोद्भवाः । इन्द्रगदाः रागद्वेषादयो इन्द्रोगाः न भवन्ति ॥ ८७ ॥ अथयस्यापि

देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षादीनां च सम्भवम् ।
 भवन्ति शृण्वतः पुंसो देवाद्या वरदा मुने ॥ ९० ॥
 इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे प्रथमांशे
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 समाप्तोज्यं प्रथमांशः ।

श्रीवेदव्यासाय नमः ।
 अतःपरं द्वितीयांशः । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।
 मैत्रेय उवाच ॥
 भगवन्सम्भगाख्यातं भूमैतदखिलं त्वया ।
 जगतस्सर्गसम्बन्धि यत्पृष्टोऽसि गुरो मया ॥१॥

विष्णुलीलम् ।

आयुर्वेदादयः ॥ ८३ ॥ इन्द्रगदाः इन्द्रान्येव गदाः रोगाः । त एव भवोद्भवाः ॥ ८७ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणविरचितायां श्रीविष्णुपुराणटिप्पण्यां प्रथमांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

धीधरीधम् ।

भवन्ति । स्पष्टमन्यत् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ इति श्रीधीधरस्वामिविरचितायां आत्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

विष्णुचिन्तीयम् ।

सोऽपि हरिः तच्छरीरक इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ इति श्रीविष्णुचिन्तार्यविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

इत्ताश्रेयीयम् ।

देवाद्याः वरदा भवन्तीत्यन्वयः ॥ ९० ॥ इति श्रीइत्ताश्रेयाचार्यविरचितायां सुवोधिन्त्याख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ भारतीरभण्पुरयथाणान्तर्गतश्रीवेदव्यासार्पणमस्तु । श्रीरस्तु ॥

रत्नगर्भविम् ।

फलमाह—कार्तिक्यामिति । स्पष्टमन्यत् ॥ ८९ ॥ इति श्रीरत्नग०विरचितश्रीविष्णुपुराणव्याख्यासारे प्रथमांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प्रथमांशः समाप्तः ॥

[पा०] प द. भक्ति शृण्वतः ।

अयं प्रथमांशः श्रीकुम्भार्योणनगरनिवासिना श्रीवेङ्कटेशमवनपुलकालयाविपतिना टी. आर्. व्यासाचार्येण मुम्बय्यां “निर्णयसागर”मुद्रायाम् मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥ शकाब्दाः १८३७ । सन १९१५ ॥

श्रीः ।

श्रीमद्विष्णुपुराणम् ।

पूर्वभागः ।

मत्तत्रव्याख्यानरत्नसमलंकृतः ।

द्वितीयांशः ॥ २ ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पराशरं प्रति शिष्यमत्रवंशकथने भवेद्यमक्षः ॥ १ ॥ विषयतवंशविन्याकरूपनप्रसाधे पराशरकृतविषयतदग-
दुप्रवर्णनम् ॥ २ ॥ तेषां मध्ये प्रयागां योगाभ्यासकथनम् ॥ ३ ॥ अन्वेषां आग्नीध्रादित्यसुव्यापां सप्तद्वीप-
विभागः ॥ ४ ॥ जम्बूद्वीपेश्वरस्य आग्नीध्रस्य नाम्नादित्यपुत्रोत्पत्तिकथनम् ॥ तेषां जम्बूद्वीपविभागश्च ॥ ५ ॥
आग्नीध्रेण तपस्वार्थं शालग्रामक्षेत्रप्रथमम् ॥ ६ ॥ भरतोरपिः ॥ भारतवंशविलारकथनं च ॥ ७ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

भैत्रेय उवाच ॥

भगवन्संम्यगारुष्यातं भर्मतदस्त्रितं त्वया ।

जगतः सर्गसम्बन्धि यस्तृष्टोऽसि गुरो मया ॥१॥

योऽयमंशो जगत्सृष्टिसम्बन्धो गदितस्त्वया ।

तत्राहं श्रोतुमिच्छामि भूयोऽपि मुनिसत्तम ॥२॥

श्रीधरीयम् ।

संश्रितधीपरानन्दनृहरिः श्रीपरो यतिः । पुराणं वैष्णवं व्याख्यात्वप्रकाशाश्वटीरुया ॥ १ ॥ द्विती-
यांशे चतुःप्रभः [सृष्टिशेषः] प्रसङ्गेनानुवर्ष्यते । भूमण्डलं सप्तपतालं ज्योतिश्चक्रादिलक्षणम् ॥ १ ॥
उक्तानुवादपूर्वकं प्रियव्रतवंशं पृच्छति—भगवन्नित्यादिपत्तुर्भिः—भगवन्निति ॥ सर्गसम्बन्धि यथा
जगद्भूवेत्यादि यस्तृष्टोऽसि ॥ १ ॥ योऽयमिति ॥ जगत्सृष्टौ व्याख्यातायां वाचकत्वेन सम्बन्धः ॥२॥

विष्णुधरीयम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ अथ द्वितीयांशे सृष्टिशेषः तत्प्रसङ्गतसृष्टानां निवासोच्यते । तत्र
प्रथमांशेऽवशेषितं प्रियव्रतान्वयं पृच्छति—भगवन्निति ॥ सर्गसम्बन्धि सृष्टानुबन्धं यस्तु यथा जगद्-
भूव यन्नयमित्यादिकम् ॥ १ ॥ योऽयमिति ॥ सृष्टिसम्बन्धः सृष्ट्या वाचकत्वेन सम्बन्धः । सृष्टिवाची
वृत्तावेधीयम् ।

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ उक्तानुवादपूर्वकं पूर्वोक्तप्रियव्रतवंशं पृच्छति—भगवन्नित्यादिना ॥ जगतः
सर्गसम्बन्धि यथाजगद्भूवेत्यादिना यस्तृष्टोऽसि तत्सर्वमस्त्रितं निःशेषं यथा भवति तथा स्वयाऽऽख्यातं
॥ १ ॥ जगत्सृष्टिसम्बन्धः जगत्सृष्टौ वाच्यत्वं केन सम्बन्धेन यो जगत्सृष्टिवाचीत्यर्थः । तत्र प्रथमांशे
रत्नसमीपम् ।

अथ टीकास्वमुत्सृज्य व्याख्यासारं मनोपया । श्रीरत्नगर्भकृतिना प्रथमंशो निरूपितः । सृष्टिशे-
षप्रसङ्गानुप्रसङ्गेनानुवर्ष्यते । द्वितीयांशेऽपि भूगोलज्योतिश्चक्रादिसंस्थितिः । तत्रापि प्रथमाध्याये

प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायम्भुवस्य यौ ।
तगोरुत्तानपादस्य ध्रुवः पुत्रस्त्वयोदितः ॥ ३ ॥
प्रियव्रतस्य नैवोक्ता भवता द्विज सन्ततिः ।
तामहं श्रोतुमिच्छामि प्रसन्नो वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

वर्दमस्तात्मजां कन्यामुपयेमे प्रियव्रतः ।
सम्राट् कुक्षी च तत्कन्ये दशपुत्रास्तथाऽपरे ॥ ५ ॥
महाप्रज्ञा महावीर्या विनीता दयिताः पितुः ।
प्रियव्रतसुताः स्यात्तास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ६ ॥
आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च वपुष्मान्द्युतिर्मास्तथा ।
मेधा मेधातिथिर्भस्वः सन्नः पुत्र एव च ॥ ७ ॥
ज्योतिष्मान्दशमलोपां सत्यनामा सुतोऽभ्यन्त ।

प्रियव्रतस्य पुत्रास्तौ प्रख्याता बलवीर्यतः ॥ ८ ॥
मेधाग्निबाहुपुत्रास्तु त्रयो योगपरावयवाः ।
जातिस्वरा महाभागानराज्याय मनोदधुः ॥ ९ ॥
निर्मलाः सर्वकालन्तु समस्तार्थेषु वै मुने ।
शत्रुः क्रिया यथान्यायमफलाकांक्षिणो हि वै १०
प्रियव्रतो ददौ तेषां सप्तानां मुनिरत्नम् ।
सप्तद्वीपानि मैत्रेय विभज्य सुमहात्मनाम् ॥ ११ ॥
जम्बूद्वीपं महाभाग सोऽग्नीध्राय ददौ पिता ।
मेधातिथेस्तथा प्रादान्द्युध्वद्वीपं तथाऽपरम् ॥ १२ ॥
शात्मलं च वपुष्मन्तं नरेन्द्रमभियुक्तवान् ।
ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतवान्शुभः १३ ॥

विशुधीयम् ।

सष्टिसंनन्धः सष्टिप्रतिपादकत्वात् ॥ २ ॥ दयिता. प्रिया ॥ ६ ॥ सत्यनामा यथार्थनामा ज्यो-
तिष्मत्वादेव ॥ ८ ॥ प्रियव्रतस्य पुत्राणां मध्ये मेधासज्ञः अग्निबाहुसंज्ञः पुत्रसज्ञश्चेति त्रयः ॥ ९ ॥

धीधरीयम् ।

प्रियव्रतेति ॥ ध्रुवो वशप्रवर्तयस्त्वयोचः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वर्दमस्येति ॥ आत्मजागौरसीं कन्या । कन्या-
सज्ञामिति वा । दशपुत्राः पुत्रसंज्ञाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ज्योतिष्मानिति ॥ तेषां तु ज्योतिष्मान् सत्य-
नामा जम्बूद्वीपस्तेजस्वीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रियव्रत इति ॥ तेषां विरक्तव्यतिरिक्तानां वि-
भज्य द्वीपानि कदौ । रथचक्रनेमिभिः परिघामभूतगर्वजावैरस्यमुद्गैर्द्वीपानि स्वयं विभक्तानि कृत्वा दश-
विष्णुविनीयन् ।

हि प्रथमाशः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ आग्नीध्र इति ॥ नवमस्य पुत्र इति सज्ञा ॥ ७ ॥
ज्योतिष्मानिति । दशमो ज्योतिष्मान् । सत्यनामा यथार्थनामा ज्योतिष्मत्त्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

वराहशिशुमिति शेषः ॥ २ ॥ जयशिष्टाश्च दर्शयन्त्यच्छति—प्रियव्रतोत्तानपादावित्वादिना ॥ ध्रुवः
पुत्रः वशप्रवर्तयस्त्वैनोत्त ॥ ३ ॥ ४ ॥ आत्मजागौरसीं कन्या । कन्यासज्ञामिति केचिन् । तत्त्वन्व्ये
प्रियव्रतकन्ये ॥ ५ ॥ पुत्रः पुत्रसज्ञो नवमः ॥ ७ ॥ तेषां मध्ये दशमो ज्योतिष्मान् सत्यनामा-
जम्बूद्वीपः तेजस्वीत्यर्थः । प्रियव्रतस्य पुत्राणां मध्ये ॥ ८ ॥ समस्तार्थेषु सर्वकालं निर्ममा.) अफला-
जक्षिणः नश्वरादिफलाजान्धारहिताः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ शात्मले दशमलद्वीपे ॥ १३ ॥

रक्षधर्षियम् ।

प्रियव्रतवधाऽस्य च । वशप्रस्तान्तो यत्र भूगोलमपि सूचितम् । जगत्सृष्टौ वाचरत्वेन सम्बद्धो योऽप्य-
दो भागस्त्वयोत्तस्तत्र सृष्टसे शेषभूता सृष्टि श्रोतुमिच्छामि ॥ २ ॥ शेषमेव पृच्छति—प्रियव्रत-

धुतिमन्तं च राजानं क्रौञ्चद्वीपे संमादिशत् । तृतीयं नैपथं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ॥ १९ ॥
 द्वाकद्वीपेश्वरं चापि भव्यं चक्रे प्रियव्रतः ॥ १४ ॥ इलापुत्राय प्रददौ मेरुर्व्रतं तु मैथ्वमः ।
 पुष्कराधिपतिं चक्रे सवनं चापि स प्रभुः । नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता २० ॥
 जम्बूद्वीपेश्वरो यस्तु आसीन्नो मुनिसत्तम ॥ १५ ॥ श्वेतं यदुत्तरं तस्मात्पित्रा दत्तं हिरण्यते ॥ २१ ॥
 तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नय । यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्पुरये ददौ ।
 नामिः किंपुरुषश्च हरिवर्ष इलापुत्रः ॥ १६ ॥ मेरोः पूर्वेण यद्वर्षं भद्राश्याय प्रदत्तवान् ॥ २२ ॥
 रम्यो हिरण्यान्यष्टश्च कुरुर्मद्राश्च एव च । र्गन्धमादनवर्षं तु केतुमालाय दत्तवान् ।
 केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टोऽभवन्नृपः ॥ १७ ॥ इत्येतानि ददौ तेभ्यः पुत्रेभ्यः स नरेश्वरः ॥ २३ ॥
 जम्बूद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र निशामय । वर्षेष्वेतेषु तान्पुत्रानभिषिच्य स भूमिपः ।
 पित्रा दत्तं हिमाद्रं तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् १८ ॥ सालग्रामं महापुण्यं मैत्रेय तपसं यया ॥ २४ ॥
 हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किंपुरुषाय सः ।

चिसुखीवम् ।

क्रियाः नित्यनैमित्तिकाः ॥ १० ॥ हिमेन हिमवता आह्ला समाप्त्या यस्य तद्वर्षं हिमाद्रं ॥ १८ ॥
श्रीधरीयम् ।

विति भागवतोऽधरीला द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ जम्बूद्वी-
 पेति ॥ जम्बूद्वीपसन्निवेश चोत्तराध्याये वक्ष्यति । हिमाद्रं हिमवतो दक्षिणं भारतवर्षं नाम यथासुमं
 वासस्थानं । तदुक्तं भास्व्ये—“वस्तुन्यूपन्यो वर्षेषु प्रजा येषु षतुर्विधाः । ऋषिरिलेख रगणे वर्षत्वं तेन
 तेषु च” । इति ॥ १८ ॥ हेमकूटमिति ॥ हेमकूटं हिमवत उत्तर हेमकूटगिरिर्दक्षिणं नैपथम् ॥ १९ ॥
 इलापुत्रायेति ॥ हेमकूटादुत्तरं निषगिरिर्दक्षिणं नैपथादुत्तरमिलापुत्रं प्रददौ । यत्र मध्ये मेरुशिष्टति
 इलापुत्रादुत्तरतो नीलाचलः तदाभितम् ॥ २० ॥ श्वेतमिति ॥ तस्मादुत्तरं श्वेतम् ॥ २१ ॥ यदिति ॥

विष्णुधितोयम् ।

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तस्वेति ॥ प्रजापतिसमाः भृग्वदिनवप्रजापतिभिस्तुल्याः
 ॥ १६ ॥ १७ ॥ जम्बूद्वीपेति ॥ हिमाद्रं भारतं दक्षिणं हिमवतः हिमवदेमकूटनिषगिरिभिः स्त-
 सात्समादक्षिणाना नीलश्वेताशृङ्गिभिरुत्तरेणां वर्षाणामेतद्वर्षदेशः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
वृषाश्वेपीयम् ।

“अथकुरुत्तरं प्रजापतेर्विधुर्गम्य उपयेमे यद्विष्मती नाम” इत्यादिना भागवते त्रिव्रतव्य पत्नीपुत्राणां
 प्रकारान्तरेणोक्तिः कुरुभेदविषयेति नवद्विरोध इति द्रष्टव्यम् । प्रजापतिसमाः भृग्वदिनवप्रजाप-
 तुल्याः । आसीन्पुत्राणां नवानां नामान्वाह—नाभिरित्वादिना ॥ १६ ॥ साधुचेष्टोऽभवन्नृ-
 त्यस्य नाभिरित्वादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः ॥ १७ ॥ हिमवतो दक्षिणं हिमाद्रवर्षं हिमवदेमकूटनिषगानां
 वर्षतानां प्रत्येकं दक्षिणभागसात्त्वेन तत्सम्बन्धितया श्रवणा वर्षाणां हिमाद्रगिरिदि व्यपदेशः ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ यत्र वर्षं मेरुर्गन्धमः मध्यभागे तिष्ठति तद्वर्षमिलापुत्राय ददौ । नीलाचलाश्रितं नीला-
 चलोत्तरभागश्रितं नीलनामकं वर्षं ॥ २० ॥ तस्मान्नीलवर्षादुत्तरं श्वेतगिरेश्वरभागश्रितं वर्षं ॥ २१ ॥
रत्नार्थवम् ।

स्वेति ॥ ४ ॥ हिमेन हिमवता आह्ला संज्ञा यस्य तत् । एषुत्तरत्रापि तत्त्ववर्षोपलक्षितं तत्तद्-

[पा०] १ च, म पुनस्तथैव समानं. २ य, द, छ, म, तमादिशत्. ३ य, य, द, श, म, मथ्यमे । ज, ट—
६, मथ्यम, ४ श, म, मेरोस्तु पथिम वर्षं केतुमालाय. ५ य, त्पत्तं

यानि किंपुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ महासुने ।
 तेषां स्वाभाविकी सिद्धिः सुरप्राया क्षेत्रगतः २५
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च ।
 धर्माधर्मां न तेष्वस्तीं नोत्तमाद्यधमाः २६ ॥
 न तेष्वस्ति युगावस्था क्षेत्रवैषम्यं सर्वदा ।
 हिमाद्रयं तु वै वर्षं नाभेरासीन्महात्मनः ।
 तस्पर्षमोऽभवत्सुत्रो मेरुदेव्यां मेहाद्युतिः ॥२७॥

ऋषभाद्भरतो जज्ञे ज्येष्ठः सुव्रशतस्र सः ।
 कृत्वा राज्यं सद्यमेव तथेष्ट्वा विविधान्मत्तान् २८
 अभिपिच्य सुतं पीरं भरतं पृथिवीपतिः ।
 तपसे स महाभागः पुलहस्याश्रमं यथा ॥ २९ ॥
 वानप्रस्थविद्यानेन तत्रापि कृतनिश्चयः ।
 तपस्तेषु यथान्यापमियाज स महीपतिः ॥३०॥

विष्णुशीघ्रम् ।

स्वाभाविकी सिद्धिः न क्रियासाध्या । सुरप्राया सुरपवहुला ॥ २५ ॥ विपर्ययो विहिततत्त्वतः ॥२६॥
 युगावस्था युगानां कृतादीनां उत्तमाद्यधमा युगावस्था । हिमाद्रयं वर्षं नाभेरेन्द्रारतं वर्षमिते कथं
 श्रीशरीरम् ।

श्वेतगिरिरुद्धरं वर्षं गन्धमादनवर्षं मेरोः पश्चिमम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ विपर्यय इति ॥
 विपर्ययोऽसुरमकालमृत्युश्च तेषु धर्माधर्मां नानां न साः । तेषां भीमत्वमेत्वेन धर्माधीनत्वाभावात्
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ ऋषभादिति ॥ स ऋषभो राज्यं कृत्वा तपस्तप्तुं पुलहस्याश्रमं सालग्रामक्षेत्रं यथा-

विष्णुपिचीयम् ।

यदिति ॥ गन्धमादनवर्षं मेरोः पश्चिमम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यानीति ॥ सिद्धिर्भोगानां स्वाभा-
 विकी न कृप्यादिसाध्या ॥ २५ ॥ विपर्यय इति । विपर्ययो दुःखप्रदानुर्वादिजरामृत्युभयं । वत्सल-
 प्रादादुरवधेः प्राक् न धर्माधर्मां धर्माश्रमनियमाभावेन कर्माधिकारमाभावात् ॥ २६ ॥ मेति ॥ जतः
 पूर्वोक्तक्षेत्रोः न युगावस्था । सा हि धर्माधर्मोद्देशसृष्टिकृता । देहादिहासलक्षणैस्तेकरचनपाठश्च ॥ २७ ॥
 दशार्धशतम् ।

शृङ्गवतः पर्वताद्यदुर्धरं वर्षं शृङ्गवत्सं । गन्धमादनवर्षं मेरोः पश्चिमं ॥ २२ ॥ तेषां तेषु भोगानां
 सिद्धिः सुरप्राया सुरपवहुला स्वाभाविकी स्वभावसिद्धा हि यस्माद्यद्वदः कृप्यादिवन्नं नैव भवति
 ॥ २५ ॥ विपर्ययो दुःखं । मृत्युरकालमृत्युः । धर्माधर्मां न तेष्वस्तीं तेषु नानाः । कर्मभूमौ भरत-
 तण्डण्य कर्माधिकारो नत्वितरेष्वित्यतो न तत्र धर्माधर्मां स्त इति भावः । नोत्तमाद्यधमाः पुण्ड-
 पापयोरभावेन वस्तुतनीचोपत्वानामारादिति भावः ॥ २६ ॥ युगावस्था युगकृतावस्था श्रुतसृष्टिलक्षणा ।
 महात्मविरहितानेन ऋषभस्य विष्णुवत्तत्त्वं दर्शितं । तत्रभागवते स्पष्टं ॥ २७ ॥ स ऋषभः तपसे तपः
 वृत्तं पुलहस्याश्रमं सालग्रामाख्यं क्षेत्रं यथादित्युत्तरेणान्वयः । भगवदप्यतस्य ऋषभस्य ऋषभदिव-
 रणं लोकादिज्ञानार्थं । तदुक्तं भागवते “अथमवतारोऽस्य सोऽपुत्रैर्कर्मस्योपशिक्षणार्थं” इति ॥ २८ ॥

रुद्रार्धशतम् ।

वर्षानाम् क्षेत्रम् ॥ १८ ॥ सालग्रामं हरिभेद्रम् ॥ २४ ॥ विपर्ययोऽसुरमरणादिः । नमस्तुभयं परि-
 क्षिताहायुषः प्रागितिदोषः । नोत्तमाद्यधमाः श्रीलादीनां समत्वान् । जगत्प्रादीनां तु वैषम्यमन्वेष
 ॥ २६ ॥ अष्टम् वर्षेण सामान्यतो व्यवस्थामुत्त्वा नाभेवैषस्य भारवत्तंज्ञानार्थं बहुमाद—दिमा-

तपसा कश्चितोऽत्यर्थं कृशो धमनिसन्ततः । कृत्वा सम्यग्दौ तस्मै राज्यमिष्टमखः पिता ३॥
 नयो वीटा मुसे कृत्वा वीराध्वान ततो गतः ३१ पुत्रसङ्गमितधीस्तु भरतः स महीपतिः ।
 ततश्च भारतं वर्षमेतल्लोकेषु गीयते । योगाभ्यासरतः प्राणान्तालत्रामेऽत्यजन्मुने ३४
 भरताय यतः पित्रा दत्त प्रातिष्ठता धनम् ॥ ३२ ॥ अजापत च विश्रोऽसौ योगिना प्रवरे कुले ।
 सुमतिर्भतरसाभूत्पुत्रः परमधार्मिकः । मैत्रेय तस्य चरित कथयिष्यामि ते पुनः ॥ ३५ ॥

चिन्तुलीयम् ।

सशेलाकाश्याया तद्वत्तुमाह—हिमाह्वयमिति ॥ २७ ॥ धमनीभि शिराभि प्रकटाभि सन्तत
 व्याप्तदेह । वीटा लोहगुह । वीराध्वान देहरक्षानिरपेक्षा गर्ति ॥ ३१ ॥ प्रातिष्ठता प्रकर्षेण आतिष्ठता
 धीधरीयम् ।

वित्युत्तरेणान्वय ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तपसेति ॥ धमनीभिश्शिराभिस्सन्ततो व्याप्त । तपसा
 कृशदेहत्वात् । विट कन्दुकसदृशमशमकण्ड 'वेपा तु व्रीडमानानामुदपानेऽङ्गुलीयकम् । पपात धर्म-
 राजस्य विटश्चात्रैव चापतत्' इति सम्भवोक्ते । विटशब्देन कन्दुको गम्यते । 'आख्ये कृत्वाशमकण्डम्'
 इति श्रीभागवतोक्तेश्च चत्सादृश्य लक्ष्यते । वीराध्वान महाप्रस्थानम् ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ ततश्च
 रूपमादनन्तर भरतेन पालितत्वात् भारतमेतद्वर्ष गीयते । प्रातिष्ठता प्रस्थान कुर्वतेत्यर्थ ॥ ३२ ॥
 सुमतिरिति ॥ इममर पृजितयज्ञ सन् सन्धप्राण्य कृत्वा पश्चात्तस्मै पुत्राय तत्राग्य ददौ ॥ ३३ ॥
 पुत्रसङ्गमितधीरिति ॥ पुत्रे सक्रामिता धी राज्यलक्ष्मीर्येन स ॥ ३४ ॥ अजापतेति ॥ पुत्र कथ
 यिव्यामीत्यस्याप भाव । शूलत्वेन सप्रहृत्वात्प्रथम तावत्प्रस्तुत भुवनकोश शृणु । तत 'शूले निर्जित-
 मात्मान शनैस्सूक्ष्मे विद्या नयेत्' इति भागवतोक्तक्रमेण प्रहणयोग्य सूक्ष्मतत्त्वसम्बन्ध च भरतस्य चरित
 विष्णुचिन्तीयम् ।

॥ २८ ॥ अभिपिच्येति ॥ पुलहस्वाश्रम सालग्रामम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ तपसेति ॥ वीटा कन्दुक । स-
 चात्र मौनानघ्ननव्रतस्यै शिलासय कार्य । वीराध्वान महाप्रस्थानम् ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ प्रातिष्ठता
 दत्तानधीयम् ।

॥ २९ ॥ ३० ॥ धमनिसन्तत धमनीभि शिराभिर्चात । वीटा कन्दुकसदृशमशकण्ड । 'वेपा
 तु व्रीडमानानामुदपानेऽङ्गुलीयकम् । पपात धर्मराजस्य वीटा तत्रैव चापतत्' इति आदिपर्वादि । वीटा-
 शब्देन कन्दुको गम्यते । 'आख्येकृत्वाशमकण्ड' इति भागवतोक्तेस्तत्सादृश्य लक्ष्यते । तप कश्चित्त्वा-
 रिफ लोकास्तुकरणात् नवस्तुतोऽस्ति । 'देवलेदेवयज्ञेऽऽ मानुपलेतुमानुपी' विवचनात् । वीराध्वान
 महाप्रस्थानमपुनरावृत्तिरूप ॥ ३१ ॥ यत प्रातिष्ठता प्रस्थान कुर्वता पित्रा रूपमेण यत इद वर्ष भ-
 रताय दत्त तस्माद्भारतमिति गीयते ॥ ३२ ॥ इममर कृतयज्ञ पिता भरत स्वय सम्यक् राज्य
 कृत्वा तस्मै पुत्राय राज्य ददौ ॥ ३३ ॥ पुत्रसङ्गमितधी पुत्रे सक्रामिता प्रापिता धी राज्यलक्ष्मी-
 रवधार्मीयम् ।

इमिति ॥ २७ ॥ वीटा कन्दुक शिलामय 'गोरुर्णकृष्णमन्वर्थो वीटा यत्सुम्नि पुन । मुसे धृत
 तु वीराण्या वीट तद्राणधारणम्' इत्यौपधिविशेष व्याख्यातवन्त श्रीविमलवोषपादा ॥ ३१ ॥

[पा०] १५—छ न कृशोऽय मुनिराधय २ [धीय० पा०] विट ३ ट महाध्वान ४ छ राष्ट्रमित्यत ।
 च राज्यमिष्टमलङ्कित

सुमतेस्तेजसस्तस्मादिन्द्रशुभ्रो व्यजायत ।
 परमेष्ठी ततस्तस्मात्प्रतिहारस्तदन्वयः ॥ ३६ ॥
 प्रतिहर्तेति विख्यात उत्पन्नस्तस्य चात्मजः ।
 भवस्तस्मादधोद्वीथिः प्रास्तावितस्तुवो विभुः ३७
 पृथुस्ततस्ततो नक्तो नक्तस्यापि गयः सुतः ।
 नरो गयस्य तनयस्तुवोऽभूद्रिराट् ततः ॥३८॥
 तस्य पुत्रो महाधीर्यो धीमांस्तस्मादजायत ।

महान्तस्तस्तुतश्चाभूर्मनस्युस्तस्य चात्मजः ३९ ॥
 त्वष्टा त्वपुत्रश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूस्तुतः ।
 शतजिद्रजमस्तस्य जज्ञे पुत्रशतं मुने ॥ ४० ॥
 विष्वग्ज्योतिप्रधानास्तो वैरिमा वर्धिताः प्रजाः ।
 तैरिदं भारतं वर्षं नभमेदमलकृतम् ॥ ४१ ॥
 तेषां वंशप्रवृत्तेश्च भुक्तये भारतीयं पुरा ।
 वृत्तव्रतादि संश्लेषेण युगात्पञ्चमेकंमत्प्रतिम् ॥ ४२ ॥

विष्णुविराट् ।

गण्डता ॥ ३२ ॥ पुत्रे सनामिता निक्षिप्ता श्रीः स्वीया राज्यलक्ष्मीर्येन स तथोक्तः ॥ ३४ ॥ तेजसः
 शुक्रात् ॥ ३६ ॥ भारती भूमिरिति शेषः । वृत्तव्रतादीनां चतुर्णांमपि सर्गेण मसर्गेण मेलनेन युगा-
 धीधीयम् ।

पश्चाद्दद्यामीति ॥ ३५ ॥ सुमतेरिति ॥ तस्मान् भरतावनन्तर सुमतेस्तेजसो वीर्योदिन्द्रशुभ्रो जात-
 स्तदन्वयः प्रतिहारः ॥ ३६ ॥ प्रतिहर्तेति ॥ प्रतिहारस्य पुत्रः प्रतिहर्ता ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 त्वष्टेति ॥ शतजितः पुत्रशतम् ॥ ४० ॥ विष्वग्ज्योतिप्रधाना इति ॥ विष्वग्ज्योतिः प्रधानो सूर्यो येषां
 ते । नभमेदं नभमेदारदृशीयाध्याये वक्ष्यति ॥ ४१ ॥ ननु पूर्वमुत्पन्नपादादयोऽपि सार्वभौमाः । इदानीं
 विष्णुविराट् ।

प्रतिष्ठमानेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सुमतेरिति ॥ तेजसो वीर्यात् ॥ ३६ ॥ प्रतिहर्तेति ॥
 भयप्रति पश्यचिन्ताम् । भुवस्तस्मादिति च पाठः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तस्मेति ॥ महान्त इति पश्यवि-
 श्राम ॥ ३९ ॥ त्वष्टेति ॥ शतजित्पुत्रशतम् ॥ ४० ॥ विष्वग्ज्योतिप्रधाना इति ॥ ते शतजित्पुत्राः
 ॥ ४१ ॥ तेषामिति ॥ भारती भरताम्येयम् भूरिति भारती । वृत्तव्रतादिसर्गेययुगात्पञ्च वृत्तव्रतव्यव-
 द्धावधीयम् ।

येन स तथोक्तः ॥ ३४ ॥ पुत्रः पश्चात् भुवनवीमवर्णनानन्तरमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्माद्भरतावन-
 न्तर सुमतेर्भरतपुत्रस्य तेजसो वीर्योदिन्द्रशुभ्रो व्यजायत । तदन्वयः प्रतिहारः ॥ ३६ ॥ प्रतिहारस्य
 पुत्रःप्रतिहर्ता शुभो महान्त इत्युभयं नाम ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रजसः शतजित्पुत्रमस्य शत-
 जितः पुत्रशतं शतं पुत्राः ॥ ४० ॥ विष्वग्ज्योतिः प्रधानः प्रसुरो येषां ते तथोक्ताः । नव भेदाः
 यस्मिंस्तन् नवभेदं । नभमेदारश्च वृत्तव्येऽध्याये वक्ष्यन्ते ॥ ४१ ॥ तेषां त्रियप्रतन्दशानां भारती भर-
 ताम्येयं भारती भूः । पुरा स्थाप्यमुदमन्वन्तरे । परागारमैत्रेयसंज्ञादस्य वैवस्वतमन्वन्तरे प्रवृत्तव्यास्तु-
 र्ययुगात् । त्रियन्तं कालमेतैर्मुक्तैश्चरात्—वृत्तव्यादिना ॥ वृत्तव्रतादिसर्गेण वृत्तव्रतादीनां परंपरया यु-
 गात्पञ्च पतुर्गुणैराप्यथोक्ते या एवसमपिः मन्वन्तरात्पञ्च कालः एवमन्वन्तरमित्यर्थः । कालाध्वनोरि-
 रणमधीयम् ।

यद्वा स्थाप्यभुवन्य मनोः सर्गो वंश गयः एतान्तरकालावन्निष्ठमन्वन्तरे । येनेदं जगत्प्रतिगमिति सर्गे-

[पा०] १ द. उक्तेता तस्य. २ ग. प—प. ट द. सुभ. ३ ग ट प्रोति ४ ग ट द म. द. तस्य पुत्रो
 शिरोहृत् । ५ ग म स्यस्य पुत्रो शिरोहृत्. ५ च धीमतेऽपि तापामभूर्मनस्युस्तस्य चात्मज ६ ग द. छ ग. उरैर-
 क्षाम । ग. उरैरक्षाम. ७ ग. शिरोहृत् ८ म ट शिरोहृत् । स. शिरोहृत्. ९ च द गजर्वं । ग. शिरोहृत् ।
 १० ग—३ श. म द. द्यक्ष्यमपि । ज. ट नेश्मपि

एष स्वायंभुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् ।

इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे द्वितीयांशे

वाराहे तु मृने कल्पे पूर्वमन्वन्तराधिपः ॥ ४३ ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

चित्तुषीयम् ।

ख्या युगसङ्केतो भवति । तस्य च युगाख्यस्य चतुर्गुणरूपस्य एकसप्ततिः ॥ ४२ ॥ स्वायंभुवः स्वायं-
भुवमनुकृतः सर्गः । एतावत्कालपरिच्छिन्न इत्यर्थः । वाराहे कल्पे ब्रह्मदिने वर्तमाने पूर्वः प्रथमो मन्व-
न्तराधिपः स्वायंभुवो मनुस्त्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति श्रीचित्तुसुरमुनिविरचितायां श्रीविष्णुपुराणटिप्पण्यां
द्वितीयांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीधरीयम् ।

प्रियव्रतादयोऽपि सर्गमौता एवोन्यन्ते । तत्र समकाले न सङ्गच्छते अतः क्रमो वक्तव्यस्तत्राह—
तेषामिति । तेषां प्रियव्रतान्वयप्रसूतानां धंशे प्रसूतैः पुरा प्रथममिव भारतीभूमिर्भुक्ता । पश्चादुत्तान-
पादादिभिः क्रियन्तं कालमेतैर्भुक्तेत्यत्राह—कृतेति । कृतत्रेतादीनां सर्गेण प्रवृत्त्या युगाख्या चतुर्गुणै-
रारच्यन्ते वा एकसप्ततिर्मन्वन्तराख्यः कालः तावन्तं कालमित्यर्थः । कृतत्रेतादिसंज्ञेयेति पाठेष्वेवमेव
योज्यम् । युगाख्यामेकसप्ततिमित्ति पाठे तु स्फुटोऽयमर्थः ॥ ४२ ॥ एतदेव स्पष्टयति—एष इति ।
वाराहेऽस्मिन् कल्पे यदा स्वायंभुवः सर्वस्य प्रथममन्वन्तराधिपोऽभूत्तदा एषः प्रियव्रतवंश्यानां राज्ञां
सर्गः । यतः स्वरोचिपादापुत्तानपादवंश्यानामित्यर्थः । अत एवोत्तानपादवंशस्य प्राणेशसदृशस्य
कन्यायामाविलानां जन्म वैवस्वतमन्वन्तरे शोक्तं । पूर्वमन्वन्तराधिपे इति सप्तम्यन्तपाठे प्रथममन्वन्त-
राधिपे स्वायंभुवे वर्तमाने स्वायंभुवरखयंभुवोऽशमूवो यस्मादेव मनोः प्रियव्रतादिसर्गः प्रथमं प्रवृत्त
इत्यर्थः । यद्वा—पूर्वोक्तसर्वसृष्टिनिगमनमेतत्—एष इति ॥ ४३ ॥ इति श्रीश्रीधरव्यासिविरचितायां
आत्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विष्णुचिन्तयम् ।

देशेर्दुर्गैराख्येषा चतुर्गुणैकसप्ततिरियं भारती भूमिर्भुक्ता । एकसप्ततिमित्ति कालाध्वनोरिति द्वितीया प्राप्ता ।
एकसप्ततिरिति प्रथमाप्रयोग आर्षत्वात्साधुः । एकमन्वन्तरं भुक्तेत्यर्थः । यद्वा युगैकसप्ततिमित्तो यः
कालस्तं कालं भूमिर्भुकेति यच्चच्छब्दयोरुच्चारणः । कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्यामेकसप्ततिमित्ति पाठे कृत्वा-
दिस्वभावेन युगेराख्येषामेकसप्ततिं कालं भूमिर्भुकेति ॥ ४२ ॥ एष इति । पूर्वमन्वन्तराधिपे स्वायंभुवमनौ
सति एष एकसप्ततियुगावच्छिन्नः सर्गः स्वायंभुवः स्वायंभुवस्य मनोः सप्तम्यन्ती प्रियव्रतादिः ॥ ४३ ॥
इति श्रीविष्णुचिन्तयविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

त्यादिना द्वितीयाप्राप्तावपि छान्दसत्वात्प्रथमा । युगाख्यामेकसप्ततिमित्तिपाठे स्फुटोऽर्थः । कृतत्रेतादिसं-
ज्ञेयमित्ति पाठेऽप्येवमेव योज्यं ॥ ४२ ॥ पूर्वमन्वन्तराधिपे स्वायंभुवमनौ सति एषः स्वायंभुवः स्वा-
यंभुवस्य मनोः सप्तम्यन्ती सर्गः प्रियव्रतादिसर्गः । पूर्वमन्वन्तराधिपे इति प्रथमान्तपाठे स्वायंभुवो मनुः-
यदा पूर्वमन्वन्तरसाधिपोऽभूत्तदैव सर्ग इति योज्यं ॥ ४३ ॥ इति श्रीदत्तात्रेयाचार्यविरचितायां सु-
वोधिन्वाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

रत्नगर्भायम् ।

सैव विशेषणम् । मन्वन्तराधिपः मन्वन्तरं व्याप्य राजेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति श्रीरत्नगर्भोविरचित-
श्रीविष्णुपुराणव्याख्यासारे द्वितीयांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विपनवपंतरूपने द्वीपवर्षविभागोक्त्या सूचितं भुवनकोशं सविदोषं विज्ञासोः मैत्रेयस्य प्रश्नाः ॥ १ ॥
मैत्रेयकृतप्रधानामुत्तरत्वेन परागताकृतसर्वभूतसङ्कल्पणम् ॥ २ ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ॥

कथितो भवता ब्रह्मन्तर्गः स्वायम्भुवध मे
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तः सकलं मण्डलं भुवः ॥ १ ॥
यावन्तः सागरा द्वीपास्तथा वर्षाणि पर्वताः ।
वनानि सरितः पुंर्यो देवादीनां तथा मुने ॥ २ ॥
यत्प्रमाणमिदं सर्वं यदाधारं यदात्मकम् ।
संस्थानमस्य च मुने यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

मैत्रेय श्रूयतामेतत्संक्षेपाद्ब्रह्मदत्तो मम ।
नास्य वर्षशतेनापि यत्तुं शक्यो हि विस्तरः ॥ ४ ॥
जम्बूद्वीपस्य द्वीपैः शाल्मलिधापरो द्विज ।
कुञ्जः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करशैव सप्तमः ॥ ५ ॥
एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।
लघोर्लघुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समम् ॥ ६ ॥
जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्ये संस्थितः ।
तस्यापि मेरुर्मैत्रेय मध्ये कनकपर्वतः ॥ ७ ॥

विष्णुपीथम् ।

देवादीनां यत्प्रमाणमित्यन्वयः । संस्थानं अवयवविन्यासप्रकारः ॥ ३ ॥ समं समन्तात् ॥ ६ ॥

श्रीषीथम् ।

उक्तानुवादेन भुवनकोशं सविदोषं बुभुक्षुः पृच्छति—कथित इति । स्वायम्भुवंशत्वान्गतुरेव स्वायम्भुवद्वीपः प्रियव्रतादिसर्गः कथितः तत्कथने च द्वीपवर्षादिविभागोक्त्या सूचितं भूमण्डलं श्रोतुमिच्छामि ॥ १ ॥ यावन्त इति । देवादीनां पुंर्यो नगर्यः ॥ २ ॥ यत्प्रमाणमिति । एवमेते द्वादश प्रश्नाः एतेषां च वक्ष्यमाणैस्तत्संख्यासंस्थानादिभिः यथायोग्यमुत्तराणि द्रष्टव्यानि ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एत इति । जम्बूद्वीपस्य द्वीपास्तप्तमिर्लघोर्लघुसुरासर्पिर्दधिदुग्धैस्तुद्रैरसमं यथा भवत्येवं सर्वत आवृताः ॥ ६ ॥ ७ ॥

विष्णुषीथम् ।

॥ १ ॥ यावन्त इति । हिरापत्यात् द्वीपाः । वर्षाणि कुलाश्वनिच्छिन्ना द्वीपांशाः । वर्षशतत्रिविधं च मात्स्योक्तम् “वसन्त्युपमूलो वर्षेषु प्रजा येषु यत्तुर्विधाः । क्रुपिरित्येव रमणे वर्षत्वं तेन तेषु तन्” इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ भूमण्डलं बभ्रुमादौ तद्वयवद्वीपानुत्पत्तिमाह जम्बूद्वीपस्य द्वीपाविति ॥ ५ ॥

वचनेषीथम् ।

पूर्वाध्याये प्रियव्रतवंशकथनावसरे सामान्यदो भूमण्डलविभागस्य प्रस्तुतत्वमेवोक्तानुयायपूर्वकं भुवनकोशं विशेषतो विज्ञासुः पृच्छति—कथित इति । स्वायम्भुवस्य स्वायम्भुवसंरन्धितः प्रियव्रतादेः ॥ १ ॥ देवादीनां पुंर्यो नगर्यो वायसः ॥ २ ॥ इदं भूमण्डलं यत्प्रमाणं यत्परिमाणं । यदाधारं यदाश्रयं यदात्मकं यत्स्वरूपं संस्थानं अवस्थितिप्रकारः ॥ ३ ॥ एते जम्बूद्वीपाः सप्त लघोर्लघुसुरासर्पिर्दधिदुग्धैः । त्रभिः समुद्रैः समं तत्तद्द्वीपसमानं परिमाणं यथा भरति तथा परित आवृताः ॥ ६ ॥ समस्तानामेतेषां मध्ये जम्बूद्वीपः मध्यतः स्थितः । तस्य जम्बूद्वीपस्य मध्ये कनकपर्वतः मेरुः स्थितः ॥ ७ ॥

रसार्थीथम् ।

प्रियव्रतचरित्रोत्तिरुचितं भूमिमण्डलम् । प्रश्नोत्तराभ्यां गरितुं द्वितीय उपपन्नमे । नवसाहस्रेत्यत्र

चतुराशीतिसौहृद्यो योजनरस्य चोन्मयः ॥ ८ ॥ भूप्रसास्यं द्रुलोर्मा कर्णिकाकारसंश्रितः १० ॥
 प्रविष्टः षोडशघस्ताद्वाविंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः द्विमवाह्नेमहृत्थ निपधसास्य दक्षिणे ।
 मूले षोडशघाहृद्यो विस्तारस्तस्य सर्वशः ॥ ९ ॥ नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरं वर्षपर्यन्तः ॥ ११ ॥

विष्णुशीघ्रम् ।

षोडशसहस्राणि द्वात्रिंशत्सहस्राणि च ॥ ९ ॥ मध्ये निपधनीलैः लक्षप्रमाणैः । शारपश्चिन्मूर्ध्वेण हंस-
 धीपरीषम् ।

चतुरिति । अशीतिरेव अशीतिः सहस्रमेव साहस्रं चतुरपिषान्याशीतिसहस्राणि प्रमाणं यस्य स
 मेरोरुन्मयः । लक्षयोजनप्रमाणो मेरुः तस्योन्मयावो धृतिअतुरशीतियोजनमाहृद्यो दृश्यते ॥ ८ ॥
 प्रविष्ट इति । षोडशयोजनसाहस्राण्यवस्ताद्मूर्ध्नि प्रविष्टः स्यात् । द्वात्रिंशद्योजनसहस्राणि मूर्ध्नि
 विस्तृतः ॥ ९ ॥ भूप्रसास्येति । अत एव मूर्ध्नि विस्तृतत्वान्मूले सङ्कुचितत्वात् भूमध्यावस्थानात्
 भूरूपस्य पद्मस्य कर्णिकाकारेण संश्रितः ॥ १० ॥ भारतवर्षमारुह्य मेरोर्दक्षिणोत्तरदिशतानां
 पर्वतां वर्षाणां सर्वादापर्यन्तानाह—द्विमवानिति । वर्षाणां व्यवच्छेदकारकाः पर्वताः ॥ ११ ॥

विष्णुचिरीषम् ।

एत इति । समं स्यात्परणीयद्वीपतुल्यविस्तारं यथा तथा एते आहृताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतुरिति ।
 सहस्रमेव साहस्रम् अशीतिरेव अशीतिः । योजनैश्चतुरपिषाशीतिसहस्राणि यस्य स उन्मयश्चतु-
 राशीतिराहृतः । अस्योन्मयावश्चतुरपिषाशीतिसहस्रयोजन इत्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रविष्ट इति । योजनानां
 षोडशसहस्राणि भुवि स्यात् । “हृन्मोहृत्तिविंशत्या चतुरन्वितया चतुःकरो दण्डः । तदिमहस्रं
 षोडशो योजनमेकं भवेत्तुल्योन्नतम्” इति गणिते । “अष्टभिर्वरमर्षैः स्यादहृत्” इति च । द्वात्रिंशत्सहस्राणि
 मूर्ध्नि व्यासः “सर्वत्र द्वि समहृत्ते ज्वात्सविगुणस्मृतो भवेत्परिधिः” इति गणितज्ञाः । मूल इति ।
 मूले भूमेरपरि चतुर्दशयोजनसाहस्रावधिके ॥ ९ ॥ भूप्रसास्येति । “यत्तद्वि कर्णिकामूलमिति मत्तं-
 प्रवीर्तितम् । तद्योजनसाहस्राणां सप्ततीनामपः स्मृतम्” इति यायूरे । मास्ये च मेरुश्रियेण उच्यते
 “वृत्ताकृतिप्रमाणश्च चतुरस्रः समुत्थितः । विस्तारस्त्रिगुणभाग्य परिणते सुगण्डलः” इति ॥ १० ॥

इत्तापरीषम् ।

अस्य मेरोरुन्मयः शीतस्य योजनैश्चतुरपिषाशीतिसहस्रः । अशीतिरेवाशीतिः सहस्रमेवसाहस्रं । चतु-
 रपिषान्याशीतिसहस्राणि मानं यस्येति तथा ॥ ८ ॥ अथस्ताद्मूर्ध्नि षोडशयोजनसहस्राणि प्रविष्टः स्यात् ।
 भूमेरपरि चतुराशीतिराहृतस्ययोजनोन्मयः । भूमयन्तः षोडशसहस्रयोजनप्रविष्टः । इत्येवं मिलित्वा
 लक्षयोजनोन्मयतो मेरुरित्युक्तं भवति । द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः मूर्ध्नि द्वात्रिंशद्योजनविस्तारस्तुलः । तस्य
 मेरोर्मूले मूलदेशे षोडशसहस्रयोजनपरिमितो विस्तारः ॥ ९ ॥ अतएव मूर्ध्निविस्तृतत्वान्मूले । सङ्कु-
 चितत्वाद्भूमध्यावस्थानात् भूरूपस्य पद्मस्य कर्णिकाकारेण श्रितः ॥ १० ॥ भारतवर्षमारुह्य मेरोर्द-
 क्षिणोत्तरदिशतानां पर्वतां वर्षाणां सर्वादापर्यन्तानाह—द्विमवानित्यादिना । वर्षपर्यन्त इत्यस्य द्वित्रिंश-

११११११११

नवेत्यन्तं धीधर्षं तेषाम् । चतुर्दिशं तत्रनवसाहस्रमित्यर्थः । तेन इत्याहृतं मेरुजा साहस्राणि चतुर्दि-

लक्षप्रमाणौ द्वौ मेघौ दशहीनास्तथापरे । भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् ।
सहस्रद्वितीयोऽश्वायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥१२॥ हरिवर्षं तर्धवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विव ॥ १३ ॥

विष्णुचितीवम् ।

कूटश्वेती नवतिसहस्रयोजनपरिमाणौ । हिमवच्छृङ्गिणौ अग्नीतिरहस्ययोजनायामौ ॥ १२ ॥ यथा
धीधरीवम् ।

लक्षप्रमाणविति । लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राकूपभिमतो दैर्घ्येण निपधनीलौ । यद्यपि जम्बूद्वीपस्य मण्डलाकारस्य
लक्षयोजनप्रमाणत्वात्तन्मध्येरेखाया एव सुर्यं लक्षप्रमाणत्वं । निपधनीलौ तु तन्मध्येरेखातो दक्षिणतश्चो-
त्तरतश्च समसहस्रयोजनान्तरितत्वादीपन्त्युतौ । तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्षप्रमाणवित्युक्तम् । अपरे तु हेम-
कूटादयो दशहीनाः दशान्दशहीनाः । हेमकूटश्वेती नवतियोजनसहस्रप्रमाणौ । हिमवच्छृङ्गिणौ चानीवि-
योजनसहस्रप्रमाणौ तदुक्तं वाराहे “द्वीपस्य मण्डलीभावाद्वासवृद्धी प्रकीर्तिते” इति ॥ १२ ॥ १३ ॥

विष्णुचितीवम् ।

हिमवानिति । वर्षपर्वताः वर्षाणां विभेदकाः पर्वताः ॥ ११ ॥ लक्षप्रमाणविति । उक्तानां पण्णां वर्षाणां
मध्ये मेरुमन्धितः स्थितौ नीलनिपथौ लक्षप्रमाणदैर्घ्यौ । मध्य इति पाठे जम्बूद्वीपस्थेति शेषः । परे
चत्वारो लक्षादशांशेन दशसहस्रेण हीनाः । यथा वाराहे “जम्बूद्वीपप्रमाणेन निपथः परिवीर्तितः ।
तस्मात् दशभागेन हेमकूटः प्रहीयते । विशद्भागेन हिमवांस्तद्भवेव प्रहीयते । द्वीपस्य मण्डलीभावाद्वा-
सवृद्धी प्रकीर्तिते” इति । अन्यत्र च “वृत्तभावात्समुद्रस्य महीमण्डलभागतः । आवाभात्परिर्णन्ते
दशप्रथीवन् ।

इत्यत्रापि सन्मन्धः वर्षमयांदापर्वताः ॥ ११ ॥ मध्ये एतेषां पण्णां मध्ये द्वौ निपधनीलौ लक्षप्रमाणौ
प्राकूपभिमतो दैर्घ्येण लक्षयोजनप्रमाणौ मण्डलाकारस्य जम्बूद्वीपस्य मध्येरेखायामेव लक्षप्रमाणत्वात्त-
न्मध्ये रेखान्त उचरतो दक्षिणतश्च समयोजनसहस्रान्तरितत्वादीपभ्यूनस्थितयोः पूर्वपक्षिणमगुत्राव-
धिकयोर्नीलनिपधयोरपि स्थूलदृष्ट्या लक्षयोजनप्रमाणत्वमुक्तं । अपरे हेमकूटादयो दशहीनाः दशान्दशहीनाः ।
हेमकूटश्वेती नवतिसहस्रयोजनप्रमाणौ । हिमवच्छृङ्गिणौ पौनशीतिसहस्रयोजनप्रमाणानित्यर्थः । द्वी-
पस्य मण्डलाकारत्वेन तदन्तर्वर्तिनां पण्णां पर्वतानां त्रासवृद्धी युक्तं । तदुक्तं वाराहे । “द्वीपस्य मण्ड-
लीभावाद्वासवृद्धी प्रकीर्तिते” इति । एवं पण्णानायाममुक्त्वा उन्मथयविभाराराह—सहस्रेणि । सह-
स्रद्वितीयोऽश्वायाः सहस्रद्विसयोजनतः । सावद्विस्तारिणः सहस्रद्वयविस्तारवन्तः । सहस्रद्वियोजनाया इत्य-
त्रोक्तत्वेन सहस्रद्वितययोजनमात्रं विवक्षितं । तथात्वे “अपुतयोजनोत्तमेधाः” इति भागवते अपुतयो-
जनोन्नतत्वोच्चिरोपान् । अत्राप्यपुतयोजनोन्नतत्वमेवेति विवक्षितम् । अपुते सहस्रद्वयस्यापि संभ-
यान् । सप्तोत्तरेविरोपान् । इत एव वन्यतेति शेषः । मुनयर्षोत्तरिषु च भागवतोत्तरप्रदेशैरेतत्समु-
पानां योज्येरान् । तदुक्तं ब्रह्माण्डे । “यथा भागवतेऽप्युक्तं भौवनं बौसलक्षणम् । तस्मात्सोपानो
योज्यन्पद्भ्यान्तरे स्थितं” इति ॥ १२ ॥ वर्षपर्वता इत्युक्तं यानि तानि वर्षाणीत्यपेक्षायामाह—
भारतमित्यादिना । मेरोर्दक्षिणतः दक्षिणममुद्रमारभ्य मेरुदक्षिणभागे विद्यमानानि मेरोत्तरेत्यपे-
रम्यरादीनि त्रीणि वर्षाणि नीलपर्वतमारभ्योत्तरममुद्रपर्वन्तानि । यथाै भारतं तथा । यथा मेरोर्दक्षि-
णभागस्थितानां वर्षाणां भारतं वर्षमन्निभभागस्थितं तथा मेरोत्तरभागं स्थितानां वर्षाणां पुष्पपर्वत-

रम्यकं चोत्तरं वर्षं तस्मैवानु हिरण्यम् ।	विष्कम्भा रचितामेरोयोञ्जनाद्युत्तमुच्छ्रिताः ।
उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥ १४ ॥	नर्वः सरोभिध स्रमं दिक्ष्येते कैशवाचलाः ॥१७॥
नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तम ।	पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
इलावृतं च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुश्चिह्नितः ॥१५॥	विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वोत्तरे संसृतः ॥१८॥
मेरोश्चतुर्दिशं तत्तु नवसाहस्रविस्तृतम् ।	कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो पट एव च ।
इलावृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः ॥ १६ ॥	एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः ॥१९॥

चिन्तुलीपम् ।

वै भारतं तथेति । यथा भारतं धनुराकृति तथा तदपि कुरुवर्षं धनुराकारमित्यर्थः ॥ १४ ॥ विष्कम्भाः श्रीवतीपम् ।

रम्यकमिति । यथा वै भारतमिति । द्वीपमण्डलप्रान्तवर्तिताद्धनुराकारं कुरुवर्षमित्यर्थः ॥१४॥ नवसाहस्रमिति । एतेषां भारतादीनां मध्ये एकैकं वर्षं विस्तारतो नवसाहस्रयोजनविस्तारप्रमाणं । इलावृतं च नवसाहस्रं । विस्तारसान्धेऽपि तत्र तद्विशेषमाह—तन्मध्ये इति । तदाह—वासुः । ‘धनुःसंज्ञे स्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतम् ॥’ इति ॥ १५ ॥ मेरोरिति । किञ्चात्र इलावृते अन्येचत्वारः पर्वताः मेरोश्चतुर्दिशम् ॥ १६ ॥ विष्कम्भा इति । विष्कम्भाः वाङ्मार्थमवष्टभा ईश्वरेण रचिताः । अन्यथा मूलभागान्सूर्ध्वभागस्य द्विगुणविस्तारादौत्थेण भङ्गप्रसङ्गात् ॥१७॥ ॥ १८ ॥ कदम्ब इति । तेष्ववष्टभपर्वतेषु पूर्वदिक्कमेण चत्वारः पादपाः एकादशशतयोजनोच्छ्रितायाः चिन्तुचिन्तीपम् ।

‘चतुरभ्र समा मता’ इति । एवं नीलादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ रम्यकमिति । यथा वै भारतं तथा धनुराकारमित्यर्थः । ‘धनुःसंज्ञे स्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतम्’ इति वायुकेः ॥ १४ ॥ नवसाहस्रमिति । इलावृतं चतुर्विंशत्सहस्रयोजनविस्तारं । भद्राश्वकेतुमालौ प्राग्ग्रहगद्गात्रिशयोजनाविलम्बेतिद्धं । ‘साहस्रे मात्स्ववद्ग्रन्थमादतौ’ इति वायुकेः वृत्ताश्वेदीपम् ।

न्तिमसित्यर्थः । एतेषां भारतादीनां मध्ये एकैकं विस्तारतो नवसाहस्रं तन्मध्ये तेषां पण्णां मध्ये इलावृतवर्षं तन्मध्ये इलावृतमध्ये मेरुः ॥ १४ ॥ मेरोश्चतुर्दिशं चतुर्विंशु प्रत्येकशो नवसाहस्रं । मेरुव्यामैलावृतमध्यभागो दक्षिणोत्तरयोः पूर्वपश्चिमयोर्वा षोडशसाहस्रयोजनात्मकः उर्वरितपार्श्वेचतुष्टये दक्षिणोत्तरयोः पूर्वपश्चिमयोर्वा अष्टादशसहस्रमिति चतुर्विंशत्सहस्रयोजनविस्तारमिलावृतमित्युक्तं भवति । तेन इलावृतं चतुरस्रमिति सिद्धयति । तदुक्तं वायुपुराणे “धनुःसंज्ञे स्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतं इति” ॥ १५ ॥ अत्र इलावृते योजनाद्युत्तमुच्छ्रिताश्चत्वारः पर्वताः मेरोर्विष्कम्भाः ॥ १६ ॥ दक्षार्थं कीलकाश्चतुर्दिशु ईश्वरेण रचिताः ॥ १७ ॥ तानेन निर्दिशति—पूर्वेणिति । गन्धमादनविपुलजम्बू मेरुमन्दरुत्तमुदयोर्नामान्तरे । सुपार्श्वः पश्चिमे विपुल उत्तर इति व्यत्यासेन थोऽर्थं ॥ १८ ॥ तेष्ववष्टभपर्वतेषु । पिप्पलशब्देन चूतो विवक्षितः । पिप्पलजम्बूकदम्बस्तेष्वर्थावम् ।

ज्ञम् । भद्राश्वकेतुमालौ प्रत्येकं द्वात्रिंशदित्यर्थेतिद्धम् । ‘साहस्रे मात्स्ववद्ग्रन्थमादतौ’ इति पूर्वपश्चिमयो

[पा०] १ घ. रम्यं लघोत्तरं. २ च. तन्मध्ये मेरुश्चिह्नितः । न—प. उ. इ. तन्मध्ये मेरुश्चिह्नितः. ३ क. अतः. ४ ग. वेलाचला. ५ ज. ड. ट. गिरि.

भद्रार्थं पूर्वतो मेरोः केतुमालं च पश्चिमे ।
 वर्षे द्वे तु मृनिश्रेष्ठ तयोर्मध्यमिलावृतं ॥ २४ ॥
 वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणे गन्धमादनम् ।
 वैभ्राजं पश्चिमे तद्दुचरे नन्दनं स्मृतम् ॥ २५ ॥
 अरुणोदं महाभद्रमसितोदं समानसम् ।
 सुरांस्वेतानि चत्वारि देवभोम्यानि सर्वदा ॥ २६ ॥
 श्रीताम्भश्च कुमुन्दश्च कुररी माल्यवांस्तथा ।
 वैकङ्कप्रमुखा मेरोः पूर्वतः केसराचलाः ॥ २७ ॥

त्रिकूटः शिशिरशैव पतङ्गो रुचकस्तथा ।
 निपदाद्या दक्षिणतस्तस्य केसरपर्वताः ॥ २८ ॥
 शिखिवासा सवैर्ध्वः कपिलो गन्धमादनः ।
 जारधिप्रमुखास्तादृत्पश्चिमं केसराचलाः ॥ २९ ॥
 भेरोरनन्तराङ्गेषु जठरादिष्ववस्थिताः ।
 सङ्कटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः
 कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥ ३० ॥

चित्तमुत्तीर्यम् ।

हेतुः नामनिरुक्तिहेतुः ॥ २० ॥ मेरोः कर्णिकास्थानीयत्वात् शीतान्तादयः पर्वताः तस्य केसरस्त्वानीयाः ॥ २७ ॥ मेरोरनन्तराङ्गेषु जठरादिषु संस्थिता इति । जठरादिषु पूर्वमर्यादापर्वतेषु मेरोरनन्तधीधरीषम् ।

मृत्सरिरीरमृत्तिका सिद्धानां भूषणं सुवर्णं भवति ॥ २३ ॥ भद्रार्थमिति । तयोर्मध्यमित्यनुवादः तत्रस्थविष्णुमन्त्रास्त्रिस्तानुषु चैत्ररथादिवनानामरुणोदादिसरसां बधनार्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ उक्तानां वक्ष्यमाणानां च केसराचलानां स्थानान्याह—मेरोरिति । मेरो-

विष्णुधिधीषम् ।

॥ २३ ॥ २४ ॥ वनमिति । विष्णुमन्त्रप्रत्येषु चैत्ररथादिवनानि तद्गृहिः सरसि तद्गृहिः केसराचला इति क्रमो वायूक्त ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ मेरोरिति । मेरोरनन्तराङ्गेषु मेरो-दत्ताप्रेषीषम् ।

विशोपितासती जाचूनदात्वं सिद्धानां वेवानां भूषणं सुवर्णं भवति ॥ २३ ॥ नारतादिसप्तवर्षीण्यु-
 क्त्वा इदानीमवशिष्टवर्षद्वयमाह—भद्रार्थमिति । तयोर्भेद्राश्वैतुमालयोर्मध्यमिलावृतम् । अनेन भद्रा-
 श्वैतुमालयोः प्राक्प्रत्यक्षद्वैध्वं प्रमाणं दर्शितं । यथेलावृतस्य प्राक्प्रत्यक्षचतुर्दिशस्तहस्रयोजनतात्मक-
 त्वान्मर्यादागिर्यामित्यवद्रन्ध्रमादनयोः प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनविस्तृतत्वेन भागान्तोक्तत्वाच्च प्राक्प्रत्य-
 ग्द्वययोजनतात्मकजंबूद्वीपमध्यरेत्वायामष्टदिशस्तहस्रयोजनानि सप्तद्वानि । उर्वरितद्विपट्टिसहस्राणि भद्र-
 श्वकेतुमालयोः प्रत्येकमेकदिशस्तहस्रयोजनप्राक्प्रत्यक्षद्वैध्वानि संपन्नातीति जंबूद्वीपस्य प्राक्प्रत्यग्द्वययो-
 जनतायारिसिद्धिरिति ॥ २४ ॥ निष्कमपर्वतशिखरस्थितवनानि सरसि षाह—वनमित्यादिना ।
 नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजिकं सर्वतोभद्रमिति पूर्वोदिक्रमेण भागवतोचप्रकारमनुसृष्ट्वा अप्रापि योजनीयं ।
 अत्र गन्धमादनशब्देन सर्वतोभद्रगुण्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ मूलप्यकर्णिकास्तु मेरोः केसरपर्वतान्पूर्वा-
 विक्रमेणाह—शीताम्भ इत्यादिना ॥ २७ ॥ उक्तानां वक्ष्यमाणानामपि केसराचलानां पूर्वोदिभेदेनो-
 च्यवक्ष्यमाणज्ञानानां सन्निहितदूरदेशसाधारणत्वेन तन्देहजनकत्वात्तन्निरासाय स्थानानि निष्कृष्याह—
 रत्नमार्गिषम् ।

तयोर्मध्यमित्यनुषादस्तात्पर्यवर्षतेषु वनादिकथनार्थः । तथाच मार्कण्डेयपुराणम् “शैलेषु मन्दराङ्गेषु च-

[पा०] १ ग विष्णोदमधमालस २ ज उ शीतान्ताश्च कुमुन्दा । च शीताम्भयादुज्ज्व । क शीताशुच कुमुन्दव ।
 ग ५ उ शीताम्भश्च कुमुन्दाय [नि० पा०] शीतान्ताश्च कुमुन्दश्च ३ च वैकुण्ठ ४ स च च ५ शिखरशैव
 ५ ज उ उ. वादि ६ [श्री० पा०] जठरादिषु संस्थिता । ७ स—उ. कालञ्जराद्याश्च । न कालञ्जराद्याश्च

चिखुवीयम् ।

राज्ञेषु अव्यवहितान्नेषु स्थिताः । यद्वा मेरोरनन्तराज्ञेषु समीपावयवेषु कल्पनास्तम्भवत् । प्रथिता वासु-
धीवरीयम् ।

रनन्तराणि सन्निहितानि चान्यद्भानि मूलसमीपस्थानि चान्येव जठरादीनि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदेशव-
र्तितया जठराभेदक्षिणवर्तिष्ठप्रनाससाम्यात्पेवस्थिताः । मेरोः कर्णिकाया इव केसरमूताः मूलदेशे
विष्णुचिरीयम् ।

रनन्तरं वर्षम् इलाहृतं तस्मान्नेववयवेषु माल्यवनिपधगन्धमादननीलारयवर्पाद्रिषु तथा इलाहृतस्यैव
वक्ष्यमाणयोः प्राक्सीमाभूतयोर्जठरदेवकूटयोः पद्मास्तीनाभूतयोर्निपधपारियात्रयोश्चावस्थिताः केसर-
पर्वताः । एषामन्तस्था अन्ये शैलाः । एते च केसराचलत्वेन गण्यन्ते । तेषां माल्यवनिपधगन्धमादनां
स्वशब्देन नीलस्य तु कालाञ्जनशब्देन च केसरेषु उच्यन्तः । “पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादासौलवाहृतः”
इति वक्ष्यमाणत्वाच्च जठरादीनामपि केसरत्वं युक्तम् । एते स्ववर्षपेक्षया वर्षाद्रयः पत्रापेक्षया मर्या-
दाद्रयः सर्वपेक्षया केसराद्रयश्चेति अयमर्थो गङ्गाचतुर्भेदप्रस्तावे पठिष्यमाणवाच्युक्त्या व्यक्तीभविव्यतीति ।
एतेषां केसरणां “केसरस्तु शतोद्ग्रायाक्यशीतिशुभ्रलापताः” इति वायूक्तं मानं ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

वशापेयीयम् ।

मेरोरिति । मेरोरनन्तराणि सन्निहितानि चान्यद्भानि मेरोर्मूलदेशसमीपस्थानि चान्येव जठरादीनि
मेरुसन्निहितपूर्वभागादीनां पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरदेशवर्तितया जठरपृष्ठपार्श्वद्वयानामसाम्यात् पेव-
स्थिताः । तदुक्तं भागवते “मेरोः कर्णिकाया इव केसरमूताः मूलदेशे परित उपकृताः” इति । के-
चित्तु मेरोरनन्तरांगैश्चित्तरथं प्रकारान्तरेण व्याचक्षते । तद्यथा । मेरोरनन्तरं वर्षमिलाहृतं तस्मां-
ध्ववयवेषु माल्यवनिपधगन्धमादननीलारयवर्पाद्रिषु तथा इलाहृतस्यैव वक्ष्यमाणयोः प्राक्सीमाभूतयोः
जठरदेवकूटयोः पद्मास्तीनाभूतयोः निपधपारियात्रयोश्चावस्थिताः केसरपर्वताः एषामन्तस्था अन्ये
शैलाः एतेच केसराचलत्वेन गण्यन्ते । तेषां माल्यवनिपधगन्धमादनां स्वशब्देन नीलस्य तु काला-
ञ्जनशब्देनच केसरेषुच्यन्तः । “पत्राणिलोकपद्मस्यमर्यादासौलवाहृतः” इति वक्ष्यमाणत्वाच्च जठरा-
दीनामपि केसरत्वं युक्तं । एते स्ववर्षपेक्षया वर्षाद्रयः पत्रापेक्षया मर्यादाद्रयः सर्वपेक्षया केसराद्रय-
श्चेति अयमर्थो गङ्गाचतुर्भेदप्रस्तावे पठिष्यमाणवाच्युक्त्या व्यक्तीभविव्यतीति । अत्र माल्यवदादीन-
चतुर्णां वर्षपर्वतानां वक्ष्यमाणजठराद्यादीनां चतुर्णां केसराचलत्वेनोक्तौ न किञ्चिन्निवामकं पर्यायः ।
“सीताम्बुशिरारधष्टा” इत्यादिवायूशौ केसराचलैर्भाल्यवदादीनां सहपठितत्वमेव निधानकमिति केचिन् ।
तद्वचनस्य गङ्गागमनप्रथारनिरूपणप्रकरणत्वेन केसराचलनिरूपणप्रकरणत्वाभावात् । तत्रपरणत्वा-
भावेऽपि इत्युक्तः केसराचलभूतांभारिभिः सहपठितत्वेन माल्यवदादीनां केसराचलत्वमितिचेत्तदस्तु ।
वर्षमर्यादाभूतमाल्यवदादीनां माल्यवदादिशब्दप्रयोगमात्रेण केसराचलत्वायोगान् । प्रस्तुत मेरोः
पूर्वभागवर्तिकेसराचलैः सह मूले पठितस्य माल्यवतः मेरोः पश्चिमकेसराचलेषु पठितगन्धमादन-
स्यच वर्षमर्यादाहेतुभूतमाल्यवद्वन्धनाद्गनाभ्यां मेरोः पश्चिमपूर्वदेशवर्तिभ्यां अन्योन्ययोरैतच्छब्दाभ्यां
प्राह्यत्वात् । उत्तरवर्षमर्यादाभूतनीलस्य मूले घृणमेव नास्ति । कालाञ्जनपदेन कथञ्चिद्द्रष्टेऽपि तस्य
दूरस्थात्वादेव मेरुकेसरत्वाद्योगान् । “मेरोः कर्णिकाया इव केसरमूताः मूलदेशे परित उपकृताः”
इति भागवते केसराचलानां मेरोरविसन्निहितत्वोक्त्या तद्विरोधापातात् । जठरदेवकूटादीनां वासुपु-
रान्ते मन्तरामनतांगित्वेनैवग्रहणान् । भागवताश्च तेषां केसरत्वेनगणनात् । तेषां केसरान्तर्भूतत्वात्त-
त्वात्

कैसरास्तु शतोच्छ्वासास्तेऽशीतिपृथुलायताः ।
 चतुर्दशसहस्राणि योजनानां महापुरी ।
 मेरोरुपरि मैत्रेय ब्रह्मणः प्रथिता दिवि ॥ ३१ ॥
 तस्यास्समन्ततर्षाणै दिशस्तु विदिशस्तु च ।
 इन्द्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः ३२

विष्णुपादविनिष्कान्ताः ग्रावयित्वेन्दुमण्डलम् ।
 समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्या गङ्गा पतति वै दिवः ॥ ३३ ॥
 सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्धा प्रतिपद्यते ।
 सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् ३४

किमुपीयम् ।

पुराणे ॥ ३० ॥ इदानीमिलावृतमद्राभयोरिलावृतकेतुमालयोश्च मर्यादापर्यन्तौ दर्शयति—आनीलेति ॥
 तत्रापि “पूर्वतो मात्पनान् मेरोः पश्चिमो गन्धमादनः । मात्पसाद्ये पर्वते तु तत्र पूर्वान्तगण्डिका ।
 श्रीधरीयम् ।

परित उपनलमाः” इति शुकोक्तेः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्या इति ॥ लोकपालानां पुरःसार्धत्रिसहस्रयोजन-
 मानपरिमिताः “लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयभागेन पुरोष्टावुपनलमाः” इति शुकोक्तेः
 ॥ ३२ ॥ तत्र गङ्गासमनमाह—विष्णुपादेति ॥ त्रिधा विक्रमतो विष्णोर्वीर्यापादाद्गुह्यनखनिर्मित्रीर्ष्या-
 ण्डकटाहविवरेणाधःप्रविष्टवाहजलधारा हि । गङ्गादत्तार्थजलधर्मद्रवसंयुता गङ्गा । सा च विष्णोर्वीर्या-
 पादाद्गुह्याद्विनिष्कान्ता सती दिवोऽन्तरिक्षात्पतित्वा ब्रह्मणः पुर्या पतति ॥ ३३ ॥ सेति ॥ सा तत्र पतिता
 विष्णुविनीयम् ।

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विष्णुपादविनिष्कान्तेति ॥ दिवः आकाशात् । ज्योतिश्चक्रभ्रमकप्रवहानिलेन च-
 तुर्धा विभक्ता ब्रह्मपुर्या बहिःअतुर्दिक्षु मेरुशृङ्गेषु पतति । तथाऽऽद्वायुः “विभग्यमानस्तलिलात्तैजसेना-
 दत्ताग्नेयीवम् ।

नमसिसाहस्र । अतः कथमेवामासुष्मतां व्याख्याचक्षुरीत्यलं ॥ ३० ॥ अशीतिपृथुलायताः अशीति-
 योजनवर्तुलत्वेन विस्तृताः । मेरोरुपरि चतुर्दशसहस्रयोजनानि विस्तृता दिवि स्वर्गेऽपि प्रथिता प्रसिद्धा
 ब्रह्मणः पुरी वर्तते । भागवतो ब्रह्मपुर्याः अतुतयोजनसहस्रमिति दशयोजनसाहस्रपरिमितत्वमुक्तं ।
 तदप्यस्तस्यादिववक्षेतिन्यायेन चतुर्दशसहस्रयोजनपरिमितत्वपरमेति न तद्विरोधः ॥ ३१ ॥
 इन्द्रादिलोकपालानां पुरीप्रमाणं सार्धत्रिसहस्रयोजनं । तदुक्तं भागवते “ताननु परितो लोकपा-
 लानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयभागेन पुरोष्टावुपनलमाः” इति ॥ ३२ ॥ विष्णुपादविनि-
 ष्कान्ता त्रिविक्रमस्य पादविनिष्कान्ता । वामपादाद्गुह्यनखनिर्मित्रीर्ष्याण्डकटाहविवरेणान्तःप्रविष्टै-
 लार्थः । तथोक्तं भागवते “विष्णोर्वीर्यमतो वामपादाद्गुह्यनखनिर्मित्रीर्ष्याण्डकटाहविवरेणान्तः प्र-
 विष्टा” इत्यादि ॥ ३३ ॥ सा तद्वशी गङ्गा इन्दुमण्डलं समन्ताद्भावयित्वा दिव अन्तरिक्षाद्ब्रह्मणः पुर्या
 पतति । तत्र ब्रह्मणः पुर्या पतिता सा गङ्गा चतुर्दिक्षु चतुर्धा चतुःश्रकार भूत्वा प्रतिपद्यते गच्छति ।
 तानेव चतुःश्रकारान्हाह—सीतेति ॥ सीता मेरोः पूर्वान्तर्गता भूत्वा शैलाच्छीलं पतति । अत्र
 क्रमश्च त्रयपुराणोक्तः “सीतांशुकितरभ्रष्टा शुमुधे वरपर्वते । निपपात महाभागा तस्मादपि कुर-
 रन्नपर्ययम् ।

तुर्षपि द्विजोत्तम । वनानि यानि चत्वारि सरांसि च निबोधये” इति ॥ २४ ॥ एवं चक्षुर्भद्रेऽपि

[पा०] १ अथमर्थ क प, च रोक्ष्येव वर्तते, २ ग, वाहदिकायु, ३ [श्रीप० पा०] सिवा,
 १ मात्पपुराणेऽदर्शनतयाऽऽशुक्तिर्दिशयते,
 वि. ३९

पूर्वेण शैलाच्छीता तु शैलं साल्पन्तरिक्षगा ।
 ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वेनैति साज्जर्षवम् ॥ ३५ ॥
 तथैवालकनन्दाऽपि दक्षिणेनैव भारतम् ।
 प्रयाति सागरं भूत्वा सप्त भेदा महासुने ॥ ३६ ॥

चैत्रशुभ पथिमगिरीनवील सकलास्ततः ।
 पथिमं केतुमालाख्यं वर्षं गत्वैति सागरम् ॥३७॥
 भद्रा तथोत्तरगिरीतुचरांश्च तथा कुरुन् ।
 अतीत्योत्तरमन्मोधिं सप्तभ्येति महासुने ॥३८॥

चिसुञ्जीवम् ।

द्वात्रिंशच्च सहस्राणि तत्रापि शुभमुच्यते । भद्राश्वस्तत्र विज्ञेयो तिलं मुदितमानसः । गन्धमादनपाथं
 श्रीवरीवम् ।

सती चतुर्धा भेदं प्राप्नोति । सितेति च पाठान्तरम् ॥ ३४ ॥ पूर्वेणेति ॥ शैलाच्छैलं यातीत्यत्र दु-
 कोक्तिः “सीता तु ब्रह्मसदनात्केसराचलादिशिररेभ्योऽथः प्रस्रवन्ती” इत्यादि । वायुना शोकं ‘सी-
 तान्नुशिखरभद्रा’ इत्युपक्रम्य “एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी । निरपात तदा सीता जठरे
 सिद्धसेविते । तस्मादुपगता शैलं देवकूटं तरङ्गिणी” इत्यादि ॥ ३५ ॥ तथैवेति ॥ तथैवालकनन्दापीति ।
 केसराचलादिक्रमेण निपथभेदमकूटानतिप्रत्येत्थर्थः । सप्तभेदा भूलेखि । ते च भेदाः मात्से प्रोक्ताः “नलिनी
 हादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगाः । सीताच चक्षुस्तिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः । सप्तमी त्वन्वगा-
 विष्णुचितीवम् ।

निलेन सा । मेरोरन्तरकूटेषु निरपात चतुर्वर्षि” इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पूर्वेणेति ॥ शैलाच्छैलमि-
 त्यत्र क्रमोक्तौ वायुः “सीतान्नुशिखरभद्रा कुमुभे वरपर्वते । निरपात महाभागा तस्मादपि कुर्यन्म् ।
 तस्मान्माल्यवतं शैलम्” इत्युपक्रम्य “एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी । निरपात तदा सीता
 जठरे सिद्धसेविते । तस्मादुपगता शैलं देवकूटं तरङ्गिणी” इत्यादि ॥ ३५ ॥ तथैवेति ॥ अलकनन्दां
 चाधिहृत्य “हेमकूटात्तु कैलासं वेवावर्तं ततोऽपि च । हिमवतुचमनदी निरपात शिलोपवे” इत्यादि
 “कैलासो हिमवांश्चैव मर्यादापर्वतानुभौ” इति वायुक्तेः । गन्धमादनस्य हिमवत्पादाद्रित्वादिमवच्छन्दे-
 नोक्तिः ॥ ३६ ॥ चक्षुरिति ॥ चक्षुःप्रकरणे “वैदूर्यास्तपिलं शैलं कपिलद्वन्द्वमनादनम् । एवं शैलस-
 हस्राणि दारयन्ती महानदी” इत्यन्तेन निपथमव्यत्र संसूच्य “पारियात्रे महाशैले निरपाताद्गुणामिनी”
 इत्यापुचम् ॥ ३७ ॥ भद्रेति ॥ भद्रं प्रकृत्य “त्रिष्टुत्रं शृङ्गाकलिलं मर्यादापर्वतं गता । त्रिष्टुत्रः
 इत्यथैवीवम् ।

उपं । तस्मान्माल्यवतं शैलम्” इत्युपक्रम्य “एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी । निरपात तदा
 सीता जठरे सिद्धसेविते । तस्मादुपगता शैलं देवकूटं तरङ्गिणी” इत्यादि । ततःशैलाच्छैलममनानन्तरं
 ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तथैवालकनन्दाऽपि केसराचलादिक्रमेण निपथभेदमकूटहिमवदादीनतित्रय दक्षि-
 णेन मेरोः दक्षिणभागेन भारतवर्षमेव सप्तभेदा भूत्वा सागरं प्रविशति । तेषु सप्तभेदा मत्त्वपुत्र-
 जोक्ताः । “श्लोकांसि त्रिषथावास्तु प्रलययन्त सप्तधा । नलिनी हादिनी चैव श्रवनी चैव प्राच्यगाः ।
 सीताच चक्षुस्तिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः । सप्तमीत्वन्वगाश्च दक्षिणेनभगीरवम्” इति ॥ ३६ ॥
 पथिमगिरीन् मेरोः पथिमभागे स्थितान् केसराचलादिगाल्यपदन्तान् ॥ ३७ ॥ मेरोरुत्तरगिरीन्
 रत्नगर्भवम् ।

केसराचलात् वर्षमर्यादागिरीश्चातीत्य पथिमोत्तरसमुद्रौ गच्छतः ॥ ३७ ॥ केचिदुमर्यादागिरीत्वाहन्त

आनीलनिपधायामौ माल्यवद्रन्धमादनौ । भारताः केतुमालाश्च भद्राद्याः कुरवस्तथा ।
तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः ॥३९॥ पश्चाणि लोकपन्नस्य मर्यादाश्चैलबासतः ॥४०॥

विष्णुसीधम् ।

तु सूच्यते मरुतन्धिका । द्वात्रिंशच्च सहस्राणि योजनैः सर्वतः समा । तत्र ते शुभकर्माणः केतुमालाकृतिः
स्मृतः । इति मत्स्यपुराणदर्शनात् ॥ ३९ ॥ मर्यादांशे वा नव पूर्वादिदिक्षु द्रन्धराः क्रमेण दर्शयति—
धीवतीधम् ।

ब्रह्मा दक्षिणेन भगीरथम्" इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एवं तावदक्षिणोत्तरौ हिमादिभिष्पद्भिर्मर्यादागिरिभिर्विभक्तानि भारतादिसप्तवर्षण्युक्तानि । इलावृतमेरुर्धरचनाविरोपगङ्गागमनप्रकाशकोकाः ।
इदानीं तु "भद्राश्च पूर्वतो मेरोः केतुमालं तु पश्चिमे" इति पूर्वोक्तयोर्वर्षयोर्मर्यादापर्वतानाह—आनीलेति । उत्तरो नीलः । दक्षिणो निपधः । तत्पर्यन्त आयातो दैर्घ्यं ययोस्तावानीलनिपधायामौ ।
ततः पश्चिमो माल्यवान् । पूर्वो गन्धमादनः । अथवा । "इलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्रन्धमादना-
यानीलनिपधायतौ" इति युक्तोक्तेः । केचित्त्वनयोर्वपरीत्यामाहुः तयोर्मध्यगतो मेरुः इलावृतेन सहित
इति द्रष्टव्यम् । "मेरोश्चतुर्विंशं तत्र गवसाहस्रविस्तृतम्" इत्युक्त्वाद्नेन चतुर्विंशद्योजनसहस्रायामौ
तावित्युक्तं भवति । तथाह वायुः "चतुर्विंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः । उदग्दक्षिणतश्चैव आनील-
निपधायतः" इत्यादि ॥ ३९ ॥ भारता इति ॥ लोको जम्बूद्वीपं तदेव पदं उच्यते पश्चाणि भारत-
विष्णुविशीधम् ।

परिव्रष्टा जालधिं पर्वतं गता" इत्यादि । भारतवर्षे अलकनन्दाभेदाः सप्त मात्स्योक्ताः "नलिनी द्वा-
दिनी चैव पाविनी प्राच्यगात्रयः । सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्तथा वै प्रतीच्यगाः । सप्तमी खन्व-
गाद्ब्रह्मा दक्षिणेन भगीरथम्" इति ॥ ३८ ॥ आनीलेति ॥ पूर्वं केन्द्रेणैस्त्रै माल्यवद्रन्धमादनौ भद्रा-
श्चकेतुमालवर्षपर्वतौ दक्षिणोत्तरौ चतुर्विंशत्सहस्रायामौ । अत्र वायुः "चतुर्विंशत्सहस्राणि गन्धमा-
दनपर्वतः । उदग्दक्षिणतश्चैव आनीलनिपधायतः । चत्वारिंशत्सहस्राणि परिवृद्धो महीतलान् । स-
हस्रमयगाढश्च तावदेष च विस्तृतः । पूर्वेण माल्यवाञ्छैलस्तत्रमाणः प्रपीर्वितः ।" इति ॥३९॥ भारता
इति प्रथीधम् ।

मेरोहत्तरभागोक्षितान् केतराचलादिभृद्भवदन्तान् । कुन्त् कुहवर्षसर्वेशान् ॥ ३८ ॥ एवं तावदक्षि-
णोत्तरौ हिमागलादिभिः पङ्क्तिः मर्यादागिरिभिर्विभक्तानि भारतादिसप्तवर्षण्युक्तानि । इदानींतु
"भद्राश्च पूर्वतो मेरोः केतुमालं तु पश्चिमे" इति पूर्वोक्तयोर्वर्षयोर्मर्यादापर्वतानाह—आनीलेति ॥ इला-
वृतादुत्तरतो नीलः दक्षिणतो निपधः तत्पर्यन्त आयातो दैर्घ्यं ययोस्तौ तथा । अत्रेलावृतात्पश्चिमे
स्थितः केतुमालवर्षपर्वतो माल्यवान् । पूर्वभागस्यभद्राध्वर्षमर्यादापर्वतो गन्धमादन इति द्रष्टव्यं ।
तथाचोक्तं भागवते "इलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्रन्धमादनायानीलनिपधायतौ त्रिसहस्रपृष्-
ठौ केतुमालभद्राध्वयोः सीमानं चिदपाते" इति । अनेन माल्यवद्रन्धमादनयोर्दक्षिणोत्तरतश्चतुर्विंश-
द्योजनदैर्घ्यस्यमात्स्योक्तमालभद्राध्वयोरपि दक्षिणोत्तरतश्चावान्वित्तर इत्युक्तं भवति । वायुपुराणेऽपि
"चतुर्विंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः । उदग्दक्षिणतश्चैव आनीलनिपधायतः" इत्यादि ॥ ३९ ॥ मर्या-
दस्यार्थधम् ।

इत्यनेनापि संबध्यते । तेन गन्धमादनादिमर्यादापर्वतैर्भ्यः परत एव भद्राश्चादिचतुर्वर्षसीमामूल-

जठरो हेमकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ । गन्धमादनकैलासौ पूर्वपश्चायतावुभौ ।
 तौ दक्षिणोत्तरायामानीलनिपथायतौ ॥४१॥ अशीतियोजनायामावर्णवान्त्वर्यवसितौ ॥४२॥

विष्णुकोषम् ।

जठर इत्यादिना ॥ माल्यवतः पूर्वे मद्राध्वसीमानमूचे—जठरदेवकूटौ मर्यादापर्वतौ स्थितौ ॥ ४१ ॥
 इदानीं भारतवर्षस्य मर्यादापर्वतावाह—गन्धमादनेति ॥ तावपि हिमवतो दक्षिणतो भारतवर्षसीमान-
 मूचे पूर्वपश्चायतौ स्थितौ । तत्राशीतियोजनायामावृत्तिं द्रष्टव्यं । आयामशब्देन विस्तारस्त्वसं चाभि-
 धीशरोपम् ।

लुहवर्षयोर्मद्राध्वकेतुमालयोः परस्परं समानत्वादाभिसुरयेनावस्थानाच्च पत्रसादृश्यमुक्तम् ॥ ४० ॥
 इदानीं मेरोञ्चतुर्दिक्षु द्वौ द्वौ परिधिपर्वतौ प्रमाणसंस्थानाभ्यां दर्शयति—जठर इत्यादिपश्चभिः—ज-
 ठर इति ॥ देवकूटश्चेति च पाठः । इलाहृतवर्षे एदान्तर्विभागहेतुत्वान्मर्यादावर्षपर्वतावित्युक्तम् ।
 नववर्षमर्यादापर्वतानां पूर्वशुक्त्वादन्यस्मात्सम्भवान् ॥ ४१ ॥ गन्धमादनकैलासाविति ॥ अशीतियोजन
 विष्णुविहीनम् ।

इति ॥ मर्यादाशैलयाहृत इति । मर्यादाद्वयोऽष्टौ जठराद्याः वेभ्यो वह्निर्भद्राश्चादीनि ऋतुःप-
 त्राणि । तेषु च मर्यादाद्रिषु माल्यवतः प्राच्यां जठरः तत्प्राच्यां देवकूटः एषं हिमवतो दक्षिणतः
 कैलासस्ततो गन्धमादनः । तौ च हिमवत्तमायामौ । तथा गन्धमादनवर्षाद्रेः पश्चिमो निपथः तदुत्तिः पा-
 द्वावेदीयम् ।

दाशैलयाहृतः वर्षमर्यादापर्वतत्वेनोक्तनीलनिपथाद्यशैलद्वहिविर्गमानाः भारतादिवर्षभेदाः लोहप-
 चास्य भूपचास्य पत्राणि । भारततद्गन्धवर्षयोर्मद्राध्वकेतुमालयोश्च परस्परं समानत्वादाभिसुरयेनावस्थानाच्च
 पत्रसाम्यमुक्तं ॥ ४० ॥ इदानीं मेरोञ्चतुर्दिक्षु द्वौद्वौपरिस्तरणपर्वतावाह—जठरइत्यादिना ॥ मर्यादा-
 पर्वतौ उभौ । इलाहृतवर्षेपवान्तर्विभागहेतुत्वान्मर्यादापर्वतावित्युक्तं । नववर्षमर्यादापर्वतानां पूर्वमेरो-
 क्तत्वात् । तौ जठरदेवकूटौ दक्षिणोत्तरायामौ दक्षिणोत्तरदीर्घौ । द्वैर्व्यपत्तामाह—आनीलनिपथायता-
 विति ॥ अत्र आनीलनिपथायतावित्युक्तिश्चतुर्दिशाद्योजनात्मकनिपथगन्धदेशव्याप्तदेश्योभिप्रायेण न भ-
 वति । किन्तु तस्मिन्नेव मध्यदेशे अष्टादशसहस्रयोजनात्मकबहुदेशव्याप्तदेश्योभिप्रायेण । यथाधुतार्थत्वे
 “अष्टादशयोजनासहस्रमुदगायतौ” इतिभागवतवचनविरोधान् । भागवतविरोधस्यापरिहृत्यत्वं सप्रमा-
 णकं प्रागेवोक्तं । यद्वा आनीलनिपथे नीलनिपथावधिके तयोर्मध्यप्रदेशे आयतौ दीर्घौ । द्वैर्व्यपत्तामर्थं च अष्टा-
 दशसहस्रयोजनात्मकं भागवतोक्तं द्रष्टव्यं । इदमेवच इतरेषां पञ्चमसि द्वैर्व्यपत्तामणं ॥ ४१ ॥ गन्ध-
 मादनकैलासौ मेरोर्दक्षिणभागस्थितपरिस्तरणपर्वतौ । पूर्वपश्चायतौ पूर्वपश्चिमदीर्घौ । अशीतियोजना-
 यामौ अशीतियोजन आयामो विस्तार उक्तत्वं च यथोक्तौ तथा । अशीतियदं च द्विगह्यपरं । “द्वि-
 गह्ययोजनास्तु द्वौ” इति भागवतोक्तं । इदं च विस्तारतद्गममाणं पूर्वोक्तजठरदेवकूटयोर्निर्णयमाणचतु-
 र्णांश्च समं द्रष्टव्यं । अर्णवान्त्वर्यवसितौ माल्यवद्वन्धमादनमभ्यादर्णवान्त्वर्यवसितौ ॥ ४२ ॥
 रत्नार्णवम् ।

सिता जठरद्वयः पर्वताः प्रतीकन्ते । पाण्डवानां तीर्थयात्रायां हिमवतो दक्षिणत एव गन्धमादनयो-
 ह्यप्रवृत्तान् । अशीतियोजनायामावृत्त्या अशीतिसहस्रयोजनादि शेषं । मेरोञ्चतुर्दिशामिनि व्यवधानेऽपि

निपथः पारियात्रश्च मर्यादापर्वतावुर्ध्वम् ।	शीतान्ताद्या मुने तेषामतीव हि मनोरमाः ।
मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्वं तथा स्थिता ४३ ॥	शीलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः ४६ ॥
त्रिशुद्धो जाह्नविर्ध्व उच्चरे वर्षपर्वता ।	सुरभ्याणि तथा तासु काननानि पुराणि च ।
पूर्वपश्चाद्यतापेतावर्णवान्तर्व्यवस्थिता ॥ ४४ ॥	लक्ष्मीविष्णुप्रियमूर्यादिदेवानां मुनिसत्तम ।
इत्येते शुनिवर्षाक्ता मर्यादापर्वतास्तव ।	तास्त्रायतनवर्षाणि जुष्टानि वरकिर्तः ॥ ४७ ॥
जठराद्याः स्थिता मेरोस्तेषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् ४५ ॥	गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा देवैर्यदानवाः ।
मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केसरपर्वताः ।	क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहनिशम् ४८

विष्णुपिपीपम् ।

धानं ॥ ४२ ॥ केतुमालस्य मर्यादापर्वतावाह—निपथ इति ॥ ४३ ॥ कुरुवर्षस्य मर्यादापर्वतावाह—
त्रिशुद्ध इति ॥ तत्राणि पूर्ववत्तद्वर्षपर्वतभूमौ मर्यादापर्वतावस्थानं द्रष्टव्यं । वायुपुराणे तु विशेषः
स्मर्यते “चतुर्विंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः । उद्गद्दक्षिणतश्चायमानीलनिपथायतः । चत्वारिंश-
त्सहस्राणि परिवृद्धो महीतलात् । सहस्रमवगाढश्च तावदेव च विसृतः । पूर्वेण माल्यवाङ्गैल्ललात्प-
माणः प्रकीर्तितः । दक्षिणेन तु नीलस्य निपथञ्चोचरे चसः । तेषां गिरिसहस्राणामनेकेषां महोच्छ्रयाः ।
दिक्षु सर्वासु एषं ते मर्यादापर्वताः स्थिताः । हस्तावाहुविकृष्टाङ्ग एकैकस्तेषु पर्वतः । वास आभ्यन्त-
रीये तु तिस्रस्तान्तरा मलाः” इति ॥ ४४ ॥ सिद्धाः प्राज्ञाणिमावैश्वर्याः । चारणाः देवगायकाः
श्रीपरीपम् ।

आयामो विसारो ययोस्तौ माल्यध्वङ्गनादनयोर्मध्ये अर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ४२ ॥ निपथ इति ॥
पूर्वं जठरदेवदूटौ यथा आनीलनिपथायतौ तथैव व्यवस्थितौ ॥ ४३ ॥ त्रिशुद्ध इति ॥ त्रिशुद्धो जा-
ह्नविर्ध्व उचरे यथा दक्षिणे तथा स्थितौ “अष्टाभिरैतैः परिस्तुतोऽग्निरिव परितश्चकालि कांचनगिरिः”
इति शुक्रोक्तिः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मेरोरिति—तेषां शीलानामन्तरे मध्ये द्रोण्यः इरीविशेषाः सन्ति ।

विष्णुपिपीपम् ।

रियात्रः । एवं तृद्विण उच्चरत्त्रिशुद्धस्ततो जाह्नविः । अत्रार्धे प्राग्दर्शितो वायुत्तगृह्यप्रवाहधमः प्रमाणम्
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इत्येत इति ॥ एते जठराद्या मर्यादापर्वता उक्ताः । मेरो-
श्चतुर्दिशं पत्रमूलेषु येषां द्वौ द्वौ स्थितावुत्तौ ॥ ४५ ॥ मेरोरिति ॥ द्रोण्यः पुष्करिण्यः “श्रीसरस्ता-
त्रपर्णश्च केसरं रमणी तथा” इत्याद्याः । अद्याताष्टगुणैश्वर्याः सिद्धाः । चारणा देवगायकाः ॥ ४६ ॥
सुरभ्याणीति ॥ काननानि “श्रीवनं विशुक्वन्तं नलं च पनसं तथा” इत्यादीनि । पुराणि “हेमधिर्न
दत्ताप्रेयोपम् ।

यथा पूर्वं मेरोः पूर्वभागे जठरदेवदूटौ दक्षिणोत्तरायामौ तथा निपथपारियात्रवपि स्थितापित्तर्धः ॥ ४३ ॥
उचरे मेरोरुत्तरभागे । वर्षपर्वतापिष्णुवत्पर्वतस्थितौपर्वतौ । इदं च विशेषणमितरपरिस्तरणपर्वतसाधारणं
द्रष्टव्यं ॥ ४४ ॥ जठराद्या एते मर्यादापर्वतास्ता एवोक्ताः । एषां जठरादीनां मध्ये मेरोश्चतुर्दिशं द्वौ द्वौ
स्थितावित्तर्धः । अनेन तेषां परिस्तरणसाम्यमुक्तं । तदुक्तं भागवते “अष्टाभिरैतैः परिस्तुतोऽग्निरिव
परितश्चकालि काञ्चनगिरिः” इति । अत्र गन्धमादननिपथजाह्नविशतद्वैर्भागादतोत्तरवीरपवनमफरना-
मभेदेन गृह्यन्ता इति न तद्विरोधः ॥ ४५ ॥ मेरोश्चतुर्दिशं शीतांभागा ये केसरपर्वताः प्रोक्तास्तेषां
शीलानामन्तरे मध्ये द्रोण्यो इरीविशेषाः सन्ति ता अतीव मनोहराः अतएव सिद्धचारणसेविताः
॥ ४६ ॥ केतुमालादिषु कामदेवान्तर्गतकामदेवस्वरूपादिना पूज्यइति रूपान्तरारण्येवोक्तानि । यथास्तदि-

भौमा ब्रह्मे स्मृताः स्वर्गा धर्मिणामालया मुने ।
 नैतेषु पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि ॥ ४९ ॥
 भद्राद्ये भगवान्विष्णुरालो ह्यशिरा द्विज ।
 वराहः केतुमाले तु भारते कूर्मरूपश्चक ॥ ५० ॥
 मत्स्वरूपश्च गोविन्द्रः कुरुष्वास्ते जनार्दनः ।
 विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वत्रगो हरिः ॥ ५१ ॥
 सर्वसाधारभूतोऽसौ मंत्रेयालोऽखिलात्मकः ५२ ॥
 यानि किंपुरुषादीनि वर्णाप्यष्टौ महामुने ।
 न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः बुद्धयादिकम् ५३ ॥

सखाः प्रजा निरातङ्गास्तसर्वदुःखविवर्जिताः ।
 दश द्वादशवर्षाणां सहस्राणि सिरायुषः ॥ ५४ ॥
 न तेषु वर्षते देवो भौमान्यर्वांसि तेषु वै ।
 कृतत्रेतादिकं नैव तेषु स्थानेषु कल्पना ॥ ५५ ॥
 सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्तसप्तकुलाचलाः ।
 नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसृता वा द्विजोत्तम ॥ ५६ ॥
 इति श्रीमद्विष्णुमहापुराणे-पूर्वभागे द्वितीयोऽंशे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

चित्तुसीयम् ।

॥ ४६ ॥ निरातङ्गाः निर्भयाः । निरामया इति वा ॥ ५४ ॥ एतेषु नववर्षेण वर्षेषु प्रत्येकं सप्तसप्त
 कुलपर्वताः । वर्षाचलेन सह गणने त्वष्टौ भवन्ति ॥ ५६ ॥ इति श्रीचित्तुसुमित्तुविरचितायां श्रीवि-
 ष्णुपुराणटिप्पण्यां द्वितीयोऽंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरीयम् ।

सिद्धा अणिमाद्यैर्धर्मयुक्ताभारणा देवगायकाः तैस्तेजिताः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ स्वस्था इति ॥ नीरोगाः वर्षाणां सहस्राणि दश वा द्वादश वा सिरायुष
 इति विकल्पोक्तिरिलाहृतादिदेशभेदव्यवस्थया ॥ ५४ ॥ नेति ॥ तेषु देवो न वर्षति ततो भौमान्ये-
 वांभांसि नित्यं सन्ति ॥ ५५ ॥ सर्वेष्विति ॥ कुलाचलाः सुरयाः पर्वतास्तेभ्यः प्रसृता वा नद्यः
 सात्र शतशः सन्ति ॥ ५६ ॥ इति श्रीश्रीधरस्वामिविरचित्ताम्रप्रकाशारयश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां
 द्वितीयोऽंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विष्णुपितीयम् ।

भूस्वर्गं त्रयपार्श्वं सुनाभकम्" इत्यादीनि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 सखा इति ॥ दश द्वादशोत्थनियमोक्तिः । तद्वायुस्थानविशेषाश्चतुर्दशसहस्रवर्षन्तमायुःसिति ल-
 क्षयति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति श्रीविष्णुपितीयविरचितायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां द्विती-
 योऽंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

रूपमपि तत्र पूज्यमित्यविरोधः ॥ ५० ॥ सर्वत्र सर्ववर्षेषु विश्वरूपेण नानाहरेण सर्वः पूर्णः सर्वत्ररो-
 हरिरास्ते । तानिचरूपानि भागवतोक्तप्रकारेण द्रष्टव्यानि ॥ ५१ ॥ अखिलात्मकः अखिलस्वाराजा-
 दिकर्ता ॥ ५२ ॥ निरातङ्गा नीरोगाः । वर्षाणां सहस्राणि दश द्वादशवा सिरायुष इति विकल्पोक्ति-
 रिलाहृतादिदेशभेदव्यवस्थया ॥ ५४ ॥ तेष्वष्टवर्षेषु देव इन्द्रो नवर्षति । किन्तु तेषु भौमान्येर्वांभांसि
 नित्यं सन्तीत्यर्थः । कृतत्रेतादिकल्पना कृतत्रेतादिरूपा युगकल्पना ॥ ५५ ॥ कुलाचलाः मुख्यपर्वताः
 तेभ्यः प्रसृता वा नद्यस्ताश्च शतशः सन्ति ॥ ५६ ॥ इति श्रीदत्तात्रेयाचार्यविरचितायां श्रीविष्णु-
 पुराणव्याख्यायां द्वितीयोऽंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

रत्नपर्वीयम् ।

वोद्धव्यमिति यद्वन्ति ॥ ४२ ॥ भौमा भूष्णुज्जनाः । स्वर्गाः सुराविशेषास्तदाभयाः ॥ ४९ ॥ विश्व-
 रूपेण व्यापकभावेन सर्वत्र । तत्रहेतुः सर्वआधाराधेयरूपः ॥ ५१ ॥ इति श्रीरत्नपर्वीयविर० श्रीवि-
 ष्णु० व्याख्यासारे द्वितीयोऽंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भारतवर्षस्थितिविह्वलणम् ॥ १ ॥ जंबूद्वीपे भारतवर्षस्य श्रेष्ठकथनम् ॥ २ ॥ अत्र भारते वर्षे मनुष्य-
जन्मप्रसंता ॥ मनुष्याणां यान्ताद्यनेककर्मफलमाशाशयवर्णनं च ॥ ३ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ १ ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महाधुने ।
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्णं च गच्छताम् ॥ २ ॥

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानुश्वपर्वतः ।
विन्ध्वश्च पारियात्रश्च सप्ताथ कुलपर्वताः ॥ ३ ॥
अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात्प्रयान्ति वै ।
तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा धुने ॥ ४ ॥

श्रीपरीषद् ।

जम्बूद्वीपस्य संस्थानमुक्तं वर्षविभागतः । तत्रापि भारतं श्रेष्ठमाह तत्रच पुंभवुः ॥ उत्तरमिति ॥
भारती भरतस्य संवन्धिनी सन्ततिः ॥ १ ॥ नवयोजनेति ॥ तत्रैव श्रेयःसाधनमनुष्ठेयमन्यत्र तदसं-
भवादिति दर्शयन्नाह—कर्मभूमिरिति । स्वर्गमपवर्णं च गच्छतां पुंसां उभयसाधनभूतानां प्रवृत्तिनि-
वृत्तिकर्मणां भूमिरियं किंपुरुषादिबर्षादृके पुष्करद्वीपे च कर्मण एवाभावात् प्रक्षादिद्वीपपञ्चके च निवृ-
त्तमेव । नाम्नाम् । वक्ष्यति हि “यद्योक्तकर्मकर्तृत्वात्साधिकारक्षयाम हि । तत्र ते तु कुशद्वीपे मद्भूतं
जनार्दनम् । यजन्तः क्षयवन्त्युपमधिकारं फलप्रदम् ।” इति ॥ २ ॥ समस्तपुरुषार्थसाधनं गङ्गादिनदीनां
जन्मभूमयश्शैलाश्चात्रैव सन्तीत्याह—महेन्द्र इति ॥ ३ ॥ तस्माच्छुंभाधुर्मं सर्वतत्रत्येनैव कर्मणा
प्राप्यत इत्याह—अत इति ॥ अतोऽस्माद्वर्षात्स्वर्गः स्वर्गलोकः प्राप्यते । क्रममुक्तिं चास्मात्प्रयान्ति ॥ ४ ॥

विष्णुचिन्तयन् ।

उत्तरमिति ॥ समुद्रस्य पुरातनस्य न तु सगरसुतत्प्रातस्य । भारती भरतस्य राज्ञः सन्वन्धिनी ॥ १ ॥
नवयोजनेति ॥ विस्तारः दक्षिणोत्तरतः । आयामस्तु हिमवत्पार्श्वे हिमवता सप्तः दक्षिणतः किञ्चि-
त्किञ्चिन्नूतः ॥ २ ॥ ३ ॥ अत इति ॥ अतो मुक्तिं प्रयान्ति चेति वपनम् अस्मिन्भारतवर्षे मुक्तिः
स्वादिलोकावद्वहं । न त्वन्यत्र निषेद्धं । कर्मभूमेरन्यत्रापि ब्रह्मविद्यासाध्यस्य मोक्षलोपपत्तेः । सूत्रकारेण

एवात्रेयीषद् ।

यानि किंपुरुषायानीत्यादिना अष्टवर्षाणां तत्रसप्तजानां च स्थितिरुक्ता । इदानीं भारतवर्षस्य तत्र-
त्यप्रजानां च स्थितिमाह—उत्तरमित्यादिना ॥ उभयसमुद्रस्योत्तरं हिमाद्रेश्चैव दक्षिणं तद्भारतं नाम वर्षं ।
भारती ऋषभपुत्रभरतसन्वन्धिनी ॥ १ ॥ विस्तारो दक्षिणोत्तरः । स्वर्गमपवर्णं च गच्छतां कर्मभूमिः
कर्मकरणभूमिः । सप्तार्णवार्णसाधनकर्मानुष्ठानमत्रैव कर्तव्यं अन्येषु तदसंभवादिस्तिभावाः ॥ २ ॥ अत्र
भारतवर्षे ॥ ३ ॥ प्रवृत्तिकर्मानुष्ठाने इतो भारतवर्षात्स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । निवृत्तिकर्मानुष्ठाने मुक्तिं प्रया-

नशयमीषद् ।

नदीनां पर्वतानां च यथास्थानं विभागतः । भारतस्य प्रशंसान् तृतीय इति वक्ष्यते ॥ आर्यग-

इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मर्ध्यं चान्तश्च गम्यते । इन्द्रद्वीपः केशेभ्यश्च तात्रपैर्षो गमस्तिमान् ॥ ६ ॥
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥५॥ नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्तथ चारुणः ।
 भारतस्वास्त्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय । अयं तु नवमस्तेषां द्वीपैः सागरसंवृतः ॥ ७ ॥

विष्णुशीलम् ।

मध्यमन्तरिक्षं । अन्तः पातालः । भारतादन्यत्र कर्म न विधीयते ॥ ५ ॥ आसां सरितां सखिं
 श्रीधरीयम् ।

इत इति ॥ स्वर्गश्च भौम इत्यादिः । मोक्षश्च सर्वो मुक्तिः । मध्यमन्तरिक्षलोकः । अन्तः पाता-
 लादिरित एव गम्यते । नान्यतः । तस्माधनस्यात्रैव मुलभत्वाद् । यस्यादन्यत्र भूमौ वर्षान्तरादौ शास्त्रेषु
 कर्म न विधीयते ॥ ५ ॥ ६ ॥ नागद्वीप इति ॥ अयमिति समुद्रप्रान्तवर्ती द्वीपः सागरसंवृतः स-
 विष्णुचिन्तीयम् ।

सदुपर्यपीत्यादिना सूत्रेण देवादीनामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्मोक्तत्वान् ॥ ४ ॥ उक्तमर्थमुपपादयति—इत
 इत्यादिना ॥ मध्यम् अन्तरिक्षादि । अन्तः नरकः । पूर्वं फलवचनम्, अत्र तदाधारलोकवचनमित्यु-
 नरुक्तं । न सखिन्त्यादि । सखिन्त्यादिः प्रसिद्धपरः । अन्यत्र भूमौ किंपुरुपादितर्पाष्टके पुष्करद्वीपे
 च कर्म न विधीयते अर्थात् निगिष्यते च । प्लक्ष्याद्विद्वीपपञ्चके तु आपवर्गिकतरुर्कर्म न विधीयते ।
 आपवर्गिककर्माणां तत्राप्यनुष्ठानोक्तैः “यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । यजन्तः क्षपयन्त्युप-
 मधिकारं फलप्रदम्” इति वक्ष्यमाणत्वात् । “दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादद्यात्” इत्युक्तेर्भा-
 रतविषयत्वात् ॥ ५ ॥ भारतस्येति ॥ समुद्रवेलागारभ्यः हिमवदन्ततिन्द्रद्वीपायाः मध्ये मध्ये साग-
 रसुतस्त्रातान्तरिताः सहस्रयोजनविस्तारा भारतवर्षान्तरद्वीपा नव । तेन सागरसंवृतत्वं भवत्यां । न त्वे-
 कसैवास्त्य नवमस्य भारताख्यस्य “भारतस्वास्त्य वर्षस्य नवभेदान्निवोपत । सागरान्तरिता देव्यास्ते
 त्वगम्याः परस्परम्” इति वाश्रुक्तैः ॥ ६ ॥ नागद्वीप इति ॥ अयन्तु द्वीपे भारताख्यः । सदुक्तं पायादे
 दत्तात्रेयीयम् ।

न्तीत्यर्थः । पापानुष्ठाने तिर्यक्त्वं नरकं चान्यस्माद्वर्षान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ४ ॥ स्वर्गो भौमः इत्यादिना-
 दिप्रदेशः । मोक्षः कर्मक्षयः । मर्ध्यं अन्तरिक्षादिलोकः । अन्तस्तमः । तस्यापि लोकत्रयान्ते विद्यमान-
 स्यात् । अन्यत्र भूमौ किंपुरुपादितर्पाष्टके पुष्करद्वीपे च । मर्त्यानां कर्म शास्त्रेण न विधीयते ॥ ५ ॥
 नवभेदान् नवभेदेभ्यः । तानेयाह—इन्द्रद्वीप इत्यादिना ॥ ६ ॥ अयं समुद्रप्रान्तवर्ती भारताख्यो
 स्वगर्भीयम् ।

व्यान् कर्मसाध्यान्त्यानेषिलोकानित्यर्थः ॥ ४ ॥ इहैव प्रशुक्तिमित्युपमयकर्मसाध्यस्वर्गोपपर्गीदिनाति-
 मनुबद्धन्वन्नतदभायं वर्धयति—इत इति ॥ केवला मुक्तिश्चान्यत्रापि स्यात् । “सदुपर्येपि वादरा-
 यणः सम्भवात्” इति देवादीनामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्य सूचनात् । मध्यो भूलोकः । अन्तो नरकादिः ।
 कर्म उभयात्मकं नविधीयते शास्त्रेण नप्रतिपाद्यते ॥ ५ ॥ अयंतु सञ्चाराध्वयेभ्यो भारताख्यस्तेषां न-
 वम इति संबन्धः । तुसाब्दात्पयोऽपि सागरान्तरितः सहस्रयोजनत्मा लोकेत्यर्थः । केचिद्व्याख्यातान्तर कु-
 र्वन्ते । तथाहि । भारतस्वास्त्य वर्षस्य नवभेदाः प्रकीर्तिताः । अष्टाभिर्गिरिभिर्निर्वा योत्सगम्याः परस्प-

[पा०] १ रा. ट. व. कृष्णेश्वर । अ. ट—उ, यथोक्तमात्रात्. २ घ. अ. ट—उ. वर्षा. ३ क. ग—न. ट. उ.
 पाठान्. ४ [वि० पा०] श्रीयाः सागरसंवृताः.

तास्मिन्ने कुरुषाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥ १५ ॥
 पुण्ड्राः कलिङ्गा मगधा दक्षिणाद्याश्च सर्वशः ।
 तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शैरामीरास्तथावुदाः १६
 कौरुषा भालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा हूणाः सौल्याः कोसलवासिनः ॥
 माद्रारामास्तथाम्बुष्टाः पारसीकादयस्तथा ।
 आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति संहिताः सदा ।
 संमीपतो महाभाग हृदपुष्टजनाकुलाः ॥ १८ ॥
 चत्वारि भारते येषं युगान्यत्र महासुने ।
 कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिध्यान्यत्र न क्वचित् ॥ १९ ॥

तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्वनः ।
 दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् २० ॥
 पुरुषैर्षुपुङ्गवो जम्बूद्वीपे सदेज्यते ।
 यज्ञैर्यज्ञमयो विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ॥ २१ ॥
 अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महासुने ।
 यतो हि कर्मभूरेषा हतोन्या भोगभूमयः ॥ २२ ॥
 अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ।
 कदाचिद्धमते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयान् ॥ २३ ॥
 गायन्ति देवाः फिल भीतकानि
 धन्वास्तु ते भारतभूमिभागे ।
 स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
 भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥ २४ ॥

विष्णुशीलम् ।

पिबन्ति वसन्ति च । तास्मित्यन्वयः ॥ १८ ॥ स्वर्गाश्चापवर्गाश्च स्वर्गापवर्गौ तावास्पदमालम्बनं यन्म
 मार्गेश्व तद्भूते । सुरत्वात् सुरभावात् । भूयोऽनन्तरं ये भवन्ति ते धन्वा इत्यन्वयः ॥ २४ ॥
 श्रीधरीयम् ।

तास्मिन्ति । इमे कुरुषाञ्चालादिप्रदेशवर्तिनो जनास्तासु नदीषु वसन्ति । आसां सरितां जलं पिबन्ति
 चेति शत्रुधेनान्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ चत्वारिती । कृते युगे चतुष्पाद्वर्गैः त्रेतायां पादन्वयः
 द्वापरे द्विपात् कलौ पादावशेष इत्यादिचतुर्युगन्यवस्था चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पुरुषैरिति ।
 यज्ञपुरुषरूपो विष्णुरजेज्यते अन्यद्वीपेषु वृक्षादिष्वन्यथा सोमवासुसूर्यादिरूपः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 स्वर्गे देवत्वप्राप्तेरपि अत्र मनुष्यत्वं दुर्लभमित्यभिज्ञर्थे देवगीतं प्रमाणयति—गायन्तीति । स्वर्गाश्चा-
 विष्णुषिचीयम् ।

तास्मिन्ति । कामरूपो देशः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ चत्वारिती । चत्वारि युगानि धर्मपा-
 दन्वयस्थया युगन्यवस्था ॥ १९ ॥ २० ॥ पुरुषैरित्यादि । यज्ञपुरुषो विष्णुः अत्र यज्ञरूप इत्यते
 अन्यथा सोमवासादिरूपः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गायन्तीति । ये देवाः सुरत्वात् सुरत्वानन्तरं
 वृत्ताश्रेयीयम् ।

इमे कुरुषाञ्चालादिप्रदेशवर्तिनो जनास्तासु नदीषु तासां तीरेषु आसां सरितां सलिलं सदा पिबन्तो
 वसन्तीति चतुर्णामेकान्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ धर्मवृद्धिद्वारासमावाचतुर्युगकल्पना भार-
 तवर्षादन्यत्र वर्षेषु नास्ति ॥ १९ ॥ २० ॥ यज्ञमयो यज्ञाज्यो विष्णुः “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः ।
 जम्बूद्वीपे सदा यज्ञैरिज्यते अन्यद्वीपेषु वृक्षादिष्वन्यथा । तत्राद्वीपकथनावसरे यज्ञप्रमाणत्वान् ॥ २१ ॥
 अत्र जम्बूद्वीपे भारतवर्षे श्रेष्ठं इतरवर्षपेक्षया शक्तिं । आधिक्यहेतुमाह—यत् इति । एषा भारतभूः
 स्वर्गापवर्गादित्तुभूतकर्मकारणभूः । अतो भारतवर्षो धन्वाः भोगभूमयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ भारते मानुष्यं पुण्यस-
 ष्टपलभ्यमित्युक्तं । अत्र देवगीतं प्रमाणयति—गायन्ति देवा इत्यादिना । स्वर्गाश्चापवर्गाश्च तयोरास्पदं प्रा-

[पा०] १ ख. घ. च. छ. आन्त्रा । घ. ऊटा । घ. औष्णा . २ ख—घ. च—उ. दुर्लभता . ३ ख. य.
 अहानीराश्च सर्वरा . ४ ख. घ. छ. अहनीरा ४ क—घ. च—उ. कालरा . ५ ख. घ. च. य. शालाः शाकलवासिनः .
 ६ क—घ. च—उ. सरिता ७ ग. समान्यतो .

कर्माण्यसङ्कल्पितवत्फलानि
सन्वत्य विष्णोः परमात्मभूते ।
अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते
तैर्मिच्छयं ये समलाः प्रयान्ति ॥ २५ ॥

जानीम नैतत्क वयं विलीने
स्वर्गप्रदे कर्मणि देहवन्धम् ।
प्राप्स्याम धन्याः रज्जु ते मनुष्या
ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥ २६ ॥

चिन्तुषीषम् ।

न सङ्कल्पितान्यसङ्कल्पितानि । तेषां कर्मणां फलानि वत्फलानि । असङ्कल्पितानि वत्फलानि एषां तानि कर्माण्यसङ्कल्पितवत्फलानि । तां कर्ममहीमवाप्य विष्णोः सन्वत्य समर्प्य तस्मिन्ननन्ते ये लयं यान्ति ॥ २५ ॥ देहवन्धं देहमनन्धं जन्म स्वर्गप्रदे कर्मणि विलीने सति क वयं प्राप्स्याम इति न जानीमः ।

श्रीपरीषद् ।

पवर्गश्च तयोरासदं प्राप्यस्थानं तस्य मार्गभूते भारताख्ये भूमिभागे ये पुरुषा भवन्ति ते तु सुरत्वात्सु-
रत्वं प्राप्नोन्त्यात्पश्येक्ष्य भूयोऽभ्यधिकं धन्याः सुकृतिन इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अत्र हेतुमाह—कर्माणीति ।
तां कर्मभूमिं प्राप्य न सङ्कल्पितानि तानि प्रसिद्धानि दृष्टादृष्टानि फलानि तेषां तान्यसङ्कल्पित-
वत्फलानि निष्कामानि कर्माणि विष्णोः सन्वत्य ये चानलाः सन्तस्तमेवालयं स्थानं प्रयान्ति । तमालय-
मिति पाठः । तस्मिन्त्यमिति पाठान्तरे तस्मिन्त्यमैक्यं प्रयान्ति । ते धन्या इति पूर्वेण सन्वन्धः ॥ २५ ॥
युष्माकमपि स्वर्गभोगानन्तरं भारते जन्म भविष्यतीति चेत्तु न ज्ञायत इत्याह—जानीमेति । स्वर्ग-
प्रदे कर्मणि भोगेन विलीने सति कुत्र देहसन्वन्धं जन्म प्राप्स्याम इति न जानीमः । ये त्वय भारते
मनुष्या जाताः सन्ति ते रज्जु निश्चितं धन्याः । अनायासेन मोक्षप्राप्तेः । तद्गद्गुर्नेन्द्रियविप्रहीनाः
अन्यथाग्यादयो यदि न भवन्तीति । इन्द्रियवन्धमात्रेण तत्र मोक्षः । न संसार इति भावः ॥ २६ ॥

चिन्तुषीषम् ।

तत्र भारते भूयः पुरुषा मनुष्याः स्युस्ते धन्याः ॥ २४ ॥ एतत्समर्थयति—कर्माणीति । अत्रापि ते
धन्या इत्यनुपपन्नः ॥ २५ ॥ जानीमेति । नेन्द्रियविप्रहीनाः कर्मभ्यान्नावियोग्यपटुकरणाः ॥ २६ ॥
दृष्टादृष्टीषम् ।

प्राधानं तस्य मार्गभूते भारताख्यभूमिभागे सुरत्वादनन्तर ये पुरुषाः मानवाः भवन्ति ते धन्या इति
गीतकानि देवाः गायन्तीत्यन्वयः । अनेन देवानामपि भारते जन्म प्राप्स्यमिति दर्शितत्वाद्वा मातृपुत्र्यं
पुण्यसम्बन्धवन्धमिति । देवानामत्र मातृपुत्र्यप्रार्थनमनघिःशरिणां कर्मकरणेनाधिकारसंपादनार्थं । अधिका-
रिणां तु सुरत्वादानन्दोत्प्रेषार्थं इति बोध्यं । तदुक्तं लीमं “अनधीकारिणो देवाः स्वर्गस्था भारतोद्भवं ।
वाङ्मन्वात्मविमोक्षार्थमुद्रेकार्थेऽधिकारिणः” इति ॥ २४ ॥ देवगीतकान्तरमाह—कर्माणीत्यादिना ।
ता कर्ममही प्राप्य । असङ्कल्पितवत्फलानि असङ्कल्पितान्यकामितानि तत्तत्कर्मसाध्यानि स्वर्गादिफलानि
तेषां तानि तथोक्तानि निष्कामकर्माणि ये विष्णोः सन्वत्य समर्प्य अनलाः सन्तः तस्मिन्ननन्ते ये लयं
यान्ति ते धन्या इति पूर्वेणान्वयः ॥ २५ ॥ स्वर्गप्रदे कर्मणि स्वर्गभोगाद्विहीने क्षीणे सति वयं देह-
वन्धं जन्म क प्राप्स्याम इति न जानीमः । ये भारते जाता मनुष्या इन्द्रियविहीना न भवन्ति कर्म-
रत्नमालीषम् ।

पतुःपञ्चाशदोजनसहस्राणि हिमवदादिपटुर्षतैर्द्रादरासहस्राणि इत्याहृतमुनेरभ्यां चतुर्विंशत्सहस्रा-

नववर्षं तु मंत्रेय जम्बूद्वीपमिदं मया ।
 लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात्कथितं तव ॥ २७ ॥
 जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः ।

मंत्रेय बलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्वह्निः ॥ २८ ॥
 इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे
 द्वितीयांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चाशःकोटिवित्स्वभूमण्डलस्यपुत्र-शाहमखी-कुश-कौश-शाक-पुष्करद्वीपानां तत्रद्वीपस्ववर्षाधिपति-
 र्पर्यन्तादिभिः सह सप्तकटाहपर्यन्तं पृथ्व्या वर्णनम् ॥ १ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

क्षारोदेन यथा द्वीपो जम्बूसंज्ञोऽभिवेष्टितः ।
 संवेष्ट्य क्षारमुदाधिं पृथ्वद्वीपस्तथा स्थितः ॥ १ ॥
 जम्बूद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसम्मितः ।
 स एव द्विगुणो ब्रह्मन् पृथ्वद्वीप उदाहृतः ॥ २ ॥
 सप्त मेधातिथेः पुत्राः पृथ्वद्वीपेश्वरस्य वै ।
 ज्येष्ठः शान्तहंयो नाम शिशिरस्तदनन्तरः ॥ ३ ॥

वित्स्वखीयम् ।

ये पुनर्भारते देहं प्राप्य इन्द्रियविप्रहीना न भवन्ति ते धन्या इत्यर्थः ॥ २६ ॥ इति श्रीवित्स्वखी-
 श्री-विष्णुपुराणे द्वितीयांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीपरीयम् ।

॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीश्रीधरस्वामिविरचित्तात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे तृती-
 योऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ पृथ्वादिफल्गुद्वीपान्वर्षाधिपतिरिन्द्रिभिः । वर्षपूज्यादिभेदेन वर्णयन्त्साकटाहृतः ॥ १ ॥ अत्र
 जम्बूद्वीपो लवणाधिपश्च विस्तारतो लक्षयोजनप्रमाणौ एवमुत्तरोत्तरं द्वीपाधिपसुर्गं पूर्वस्माल्पूर्वस्माद्वीपा-
 धियुग्माद्विगुणं ब्रह्मण्यम् । पृथ्वादिद्वीपपञ्चके च द्वीपविस्तारप्रमाणैरुभयतस्समुद्रत्पार्श्वभिर्मर्यादागिरिभि-
 र्विभक्तान्मुमपतरसमुद्रस्पर्शानि सप्त वर्षाणि । पुष्करद्वीपे तु मध्यतो बलयाकारेण मानसोत्तरेण विभक्ते
 द्वे वर्षे । सर्वत्र वर्षाधिपतिसंज्ञाभिरेव वर्षाणां संज्ञा । झैलनगादयश्च स्वस्वसंज्ञाभिरेव सर्वत्र स्पष्टं
 विष्णुचिन्तोपम् ।

॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीविष्णुवित्स्वखीरचित्तायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे तृतीयो-
 ऽध्यायः ॥ ३ ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

ध्यानादियोग्यपटुकरणास्ते धन्याः ॥ २६ ॥ जम्बूद्वीपवर्णनमुपसंहरति—नववर्षमिति ॥ २७ ॥ क्षारो-
 दधिर्लवणसमुद्रः ॥ २८ ॥ इति श्रीदत्तात्रेयाचार्यविरचितायां सुबोधिन्ध्याख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां
 द्वितीयांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवं जम्बूद्वीपस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तद्वर्षविभागमुक्त्वा पृथ्वादिद्वीपस्वरूपनिरूपणपूर्वकं बह्वर्षविभाग-
 माह—क्षारोदेत्वादिना । तथास्थितः बलयाकारत्वेन स्थितः । पृथ्वद्वीपः विस्तारतो द्विगुणः लक्षद्वय-
 योजनप्रमाणः ॥ १ ॥ २ ॥ पृथ्वद्वीपेश्वरस्य मेधातिथेः पुत्राः सप्त । तानेव नामभिर्निर्दिशति—ज्येष्ठ
 रत्नवर्णीयम् ।

शीलेयं लक्षयोजनविस्तारमिति ॥ २७ ॥ इति श्रीरज्यभेऽविराज्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यासारे द्वितीयांशे
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सुरोदयस्तयानन्दः शिवः क्षेमक एष च ।
 ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां पृथ्वीपेश्वरा हि ते ॥ ४ ॥
 पूर्वं ज्ञान्तहयं वर्षं शिशिरं चै सुर्यं तथा ।
 आनन्दं च शिवं चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च ॥ ५ ॥
 मर्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः ।
 सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥ ६ ॥
 गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्रथा ।
 सोमकः सुमनाश्चैव वैश्राजश्चैव सप्तमः ॥ ७ ॥
 वर्षाचलेषु रम्येषु वर्षेभ्येतेषु चानेषाः ।
 वसन्ति देवगन्धर्वसहिताः सततं प्रजाः ॥ ८ ॥
 तेषु पुण्या जनपदाधिराच त्रियते जनः ।

नाथयो व्याधयो वापि सर्वकालसुर्यं हि तत् ९ ॥
 तेषां नद्यस्तु सप्तैव वर्षाणां च समुद्रगाः ।
 नामतेस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः १० ॥
 अनुत्पन्ना त्रिषी चैव विषोशा त्रिदिवाऽहमा ।
 अमृता सुकृता चैव सप्तैवास्तत्र निम्नगाः ॥ ११ ॥
 एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव ।
 क्षुद्रशैलास्तथा नद्यस्तत्र सन्ति सदस्यशः ।
 ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ॥ १२ ॥
 अपसर्पिणी न तेषां वै न चैतोत्सर्पिणी द्विज ।
 न स्वेवास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु ॥ १३ ॥

विष्णुस्त्रीयम् ।

अपसर्पिणी द्वासप्तती । उत्सर्पिणी वृद्धिमती नदी नास्ति तासा नदीना वृष्टिहेतुकत्वामावात् । युगा-
 भीषरीयम् ।

निर्विष्टाः । तथैव स्थिते तत्र तत्र किञ्चिद्ब्रह्माख्यायते ॥ २ ॥ पृथ्वीपेश्वरानाह—सप्तैति ॥ ३ ॥ ४ ॥
 तन्नामकवर्षमत्रमाह—पूर्वमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ वेद्विति । जनः चिरात्पञ्चवर्षसहस्रान्ते
 त्रियते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपसर्पिणीति । अपसर्पिणी हस्तावस्था । उत्सर्पिणी वृद्धवस्था ।
 भारते हि कृतादित्रैतान्त् प्रजा उत्तरोत्तर वर्धन्ते । ततो द्वापरादि कलियुगान्त हसन्ति । उत्तरेषा ना-
 विष्णुचिन्नीयम् ।

क्षारोदेनेति । तथा स्थित. बलयाकारत्वेन स्थित ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥ वेद्विति । चिरात्पञ्चसहस्राब्दान्ते । तन् पृथ्वीपम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अनुत्पतेति । त्रिदिवा-
 ऽहमेति पाठः । अहमाख्या पञ्चमी नदी ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपसर्पिणीति । अपसर्पिणी द्वापरादि-
 कल्पन्व प्रजानामत्रोहक्रमाद्द्रासावस्था । उत्सर्पिणी कृतादित्रैतान्तमारोहक्रमाद्ब्रह्मवस्था “उत्सर्पिणी
 दत्तात्रेयीयम् ।

श्रुतादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ वर्षाधिपतिसहैव तद्वर्षाणा सहोत्पाह—पूर्वमित्तादिना ॥ ५ ॥ तेषा सप्त वर्षाणा
 तथाऽन्ये वर्षपर्वताः यत्र जपृथ्वीपे वर्षमर्यादाकारका पर्वता. सन्ति तथाऽत्रापि सप्तवर्षमर्यादाका-
 रकाः सप्त पर्वता सन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चिराद्ब्रह्ममाणरीत्या पञ्चसहस्रवर्षान्ते हि यस्मात्तेषु वर्षेषु
 नाथयो व्याधय । ततस्मात्सर्वकालसुर्य सर्वस्मिन्काले सुरमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ अहमा पञ्चमी नदी
 ॥ ११ ॥ जनपदा उत्तरेराजना ॥ १२ ॥ अपसर्पिणी द्वापरादिसत्यन्त प्रजानामत्रोहक्रमाद्द्रासा-
 वस्था । उत्सर्पिणी कृतादित्रैतान्तमारोहक्रमाद्ब्रह्मवस्था । “उत्सर्पिणी युगार्थ पञ्चादपसर्पिणीयुगार्थ-
 रत्तयर्थायम् ।

पृथ्वीपादिवर्षात्रिसरिद्धर्षेयकल्पना. । क्षारोदादिसमुद्राश्च चतुर्षेऽवर्षेयन्मुनि. । पूर्वार्द्धिक्रमेण

[पा०] १ क ज द—८ सुखर तथा २ द म वैभुच्यैव ३ ग सत्तम ४ घ तासां प्रवक्ष्यामि ५ ग.
 ६—ज म उ विशावा ६ ख क्रमाद् । न. क्षना । उ श्रु । ग उ म्मु ७ छ अपसर्पिणैर्वर्षा । ख अपस
 र्पणैश्च ८ स तेषा त्रियुगावस्था

त्रेतायुगसमः कालः सर्वदेव महामते ।
 ब्रह्मदीपादिषु ब्रह्मशक्रदीपान्तिकेषु च ॥ १४ ॥
 पञ्च वर्षसहस्राणि जना जीवन्त्यनामयाः ।
 धर्मः पञ्चसथैतेषु वर्णाश्रमविभागशः ॥ १५ ॥
 वर्णाथ तत्र चत्वारस्त्राभिभोध वदामि ते ॥ १६ ॥
 आर्यकाः कुरराश्च विद्विष्या भाविनश्च ते ।
 विप्रक्षत्रियवैश्यास्ते शूद्राश्च मुनिसत्तम ॥ १७ ॥
 जन्मवृक्षप्रमाणस्तु तन्मध्ये सुमहांस्ततः ।
 ब्रह्मसत्त्वामसंज्ञोऽयं ब्रह्मदीपो द्विजोत्तम ॥ १८ ॥
 इत्यतः तत्र भगवांस्तैर्वर्णरार्यकादिभिः ।

सोमरूपी जगत्स्रष्टा सर्वः सर्वेश्वरो हरिः ॥१९॥
 ब्रह्मदीपप्रमाणेन ब्रह्मदीपः समावृतः ।
 तथैवेक्षुरसोदेन परिवेषानुकारिणा ॥ २० ॥
 इत्येवं तव मैत्रेय ब्रह्मदीप उदाहृतः ।
 संक्षेपेण मया भूयः शास्त्रमलं मे निशामय ॥२१॥
 शास्त्रमलसंश्वरो धीरो वपुष्मांस्तत्सुतान्ब्रह्म ।
 तेषां तु नामसंज्ञानि सप्तवर्षाणि तानि वै ॥२२॥
 श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रमथ महाधुने ॥ २३ ॥

चिसुखीयम् ।

वस्ता वा । विशेषणमपसर्पिणीत्वादि ॥ १३ ॥ तस्य ब्रह्मस्य नाम्ना संज्ञा यस्य स तन्नामसंज्ञः ॥ १८ ॥
 श्रीधरीयम् ।

स्त्रीसर्वः । युगावस्थेति । “कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादन्यवस्थया” इति सूर्यसिद्धान्तादिप्रोक्ता युगा-
 वस्था च तेषु नास्ति ॥ १३ ॥ त्रेतेति । त्रिपाद्वर्गं सस्यादिसप्तद्विर्गुणाद्यनुष्ठानादित्यादिना त्रेतायुग-
 समः कालः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ आर्यका इति । कुरराः कुरपाश्चेति च पाठः ॥ १७ ॥ जन्म-
 वृक्षेति । तस्य ब्रह्मस्य नाम्ना संज्ञा यस्य सः तन्नामसंज्ञः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

विष्णुचिन्तीयम् ।

युगार्थं पश्चादपसर्पिणी युगार्थं च” इत्यर्थभटोक्तेः । युगावस्था धर्मपादन्यवस्था । तेषु ब्रह्मदीपस्य
 वर्षेषु ॥ १३ ॥ त्रेतेति । युगादिकृतं त्रिपाद्वर्गवम् । सत्यादिमस्त्वं च त्रेतासान्धम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

इत्यर्थभटोक्तेः युगावस्था युगादीनां कृतादीनामवस्था पञ्चरोत्तर धर्मपादाहासावस्था ॥ १३ ॥ त्रिपाद्वर्गं
 सस्यादिसप्तद्विः यागादिना त्रेतादियुगसमत्वं ॥ १४ ॥ ब्रह्मदीपश्चक्षीपेव्यायुःपरिमाणान्तिकेनेकरूप-
 मित्याह—पञ्चेत्यादिना ॥ १५ ॥ तत्र ब्रह्मदीपे ॥ १६ ॥ ये आर्यकाद्यव्यवस्थारस्ते अन्धेण विप्राद्य
 इत्यर्थः ॥ १७ ॥ तन्मध्ये ब्रह्मदीपमध्ये । तन्नामसंज्ञः तस्य ब्रह्मस्य नाम्ना संज्ञा यस्य स तथा
 ॥ १८ ॥ तत्र ब्रह्मदीपे । सोमरूपी सोमबन्धुः स एव रूपं प्रतिमा तदस्वास्तीति तथा । सर्वः
 सर्वत्र व्याप्तः । यद्यपि भागवते ब्रह्मदीपदत्तसु द्वीपेषु सूर्यसोमाग्निवारिवायुचतुर्मुखेषु स्थितानां भगवद्-
 पाणां यथाक्रममुपासत्यमुक्तं । तथैव कूर्मपुराणेच सूर्यसोमाग्निवारिविधात्तु यथाक्रम । ब्रह्मदि-
 द्वीपसस्यासु स्थितं हरिमुपासत इति ॥ अत्र सोमवायुनक्षत्रसूर्यचतुर्मुखस्थितानां भगवद्गणानामपि
 तत्तद्द्वीपेषुपासत्यमिति न चद्विरोध इति बोध्यं ॥ १९ ॥ ब्रह्मदीपप्रमाणेन ब्रह्मदीपलक्षद्वयोजनवि-
 स्तारेण परिवेषानुकारिणा परिधिरूपेणसुरसोदेन ब्रह्मदीपः समावृतः । विस्तारद्विगुणेनेक्षुरससगुद्रापे-
 रत्तगर्भायश्च ।

ब्रह्मदीपमाह । पूर्वं पूर्वदिग्भागे स्थितम् ॥ ५ ॥ पुण्याः पुण्यशक्तिनः ॥ ९ ॥ एतेषु ब्रह्मदिशाका-
 न्तेषु पञ्चसु । एतेन पुण्येरे तदभावः सूचितः । पञ्चतर्पणैस्त्विति पाठे पञ्चधर्मा ब्रह्मवर्षादिसास-
 तास्तेषामपरिमहा इत्युक्ताः । सामान्यधर्मा वर्णाश्रमजन्या विशेषधर्माश्चेत्यर्थः ॥ १५ ॥ परिवेषो मण्डलं

[पा०] १ [श्रीष० पा०] पुराणवैद २ ज. ड. विविधा । क. न. न. विदवा । घ. विगन्तात्तादित्यर्थे
 १ स. न. द्वीप च च क्षेपणं

शास्त्रलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसीदकः ।
 विस्तारद्विगुणेनाथ सर्वतः संवृतः स्वित्तः ॥२४॥
 तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः ।
 वर्षाभिन्वयज्जका ये तु तथा सप्त च निम्नगाः २५॥
 कुमुदधोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः ।
 द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महौषधः ॥२६॥
 कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा ।
 ककुभ्रान्पर्वतवरः सरिन्नामानि मे गृणु ॥ २७॥
 योनितोया वितृष्णा च चन्द्रा मुक्ता विमोचनी ।
 निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः-
 श्वेतश्च हरितं चैव वैद्युतं मानसं तथा ।
 जीमूतं रोहितं चैव सुप्रभं चापि शोभनम् ।
 सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्बर्ष्यपुतानि वै ॥ २९ ॥
 शास्त्रले ये तु वर्षाश्च वसन्त्येते महाद्युने ।

कपिलाश्वारणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम्-
 भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् ।
 वायुभूतं मत्स्यैष्टैर्वैज्वानो यज्ञसंस्थितिम् ॥ ३१ ॥
 देवानामत्र साञ्जिध्यमतीव सुमनोहरे ।
 शास्त्रलिः सुमहान्वृक्षो नान्ना निर्वृतिकारकः ३२
 एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन र्समावृतः ।
 विस्ताराच्छास्त्रलस्यैव समेन तु समन्ततः ॥ ३३ ॥
 सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः ।
 शास्त्रलस्य तु विस्ताराद्विगुणेन र्समन्ततः ॥ ३४ ॥
 ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त ध्रुवाञ्छृणुष्य तान् ३५
 उद्भिदो वेषुमांश्चैव वैरंधो लम्बनो धृतिः ।
 प्रभाकरोऽथ कपिलस्तत्रामा वर्षपद्दतिः ॥ ३६ ॥

चिन्तुसीवम् ।

मे वचनाश्रितामय जानीहि ॥ २१ ॥ यज्ञे संस्थितिर्यस्य स यज्ञसंस्थितिः ॥ ३१ ॥ नामनिर्घृतिः
 नामनिष्पत्तिः । नवृत्तिः ॥ ३२ ॥ वर्षाणां पद्दतिः पङ्क्तिः । तेषां नामान्येव नामानि यस्य तत्राना
 धीधरीयम् ।

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ कुमुद इति । “विश्वस्यकरणी चैव मृतसञ्जीवनी तथा । सौवर्णकरणी
 चान्या सन्धिनी च महौषधी ॥” एवंभूता महौषधीः यत्र यस्मिन्द्रोणे यो हनूमताऽऽनीय प्रतिनीतः
 स द्रोणक्षतुर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ब्राह्मणा इति । यज्ञानां संस्थितिर्यस्य
 यज्ञसंस्थितिम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उद्भिद इति । तेषां नामान्येव नामानि यस्य
 विष्णुचिन्तीवम् ।

वर्षास्त्विति । तत्र प्लक्षद्वीपे ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ कुमुदश्चेति । महौषध्यः शृवसञ्जीवन्याद्याः । जयं द्रोणाद्रिन्दुनतानीतः ॥ २६ ॥ २७ ॥

इलाश्रेयीवम् ।

क्षया द्विगुणविस्तारेण चतुर्लक्षयोजनप्रमाणविस्तारेणेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१-२४ ॥ रत्नभूमयः रत्नोत्पत्तिभूमयः
 वर्षाभिन्वयज्जकाः सर्वमर्यादाहेतवः ॥ २५ ॥ पर्वतानां मदीनां च नामानि क्रमेणाह—कुमुदमित्वादिना ॥
 यत्र यस्मिन्महौषधयो मृतसञ्जीवन्याद्याः स द्रोणः चतुर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वर्षाधिपत्तिनामान्येव वर्षानामा-
 नीत्याह—येतं चेत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ वायुभूतं वायौ भूतं स्वित्तं । यज्ञे संस्थितं यज्ञसंस्थितिमिति पाठे
 यज्ञे संस्थितिर्यस्य स तयोचस्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शास्त्रलस्य समेन प्रमाणेन सुरोदस्य विस्तार इत्यर्थः ।
 शास्त्रलस्य विस्तारद्विगुणेनाष्टलक्षयोजनप्रमाणविस्तारेणेत्यर्थः । कुशद्वीपाधिपत्तित्वेन स्थितस्येति शेषः
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तत्रामा तेषां नामान्येव नामानि यस्याः सा तथोक्त्या ॥ वर्षपद्दतिः वर्षपङ्क्तिः

[पा०] १ [दश० पा०] भूमय . २ क—न च—ज्ञ. ट. ड. चन्द्रा शूद्रा विमोचनी । प. वज्र शूद्रा विमोहिनी.
 ३ न पत्तमात्ता. ४ व. सद्दितं. [रत्न० पा०] सत्स्थितं. ५ [वि० पा०] नामनिर्घृतिकारक. ६ य. समन्ततः.
 ७ ख. च. छ. सभारत . ८ य. महाद्युने. ९ ग. सौरयो.

तस्मिन्वसन्ति मनुजाः सह दैतयदानवैः ।
 तथैव देवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषादयः ॥ ३७ ॥
 वर्णास्त्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ।
 देभिः शुभिः स्नेहा मन्देहाश्च महाह्युने ॥३८॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥
 यथोक्तकर्मकर्तृत्वात्स्वाधिकारक्षयाय ते ।
 तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ।
 यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम् ॥ ४० ॥
 विद्वभो हेमशैलश्च द्युतिमान्पुष्पांस्तथा ।
 कुशयोगो हरिरथैव सप्तमो मन्द्रराचलः ॥ ४१ ॥
 वर्षाचलास्तु सप्तैते तत्र द्वीपे महाह्युने ।

नद्यश्च सप्त तासां तु शृणु नामान्यनुक्रमात् ॥४२॥
 धृतपापा शिवा चैव पवित्रा सैमन्तितथा ।
 विद्युदम्भा मही पान्या सर्वपापहरास्त्रिमाः ४३
 अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्ताथाचलाः ।
 कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संवत्सा तस्य तत्स्त्वत् ४४ ॥
 तत्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः ।
 घृतोदश्च समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः ॥ ४५ ॥
 क्रौञ्चद्वीपो महाभाग ध्रुवताश्वापरो महान् ।
 कुशद्वीपस्य विस्ताराद्दिगुणो यस्य विस्तरः ॥४६॥
 क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्रास्तस्य महात्मनः ।
 तन्नामानि च वर्षाणि तेषां चक्रे महीपतिः ॥४७॥

चिन्तुतीयम् ।

॥ ३६ ॥ यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् विद्विद्यज्ञानेन नित्यनैमित्तिककर्मविमुक्तात्वात् । स्वाधिकारस्य प्रा-
 च्यकर्मणः उपभोगेन क्षयाय । उग्रं भवानकं बन्धहेतुत्वात् । अपिकारो भोगसाधनसम्बन्धः । तत्रैव-
 सीधरीयम् ।

तन्नामा । वर्षपद्धतिः वर्षाणां पंक्तिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ यथेति । स्वाधिकारक्षयाय
 विष्णुचिन्तीयम् ।

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 यथोक्तेति । यथोक्तं कर्म नित्यं नैमित्तिकं च । स्वाधिकारक्षयाय च स्वस्यात्मज्ञानेन कर्मण्यधिकारं
 विहितकैङ्कर्यं निवर्तयितुं । अधिकारं प्राग्जन्मजं कर्म ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥ क्रौञ्चद्वीप इति । “क्रौञ्चद्वीपे गिरिः क्रौञ्चस्तस्य नाम्ना स उच्यते” इति मात्से ॥ ४७ ॥
 द्वापेयीयम् ।

॥ ३६ ॥ यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् । “नाहं कर्ता हरिः कर्ता तत्पूजा कर्म चारिणम्” इत्याशुष्कानुसन्धान-
 पूर्वकं स्वाधोक्तकर्मकर्तृत्वात् । स्वाधिकारक्षयाय संकलित्वानिमाननिवृत्त्यर्थं । तत्र कुशद्वीपे । ते ब्राह्म-
 णायाः । ब्रह्मरूपं ब्रह्मणि स्वरूपं यथा स तथोक्तं ब्रह्मरूपं जनार्दनं यजन्तः सन्तः उपरामद्वेषहे-
 तुत्वेन क्रूरफलप्रदं संसारफलप्रदमधिकारस्वातन्त्र्येन कर्तृत्वानिमानं च क्षपयन्ति क्रमेण त्यजन्तीत्यर्थः ।
 एतच्च शूद्रादियश्चद्वीपमापारणं योजनं । धर्मः पञ्चस्तथैतेष्विति पञ्चानां साधर्म्योक्तेः ॥ ४० ॥
 तत्रमाणेनः कुशद्वीपसामानवित्तारेण अष्टलक्षयोजनविस्तारेणेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ यस्य क्रौञ्चद्वीपस्य कुशद्वी-
 पात् दिगुणो विस्तारः षोडशलक्षयोजनपरिमितः ॥ ४६ ॥ क्रौञ्चः प्रथमवर्षपर्यन्तः । सप्त सप्त द्वी-
 रवगर्भीयम् ।

तदनुकारिणा तत्सदृशेन ॥ २० ॥ संस्मितमिति पाठे यज्ञसंस्वित्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ भारते ये प्रा-
 ष्णान्दयस्तेऽत्र कुशद्वीपे दम्बाश्चञ्चवारो वर्षाः क्रमोदिताः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वर्णत्वे हेतुः स्वस्त-
 यिकारः संसारस्तस्य क्षयाय यथोक्तं निवृत्तं कर्म तत्कारित्यात् । पूर्ववं दर्शयन्पूर्वोक्तमर्थं स्पष्टयति—त-
 त्रेति । अपिक्रियते नियुष्यते जीवोऽस्मिन्निति अधिकारः संसारकालेव फलं सप्तवर्षकं क्षपयन्ती यज-

कुशलो मंल्लमथोष्णः पीवैरोऽथान्धकारकः ।

मुनिश्च दुन्दुभिर्धैव सप्तैते तत्सुता मुने ॥ ४८ ॥

तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोहैराः ।

वर्षाचला महाबुद्धे तेषां नामानि मे मृशु ॥ ४९ ॥

क्रौञ्चश्च यामिनर्धैव तृतीयथान्धकारकः ।

चतुर्थो रत्नशैलश्च साहिनी ह्यसन्निभः ॥ ५० ॥

द्विषोऽष्टवश्चमर्धात्र तथाऽन्यः पुण्डरीकवान् ।

दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम् ।

द्वीपा द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि ते तथा ॥ ५१ ॥

विष्णुचितीवम् ।

फलं तारकलं प्रयच्छतीति तद्वदं ॥ ४० ॥ पञ्चमशैवेतिपाठान्तरं । ते शैलान् द्वीपादन्यस्मात् द्वीपेषु परस्परं द्विगुणाः । यथैकस्माद्द्वीपादपरं द्विगुणं तथा पूर्वपूर्वद्वीपशैलेभ्यः उत्तरोत्तरद्वीपशैला अपि भीषरीवम् ।

सत्त्वशुद्धा अकर्मात्मज्ञानेन कर्माधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अधिकारम् अपि क्रियतेऽनेनेत्यधिकारः अहङ्कार-
सामुषं रागद्वेषादिहेतुं क्षपयन्ति । एतच्च प्रथादिषु पञ्चस्यपि द्रष्टव्यम् । धर्मः पञ्चस्यपि पञ्चानां सा-
धर्म्यस्मोक्तत्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
क्रौञ्चश्चेति । प्रथमशैलः क्रौञ्चः तेनैव द्वीपोऽपि क्रौञ्चः ॥ ५० ॥ दिवावृत्तिरिति । सप्तमो महाशैलः ।
पञ्चमशैरय इति पाठे महाशैल इति दुन्दुभेर्विशेषणम् । पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परस्परमुत्तरोत्तरं ते द्वीपा द्वि-

विष्णुचितीवम् ।

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ क्रौञ्चश्चेति । स्याहिनी ह्यसन्निभः षडवामुरागः ॥ ५० ॥ दिवावृत्तिरिति । द्वि-
गुणा इत्यादि ये द्वीपाः द्वीपेषु शिवा ये च शैलास्ते परस्परमुत्तरोत्तरं द्विगुणाः पूर्वपूर्वद्वीपेभ्य उत्त-
रोत्तरद्वीपाः द्विगुणविस्ताराः । एवं पूर्वपूर्वद्वीपशैलेभ्य उत्तरोत्तरद्वीपशैलाः द्विगुणविस्ताराः । यथा द्वी-
पेषु ते तथेति । द्वीपेषु यथा वायन्मानं तथा तावन्मानास्ते शैला इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति लक्ष्मण-
रवाविरहते जन्मद्वीपे शिवाः शैलाः द्विसहस्रविस्तारा उभयतोऽभिस्तरुः द्विलक्षानिमिते प्लभद्वीपादौ
दत्ताश्रेणीवम् ।

पक्ष नामनिर्वर्तकः उक्तं च भागवते । “यामिनर्धैवोनाम पर्वतराजो द्वीपनामानिर्वर्तक आस्ते” इति ।
मात्स्यं च । “क्रौञ्चद्वीपे गिरिः क्रौञ्चस्य नाम्ना स उच्यते” इति ॥ ४७ ॥ अन्यः अपरः महाशैलः
सप्तमः । परस्परं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं ते तथैव प्रथादिद्वीपाः द्वीपेषु च शैलास्ते द्विगुणाः पूर्वपूर्वद्वी-
पापेभ्या उत्तरोत्तरद्वीपाः द्विगुणाः द्विगुणविस्ताराः । पूर्वपूर्वद्वीपशैलापेभ्या उत्तरोत्तरद्वीपशैलाः द्विगुण-
विस्ताराः द्विगुणोन्मृष्याश्रेण्यर्थः । ते शैलाः यथा द्वीपानि तथा द्वीपविस्तारप्रमाणानुत्तरदीर्घा इत्यर्थः ॥
यथा द्वीपे द्वितीयेषीति पाठे यथा वायद्विस्तारं मानं तावदीर्घा इत्यर्थः । तत्र द्वीपवर्षमर्षादशैलानानुत्त-
रोत्तरद्विगुण्यं द्वीपविस्तारप्रमाणानुत्तरदीर्घ्यं च प्रथादिपञ्चद्वीपस्यितशैलानामेवेति योद्धं ॥ ५१ ॥

रत्नशैलीवम् ।

मतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ तस्य सुदर्शनं यत्र संख्या तत्र युतम् कुण्डद्वीपमिति प्रसिद्धं ॥ ४४ ॥ नद्यो नदीः

[पा०] १ प. छ. मातुरधोष्णः । ५—न. ट. च. ट. मातुरधीष्णः । ५. मातुरधोष्ण पोषरो ३ ग. धोवरो.
३ ग. रत्नः ४ प. च. छ. सप्तमिर्भातायवम् . ५ ट. उ. देवावृत् ६ [धीप० पा०] धीपयोऽन्यः । धीपस्तथाऽन्यः.
० [विष्णु० पा०] द्वीपाद्वीपेषु । [पला० पा०] यथाद्वीपे द्वितीयेषु. ८ ग. द्वीपेषु.
पि. ३८

वर्षेष्वेतेषु रम्येषु तथा शैलवरेषु च ।
 निवसन्ति निरातङ्गाः सह देवगणैः प्रजाः ॥५२॥
 पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तैतिरयाश्च महासुने ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥
 नदीर्मन्त्रेय ते तत्र याः पिबन्ति शृणुष्व ताः ।
 सप्त प्रधानाः शतशस्तत्रान्याः क्षुद्रनिम्नगाः ५४ ॥
 गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजना ।
 क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः ५५ ॥
 तत्रापि विष्णुर्भगवान्पुष्कराद्यैर्नार्दनः ।
 यागै रद्रस्वस्तं पथ इज्यते यज्ञसंनिधौ ॥ ५६ ॥
 क्रीञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ।
 आवृतः सर्वतः क्रीञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥ ५७ ॥
 दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः ।
 क्रीञ्चद्वीपस्य विस्ताराद्विष्णुणेन महासुने ॥ ५८ ॥

शाकद्वीपेश्वरस्यापि भेव्यस्य सुमहात्मनः ।
 सप्तैव तनयास्तेषां दर्दा वर्षापि सप्त सः ॥ ५९ ॥
 जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मंत्रीचक्रः ।
 कुंसुगोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥ ६० ॥
 तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् ।
 तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारिणः ॥ ६१ ॥
 पूर्वस्तत्रोदपगिरिर्जलधारास्तथापरः ।
 तथा र्वतकः इयमस्तस्यैवैतस्त्रिगिरिर्द्विज ।
 आम्बिकेपस्तथा रम्यः कंसरी परतोत्तमः ॥ ६२ ॥
 शाकस्तश्च महाशुभः सिद्धगन्धर्वतोषितः ।
 यत्रैत्यनातसंस्पर्शाद्वाह्लादो जायते परः ॥ ६३ ॥
 तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्षसमान्विताः ।
 नक्षत्रान् महापुण्याः सर्वपापभयापहाः ॥ ६४ ॥
 सुकुमारी कुमारी च नलिनी धेनुका च वा
 इक्षुश्च धेनुका चैव गभस्ती सप्तमीतथा ॥ ६५ ॥

विष्णुसीमम् ।

द्विगुणाः ॥ ५१ ॥ स्वर्गादभ्येत्य स्वर्गोपभोगानन्तरं अत्र जन्म प्राप्य ये स्थिताः ते ताः विपन्तीं
भीषतीषम् ।

शुणा, तेषु द्वीपेषु ये शैलास्तेऽपि यथा द्वीपास्तथा उत्तरोत्तरं द्विगुणा इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२
॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ क्रीञ्चद्वीप इति । वज्रो मण्डः सारः स एवोदकं यस्मिन्नेन ॥ ५७
॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शाक इति । शाको नाम वृक्षविशेषः । यत्र पत्राण्यन्त
विष्णुचिन्तीषम् ।

चतुःसहस्रादिविस्तारा उभयतोऽन्विश्रय इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६
क्रीञ्चद्वीप इति । वज्रो मण्डः सारः स एवोदकं यस्व तेन ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१
दत्तात्रेयीषम् ।

पशेषु क्रीञ्चद्वीपस्थितेषु ॥ ५२ ॥ रुद्रस्वरूपस्यः रुद्रस्वरूपे तिष्ठतीति रुद्रस्वरूपस्थः । अनेन सोमस्वरूपं
त्यादावपि सोमाद्यन्तर्गतस्यैव पूज्यत्वमिति दर्शितं । यज्ञसविधौ सम्यक् यज्ञानुष्ठाने ॥ ५६ ॥ वज्रो मण्ड
स एवोदकं यस्मिन्नेन तथा तेन ॥ ५७ ॥ क्रीञ्चद्वीपस्य विस्तारात् द्विगुणेन ब्राह्मिणशश्वयोजनानामे
॥ ५८ ॥ अन्तः सरस्पर्शानि वद्विर्मुदुस्पर्शानि वस्त पत्रापि स वृक्षविशेषः शाकः । “अन्तःसर
बहिःस्त्रिधाःस्त्रियदशाकदलोपमाः” इति वसिष्ठोक्तेः ॥ ६३ ॥ स्वर्गादभ्येत्यमेदिनीं स्वर्गभोगानन्तरं
स्वर्गभीषम् ।

॥ ५४ ॥ धर्महासिः नित्यादित्रियाविरहः । सहर्षः कल्हः । गर्वादा शुविस्वरुत्तं आचारलास्याति

[पाठ] १ क वर्षेष्वेतेषु । ल वर्षेष्वेतेषु २ ग वर्षेष्वेतेषु च ३ य—ज, न, ट ड शिष्यादस्याच्च ४ ट वे
सप्त करो धैत्रेय ५ य—ल ज—ठ ह्यास्त्रिम ६ य—य च—त ट ट वृषीर्भग । ७ ल—भ य ट ह्यस्य
८ च छ भविष्यौ ९ न हव्यश्च सुमहात्मन । १० य य—न ट ड मनीचर । ११ य
८ कुसुमता सगीयथ । १२ उस्तनोद उस्तोपथ १३ य—छ न नामागिरि १४ क—ग च छ ह ट यत्पत्रात
१५ ज, ट रेजुना च वा १६ क धेनुता

अन्त्याश्च शतशस्तत्र क्षुद्रनद्यो महामुने ।
 महीधरास्तथा सन्ति शतशोऽथ सहस्रदाः ॥६६॥
 वाः पिवन्ति मृदायुक्ता जलदादिषु ये स्थिताः ।
 वर्षेषु ते जानपदा स्वर्गाद्भ्येत्य मेदिनीम् ६७ ॥
 धर्महानिर्न वेपस्ति न सहर्षः परस्परम् ।
 मर्यादाप्युत्क्रमो वाऽपि तेषु देशेषु समसु ॥६८॥
 वङ्गाश्च मागधार्थैव मानसा मन्दगास्तथा ।
 वङ्गा ब्राह्मणभूयिष्ठा मागधाः क्षत्रियास्तथा ।
 वैश्यास्तु मानसास्तथा शूद्रास्तथा तु मन्दगाः ६९
 शाकद्वीपे तु तैर्विष्णुः सूर्यरूपधरो मुने ।
 यथोत्तरिष्यते सम्बन्धमभिनियतात्मभिः ॥७०॥

शाकद्वीपस्तु मैत्रेय क्षीरोदेन संभाव्यतः ।
 शाकद्वीपप्रमाणेन बलयेनेव वेष्टितः ॥ ७१ ॥
 क्षीराब्धि' सर्वतो ब्रह्मण्युत्तरारयेन वेष्टितः ।
 द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः ॥ ७२ ॥
 पुष्करे तदनस्यापि महर्षीरोऽभ्यन्तस्तुतः ।
 घातकश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नामचिह्निते ।
 महावीर तथैवाम्यद्वात्कीसुण्डराञ्जितम् ॥७३॥
 एकत्रात्र महाभाग प्रख्यातो वर्षपर्यन्तः ।
 मानसोत्तरसङ्घो वै मध्यतो बलयाकृतिः ॥ ७४ ॥
 योजनाना सहस्राणि ऊर्ध्वं पश्चादाहुञ्जितः ।
 तावदेव च विस्तीर्णः सर्वत परिमण्डलः ॥ ७५ ॥

धीपरीषम् ।

रारस्पर्शानि बहिर्मुदुस्पर्शानि “अन्त ररा बहि क्षिग्धास्त्रियश्लाकदलोपमा” इति वसिष्ठोक्ते
 ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ता इति । स्वर्गाद्भ्येत्येति । स्वर्गभोगानन्तर पुण्यशेषेण मेदिनीन
 भ्येत्य जलदादिषु वर्षेषु स्थिता जाता जानपदा जनास्ते वा नदी पिवन्तीत्यन्वयः ॥ ६७ ॥ धर्महा
 निरिति । सहर्ष कलह ॥ ६८ ॥ वङ्गा इति । ब्राह्मणभूयिष्ठा पूर्वोक्तेषु ब्राह्मणेष्वन्या भेदा
 विष्णुभित्तोपम् ।

॥ ६२ ॥ शाक इति । रारमुदुस्पर्शोभयपार्श्वपणो बृहद्विशेषः शाक ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 ता पिवन्तीति । स्वर्गभद्रकर्मक्षये तच्छेषाद्ब्रह्मण्येत्यजलदादिवपुषु ये स्थिता जाता जानपदा
 जना ते वा नदी पिवन्ति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ पुष्कर इति । घातकी
 पण्ड इति च तस्यैव राज्ञो नाम ॥ ७३ ॥ एकत्रेति । पुष्करे मानसोत्तराद्रेर्वलयारात्वोक्त्या पश्चा
 द्वात्रेयीषम् ।

पुण्यशेषेण मेदिनीमभ्येत्य जलदादिषु वर्षेषु ये जानपदा स्थिता ते ता नदी पिवन्तीत्यन्वयः ॥६७॥
 सहर्ष कलह ॥ ६८ ॥ ब्राह्मणभूयिष्ठा ब्रह्म वेदशास्त्रज्ञानं ज्ञानं ब्राह्मण । अणु गतादितिपातो ।
 स्वरण्यत्यस्तथाधिक्यार्थे । तेन भूयिष्ठा प्रचुरा इत्यर्थे । अग्न ब्राह्मणशब्दाधो निरक्तो भवति
 ॥ ६९ ॥ सूर्यरूपधर सूर्यो रूप धत्त इति सूर्यरूपधर सूर्यान्तर्गत इत्यर्थे ॥ ७० ॥ क्षीराब्धि
 शाकद्वीपात् द्विगुणेन चतु पट्टियोनगविस्तारेण ॥ ७० ॥ तथोनां प्रा चिह्निते राजामसिद्धिते ॥ ७३ ॥
 वर्षपर्यन्तं वर्षद्वयविनाजक पर्यन्त ॥ ७४ ॥ मध्यत वर्षद्वयमध्यत पुष्करे मानसोत्तराद्रेर्वलयकार
 त्वोक्त्या पश्चादिषु वर्षाद्वयस्तिर्यग्भेदानात् अभिवोऽभिपश्यते वर्षविभेदिन इति मन्वते ॥ ७४ ॥ योज
 नाना सहस्राणीति बहुवचनेन दशसहस्राणीति विवक्षित ॥ “द्वीपमध्ये मानसोत्तरानामैकराजोनीन
 योर्ध्वपर्योर्मर्यादापलोऽयुक्तयो जगोत्सेधायाम” इति भागवतवचनम् । ऊर्ध्वं दशसहस्रयोजनादूर्ध्वं । पश्चा
 द्वात्रेयीषम् ।

धनो लङ्घनम् ॥ ६८ ॥ ये भारते ब्राह्मणेषु मध्ये भूयिष्ठा भेदात्ते तत्र गंगा भगनामान ॥ ६९ ॥

[पा०] १ स—५ द—८ अन्त्यास्तुल्युत्तरान्तर २ क—जलदादिषु । ३ स—पश्चारात् ४ स—वर्ष
 [सू० पा०] मगज ४४ च १—८ समन्त ५ १ ८ बलयापि ६६ ८ ३—८ नीतो ।

पुष्करद्वीपबलयं मध्येन विभज्जन्निव ।
 सितोऽंशो तेन विच्छिन्नं जातं तद्वर्षकटयम् ७६ ॥
 फलयाकारमेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः ॥ ७७ ॥
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ।
 निरामया विशोकाश्च रागद्वेषादिषजिताः ॥ ७८ ॥
 अधमोत्तमौ न तेष्यास्तां न बध्ववधकौ द्विव ।
 नेर्ष्याभ्या भयं द्वेषो दोषो लोभादिको नन्व ७९ ॥
 महापीतं बहिर्वर्षं धातकीरं सप्तमन्ततः ।
 मानसोत्तरशैलस्य देवदेत्यादिसेवितम् ॥ ८० ॥
 सत्यानृते न तत्रास्तां द्वीपे पुष्करसंज्ञिते ।

न तत्र नद्यः शैला वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते ॥ ८१ ॥
 तुल्यवेषास्तु मनुजा देवोत्तमैरुपिणः ॥ ८२ ॥
 वर्णाश्रमाचारहीनं धर्माचरणवञ्जितम् ।
 त्रयीवार्तादण्डनीतिशुद्धपारहितश्च यत् ॥ ८३ ॥
 वर्षद्वयं तु मंत्रेण भूमिः स्वर्गोऽप्यमुच्यते ।
 सर्वर्तुसुखदः कालो जैरारोगादिवञ्जितः ।
 धातकीरसप्तसंज्ञेऽथ महावीरे च वैद्युते ॥ ८४ ॥
 न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमुच्यते ।
 तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ८५ ॥

विष्णुश्रीयम् ।

न्ययः ॥ ६७ ॥ मानसाद्बहिः बाह्यतो महापीतं ॥ ८० ॥ अन्नूनात्तिरिक्ता एव निविलावयवसंयो-
 धोपरीयम् ।

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ महापीत-
 मिति । ततः मानसोत्तरद्वेः अन्त इत्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ तुल्यवेषा इति । तुल्यवेषा इति पाठे
 वेशो भोगस्तुल्यसुखा इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ वर्णाश्रमाचाररिणमिति । निवृत्तैर्मितिकैर्यवशैर्वर्णाश्रमा-
 चारैर्हीनं, धर्माचरणं काम्यधर्मानुष्ठानं तेन च वर्जितम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ न्यग्रोध इति । न्यक् लि-
 पिष्णुश्रीयम् ।

द्विषु वर्षाद्वयस्यैरेकाकारा अभितोऽन्विष्टशो वर्षसिमेदिन इति गम्यते ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
 ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ महापीतमिति । अन्ततः मानसोत्तरद्वेः अन्तरित्यर्थः । धातकीसंज्ञमन्त
 इति च पाठः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ न्यग्रोध इति । अस्य न्यग्रोधस्य पुष्कर इति
 वृत्तश्रीयम् ।

शद्योजनानिचोद्धृतः । भागवते अस्तात्वाद्विषयव्या गन्धशब्दोऽजनातुक्तिः ॥ ७५ ॥ मानसोत्तरशैलस्य
 बहिर्मेहादीनं वर्षं ततोऽन्तर्धातकीसंज्ञं । धातकीसंज्ञमन्तव इति पाठे अन्तव इत्यत्र मानसोत्तराद्रेः अन्त
 इत्यर्थः ॥ ८० ॥ सत्यानृते अन्योन्यसहिते नासां केवलं सत्यमेव तत्रेत्यर्थः ॥ ८१ ॥ देवैर्मनुजास्तु-
 ल्यवेषाः समानवेषाः । एकरूपिणः यावज्जीवमेकप्रकाराः ॥ ८२ ॥ वर्णाश्रमाचारहीनं वर्णाश्रमैरा-
 दाचारैश्च हीनं । जतएवधर्माधर्मविहीनं । त्रयी वेदः ब्राह्मणजीवनोपायः । वार्ता वाणिज्यं कृष्यादिः
 वैश्यजीवनोपायः । वण्डनीतिः नीतिशास्त्रं राज्ञां । शुद्ध्या शुद्धस्य । वर्षनिर्भान्नाभावात्तत्रजीवनोपायो-
 ऽपि तत्र नास्तीति ॥ ८३ ॥ पुष्करद्वीपे न्यग्रोधः न्यक् तिर्यक् समन्ततः भूमि रणद्धीति न्यग्रोधः ।
 ब्रह्मर्षीयम् ।

द्वीपबलयं फलयाकारं द्वीपम् । तेन पर्वतेन विच्छिन्नं वर्षद्वयमपि फलयाकारं जातम् ॥ ७६ ॥ सत्या-
 नृते नचासां फलजनकवाग्भिन्नायेण श्लोके ॥ ८१ ॥ तुल्यवेषाः समानभूषणाः । तुल्यमुखा इति
 वा । एकरूपिणः समानाद्बसन्निवेशाः ॥ ८२ ॥ परमबुद्धिहातयोः प्रमाणमाह—दशेति । अङ्गुलीनां

[पा०] १ अ. च. कोपः । ग. च—उ. रोपः । २ ग. सृष्टिक तत । ३ अ. अन्तत । [इतां पा०] वृत्तमन्तव.
 १ अ. वर्षास्तु । [धीष० पा०] वेदास्तु. ४ अ—ध. ष. छ. श. य. देवै. ५ अ. दानवद्वयवर्जितं । छ. धर्मा-
 धर्मवर्जितं । ज. स. ट—उ. धर्माद्वयवर्जितं. ६ अ. इ. च. य—उ. सर्वेश सुवद. ७ ग. योगा. ८ अ—उ.
 पुष्करे धातकीरव्ये.

दशोचराणि पञ्चैव सद्गुलीनां शतानि वै ।	पद्मं भुञ्जते विप्रप्रजाः सर्वाः मर्दव हि ॥९०॥
अर्पां वृद्धिहामयोः प्रमाणमाह—इति ॥	साद्दकस्य पैरितो दश्यते लोकसंभितिः ।
मोजनं पुष्करद्वीपं तत्र स्थयमुपस्थितम् ।	द्विगुणा काश्चनी भूमिः सर्वत्रन्तुविभक्ति ९३ ॥

शीतदीपम् ।

एव आपः सिञ्चित्तिञ्चिद्वर्धन्ते । इन्दोरसामयेषु च अन्यथा एव सिञ्चित्तिञ्चिद्वर्धन्तव्ये ॥ ९० ॥
 परं वृद्धिहामयोः प्रमाणमाह—इति ॥ माघेद्विपत्वारिञ्चिद्विभक्तिपरिमितौ सामुद्रीयामयां वृद्धिहामयो
 शान्तो दृष्टौ । यथा—तस्मात्सर्वेस्त्वयस्वतिरेवाभ्यां शान्तो दृष्टौ ॥ ९१ ॥ भोजनमिति । मुञ्जत
 इति भोजनं भक्ष्यभोजन्यादिचतुर्विधप्रसन्नं पारादिकं पिना न्ययभेदोपस्थितं भुञ्जते । रसाः स्वाद्दुग्धव्य-
 पातिघोष्यात्पाषा इति प्रतिष्ठाः पद्मसा यमिलत् ॥ ९२ ॥ स्वाद्दुग्धव्येति । अलोऽसंभितिरिति-
 ष्टेयः । ए विसृते लोऽस्य जननिवासभूतस्य संभितिरियंसां सा । अत एव सर्वत्रन्तुविभक्तिः ।
 समागमनाद्वीपवत्साः पूर्वोक्तायाः भूमेर्द्विगुणा सुद्धोदकसमुद्रात्परतः पाश्चनी भूमिर्बोधिभिरंशो
 विन्दुषिषीपम् ।

तथा सुष्ठे कृष्णे वा पन्त्रषोडशेषां सप्तदशसिद्धिहमगिता युद्धिः । अन्यमये चान्येव हासः ॥९०॥
 ॥ ९१ ॥ भोजनमिति । पद्मं भक्ष्यभोजन्येसचोप्येयरातामना पद्मविषं रसं । मधुरान्दन्वयनि-
 ष्टकृष्णपाषाण्यरसद्रव्यं वा ॥ ९२ ॥ स्वाद्दुग्धव्येति । लोऽस्य जननिवासभूतस्य सामुद्रीयाम-
 नस्य संभितिरिर्वादाभूतामणभूमिः । अलोऽसंभितिरिति पद्मं उदे लोऽसंभानरदिता दपञ्जारा ।
 सा च लोऽस्योरेरमितः नितात्समलक्ष्यश्चोऽतिमिताद्विगुणा सचतुर्दशलक्षशप्तोदिसा ॥ ९३ ॥
 एताप्येवीपम् ।

प्रतिदिनमिन्दोऽद्वये वर्धन्ते सिञ्चित्तिञ्चिदुद्रिण्वते । इन्दोरसामये हासनि यथाशक्तिप्रति । जलस्रोतेऽप्ये
 यथापूर्वावस्थानं विना वृद्धिभयविरिणायः ॥ ९० ॥ अतिवृद्धिहामयोः प्रमाणमाह—इति ॥ मद्ग-
 लीनां दमोत्तराणि पञ्चशतानि सामुद्रीयां अर्पां वृद्धिहामयोः कलनीसर्वेस्त्वयस्वतिरेवाभ्यां दशविरिणं-
 वन्धः । दृष्टौ तत्तत्तीक्ष्णैरितिभोजः ॥ ९१ ॥ भुञ्जत इति भोजनं तस्मात्पयोऽप्यरातामना चतुर्विधप्रस-
 न्नमयेव पावारिकं विनोऽपस्थितं भुञ्जते । पद्मं मधुरान्दन्वयनिष्टकृष्णपाषाण्यारसाः पद्मसा यमिलत्पा
 ॥ ९२ ॥ स्वाद्दुग्धव्य परतः शान्तवर्धामो लोऽसंभितिरिति । लोऽसंभानं देवजनानं संभितिः सपञ्ज-
 र्हातं यसां सा । द्विगुणा स्वाद्दकसमुद्रात्परतः द्विगुणविभक्त्या सर्वत्रन्तुविभक्तिः साश्चनी सुभा-
 गवी भूमिर्दंरवते । स्वाद्दुग्धव्येद्वया द्विगुणोऽपिः पाद्मन्तुद्विगुणव्याभिरापेय । स्यु संपूर्णेद्विगुणशमि-
 येन । स्वाद्दुग्धकस्य चतुःषष्टिःश्रयोऽनविनात्वेन तयो द्विगुणव्याश्रयिर्वादिश्रायिचोऽतिमोऽनाम-
 त्वेन संभयात् । "वायव्यमानमन्वोऽलोऽस्योऽस्यो भूमिः साश्चनी" इतिमायवते । मानमोऽस्यपदेना-
 मानमनापिहात्वेऽपिः मानमोऽस्यपदेनाभ्य समुद्रात्परतः द्वीपमात्रमात्रमात्रमात्रां पञ्चशत-
 रवणभीषम् ।

न्ययः । तत्रैतं गणना प्रतिपदनात्तत्र प्रतिपत्तिपौ सप्तदशसुद्रात्तद्दृष्ट्या प्रतिपत्ति मपञ्चपुराणा ।
 द्वितीयायां माघेद्विपत्वारिञ्चिद्विभक्तिपरिमितौ पूर्वोक्तार्थावर्धनमाद्दुर्दनां दमोत्तरपञ्चशतानि भ-
 वन्ति । एवं च पूर्वोक्तार्थां सापत्येववृद्धिः । पञ्चशतोद्वेऽस्यमयेव ज्ञानव्यापारैव । तथैवसासासाया-

[७३०] १ अ. ५—०. मधुरात्तौ. २ [अ. ५० वा.] ११३.

लोकालोकस्तदर्शलो योजनायुतविस्तृतः । | उच्छ्रायेणापि तावन्ति संहसाप्यचलो हि सः९४

चित्सुखीयन् ।

गाढद्वन्द्वे ॥ ९० ॥ द्विगुणा स्याद्बुक्कात्काश्चनी भूमिः ॥ ९३ ॥ जंबूद्वीपलवणसमुद्री द्वौ मिलितौ धीपरीयम् ।

॥ ९३ ॥ लोकालोक इति । तावन्ति अयुतव्ययद्वारकारकाणि सहस्राणि योजनायुतमेवोच्छ्रित इत्यर्थः । यद्वा तावन्ति अयुतसंख्याकानि सहस्राणीत्यर्थः । “यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभ-
विष्णुविषीयम् ।

लोकालोक इति । ततो लोकालोकान्निः । एवं राह्व्य मेरोरेकतो लोकालोकान्तं कोट्यो द्वादशलक्षानि सप्तपट्टिः । पञ्चाशत्सहस्राणि च “एतेनहलोकपरिमाणं च व्याख्यातम्” इति भागवतोक्त्या किञ्चिद्वन-
दचाश्रेयीयम् ।

साधिकचतुर्नवविलक्षयोजनपरिमितः सिध्यति । तथाच सुवर्णभूमेः उत्समानपरिमाणत्वोक्त्या ताव-
त्परिमाणत्वमेव प्रमाणान्तरसिद्धसुवर्णभूमिवह्निभूतवज्रलेपस्य सार्धलक्षयोजनविस्तारत्वेन तत्सहित-
सुवर्णभूमेः पण्णवतिलक्षयोजनविस्तारत्वसिद्ध्याः स्याद्बुक्त्वाद् द्विगुणोक्तिः पादन्वयुतद्विगुणत्वानिप्रायेण
पर्यवसतीति योद्धव्यं । तदुक्तं तात्पर्यनिर्णये । “अन्व्याव्यर्थस्यलं हैमं वाह्यतो वज्रलेपकं” । वज्रलेप-
सहितं हैमसालमन्दाभ्यर्थं अन्त्यस्य स्याद्बुक्त्वात्समुद्रस्य विस्तारप्रमाणपेक्षया अध्वर्धमधिकार्थायुक्तमि-
त्यर्थः । एतद्वचनानुसारेणैव मानसमेवोरन्तरमित्येतद्वागवतवचनं समुद्रान्विहाय द्वीपमात्रपरिमहेज
योजितं । तात्पर्यनिर्णयस्य सर्वपुराणार्थनिर्णायकत्वेन तदनुसारेणैव भागवतस्मानि योज्यत्वात् । सुवर्ण-
भूमेरुक्तपरिमाणस्य एव भूमेः पञ्चाशत्कोटिविस्तारत्वोपपत्तेश्च । “ततो हेममयीभूमिः दशकोट्यो वरा-
नने । देवानां प्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परम्” इति शैवतवचनंच । सुवर्णभूमिपरिवर्तस्य दशकोटि-
प्रमाणपरिमितत्वपरत्वेन योज्यं । विस्तारप्रमाणपरत्वे भागवतविरोधात् । पञ्चाशत्कोटिभूमिविस्तार-
गणनायामसङ्गतत्वाच्च । पुराणान्तराणां भूगोलविषये भागवतानुसारेण योज्यत्वे प्रमाणं पूर्वमेधोक्तं ।
सर्वजन्तुविवर्जितेतेतद्वेद्यतदुगण्यतिरिक्तसर्वजन्तुनिपेधाभिप्रायं । अन्यथा देवानां प्रीडनार्थयिति
तद्वचनविरोधात् ॥ ९३ ॥ ततः सुवर्णभूमेरन्तरं लोकालोकः । अलोककलमः उभायतस्तसंपन्धान् ।

लोकालोकाव्यशैलः वन्द्येण सहस्रयोजनायुतविस्तृतः षष्ठ्याप्यविस्तारयोर्मिलित्वाऽयुतप्रमाणमित्यर्थः ।
अयुतशब्दस्य विवक्षितार्थं दर्शयन् उक्तमेव स्पष्टयति—तावन्तीति ॥ ए अचलसाधन्त्वयुतसङ्गा-
फानि सहस्राणि विस्तृतः उद्धृतश्च अयुतसहस्रयोजनंच । विस्तारोच्छ्रययोर्मिलितं प्रमाणं तेन विस्तार
पञ्चाशत्सहस्रपरिमाणः उच्छ्रयश्च तावानिति योद्धव्यम् । हिशब्देन उक्तार्थं प्रमाणसिद्धिं योतयति । उक्तं
भागवते “सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोऽर्वाचीनां क्षीलेकावावितम्बाना न कदाचित्प-
राचीना भयितुस्तसहन्ते तावदुग्रहनायामः” इति । अत्र त्रींश्लोकानित्यादिना भूम्यादिलोकत्रयविस्ताराणां
गभस्तीनां लोकालोकपर्यन्तरेऽवस्थितत्वोक्त्या तस्य तावदुग्रहनायाम इत्यनेन लोकत्रयोच्छ्रितत्वं ताव-
द्विस्तारत्वं चोच्यत इति गम्यते । लोकत्रयप्रमाणंच भूलोकादूर्ध्वं लक्षयोजनपरिमितमन्तरिक्षं । तत्र
अर्धकोटिपरिमितः स्वर्ग इत्येकपञ्चाशत्सहस्रयोजनपरिमितं । तथाच लोकालोकस्तावदुच्छ्रितं । आयामे
स्तगमांशम् ।

मपीति भावः । अन्येह प्रतिपदारभ्योत्तरोत्तरेकैकान्नुल्लुब्ध्वा विशत्युत्तरशताह्वलं भवति । एवेति

तत्समः समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम् । पञ्चाशत्कोटिविस्तारा सेयमुर्वी महामुने ।
तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ९५ ॥ सहैवाण्डकटाहेन सद्दीपाग्निमहीधरा ॥ ९६ ॥

वित्तुत्तीपम् ।

लक्ष्मी । एवं पृथ्वीपसमुद्रावपि प्रत्येकं द्विद्विलक्षणप्रमाणौ । एवमुत्तरद्वीपसमुद्राणां उत्तरोत्तरद्विगुणपट्टा-
स्वावृत्तपर्यन्तेन चतुःपञ्चाशद्विंशतिकोटीद्वयं योजनानां संपद्यते । तवश्चतुष्पष्टिलक्षणप्रमाणत्वाद्दृ-
कोत्काञ्चनभूमेर्द्विगुणत्वाद्द्विद्विंशतिलक्षाधिककोटिप्रमाणत्वात् यत्प्रमाणेन सह अशीतिलक्षाधिकको-
टिप्रमाणत्वात् पृथिवी । तथा मेरुप्रभृतिपर्वतानामुच्छ्रयः पृथिव्या एव विस्तार इति तैः किञ्चिद्दूना-
धीधरीपम् ।

सायोज्याचीनांखीहोकांनावितन्वाणा न कदाचित्पराचीना भवितुमुत्सहन्ते तावदुन्नहनाचामः” इति
शुकोक्तेः । अत्रायं गणनाक्रमः—पूर्वोक्तद्वीपाग्निद्वैगुण्यक्रमेण मेरोः सर्वतः सप्तलक्षाधिकपञ्चकोटि-
प्रमाणा साञ्चिरासद्दीपवती भूमिः । ततो द्विगुणा चतुर्दशलक्षोत्तरदशकोटिप्रमाणा काञ्चनी भूमिर्मे-
रोरेकतः । उभयतस्त्वष्टाविंशतिलक्षाधिकविंशतिकोटिप्रमाणा । तदेवं साञ्चिद्वीपभूम्या सह काञ्चनी
भूमिः पञ्चत्रिंशलक्षोत्तरपञ्चविंशतिकोटिप्रमाणा संपद्यते । ततो लोकालोकदौलोऽयुतवोजनविस्तारसर्वतो
मलयाकृतिः ॥ ९५ ॥ तत इति । ततस्तं शैलं सर्वतलम आवृत्य तिष्ठति । तत्र विंशतिसहस्राऽधि-
कपञ्चविंशतिलक्षणन्यूनपञ्चविंशतिकोटिपरिमितम् “एतेन हलोकपरिमाणं च व्याख्यातम्” इति शु-
कोक्तेः ॥ ९५ ॥ पञ्चाशत्कोटिविस्तारेति । तदेवं पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तारा सेयमुर्वीतयोऽण्डकटाहः-
सर्वतस्समपर्वुलोऽन्तः पञ्चाशत्कोटिविस्तारः । “अण्डमध्यगतसूर्यो चावाभून्योर्षदन्तरम् । सूर्योण्ड-
विष्णुविस्तीपम् ।

सार्धद्वादशकोट्यादिकमलोकाल्पम् ॥ ९४ ॥ तत इति । तत्रैव तमोगर्बोदौ च तामसभूतावाच-
भूतौ सगर्बोदात्मसः परस्मात् परितः प्रतिदिशमण्डकटाहादयोऽन्नहापुररुपनिवासभूतौ वैकुण्ठलोकः ।
ततः कथाह इति ज्ञेयः । भागवते हरिवंशे च ब्राह्मणपुराणनयनप्रस्तावे भगवत्स्थानस्य तथोपवर्णित-
त्वात् ॥ ९५ ॥ पञ्चाशदिति । एवं मेरोरेकतः कटाहान्तं पञ्चविंशति कोटिकं भूविस्तारार्थम् अन्य-
दत्तरेधीपम् ।

सायणं प्रमाणान्तरात्सुखात् किञ्चिद्व्युत्पन्नमन्तर्यं । उक्तं भातपर्यनिर्णये “लोकालोकप्रदेशश्च प-
ञ्चाशद्विंशतिरुत्तः । सपञ्चाशत्सहस्रश्च” इति । तत्र तु सहस्राणि च तान्तीति विस्तारोऽन्ययोः प्रत्येकं
पञ्चाशद्विंशतिपरिमितत्वोक्तिः भागवतोत्ताधिकान्दसगुणयोर्ऽपि शब्दः । तथाचैकपञ्चाशद्विंशतियोजनो-
च्छ्रितः पञ्चाशत्सहस्राधिकपञ्चाशद्विंशतिविस्तारो लोकालोक इत्युक्तं भवति ॥ ९४ ॥ ततो लोकपरि-
पत्तल्लोकालोकानन्तरं तमस्तं शैलं समावृत्य सर्वतः परिवेष्टयित्वा स्थितः । तमश्चेति चण्ड्येन तमो-
नन्तरप्रदेशे विद्यमानं धनोदकं “ततः प्रविष्टः सलिलं नमस्तता धलीयसैजद्रुहृद्भिर्मीपणम्” इति दशम-
स्कन्धोक्तं रागुचीयते । तमसो धनोदकस्य च विस्तारं तात्पर्यनिर्णयोक्तं द्रष्टव्यं । तमो धनोदकं चाण्डक-
टाहेन षटाहाकारब्रह्माण्डेन समन्तात्परिवारितं । तमो धनोदकेन परिवारितं तत्र ब्रह्माण्डेन परिवारि-
तमित्यर्थः ॥ ९५ ॥ एवं जम्बूद्वीपमारभ्य धनोदकपर्यन्तं द्वीपसमुद्रादीनां प्रत्येकपरिमाणमुक्त्वा
मिलित्वा सर्वभूमेः परिमाणमाह—पञ्चाशदिति ॥ सा ब्रह्माण्डकटाहवर्तिनी या उर्वा पञ्चाशत्कोटि-

विष्णुविष्णुम् ।

ध्वजो जनाधिकपञ्चचत्वारिंशजो जनाधिपञ्चशतोत्तरपत्तुः पञ्चाशत्सहस्रोत्तरद्विसप्ततिलक्षयोजनपरिमितैः सहितत्वात्सार्धपञ्चचत्वारिंशजो जनोत्तरपञ्चशताधिकचतुःपञ्चाशत्सहस्रोत्तरपत्तुः पञ्चाशद्विभूषिकचोदितपत्तुष्टयप्रमाणा भूः । एतद्वशात्पुण्ड्रकटाहः । दशोत्तराण्यदोषाणीति बन्धमागत्यात् । एवमस्यण्ड-

श्रीधरीयम् ।

गोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिः” इति शुकोत्तेः । “कचित्कफित्पुण्येषु विरोधो यदि लक्ष्यते । कल्पभेदादिभिस्तत्र व्यवस्था सद्भिरिष्यते ॥” सहैवाण्डकटाहेनेति तन्मभ्यपरिवर्तिनिर्दर्थः ॥ ९६ ॥

विष्णुविष्णुम् ।

तत्र तथा । इत्थं संहृत्य पञ्चाशत्कोटिर्भूविस्तारः । एवमूर्ध्वाधिःकटाहावधिष्णुण्डोद्भायः पञ्चाशत्कोटिः “सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिः” इति शुकोक्तेः । यद्वा—एकत एव लोकाणां तत्सप्तसार्धत्रिंशद्विभूषिकोदितपत्तुः काश्चनभूनेस्सप्तलक्षपञ्चकोट्यात्मकं कृत्वा मिष्टं सप्तदशकोट्यादिकमन्तःकटाहादिमानत्वेन योग्यं । पुराणकारस्य हि त्रैरस्योत्पादने भगवन्माहात्म्यज्ञापने च सात्ययोज्ज लोकसङ्ख्यागणितेष्वलादरः । ततो यथान्यथैवपि पञ्चाशत्कोटिविस्तारत्वमुपो ज्ञेयम् । अन्ये तु विस्तारशब्दं व्यासार्धपरं कृत्वा भेदोत्तरितः पञ्चाशत्कोटित्वं वर्णयन्तो भूमेः शतकोटिविस्तारत्वं प्राहुः । तथा च वाराहे—“भूण्डलं तु शतकोटिविस्तारं साण्डकटाहम्” इति । अन्ये च पक्षः स्कान्दे शिवरहस्ये विस्तारेणोक्तः । शैवतग्रन्थे च “कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशद्विभूषि च ततः परम् । पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः सप्तसागराः ॥ ततो हिरण्यमी भूमिर्दशकोट्यो वरानने । देवानां त्रीदणार्थाय लोकालोकस्ततः परम् ॥ पर्वतो ब्रह्मकाशो योजनयुतविस्तृतः । तस्माद्ग्राह्यं तमो घोरदुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् ॥ पञ्चत्रिंशत्सृष्टाः कोट्यो लक्षणाण्येकोनविंशतिः । चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां वरानने ॥ सप्तसागरमानस्तु गर्तोद्गहनन्तरम् । कोटियोजनमानस्तु कटाहः सन्ध्वबक्षितः ॥” इति । अगिस्तु पक्षे “सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिः” इति भागवतश्लोकस्य सूर्यशब्दस्तत्रैवाश्वदेशपरो योग्यः । “रविचन्द्रमसोर्वापन्मयूरीरवभास्वते । सप्तसमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी सृष्टा ॥” इति बन्धमागत्यात् । “प्रकाशं पृथिवीमानं पञ्चविंशतिकोटीन्” तत्रवाशकमेव सूर्यं कल्पयित्वा ततः परं बाहदण्डकटाहं पञ्चविंशतिरित्येवार्थः । यद्वाण्डकटाहान्तः पञ्चाशत्कोटिः पृथिवी बहिरावरणभूत्वा तावतीति । एव शतकोटित्वं वराहपुराणानुसाराद्योग्यम् । यद्वा शास्त्रीयाण्ड-

द्वाराधरीयम् ।

विस्तारः । अथ गणनाक्रमः । सप्तसप्तभूण्डलमध्यस्थो जम्बूद्वीपो लक्ष्ययोजनविस्तारात्मकः तन्मध्यस्थो मेरुः तस्मात्परोत्तरतो ब्रह्माण्डकटाहपर्यन्तं पञ्चविंशत्कोट्यात्मकं भूविस्तारार्थं । तथाहि लक्षयोजनान्तरात्स जम्बूद्वीपस्य तन्मध्यवर्तिमेरुमारभ्योत्तरतः पञ्चाशत्सहस्रयोजनविस्तारः । ततो लघ्वणसमुद्रः जम्बूद्वीपसमानप्रमाणाविस्तारत्वाद्दशयोजनविस्तारः । तदुत्तरतो विद्यमानाः शृङ्गाद्वयः पट्टद्वीपाः पट्टसमुद्राश्च पूर्वपूर्वांशेष्वोत्तरोत्तरद्विगुणाः । तत्र च समुद्रसप्तद्वीपभूण्डलस्य पञ्चाशत्सहस्रयुतपत्तुः पञ्चाशद्विभूषिकोदितद्वयं सप्तम् । ततः सुवर्णभूमिः षण्णरतिलक्षयोजनविस्तारा । ततो लोकादेवः पञ्चाशत्सहस्राधिकपञ्चाशद्विभूषिकयोजनविस्तारः । तथाच सप्तसमुद्रसप्तद्वीपसुवर्णभूमिलोकालोकानां मिलित्वा विस्तारः कोटित्पत्तुष्टययोजनात्मकः । लोकालोकाद्गृहिः ततः सप्तकोटिविस्तारः । ततो पनोदकं चतुर्दश-

सेय धारी विधारी च सर्वभूतगुणाधिका । इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वमार्गे द्वितीयं च
आधारभूता सर्वेषां भैत्रेय जगतामिति ॥ ९७ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विजुपीयम् ।

वडाहायतो ब्रूयै सहिता पञ्चासत्कोटियोजनवितारा शृण्विरी ॥ ९६ ॥ धारी पालयित्री । विधारी
जनयित्री । सर्वभूतगुणाधिका पञ्चगुणविरत्वार् । इति श्रीविष्णुपुराणविर० श्रीविष्णुविर०
द्वितीयारगे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

धीपतिपम् ।

सेयमिति ॥ धारी पालयित्री । विधारी जनयित्री । इत्यै पालनारिभिरसर्वेषो भूतेभ्य आराना
दिभ्यो गुणैरधिना भेदेन्यर्थं ॥ ९७ ॥ इति श्रीभीमरत्नामिविरचितानामवासात्श्रीविष्णुपुराणाय
रवाधा द्वितीयारगे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विष्णुपिपीयम् ।

मिसिद्धैर्योजने पञ्चासत्कोट्य पञ्चसंविताद्भुतिसिद्धयोर्नैः सप्तकोट्य सु । यत्र कल्पभेदे
द्वयोरपि पञ्चयोरविरोध इत्यर्थः ॥ ९६ ॥ सेयमिति ॥ धारी भोवयिद्वारा पोषयती । विधारी वर्धनी ।
गुणाधिका पञ्चगुणवार्त्ता ॥ ९७ ॥ इति श्रीविष्णुवित्तार्थविरचिताया श्रीविष्णुपुराणवार्त्ताया द्विती-
यारगे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

कोटिविस्तृत । सप्तोऽण्डवडाह । एव मेरुमारभ्योत्तरा वडाहायतेन पञ्चविंशत्कोटयो भवति । एव
मेरुदक्षिणत पञ्चविंशत्कोट्यि भूविस्तारार्थे । सहस्र पञ्चासत्कोटियो भूविस्तार । एव मेरुपारप-
श्चिमवोरवितार अथक्रमेण वडाहायविरत्वार्त्ता पञ्चासत्कोटियोजन इति । सहस्र कापर्ययिणे
“अथ द्वीप सामरथ एतद्योजनविस्तृतौ । तदग्रे तु वनेणैव द्विगुणेनोत्तरोत्तरा ॥ अत्राप्यध्याय-
द्वेन पारासो ब्रह्मलेपः । एतत्तर्ष्यं लोकात्म ह्येतासाद्द्विगुण एव ॥ अथ यत्र पत युषा निष्वाहाप-
रायणा । पतोदक तद्विगुण वदन्ते धाम मामन ॥ एतेरालोक्यदेवैः पञ्चासत्प्रविस्तृत । सपञ्चा-
सत्साहस्रं अस्यापि गन्तु तथा ॥ योऽसत्त पञ्चविंशत्कोटयो मेरुपर्यन्तः । पतगन्तवि द्विभूतसप्त-
शतान्द प्रचीरति ॥” इति । उक्तवसायजते “अष्टसप्तशत सूषेण्यामभूयोर्वदन्तः । सूषांशुगोत्रयो-
र्मध्ये कोट्य सु पञ्चविंशति” इति । गीर्षेति ॥ मदीयात्पिचमदीयत मेवमण्डात्तर्षीति पञ्चासत्कोटि-
विस्तृता भूमिरण्डात्तर्षी मद् सर्वेषा जीवाना धारी पोषयित्री रित्यर्थी जनयित्री आधारभूताधे-
नितेनो सर्वभूतगुणाधिका । सर्वेषो भूतेभ्य आरानादिभ्यो गुणाधिका भेदेन्यर्थं ॥ ९७ ॥ इति
श्रीदत्तात्रेयापार्थविरचिताया सुभोवित्तारवर्धनीविष्णुपुराणवार्त्ताया द्वितीयारगे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वसवर्षयम् ।

वीज्यार्थे मलातीरेषु चतुरस्रतन्त्रिणाद् ॥ ९१ ॥ गम तमोभूति ॥ ९५ ॥ इति भीरसर्षे-
विर० श्रीविष्णुपुराणवार्त्ताया द्वितीयारगे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अतस्त्विदं पाताललोके वर्णनम् ॥ १ ॥ पातालानामधोभागे विष्णुमानतो वा पातालस्तम्बद्विन्दो भगवतः
स्वरूपगुणमाहात्म्यवर्णनम् ॥ २ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

विस्तार एष कथितः पृथिव्या भवतो मया ।
सप्ततिस्तु सहस्राणि द्विजोच्छ्रायोऽपि कथ्यते १ ॥
दशसाहस्रमेकैकं पातालं मुनिसत्तम ।
अतलं वितलं चैव नितलं च भवति मत् ।
महात्म्यं सुतलं चाभ्यं पातालं चापि सप्तमम् ॥२॥

शुक्लाः कृष्णारुणाः पीताः शर्कराः शैलकाञ्चनाः ।
भूमयो यत्र मैत्रेय वैरप्रासादमण्डिताः ॥ ३ ॥
तेषु दानवदेवतेषा यथाश्च द्रव्यमन्था ।
निवसन्ति महानाभजावपथ महासुने ॥ ४ ॥
स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः ।
प्राह स्वर्गसदां मध्ये पातालाभ्यागतौ द्विधि ५ ॥

विष्णुपत्नीपम् ।

अथाण्डकटाहादारभ्य भूर्लोकपर्यन्तेन सप्ततिसहस्राणि भूमेरुच्छ्रायः ॥ १ ॥ स्वर्गसदां देवानां मध्ये
भीमरीपम् ।

सप्तभूमिकविलारप्रासादबद्धो भुवः । ममपातालपंक्तिस्तु वर्ण्यतेऽनन्तमम्बके ॥१॥ दशसाहस्रमिति ॥
दशसाहस्रमिति प्रत्येकं सहस्रयोजनोच्छ्रिता भूमिः । ततो नरसहस्रोच्छ्रितोऽप्येकं पातालं । भूमिविबरमि-
त्यर्थः । “सहस्रयोजनान्येषां दलान्यन्तरभूमयः । प्रत्येकसोऽन्तराण्येषां सहस्राणि नवाभवनाम् ॥” इति
शिवरहस्योक्तेः । महात्म्यं महातलम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्वर्लोकादिति ॥ पातालेभ्यो दिवमागतः सन् स्वर्ग-
विष्णुपत्नीपम् ।

विस्तार इति ॥ सप्ततिसहस्रयोगच्छ्रायत्वं सप्तभूमिकप्रासादन्यायेन ॥ १ ॥ दशसाहस्रमिति ॥ दशस-
हस्रेषु भूमितद्विबरमानविभागः शिवरहस्योक्तः “तदन्तरपुत्राः सप्त मागाः सुरसमाभयाः । योजनानां
चायुतानि सप्त सप्तवर्षचिन्तकैः ॥ सहस्रयोजनान्येषां दलान्यन्तरभूमयः । प्रत्येकसोऽन्तराण्येषां सह-
स्राणि नवाभवनाम् ॥” इति । अर्धनां योजनानामित्यर्थः । अत्र विशेषो ब्राह्मणः “पृथिव्यामुदकं सा
च पृथ्व्यपामुपरि स्थिता । आवाशश्चापरमेषः पुनर्भूमिः पुनर्जलम् ॥” इति । महात्म्यं महातलम् ॥२॥

दशश्रेणीपम् ।

एवं महाण्डान्तर्गतभूतदेशस्य पञ्चासत्कोटिविस्तारमुक्त्वा ततोऽप्यन्तममभूविबररूपलोकात्पात-
पातालमारभ्य भूमेरुच्छ्रायपरिमाणमाह—विस्तार इति ॥ १ ॥ एषैकं पातालं दत्त । एष यस्याना-
ल्यतिनी भूः प्रत्येकं सहस्रयोजनोच्छ्रिता । भूमिवररूपं एषैकं पातालं नरसहस्रयोजनोच्छ्रितमिति ।
तदुक्तं शिवरहस्ये “सहस्रयोजनान्येषां दलान्यन्तरभूमयः । प्रत्येकसोऽन्तराण्येषां सहस्राणि नवाभवनाम्-
म्” इति । अर्धनां योजनानामित्यर्थः । सप्तपातालानामुच्छ्रयप्रमाणमगमानप्यत्र विस्तारः । तदुक्तं भाग-
वते “सर्वेषु यो योजनानुत्तयामविस्तारः” इति । आयाम उच्छ्रायः । महात्म्यं महातलं ॥ २ ॥ एष
तलानिषु गिताः शर्कराः शूलसाधुराः यामु ताः । शैलाः शितामयाः वाञ्चनाः काञ्चनमध्यञ्च ताभ्य
तथा । इन्द्राण्डान्तराः ॥ ३ ॥ तेषु पातालादिषु ॥ ४ ॥ पातालेभ्यो दिवंगतो नारदः स्वर्गसदां देवा-

[पा०] १ क. व. शक्यत. १ ड. हीयतर्षता. ३ ड. शक्यतर्षता. ४ घ. ग. ५—४. म. ६—६. प्रसाद-
वर्णनमिति. ५ ग.—६ ग.—ग. ७. ८. देवैरुच्छ्रिताय. वागदुग्म. १ व. देवैरुच्छ्रिताय. वागदुग्म. १ घ. देवैरुच्छ्रिताय.
तन्ति तदुग्म. ३ घ. ५—६. वामभूमौ.

आह्लादकारिणः शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः । वनानि नद्यो रम्याणि सरांसि कमलाकराः ।
 नागाभरणभूपासु पातालं केन तत्समम् ॥ ६ ॥ पुंस्कोकिलाभिलाषाव मनोज्ञान्यम्बराणि च १०
 दैत्यदानवकन्याभिरितथेतथ शोभिते । भूषणान्यैतिशुभ्राणि गन्धाढ्यं चासुलेपनम् ॥
 पाताले फस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि जायते ॥७॥ वीणावेणुमृदङ्गानां स्वनैरापूरितानि च ॥ ११ ॥
 दिवाकरैश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नावपम् । एतान्यन्यानि चोदारभाग्यभोग्यानि दानवैः ।
 शैशिरश्मिर्न शीताय निशि धोताय केवलम् ॥८॥ दैत्यैर्गैश्च भुज्यन्ते पातालान्तरगोचरैः ॥ १२ ॥
 भक्ष्यभोज्यमहापानमुदितैरपि भोगिभिः । पातालानामधश्वास्ते विष्णोर्षा तामसी तनुः ।
 यत्र न ज्ञायते कालो गतोऽपि दनुजादिभिः ॥९॥ शेषाख्या यद्गुणान्वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः १३

विष्णुचीयम् ।

पातालेभ्यो दिवसभ्यागतः ॥ ५ ॥ नागाभरणभूपासु नागानामभरणलक्षणालङ्कारेषु मणयः । यत्र
 पाताले । तत्पातालं केन समं नकेनापि । सर्वोत्तमत्वाद् ॥ ६ ॥ उदारभाग्यभोग्यानि उत्कृष्टपुण्यो-
 श्रीषटीयम् ।

सर्वा देवातां मध्ये प्राह ॥ ५ ॥ आह्लादकारिण इति ॥ शुभ्राः शुभ्रा मणयो नागरात्रियमाणसु भूपासु ।
 यत्र पाताले । तत्पातालं केन समं न केनापि समं निरुपममित्यर्थः ॥ ६ ॥ दैत्यदानवकन्याभिरिति ॥
 विमुक्तस्य वीतरागस्यापि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वनानीति ॥ पुंस्कोकिलानामभिलाषाः कृजितानि च
 ॥ १० ॥ भूषणानीति ॥ तूर्पाणि मृत्तगीतवाद्यानि ॥ ११ ॥ एतानीति ॥ उदारैर्भाग्यैः पुण्यैः भो-
 विष्णुचितीयम् ।

हृष्टेति ॥ तस्य बालुकानयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ आह्लादकारिण इति ॥ नागाभरणेति ॥ आश्रित्य
 इत्यामरणं नागैर्भियमाणसु भूपासु । यद्वा भूपाद्भूषणलङ्काराः नित्याः फणामणिप्रभृतयो वा । ना-
 गाभरणभूपास्त्विति च पाठः ॥ ६ ॥ दैत्यदानवकन्याभिरिति ॥ विमुक्तस्य विषयरागविमुक्तस्य ॥ ७ ॥
 दिवेति ॥ रश्मिप्रवेशवचनाद्धारतद्भावोऽनुगोचरः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पातालानामिति ॥
 “तस्य मूलदेशे निक्षोद्योजनसहस्रान्तर आस्ते वा वै फला भगवत्सामसी समाख्याताऽजन्ते” इति
 भागवतोक्तिः । तामसी संहारहेतुभूततमोपिष्ठात्री । अत एवास्य वदनान् कात्यान्निरुद्रमिष्कमणसुत्तर-
 द्वात्रेयीयम् ।

दीनां मध्ये प्राह ॥ ५ ॥ यत्र पाताले । नागाभरणभूपासु नागराश्रित्य इति नागाभरणाः । नागैः-
 आश्रित्यमाणसु भूपासु शुभ्राःशुभ्राःमणयःसन्ति । तत्पातालं केन समं निरुपममित्यर्थः ॥ ६ ॥ विमुक्तस्यापि
 वीतरागस्यापि ॥७॥ शशिन इत्यनन्तरं बुद्ध्या विदितस्य रश्मय इत्यस्यसंश्रवणः ॥८॥ भक्ष्यं लडुकादि ।
 भोज्यं ओदनादि । महापानं मद्यादि तैर्मुदितैः । अतिभोगिभिः सुर्यातिशयशालिभिः ॥ ९ ॥ पुंस्को-
 किलानामभिलाषाः कृजितानि ॥ १० ॥ तूर्पाणि मृत्तगीतवादित्राणि । सुनावैर्नादिवानातिषाठे च न-
 दीनां विशेषणं ॥ ११ ॥ उदारभाग्यभोग्यानि उदारैरुत्कृष्टैर्भाग्यैः पुण्यैः भोग्यानि भोक्तुं योग्यानि ।
 रत्नार्थीयम् ।

प्रसङ्गात्सप्तपातालं सप्तभूमिकभेदवत् । भुवोऽधो वर्ण्येतेऽनन्तमस्तकेऽनुप्रमाणरूपम् । प्रभापालो-

[पाठः] १ च. नागाया फणभूपासु । ३. नागरात्रियमाणसु । [वि. वि. पा.] नागाभरणभूपासु. २ क. य. च—च. ज—ज. उदितवचनं शीताय. ३ [द. १०. १०] रतिभोगिभिः. ४ क. निवादाय. ५ क. नापिरम्यानि. ६ य. क. कृजितैर्नादिवानि च । ७—८. ज. य. क. तामस्यूर्पाणि वै द्विव. ७ क. भोगभोग्यानि । ५. भक्ष्यभोग्यानि.

योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवो देवर्षिपूजितः ।
 स सहस्रशिरा व्यक्तस्वस्तिकामलभूषणः ॥ १४ ॥
 फणामणिसहस्रेण यः स विद्योतयन्दिशः ।
 सर्वान्करोति निर्घोर्वाग्निहताय जगतोऽसुरान् १५
 मदाधूर्णितनेत्रोऽसौ यः सदैवैककुण्डलः ।
 किरीटी सन्धरो भाति साभिः श्वेत इवाचलः १६
 नीलवासा मदोत्सिक्तः श्वेतहारोपशोभितः ।
 साभ्रगङ्गाप्रयोद्घोऽसौ कैलासाद्रिचोपरः ॥ १७ ॥
 लाङ्गलासकहस्ताग्रो विभ्रन्मुसलमुत्तमम् ।
 उपासते स्वयं कान्त्वा यो वारुण्या च मूर्तया १८

कल्पान्ते यस्य वक्रेभ्यो विपानलशिखोज्ज्वलः ।
 सङ्कर्षणात्मको रुद्रो निष्क्रम्याचि जगन्नयम् १९
 स विभ्रन्नेखरीभूतमशेषं क्षितिमण्डलम् ।
 आस्ते पातालमूलस्यः शेषोऽशेषसुरार्चितः ॥ २० ॥
 तस्य वीर्यं प्रभावथ स्वरूपं रूपमेव च ।
 न हि वर्णयितुं शक्यं तातुं च त्रिदशैरपि ॥ २१ ॥
 यस्यां पा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा ।
 आस्ते कुसुममालेव कस्तूरीयं वदित्यति ॥ २२ ॥
 यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाधूर्णितलोचनः ।
 तदा चलति भूरेषा साब्धितोषा सकानना २३ ॥

चिलुखीपम् ।

पमोग्यानि ॥ १२ ॥ वीर्यं सामर्थ्यं । प्रभावः प्रतापः । स्वरूपं तत्त्वं । रूपमाकृतिः ॥ २१ ॥ विश्व-
 श्रीधरीवम् ।

ग्यानि । पातालानामन्तरं मध्वं गोचरो विपयो येषां तैः ॥ १२ ॥ १३ ॥ च इति ॥ स्वस्तिकं फणा-
 श्वरेखाचिह्नविशेषः । व्यक्तं स्वस्तिकमेवामलं भूषणं यस्य सः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ला-
 ङ्गलासकेति ॥ कान्त्या श्रिया । वारुण्या मदिराधिप्राणदेवतया ॥ १८ ॥ १९ ॥ स इति ॥ शेखरीभूतं
 मुकुटवस्त्रितम् ॥ २० ॥ तस्येति ॥ वीर्यं बलं । प्रभावः प्रतापः । स्वरूपं तत्त्वं । रूपमाकारः ॥ २१ ॥

विष्णुविद्योपम् ।

श्रेष्यते ॥ १३ ॥ च इति स्वस्तिकं फणाश्वरेखाचिह्नविशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 कल्पान्त इति ॥ सङ्कर्षणात्मकः सङ्कर्षणाधिष्ठितः ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्येति ॥ वीर्यमुत्साहः । प्रभावःशक्तिः ।
 द्वात्रिंशोपम् ।

पातालान्तरगोचरैः पातालानां अन्तरं मध्वं गोचरो विपयो येषां ते तथोक्तासौः ॥ १२ ॥ पातालानां
 सप्तानामधः तामसी संहारकारणभूता तमोगुणप्रवर्तिनी शेपाख्या शेषान्तर्गता शेषशब्दाख्या विष्णोर्वा
 तनुर्गूर्तिरास्ते बहुणान्वक्तं दैत्यदानवाः नसमर्थाः ॥ १३ ॥ व्यवक्तस्वस्तिकामलभूषणः व्यक्तं स्वस्तिकं
 फणाश्वरेखाचिह्नविशेष एवामलं भूषणं यस्य सः ॥ १४ ॥ साभिरिति किरीटतेजः अभिसदृशं ॥ १६ ॥
 अधं मेघः गंगैव प्रपातः विद्मैरवः वाभ्यां सहितः ॥ १७ ॥ मूर्तया गूर्तिमत्या वारुण्या तन्नामक-
 मदिरामिमानिन्या स्वश्रिया उपास्यते ॥ १८ ॥ कल्पान्ते प्रलयकाले सङ्कर्षणात्मकः सङ्कर्षणः आत्मा
 अन्तर्गामी यस्य स तथा । सङ्कर्षणात्मकभगवन्मूर्त्यधिष्ठित इत्यर्थः ॥ १९ ॥ शेखरीभूतं मुकुटाकार-
 तया शिवं । पातालमूलस्य इति ॥ पातालमूलशब्देन पातालावधिविक्षिप्तसहस्रयोजनान्तरितप्रदेशो भासः ।
 तदुक्तं भागवते । “यस्य मूलदेशे त्रिसयोजनसहस्रान्तरं जास्ते । या वै कला भगवतस्त्वामसी समख्याताऽन-
 न्ते” इति ॥ २० ॥ वीर्यं पराक्रमः । प्रभावः शक्तिः । स्वरूपं तत्त्वं । रूपमाकारः ॥ २१ ॥ अशम्यस्ते हे-
 तुमाह—यस्येति ॥ पुणमालासाटद्रयमतिदुधुत्वद्योतनाथ । कइति । नकोऽपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ असह्यस्ते-
 रसगर्भयम् ।

कमागम् ॥ ८ ॥ सहस्रशिरसेति विशेषणे तृतीयम् । सहस्रशिरस इति वा पाठः ॥ १४ ॥

[पा०] १ म. देवदेवर्षिपूजित. २ [१२० पा०] सहस्रशिरस. ३ सहस्रशिरसा. ४ च मण्डलः
 ५ म—उ. पातोऽसी. ६ म—य. च उ. ज—उ. रिवोवता. ६ प धोर्तुं वा. ७ म. व. उ. साधितोयाग्नि.
 फानना । य—ज. उ. उ. साधितोया सकानना । द. साधितोया सकानना.

गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोगाचारजाः ।
 नान्तं मुषानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽप्यमव्ययः २४
 यस्य नागवधूहस्तैर्लवितं हरिचन्दनम् ।
 हृद्दुःखासानिलापास्तं याति दिक्क्षोदवासताम् ॥
 चमाराध्य पुराणविर्गणो ज्योतीषि तच्चतः ।

ज्ञातवान्सफलं चैव निमित्तपठितं फलम् ॥२६॥
 तेनेयं नागवर्षेण क्षिरसा विधृता मही ।
 विभर्ति मालां लोकानां सदेवासुरमानुषाम् २७ ॥
 इति श्रीमद्विष्णुपुराणे पूर्वभागे द्वितीयांशे
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विष्णुधीयम् ।

द्वासतां । दिक्पटवासतामिति पाठे गन्धवासनरूपतां यातीत्यर्थः ॥२५॥ निमित्तेषु चेष्टादिषु पठितं फलं
 ज्ञातवानित्यन्वयः ॥ २६ ॥ देवासुरमानुषैः सहितं मालां पट्टि । तेन विधृतं मही विभर्तित्यन्वयः
 ॥ २७ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणविरचितयां श्रीविष्णुपुराणविरचित्यां द्वितीयांशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीधरीयम् ।

॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यस्येति ॥ लेपितं चरितम् अनुलिप्तं । यस्य आसानिलैरपास्तं विशिप्तं । दिक्षु
 उदवासतां याति । उदकं वासयतीत्युदवासः पलादिः तत्रां तत्करणचूर्णतां यातीत्यर्थः । दिक्प्रथिवा-
 सतामिति पाठे अधिवासनचूर्णत्वं । दिक्क्षोदवासतामिति पाठे दिक्षु क्षोदवासतां याति । हरिद्रादि-
 रजक्षानीयं भवतीत्यर्थः । दिक्पटवासतामिति वा पाठः ॥ २५ ॥ यमिति ॥ ज्योतीषि मद्भक्षमा-
 दीनि । निमित्ते जलावशकुनादौ फलितं शुभाशुभलक्षणं फलं च ज्ञातवान् ॥ २६ ॥ तेनेति ॥ स-
 देवासुरमानुषां सुरासुरमनुष्यैः सहितं । लोकानां पातालादीनां । मालां शेषिम् । तेन नागवर्षेण क्षिरसा
 विधृता सतीयं भेदिनी विभर्ति । लोकानामाधारभूताया भूमेरपि स आधार इत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति
 श्रीश्रीधरस्वामिविरचितान्तप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विष्णुविकीर्यम् ।

स्वरूपं वचनं । रूपगोकारः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यस्येति ॥ घातितम् इति पाठे यक्षशोधितम् ।
 लम्बितं हरिचन्दनमिति पाठे लम्बितं समालम्बनीकृतम् अङ्गरागीकृतमित्यर्थः । दिक्क्षोदवासतां दिशां-
 क्षोदवासताम् अधिवासनचूर्णत्वम् । दिक्षुदवासतामिति पाठे जलाधिवासनचूर्णत्वमिति ॥ २५ ॥
 यमिति ॥ निमित्ते मद्भक्षारोत्पावशकुनादौ शुभाशुभसूचके पठितम् । निमित्तफलितमिति च पाठः ॥२६॥
 ॥२७॥ इति श्रीविष्णुचिन्तार्यविरचित्यां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

दत्तात्रेयीयम् ।

नान्दाभावादितिभावः ॥ २४ ॥ नागवधूहस्तैर्लेपितमनुलिप्तं हरिचन्दनं यस्यानन्तस्य आसानिलापास्तं
 विशिप्तं दिक्षुवासतां जलाधिवासनचूर्णत्वं । दिक्क्षोदवासतामिति पाठे दिशां क्षोदवासतां अधिवास-
 नचूर्णत्वं । दिक्पटवासतामिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ २५ ॥ ज्योतीषि मद्भक्षमादीनि । निमित्तपठितं
 निमित्ते मद्भक्षारोत्पावशकुनादौ शुभाशुभसूचके पठितं प्रतिपादितं शुभाशुभलक्षणं फलं च ज्ञातवान् ॥२६॥
 तेन नागवर्षेण मही धृता सती लोकानां पातालादीनां मालां पट्टि विभर्ति । लोकानामाधारभूमेरपि आधार
 इत्यर्थः ॥२७॥ इति श्रीदत्तात्रेयविरचित्यां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

रत्नासीयम् ।

शेरीभूतं मुहुटवस्थियम् । अतायासेन भूतमित्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीरत्नगर्भविरचित्यां श्रीविष्णु-
 व्याख्यायां द्वितीयांशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[पा०] १ क. सिद्धिः । ५. च. छ. लोहितः । ग. सैविटं । ५. लोहितं । ६. लोहित । ७. ट. लोहितं । [विष्णु-
 चि० पा०] लोहितं. २ च. सुराधातानिलापास्तं. ३ क. द. च. दिक्प्रथिवापतां । ५. छ. ट. छ. दिक्प्रथिवापतां ।
 [ओष० पा०] दिक्षुदवासतां. ४ ग. फलितं

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

नरकाणां नामधेयम् ॥ १ ॥ तत्तत्ररेकेषु तत्तद्भूकर्मनिमित्तवु सविशेषवर्णनम् ॥ २ ॥ पापविशेषात्सर्ववि-
धमापवित्तेभ्य धीकृष्णानुत्तरणरूपद्रावशिरसैव सप्तोत्पद्यत्कपनम् ॥ ३ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

तंतश्च नरका विप्र भुवोऽथः सलिलस्य च ।

पापिनो येषु पाल्यन्ते तान्द्रुथुष्व महाभुने ॥१॥

रौरवः सूक्तरो रोधस्तालो विशसनस्तथा ।

महाज्वालस्तप्तकुम्भो लवणोऽथ विलोहितः ॥२॥

रुधिराम्भो वैतरणिः कृमिशः कृमिभोजनः ।

असिपत्रयनं कृष्णो लालाभक्ष्य दारुणः ॥ ३ ॥

तथा पूयवहः पापो वद्विज्जालो क्षधःशिराः ।

सन्दंशः कालमूत्रथ तमश्वायीचिरं च ॥ ४ ॥

श्वभोजनोधाप्रतिष्ठो क्षयीचिध तथा परः ।

इत्येवमादवधान्ये नरका भृशदारुणाः ॥ ५ ॥

धीवरीयम् ।

भारते कृतपुण्यानामुपा भोगप्रदा भुवः । तत्रैव कृतपापाना यातनाभूद्योच्यते ॥ १ ॥ तत्रथेति ॥
सलिलस्य चेति तमोगर्तोदवस्थाधः प्रक्ष्णण्डगर्भोदवाद्भूमेव । “दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्ठाया-
विष्णुवितीयम् ।

उपा पुण्यभोगभूमिः । अथ पापभोगभूमिरुच्यते—तत्रथेति ॥ सलिलस्य तमोगर्तोदवस्थाधः ॥१॥
रौरव इति ॥ रौरवसूक्तरो रश्म्वरादृत्तपीडालोकै । विरातत्रयत्र रुद्रस्ये स रोधः । तालद्रुमात्पातन
तत्पणिकाण्डेन च छेदनं यत्र स तालः । फरपत्रादिना तीक्ष्णश्लेषेण यत्र छेदनं स निशसनः “गुक्त-
स्ततोऽस्य शद्विस्तः शेषे सप्राण्य निर्गृतिम्” इत्युक्तो महाज्वालः । यत्र वैरकुम्भेषु पच्यन्ते स तप्त-
कुम्भः । छित्त्वा छित्त्वा तप्तसुरोत्क्षेपण यत्र स लवणः । लोहितस्य रुधिरस्य शोषणं यत्र स विलो-
हितः ॥ २ ॥ रुधिराम्भ इति । तप्तरुधिरसयोदने देतो रुधिराम्भाः । रुधिरमयी दुस्तरा नदी वैत-
रणी । यत्र कृमिषु शय्यते स कृमिशः । यत्र कृमयो मुच्यन्ते स कृमिभोजनः । कार्णाविसशङ्कः
निरन्तर यत्र सञ्चार्यते स कृष्णः । अतिशीतात्मा दारुणः ॥ ३ ॥ तथेति ॥ सन्दंशैश्च जिहोत्पाटन
स सन्दंशः । यथोक्तम् “उत्पाटयन्ते तथा जिह्वाः सन्दंशैर्वृशदारुणैः । आक्रोशयाना दुष्टाना सर्वदा-
वद्वभाषिणाम् ॥ शङ्खधारा सदैवैवा कृणालप्रसर नरः । मन्यते नारकैः शर्भैर्विशतो द्विजसत्तम ॥
दपात्रेपीयम् ।

एव प्रवृत्तिपुण्यभोगभूमय उपाः । इदानीं पापभोगभूमिराह—तत्रइत्यादिना ॥ ततः पातालेभ्यः ।
पातालाणि सहस्रायोक कौर्मं “तेषामधस्तात्नरका रौरवाणाःश्वरीर्निवाः”इत्यादिना । भुवोऽथः भूमदेना-
दधः सलिलस्य प्रक्ष्णण्डगर्भोदवस्थोपरिष्ठादिति श्रेयः । पशव्यात्रिलोमस्यान्वराद्ये दक्षिणस्या दिशीत्यपि
माह । उक्तं भागवते “अन्तरालेषु त्रिजगत्साम्नु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्ठाया जलाश-
स्यामप्रिष्ठात्तादयः विरुग्णा दिशि स्थाना गौराणा परमेण समापिना सत्यायवाशिप आभासाना निव-
सन्ति ॥ यत्र ह वाय भगवान् पिडराजो वैमस्वतः स्वविषय प्रापितेषु स्वपुर्यैर्गुणेषु संपरेतेषु यथा क-
र्मावण दोषमेवानुत्पन्नवित्तभगवच्छासनः समणो दम धारयति”इति ॥१॥ तानेव नरकान्प्राधान्यविषयया
रूपभेषीयम् ।

भूर्लोनाधःप्रमहाने नरके तीप्रयातना । आलादिसुगर्भोदवैराग्यायेह वर्णयते ॥ रौरवादीना ना-

[पा०] १ च ज. म—४ तत तत्रकानिभ्र २ म पच्यन्ते ३ य तीक्ष्ण ४ य त ह—५ य ह,
परं ५ च—३ कृष्णमूत्रथ

यमस्य विषये घोराः शस्त्राग्निभयदायिनः । यान्ति ते नरकं रीषं यथोच्छ्वासनिरोधकः ॥८॥
 पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्मरैतास्तु ये ॥ ६ ॥ गुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्णस्य च मूक्रे ।
 कूटसाक्षी तथाऽसम्बवपक्षपातेन यो वदेत् । प्रयान्ति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥ ९ ॥
 यश्चान्यदनुत् वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥७॥ रोजन्यवैश्यहन्ता च तथैव गुरुतल्पगः ।
 भ्रूणहा पुरैहन्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम । तप्तकुण्डे स्वसागामी हन्ति राजभर्ताश्च यः ॥१०॥

चिन्तुष्वीवम् ।

सलिलस्य समुद्रस्य ॥ १ ॥ कूटसाक्षी निध्वावादी साक्षी ॥ ७ ॥ स्वसा भगिनी ॥ १० ॥
 श्रीधरीवम् ।

पञ्चजलाशयस्य” इति श्रुकोक्तेः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कूटसाक्षीति ॥ जानन्नव्यवदन् अ-
 न्यथा वा वदन्कूटसाक्षी । यश्च धर्माधिकृतः सन् असम्बन्धं अन्यायं वदेत् यश्चान्यदनुत् वक्ति ॥ ७ ॥
 भ्रूणहेति ॥ भ्रूणहा गर्भहन्ता । पुरहन्ता पुरविलुम्पकः ॥ ८ ॥ गुराप इति ॥ तैः संसर्गमिति ।
 “संबत्सरेण संसर्गं पतितेन समाचरन् । याजनाभ्यापानाद्यानात्सद्यः पतति कल्मसः ॥” इति स्मृति-
 विष्णुवित्तीपम् ।

हिमराण्डं च यच्छजो गिवातं मन्यते नरः । विमुक्तो नरकाच्छीतवक्रकाशं तप्तस्तवः ॥ कृमिशीट-
 जट्टकादितीक्ष्णदंष्ट्राभिविश्रवाः । धाम्यन्ते चान्धतामिसे वृथा मांसाशिनो हि ये ॥ फालभूत्रेण भिद्यन्ते
 चत्रारूढास्तु मानवाः । पादाङ्गुलिसेन सदा खापादतलमस्तवम् ॥ एकीभूतसारीरव्याविवेन्योऽतिचिरेण
 च” इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कूटसाक्षीति ॥ साक्ष्यं जानन्नव्यवदन्नन्यथा वा वदन् यः स कूटसाक्षी ।
 तथा यो धर्माधिकृतः सन्नसम्बन्धव्यर्थं वदति । साक्षिवादादन्यद्वर्मादिव्यतिरिक्तमनुत् ॥ ७ ॥
 भ्रूणहेति ॥ भ्रूणो गर्भः । सूत्रप्रवचनाभ्यायी वा । यमाऽऽह घोषायतः “उपनीतमात्रो धृतचारी वेदानां
 निश्चिदधीत्य ब्राह्मणः, एकां शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियः, अद्वाभ्याप्यनूचानः, कल्याणायपी प्रपरिस्ताः,
 सूत्रप्रवचनाभ्यायी भ्रूणः, चतुर्वेदी कृषिः, अत ऊर्ध्वं देवः” इति ॥ ८ ॥ गुराप इति ॥ सुवर्णस्य विप्रसम्ब-
 न्धिने हेममात्रस्य योऽसमापमानस्य वा हेमः । संसर्गम् अर्धं सह शय्याशनादिना सवृत्ताजनादिना
 वा “संबत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् । याजनाभ्यापनाभ्यपनात्सद्यः पतति कल्मसः ॥” इति स्मृतेः
 ॥ ९ ॥ राजन्येति ॥ ‘राजन्यवैश्यौ यागसौ’ ‘सर्वजनगौ हि क्षत्रियवैश्यौ’ इत्यादिरस्मृतेः । राजभटान
 दक्षारोपीवम् ।

निर्विद्वति—तैव इत्यादिना ॥ २ ॥ यमस्य विषये यमस्य विद्यमानदेशे नरकाः सन्तीति पूर्वोक्त-
 न्ययः ॥ ६ ॥ कूटसाक्षी साक्ष्यं जानन्नपि अन्यथा वदति नवदत्तिया । यत्रधर्माधिकृतःसन् एकमिन्ध-
 क्षपातेनासम्बन्धन्यायं वदेत् । साक्षिवादादन्यद्वर्मानुपयुक्तमनुत् ॥ ७ ॥ भ्रूणहा गर्भहन्ता । पुरहन्ता
 पुरविलुम्पकः । यान्ति ते नरकं रीषमिति पाठः । उच्छ्वासनिरोधकः उच्छ्वासं निरुप्य प्राणिघातो
 ॥ ८ ॥ सुवर्णस्य प्राण्यणसंबन्धिने हेममात्रस्य योऽसमापमानस्य वा हेमः । संसर्गं अर्धं गह्वराया-
 सजायित्वा सकृदाजनादिनाया “संबत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ॥ याजनाभ्यापनाद्यानात्सद्यः
 पतति कल्मसः” इतिस्मृतेः ॥ ९ ॥ राजन्यवैश्यहन्ताश्च तथैव गुरुतल्पग इति पाठः ॥ राजन्यवैश्यौ वा-
 रणाभीवम् ।

मभिः स्वरूपं क्षेपम् ॥ २ ॥ विषये अधिनारे ॥ ६ ॥ भ्रूणो गर्भः । विविष्टमात्रणोऽयम् । “सूत्रप्रव-

[यत्] १ ग. इ. अक्षरद्वयः । य. अ. विप्रदायिनः । इ. च. मयदायिनः । २ ग. इत्यक्षरं. ३ य. ग. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.]

सांवीविक्रयकुन्धपालः केसरिविक्रयी । देवद्विजपितृद्वेदा रत्नदूपयिता च यः ।
 तंश्लोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥ ११ ॥ स याति कुम्भिशे वै कुम्भिशे च दुरिष्टकृत् ॥ १५ ॥
 स्तुपां गुतां वापि गत्वा महाश्वाले निपात्यते । पितृदेवातिथींस्त्वक्त्वा पर्यशाति नराधमः ।
 अवमन्ता गुरुणा यो यथाक्रोधा नराधमः १२ ॥ लालाभक्षे स पात्युप्रे शरकर्ता च वेधके ॥ १६ ॥
 वेददूपयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः । करोति कर्णिनो यश्च यश्च एहादिकृन्नरः ।
 अगम्यगामी यश्च स्याचे यान्ति लक्षणं द्विज १३ ॥ प्रयान्त्येते पिशासने नरके मृदादारुणे ॥ १७ ॥
 चोरो विलोहे पतति मर्यादादूपकस्ताथा ॥ १४ ॥

विष्णुचीपम् ।

केसरी अधः । भक्त अनुरक्त ॥ ११ ॥ स्तुपा पुनवधूः ॥ १२ ॥ मर्यादा शिष्टसगयः ॥ १३ ॥ दुरिष्ट-
 भीषरीपम् ।

शस्त्रिह ससर्गम् ॥ ९ ॥ राजन्त्येति ॥ राजभटान् राक्षा भटान्भूतान् ॥ १० ॥ सांघीति ॥ सांघी
 भार्या तस्याः विक्रयकृत् विक्रयकर्ता । वन्धपालः कारागृहहरश्चक । केसरिविक्रयी अधविक्रेता । भक्त
 दासम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ वेददूपयिता वेदनिन्दकः । यज्ञ भूतकाष्यापकः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 देवद्विजेति ॥ मर्यादादूपकः शिष्टाचारनिन्दकः । दुरिष्टकृत् अभिचारकर्ता ॥ १५ ॥ पितृदेवा-
 तिथीनिति ॥ पर्यभाति परित्यज्यादी मुक्ते ॥ १६ ॥ करोतीति ॥ कर्णिनो वाणविशेषान् ॥ १७ ॥

विष्णुचिपीपम् ।

युद्धसान् ॥ १० ॥ सांघीविक्रयकृदिति । सांघी भार्या । वन्धपालः कारागृहाधिकारी । केसरी
 अधः “तम्लोहेत्वथवनिक् तथा वन्धनरक्षिता । भार्याविक्रयकर्ता च यश्च भक्त परित्यजेत्” इति
 वायुः । ‘मलहा मुच्यते येन न तेन हयविक्रयी’ इति स्मृतिः । भक्त शरणागतम् ॥ ११ ॥ स्तुपा-
 भिति । अवमन्ताऽऽलीकनिर्वन्धकर्ता । आक्रोष्टा गुरुणा विमणा आधिष्ठेता । शता वा ॥ १२ ॥ वेदेति ।
 वेददूपयिता निन्दको विसर्पौ च । अगम्या मातुलान्यग्याजालायाः ॥ १३ ॥ चोर इति । सदाचा-
 रादिसिद्धसमयधर्ममर्यादा ॥ १४ ॥ देवद्विजेति । दुरिष्ट विकलो यागः । अभिचारो वा ॥ १५ ॥
 पितृदेवातिथीनिति । पित्रादीन्वर्जयित्वा आदावशन पर्यशनम् ॥ १६ ॥ करोतीति । कर्णिनश्शर-
 दत्ताश्रेयीपम् ।

गलौ “सचनगतौ क्षत्रियवैदवौ निप्रन् भद्रदा भवति” इति स्मृतेः । सूकरे प्रयान्तीति पूर्वोणान्वयः ।
 राजन्ववैश्यहावाल इति कचित्पाठ । ताले तालारुणे नरके । राजभटान् अपुद्गधदूतान् वा ॥ १० ॥
 सांघी भार्या । तस्या विक्रयकर्ता । वन्धपालः कारागृहाधिकारी । केसरिविक्रयी अधविक्रेता । भक्त
 शरणागत । “तम्लोहेत्वथवनिक् तथा वन्धनरक्षिता । भार्याविक्रयकर्ता च यश्च भक्त परित्यजेत्” इति
 वायुः ॥ ११ ॥ अवमन्ता अवमानकर्ता । आक्रोष्टा अधिष्ठेता । शतावा ॥ १२ ॥ वेददूपयिता वेद-
 निन्दक । वेदविक्रयिकः वेदनेनवेदाध्यापकः । अगम्या मातुलान्यायाः । लवण लवणाल्य नरक
 ॥ १३ ॥ चोरो विलोहे इति वा पाठ । शास्त्रविदितवर्णाभनचर्मो मर्यादा ॥ १४ ॥ रत्नदूपयिता
 शेषदूपकः । दुरिष्टकृत् अभिचाररूपदुर्व्यातकर्ता ॥ १५ ॥ पर्यशाति मोक्षान्परित्यज्यादीमुक्ते । वेधक
 इत्येतद्विशसन इत्यस्य विशेषण ॥ १६ ॥ कर्णिनो दुराकर्षणविशेषान् ॥ १७ ॥ असत्यतिगृहीता

[पा०] १ प श मानी २ ठ इत्यथल ३ वदपाल ४ व तदुपः ५ क ल ज-ठ चोरो विलोहे ।
 ५ चोरो विलोहे ५ च कुम्भिशे च दुरिष्टकृत्
 ६ ५०

अमत्प्रतिगृहीता तु नरके यात्यधोमुखे ।

अपान्ययाजकश्चैव तथा नक्षत्रसूचकः ॥ १८ ॥

वेगी पूषवदे चको याति मिष्टान्नभुदनरः ॥ १९ ॥

लाक्षाभांसरमानां च तिलानां लवणस्य च ।

विश्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ॥ २० ॥

मार्जारकुपकुटञ्जागध्वराहविहङ्गमान् ।

पोषयन्तरकं याति तमेव द्विजसत्तम ॥ २१ ॥

रङ्गोपजीवी केवर्तः कुण्डाग्री गरदत्तया ।

सूची माहिपिकश्चैव पर्यकारी च यो द्विज ॥ २२ ॥

विष्णुसीमम् ।

कृष्ण दुर्गसंरुह ॥ १५ ॥ पर्यभाति स तथा ॥ १६ ॥ रङ्गोपजीवी नर्तकः । कुण्डाग्री यदासी ।

धीवरीवम् ।

असत्यविगृहीतेति ॥ नक्षत्रसूचकः नक्षत्रजीवी ॥ १८ ॥ वेगीति ॥ पुत्रादीन्वश्ववित्वा एक एव

मिष्टान्नभुक् । वेगी साहसचारी ॥ १९ ॥ २० ॥ मार्जारेति ॥ तमेव वृत्तियुक्तं पूषवदमेव ॥ २१ ॥

रङ्गोपजीवीति ॥ रङ्गोपजीवी नटमहादिष्टुतिः । केवर्तो धीवरष्टुतिः । पर्या जीवति जायमानः कुण्डः

तदन्नभोजी कुण्डाग्री । सूची पिशुनः । माहिपिनो महिपोपजीवी । यदा “महिषीत्युच्यते भार्या भग्नो-

पार्जितं धनम् । उपजीवति यत्तस्याः स वै माहिपिकः स्मृतः” ॥ इति स्मृतिश्लोकः । पर्यकारी धनादिभो-

विष्णुविभोवम् ।

विशेषाः ॥ १७ ॥ अमत्प्रतिगृहीतेति । असत्कृष्णाजिनमेपादि । असतो म्लेच्छादिपादा । अयाग्याः

शुद्राणाः । पतितप्रान्ता या “अविदित्वैव यः शम्भं देवसत्त्वं प्रपद्यते । स पट्टिदूषकः पापो शेषो नक्ष-

त्रसूचकः” नक्षत्रजीवी वा ॥ १८ ॥ वेगीति । वेगी साहसिकः । मिष्टान्नभुक् एक एव म्यादुनुक्

॥ १९ ॥ लाक्षेति । लाक्ष जतु । रसाः क्षीरमध्यानाः ॥ २० ॥ २१ ॥ रङ्गोपजीवीति । रङ्गोप-

जीवी नटमहादिष्टुतिः । केवर्तो धीवरष्टुतिः । जीवति सर्वेति जायते कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाग्री ।

आश्रितभुङ्गाष्टभोजी वा । गरदः विपत्रः । सूची राजगामी पैशुनः “महिषीत्युच्यते भार्या भग्नो-

पार्जितं धनम् । उपजीवति यत्तस्याः स वै माहिपिकः स्मृतः” इति ॥ कुण्डाग्रीवर्तः वा । लोभादिना

व्यावृत्तवम् ।

असत्कृष्णाजिनमेपादि । असतोम्लेच्छादिपादा ॥ १७ ॥ अयाग्यवाजकः अयाग्याः शुद्राणाः । पति-

तप्रान्ता वा । नक्षत्रसूचकः । “अविदित्वैव यः शम्भं देवसत्त्वं प्रपद्यते । स पट्टिदूषकः पापो शेषो

नक्षत्रसूचकः” इति स्मृत्युक्तः । नक्षत्रोपजीवचोवा ॥ १८ ॥ वेगी मादमी । एवो मिष्टान्नभुक् पुत्रा-

दीन्वश्ववित्वा एक एव मिष्टान्नभोवा ॥ १९ ॥ रसादीनां क्षीरमध्यादीनां । प्राणय इति पशुादमेव

संश्रयते । तमेव पूषवदमेव ॥ २० ॥ कुण्डादीनां वृषभुपादानम् दोषाजिनयगूपनाय ॥ २१ ॥ रङ्गो-

पजीवी नटमहादिष्टुतिः । केवर्तो धीवरष्टुतिः । कुण्डाग्री भर्तृ जीवति जायते कुण्डः । तदन्नभुक्

कुण्डाग्री । सूची राजगामी पैशुनः । माहिपिकः महिपोपजीवी “महिषीत्युच्यते भार्या भग्नोपार्जितं

धनं । उपजीवति यत्तस्याः स वै माहिपिकः स्मृतः” इति ॥ “महिषीत्युच्यते भार्या भग्नोपार्जितं

धनं । उपजीवति यत्तस्याः स वै माहिपिकः स्मृतः” इति च स्मृत्युक्तः पर्यकारी धनलोभेन अपर्यस्तु पर्यत्रियायक-

व्यावृत्तवम् ।

धनाप्यायी भूजः” इति दोषावलोके ॥ ८ ॥ आक्रोशा परापरवपना ॥ १२ ॥ कुण्डाग्री शत्रुः शत्रु-

{ पा० } १ द. इन्द्रसूचकं ६ चो. २ क म. सप्तवपना. ३ रङ्गोपजीवीवर्तः कुण्डाग्रीपरदत्तया—५११५ १३
अप्यभिषेचो वैद तथा पुत्रादिभुक्—६ देवसत्त्वं (य. म) पुत्रादिभुक्वैद. ४ [अिप- पा०] पर्यकारी.

<p>अगारदाही भिवन्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः । लैधिरान्धे पतन्त्येते सौमविक्रयिणश्च ये ॥ २३ ॥ भैरुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ॥ २४ ॥ रेतःपातादिकर्तारो मर्यादाभेदिनो हि ये । ते कृष्णे यान्त्यशौचाथ कुहकाजीभिनश्च ये २५ ॥ अस्तिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः ॥</p>	<p>औरधिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतन्ति वै २६ ॥ यान्त्येते द्विज तत्रैव ये चापाकेषु वह्निदाः ॥ २७ ॥ ब्रतानां लोपको यश्च स्नाथमाद्रिच्युतश्च यः । सन्दंशे यातनामध्ये पततस्तानुभावापि ॥ २८ ॥ दिवा स्वप्ने च स्कन्दन्ते ये नरा ब्रह्मचारिणः । पुत्रैरभ्यापिता ये च तं पतन्ति श्मभोजने ॥ २९ ॥</p>
---	---

विष्णुचिन्तयम् ।

अथवा कुण्डाशी जीवद्वर्तकायाः जारजातस्याक्राशी । सूत्री सूचकः विष्णु इति यावन् । माहिषिकः
 महिषीपालः । पर्वगामी पर्वमैथुनरुत् ॥ २२ ॥ कुहकमिन्द्रजालादि ॥ २५ ॥ औरधिको मेपाजीवी
 ॥ २६ ॥ अपाकः कुलालपचनं । तत्र वहिदः कुंभकारद्वयः ॥ २७ ॥ स्कन्दन्ते रेतस्सजलन्ति
 भीषीपम् ।

मेन अपर्वस्वभावाख्यादिक्रियाप्रवर्तकः । पर्वगामीति पाठे पर्वसु स्त्रीगामी ॥ २२ ॥ अगारदाहीति ॥
 शाकुनिः पक्षिजीवी । शुभाशुभनिमित्तशाकुनोपजीवी वा । ग्रामयाजकः ग्रामार्थं यथा । अगारदाहीति
 च पाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥ धनेति ॥ मर्यादाभेदिनः क्षेत्रादिस्त्रीमातृक्रमकारिणः । कुहकं परबन्धनम्
 इन्द्रजालादिकं वा आजीवो वृत्तिव्यपान्ते । कृष्णे कालसूत्रे ॥ २५ ॥ अस्तिपत्रवनमिति ॥ यथार्थं समि-
 त्पत्रादिकार्यं विना वृथैव वनच्छेदी अस्तिपत्रवनमेति । औरधिको मेपोपजीवी । मृगव्याधश्च ॥ २६ ॥
 यान्तीति ॥ मृगव्याधश्च अपाकेषु वह्निदाश्च वह्निज्वाले पतन्ति । अपाकदाहो मृगान्ण्डेष्टणादौ । एते पूर्वोक्ता
 वदयसाणाः पापिनस्तत्साधारणनरकभोगानन्तरं वह्निज्वालनरकं यान्तीत्यर्थः । शिवधर्मोत्तरादिषु
 पापाधिक्रियात्पापिनां क्रमेणानेकनरकपातोक्तैः ॥ २७ ॥ २८ ॥ दिवेति ॥ स्कन्दन्ति रेतोऽवधिरमि-
 विष्णुचिन्तयम् ।

अपर्वसु पर्यक्रियादिकर्ता पर्यकारी । पर्वसु तैलस्त्रीमांसादि भोगकारी वा ॥ २२ ॥ अगारदाहीति ॥
 शाकुनिः पक्ष्यादिजीवः । निमित्तशाकुनाजीवी वा ॥ २३ ॥ २४ ॥ रेतःपातादीति ॥ मर्यादाभेदिनः
 ग्रामादिस्त्रीमोहयिनः । कुहकं शाक्यम् । इन्द्रजालादि वा ॥ २५ ॥ अस्तिपत्रवनमिति ॥ औरधिको
 मेपाजीवी ॥ २६ ॥ यान्तीति ॥ अपाकोऽद्यात्मृत्तिण्डेष्टकादिगर्भं शुन्धनचयः ॥ २७ ॥ २८ ॥

असत्येतिगृहीता तु नरके यात्यथोमुत्से ।
 अयाज्ययाजकश्चैव तथा नक्षत्रसूचकः ॥ १८ ॥
 वेगी पूयवहे चैको याति मिष्टान्नभुङ्क्ष्वरः ॥ १९ ॥
 लाक्षामांसरसानां च तिलानां लवणस्य च ।
 विन्नेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ॥ २० ॥

मार्जारकुवकुटञ्जामश्वराहविहङ्गमान् ।
 पोष्यन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ॥ २१ ॥
 रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुण्डाक्षी गरदस्तथा ।
 सूची माहिपिकश्चैव पर्वकारी च यो द्विज ॥ २२ ॥

चित्तुसोपम् ।

कृत् पूर्यञ्जकृत् ॥ १५ ॥ पर्वभ्राति स तथा ॥ १६ ॥ रङ्गोपजीवी नर्वकः । कुण्डाक्षी वहाक्षी
 श्रीधरीपम् ।

असत्येतिगृहीतेति ॥ नक्षत्रसूचकः नक्षत्रजीवी ॥ १८ ॥ वेगीति ॥ पुत्रादीन्वश्वयित्वा एकः ।
 मिष्टान्नभुक् । वेगी साहसकारी ॥ १९ ॥ २० ॥ मार्जारेति ॥ तमेव कृमियुक्ते पूयवहेमेव ॥ २१ ॥
 रङ्गोपजीवीति ॥ रङ्गोपजीवी नटमहादिवृत्तिः । कैवर्तो धीवरवृत्तिः । पत्नी जीवति जारज्जातः कुण्ड
 तदन्नभोजी कुण्डाक्षी । सूची पिशुनः । माहिपिको महिपोपजीवी । यद्वा "महिपीत्युच्यते भार्या भगोने
 पार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिपिकः स्मृतः" ॥ इति स्मृतिश्लोकः । पर्वकारी घनादिले
 विष्णुषितोपम् ।

विदेवाः ॥ १७ ॥ असत्येतिगृहीतेति । असत्कृष्णाजिनमेपादि । असतो म्लेच्छादिकाद्या । अयाज्या
 शूद्राद्याः । पतितप्रात्या वा "अविदित्वैव यः शास्त्रं देवकृत्वं प्रपद्यते । स पङ्क्तिदूषकः पापो श्रेयो नश्च
 त्रसूचकः" नक्षत्रजीवी वा ॥ १८ ॥ वेगीति । वेगी साहसिकः । मिष्टान्नभुक् एक एव स्वाहुयु
 ॥ १९ ॥ लाभेति । लाक्ष जतु । रसाः क्षीरमध्याद्याः ॥ २० ॥ २१ ॥ रङ्गोपजीवीति । रङ्गोप
 जीवी नटमहादिवृत्तिः । कैवर्तो धीवरवृत्तिः । जीवति भर्तारि जारजः कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाक्षी
 आभितसद्गण्डभोजी वा । गरदः विषदः । सूची राजगामी पैशुनः "महिपीत्युच्यते भार्या भगोने
 पार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिपिकः स्मृतः" इति ॥ कुण्डाक्षीजीवी वा । लोभादिना
 दत्तावेपीपम् ।

असत्कृष्णाजिनमेपादि । असतोम्लेच्छादिकाद्या ॥ १७ ॥ अयाज्ययाजकः अयाज्याः शूद्राद्याः । पति-
 तप्रात्या वा । नक्षत्रसूचकः । "अविदित्वैव यः शास्त्रं देवकृत्वं प्रपद्यते । स पङ्क्तिदूषकः पापो श्रेयो
 नक्षत्रसूचकः" इति स्मृत्युक्तः । नक्षत्रोपजीवीलोका ॥ १८ ॥ वेगी साहसी । एको मिष्टान्नभुक् पुत्रा-
 दीन्वश्वयित्वा एकएव मिष्टान्नभोक्ता ॥ १९ ॥ रसादीनां क्षीरमध्यादीनां । जाह्नव इति पञ्चादमेव
 संवप्यते । तमेव पूयवहमेव ॥ २० ॥ कुण्डाक्षीनां वृथयुपादानम् दोषातिशयसूचनाय ॥ २१ ॥ रङ्गो-
 पजीवी नटमहादिवृत्तिः । कैवर्तो धीवरवृत्तिः । कुण्डाक्षी भर्तारि जीवति जारजः कुण्डः । तदन्नभुक्
 कुण्डाक्षी । सूची राजगामी पैशुनः । माहिपिकः महिपोपजीवी "महिपीत्युच्यते भार्या भगोनेपार्जितं
 धनं । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिपिकः स्मृतः" इति । "महिपीत्युच्यते भार्या साचेत्यात्सैरुचारिणी ।
 वदोपं सहते यस्तु सर्वमाहिपिकः स्मृतः" इति च स्मृत्युक्तः पर्वकारी घनलोभेन अपर्णसु पर्वकियाज्य-
 रत्नगर्भम् ।

घनाध्यायी भ्रूणः "इति बोधायनोक्तेः ॥ ८ ॥ आक्रोष्टा परापवादवचा ॥ १२ ॥ कुण्डाक्षी चतुःपष्टि-

[पा०] १ ङ. कृष्णपूयवहं वेको. २ ङ. घ. लाक्षप्रत्वं. ३ लोपजीवीपर्वकः कुण्डाक्षीगरदस्तथा—एतदपार्णसु
 अपर्णिकयो वेव तथा पुलावतिकयो—इत्येतदर्थः (ग. च) पुलावतीर्दपष्टे. ४ [शी०-५ पा०] पर्वगामी.

अंगारदाही मित्राः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ।

रंधिरान्धे पतन्त्येते सोमविक्रयिणश्च ये ॥ २३ ॥

मंस्रहा ग्रामदन्ता च याति वैतरणीं नरः ॥ २४ ॥

रतैः पातादिकर्तारो मर्यादाभेदिनो हि ये ।

ते कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये २५ ॥

असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृषैव यः ॥

औरभ्रिको भृगव्याधो वह्निञ्चाले पतन्ति वै २६ ॥

यान्त्येते द्विज तत्रैव ये चोपाकेषु वहिदाः ॥ २७ ॥

प्रेतानां लोपको यश्च स्वाश्रमाद्दिन्युतश्च यः ।

सन्दंशे यातनामध्ये पततस्तावुभावापि ॥ २८ ॥

दिवा स्वप्ने च स्कन्दन्ते ये नरा ब्रह्मचारिणः ।

पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥ २९ ॥

किमुजीवम् ।

अथवा गुण्डाशी जीवद्वर्षकायाः जारजावत्याशाशी । सूची सूचकः पिशुन इति यावत् । माहिरिकः महिरीपालः । पर्वगाभी पर्वमेधुनकृत ॥ २२ ॥ कुहकमिन्द्रजालादि ॥ २५ ॥ औरभ्रिको मेपाजीवो ॥ २६ ॥ अपाकः कुलालपत्रं । तत्र वहिदः कुंभकारइत्यर्थः ॥ २७ ॥ स्कन्दन्ते रेतस्त्यजन्ति श्रीपरीवम् ।

येन अपर्वस्तमावास्यादिक्रियाप्रवर्तकः । पर्वगाभीति पाठे पर्वसु स्त्रीगाभी ॥ २२ ॥ अंगारदाहीति ॥ शाकुनिः पक्षिजीवी । शुभाशुभनिमित्तशाकुनोपजीवी वा । ग्रामयाजकः ग्रामार्थं यष्टा । अङ्गारदाहीति च पाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥ धनेति ॥ मर्यादाभेदिनः क्षेत्रादिसीमातिक्रमकारिणः । कुहकं परवश्वनम् इन्द्रजालादिकं वा आजीवो वृत्तिर्वेपन्ते । कृष्णे कालसूत्रे ॥ २५ ॥ असिपत्रवनमिति ॥ यज्ञार्थं समि-
त्यत्रादिकार्यं विना वृषैव वनच्छेदी असिपत्रवनमेति । औरभ्रिको मेपोपजीवी । भृगव्याधश्च ॥ २६ ॥ यान्तीति ॥ भृगव्याधश्च अपाकेषु वहिदाश्च वह्निञ्चाले पतन्ति । अपाकदाहो मृद्गाण्डेष्टकादौ । एते पूर्वोक्ता वक्ष्यमाणाः पापिनस्तत्तापारणनरकभोगानन्तरं वह्निञ्चालनरकं यान्तीत्यर्थः । शिवभयोंत्तरादिषु पापाधिरुत्यापिनां क्रमेणानेकनरकैर्षोक्तैः ॥ २५ ॥ २८ ॥ दिवेति ॥ स्कन्दन्ति रेतोऽवत्रिन्मि
त्रिष्णुविषीयम् ।

अपर्वसु पर्वक्रियादिकर्ता पर्वकारी । पर्वसु नैलसीमांसादि भोगनारी वा ॥ २२ ॥ अंगारदाहीति ॥ शाकुनिः पक्ष्यादिजीवः । निमित्तशाकुनाजीवो वा ॥ २३ ॥ २४ ॥ रेतःपातादीति ॥ मर्यादाभेदिनः ग्रामादिनीमोहंघिनः । कुहकं शाठ्यम् । इन्द्रजालादि वा ॥ २५ ॥ असिपत्रवनमिति ॥ औरभ्रिको मेपाजीवो ॥ २६ ॥ यान्तीति ॥ अपाकोऽदाहमृत्पिण्डेष्टकादिगर्भ इन्धनचयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ दत्तात्रेयीवम् ।

शंकरः । पर्वगाभीति पाठे पर्वसु स्त्रीगाभी ॥ २२ ॥ शाकुनिः पक्षिजीवी । शुभाशुभनिमित्तशाकुनोप-
जीवी वा । ग्रामयाजकः ग्रामार्थं यष्टा । सोमं सोमलतां । वागं वा ॥ २३ ॥ मंस्रहा मश्यानासयातकः
॥ २४ ॥ मर्यादाभेदिनः ग्रामभेदादिसीमोहंघिनः । कृष्णे कृष्णारुये नरके । कुहकं परवश्वनं इन्द्र-
जालादिकं वा आजीवो वृत्तिर्वेपं ये ॥ २५ ॥ भृग्या चक्षोपयोगं विना । औरभ्रिकः मेपोपजीविनः ।
भृगव्याधापाः मृदाहिसराः ॥ २६ ॥ ये वाऽउपाकेषु अपाकमृद्गाण्डादिषु । वहिदः कुंभकारवृत्तिरित्यर्थः ।
पातते नीयते । पात्यन्त इति पाठे पूर्वोक्ता वक्ष्यमाणाश्च पापभोगेणान् पात्यन्ते । अपाकेषु वहिदाः अ-
पाकोऽदाहमृद्गाण्डेष्टकादिगर्भइन्धनचयः ॥ २७ ॥ प्रतेषु लोपकः प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतलागी । न्ययो-
म्यादाश्रमाद्दिन्युतः ॥ २८ ॥ स्कन्दन्ते शुक्रमवत्रिन्मि पामन्ते । चक्षव्यात्पुत्रैरध्यापिताश्च पन्थन्ते ग्रमेणेति

[पा०] १ [धी० पा०] अंगारदाही. २ क. मंस्रहा. ३ क. मंस्रहा. ४ प. द. ज—द. मंस्रहा. ५ क. म. प. च. म. धनवैतनमताश्च मर्यादा. ६ रेतः पातादि. ७ द. च. पापारेषु. ८ द. च. मतेत्यलोपको वध. [६० पा०] मतेषु लोपको वध.

एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 येषु दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥३०॥
 यथैव पापान्येतानि तथाऽन्यानि सहस्रशः ।
 भुज्यन्ते तानि पुरुर्षैरकान्तरभोचरैः ॥ ३१ ॥
 वर्षाश्रमविरुद्धं च कर्म कुर्वन्ति ये नराः ।
 कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते ॥ ३२ ॥
 अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः ।
 देवाश्चाथोमुखान्सर्वानथः पश्यन्ति नारकान् ३३
 स्वावराः क्रमयोऽञ्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
 धार्मिकासिदशास्तद्गन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ३४

श्रीपरीक्षित् ।

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वर्षाश्रमेति ॥ वर्षाश्रमविरुद्धं नृत्तगीतादिव्यसनरूपं कर्म । निरयेषु तत्राह
 केपु ॥ ३२ ॥ नरकस्थानां दुःखातिशयं दर्शयितुं स्वर्गलोकदर्शनं देवानां वैराग्यार्थं नारकदर्शनं चा
 —अधःशिरोभिरिति ॥ ३३ ॥ पापिनां नरकभोगानन्तरं स्वावराद्यात्सूक्तरोत्तरमुत्कृष्टासु गानाविषयो
 निषु जन्मक्रममाह—स्वावरा इति ॥ अञ्जा मत्स्वावराः । एतेष्वेव पुण्यविशेषेण वेदिन्मोक्षिणश्च

विष्णुचिधीयम् ।

दिवेति ॥ स्कन्धन्ते शुक्रमयकिरन्ति । चदाज्यात्सूत्रैरध्यापिताश्च पच्यन्ते क्रमेणेति शेषः । पातक्रि
 स्तत्तदुक्तं नरकं पूर्वं मुक्त्वा तच्छेषेण सर्वनरकान् पर्यायेण भुञ्जत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ नारकिणां सुरिनो देवान्दृष्ट्वा हेतोऽधिकः स्वादित्वाह—अधःशिरोभिरिति ॥ देवाधेति
 ॥ ३३ ॥ नारकान् पश्यतां देवानामपि पुण्यश्रये पापात्ररके पतिष्याम इति नितं साशङ्कत्यात्म्यो
 नातिमुत्तं स्वान् । स्वर्गेऽपि पावमीतस्मेति हि पश्यति । एवं पापिनोऽनुभूतनाताविधनरकामच्छेषेण
 क्षामसादिगुणसङ्करारताम्येन नवधा भिन्नानि स्वावरादिजन्मानि यावन्मोक्षं क्रमेणारोहन्तीत्याह—
 स्वावरा इत्यादिश्लोकद्वयेन । स्वावरा इति ॥ अञ्जाः यादाति । धार्मिका मनुष्येणैव वेदिन् । मो-

दत्ताधेयीयम् ।

शेषः ॥ २९ ॥ यथैवेति ॥ पापिनस्तत्पापानुरूपं नरकं पूर्वं भुङ्क्त्वा तच्छेषेण सर्वान्नरकान् पर्यायेण
 भुञ्जत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ वर्षाश्रमविरुद्धं नृत्तगीतादिव्यसनरूपं कर्म । अत्र नरा इत्युक्त्या विष्-
 णुधर्माचरणेऽपि देवानां निरयो नास्तीति सूचितं । तदुक्तं । “देवानां निरयो जाति नमथापि कथ-
 न्चन” इत्युक्तेः । “नियमेनोर्ध्वगन्तारो देवा मोक्षैकभोगिनः” इति भासोक्तेः । तेषां नरकाभाय एवेति
 दर्शयति ॥ ३२ ॥ अधइति ॥ अधःशिरोभिः नारकैः देवैः दिवि दृश्यन्ते दिवि त्रिधमात्रा एव
 दृश्यन्ते । ते देवाश्चाधःक्षिप्तानघोनुगान्सर्वान् नारकान्पश्यन्ति । तत्र च नारकैर्देवानां दिव्येव दृश्य-
 मानत्वान् सैश्च नारकणां अध एव दृश्यमानत्वाच्च देवानां निरयो नास्तीति भाषः ॥ ३३ ॥ एवं
 पुण्यभाष्यत्वेन स्वर्गपातालादय उच्यते । पापभाष्यत्वेन नरका उच्यते । इदानीं तद्भोगानन्तरं पापपुण्य-
 शेषकारुण्यत्वात्प्रक्रमेदन्तारताम्यमाह—स्वावरा इत्यादिना । स्वावरादिपुण्यवर्त्यन्तो जन्मवतः पापरो-
 पमाप्यः नरादिभोगपर्यन्तः पुण्यमाप्यः । अञ्जाः मत्स्वावराः । सिद्धाः ज्ञानिनः । ज्ञानित्यमाप्येन त्रि-

रवर्धीयम् ।

पदैः शुद्धैः सुष्ठं प्रमथयतुष्टयम् । सावद्रममोजी ॥ २२ ॥ पच्यन्ते दृश्यन्ते । पाप्यन् इति पाठे
 पापाधिक्यत्रमेण थायन्त इत्यर्थः । तियधर्मारिषु तथैव दर्शनात् ॥ ३० ॥ नरकगतानां दुःखातिशयं
 दर्शयितुं स्वर्गलोकदर्शनं देवानां वैराग्यार्थं नरकदर्शनमाह—अधःशिरोभिरिति ॥ तत्राथोक्तम्—

सहस्रभागप्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा । सर्वे क्षेत्रे महाभाग यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥३५॥

भीषयीयम् ।

इमुक्षयो यथाक्रमं भवन्तीति शेषः । तेषां च पूर्वपूर्वबाहुल्यमुत्तरोत्तरपक्षत्वं चाह—सहस्रेति ॥ द्वितीयानुक्रमाः द्वितीयोऽनुक्रम उरेशो येषां । द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्ता ये क्रमयः ते सहस्रभागप्रथमाः सहस्राणां भागाः प्रथमाः प्रथमं निर्दिष्टाः येषां ते । क्रमिभ्यः सहस्रगुणमधिकाः स्वावरा न तु सहस्रतमभागाः क्रमय इत्यर्थः । द्वितीयानुक्रमादिति पञ्चम्यन्तपठेऽपि द्वितीयस्थाने क्रान्तात् क्रमिबर्गात्सहस्रगुणाः स्वावरा इत्येवार्थः । तथा सर्वे क्षेत्रे इति । यथा स्वावरस्थानान्तनिर्दिष्टव्याः सहस्रगुणमधिकाः । एवं पञ्चाविष्णवि द्रष्टव्यम् । मुक्तिं सन्यगाभवन्त इति मुक्तिसमाश्रयाः मुमुक्षुषो ज्ञाननिष्ठाः । तत्पर्यन्तमेव पूर्वपूर्वानुत्तरोत्तरन्यूनत्वेन जन्मक्रमः । ततः परं मुक्तिः । एतच्च संसारे भूतजीवशाहुल्यकथनं मोक्षस्य दुर्लभतासूचनार्थम् । अयं च नवधा निर्दिष्टो जन्माक्रमः प्रायिक एव । तदुक्तमादित्यपुराणे—“व्युत्क्रमेणापि मातुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः पुंसां कर्मणां गुरुत्वावधैः ॥” इति ॥ ३५ ॥

विष्णुविचीयम् ।

क्षिपः मङ्गलोलुखाः ॥ ३४ ॥ सहस्रेति ॥ सहस्रभागप्रथमाः प्राथम्यमुत्तरोत्तरपक्षेऽपि सहस्रतमभागाः सहस्रभागस्य एव प्रथमाः । उत्तरोत्तरपक्षेऽपि द्वितीयत्वमुत्तरत्वं । पूर्वपूर्वं सर्वे एते स्वावरभागाः सहस्रतमभागाः सन्तः उत्तरोत्तरं द्वितीयानुक्रमाः स्युः । स्वावरादिपूर्वपूर्वजातीयाद्वितीयमुत्तरोत्तरं जन्मानुक्रमान्ति । एतदुक्तं भवति—पूर्वपूर्वजन्मसु स्थितेषु जन्तुषु कतिपिदेशोत्तरोत्तरं जन्म विन्दतीति । तथाऽऽह वायुः “यः सहस्रतमो भागस्थायराणां भवेद्विह । धार्मिकाः क्रमयन्तावत्संखेदात्संभवन्ति ये ॥ संखेदवानां भागेन साहस्रेण हि संमिताः ।” औद्वा जन्तव इत्युपक्रम्य “यः सहस्रतमो भागो भवेत्तु द्विपदामिह । धार्मिकास्ते भुवि श्रेया पुनर्भागेन धार्मिकाः ॥ साहस्रेणैव भागेन धार्मिकेभ्यो विवं गताः । यः सहस्रतमो भागो धार्मिकाणां भवेद्विह ॥ सन्मितास्तेन भागेन मोक्षिणस्तापदेव हि । एवं मुदुर्लभाः शान्ता धार्मिकाः स्वर्गवासिनः” इति । अर्थं च क्रमः प्रायिकः “तिर्व्योनिगतः कश्चिन्नुप्यते नारकी परः । अनुग्रहप्रकारस्य क्रमोऽयं न विवक्षितः” इति वायुकेः । “व्युत्क्रमेणापि मातुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः पुंसां कर्मणां गुरुत्वावधैः” इत्यादित्यपुराणोक्तेः । इदं च स्वावरविशेषोक्तद्वयं मोक्षदौर्लभ्यप्रतिपादनपरं । न तु जीवेदत्ताक्रमपरं । स्वर्गनरकादिसानां जीवानामा-

दत्तापेयीयम् ।

इयदाहः प्रमुक्तः । यथाक्रममनुभूतनरका अनुभूतसर्गाश्च भवन्तीति शेषः ॥ ३४ ॥ तेषां च पूर्वपूर्वबाहुल्यं उत्तरोत्तरपक्षत्वं चाह—सहस्रेति ॥ द्वितीयानुक्रमाः द्वितीयोऽनुक्रम उरेशो येषां ते । द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्ता ये क्रमयस्ते सहस्रभागप्रथमाः सहस्राणां भागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः प्रथमं निर्दिष्टाः स्वावरा येषां ते । तथा क्रमिभ्यः सहस्रगुणमधिकाः स्वावराः नतुसहस्रतमभागाः क्रमयइत्यर्थः । द्वितीयानुक्रमादिति कश्चित्पाठः । तत्रद्वितीयस्थानेऽनुक्रान्तात्क्रमिबर्गात्सहस्रगुणाःस्वावरा इत्यर्थः । यावन्मुक्तिसमाश्रयाः मोक्षपर्यन्ताः । जन्मादयस्तथा क्रमिबर्गबहुत्वेऽप्युत्तरोत्तरपक्षेऽपि सहस्रभागप्रथमाः । यथा रत्नार्थपम् ।

सहिततटासंज्ञानामवाद्युत्ती इदपते तथा छाया तद्वह्नितिरसुराणां सन्यन्ते तेऽप्यधो विवृणान्ति । अनुसुराणां नारकिणां तथा वायुः “पश्यन्ति नात्पान्तर्बान्यधीदेवा अपोमुद्रान् । नारकाश्च तथा देवा-

यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः । तथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः ३७
पापकृष्याति नरकं प्रायश्चित्तपराञ्जुसः ॥ ३६ ॥ पापे गुरुणि गुरुणि स्वल्पान्वल्पे च तद्विदः ।
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा । प्रायश्चित्तानि मन्त्रेय जमुः स्वार्थंभुवादयः ३८ ॥

किन्तुपीयम् ।

॥ २९ ॥ अयःशिरोमिरिवन्वोन्वमुग्रदुःप्रतिशयदर्शनं सूच्यते ॥ ३३ ॥ कथं प्रोक्तानीत्यत आह—
श्रीधरीयम् ।

तदेवं नारकाः सर्वे तद्भोगानन्तरं स्वावरादिक्रमेण पापक्षयात्पुण्यवशाच्च कदाचित्रिदशा भवन्तीत्युक्तम् ।
इदानीं त्रिदशा अपि सर्वे पुण्यक्षयात्पापवशाच्च कदाचिन्नारका भवन्तीति वैराग्यार्थमाह—यावन्त
इति ॥ नरकौकसो भवन्तीति शेषः । इदानीं पापिनो नरकपरिहारोपायमाह—पापकृषिति । प्राय-
श्चित्तं यो न करोति स एव नरकं याति । न तु कृतप्रायश्चित्तः ॥ ३६ ॥ तच्च प्रायश्चित्तं कर्मभक्तिज्ञान-
नरूपेण त्रिविधं । तत्र पापघातस्त्वयेन कर्मात्मकप्रायश्चित्ततारतम्यमाह—पापानामिति ॥ यत्पापं महदल्पं वा
यथा ज्ञात्वा वा पापमहात्वा वा पापं कृतं तथा तदेव तदनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि वेदार्थं संस्मृत्य प्रो-
विष्णुचिचीयम् ।

नन्वात् 'यावन्मुक्तिसमाधयाः' इति । मुक्तास्तु द्वितीयानुगमा न भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ कृत्वादिशकाले
तद्भोगाधिक्येऽपि स्वर्गवन्नारकियोऽप्यनन्ता इत्याह यावन्त इति ॥ ३६ ॥ पापानां मध्ये तस्य तद्यथा
प्रायश्चित्तं कृत्वापुक्तं तस्य तद्यथाऽनुस्मृत्य प्रायश्चित्तान्युक्तानीत्याह—पापानामिति ॥ ३७ ॥ पाप इति ॥
गुरुणिप्रायश्चित्तानि साक्षात्कर्तुः प्राणान्तिकादीनि । गुरुणि पापे मतिपूर्वकमत्यन्तमाहृते स्वल्पानि रदल्प-
प्रायश्चित्तादीनि । अल्पे सकृदज्ञानकृताप्रकाशानुमतिमात्रादिके । तत्र ह्यज्ञानकृते महदल्प्यादिमहापातके
द्वादशवर्षिकं । ज्ञानकृते तद्विगुणम्, आहृतौ तद्विगुणम्, अत्यन्ताहृतौ तद्विगुणमिति । साक्षात्कर्तुः
अनुपादकस्यैतत्पादोऽनं, प्रयोजकस्यार्थम्, अनुमन्तुः सार्धपाठः, प्रोत्साहकादीनां च ततोऽवरमित्यादि-
क्रमः । तत्र च महापातकानामज्ञानकृतानां द्वादशवर्षिकं कर्तुः शोधकं संख्यबहार्थत्वकरं च । मत्वा
कृतानां तु सत्युक्तं प्राणान्तिकं व्यवहार्यत्वकरं नरकहरं च । द्वादशवर्षिकं तु द्विगुणमपि कामकृतानां
दत्तात्रेयीयम् ।

कृमयः स्वावरसहस्रांशाः । एवमस्त्रादिरुत्तरोत्तरः पूर्वपूर्वसहस्रांशा इत्यर्थः । पूर्वपूर्वोपेक्षयोत्तरोत्तरस्य
सहस्रांशत्वेनाल्पत्वोक्त्या तुल्यमत्वप्रदर्शनेनोत्तरोत्तरजन्मनः क्रमेण श्रेष्ठ्यं दर्शितं ॥ ३५ ॥ नारकिणः
स्वर्गिणश्च यथाक्रमं स्वावराद्या भवन्तीत्युक्तं । तत्र स्वावरादीनां सर्वेषामनन्तत्वाविशेषेऽपि
उत्तरोत्तरजन्मापेक्षया पूर्वपूर्वजन्मनः सहस्रभागाधिकत्वमुक्तं । तथा स्वर्गिणां नारकिणामनन्तत्वाविशे-
पेऽपि न्यूनताधिकभावः क्रिन्नेत्याह—यावन्त इति ॥ पापी वा नरकं भुङ्क्ते इत्युक्तस्यापवादमाह—पाप-
कृषेति ॥ पापिनोऽपि कृतप्रायश्चित्तस्य नरकाभाव इति भावः ॥ ३६ ॥ प्रायश्चित्तपराञ्जुस इत्युक्तं ।
तच्च प्रायश्चित्तं तत्पापानुरूपमेव तत्तत्पापनिवर्तकमिति दर्शयितुमाह—पापानामित्यादिना ॥ पापानां
मध्ये यत्पापं महदल्पं वा यथा ज्ञानादज्ञानाद्वा कृतं तस्य तथातथाऽनुरूपाणि केन प्रकारेजानुरूपाणि
प्रायश्चित्तानि संस्मृत्य वेदार्थं संस्मृत्य परमर्षिभिः प्रोक्तानि ॥ ३७ ॥ तदेव स्पष्टयति—पाप इति ॥

रत्नगर्भायम् ।

न्तर्धान्यश्वन्यधोमुस्ताम्" ॥ इति । अयःशितानधोमुस्तान्वेवाज्जराकांश्च परस्परं पश्यन्ति जानन्ती-
त्यर्थः । विरनिरन्तरजन्माभ्याससंस्कारेण पृथिव्याकृष्टशक्तिविशेषेणच मूर्तसत्त्वादिनां विपरीतिका-

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै । कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
पानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥३९॥ प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥४०॥

श्रीधरीपत्रम् ।

पानि ॥ ३७ ॥ अनुरूपत्वमाह—पाप इति ॥ ३८ ॥ कर्मभयैः प्रायश्चित्तैर्निःशेषं सर्वपापक्षय्या
बाहुष्करत्वात् सर्वोत्कृष्टं सुकरं च श्रीकृष्णभक्तिरूपं सर्वप्रायश्चित्तमाह—प्रायश्चित्तानी,
कृष्णदादीनि । कर्माणि च दानपूजाजपदादीनि । तदात्मकानि यानि प्रायश्चित्तानि तेभ्यः
स्यानुस्मरणं परं श्रेष्ठम् ॥ ३९ ॥ श्रेष्ठत्वमेवाह—कृत इति ॥ पापे कृते यस्य पुंसोऽनुक्षिपश्चिरवाचीनैकस्था-
जायते तस्यैव मन्वाद्युक्तानां तपोदानादीनां मध्ये एकं किञ्चित्पापानुरूपं प्रायश्चित्तम् । मन्वापेत्यखिलवादि-

विष्णुवित्तीयम् ।

पातकानां कर्तुः व्यवहार्यत्वकरं । न तु नरकहरम् । एवमादिपापस्य प्रायश्चित्तस्य च गुरुलघुत्वादि
वारतन्मयविद्वत्प्रदः ॥ ३८ ॥ अथ मन्वादिभिहक्तानां प्रायश्चित्तानां तत्तत्पापमात्रनिवर्तकत्वात् यः
सकृत्पात्रकं कुर्यात् “कुर्यादेतस्त्वतोऽपरम्” इति धृत्युक्तयाः पुनस्तत्पात्रकप्रवृत्तेरनिवारकत्वात् तान्यु-
पेक्ष्य सर्वपापमहसां महीदसामल्पीयसां च देशकालाद्यविशेषेणात्मन्तोन्छेदकत्वात् एव पुनः पापप्र-
वृत्तेर्निवारकत्वान्मोक्षादिफलप्रदत्वात् तेभ्योऽशेषेभ्यो मिलितेभ्यः परं प्रकृतं प्रायश्चित्तविशेषं सर्वोप-
निषच्छ्रुतिस्मृतिपुराणसम्मतमाह—प्रायश्चित्तानीति ॥ तप उपवासादि । कर्म यज्ञदानादि । अनुस्मरणम्
अनुशीनार्थं स्वस्य शेषत्वानुसन्धानपूर्वकं स्मरणं यथोक्तम् “आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं [स्वरूपं]
च सदा स्मर” इति । परं—“क्षेत्रज्ञस्येधरज्ञानाद्विद्विद्धिः परमा मता । तद्यथेपीकालूमप्रौ श्रोतं प्रदू-
येत्” इत्यादि । इदमनुस्मरणं कीर्तनस्याप्युपलक्षणात् । अनन्तरं “क जपो बासुदेवेति” कीर्तनस्य प्रशं-
सगम् ॥ ३९ ॥ तनु भगवतः स्मरणकीर्तनयोः “पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम्” इत्यादि-
यचनेषु आवृत्तयोः पापक्षयहेतुत्वं गम्यते । “अवज्ञेनानि यज्ञानि” “सकृत्स्मृतोऽपि” इत्यादिषु स्मर-
णकीर्तनयोः सकृत्कृतयोरेव तत्र कथमविरोध इत्यालोक्याह—कृते पाप इति ॥ एकं सकृत्कृतं कृतानां
सर्वाहसा सकृत्कृतं स्मरणानि करिष्यमाणानां तु आबर्त्तमानं पूर्वाहसां संस्कारनाशद्वारेण पुनरुत्पत्ति-

द्वाराधीपत्रम् ।

गुरुणि पापे गुरुणि अल्पे स्वस्वानि प्रायश्चित्तानि । तद्विदो वेदोक्तमायश्चित्तविदः स्वयंभुवादयः स्वा-
यंभुवमन्वादायः जगुः स्फुटमूचुः ॥ ३८ ॥ मन्वाद्युक्तानां तपआदिप्रायश्चित्तानां सकृत्पापपरिहारक-
त्वात् । “तपसा ब्रह्मचर्येणेत्यारभ्य वेणुगुल्ममिवानलः” इत्यन्तेन भागवते समूलपापनाशकत्वाभावा-
स्योक्तत्वात् । तदपेक्षया “केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अपं धुनन्ति पात्कर्येन नीहारमिव
भास्करः” इति भागवतासुसारेण सर्वपापानां समूलनाशकत्वात् सर्वपापप्रायश्चित्तार्थं श्रीकृष्णानुस्मर-
णमेव परमित्याह—प्रायश्चित्तानीति ॥ तपसि कृष्णोपवादादीनि कर्माणि तीर्थयात्राहोमादीनि तदा-
त्मकानि यानि प्रायश्चित्तानि तेषामशेषाणां तेभ्यः सर्वेभ्यः श्रीकृष्णानुस्मरणं परं श्रेष्ठं ॥ ३९ ॥ पर-
त्वमेवोपपादयति—कृत इति ॥ महति अल्पेवा पापे कृते पुंसोवाऽनुतापः प्रजायते प्रकर्षेण जायते
तस्य पुंसः हरिस्मरणमेकमेव सकृत्सर्वपापानां प्रायश्चित्तं । तनु मन्वाद्युक्ततपःकर्मादिवदकैकपापविद्वे-

रत्नगीतम् ।

दीनामिव नारकिणां पतनाभावः । अतएव चातनाभावे हेतुत्वेन “आरुष्टिराचिर्महती पृथिव्याः” इति यमो-

प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामभ्याहादिषु संस्करणम् । | नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः ॥११॥

श्रीधरिणम् ।

तेष्वनधिकारात् हरिसंस्मरणं तु परम् ॥ ४० ॥ अनुत्तममनपेक्ष्यापि निःशेषपापक्षयहेतुत्वात् 'अवशे-
नापि यन्नाम्नि पीतिते' इति बह्व्यसाणत्वाद्देशकालादिकमतपेक्ष्य सद्यः पापक्षयहेतुत्वात् हरिसंस्मरणम्
॥ २५ ॥ - 'गवरिति ॥ प्रातर्वा निशि वा सन्ध्यायां वा मध्याह्ने वा । आदिशब्दपदरेशवयवोपस्थादि-

ति । नर इत्याश्रमादिनियमं च देशकालादिनियमं विनैव यथाकथञ्चिद्भारापणं सं-
सृष्टवं नारकाः । तत्क्षणं पापक्षयमवाप्नोति । न तु संस्मरणं कृत्वा । एतदुक्तं भवति—'द्वयमान्दरिकं हि
इदानीं त्रिदशहरिणियमानपेक्षं यथावदनुष्ठितं कालान्तरे पापक्षयहेतुः । इदं तु न तथा । अतः सर्वभेषु-
श्रुतिः । अर्थः भावः—शासकस्य हि फले यथाशासं देशकालादिनियमेन यथोक्तैर्नैवाधिकारिणाऽनुष्ठि-
तात्साधनान्निपासते । हरिसंस्मरणकालं तु यत्तुल्यमभ्यर्चनभावात् देशकालादिनियमपेक्षत इति । तथा
च विष्णुधर्मादिषु बहूनास्तिमेव पुरस्कृत्योक्तम्—'यत्रापुष्यस नामानि सदा सर्वत्र पीतयेत् । न-
शौचं कीर्तने तस्य स पवित्रपरो यतः ॥' इति । "हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि हृतः । अनि-
च्छयाऽपि संसृष्टो दहत्येव हि पापकः ॥" इति । "अज्ञानादथ वा ज्ञानादुत्तमप्रोक्तमात्रं । सर्व-
विष्णुचिन्तितम् ।

प्रतिबन्धितया प्रायश्चित्तमित्यविरोधः । नचाप्राप्ततुल्यमानामावृष्टिरेतुल्यमानां तु सृष्टित्यविरोधो व-
च्यः । अनुत्तमस्यैव सर्वत्र प्रायश्चित्तधिकारात् । न चेदं स्मरणमनुतापादिसहस्रापासापस्य निवर्तकं ।
किन्तु बस्तुसागर्भ्यान् तिमिरस्येव वरणिः । तस्माद्प्रातुतापस्य नाश्रयं । किन्त्वधिकारिविशेषणत्वा
॥ ४० ॥ विश्वाय कालाद्यपि नापेक्ष्यमित्याह—'प्रातरिति ॥ सद्य इति यत्नत्सृष्टदेवेति गम्यते ।
अतः सद्य इत्यनेन विरोधान् प्रातरेदिषु जायुक्तिरिति मन्वज्यम् । नर इति च जात्यात्मप्राप्तनारोपे-
दंशकसंशोपासनपेक्षा लक्ष्यते । "यत्रापुष्यस नामानि सदा सर्वत्र पीतयेत् । नशौचं कीर्तने तस्य"
इत्याशेषीवम् ।

पनिवर्तकं । अतस्तदपेक्षया श्रेष्ठं । अनुत्तमस्यैव हरित्स्मरणे यद्वन्द्याप्रायश्चित्तोपाधिकार इति दर्शयितुं सद्य
प्रमाणासिद्धियोक्तयो वैशन्दः । "अज्ञानाधिकारात्" इत्यारि बह्व्यमाणं । "हरिर्हरति पापानि दुष्ट-
चित्तैरपि हृतः । अनिच्छयाऽपि संसृष्टो दहत्येव हि पापकः" इति यत्नं पातुतापादिसहस्र भगवन्प्रा-
मशीर्तनादिना पापनिशुभिनैवि । निश्चयमादिभक्तस्य सफलदुर्विषयविरण्णाम्बुतमस्यैव मध्ये प्रफलवर्मा-
वसादयमात्वेन पापं कृतवतोऽपि तत्कालानुसंहितस्मरणरूपस्य भगवन्प्राप्तमन्व्यारिषं सत्सत्पापप्रयत्नेषु-
रिति प्रतिपादयति । तदुक्तं नारदीये "सर्वपापार्तं विष्णोर्नामं सङ्कल्पिपूर्वकं । अभक्त्योराहं नैव कदा-
पुमभियन्ति" इति ॥ ४० ॥ प्रपारान्तरेणापि यत्न्यदुपपादयति—'प्रातरिति ॥ प्रातर्वा निशि वा स-
न्ध्यायां मध्याह्ने वा । आदिशब्दपदरेशवयवोपस्थादिवशेन नारायणं संस्मरन् सद्यः पापक्षयमवाप्नोति ।
नर इत्युक्त्वा विष्णुस्मरणं सर्वोपधिकारिणिति दर्शितं । मन्व्यामृताप्रायश्चित्तानां बाह्येनाधिकारिणा-
पेक्षत्वात्तदपेक्षया तदनुपेक्षिहरिस्मरणसंभय परमिति भावः । हरिस्मरणस्य देशकालागन्तव्येतिगन्तव्य
विष्णुधर्मांशः "यत्रापुष्यस्य नामानि सदा सर्वत्र पीतयेत् । नशौचं कीर्तने तस्य सपवित्रपरो यतः ।
इत्यर्थीवम् ।

तिःनाम्ये उच्यम् । तथाच देवाणां नारदिकर्मानाम्नाम्नद्वन्द्वमप्ये पारतन्तुवन्तस्त्वपानाश्रुपा दुःखाणि

संस्कृतनूतनपुस्तकानि ।

तत्त्वप्रदीपिका-चित्सुखी ।

श्रीमचित्सुखाचार्यमुनिविरचिता । परमहंसप्रत्यक्षभूषणवत्प्रणीतया
नयनप्रसादिनीममाख्यया व्याख्यया सहिता ।

मूल्यं ३ रु., मार्ग. ६ आ.

श्रीमद्भगवत्पादैरद्वैतवेदान्तातिदान्त्वपूर्वमातीत्यमीमांसाभाष्यमभाषि । तदाश्विपद्मिगोर्षतिष्ठत्वा-
पितपुत्रार्थान्धकारनिरसनशुभं गण्डनं श्रीदर्पमिशैरुत्कारि । तदप्यपयानं प्रतिपत्तिरगण्डनायैराम्बिकादि-
विप्रतिपत्ति परिशिद्दीर्घता तित्सुगमुनिना गर्वात्पूर्वोऽयं तत्त्वप्रकाशिकाज्ञाना संदर्भोऽग्रथि । अथ
चतुर्भिः परिच्छेदैः सर्वे विषया सुविज्ञदं लिखयिताः ।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

श्रीमदप्पय्यदीक्षितविरचितपरिमलोपवृंहितश्रीमदमलानन्दमस्वतीप्रणीतकल्पतरुन्यायरूपायु-
तश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रवृत्तभामतीन्याय्याविलसितम् ।

(चतुःसूत्रीभागः ।)

मूल्यं १॥ रु., मार्ग. ३ आ.

गदिवं भाष्यमितारानेककथाव्यानेरुत्तमपि भाषीभिना नायम् । भाषयान्नायय पाणिगम्भीर
नान्तस कल्पतरुमन्यः पाययी निर्देष्टुम् । कल्पतरुभ परिगतत त्व मार इति अयाग परल्पछपेश्वरं
विनादमेव । अथ भाष्ये भगवत्पादाभ्युत्थुया अद्वित्याग्रविज्ञया अद्वैतप्रमाणनिरूपणेन सिद्ध-
व्याप्ति अद्वयः शास्त्रैश्चमधिगम्यत्ववर्णनेन च सावनीयमन्त्रांशवपि कथयानि अद्वयि संमटेण । यद्यपि
नातिविरादेशाय पादो म-भोऽनयैव परित्याग्य परिच्छेदो विद्वद्वमोदाय स्वादेव कथान्यायै मादपमौ-
पर्याय चतुःसूत्रीभागः प्रकाशीकिया इति सम् ।

न्यायलीलावती ।

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचिता ।

मूल्यं १२ आ., मार्ग. २ आ.

वैशेषिकमिद्वान्तासात्पूर्वोऽयमापूर्वं न्यायनीत्यायीकन्यः । अथ वैशेषिकविद्वान्तानां मण्डनं
वचिन्मत्तान्तराण्डन च साक्षिमाभिर्मुञ्चिभिः वृत्तमन्ति । अय्य निपत्यस्य गभीरार्थत्वेन दुर्लभत्वादेतदुपरि-
महाीयायिदैः श्रुधन्यायात्रय वृत्त मुनानयं नैशकप्यम्माभिर्मुञ्चयम् । यदि तत्संमोदवा महासाया
लोकोरकारधवण विदोरेमुञ्चयाममार्दि मुनमुञ्चयामरे ।

शास्त्रदीपिका ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमत्पार्यसारथिमिश्रप्रणीता ।

(प्रथमस्तरुपादः ।)

प्रत्यधिकरणविभक्तजैमिनीयन्यायमालायुतः ।

रामकृष्णप्रणीतयुक्तिस्नेहप्रपूरणी-सिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यायुतः

स्योपज्ञसिद्धान्तचन्द्रिकाग्रहार्थविवरणसहितश्च ।

मूल्यं १॥ रु., मार्ग. ३ आ.

इयं सिद्धान्तचन्द्रिका तद्ग्रहार्थविवरण च महतायासेन जन्म्यून्यकोशागारात् सपाच संशोषण्य मूले सयोज्य आङ्गितास्ति । वसप्यनेन साक प्रथमाध्यायद्वितीयपादात्प्रभृति ङ यान्ता शास्त्रदीपिका श्रीरामनाथप्रणीतमयूरमालिकाव्याख्यासहिताङ्गितास्त्रेवाऽथापि केवल रिशीलिनां पठनपाठनसौकर्यायास्मान्भिरय पृथङ्मुद्रितोऽस्ति ।

काव्यालंकारसंग्रहः ।

महामहोपाध्यायश्रीमदुद्गतप्रणीतः ।

श्रीमत्प्रतीहारेन्दुराजविरचितया काव्यालंकारसारलघुवृत्त्या समेतः ।

मूल्यं १० आ., मार्ग. २ आ.

अयं ग्रन्थोऽतीवसदृशसंयत्तरोऽतिप्राचीनः वर्ग(प्रकरण)पट्टयुत आलंकारिकागामतीव विनोदास्पदो वरीवर्ति । अत्र प्रतिपादिताः सर्वे विषयाः सप्रमाणा ललिततराश्च सन्तीत्यस्माभि प्रकाशितः ।

एतान्वन्यापि च पुस्तकानि मदीतुकामास्तानि मूल्यप्रेषणेन, वही. पी. द्वारा वा निर्णयसागरवस्त्रालयाहभेरम् । अप्रानिर्दिष्टानि पुस्तकानि जिपूषवत्र सूचीपत्रं ५० लभेरिति विज्ञापयति—

निर्णयसागरवस्त्रालयाधिपति

तुकाराम जावजी,

काव्यालंकारोद,

						Price.	Postage.
Saptas'ati (Chandī pāṭha) with Devī sūktā and the three Rahasyas (Large type, silk binding) ...	...	...	...	...	...	Rs. 11	0 2½
Do. with Prayogas (Small type, silk binding) ...	...	...	...	...	...	0 8	0 1
Do. Do. (Large type, Pothi form) ...	...	...	...	...	...	0 8	0 2½
Do. Do. (Medium type, paper binding) ...	...	...	...	...	...	0 3½	0 1½
Do. Do. (Silk binding) ...	...	...	...	...	...	0 7	0 1
Do. Do. (Smallest type, smallest form, silk binding) ...	...	...	...	...	...	0 2½	0 ½
arva-pūjā ...	...	...	...	...	...	0 1	0 ½
iva-sahasra-nāma-vālī ...	...	...	...	...	...	0 14	0 ½
ārya-sahasra-nāma-vālī ...	...	...	...	...	...	0 14	0 ½
trikāla Sandhyā Rigvedīya ...	...	...	...	...	...	0 2	0 ½
Do. Hiranyakes'iyā ...	...	...	...	...	...	0 2	0 ½
Do. Yajurvedīyā ...	...	...	...	...	...	0 2	0 ½
Trisparpa ...	...	...	...	...	...	0 1	0 ½
Itarjanopākaraṇa vidhī (Rigvedī Ś'rāvāṇī) ...	...	...	...	...	...	0 2	0 ½
Zais vādeva (With Balharapa Manjāla) ...	...	...	...	...	...	0 4	0 ½
Viṣṇu-sahasra-nāma-vālī ...	...	...	...	...	...	0 14	0 ½
Āvāha-paddhati (Yajurvedīyā) ...	...	...	...	...	...	0 4	0 1

PURANIC & HISTORICAL.

Idhyātma-rāmāyana (Silk binding) ...	...	...	...	...	...	0 10	0 1½
Bhāgavata (Text) (small type, Silk binding) ...	...	...	...	...	...	1 4	0 3½
Bhāgavata (Small type) (10th Skandha) with the commentary (Toshanī-āra) which is an abridgement of the Brihat-toshanī by Kāśīnītho-pādhyāya, author of Dharmasūtra. Moreover the meanings of the several Maxims have been fully explained by the help of several commentaries so as to make the work in every way useful to the preacher ...	...	...	...	...	...	3 0	0 7

BHĀGAVATA

WITH THE COMMENTARY

CHURNIKA

(Glaze-paper) ...	...	...	...	...	...	6 0	1 0
(Rough paper) ...	...	...	...	...	...	5 0	1 0

BHĀGAVATA

WITH THE COMMENTARY

(SHRĪDHARĪ) of SHRĪDHARA

Second Edition.

The peculiarity of the additional notes is that the hidden meanings of the different narrations have been brought out and fully explained by them with the help of other commentaries, and the different readings too have been given, at the head of each of the chapters an abstract has been given to facilitate ready reference and pictures have been embodied.

						(Glaze-paper) ...	9 0	1 8
						(Rough paper) ...	7 8	1 8
Garuḍa purāṇa, with commentary ...	...	...	...	...	...	0 10	0 1½	
Māla rāmāyana ...	...	...	...	...	...	0 1	0 ½	
Rāmāyana of Vālmīki, with the commentary (Tilak) of Rāma. (Book-form) ...	...	...	...	...	...	7 0	0 14	
Do. Text only. (Silk binding) ...	...	...	...	...	...	3 0	0 8	
Do. Sundarakāṇḍa, Text only. (Silk binding) ...	...	...	...	...	...	0 12	0 2	
Batya Nārāyaṇa Kathā (Text only) ...	...	...	...	...	...	0 1	0 ½	
Vidura-nīti with notes ...	...	...	...	...	...	0 6	0 ½	
Vimāyaka Māhātmya (text only) ...	...	...	...	...	...	0 8	0 2	

